

ԲԱՆԻՑԻ
ԱՆՏԻԿՎԵՆԱՐԱՆԻ

3

ВЕСТНИК
МАТЕНАДАРАНА

3

001
P-12

Բ Ա Ն Բ Ե Ր
Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն Ի

3

1322
1574

Պատ. խմբագիր՝ Լ. Ս. ԽԱՉԻԿՅԱՆ:

*Մասնագրանի «Բանբերի» առաջին երկու գրքերը
(1941 և 1950 թթ.) հրատարակվել են «Եկոտական
նյութերի ժողովածու» խորագրով:*

24827

Հ Ո Դ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր

Ե Վ

Հ Ա Ղ Ո Ր Գ Ո Ի Մ Ն Ե Ր

ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՍՄԲԱՏ ԶԱՐԵՀԱՎԱՆՑԻՆ, ՆՐԱ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ
ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԸ*

Իր դերջին հետադարձությունների մեջ Նիկողայոս Ազունցը առաջ էր քաշում այն գրույթը, թե Հայաստանի և Անդրկովկասի ազատագրական շարժումները ծայր էին առնում միայն ֆեոդալների միջավայրում և գերազանցապես կազմում Բագրատունյաց արքայական տան պատմական շրջանը¹։

Պրոֆ. Ազունցի այս գրույթին պիտի առարկենք վճռապես։

Ճիշտ է, հարկավ, որ օտարատիրությունից ազատագրվելու համար հայ և հարեան ժողովուրդների գործ դրած ջանքերը երբևից գլխավորում ու միավորում էին ֆեոդալները, մասնավորապես հայ կամ վրաց Բագրատունիները։ Բայց ճիշտ է նաև այն, որ ազատագրական այդ ջանքերն առաջացան ալեկի վազ, քան կազմավորվել էր ֆեոդալիզմը և քան ազատագրական շարժումները գլխավորելու համար ասպարեզ կղային հայ կամ վրաց Բագրատունիները։ Մյուս կողմից հայանի է և այն, որ Հայաստանի և Անդրկովկասի ազատագրական առնչվելու ու ոգորումները շարունակվում էին արձարձվել և այն դարերում, երբ այդ երկրների ֆեոդալական կամ արքայական տներից և, մասնավորապես, Բագրատունյաց «փառքից» մնացել էին սոսի ազատարական էլիզիայի առիթներ ընծայող ավերակներ։ Ֆեոդալական Հայաստանում իսկ օտարատիրության դեմ ժողովրդի ազատագրական պայքարը չէր զարգանում, երբ ազատագրական շարժման մեջ նվազում էր հայ ֆեոդալների դերը կամ, երբ հայ ֆեոդալները հակադրվում էին ժողովրդական մասսաների կամ ժողովրդական ապրիորդների ազատագրատիրարք ստանում էր գյուղացիական շարժման բնույթ և նրա ղեկավարությունն անցնում գյուղացիության միջից ելած մարդկանց ձեռքը։ Այսպես եղավ, օրինակ, 773—774 և 850—852 թթ. արաբական տիրապետության դեմ բունկած ազատամարտության ժամանակ։

Փաստեր են սրանք, սրտնք հայաստան են այն իրողություններ, որ սչ թագավորական գիւնաստիաները և սչ էլ ֆեոդալները չէին հանդիսանում ազատագրական պայքարի միակ զսպանակները, միակ շարժիչ ուժերն ու

* Զեկուցված է Մատենադարանի VII գիտական սեփական, 1054 թ. գեկաններին 28-ին։

¹ Տես ն. Ազունցի շրջագրական հոտանքները էին Հայաստանում և շրջագրատունյաց փառքը հոգիաները, Բոտանում լայս սեանոց շրջանները՝ ամսագրի 1927—28 թթ. համարներում։

աստիճանները կրկնապես պայթյալի հետևանքով նպաստակների հետևողական կենսագործողները: Փողովորդական մասնակները բժրոտառանում էին ոչ միայն օտարապետության դեմ, այլ և կրթման հանդիսակցի վերաբերյալ դեմ, որոնք հանձնաք օրորվում էին օտարապետության դեմ կազմակերպելիք շարժմանը մարտնչելու ղեկավարում ամեն ինչ կորցնելու և անվերապահ հնազանդության գնով իրենց ունեցվածքն ու իշխանությունները բեկորելու և կրկնապես վերականգնելու:

Երբեմն հայ ֆեոդալական տները կամօվին համակերպվում էին երկրի հին զավթիչներին կամ սրանց երեսից դիմադարձ լինում գեղյի նոր նվաճողները, փոխարինելով օտարապետության հին սխառեմը նորով: Այսպես լինում էր մանավանդ այն ղեկավարներ, երբ օտարապետության լծի դեմ մագլաթում շարժումը վերածում էր գյուղացական շարժման՝ ուղղված ֆեոդալական ճնշումների ու կեղեքումների դեմ սոսնաաբաղի, այդ թվում նաև Բաղրամյան ճնշողների ու կեղեքողների դեմ: Հանձնա այդ պայքարը գաղափարական արձագանք էր դնում ժողովրդական էությունից մեջ կամ այդատեսակով արձագանքում օտարապետական ուսմունքների ձևով և գրեթեբոլոր արդյուն իշխող գասերի շահախնդրություններից, նախկինություններից ու ակնկալություններից բարձր հասարակական-քաղաքական մասնավորում:

Հայ ժողովրդի և օտարերկրյա բռնակառնությունների մակամարար մի կողմից, ժողովրդական մասնակները — գերազանցորեն գյուղացիության — և իշխող ֆեոդալիզմի մակամարարը, մյուս կողմից, միջնադարյան Հայաստանի պատմության միմեակական հակամարտերն էին: Հայ ժողովրդի միջնադարյան ամբողջ պատմությունն ընթանում էր այդ հակամարտերի մերթ մերթ մյուս ձևով:

Միջին դարերի հայ ազատագրական շարժումները ստանում էին սեփական շարժումների բնույթ, երբ պայքարի գլխավոր շարժիչ ուժը հանդիսանում էր հակաֆեոդալական պահանջներով սուպարեզ կերպ գյուղացիությունը:

9—13-րդ դարերի ընթացքում Հայաստանի պատմությունը տալիս է համամոլորդական ազատագրական շարժումները հակաֆեոդալական սեփական շարժումների վերածնունդը ցայտուն օրինակներ:

Այս մի գործառնություն էր, երբ արտագրական ուժերի անման հետևանքով երկրի գյուղատնտեսությունը արհուլում էր արհեստագործությունը և կազմավորվում էին ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքները, որպես արհեստագործության և առևտրի կենտրոններ: Մի մասնակամիջուց էր այդ, երբ ֆեոդալական փակ տնտեսությունը ձեռք է ստանում տեղական շուկաների միջամտությունից: Համակերպվելով բնագործակալից ապրանքափոխանակության պահանջներին՝ ֆեոդալ-կալիստատները գյուղատնտեսությանը հաշվին բնագործակալում էին իրենց հողային ֆունդը: ստանալիցնում գյուղացիների հարստացումը, հողամասնակցի միջոցով իրապատար ճորտության մասնում շինականներին: Այս հանդամանքներում է աճում, որ օտարապետությունից ազատվելու համար հայ գյուղացիների միգրացիայի վերածում էր հակաֆեոդալական շարժման, ստանալով ֆեոդալիզմին հակադրված տեսչություն օպոզիցիայի ընդունելով:

Հանրահայտ է Ֆր. Էնգելսի այն ցուցումը, թե միջին դարերի ընթացքում ֆեոդալիզմի դեմ ուղղված սեփական օպոզիցիան, նախած պայ-

մաններին, Եհանյան էր գալիս մերթ իրեն միատեղ, մերթ որպես բացորոշ հերետիկոսություն, մերթ որպես դիմադ ապստամբություն:

9—13-րդ դարերի ընթացքում նաև երևույթներ կարելի է դիտել նաև Հայաստանում: Հատկապես 9—11-րդ դարերում Հայաստանի մի շարք վայրերում արձարվում էին ժողովրդական-ազանդավորական շարժումներ՝ ստանալիս հերետիկոսական ուղղված Եհանյանի անվերապահ առավել բնորոշ անուր սինթեզի և անկեղծի մեղեցու դեմ:

Որպես ֆեոդալական հողատիրության և գյուղացիության ֆեոդալական կեղեքման խոչընդոտի կազմակերպություններից մեկը՝ իշխող իր հատափարատությունները հայ կեղեցիների հանդիսանում էր ֆեոդալական սակահասարակարգի դեմ կեղծ դիմադրությունը վանող խոչընդոտի Եհանյանի ղեկավարում: Ենկեցիների սովորաբար նվիրագործում էր ամեն մի իշխանություն, և այդ թվում նույն իսկ օտարապետության բոլոր գամանությունները, որպես աստվածային տնօրինություն և դատապարտում դրանց դեմ կեղծ ժողովրդական ամեն մի դիմադրություն: Նա արդարացնում էր ժողովրդի հանդիպած ամեն մի պատահում, որպես հավատացյալների ծավալայն մեղքերից արդար հատուցում: Մարդկանց կրած ամեն մի անիրավության դիմաց նա լիարժեք վարձատրություն էր խոստանում միայն երկնքում:

Այլ ընթացք ուներ կեղեցու իշխող գիրքավորմանը հակադրված տեսչություն օպոզիցիան՝ ժողովրդական-ազանդավորական շարժումը:

Հայ կեղեցու գաղմանարանական հայացքներից խոտորոզ ազանդները նույնքան հին են, որքան և ինքը հայագրական կեղեցիներ: Չգրավելով ոչ աստուց, ոչ կրոնից, ազանդավորները կամենում էին կարգադրել հավատի գործերը տանց կեղեցու միջամտության: Բայց կեղեցու մեղմման մեջ չէ, որ պիտի նշմարենք այս կամ այն ազանդի սեփական գերը: Հավատացող համայնքների կամ անձերի և աստուծու ժամիջական հարցադիցությունները միտակերպական ուսմունքը ինքյան դեռ չի հանգեցնում կեղեցու դեմ ուղղված բռնատուրության:

Այսպես՝ մտրուկ և աստուծու ժամիջական հարցադիցությունները գաղափարի շուրջն էր գտնում նարեկացու Մատթայի ողբերգությունները, սակայն անհույսներն է սեփական բրնձատուության որևէ նշույլ հեկտել այդ երկի մտայնության կամ նրա նեղիկների գործունեության մեջ: Նարեկացիների մեկն էր հայագրական կեղեցու ուղղափառ վարդապետները: Նա մեկն էր այն մարդկանցից, որոնք գաղափարում էին սեփական օպոզիցիայի բնույթ ստացած արձանագրական շարժումները և մեծարում դրանց կտաղի հալածիչներին, արար էմիրներին և կայսերական Բյուզանդիայի ինտերվենտներին: Նրա միտակերպի մեջ՝ սեփական օպոզիցիան կարող են նշմարել միայն բանասիրության ֆորմալիստական դարձից գլխակերպները, նրանք, ովքեր գրական գործիչներին պոլում են իրենց մամանակի հասարակական-քաղաքական կանկրտ միջավայրի կամ բունախի մեկնաբանություններով նրանց ու նրանց մամանակիցների ասույթներին վերադրում իրենց ցանկացած իմաստը: Այս կրոնական միտակերպ, ոչ էլ պաշտոնական կեղեցու գաղմանարանությունից խոտորոզ ազանդը ինքյան դեռ համարող

Ֆր. Էնգելս, Գերմանական գյուղացիական պատերազմը, Երևան, 1924 թ., էջ 47:

չեն եկեղեցու կամ Նրա դավանաբանութեան գեծ ուղղված ևնկույցիցն արդիօրինակի: Կրօնական միտախնայ և դավանաբանական աղանդը պրոպրի-տիվ նշանակութեանն են ստանում միայն այն զեպքերում, երբ կապում են հակաֆեթալայական շարժման հետ, սրվում ժողովրդական մասնակերի նյութական հարստանարման և հողեր ստիպացման գլխավոր լծակներէջ մեկի՝ միջնադարյան եկեղեցու գեմ:

* *

9—11-րդ դարերի զարգացած ֆեոդալիզմի պայմաններում, Հայաստանում արժարժով գեոսոլուցիոն սոցիալիանս ստարեղ կեղծ բոնդրա-կլլան աղանդի ձևով:

Այդ աղանդը ստացել էր իր անունը Վանա լճից Նյուսիս ընկած Ագա-հունչայ Թանդրակ ավանից: Այդանց էր փոստորվել և ալոսեղից տարածել իր ուսմունքը աղանդի հիմնադիր Մմրատ Զարեհավանցին: Զարեհավանցու նաչայքներն ու կարգադրութեաններն էին նախորինակներ ժառանգում ամենուրեք, Եւր արձագանք էր գտնում Թանդրակում արժարժով շար-ժումը:

Աղբյուրներն անորոշ կամ հակասական վկայութեաններ են պարու-նակում Զարեհավանցու երեման ժամանակի մասին: Թանդրակյան շար-ժումը ուսումնասիրողները նրանց սկզբնավորումը գնում են 9-րդ դարի առաջին կեսում, մյուսներն այդ դարի վերջերին ու հաջորդ դարի սկզբ-ներին: Սակայն մինչև հիմա փորձ չի եղել հիմնավորելու Թանդրակյանների ձագման ժամանակահատվածները, քննելու և պարզելու աղբյուրների մեջ հանդիպող հակասութեանները:

Յուսելով Հովհաննես Գրասխանակերացի կաթողիկոսի գահակալութեան մասին, որ տեղի էր ունեցել հայոց 348 (կամ մ. թ. 898) թվականին, իբ նկարագրած անցքերից մեկ դար ուշ աղբում Սա. Ասողիկը գրում է՝ «Յա-ւուրս սորա Երևեցա Մմրատ Թանդրակոց առաջինն ի Զարեհունս ղեզջէ ի Մազկունս գրասուղ, հակասակ ամենայն բրիտանոնէական կարգացա՛»:

Ասողիկից անկախ մի այլ նեղինակ՝ 11-րդ դարի կեսերին՝ Գր. Մա-զիրտարը, Զարեհավանցու երևումը գնում էր չբաւուր տեղան Յովհան-նիսի և Մմրատայ Բագրատունւոյն: Շատերի մտ ոտացելով է այն տպա-վորութեանը, թե Մազիրտարը կրկնում է և հափտատում Ասողիկի վկայու-թեանը: Սակայն այդ տպավորութեանը չի ճշտում Թանդրակյաններին վերաբերող այն տեղեկութեաններով, որ գտնում ենք Մազիրտարի մասն:

11-րդ դարի 60-ական թթ. սկզբին, իր մի թղթում գիմելով Թան-դրակյան ժամանակակից ղեկավարներին, Մազիրտարն ստում էր. «գա՛րաբար և ղեռնանասուն ամ երեքասասն քահանայապետք Հայոց Մեծաց, նոյնչափ

և Աղուանիցն և բիւր եղիսկոպոսք և անթիւ քահանայք և սարկուսազունք բողոքեցին ձեզ և ոչ լուսայք. խոսեցան և յանդիմանեցին և ոչ պատկուե-ցայք, անիմեցին և արտաքսեցին և ոչ զզջացայք»¹:

Նույն ժամանակներում դրած իր մի այլ թղթում Մազիրտարն ստում էր, թե Թանդրակյաններն բազմի քան ղերկերբեր ամ ապականեալ զաշ-խարհս ամենայն, արձանացուցին զայնպիսի ապրուշան իւրեանց վաւաշ մարտիեանն²: Սրան համապատասխան է գալիս, երբ նույն այդ ժամա-նակ Մազիրտարն ստում էր, թե մինչև իր ժամանակը 15-ից ավելի հայ կաթողիկոսներ բանադրել են Թանդրակյաններին³:

Կարող է թվալ, թե Մազիրտարի ավայաների մեջ կա տեղերի հակա-սութեան: Եթե սչքի առաջ ունենանք, որ Մազիրտարի մեջ բերած թղթ-ները գրվել են 1050 թվականներ սկզբներին, դուրս կդա, որ Թանդրակ-յանների սկիզբը Մազիրտարը գնում էր մի ղեպքում 9-րդ դարի 70—80-ա-կան թվականներին, մյուս ղեպքում՝ նույն դարի 40—50-ական թվականնե-րին: Սակայն փաստապես այստեղ չկա որևէ հակասութեան: Գրելով Թանդրակ-յանների ավելի քան 200-ամյա գոյութեան և ավելի քան 15 հաթողի-կոսներից բանադրված լինելու մասին՝ Մազիրտարը նկատի ունի արաւ-զի կազմավորման և հայ կաթողիկոսների նրանցից սահմանապատկելու սկզբնակետը: Մինչդեռ խոսելով Թանդրակյանների ղեմ տարված ավելի քան 170-ամյա պայքարի կամ հայ կաթողիկոսի կաթողիկոսների կողմից նրանց արտաքլելու մասին, նա ելնում էր զաղանդի ղեմ ձեռնարկված ակտիվ հե-տապնդումների ժամանակակիցից: Ըստ երևույթին Թանդրակյաններին սկզբը-նավորումը կամ որ միեւնոյն է Զարեհավանցու երևումը, Մազիրտարը գնում էր Հովհաննես Ովայեցիի կաթողիկոսի (833—855)⁴ և սրան ժամա-նակակից Մմրատ Բագրատունի ապարապետի օրերին (822—855): Վերջինս հայտնի է նաև Մմրատ Թատտովանոց և Մմրատ Արարատ կրկնանուններով:

Ընդհակառակը, աչքի առաջ ունենալով Թանդրակյանների ղեմ սկսված ակտիվ հայրամանքները, Մազիրտարն իջնում էր մինչև 9-րդ դարի 70—80-ական թվականները, այսինքն ոչ ավելի ուշ, քան Մմրատ Արարատի որդու, իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու, նետագայում՝ Աշոտ Ա. թագավորի ժամանակները:

Որ նշելով Զարեհավանցու երևումը Հովհաննես կաթողիկոսի ժամա-նակ Մազիրտարը նկատ էր ունեցել ոչ թե 9-րդ դարի վերջերին և 10-րդ դարի սկզբներին իշխած Հովհաննես Գրասխանակերացուց, այլ 70 տարի առաջ զան նոտած Հովհաննես Ովայեցուն՝ պարզվում է նրանից, որ Մա-զիրտարի թղթերի գրութեան ժամանակ զահանալող Պետրոս Կեոտաղար-ձից եւ գնալով՝ Գրասխանակերացին՝ պատանական հաշվով բոս հերթի, կլինի ոչ թե 15-րդ կամ 16-րդը, այլ 9-րդը (իսկ փաստական զահակա-լածներին հաշվելով՝ 11-րդը): Մինչդեռ պատանական հաշվով Ովայեցին կլինի 13-րդը, իսկ փաստական զահակալածները հաշվելով՝ 15-րդը⁵:

¹ Ասողիկ, Գրասու թիւն տեղեկական, ՍՊԲ, 1883, էր. 160:
² Գր. Մազիրտարի թղթերը, Արեւածանցադղոյ, 1910, էր. 153:
³ Գմրատարը սրալ այդ տպավորութեանից են եկել նաև վերջին տարիների քն-նացում լույս տեսած հայ ժողովրդի պատմութեան զուգը զասպարթերի, պովելիկյանների կամ Թանդրակյանների մասին գրված ղեռնարկայինների և առանձին հոգիվանների հեղի-նակների Բագրատուն կապում է միտն Առաջ Հայոց պատմութեան երկրորդ հա-տարը: Սակայն այդ հեղինակի մտ չենք գտնում իր պաշտարանում տեսակետի քահա-նայական կամ պատմաբանական որևէ հիմնավորում կամ պատմաաբանութեան:

1 Գր. Մազիրտար, էր. 167, Տեմա. նաև էր. 154:
 2 Նույն տեղում, էր. 65:
 3 Նույն տեղում, էր. 169:
 4 Մ. Այրիվանցի, Գրասու թիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էր. 54:
 5 Առաջարկ երթնականութեանը գնում էր այս ժամանակներում զահակալած կա-թողիկոսների անունները. 1) Պետրոս Գեոտաղար, 2) Գիտուհուր, 3) Մարգիտ, 4) Քալիփ:

Պատի կարծել, որ և Մազիստրոսը, և Առաջիկը թունդրակյանների սկզբը-
նադրման կամ Զարհուպանցու կրեման ժառանգի իրենց նազորդաց ազգե-
կանքներն առնում էին 10-րդ դարի կեսերին ապրած Անանիա նարեկա-
ցուց, որի մեր ձեռքը չհասած աշխատությունը նրանք հիմնական ազդուրն է կելի
Զարհուպանցու կամ թունդրակյանների մասին գրող միջնադարյան հեղի-
նակների նման: Հանդիպելով Անանիայի մոտ ազգեկանք այն մասին, որ
Զարհուպանցին երեացել է Հովհաննես կաթողիկոսի և Սմբատ Բագրատու-
նու ժամանակներում, Մագիստրոսը ասել է դրան վերը նշված ուղիղ մեկ-
նարանությունը: միջնդեռ Առաջիկը սխալաբար կարծել է, թե խոսքը Հով-
հաննես Գրաթյանակերտուցու և Սմբատ Ա. Թագավորի մասին է:

Մեր այդ եզրակացությունը կարող էլքը ճշտել նաև ուրիշ աղբյուրների:
13-րդ դարում ապրած Մխիթար Արքիպանցու ժամանակագրության
մեջ մ. թ. 821 թվի ներքո նախդրում ենք այսպիսի նշանակում. «Մըմ-
բատ Արար[ա]յաց. սա է նախնին թունդրակցաց ազանդինն»: Թունդրակյան
ազանդի սկզբնավորման մասին Արքիպանցու մեջ նշված ստորադասարկումը
համարում եմք թունդրակցուցու վկայարանություն է նաև Մու-
փանու Մյունեցու վկայարանության մեջ Արքիպանցին հիշատակում է նաև Մու-
փանի՝ Արքիպանցին ավելացնում է, թե նախ 270 թվականին, այսինքն
մեր թվականության 822 թ. սի համանունը թռածը ստորադասարկումը ազան-
դըն թունդրակցուցուց, յուսուրս Գուսթի կաթողիկոսի կախողեցուց: (Կախողե-
ցին Ուլայեցու անմիջական նախորդն էր և գահակալել է 813—833 թթ.):
Արքիպանցու աշխատության մեջ հյուրապագատի թուր՝ Սմբատ Արա-
րուսը նույնի է դալիս որպես Մյունեցու քաղկեդոնիկ նահապետը: Հաս-
կերտության այն նախնանքը, որ նախորդում էր և գահակալել էր 822—855 թվերին
Հոստատանում իշխած Սմբատ Բագրատունին և որա ժամանակ զանախած
Գուսթի Կախողեցի է Հովհաննես Ուլայեցի կաթողիկոսները և թունդրա-
կում ծայր սոսած ազանդի նիմադիր Սմբատ Զարհուպանցին ժամանակա-
կիցներ էին:

Ինչ ազդուրից կարող էր քաղած լինել իր տեղեկանքը Արքիպան-
ցին Արքիպանցուց ազդուր էր ծառայել Ալխանեսի Պատմության մեր
ձեռքը չհասած երրորդ մասը, ուսկից նա առնում էր նույնպիսի նախնի
(«ժողովրդ») մասին նազորդաց, այլ ազդուրներում չհանդիպող իր տեղի-
կությունները: Եթե նկատենք, որ ստաներող գարունը ապրած Ալխանեսը
Անանիա նարեկացու ամենամերձավոր աշակերտն ու հետևորդն էր, զմիայն
չէ կնիքադրել, որ Ալխանեսը կամ ձեռքի սակ ունեն ինչու գիրքը: Առատի է

պատահական չէ, որ Ալխանեսից օգտված Արքիպանցու աղբյուրները հիմ-
նակներում համընկնում են Մագիստրոսի նազորդացի նետ:

Ի վերջո նմարավոր է ճշտել Զարհուպանցու կրեման կամ թունդրա-
կյան շարժման սկզբնավորման նաքը մի այլ աղբյուր շուշուփեի կալոսի օղ-
նությամբ, որը մինչև հիմա խուսափել է բանասիրների ուշադրությունից:
Կճավուս ուխտին Գր. նարեկացու հղած թղթում գեծամարդում է Արքի-
վարս ամիրա անունով մեկը, թունդրակյանների զեմ զգամն նախաձեռն
և նրանքիցու և նրանց ստաջնորդներին «խառատախաման» անելու նա-
մարք:

Արար ազդուրները նույն են կալոսի Արուս-Բարդին որպես այն ու-
գուրդատուներից («ժուխաղվրներեց») մեկին, որոնք, օգտվելով խախ-
փաթի թուլացումից, 9-րդ դարի 30-ական թվականներից նետ իշխանու-
թյուն էին նախաձեռնում այս կամ այն երկրամասում՝ փաստական անկա-
խություն ձեռք բերելով արարական կենտրոնից: Արար պատմիչը Նախորդի
վկայությունը Աղանուցայ վարչական նստոցն այս ժամանակ Մանազկերա
պաղատ էր՝ Կասանդին Ծիրանածին կայսրը հիշատակում է Մանազկեր-
տում նստած Արուս-Բարդին որպես «խառատաց իշխան» Աղտա Բագրատու-
նուն էն Մարզիված վասալի՝ Թոմս Արծրունու մոտ նա նույնի էր գալիս որ-
պես Աղանուցայ երկրում իշխող արարական կայսրի ցեղին պառակտող մի
բանավոր՝ Վերլաու ամիրաց: Պատմիչը նույն է նրա իշխանության կենտ-
րոն Մանազկերտի պաշարումը իշխանաց իշխան Աղտի ձեռքով, զեպք, որ
պիտի տեղի ունեցած լինի Աղտի թագադրությունից, այսինքն 884 թվա-
կանից, բավականին սուսը:

Եթև թունդրակյան շարժման և նստակալի նրա ստաջնորդների զեմ
պայքարում էր արար մի բանավոր, որ իշխում էր Մանազկերտում 830 թ.
նետ, մինչև նույն դարի 70—80-ական թվականները՝ լրակատար լինել կա-
զմեցու, թե Զարհուպանցու երևումը չէր կարող տեղի ունենալ ինչև 9-րդ
դարի վերջերին՝ Հովհաննես Գրաթյանակերտուցու կամ Սմբատ Ա. Բագ-
րատունու ժամանակ: Վերը բերած բոլոր փաստերը վկայում են, ընդնա-

¹ ԸՊրք թղթոց, էր. 500 և նա:

Ալլուստ նազորդաց շինելով Արի-Վարդ ամբարի անվան, միջնորդաց բունտեք Բ-
Սարգիսյանը թունդրակյանների առանձնաբերումը նվերած իր աշխատության մեջ — որ ինչ-
պես նայուհի է, նազորդանում է գիտական թյունը ազդուր թյունների մի շղջակալուս — փոք-
րում էր այդ անվան սակ նշված ամբարի մեջ տեսնել 10-րդ դարի վերջերին ապրած
Գիզելի Արի-Նախ էմիրին, նույն ժամանակ Արաղատականում իշխած Ար-Տյուփին կամ
Գրանց ժամանակակից այլ որևէ անձի, որի անունը իբր, ինչպես նա կնքաբար է՝ ամբ-
րա և վարչ թագրմանում էր (Բ. Սարգիսյան, Ջեռուսաթորություն մանրեքաղաքի վրին
թունդրակցիներու պայնզինը, Վենետիկ, 1893, Նժժ. էր. 69, 71 և 110): Այլ կնքաթյուն-
թյունները անհիմն են, կամայական և գուրջ իմացողական որևէ արժեքից: Գր. նարեկա-
ցու հիշատակած Արի-Վարդ ամբարն այլ օր չէր, քան 9-րդ դարի կեսերին նախատան
նաքում: Աղանուցիում իշխած կայսրի բանավոր էմիր Արուս-Բարդը: Ի զեպ՝ նարեկա-
ցու գործածած Արուս-Վարդը ձեռք այդ անունը նախորդում ենք նաև արաջ հեղինակնե-
րից մեկի, Իրուս-Արիսի մոտ (ԻՅՆ-ՅՆ-Ասիր, Երև-ՅՆ-Կամակ, Բակու, 1940, էր. 107):

² Հժժ. Ս. Կ. Ջուս, Мугагайды в Закавказьи в IX—X вв., «Материалы по истории Грузии и Кавказа», вып. III, Тбилиси, 1931, էր. 180:

³ Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio, ed. Bonn., p. 192.

⁴ Թոմս Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Պետրոսբուրգ, 1887, էր. 276

3) Մուփանուս Գ., 6) Վահան, 7) Անուհիա, 8) Սեբեոս, 9) Թեոդորոս, 10) Մուփանուս Բ.,
11) Հովհաննես Գրաթյանակերտուցի, 12) Մաշտոց, 13) Չեղար Բ., 14) Զարարիս, 15) Հով-
հաննես Ուլայեցի, 16) Գուսթի Կախողեցի:
¹ Մխիթար Արքիպանցի, ն. տ. էր. 54:
² Գ. Հովհաննիսյան, Մխիթար Արքիպանցի, նորագրուտ արձանագրություններ և երկեր,
Արուսազեն, 1931, էր. 19:

կտակը, այն մասին, որ թոնգրակցան ազանդապետի զործունեությունը սկսված պիտի լինի շատ ավելի ասած՝ Սմբատ Բագրատունի սպարապետի և Գալիթի Կակաղեցի և Հովհաննես Ուլաշեցի կաթողիկոսների ժամանակ և ավարտված նրա նահատակումով՝ Մանազկերտում իշխած Արլ-Բարդ էմիրի տիրապետության շրջանում:

Կոստանդին Միրանաթինը հիշատակում է նաև իրեն ժամանակամերձ մի այլ էմիր Արլ-Բարդի՝ մեր հիշատակածի վերջին շտաբիզները մեկի՝ անունը՝ Այս էմիրը իշխում էր 10-րդ դարի 80-ական թվականներին, դա Ապահունյաց և Նփրկերտի այն իշխողն է, որի անունը Ասոցիկի մտա պահել է «Մաս ամիրա» ձևով¹, եթե Զարեհավանցու պատմաառաջին նուշնացնելու լինենք այս ամիրայի նեո, ձեռք պիտի լիներ թոնգրակցան շարժման սկիզբը նեո քաշել մինչև մեկ կամ մեկուկես դարով Դրանով անտեսած կիրենիք ոչ միայն Մագիստրոսի կամ Այրիվանցու, այլև Ասոցիկի հարդրած ավայաները, քանի որ այդ ղեկավար է եթե Զարեհավանցին զեո կարող էր դեոավել սրղես Սմբատ Բ. Բագրատունի թագավորի ժամանակակից, ապա աննար պիտի լիներ նշել նրա ժամանակ գահակալած որևէ Հովհաննես կաթողիկոս: Մնում է, որեմե միակ նարավոր եղրակացությունը՝ այն, որ Զարեհավանցուն մահապատճոյ Արլ-Բարդը, այլ որ չէր կարող լինել, քան Մանազկերտի ուղարկատորը: Այս եղրակացությունը նարավորություն է տալիս մեզ նաև տեղադրել Զարեհավանցու մահվան մտադիր եղրերը 9-րդ դարի 30—40-ական թվականներին:

Այսպիսով, անակնկալ այս փաստարկը ևս զայն է հավաստելու Գր. Մագիստրոսի և Մխիթար Այրիվանցու, անըզով մեզ հասած վկայությունների ճշտությունը:

* * *

Զարեհավանցու քարոզչության հանդրվան հանդիսացած թոնգրակը զանվում էր Մանազկերտից ընդամենը 3 ժամվա հեոավորության վրա՝ Այստեղից հասկանալի է թոնգրակցանների զեո Ապահունյաց էմիրի զաման պաշարը:

Պիտի կարծել, որ թոնգրակցանների նեասպնդումը Արլ-Բարդը ձեոնարկից մի ժամանակ, երբ բավահանալի անել էր արղեն շարժումը և զրսերել իր վտանգավորությունը ոչ միայն հայ եկեղեցու, այլև Ապահունիքում էլ իշխող բանապետության նամար ձիշտ է, ակնարկելով Արլ-Բարդի և թոնգրակցանների սղարթությունը և ելնելով քրիստոնեական անհանդուրժամությունից, Գր. Նարեկացին երկուսին էլ նամարում է ևեթանոս մուղղնություն ներկայացուցիչներ, Արլ-Բարդը Նարեկացու կարծիքով սեերձ էր և զրացի զանաղաղացն մուղղնության՝ Այնուամենայնիվ ստեղությունը լցված զեպի թոնգրակցանները՝ Նարեկացին պարաստ է ընկնել նույնիսկ նրանց զեո սուր բարձրացրած մուղղին այդ ևեթանոսի գրիերը: Գր. Նարեկացու վկայությունից զատելով կայսրի էմիրներն արղեն իսկ Արլ-Բարդի ժամանակ պաշարում էին թոնգրակցանները զեո հայ կղե-

¹ Const Porphy., նույն տեղում, էր. 193;
² Ասոցիկ, նույն տեղում, Գ., զլ. 24 և 25;
³ Ինիերյան, Աշխարհաբարբիւն էր. 112;
⁴ Կրքե թղթոց, էր. 500:

րի և փրկալուների նեո ձեոք ձեոքի տված: Գր. Նարեկացին նամարում էր հայ եկեղեցու պաշտանությունը ստանձնած մուսուլման էմիրին ժայր կորստ, սինդրող վրիժուց նախատեսացն Քրիստոսի՝ արարարե զուզան անտառությունից ի ձեոն տեան Յիսուսի՝:

Ըստ Նարեկացու՝ Արլ-Բարդը սղանց ինքնակուշ Քրիստոսին — իմա՝ Զարեհավանցուն — ասելով թե՛ սղանված Քրիստոսը երեք սրից հարություն ասավ. եթե ինքնակուշը հարություն ասնի նույնիսկ 30 օր նեոս՝ ինքը կհավատա, որ նա իրքե Քրիստոս է:

Ինչն է հակադրել Արլ-Բարդին վրեժխնդիր լինել Քրիստոսի նամար, ինչպես վկայում են աղբյուրները, թոնգրակցանները մերժում էին քրիստոնեական եկեղեցու նվիրատուությունը, եկեղեցու սխորնուրդները՝ նրա հետեղղների խաչապաշտությունն ու ծիսակատարությունները: Ինարկե, Նարեկացին չէր ուղում ասել, թե մուսուլման էմիրը պատյանից հանում էր իր սուրը հայ քրիստոնյա եկեղեցու նվիրապետությունն ու սխորնուրդները, նրա զովանարանությունն ու ծիսակատարությունները ոանանարող աղանդապետից վրեժխնդիր լինելու համար: Կամա ուխտին ուղանած իր թղթի մեջ Նարեկացին ասանձնապես շեշտում է Զարեհավանցու անվան նեո կապած մի այլ մեղադրանք: Թոնգրակցանները, ասում է նա, սղղիսար պարզին իւրեանց գարութեան յանգնեալ Քրիստոս անուանեն՝, աշխենք՝ նրանք իրենց աղանդապետին, ասել է Զարեհավանցուն, Քրիստոսն են կուլում: Այս, ինարկե, չի նշանակում թե թոնգրակցաններն աստվածացնում էին իրենց կրոնապետին, այլ որ մարդկայնացնելով Քրիստոսին, նրանք նույնացնում են Քրիստոսն և զկրոնապետն հասկանալությունները: Թոնգրակցանների այս հայացքը Նարեկացին նամարում էր սմարդապաշտ ուրացություն, որ զարշելի է և անիծեալ քան զկոտապաշտութիւնս²:

Նարեկացու վկայությունից կարելի է, թերեւ, զալ այն կերակացություն թե Արլ-Բարդի զայլույթը Զարեհավանցու զեո բորբոքել էր նեոց թոնգրակցաններին այս հայացքը: Սակայն զվավր է հավատալ նաև, թե մուսուլման էմիրը կարող էր մահապատեղ հայ մի կրոնապետին նեոց այն բուսնի համար, որ նա ժխտում էր Քրիստոսի աստվածությունը կամ որ, ինչպես պիտի տեսնենք նեոս, այդ կրոնապետը Քրիստոսին համարում էր սոսկ սմարդաբուն, աշխենք պնզում էր նույնը, ինչ պնզում էր նաև իսլամի հիմնաղիրը: Եթեայուցցին օտղղիցխայն է և իուսի գովանաբանություն մեջ եղած ձեական այս նմանությունն էր նեոց, որ հիմք կարող էր սալ Նարեկացուն խոսել նրանց հայացքների սմարավորության մասին: Նարեկացու վկայությունից ասուջ եկող տարակուսանքը նարավոր է լուծել, եթե հաշի անենք զործնական այն հետևությունները, որ անում էին թոնգրակցաններն իրենց ուսմունքից: Ինչպես նշում է Մագիստրոսը, թոնգրակցաններն ասում էին, թե իրենք նյու թխապաշտ չեն, այլ աստվածապաշտ: Պաշտելով անանեսանիկ և անշտյախիկ ասածուն, նրանք մեր-

¹ նույն տեղում, էր. 498 և 500;
² Կրքե թղթոց, էր. 500;
³ նույն տեղում, էր. 499: Ի զեպ Քրիստոսին մարդկայնացնելու մասին վկայում էր նեո 12-րդ դարի եկեղեցական մատենագիր Պոպոս Տարանդիկ. նա ևս զղում էր այն մասին, թե թոնգրակցաններն զասն թէ յոկ մարցն էր Քրիստոսն (ՀՍԹՄ Մատենադարան, ձեռ. 5787, Թ. 294բ):

մում էին առանձին և չուսուցվել խաչը, եկեղեցին, եկեղեցական գլխաձեռքը, եկեղեցական խաչաձեռքը և այլն: Երևանի անունով նվիրատուները պատարագազորները թյուրևեմ ու եկեղեցական մյուս ծիսակառույթները:

Երևանի «Երևանի թանգարան» նրանք մերժում էին ոչ միայն նոգեք, այլև աշխարհիկ իշխանություն տիրող սիստեմը: Երևանի նոգեքը և աշխարհիկ գործերը զեկապարհիս: Նամար նրանք ճանաչում էին միայն համայնքների միջին տասնամյակ սինքնակոչ (սակել է՝ չձեռնարկում ու չհարգարկում) առաջնորդների ձեռնարկությունը: Հակադրվելով առկա կարգերին՝ նրանք ստանձնում էին և պաշտպանում նոր, արդար նամայնակարգ:

Թանգարանները, գրում էր Մադիստարը, աննորարար թողնելիս Բրիտանիայի հասարակական գիտությունների ինստիտուտը, իրենց հարցերը և իրար գրեթե էին մարդկանց: Նրանք տարրերում էին մյուս հայերից, որոնք ազգում էին նրանց կամ իշխող օրենքների նամեմատ. եղ են նամեմատ (նոցա) և ոչ միայն իրից, այլ նախառեմ: Նրանք ծագում էին նրանց ու նոր օրենքները, քանի որ իրար օրենքներով իրենց ամենին արտաքս են նրանց օրենքները:

Նարեկացուն գալարացում էր իրեն ժամանակակից թանգարանյան ուսումնական Մուշեղի այն պնդումը, թե ու գրող մեջ նորից չկա (չգնր գրող ունին նորից) սքա—հարցում էր Մուշեղը: Թանգարանյան ուսումնականը գրումով ոչ միայն ներքում էր թանգարանների գեմ ուղղված բանասերներին օրինականությունը, այլև մերձեցում կրթական հանգուցումնությունը: Չուսուցված գիտությունն ու նախաքի ազատության սկզբունքը: Նրան առարկող նարեկացին ընդհակառակը, պաշտպանում էր խորագիտական սկզբունքն այն նախաքը, թե եզրափակում ոչ առանցակալ մասումն ուսումնոյ, մայն է անընդհատ անյարմարապես ազգեցեալ և պատշաճ է նենդական խափանիչ խաղաղությունն: Այստեղ գիտությունը ոչ միայն ընկալվում էր որպես աստվածային կամքի նախնություն, այլև ծառայելով որպես իշխող գրասակարգի անգործությունը պահպանելու միջոց ու այդ անգործությունը խափանողներին աստեղյու գեմը:

Թանգարանները չէին ճանաչում Երևանի թանգարանի արանց և կանանց, և ոչ բնասանաց: Վերջին վկայությունը ցույց է տալիս, թե նրանք պահանջում էին ոչ միայն կանանց և տղամարդկանց, այլև ծանրագույն բոլոր մյուս գիտակարգությունների ու տարրերակառույթների իրավաստարություն և կամ որ զեկապարհիս է՝ գյուղական համայնքների, եկեղեցու և կալվածատերերի արտագրությունն առկա գանձված նյութական բոլոր բարիքների և առաջին ներթիվ՝ վարկառուների, արտագրություն, անտանները և ուղղված միջոցների համարող վերաբաշխում: Այս առումով պիտի կարծել, որ թանգարանները նակարգում էին հայ եկեղեցու կողմից նվիրատուրված անհավասարության սկզբունքին. «Երբ շատ է ժառանգություն, — ասված է

1 Գր. Մադիստար, էր. 157:
 2 Նույն տեղում, էր. 154:
 3 Նույն տեղում, էր. 65:
 4 Նույն տեղում, էր. 160:
 5 Գրք. թղթաց, էր. 302:
 6 Նույն տեղում, էր. 501 և նմա:
 7 Մադիստար, նույն տեղում, էր. 160:

հայ եկեղեցու կանոններից մեկում, — զատն կերից, որոյ սակա՛ զստական կալցի, և մի բառ ծխոյ բաժանեցին զնորն: զի ժառանգությունն սրբոյ եկեղեցույ իբրև զպատուխիւն է...»:

Առանձին մերձեցնելով մարդուն և երկինքը՝ երկրին, թանգարանները միասին էին հանդերձալ կյանքն ու նպատակն անստանալով: Նրանք միասին էին հանդերձալ կյանքի նախապատվությունը, նստաբար և չէին ընդունում երկնային նախաքում կամ պատված մարդկանց երկրավոր օրոքնություններին համար: Մարդու փրկումը նրանք օրոքում էին այս կյանքում: Երկնի արքայությունը պիտի կառուցվի երկրի վրա: Երկրի վրա է, որ պիտի ստեղծվի արգար նամայնակեցող, վերացվի ամեն մի բնություն, անիրավություն և կեղեքում: Այս ամենը պիտի կատարվի իրավաստար համայնքայինների ձեռներով, առանց եկեղեցու ժողովուրդներից: Ուսանց եկեղեցական նվիրատուության և ֆեոդալ իշխանության միջամտություն:

Թանգարանները ոչ միայն քարոզում էին իրենց նախաքները, այլ և խորքից անցնելով գործի, ջանում էին կենսազորակ գրանք: Անա թե ինչու, նրանց դեմ գեմեցին ոչ միայն հայ եկեղեցու պետերը, այլև հայ թաղաքական իշխանության ներկայացուցիչները: Ծափալիղ շարժման դեմ նրապարակ էին գալիս նույնիսկ օտար զավթիչները: Այս մասին է վկայում թաղաքական այն նամակագրը, որ ձեռնարկեց թանգարանյան արտագրական Սմբատ Զարեհավանցու դեմ Մանագիրտի ուղարկած արդար՝ կայսրի բռնագործերը Արլ-Բարդը:

Ինչեղով հիմնականում գյուղացիական շարժում, իր զարգացման նստապես կատարներին թանգարանյան շարժումը ներգրավում էր մանր աղյուսականություն և ստորին կերից զեգո՛ տարրերին և ի վերջո, ինչպես համարից կերպով նշվեց վերջերս — նկատի ունենք ընդ. Ա. Մանացանյանի շահական նորմումը՝ — նաև նույնիսկ դեմ օտարի կամ Անիի քաղաքացիներին: Պիտի դիտելը, սակայն, որ ինչպես հայ պալիտիկաներին, այնպես և գրանց հաջորդած թանգարանները շարժումը սկզբից և կր կրել է ոչ միայն սոցիալական, այլև քաղաքական շարժման բնույթ: Երբև թեկոսակալիցի գեմ ուղղված ռեյտինգներն օպորտյուն այդ շարժումներն ուղղված են եղել ոչ միայն արտագրական առկա նորարարություններին, այլև երկրում իշխող գրասակարգի միմահի գեմ, հարկ եղած դեղորում շուտ գալով նաև Հայաստանի նվաճողներին՝ արտերևի ու բյուրոկրատիկների գեմ: Հայաստանում իշխած օտարակալության դեմ ուղղված քաղաքական շարժման կրանց ունեք թանգարանյան ազանդն բառ երևալիս անակալին Սմբատ Զարեհավանցու ժամանակ:

Մարքեդիմե սուսցանում է, որ գրասակարգային նստարակության մեջ ամեն մի սոցիալական գալարար ունի իր քաղաքական կրանգը. սրվելով տիրող իրավակարգի գեմ, գրասակարգային նակամարտը նանգում է ոչ մի-

1 Ա. Ղազյան, Երևանագիրք նախք, էր. 125:
 2 Ա. Մանացանյան, Թանգարանյան շարժման մի բանի գլխավոր նախքի մասին, Գեմ. տեղ. շ. 1954, հ. 3, էր. 78—80:

1322

ալն սոցիալական, այլև քաղաքական ուղղորդելույն Բաղադրականությունը, — գրում էր Վ. Բ. Անդրեյը: — Էկոնոմիկայի խառնված արտահայտությունն է՝ Անդրդարձանալով ժողովրդա-արտադրական շարժումներին, — Վլադիմիր Իլյինը ուղղակի ասում էր. «քաղաքական բողոքի հանդես դալը կրոնական կեղևի տակ մի երևույթ է, որը նստուկ է բոլոր ժողովուրդներին՝ նրանց պարզացման որոշ աստիճանի վրա»¹:

Թնդրական շարժման սկզբնավորման ժամանակաշրջանին ֆիքցացիան ներառվորություն է տալիս պարզելու Զարեհավանցու արտահայտած ոչ միայն սոցիալական, այլև քաղաքական բողոքի իմաստը: Ժամանակագրական այդ ֆունի վրա ակներև է դառնում այն իրողությունը, որ Զարեհավանցին ոչ միայն 9-րդ դարի առաջին կեսում նաչ աշխատավորություն մեզմ ազատագրական պայքարի ղեկավարներից մեկն էր, այլև պատմական նշանավոր մի դեմք, որ կարևոր դեր է կատարել 9-րդ դարի առաջին կիսում Առաջավոր Ասիայում անգի ունեցած քաղաքական իրադարձությունների մեջ:

Հայտնի է, որ 7-րդ դարի կեսերից մինչև 8-րդ դարի սկիզբը՝ արարների իշխանությունը ձևական ընտրվ ուներ Հայաստանում: Պատանական չէ, որ թունդրականներին դադարաբարձելով պատվիկյան շարժումը, որ արժանավորում էր Հայաստանում ստակվին 6—7-րդ դարերում, գլխավորապես կենտրոնացած էր երկրի այն մասերում, որոնք սահմանակից էին Բյուզանդիային կամ գրավված նրա կողմից: Քաղաքական իր րովանդակությունը նաչ պատվիկյանների գործունեությունն ուղղված էր կաշնքական աղբերակից դեմ: Հատկանշական է, որ մինչև 7-րդ դարի վերջերը արար իշխողները ոչ միայն չէին նալածում նաչ պատվիկյաններին, այլ զուցե նաև նովանավորում էին նրանց: 8-րդ դարի սկզբներին Լավան Օձնեցին նրանց մեկպարոմ էր այն բանում, որ «բրիտատասերներին» (իմա՝ Բյուզանդիային) դեմ նրանք խողխողիչ դեմք էին գործնում «Բլպատված բռնակալներին» — արարներին — դաշինք կնքելով որանց նեա:

Այս դրությունը նարտես չեղավ. 725 թ. Հայաստանում է Աղվանքում վերացնելով ծխանարիկ սխոտեր, խալիֆաթը մտցրեց գլխանարիկ, անասնահարիկ և նողանարիկ սխոտեր, որով ծանր գրություն ստեղծվեց նպատակ դրուդացություն նամար²: Հեոզեոտ սասուկանում էին արար ոստիկանների ու էմիրների վարչական գնչումներն ու ֆինանսական նարրուտասարուները և նամադատության կերպով ում ոտանում նաև նաչ ժողովրդական մասնաների կողմից խալիֆայի րունտիրությունը ցույց տված դիմապրությունը: Արասնայակելով նաչ աշխատավոր մասնաների որամագրությունները՝ պատվիկյանները պայքարի ճակատ են րացում խալիֆաթի դեմ:

Հայաստանում կուսակված ղեգոնությունները 748—750 թվականներին առիթ են տալիս Գր. Մամիկոնյան սպարապետին խալիֆաթի դեմ պայքարելու նամար մարտական ուժեր նամախմբել Տալբում: Տալբում

նամախմբված այդ ուժերը պաշտպանության մուուր թիկունք դասն Բյուզանդիայում՝ Կոստանդին Ե. Կոստանդին կայսրի կողմից:

Հայտնի է, որ գրոնելով ժամանակն կալվածատիրության վրա Լեան Գ. Իսախանը (717—740) և Կոստանդին Ե. Կոստանդին (740—775) պատկերաստար կայսրները ժամանակավոր դաշինք կնքեցին պատվիկյանների նեա: Պայքար սկսելով խալիֆաթի դեմ՝ Հայաստանի արարական երկրամասերում գտնված պատվիկյանները պատրաստակամություն են նայում ուսուսուր Տալբում նամախմբված ուժերին: Այս մասին ուշագրավ էլ տեղեկություն է պահպանված Դեանց պատմիչի մոտ: Հաղորդելով Գր. Մամիկոնյանի գլխավորությունը Տալբում նամախմբված ուժերի մասին՝ Դեանցը գրում է. «Եւ ամենայն որդիք յանցանաց երթևեղ խոտնէին ի զուեղ ապստամբութեանն, որք ոչ ճանաչէին զերկիւզն սասուժայ և ոչ զան իշխանաց և ոչ զպատիւ ծերաց, այլ իբրև ալլաղչի և օտարացեալ՝ ապատակ սիտեալ գերէին զեղարայս և զազգակիցս իւրեանց, և րազում աւարտությունս անէին, խաւտոնդատա և դանիւք տանջանս անեալ ի վերայ եղբարց իւրեանց»³: Վերջերս երիտասարդ րյուզանդալեան Բարթիկյանը նամաղբելով Դեանցի աղբը նուական աղբը րոնների մատակարարած սղբլայների նեա, նամոյիչ կերպով ցույց տվեց, որ նաչ պատմիչի նշնաստակած «նանցանաց որդիները», որոնք ստքի էին ելնում ոչ միայն արար օտարատիրության, այլև սասուու իշխանների և իրենց իսկ կերայնակիցների ու աղբակիցների դեմ, կարող էին եղած լինել միայն նաչ պատվիկյանները⁴: Թարոշ է, որ, ինչպես նաղորդում է Դեանցը, «նանցանաց որդիներք» երկուդից ապատամբ նաչերի միասնությունը երկփեղկվում է: Ծարձումը գլխավորած նախորդները նպատակահամար են գտնում եա կենալ աղբուտամբուրանեց, նովատարություն նայունը խալիֆաթին և նաղ վճարելով արարներին, կորտաի վտանդից փրկել իրենց դույբերը կամ ինչպես ասում էին իրենք՝ «և կալցուք զստացուածս մեր, զայցիս, դանասուս և դանպատասուս մեք»:

Դեանցի նաղորդածից ակներև է միանգամայն, որ «նանցանքի որդիները» կամենում էին ազատվել ոչ միայն խալիֆաթի պարտադրած նոր տարբերից, այլ նաչ ֆեոդալներին ու եկեղեցականների կալվածատիրոսկան կեղևությունից: Հասկանալի է, թե ինչու մասնավորապես նաչ կեղեցականները սկսելով պայքար էին սկսել նրանց դեմ սակախույն 720 թ. Լավան Օձնեցու կաղմակերպած Մանաղկերտի ժողովում: Որչաի Տալբում սկսված շարժման մեջ սկսում էին աղբեություն ձեռք րերել Դեանցի ակնարկած «նանցանքի որդիները» — պատվիկյանները — շարձումը սպանում էր վերածվել նակաֆեոդալական ապստամբության և նասկանալի է, որ ինչպես րյուզանդական որոշ տվյալներից եղրակացնում է Բարթիկյանը, պատվիկյանների գործակցությունը մերժվեց նույնիսկ Գր. Մամիկոնյանի կողմից:

9-րդ դարի առաջին կեսերին Հայաստանում ծայր անոց և նեազեոտ ժավլվող թնդրական շարժումը նանդրատում էր նույն այդ ժամանակ Հայաստանի արեկյան զավառներում ծավալվող նակաարական շարժում:

¹ Լեան Վ. Բ., Արկեր, հատ. 32, էր. 88:
² Նույնը, հատ. 4, էր. 303:
³ Դեանց, նույն տեղում, էր. 100 և նեա, և Մ. Կոզմոնիստացի, նույն տեղում, էր. 368:

⁴ Դեանց, նույն տեղում, էր. 123:
⁵ Գ. Բարտիկ, «К вопросу о павлакианском движении в первой половине VIII века» (Նեղեկակի րյուզանդական աղբում ենք նրա սասուտարությունը մեաղբից):

Ներքի արտահայտութիւններէի մէկը Տեանք, որ նախապէս թոնդրակցան շարժումը ասարածվում էր ինչնց Ապահունիքում և պատահական չէ, որ նրա դեմ մղված պայքարին մասնակցում էին ոչ միայն հայ կաթողիկոսներն ինչպէս իրենց կողմնակիցները կամ հայ աստվածաբաններն հայտարարի քերթութիւնները, այլև Մասնակցութեամբ նրանք արար ուզուրպատարի ստատիչ սուրբ Այս կրօնային անէր նախկին խոր այն պատճառը, որ թոնդրակցան շարժումը սակ հայ եկեղեցու դավանորանութեան դեմ ուղղված մի պայման չէր, կամ սակ հայ փեոդակներն դեմ բորբոքված գլուխադրական մի նախնային: Բայց նշաններին դատելով, սկզբին և եթ զա մի շարժում էր, որը պատճառական իր բովանդակութեամբ չէր նմանվում հայ կյանքի նկ շրջանակներում և նկատմանում էր նպատակներ, որոնք ներհանում էին ոչ միայն հայ տիրող դասերի, այլև Հայաստանի նկատմամբ քաղաքական հակահայտարարութեան ունեցող դրսեկ բարբ ումերի շահերին ու նպատակագրութեանին:

* *

Զարեհավանցու ժամանակը որոշելու համար բովանակն չէ ստաջ քաշել ստի վերը հիշատակված ժամանակարանական կովանները կամ հաշիվ ստելն Հայաստանում իշխած սոցիալ-քաղաքական կոնկրետ այն իրադրութիւնը, որ սեպ նախապայտմաններ էին ստեղծում նրա գործունեութեան համար: Զարեհավանցու ժամանակը որոշելու համար հարկ է վերապատկերել նրա սարած ընդհանուր պատմական միջոցառում, մասնակցութեան շուրջակա իրական այն կապերը, որոնք կարող էին սարքար նախորանայ նրա քարտուած հայացքներին կազմավորման համար: Եթէ ոչ այս հարցը լուծելու, զիմ զրա լուծմանը մերձենալու համար է նկնց, որ մեզ պիտի գրադեցին ոչ միայն Զարեհավանցու ժամանակի, այլև նրա ժամանակագրութեան շրջանը որոշելու խնդիրը:

Գր. Մաղխարոսի մի թղթից տեղեկանում ենք, որ Զարեհավանցին ֆանում էր միաբուրի իր ժամանակ կամ իրենից ստաջ եղած ազանդադուրական խմբագրութեանը և հանդես գալ որպէս դրանց բուրի համար նեղնակալար կազմակերպիչ և օրենսդիր. քամենեցունք—գրում է Մաղխարոսը, —զիման չարսթեանն ի մի վայր ժողովեալ ներձուածս, նուանեցան այնմ աստուածամարտ և ցանկապատաս դիւսմոյն անօրինին Սմբատայ օրէնս զին...»:

Նախասովետական շրջանի հայ և օտար բանասիրութեան մեջ որոշ աշխատանք կատարվել է թոնդրակցանների և նրանց նախնային հայ ազանդանքի գաղափարական կապերը բացատրելու համար: Գծարխտարար բոլոր այդ ուսումնասիրութիւններին մեջ առկա է իղնայիտական մտածողութեան ավելի չազգեցութիւնը: Փոխանակ շուրջակա թոնդրակցանների և նրանց նախորդների գաղափարական ընդհանրութեան սեպ պատմական հարց, նկատառուները կենում են գաղափարների ֆիլիսոփայի արտասովոր տեսութեանին:

Չեն ուսումնասիրված կամ վատ են լուսարանված մասնական թոնդրակցանների և Հայաստանին սանձանակից կամ պատմականորեն նրա

1 Մաղխարոս, նույն տեղում, էր. 160:

նկա սարնչված ժողովուրդների ազանդադուրական շարժումների միջև եղած իրական, պատմականորեն շուրջակա ու կոնկրետ կապերը: Այս մարքում եղած թեւազգումները ոչ միայն սարքարների նկատման նկատման էն, այլև թոնդրակցան շարժման սկզբնադրաման միջև այժմ իշխող սոպ ժամանակարանութեան Անդրոտոցում էր այն հանգամանքը, որ թոնդրակցան շարժումը սկիզբ էր առել մի ժամանակ, երբ Հայաստանի և Անդրկովկասի սանձանակից կամ նրանց նկա շինվող երկրներում, սակնից ստաջ Իրանում և Բլուզանդիայում, քուսամակներին և պովիկիանների զեկապարութեամբ տեղի էին ունենում ժողովրդապաշտպանութեան հորը ազատամրութեաններ, որոնց չէին կարող միանգամայն անհաղորդ լինել Զարեհավանցին և նրա նեկարդները: Ինչպէս և թոնդրակցանների կուլթները, այդ աղբոստամրութեանները հիմնականում կրում էին գլուխադրական բնույթ, հանգամանք, որ չէր սրկելում, նրանց ներգրավել իրենց շարքերը նաև ազգարանակցութեան մյուս հատմաների սրջ սարքերին: Ոտքի կենելով տեղական և եկվոր ֆեոդալ իշխողներն ու հարստաբարդներն զեմ, թոնդրակցանների պէս՝ ազատամրները պայքարի զրջ էին բարձրացնում նպատակ ու կերեքով ժողովուրդների ազատագրման և քաղաքական ինքնորոշման մարտահնդերի: Մասունների պայքարը ծավալում էր միևնույն կամ նման պահանջներն ու սկզբնական թնթեքի համար: Հատկանշական է, օրինակ, որ բոլոր այս շարժումների բնթեքում ստաջ էր քաշելում ազատարկանց և կանանց իրափանալասարութեան պահանջը և կնոջ իրական սարկացման ինստիտուտի վերացման խնդիրը:

Բայց նշաններին դատելով՝ Զարեհավանցու և Արթուրի պայքարը թոնդրակցան զրջի ներքս կազմել էր բուն հայ գլուխադրների և Մանդակերտի էմիրի կզգիացած մենամարտ չէր ստեղ:

Հալանական է, որ մուսուլման ազանդների նկա գաղափարական շփումներ են ունեցել տակալին պովիկիանները. թի հմտութեան ավեան նոցուն (մուսուլմանական) ստուերադիր ստասողեպատում մասնիցն զհամրակացն խմբաւորութիւնս,—գրում էր հայ պովիկիանների մասին Օձնեցին¹: Մասունեղելով մուսուլմանական զրքերի ազնցութեանը պովիկիանների վրա Օձնեցին անշուշտ կամենում էր վարկաբեկած լինել նրանց քերթունեութեանն անաղարտութեանը: Սակայն ինքյան անհարին չէ, որ արարներն նկա ունեցած համագործակցութեան շրջանում նրանք իրք կարող էին օգտագործած լինել մուսուլման ազանդադրների զրքերը: Ինչ վերաբերում է Զարեհավանցու և մուսուլմանական ազանդների միջև եղած իղնական հանդիպումներին՝ զրանք են կարող են բացատրվել ոչ թէ ազանդների իղնական հաղորդակցութեան փոստերով, այլ նրանք միջև տեղի ունեցած իղնական ու կազմակերպչական շփումներն ու կապերն առկայութեամբ:

Բայց պարագաներում անհերքելի է Սմբատ Զարեհավանցու զլիսափրած ազանդի բնորոշ մի քանի դեկրի համընկնումը մուսուլմանական ազանդների նկա:

Ութերորդ դարի կեսերին թորասանի փոխարքս Արուստիմը, քաղաքական անհալասարութեան մեջ մեկազգրված, սպանվում է խալիֆ այ-

1 Յովնանու իտաստիրի Օձնեցու, Մատնազարութիւնք, վեկնակի, 1823, էր. 34:

Մանուսրի արքունիքում: Ի պատասխան դրան, Սարաանի մայրաքաղաք Նեշապուրում բռնկվում է խալիֆաթի և իսլամի զեմ բազմաճյուղ բանակի զուլն անցած Մուսուլիմի մղվող ապստամբությունը:

Մուսուլիմի կուսակիցները հայտարարում էին, թե Արու-Մուսուլիմը մեռած չէ, այլ պահված պղնձապատ մի ամբողջում և որ Մադդակի նեմ միասին նա հայանվելու է կրկին աշխարհը վարելու համար: Արու-Մուսուլիմը նկատվում էր առասպելական Շիրվինի մարմնացում, այն պատարարը, որ հայանվելու էր ճնշվածներին ու շարստահարվածներին ազատություն և հող տալու համար:

Ապաքենդ նեպոլիով բեյութը ցեղային խորանք չի ձանաչում: Մարտակոչով, հետագայում սշրած անուսով նշակված այդ աղանդավորները սկզբնապես արտահայտում էին խալիֆաթի կրունկի տակ ճնշված ժողովուրդների քաղաքական-ազատագրական արամադրությունները:

8-րդ դարի երկրորդ կեսում Մավրենհարի (Ուզբեկստանի) կենտրոնում — Զարաֆշանի և Կաշկաչի նովում, բռնկվեց Միջին-Ասիական գյուղացիության անձամեծատ ավելի տեսիան ու զորեղ մի ապստամբություն, որի առաջնորդ Մաևանան, դարձյալ մազդակյան, իրեն հայտարարում էր մերթ մարմնացած աստվածություն, մերթ բիրթական մարդարենների, Քրիստոսի, Մամեկի և Արու-Մուսուլիմի հաջորդը: Մուկանայի հետևորդները հավատացած էին, թե իրենց առաջնորդի կրքախանդակում խրտում է Արու-Մուսուլիմի անմահ հոգին¹:

Միխայել Ասարու պատմելով, չին մամանակների ի վեր քրդերի մոտ կար ամբողջություն այն մասին, թե մամանակով հայանվելու է Մահդի անուսով մեկը և արելու է ասմենայն երկրի: Ով հավատա սրան, մեռնելուց քառասուն օր անց պիտի հասնի՝ սոմամանակ իրեն մաքր սպրելուց հետո անմանների աշխարհն անցնելու համար: Ապատոյներից սմամբ մամանակ էին համարում նրան, սմամբ՝ թագավոր: Սուլթանի մամանակ (813—833) հայանվեց Մահդի անուսով մեկը կարծեցին, թե նա հենց սպասված Մահդին է, և նա ինքն իսկ հավատում էր դրան, թաղ դնում զինին, քող ձյուր երեսին, հայտարարում իբնը երբեմն Քրիստոս, երբեմն սուրբ հոգին նրա շուրջը խմբված հավատացողների թիվը մեծանում էր, նրա համբավը առաժմում, պարուսանք սողելով խալիֆին²:

Այսուց նշված Մահդիին արարական աղբյուրները նշում են Ջավիդան իրն Մահդի անուսով: Բնչպես նշում է Մարքիապորը, Ջավիդան-Մահդիի կյանքին վերջ տվեց արարական սուրբ 814—816 թվականներին³:

821 թ. Հարավային Ազրբեջանից Աղվանք է անցնում Ջավիդան-Մահդիի հաջորդն ու նրա զործի շարունակողը՝ Բարեկը: Բարեկի առաջնորդությունը արարների զեմ պատկերազմող քուսումյանները երկրից քշում էին խալիֆի հարկանակներին և հրամարվում վճարել ֆեոդալների պահանջած կտու և բեկյուր: Բարեկի հետևորդները հավատացած էին, թե նրա մեջ է բուն գրել Ջավիդան-Մահդիի հոգին: Ռազմական տեսական հաջողությունները

նրան ներշնչել էին այն հավատը, թե ինքը հանդիսանում է աստույց կզված մարգարե կամ այն Շիրվինի թագավորը, որ կոչված է սազարելու իրիսողներին և բարձրացնելու ճնշվածներին⁴:

Անցնելով Անդրկովաս, սկզբնապես Բարեկը զինակցում է արարների զեմ պատանդում Աղվանից և Սյունյաց ֆեոդալներ Մահդիին Մերասին և Վասակին, որոնք նրա հետ միացած պարտություն են մատնում արար զորավորներին:

Հինականում Աղվանից և Սյունյաց ֆեոդալներին շաղկապում էր քուսումյանների նեմ՝ շարման քաղաքական նպատակի ընդհանրությունը: Արքան ավելի դրամ էր հանվում երկրից խալիֆի դանձատուր մտնելու համար, նույնքան ավելի էին քայքայում գյուղական սնունդությունները և նշանակում է՝ այնքան ավելի քիչ բան մնում տեղական ֆեոդալների մեղքը քննելու համար: Գանի զեմ հազթաղ էր քուսումյանների սուրբ, ֆեոդալները քայքայում էին նրանց հետ: Այնուամենայնիվ ֆեոդալները չէին ֆեոդալանում գրաստարգային ուրույն այն շահերը, որ անջրպետ էին ստեղծողները: Վերին ստիճանի նշանակալից է այն վիսայությունը, որ հանդիսանում էր Զարեհավանցի մասին Մազհարուսի թիվերից մեկում, որ ուղղված է ստորաց կախողիկուն: Այդպես նա ստում է, թե իր շար մուսուլիմները Զարեհավանցին ուսել է պուսմեմեկ պարսկական բժշկի և յաստեղարարի մողե, որը Մըջուսիկ կոչվեց⁵:

Ըստ Ալիշանի, Մըջուսիկ անուսը սեղոջ անվան պարսկական արանու կրկնյանից է ստաջպել և իմաստով ունյն է սեղոջ անվան հետ: 15-րդ կրկնյանից է ստաջպել Միխթար Ապարանցու մաս Մըջուսիկ անուսը հանդիսանում է Մըջուսիկ անուսը, որ բնա Ահապանի կրքված է հայերեն Մըջուսիկ անձանուսից: Ըստ որում Զարեհավանցու ուսուցիչը պարսիկ չէր, այլ սեղոյիցինս հարած հայ: Նույնը հավաստում էր սախավի Միխթար Ապարանցին: Մըջուսիկ և Լուսիկ վարդապետը Մերասայն — գրում էր նա, — և աշակերտը Մերասայն Վիլքերի, Յուկի, Յուսու, Թևոզրուս, Անանե, Արքայ, Սուրբ և այլն, որք ամենեքին էին Հայք և ազանյուսորք, և ամենեքին գին և գնոր կուսակարանն ծաղր սանկին⁶:

1 М. Томар, *Указн историческ.*, кр. 98 և հետ:
2 Материалы по истории Азербайджана, вып. IV. Из соч. Якуби, Историа, Баку, 1927, кр. 10 և հետ. հ. 2.
3 *Указн историческ.*, 9-й том, кр. 374 և հետ. և Ибн-ал-Асир, *Указн историческ.*, кр. 55 և հետ.
4 *Указн историческ.*, 9-й том, кр. 353.
5 *Указн историческ.*, 9-й том, кр. 530 և հետ., և Ահապան, Անձանուսների քուսարանն, 1-й том, 3, *Մըջուսիկ* անձանուսի մակ:

1 А. Ю. Якубовский «Восстание Муканни — движение людей в белых одеждах», Советское Востоковедение, М.—Л., 1948, V, стр. 38 и след.
2 М. Томар, «Бабек», М., 1936, кр. 26.
3 *Указн историческ.*, 9-й том, кр. 364 և հետ.
4 *Յեւ Մարքիապարի հոգիվար՝ սեանդն Անտարխոյ*, 1913, կր. 1602:

Զարեհավանցու ուսուցիչների հայկական ծագումը չի վերացնում այն հնարավորությունը, թե նա գաղափարական որոշ շփում կարող էր ունենցած լինել զաղապատական կամ իրավական ազանդների նեա: Այնուհանդերձ այժի կն ընկնում նաև թողորակյան ազանդագետի ցայտուն առանձնահատկությունները: Քոնոգրափյանների մտտ շեշտված է նայ գյուղաօջախարհի սեղյուցիտն շարժումը գլխավորած մարդուն նստկաննչող ժողովրդայնութունը: Ծնումը ու նոր թափելով Զարեհավանցու անվան վրա ոչ մեկը նրա կատարի հակառակորդներից չէր ստում, թե նրա նեակարգիներն իրենց ստաշնորդին տմարոնացայ ստոյամ՝ էին համարում: Մուտք չկան այն մասին, թե թողորակյանները հալատում էին նրա տանձանությանը: Տեղեկություն չկա նույնիսկ այն մասին, թե նա թագ էր կրում կամ կրչվում թագափոր: Զարեհավանցու և քուստմյան առաջնորդների նամար ընդհանուր է միայն տմարոնացայ, կամ որ միևնույնն է ներկա զեղջբում, տմարդարեն կամ տմարոնաց լինելու հալատը: Հալանքներն քուստմյանների նեա նրան միացնում էր նաև սաղապատարքը լինելու կղուսը: Եթե քուստմյանների տմարոնացին ոչ միայն «թագափոր» էր, այլև սաղապատարք, ապա թողորակյանների սքրիտոսորք կարող էր եղած լինել ոչ միայն տմարդարեն այլև սքրիտկիչ, այնինքն՝ սաղապատարք:

Միջին դարերի սեղյուցիտն օլոզիցիտն չէր պատում կրոնական հասկացությունների իդեոլոգիական քողը: Այնուհանձնելով իդեոլոգիական հին քողի առկ արժանուս էր հասարակական, քաղաքական նոր, աշխարհիկ, հակաֆեոդալական գաղափարախոսություն: Ըստ որում սկներև է Զարեհավանցու նեակարգականությունը: Նրա մշակած նոր հասկացությունների, ստավի շարանիկի սեղյուցիտն բովանդակությունն ու ավելի խոր ժողովրդայնությունը:

Պատանական վերջի կարող լինել թողորակյանների և նրանց ժամանակամերձ կամ նրանց ժամանակակից իւրյանական ազանդների իդեական հանդիպումները: Ամենայն հավանականությունը դրանք թողորակյան և քուստմյան շարժումների միջև եղած սեղա կապերի նեաունք էին, հան տեղեկություններ, որ քուստմյանների զեմ պաշարող արար պատմադրիչներն ու զորապետները մտանգված էին ճնշելու: Հայաստանում Բարեկի նայ գաշնակիցներին: Այս մասին կան որոշ ահնարվներ արար պատմադրի Ծախուրի մասին՝ նույն աղբյուրից տեղեկանում ենք նաև, որ Սեանի (Աղվանքի) և Հայաստանի համազորմիցությունը շարունակվում էր նաև Բարեկի մասինց նեաունք:

Հողուտ այն ենթադրություն, որ Բարեկի և նրա հաջորդների պաշնակիցները կարող էին եղած լինել նեայ Զարեհավանցին և նրա նեակարգները, վերհիշենք նեայ այն փաստը, որ տակադին Զարեհավանցու ժամանակ թողորակյանների զեմ նայ եկեղեցու պետերից զուտ պայքարում էին նաև Աղվանից եկեղեցու պետերը: Աղվան և նայ ազանդալորների շփումները չզարգարեց նաև նեաուլություն: Բնորոշ է Լուսավորական, ջու աղբյուրած տեղեկանքը

որ 11-րդ դարում ապրած թողորակյան հունձիկ արեղան ուսանել էր Աղվանից երիւրից կկամ մի վանականի մոտ¹:

Պատանք թողորակյանների և բյուզանդական պավլիկյանների կապերի խնդրին:

Բնքյան բնական է թվում 8—9-րդ դարերում Բյուզանդիայում նանդուս կեղ պավլիկյանների ու պատկերամարտիկների և Հայաստանում ու Աղվանքում նույնժամանակայ ժողովրդա-ազանդալորական խմբումների կապը:

Գալանարանական իր զերքալորումով նայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնությունը զիմազիր դիրք ուներ Բյուզանդիայի հանդեպ արդեն իսկ նրանուց, որ հարում էր 451 թ. Փաղիզանի եկեղեցամարտում զատասպարտված մանոֆիզիտական ուսմունքին: Հիլավի, մանոֆիզիտիզմը զավանարանական այն զրոշն էր, որի ներքո ամբողջ միջնադարի ընթացքում պայքարում էին Բյուզանդիայի կողմից նեաուլողված քրիստոնեական մի շարք եկեղեցիներ՝ սիրիականը, զյուսականը և հայկականը:

Հայաստանում, Բյուզանդիայում և առաջնոր-ստիական մի շարք այլ երկրներում տարածված պավլիկյանությունը շարկապում էր ժողովուրդների հակակեղեցական աղանդը ֆեոդալիզմի զեմ ուղղված սեղյուցիտն շարժման նեա:

Պավլիկյանների տակալությունը Հայաստանում հալվանական է 6-րդ դարի կեսերից սկսած: Նրանց հաղաներու համար հարկ եղավ այդ դարի հիտունական թվականների սկզբների տեղի ունեցած Գլինի եկեղեցամարտի տանկցիանն Տակավին Դվինի ժողովից առաջ, տեղական ֆեոդալների զեմով ուժերի օգնությունը նայ եկեղեցականներն ավերում էին այդ քաղաքի սիրիական նեատարականների ամբացած հանդրավանք՝ Գրիգոր Թամիկի վանքը: Ակնարկ է այն իրողությունը, որ հայ պավլիկյաններին սնող մանիքիան և մեաույան հայագնները, մուտք զործելով Հայաստան նեատարական առեարականների ձեռնբեով սարամուլ սիրիական զրոտանություն միջոցով, պարարտ հող էին զանում նոր միջավայրում: Առաջնակ է, որ նեատարականները կուստու ուներն նաև Աղվանից երկրում: Համուկրանք որսավով լայն ժողովրդալատարի մեջ, նրանք հանդես էին գալիս աշտակե սոլքքաստաներ կրոնալորների շալիկով: 6-րդ դարի կեսերին հայաստանի շոլքքաստաները զանքից, տր սեաուտը ալքքաստանը կոչի և զործովք քրիստոնեականաց՝ 7-րդ դարի վերջերին կամ 8-րդ դարի սկզբներին Հայաստանի պավլիկյանների շարքերում ուժ է ստանում պատկերամարտությունը, որը զրանից առաջ տարածված էր Աղվանքում²: 8-րդ դարի սկզբներին Հոնուս Օձնեցին Հայաստանի պավլիկյան աղանդը զիտում էր որպես մրձգրեմության (մեաուլականություն) Ֆնացորդ (սխեչերանք): Նրա տակով

¹ Տեա Materіалы по исторіи Азербайджана, էր. 144 և հաւ.
² Նույն տեղում էր. 18 և հաւ., 20 և հաւ.

¹ Ա. Լուսավորացի, Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1912, էր. 131:
² Մ. Կաղանկատաճի, նույն տեղում, էր. 128:
³ Քիրք Աղթնաց, էր. 73: Հժժ. նաև Մ. Կաղանկատաճի, նույն տեղում, էր. 302 և հաւ.:

ներսևս կաթողիկոսի օրերից ի վեր հայոց աշխարհում տարածված պապիկիական աղանդը խոշոր պատմալիք էր դարձել (հայ եկեղեցու համար) մասնավանդ նրանով, որ միացել էր Ազգանից երկրից մտած պատկերամարտության նեւ:

Արչափ Օձնեցիի պապիկիականների շարժումը կապում էր Գլխին ժողովի նեւ՝ շնչը կապեմուն, որ նրա մտ իշխատակիցն ներսևս պիտի լինի ներսևս Բ. Բագրևանդցին (548—557) և ոչ թև ավելի ուշ ապրած ներսևս Գ. Շիրազ (641—661) կաթողիկոսը: Ինչպես հայանի է, վերջինիս նեա Հայաստանում կապում էին ոչ թև պապիկիականության կամ պատկերամարտության, այլ սրանց հակադրված քաղկեդոնականության տարածումը:

Սիրիայի, Ազգանքի կամ Հայաստանի պապիկիական հայացքները և պատկերամարտիկների շարժումը զորեղ աքձագանք են գտնում կայսրության արևելյան թևերում՝ մասնավանդ 7-րդ դարից նեա, երբ հայ դպրեմականության գրեթե հոսանք սկսվեց զեղի արևմուտք՝ կայսրության Փոքր-Ասիական թևերում և Բաղկաններում բնակության հաստատելու համար:

Առաջադրվ է, որ էրզրումի մեա գտնված Մանանդի շրջանի մի գլուղից էր պապիկիական ղեկավար Կոստանդին Մելիզանոսը, որ քարոզական գործունեություն էր ծավալում յոթերորդ դարի երկրորդ կեսերին: Ինններորդ դարում ապրած Պետրոս Միկիլայցին գիտում էր Մանանդիցն որպես մի վայր, որը, ինչպես նա գրում էր, «մինչ հիմա իոկ մանիքեցիներ (իմա պապիկիականներ) և սնում»: Մագումով հայեր էին նեա 8-րդ դարում ապրած պապիկիական ղեկավարներ Պողոսը, նրա որդիներն ու թուները¹: Իններորդ դարի սկզբներին պապիկիականների հայ առաջնորդների շարքում նշանավոր դարձավ Վանանը²:

Օձնեցու վկայությամբ՝ պապիկիական շարժումը տարածված էր «ամբողջ» կամ «թեմում» ու պարզամիտ մարդկանց մեջ, այլ խոսքով՝ ժողովրդական վարի խափերում: Նման հասարակաշխարհի մեջ էր հող գրտնում այդ շարժումը նեա հույն ու ազգան բնակավայրերում և հասակակցն զյուզացիության ու քաղաքային արևաստամբության մեջ:

Հույն և սլավոն մասանների նեա միասին Բյուզանդիայից հայ աշխատավորները պայքարում էր իր պատմագրության համար՝ հակադրվելով եկեղեցուն, ֆեոդալական կարգերին և դրանց պաշտպան կայսերական իշխանությանը: Փոքր-Ասիական երկրների պապիկիականներին զբում էին ղեկի Բաղկանյան թևերից, երկուրդ կրելով, թև այսպես նրանք կարող են ձեռք մեկնել արարներին՝ կայսերական կառավարության ղեկ պայքարելու համար: Այս մի քաղաքականություն էր, որ պիտի կիրառվեր նեա հայ պապիկիականների նկատմամբ, քանի ղեկ որպես կայսրության հակառակորդներ նրանք պաշտպանություն էին գտնում խալիֆաթի կողմից:

9-րդ դարում Բյուզանդիայի պապիկիական շարժման մարտական կայսրները՝ Արզուսար և Տեվրիկը, գտնվում էին հայ էթնիքական միջավայր-

րում: Այդ կայսրներն էին կայսրության բազմակեղու ժողովուրդների մեջ պապիկիական դադավարների տարածման հանգույցները: Այդ վայրերից էին պապիկիականները հարձակվում իրենց հակառակորդների վրա:

9-րդ դարի սկզբից և մինչև հույն դարի 30-ական թևիկանները գործած պապիկիական պարագլուխներից մեկը — Սեբգիոսը իր թղթերից մեկում հազարգում էր, թև հեռիտան շրջել է արևելքից մինչև արևմուտք և հյուսիսից՝ հարավ³:

Շատ հավանական է, որ Սեբգիոսի քարոզած հայացքները — մասնավոր սեփականության լիկիկացում, վանական կալվածներին համայնացում, սկստիվ պայքար հակառակորդների դեմ — հույն հայացքներն էին, որ քաղաքում էր նեա նրան ժամանակակից և գաղափարամերձ Մտքառ Զարհանայցին, թևնորակյան շարժման պարագլուխը: Աչքի է բնկնում մասնավանդ մի մանրամասնություն, որ մասնում է թևնորակյանների և պապիկիականների դադավարական մտախոթությունը:

7-րդ դարի կեսերին պապիկիականների առաջնորդ Կոստանդինը իրեն գնում էր Պողոս առաքյալի աշակերտ՝ Մելիզանոսի տեղ: Սրան հաջորդած Սիմեոնը նեադեա էր զալիս որպես Պողոսի աշակերտ Տիտոս. դար ու կես նեա Սեբգիոսը հայնվում էր որպես հույն առաքյալի Տյուքիկոս կոչված աշակերտ: Բյուզանդական արքայուհիների համատարադամով Սեբգիոս Տյուքիկոսը նեադեա էր զալիս որպես «Paraklet» — «մխիթարիչ սուրբ հոգին և նեա տեղերների երկրպագության արժանանում էր իրև այդպիսին⁴»:

Այստեղ հանդիպում ենք հույն փոխանցման ու մեխանիզմի հույն կաթավարներին, որ համապատասխան փոխակերպումներով առկա էին նեա քրտանյանների և թևնորակյանների մեա:

Նեաքրքրական է, որ ութերորդ դարում տեղի ունեցած անցքերը նկարագրելիս հույն պատմիչ Կեղեկոսը հազարգում է, թև «Էկեոս Խալիթոս» թաղավորության հինգերորդ տարում հանգևս կեղավ մեա սիրիացի, որը ստարաբ առավանդորդի հոչակելով իրեն՝ մոլորության մեջ ձգեց նրեա-ներին⁵:

Անհնարեն չէ նեա, որ պապիկիականների մեխանիստական դադավարները Զարհանայցու նեա հույն կամ սիրիական պապիկիականների ունեցած անմեթական շփումների նեաեանք էին: Նման ենթադրության համար որչ ճիճք է տալիս 15-րդ դարում ապրած Մխիթար Ապարանցու կամպիլատով գրվածքը: Այդտեղ տեղեկություն կա այն մասին, որ թևնորակյան աղանդը ֆիևնադրողի գործունեությունը տեղի է ունեցել երկու կենտրոններում՝ ֆիևնադրողի գործունեությունը կա այն մասին, որ թևնորակյան աղանդը հաստատվեց հայրենի Շամբուայից, պատմում է Ապարանցին, Մմբարտ հաստատվեց նախապես կայսրիկների թևնոչյաց զավատի թևնորակի գլուղում, այսպես նախապես թևայալի զավատի Տեվրիկում⁶, այսինքն Սեբգիոսի այսպես բյուզանդական թևայալի զավատի հանգրվանում՝ Տեվրիկում: Մագրտունեություն մեր նշխատակած զլխավոր հանգրվանում՝ Տեվրիկում: Մագրտունե մի քանի ակնարկներից դեա⁷, Ապարանցին ձեռքի տակ ունե-

¹ Օձնեցի, հույն տեղում, էր. 35 և հեա:
² Petri Sicili Historia Manichaeorum (S⁸e Migne, Patrologia graeca, t. 104), XVIII & XXVIII.
³ հույն տեղում, XXXI և XL.
⁴ Օձնեցի, հույն տեղում, էր. 33 և հեա.

¹ Petri Sicili, XXXVI.
² հույն տեղում, XXIV, XXVI & XXXII.
³ Cedreni, ed. Bonn., I, 793.
⁴ Ախեան, Հայաստան, էր. 550:
⁵ Հմմտ. Մագրտուն, հույն տեղում, էր. 157 և 164:

ցել էր երևի նաև անհայտ մի աղբյուր: Բոլոր զեպղերում նրա հաղորդածը առիթ է ապրա ևնթաղարթյուն անել Չարեհալանցու և Սերգիոսի նհարափոր անձնական կապերի մասին:

Չարաչար սխալվում էր Չամչյանը, երբ ելնելով երեկ նեց Ապարանցու հաղորդածից կամ գուցե աչքի առաջ ունենալով Չարեհալանցու և Սերգիոսի ոչ միայն ժամանակակցությունը, այլև նրանց հայացքների մերձավորությունը, նույնացնում էր այդ պարզապես երևինք: Հետևողական լինելու զեպղում՝ նման նույնացումից նեառ պետք էր հանդել նաև թոնգրական և պաղիկիան շարժումները նույնացմանը: Չամչյանը չի անում այդ. սակայն դա միայն ցույց է աարիս նրա անհետզողականությունը:

Միայն Սերգիոսի նեա չէ, որ կարող էր աննշված լինել Չարեհալանցու կույթը: Հեց այն ժամանակի, երբ Հայաստանում սկսվում էր նրա գործունեությունը, Բյուզանդիայում արժարժվում էր թոմա Գաղղրոցա. աղբուսամբությունը (821—824), որի մասնակիցները ողեհնշված էին ապաստարական սրամաղրություններով: Լուղղղիկոս Բարեպաշտ ֆրանկ կայսրին ուղղղղ իր նամակում Բյուզանդական Միթրաչի Բ. կայսրը, թոմայի ժամանակակիցն ու հաղածողը, գրում էր թև ճարակելով կայսրությունը սանձանակից արեկյան երկրները, այդ սոցասամբությունն քնդդրել է իրերներին (ժրացիներին), հայերին, արիսաններին, և ոչ շարք ուրիշ այլացեղ ժողովուրդներին: Մերկացնելով թոմայի աղոսամբության սոցիալական և քաղաքական արժանանքը, հույն պատմիչ Գենեղոսը հաղորդում է. «Ոչ որ անուղղորդ չէր մեում նրան, ոչ արեկեղից, ոչ արեմուտրից, ոչ օտար ցեղերից, ոչ անղացիներից, ոչ հարեաններից, ոչ էլ նրանցից, ում վիճակված էր ստրկական գրություն և առում էր աներին և ոչ էլ բոլոր այն ժողովուրդներին, որոնք տարբեր ժամանակներ ծովի կամ ցամաքի կողմից միանում էին և նեաեում նրան, ինչպես հավասանակիցներին հայտնրված նոր մի Բոներքսն»:

Թոմայի շարժման մեջ ներգրավվեցին Առաջավոր Ասիայի մի շարք ժողովուրդներ: Ժողովրդական ճնշված մասսաների ապստամբական ծավալուն մի շարժում էր այդ, որին միացած էին նաև մանր աղվիկանությունն որոշ տարբեր հույն պատմիչ թեոֆանի երկը շարունակող նեղիակի ստեյով՝ սասորիներն այլակեղ աներերի գեմ էին, սարատորո (ղրնվորը) զինված ձեռք էր բարձրացնում սակոթոսի (նրամանասարի) գեմ և լոխաղը (չոփասասղետը) սարատեղի գեմն»:

Ապստամբությունն սկսվեց նրանով, որ Լեոն Հայկազն կայսրի (813—820) թագավորության վերջում թոման հպատակեցրեց ամբողջ Հայաստանն ու Մերձպոնտոսյան Ապրիյան (կաղիսսանը) և տերաջավ այդ երկրներին վիշխանություններին»¹: Ինչպես երևում է, նախապես նա զրավել էր հայ բնակչության ունեցող Բյուզանդական Արմենիական թեմը և օժանդակություն ստացել բյուզանդական նախատրմիղի և Փոքր-Ասիական մի

¹ Չամչյան Մ., Պատմություն հայոց, II, 895;
² Baronius Annales Ecclesiastice, t. XIV, էր. 63.
³ Сборник документов по социально-экономической истории Византии, М., 1951, էր. 115;
⁴ Նույն սեղում, էր. 115, ծած. 3;
⁵ Baronius, ibid.

շարք մարզերի կողմից, որոնք նշանավոր չափով քնակեցված էին նորագույն պաղմաններով: Այնուհետև թոման հարձակման անցյով կայսրության մայրաքաղաքի վրա:

Նույն այս վերախան նշված է նաև Գենեթոսի մոտ: Նրա ստեյով նեղված արեկյան մի շարք ժողովուրդների մասնավորապես իրերների (ժրացիների) ու արևազների և զեպի մանիքությունը հակված լսղերի օտերի, հայերի և այլ ժողովուրդների վրա, թոման քրնդանուր բանակ կազմեց և զարձավ ամբողջ Արևելքի տիրակալը»²:

Թոմայի ապստամբությունն ուղղված էր պատկերամարտիկ կայսրների գեմ և արժարժվում էր սուղղափաստությունը վերականգնելու. մարտահույզով Ապոստամբության զեկավարի ծագման մասին աղբյուրների անղեկությունը հակասական էն: Նրան անվանում են մերթ սլավոն կամ սեղիթացի»³, մերթ՝ նոստ կամ հայ: Թվում է, թև այս կետում աղբյուրների տարբաձայնություններն անուղղակիորեն հավաստում են այն փաստը, որ թոմայի զլխավորած ապստամբության մեջ մասնակցում էին շատ ժողովուրդներ:

Ապստամբությունից շատ առաջ թոման զեղերում էր Պասրիկ Վարդանի մոտ, որը, անուհեց դատելով, ժողովում հայ պիտի լինի: Ապա նա գանձվել էր պատկերամարտա Լեոն Հայկազնի մոտ: Այնուհետև երկար ժամակա թակուղեք էր՝ աղաստան արանելով Սիրիայում և արարների մոտ: Ավելի ուշ նա զաղներ կնքեց խաղիֆաթի նեա՝ նուստով այդ միջոցով ապստամբ ապստամբության հպակառնեղ»⁴:

Չնայած, որ արեկյան ժողովուրդների կողմից շարժման լսյն արձագանք գաած լինելու մասին հույն աղբյուրներին վիսությունները հոմերաչև են, այնուամենայնիվ հնարավոր է, որ այս մասին մեղ հասած անղեկանքների մեջ կան շափազանցաաներ: Մասնավորապես զժվար է նասկանալ, թև սամբողջ Հայաստանն ար իշխանություններին էր տերացել թոման: Արդյոք չի շփոստած Armenia-՝ Armeniaci» թեմի նեա, կամ միայն հայ ապարապետ Մերսո Բաղդաստանու (Արարատի) Բյուզանդիային սանձանակից տիրությունները չէին բնձված ապստամբության: Վերջին զեպղում որոշ կամյն կղանվեր սուղղափաստությունն զորոշ ներքո աղբուսամբած թոմայի և նրան հարած Մերսո Արարատի քաղղիղոնականությունն համար:

Աղբյուրների մեջ ուղղակի ցուցմունքներ չկան թոմայի ապստամբության և նույն այդ պահին Հայաստանում խմորվող թեոնդրական շարժման մասին: Արչայի թոման ապարեղ էր իջել սուղղափաստությանն զորոշ տակ և գործում էր որպես խաղիֆաթի զաչնակից, հաղիվ թև կարող էր իստը լինել նրա և հայ ապստամբներին գաղղափարական համակառնության մասին: Բայց որչափ նա պայքարում էր կայսրության գեմ և անղարարանում հայսրության կողմից ճնշված ժողովուրդներին սրամաղրությունները — նրա անվան նեա կազված շարժումը սոցիալ-քաղաքական նախաղբյուրներ էր սուղղում հայ ապստամբների նեա կաղղկելու համար: Հիրավի, Գենեթոս-

¹ «Сборник документов»... էր. 116;
² Հմտ., А. А. Васильев, Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии, СПб, 1900, էր. 23 և հու:

սի վիչությունը և այն մասին, որ թամային հարում էին հայեր, որոնք բաժանում էին «Մանիխ» խայտառակ մտաբանությունները, կարող են վերաբերել միայն պատվիչյան կամ թոնդրակյան հայերին:

Այս եզրահանգումները և հատկապես թոմայի շարժման կատարած գերը ճշտելու համար կարող են օգտակար լինել թամայի մասին հայ պատմիչների մեզ հասցրած տեղեկությունները: Առաջիկը համարում է թամային «մտորենուցիչ»¹, որի մամանակ եղավ «քրիստոնեից շիթումն և կորձանումն»²: Մամվել Անեցին հաշվում է նրան սուս թողալոր և զարձյայ՝ «մտորենուցիչ»³: Կրթուս սրակումները հայ հեղինակներն առնում են դուցե թամային մամանակակից և մեզ չհասած ինչ որ աղբյուրից: Նրանց գնահատականները համանական են դարձնում, որ մեծ պիտի եղած լինի թոմայի ապստամբության արձագանքը նաև Հայաստանում և հայ ժողովրդական մասսաների մեջ:

* *

Ի մի բերելով Ամբաս Ջարհնավանցու արեկյան և հույն մամանակակիցների մասին արած մեր այս դիտողությունները, մենք հավանություն չունենք սպասված համարելու նրանց զազափարական և մամանակակից կազմակերպչական կապերի նարցըր: Կամենում ենք միայն մամանակի, որ Ջարհնավանցու մամանակարանության խնդրի մասին մեր պաշտպանած տեսակետը ոչ միայն ննարավոր, այլև հավանական է դարձնում նման կապերի սահմանները: Բոլոր պարագաներում՝ ջուտամյանների, պատվիչյանների և թոնդրակյանների իրական դուզադիպությունները, ինչպես նաև Հայաստանի շուրջը տեղի ունեցած իրադարձությունները ըստ ամենայնի ընդատաղում են Ջարհնավանցու մասին մեր առաջագրած լուսարանություններին:

¹ Առաջիկ, Պատմութիւն, էր. 143:
² Ս. Անեցի, «Հուտարմունքի գրուց պատմագրաց», 1883, էր. 91:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՍԻՐ ՄԻՆԻՍՏԵՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆԻ ԿԻՑ ՉԵՏԱԿԱՆ ԶԵՆՈՎՐԱՅԱՌԻ (ՄԻՏՆԻԱԳՐԱՆԸ)

Բ Ա Ն Բ Ե Ր Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն Ի

Ե Ր Ե Վ Ա Ն N 3 1 9 5 6

Գ. ԱՐԳՍՅԱՆ

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿԸ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՍՈՏ

Ա.

Տիգրան Բ-ի մամանակ տեղի ունեցած նրեաների երկու գերեվարությունների մասին պատմելիս, Մովսես Խորենացին նշում է, որ դրանցից առաջինը կատարել է ինքը՝ թագավորը¹, իսկ մյուսը՝ թագավորի հրամանով, նրա զորավարներից մեկը²: Երկրորդ գերեվարությունը նկարագրությունը Խորենացին ընդօրինակել է Հովսեփ Փարբիտից³, ուր սակայն, «մտքով է նա լուրջ փոփոխություններ և դործողությունը սեղանիսել մ. թ. ա. 40 թվականից՝ Տիգրանի մամանակաշրջանը (այսինքն՝ մինչև մ. թ. ա. 56 թ.)»:

Այս է պատճառը, որ Գր. Խայրբեկյանը անհավասար է համարել Խորենացու ամփոքր սեղանիստությունները նրեաների գերեվարության մասին, որքանով դրանք բացակայում են Փավստոս Բուզանդի «Պատմության» մեջ⁴:

Փորձենք սակայն դտնել Խորենացու կատարած փոփոխությունների ու թույլ տված անաքրոնիզի գրողապատճառը և վեր հանել «Հայաց պատմության» այս զրվագի պատմական արժեքը:

Ըստ Խորենացու, նրեաների երկրորդ գերեվարությունը կատարել է հայ նախարար Բարզափրան՝ Աշտունին, որին Տիգրանը նշանակել էր հայ պարսիական (այսինքն՝ պարսկական) զորքերի հրամանատար և ուղարկել Ասորք ու Պակեստին: Ասորքի թագավորանը՝ Պակարոսը, զորում է սրան խանդիկ նրեաների երկդասակարություններին և օգնել իրեն՝ նրանց բանանալակետ ու թագավոր Հյուրիանոսին գահընկեց անելու և նրա տեղը նստեցնելու: Պակարոսի խնամի Անտիգոնոսին: Դրա փոխարեն Պակարոսը խոստանում է Բարզափրանին 500 զեղեցիկ կին և 1000 քանձար սակի: Բարզափրանը համաձայնում է և Երուսաղեմ է ուղարկում հայաց թագավորի աակառակետ Գնել Գնունուն, որին հաջողում է իր 500 ձիավորների ճեւ միասին մտնել Երուսաղեմ և համոզել Հյուրիանոսին, որ նա՝ նրեական զորավար Փասանգոսի ճեւ գնա Բարզափրանի մոտ բանակցություններ մարելու: Փասանգոսի եղբայրը՝ Հերովղեսը, մտում է քու-

¹ Մովսես Խորենացի, II, ԺԳ, ԺԶ, ԳԵ և III 1Ե:
² Նույնը, II, ԺԹ և III 1Ե:
³ Jos. Flav., Bell. Jud., I, 13, 1—11.
⁴ Г. Халатян, Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Мовсея Хоренского, I, М., 1903, էջ 65—66:

դարում: Բարզափրանը իբր մտտ ժամանած Հյուսիսանսին և Փասակցոսին սկզբում ընդունում է սիրալիք, իսկ նետո, կայանափորում է նրանց ու հանձնում քանանայապետության անհնչող Անաթոնոսին: Վերջինս կրճում է Հյուսիսանսի ականջները, որդեգիր սա, խեղանդամ լինելով, այլևս չկարողանա քանանայապետ անալ (քանանայապետները ըստ կանոնի պետք է ողջանդամ լինեին): Փասակցոսը ինքնասպան է լինում գլուխը քարին գարնելով:

Մինչ այդ, տակառապետը Երուսաղեմում ջանում է իբր ձեռքը զցել Հերովդեսին, բայց սա փախչում է եղբւնացիների մտո: Հայկական զորքերը անհնչելով Երուսաղեմ, հափշտակում են Հյուսիսանսի ամբողջ ունեցվածքը՝ 300 քանգար արծառոթյամբ, բայց չբեր ոչ մի քանի ձեռք չեն տալիս: Անտիգոնոսը դառնում է քանանայապետ: Հայկական զորքերը, գերելով Հյուսիսանսին ու Մարխա քաղաքի բնակչությանը, վերադառնում են Հայաստան: Տիրբարը նրամայում է Բարզափրանին՝ գերված նրեաներին բնակեցնել Շամիրամի քաղաքում (Վանում):

Հետագայում, Տիգրանի եղբայր Արշամի օրոք¹, նախարարներից մեկը, նրեա Ենանոսը, նրպուրվելով 100 քանգար սուխ փրկանով, արձակում է Հյուսիսանսին և զրա նամար պատժում Արշամի կողմից: Հյուսիսանոսը վերադառնում է նրեաստան, ուր սակայն սպանվում է թագավոր դարձած Հերովդեսի նրամանով:

Մտրենացու այս նկարագրության մեջ մի շարք կետեր չեն նամապատասխանում նրա սկզբնաղբյուրին: Նախ և սուղ, ինչպես նշեցինք, ըստ Հովսեփոսի, զիպքերը տեղի են ունեցել մ. թ. ա. 40 թվականին, իսկ ըստ Մտրենացու՝ Տիգրան Բ-ի օրոք: Այնտեղ զորքում են պարթևական զորքերը, այստեղ՝ հայ-պարթևական: Պարթևական սատրապ Բարզափրանային փոխարինել է հայկական նախարար Բարզափրան Աշտունին. պարթևական Պակորոս (Բակուր) արքայազնը Մտրենացու մտտ չի նիշտասխիում. նրա փոխարեն Պակարոս է անվանված Ասորիքի արքայազնը, որը Հովսեփոսի մտտ ներդաշխում է որպես Լիսանիոս, Լիբանանի մտտերքում գրուներվող Փաղկիսի թագավոր: Պարթևական տակառապետ Պակորոսը (Բակուր) վերածվել է հայկական տակառապետ Գնել Գնունու: Պարթևական զորքերը, ներք իստեժելով Երուսաղեմ, ըստ Հովսեփոսի, անեն ինչ թալանում են, բայց Հյուսիսանսի ունեցվածքին, իսկ ըստ Մտրենացու՝ հայկական զորքերը միմիայն Հյուսիսանսի ունեցվածքն են հափշտակում: Ըստ Հովսեփոսի Հյուսիսանսին գերի են տանում պարթևները և բնակեցնում Բարեկրում, ըստ Մտրենացու՝ հայեր բնակեցնում են նրան Վան քաղաքում, զերի վերջրամ մարխասցիների նետ միասին: Ի դեպ, վերջինների գերություն մասին Հովսեփոսը ոչինչ չի ասում:

Վերջապես, ըստ Հովսեփոսի, Հյուսիսանոսը սպասություն է ստանում Բարեկրի նրեաների՝ պարթևների թագավոր Փրատանսին (Հարնատ) ուղղորդած խնդրանքով², իսկ ըստ Մտրենացու՝ նրան սպաս է արձակում հայկական նախարար նրեա Ենանոսը, որը չի նիշում Հովսեփոսի մտո:

¹ Մովսես Խորենացի, II, ԻԳ.
² Jos. Flav., Beil. Jud. I, 22, 1.

Պետք է ստին, որ Հովսեփոսի այս պատմածում հայերի ու Հայաստանը ընդհանրապես չեն նիշտասխիում:
 Մնացածը այս երկու պատմածներում ընդհանուր է: Համընկնում են, մանավանդ, թվական տվյալները և տեղանունները:

Մովսես Խորենացու թույլ տված շեղումների մի մասը բացատրվում է, հավանորեն, իբր պարսիքի անպիք օգտաործմամբ: Աղբյուրի շեղում է, որինքն Լիսանիոսին Պակարոս անուն տալը, որի նեռաներով անունից զրկվել են երկու անձնավորություն՝ պարթևական արքայազնը և պարթևական տակառապետը. ստացվել է ստացություն և արվել, իսկ երկրորդը՝ նոր անուն ստացելն: Նույն ձևով կարելի է բացատրել Հյուսիսանսի ունեցվածքի հափշտակման մասին եղած անձնորոշումը: Այս ենթադրությունը չի հակասում թվերի ձևի հարգումը. թվերը կարող էին գրի առնված լինել:
 Սակայն նման մի բացատրություն անպատ շեղումների նմար, ինչպիսիք են՝ պարթևների փոխարինումը հայերով (այդ թվում՝ պարթև սատրապի փոխարինումը հայ նախարարով) և Հյուսիսանսի Հայաստան թերևույն մասին տեղեկությունը, իհարկե, չի կարող բավարար նամարվել: Այս շեղումներն արված են միանգամայն գիտակցաբար:

Անուշա Մովսես Խորենացին որոշ նիթք ունեցել է նիշյալ շեղումները կատարելու նամար, այս ստեղծում է ընդունել անգամ Գր. Քալաթյանցը³, որովհետև Փալատոս Բուզանդը պատմելով հայկական քաղաքների բնակչության (նույն թվում՝ նրեաների) 4-րդ դարում կատարված քանի դաղթի մասին զեղի Պարթևաստան, գրում է, «Չայս ամենայն բուրբխիս նրեից, զոր զեղեցին ապարան յերկրին Հայոց, անեալ էք յերկրէն Պարթևստանացոց մեկի թագաւորին Հայոց Տիգրանայ ի ժամանակին՝ յորժամ գերեաց նա և ան ի Հայս զքանանայապետն Նրէից զՀիւրիանիոս զստաջին ժամանակաւ: Եւ էած մեծ արքայն Տիգրան զամենայն զՆրէութիւնն պայն բնակեցոյց յայ ի քաղաքն Հայոց յիւրում զարուն ի ժամանակին»⁴:

Ոչ մի նիթք չկա Բուզանդի այս տեղեկությունը վերաբրելու նրա՝ Հովսեփոսի գրքին ծանոթ լինելու, որովհետև եթե նա ծանոթ էլ լինելու (որ նամարքա թե բացատրված է), չէր կարող այնտեղից նման տեղեկություն բացել, քանի որ այդպիսին այնտեղ չկար:

Այնպայ է ուրեմն, որ նման մի ավանդություն, ըստ որի Հյուսիսանոսը Հայաստան է թերվել, Բուզանդի օրոք զոյություն է ունեցել Հայաստանում:

Ակար. Հ. Ա. Օրբելին բանավոր հարցրել է մեզ, որ գետևս 20-րդ դարի սկզբում Վանի շրջակայքի գյուղացիները Վան քաղաքի բնակիչներին նրեա էին նամարում, և նրանց բնակեցումը այդտեղ վերադրում էին Տիգրան թագավորին: Հնարավոր է, իհարկե, որ այս ավանդությունը

¹ Г. Халатян, Армянские Аршакиды, I, էջ 62;
² Փալատոս Բուզանդ, IV, 385;
³ Գր. Քալաթյանցը (նույն տեղում, էջ 66) այնուամենայնիվ կարծում է, որ Փալատոսի այս տեղեկությունը վերջին հավով ծագում է Հովսեփոսի այն հարցումից, ըստ որի Հյուսիսանոսը, Բարեկրում եղած ժամանակ մեծ նեղրեակություն է վայելել նաև անպրեժնություն նրեաների մտո: Այս անպրեժնությունը բուրբ ճակողգրկով Հայաստանում սրբուս ժողովրդան, չիթք է հանգրտաշել, ըստ Գ. Քալաթյանցի, Հյուսիսանսի Հայաստանում բնակեցվելու մասին տեղեկությունը ավանդություն: Այսպիսի բացատրություն մեզ կամայական է թվում:

գրքային, մտանկադրական ծագում ունենա, բայց մեզ այնիւք հազմանական է թվում, որ գր արձագանքն է այն ավանդութեան, որն իր մասնականիւք ոչտարածքին է Փայտասը:

Իր սեւը հիմքը կորցրած ավանդութեան պահպանումը ազդարի կրկար մասնականի ընթացքում, բացատրում է, հավանքեւ, նրանով, որ այն հետազոյում ստացել է սոցիալական հիմք, այն է՝ բուրբ անտառոնիտական հասարակարդերում գլուզի ե ջրազարի միջն մշտապես կեզած հակասութեանները:

Ինչ է ինչ, հիշյալ ավանդութեան առկայութեանը Երբ զարում հայկական հողի վրա անմիտակ է: Հարց է ծագում, թե որտեղից է գալիս այս ավանդութեանը: Հակասող Գր. Մուշեղյանցի կարծիքի¹, մեզ թվում է, որ այդ ավանդութեան աղբնը պետք է փնտրել Հովսեփոսի կողմից հիշյալ ասակված ինչ որ իրադարձութեաններին մեջ:

Մեզնք միանգամայն հազմանական ենք համարում ակազ. Հ. Մանանկյանի այն ենթադրութեանը, թե մ. թ. ա. 40 թվականին արջավանքին պարթևական զորքի կազմում մասնակցել է նաև հայերի մի շտապ, ուղարկված Տիգրան Բ-ի որդի, պարթևներին գաղնակից Արտավազդ Բ-ի (մ. թ. ա. 56—33 թթ.) կողմից: Ավարի մի մասը, այդ թվում և զերթերի մի մասը, ստացել են հայերը և Հայաստան վերադառնալիս իրենց նետ բերել (երկրորդ զերթվարութեանը)²:

Մեզ թվում է, թե նենց այս ձևով պետք է բացատրել Հայաստանում այնպիսի մարդկանց հայտնվելը, որոնք Հյուսիսայնի զերթվարութեանը ականատես են եղել: Սրանց պատմանները նկատարում մշակվել են հրեական այն հոծ բնակչութեան ուղարում, որը Հայաստան էր գաղթելով դեռևս Տիգրան Բ-ի մասնակց: Արտավազդն ու պարթևները մտացութեան են տրվել և ամեն ինչ վերադրվել է Տիգրանին, մի հանդամանք, որը բացատրում է վերջինիս ժողովրդականութեանը:

Այսպիսով՝ Մոսկես Մորենացին, Հյուսիսայնի զերթվարութեան պատմութեանը շարադրելիս, իր ստաջ ունեցել է երկու վերտիս — Հովսեփոսի հազորածը և հայկականը: Նման զեպարում Մորենացին միշտ հետևել է այն վերտիսին, որը զրվատում է հայերին ու բարձրացնում նրանց զբրը պատմական իրադարձութեաններում: Հենց այդ ճանապարհն է բռնել հեղինակը նաև ներկա զեպում: Նա նախընտրել է հայկական վերտիսն և Հովսեփոսի պատմական հարմարեցրել է այդ վերտիսին, Գրանով պետք է բացատրել այն անըզամանքը, որ Մորենացին, ընդհանուր ստամբ նետեվելով Հովսեփոսի պատմամին, ամենուրեք, սակայն, պարթևներին փոխարինել է հայերով, ընդ որում իրական պատմական գեմքերը՝ պարթև ստառայ Բարդախարան և ասկանապետ Պակարոսը վերածվել են ոչ սեւը պերսոնամենքի՝ հայ նախարար Բարդախարան Թզոնուսը ստամբ նետեվելով Գնուսուս, ասաջացել է մի նոր պերսոնամ՝ Ենանուս Բարդախարանին, պարթևական արքայազն Պակարոսը անհետացել է և այլու:

Որտեղից է առել Մորենացին հայկական վերտիսն: Արդյոք Փայտասուից, թե անմիջապես ժողովրդական աղբնքից:

¹ Տես նախորդ մասնագրութեանը:
² Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. эры.—XV в. н. эры), Ереван, 1954, էջ 84:

Մեզ համար կասկածից վեր է, որ կամ՝ Մորենացին ներկա զեպում ասկելի ըրել է որտարածքի հայկական ավանդութեանը, զան Փայտասուց, կամ, եթե այդ ավանդութեանը սահմանակիցված է եղել Փայտասուի մտեղած ավանդներով, ապա Մորենացին ունեցել է Փայտասուց բացի, մի այլ՝ զրազոր կամ բանավոր, հավաստի ազրյուր:

Բանն այն է, որ Մորենացին ստելիս է երկու այնպիսի տեղեկութեան, որոնք չկան Փայտասուի մաս: Նեախ՝ նա արարելում է երկու զերթվարութեան (Փայտասուր զիտն միայն մեկը, որի մեջ խանված են երկուսն էլ)³, և ապա նշում է, որ երկրորդ զերթվարութեան մասնակց բերված հրեաները ընտկեցվել են հատկապես Վան քաղաքում (Փայտասուր միայն ընդհանուր ձևով հիշում է Վանը հրեական բնակչութեան ունեցող քաղաքներին թվում): Բայց ստեղծել են արդյոք այս տեղեկութեանները:

Որ երկրորդ զերթվարութեանը իբրևան փաստ է, և ոչ Մորենացու հորինածը, այդ սպացուցվում է Հյուսիսայնի մասին հայկական ավանդութեան առկայութեամբ, ինչ վերաբերում է այդ զերթներին բնակեցմանը Վան քաղաքում, ապա այս ևս վերին ստեղծանի հազմանական է:
Վերջնեք նախ Մորենացու ավանդերը:

Իր ստեղծած ասկանապետ Գնելին Մորենացին համարում է Գնուսի ստեղծի պատկանում և աս պատմական չէ. Մորենացին, անշուշտ, նենվում է այն իբրևան (կամ՝ իրեն իբրևան թվագող) փաստի վրա, որ հայոց թաղարներին զինի մատակարարողները միշտ Գնուսի ստեղծից են եղել, և Գնուսին անունն էլ ծագում է նենց զինիի շարից⁴: Նույն ձևով է վարվել նա, համարելով իր ստեղծած հայ նախարար Բարդախարանին Թզոնուսի փաստի վրա, որ երկրորդ զերթվարութեան հրեաները բնակեցվել են (Մորենացու կարծիքով այդ կատարել է Բարդախարանը) Վան քաղաքում, որը ստեղծանակից էր Թզոնուսիներին երկրին և գտնվել է նրանց ազդեցութեան ներքո:

Մորենացին հայտնում է նաև հեռակալ հետաքրքիր փաստը. Հայաստանի բուրջ հրեաները 4-րդ դարի սկզբում քրիստոնեություն են ընդունել, քացառալ Վան քաղաքի հրեաներից, որոնք պարել են իրենց կրոնը (վերջին փաստը անհայտ է Փայտասուից): Սրա պատճառը պարզ կլինի, եթե ընդունենք, որ իսկապես երկրորդ զերթվարութեան հրեաները բնակեցվել են Վանում: Ինչնով չուն Պաղեստինից, այդ հրեաները շատ ավելի նոյազ շափով պետք է ենթարկված լինեին նեղմիկովի ազդեցութեանը և ավելի ստուր կառնած իրենց կրոնին, զան Հայաստանի միտ քաղաքներում ընակեցված հրեաները, որոնց Տիգրան Բ-ը բերել էր ոչ թե Պաղեստինից, այլ Ասորիից ու Միջագետքից:

Բացի սրանից, պետք է նշել, որ Տիգրան Բ-ի զերթվարութեաններին մասնաբաժնեք հայտնական է ինչ, իսկ Արտավազդինը՝ շատ ավելի փոքր:

¹ Ամամ. Մ. Արեջան, Հայ ժողովրդական ստապերները Մ. Մորենացու Հայոց պատմութեան մեջ, էջ 592: Հեղինակի կարծիքով Փայտասուր անդրակ է միայն երկրորդ զերթվարութեանը:
² Մոսկես Մորենացի, II, է: 3
³ Նույն տեղում, է: 3
⁴ Տես Գ. Տարկուն, Градостроительство в Армении при Тигране II и вопрос о переселении чужестранцев. ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, Հաս. գրու., 1955, № 2, էջ 49—51:

համապատասխան այն համեուտ դերին, որ կարող էր կատարել հայկական ջոկատը մ. թ. ա. 40 թվականի իրադարձություններում: Այս ժամանակ բերված գերեզմանները կարող էին բնակեցվել միայն որևէ մեկ քաղաքում: Ամենայն հավանականությամբ այդ քաղաքը եղել է Վանք և պատահական չէ, որ հրեաների գերեզմանաբլուզան մասին հնագույն ավանդությունը պատկերվել է մինչև 20-րդ դարը նենց Վանի շրջանում:

Բ.

Փափոտո Բուզանդի և Մովսես Խորենացու մաս կա Շապուհ Բ-ի կողմից Տիգրանակերտի պաշարման ու զրավման նկարագրությունը¹: Փափոտոի մոտ այն շատ հակիրճ է, և նրա բոլոր հիմնական տվյալները ստիպ են Խորենացու ընդարձակ և մանրամասն նկարագրության մեջ: Վերջինս պարունակում է նաև մի շարք բառացի ընդօրինակումներ՝ Կեղծ-Կալիսթենեսի «Լաբը Ալեքսանդր Մեծին վեպի հայերեն թարգմանություն»-ին, հատկապես Ալեքսանդրի կողմից Տյուրքո քաղաքի պաշարման և Քենք քաղաքի ստանալն նկարագրությունից: Այս ընդօրինակումները ստիժ են ծառայել անհավաստի համարելու նաև այն տվյալները, որոնք Խորենացու մոտ ինքնուրույն են²: Խորենացու նկարագրության մեջ արժանանալիստ բան գտնելու փորձեր էլ են եղել³, բայց դրանք չեն ընդունվել, և Գր. Պալաթյանը կտրուկ կերպով միանել է Խորենացու տվյալների արժեքը⁴:

Հարցը, սակայն, արժանի է թվում հետագա ուսումնասիրություն: Դրանք Խորենացու բնադրին Կեղծ-Կալիսթենեսից ընդօրինակած տեղերը ընդգծված են⁵:

(III, Բ2) «Իսկ Շապուհ գայ հասանել ի Տիգրանակերտ մեր քաղաք: Կան ընդդէմ նարա արք քաղաքին հանդերձ զուսմբասակ գնդաւ. քանզի Անտիոք հանապետ Միւսնայ, որ էր աներ Արշակայ և վերահացու քաղաքին, հրամայեաց աղխել ընդգէմ Շապուհ: Եւ ոչ միայն գնդաւն արզել, այլ և ոչ նրեշտակն առարկաց առ նա և ոչ զնարայն ընկալաւ: Եւ ձօք կառայ եղիլոյ՝ վրայուսն ի Պարսիցն սպամանն. և ի պարտութիւն մասնայ գնդին Շապուհ, գտանայ անդրէն ի Մծրին. և հաճիտա առեպ գործաց և արժարծնայ յաշխատութեան, ինդրէր անուղ զՏիգրանակերտ. և ոչ թողացուցին նոս յառաջխաղաց դունդք և լրտեսք՝ պատասզն գանու, իբր թէ Յունացն խանդարեսցի գործ: Եւ Շապուհ յառաջ անցան՝ զրէ առ նոսա թուրք օրինակ գայ:

¹ Փափոտո Բուզանդ, IV, ԲԳ, Մովսես Խորենացի, III, Բ2, ԲԸ:
² Ա. Սարգսյան, Երեսնամեակ պատերազմի ի Հայն և կատարած Արշակայ արքային, «Բացմամբ», 1887, էջ 8—11:
³ Բ. Սարգսյան, Տուրքիւն Մարիքասեան ասանդութեան ըստ Մ. Խորենացու, «Բացմամբ», 1882, էջ 118—119:
⁴ Գ. Ճաղատյան, Армянские Аршакиды, I, էջ 244—246:
⁵ Խորենացու և Կեղծ-Կալիսթենեսի տեքստերի համեմատությունը անս Հ. Տաշյանի «Ուսումնասիրութիւնք Սասնի-Կալիսթենայ Կարուց Ալեքսանդրից» (Վիեննա, 1892) աշխատության մեջ (էջ 60—66): Տես նաև Գ. Ճաղատյան, Армянские Аршакиды, II, էջ 93—94:

«Մաղղեզանց քաջ Շապուհ արքայից արքայ. Տիգրանակերտեայց, որը ոչ ևս էր անուանուց ի մէջ Արեաց և Անարեաց:

Ես կամիի ի ձեռն սկսեալ յամենայն ասարջկայ քաղաքս խաղաղութեամբ և բարձրէն ազատութեամբ զուսմն առնել, և եթէ դուք Տիգրանակերտեայք, որ առաջին էք, ոչ շահատակութեամբ պատմ, այլ ի մտէ ուղիորութեանս, ընդդէմ կացէք ինձ՝ ի ձեռն ուսցին և այլք զգոյն ասուել: Այլ ի դարձին իմում բարկութեամբ այնպէս վանեցից զձեզ, զի կրկին կոխէք օրինակ խեղճայ սասանկիցոց:

(III, ԲԸ) «Իսկ Շապուհ եկեալ ի Տիգրանակերտ, դարձեալ աղխեցին ընդդիմանալ նոս. և ելեալ ի պարիսպն ազազակէին. «Գնա ի մէնջ, Շապուհ, զի մի չարխ յերկրորդումս ընդ քեզ առաւել ես քան գառաջիկն անցուցանէցեմք պատերազմաւ: Եւ նա պատասխանեց. «Ք՛իլ քաղք ի հայոց, որք գամնինս արդիկայ փակեցէք ընդ պարսպոցից Տիգրանակերտի և սրտաքս ձայն արկանէք ոպատնայեալք. զի քաջ սրանց է յարձակ գաշալի և յուզատ տեղուչ կատել, և կամանց գործ է արգելուլ փակել զինքնանս յերկուղէ առ հաճելիսնայ կրիսմ: Եւ գայա սասցելոյ՝ դարձան առ գերեզմանայնս զինասոր, առէ. «Եթէ՛ ձերոյ մտրուս տակի գայս քաղաք՝ գամնեակնան զձեզ արարից ազատս հանդերձ բնամեկօք ձերոյք: Եւ պարսկական գորուն շուրք զքաղաքան նրամայեաց ընքանալ, և նեախք խոցանել զի վիրայ պարսպին:

Եւ Յունացն մատուցեալ մեծաւ բաճութեամբ յեցուցին ի պարիսպն զկոչեցեալ էշան: Եւ էլ այս գործի մեքենայից տնտաւոր, յերից երից արանց մղելով տարեալ, և ի ներքուստ կացեալք և սակիք երկերբանովք և կացափոր մընովք՝ փորել զհիմունանս: Եւ նպարտարք արարեալ զայն, որ ի հայկազանց Տիգրանայ հոնեալ և յարմարեալ որմունքն, քակալ ընկեցին. և հուր ի դրունն և յամենայն կողմանն վառեալ, և քարինք և նեալ ք և տեղք արձակեալ լինէին, և խոցոտեալ մերքն յապուչ գասնային: Եւ ի ներք մտեալ բոլոր գօրքն՝ և ձեան պարսկական ոչ վաստայիք զրազմայողխոյ նրկարն արմատ արրուցանել, միջնէ սպամոյժ սպանկուցն լցեալ ի հիմունս ծառայելու Այլ յունականն ձեռն ի բթթել ական հրձիգ ասնէր գամնեայն փայտակերտանս: Եւ Շապուհ զմասցեալսն ի կոտորածէն գերեալ՝ չուէ ի Պարս. և հրեշտակս առ որ ի Հայն գունդք ստտրեալ՝ անպայապատ գլխունեայն հրամայէ անել գամնէ:

Իրկված տեքստում կան «Լաբը Ալեքսանդր Մեծին վեպից ընդօրինակած մի շարք բառեր, դարձվածքներ և անգամ նախագառություններ ու հավաստներ. հատկապես Շապուհի համակեր ատիգրանակերտացիներին մեծ չափով կրկնությունն է Տյուրքոսի բնակիչներին ուղղված Ալեքսանդրի համակեր:

Փորձենք, սակայն, ուշադրությունը կենտրոնացնել ոչ թե նամընկնաղ տեղերի վրա, այլ այն տեղերի, որոնք ինքնուրույն են և ապրիբում են Խորենացու նկարագրությունը Կեղծ-Կալիսթենեսի նկարագրությունից, և կանաններ, որ նենց դա է կազմում Խորենացու պատմածի էությունը, անհասանալիստն ասլխս նրանս: Ընդհակառակը, ընդօրինակված տեղերը կամ առանձին բառեր են, կամ ընդհանուր ոճեր, կամ, վերջապես, հոտուրական դարձվածքներ, որոնցով կարելի է բնութագրել ամեն մի քաղաքի ամեն մի պաշարում:

Մորենացու՝ Կեղծ-Կայլեթենների անկախ ավամ տեղեկությունները մի մասը, ինչպես ասացինք, կա նաև Փավոստոսի մաս. որանց նավաստիության նորցը, ուրեմն, գուրս է մնում մեր բեմայից: Այդպիսի տեղեկությունների թվին են պատկանում պարսիկների կողմից Տիգրանակերտի գրավման գիտարը, Շապուհ թագավորի ներկայությամբ պարսկական զորքում, քաղաքի ավերումը և բնակչության գերեզմարությունը:

Մորենացու Կեղծ-Կայլեթենների նկատմամբ չունենեցող մյուս տեղեկությունների մասին զժվար է ասել, թե իսկապես նրանք վերաբրատվում են Տիգրանակերտի առումը Շապուհի կողմից: Բանն այն է, որ բացի Փավոստոսի ավաներից, այդ իրողարձուության մասին ուրիշ զուգանա աղբյուրներ չկան:

Սակայն և թե ավայներ չկան այդ տեղեկություններ կոնկրետ-պատմական համատարությանը կամ անհամատարությանը որոշելու համար, այդ մեր ձեռքի տակ կան այնպիսի աղբյուրներ, որոնք թույլ են տալիս քննարկելու այդ տեղեկությունների ընդհանուր-պատմական համատարության նորցը, այսինքն թույլ են տալիս որոշելու՝ այդ տեղեկությունները նկարագրել են, թե համապատասխանում են պատերազմ վարելու և այն մեթոդներին ու ձևերին, որոնք բնորոշ էին Շապուհ Բ-ի համար և Հայաստանի քաղաքների օտերա-քաղաքական գրությունը 4-րդ դարի կեսերին: Մեր ակնարկած աղբյուրներն են՝ Ամմիանոս Մարկելլիկոսի «Փատմությունը» և Տիգրանակերտի նունարեն արձանագրությունը:

Ամմիանոսը ուղղվ 50—60-ական թվականների համար-պարսկական պատերազմների նկարագրերը, ավայներ է հաղորդում նաև Շապուհ Բ-ի կողմից քաղաքների պաշարման ու ասման մասին: Ամիգ քաղաքի պաշարման ժամանակ— պատմում է նեղինակը,— Շապուհը շերտեր էր չափազանց դուռազանց արքային, որ նրա երեսույն պես պաշարվածները սարսափած կոխվեն նրան, տղաչելով ընտայել իրենց: Ապամսին նակասակ, քաղաքի պարիսպներին մտակցած Շապուհի և նրա շքախմբի վրա սկսել են նետեր տեղալ. Սասանի զայրույթով լցված արքան սպանացել է քաղաքը նողին համատարեցնել: Ե՛րկախմբի զորավորները խնդում էին արքային, որ նա սեղի չտա զայրույթին, նեա չկանգնի իր փաստվոր նպատակներին: Շապուհը համաձայնվում է առաջարկել պաշտպաններին, որ նրանք անձնատուր լինեն: Սակայն ուղարկված դեսպանությունը նորից հանդիպում է նետերի տարափի, ընդ որում սպանվում է Շապուհի գաշապից թագավորներից մեկի որդին: Երկար և դժամ պաշարումից նեա, բազմաթիվ զոհեր տալով, պարսիկները վերջապես գրավում են քաղաքը և շատերին գերի վերցնում:

Միևնարային պաշարման ժամանակ Շապուհը հասնելով քաղաքին, սկզբում փորձում է իր կողմը գրավել պաշտպաններին բանակցություն միջոցով, բայց անհաջող: Մեկ օր հանգստանալուց նեա, զորքերը շարձապատեցին քաղաքը: Զինվորներից ոմանց սանդուխտներ էին կորսւմ, մյուսները կարգի էին բերում պաշարման մեթոդները, իսկ հիմնական մասը փաշիններն և նորձակղական վրաններին պաշտպանության ներքո աշխատում էին մ'առնալ պարիսպներին, հիվերը քանդելու նպատակով:

¹ Аммиан Марцелин, История, перевод с латинского проф. Ю. А. Кузнецовского, выпуск 1, Киев, 1906, стр. 247—265.

Մի քանի օր տեղ պարտերից նեա պարսիկներին հաղթում է քանդել առարակներից մեկը և ներս յուսմել քաղաք: Մեյսակը ու այնտեղ կային սպանվածներ, բայց՝ փոքրաթիվ: (Կենդանի) Մեսաքաները Մագորի (Շապուհի — Պ. Մ.) հրամանով գերի վերցրեցին և տեղափոխեցին Պարսիաստանի ամենահեռավոր կողմերը:

Բեզարդայի պաշարման ժամանակ ևս Շապուհը մտունում է պարիսպներին, բայց այնտեղ էլ պաշտպանները նեաամկուրթյուն են սկսում: Մեա-կայն նա զսպում է իր ցասումը և, ըստ սովորության, զեպայաններ ուղարկելով, աշխատում է համոզել պաշարվածներին, որ նրանք իրենց կյանքը խնայեն, կանխեն պաշարումը անձնատուր լինելով, բացին քաղաքի դուռները, գուրս գան և խնարարաբար հանձնվեն ժողովուրդին հաղթողին: Դեսպանները խիզախորեն մտեցան պարիսպներին, բայց պարիսպների վրա գտնվող պաշտպանները նետեր չէին արձակում, որովհետե դեսպաններ իրենց առջից ասնում էին պաշտպաններին ծանոթ արտասանուող մարդկանց ու գերիներին, որոնք գերված էին Միջագարայի տակ:

Այնուամենայնիվ քանակություններին սպաղրչուն են անցնում և պարսկական զորքը միտրյու հանգստից նեա, սկսում է պաշարումը: Մի քանի օրից նեա պարսիկները զործի են դնում հակառակու բարանը, որը շնորթիվ արտակարգ ճիւղերի իր անագին սալով սկսեց քանդել քարերի կողը, խարխից առարակներից մեկը և շուտ աղեց այն: Պարսիկները յուսում են քաղաք ու մեծ կորուստ մտնում, չինայելով կին ու երեխա: Ներանք ցնծալով վերադարձան իրենց վրանները, բազմաուեսակ ավարով ծանրաբեռնված և տանելով առջևից գերիներին հակառակու ավարով:

Մեկից ու ավելի զոտորանալով, թագավորը նույն ուներ արքանալ իր նախապարին ընկած ամեն մի քաղաքում: Մի քանի անձնան ամբուրյուններ գրավելուց նեա նա մտեցավ Վերտային: Ե՛րկախմբի զորք զանազան միջոցներ էր դիմում. մերթ ախառում էր պաշտպաններին իր կողմը դրավել, մերթ՝ սպանում իր սարսափելի պատիժներով: Սակայն այս անգամ, տեսնելով, որ պաշարուեա անօգուտ է, Շապուհը նեա է քաշում իր զորքերը:

Տեղի սլուբյան պատճառով նարտվոր չէ ավելի մանրամասն բերել Ամմիանոսի նկարագրությունները. բայց այսպիսի խիստ կրճատված միանակում էլ նրանք մեծ նմանություն են ցուցաբերում Մորենացու պատմածին:

Անգամ կարծիքներ են եղել, որ Մորենացին օգտվել է Ամմիանոսից և նկարագրել է նեցը Ամիգի պաշարումը¹:

¹ Ք. Մարգարյան, Տեսություն Մարտայան ամենուրեքյան, «Երազմակ» 1883, էջ 118, չեղինակը համոզված է, որ Տիգրանակերտը նեցը Ամիգն է Այսոսիսի տեսակետ գրայության է անեղիկ հայագիտության մեջ նարքան կենան-Նուսպոսի կողմից այն փաստի հաստատումը, որ Տիգրանակերտ գտնվել է ներկայիս Մարսիկի տեղում (C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Berlin, 1910, էջ 351—429, 501—523): Տիգրանակերտը և Ամիգը նույնանշանու տեղեկուց գտվել է միջնադարից, սակայն Փավոստոսի մաս այն գնեա չի նշմարվում: Փավոստոս պատմելով Տիգրանակերտ գրավման մասին Շապուհի կողմից, հաղթում է, որ Տիգրանակերտը գտնվում էր զի պատմիկ Աղնեացը (V, 174): Թվում է թե Մորենացին, որ լրիվ օտարորդ էլ է Փավոստոսի այս համոզմը, նույնպես պեաք է նեա լինել Տիգրանակերտ Ամիգի նեա շփոթելուց:

Եթեև նույնիսկ ընդունենք այն տեսակետը, չհնչվելով այն փաստի վրա, որ Ամմիանոսը իր՝ 4-րդ դարի 50—60-ական թվականների պատերազմների մանրամասն նկարագրության մեջ չի հիշում Տիգրանակերտի առումը Շապուհի կողմից, այնուամենայնիվ սրանով չի վիսվում, այլ հաստատվում է այն փաստը, որ Խորենացու ընդ աղբյուրը, քաջի Փավստոսից, եղել է 4-րդ դարի պատմությունը շարադրող մի երկի Թվում է ստիպյալ, որ հիշվում են պատմությունը ավելի շուտ քաղաքային և ոչ թե ընդօրինակություններով՝ Ամմիանոսից, այլ մի կողմից երկու հեղինակների նկարագրությունների ընդհանուր օրինակով՝ քաղաքի պաշարմանով, մյուս կողմից այն պատճառով, որ նրանց մեջ արտացոլվել են Շապուհի Բ-ի վերած պատերազմների բնորոշ առանձնատեսությունները:

Իրանց թվին է պատահում, անչուլոտ, Շապուհի համար կանոն դարձած դիմումը պաշարվող քաղաքներին՝ հանձնվելու առաջարկությամբ, որ հանդիպում է վերջ հիշատակված բոլոր դեպքերում: Իհարկե, նման առաջարկները արվել են քաղաքների պաշարման նկատմամբ բոլոր պատերազմներում, բայց Շապուհի մաս այս կանոնը մի հատուկ իմաստ էր ստացել, դարձել էր արտահայտություն Շապուհի այն խոր համոզմունքի, որ բոլոր քաղաքները պետք է խոնարհվեն իր ուժի առջև: Այդ մի շարք անգամ ընդգծում են և՛ Ամմիանոսը, և՛ Խորենացին:

Վերջինիս պատմամի յուրահանությունն այն է, որ Շապուհը դիմում է պաշարված քաղաքին ոչ թե բանաժող, այլ՝ գրավոր: Բայց 4-րդ դարի ոչ մի անհնարին բուն չկա Հայաստանի 3-րդ դարի վերջին (կամ 4-րդ դարի սկզբին) պատկանող մի իսկական վավերագիր՝ Տիգրանակերտի հուշարձան արձանագրությունը, որը նենց մի թագավորական համակ է, ուղղված Տիգրանակերտ քաղաքին: Ճիշտ է, դա նույն թագավորի համակն է, բայց սրանով հարցի էությունը չի փոխվում, այստեղ կարևոր է քաղաքին գրավոր դիմելու նարարությունը, որը պայմանավորված է եղել քաղաքի հատուկ պետական-իրավական վիճակով, այն է՝ նրա կրթական-ազատ գրությունը:

Թեև Շապուհի նամակը, ինչպես արդեն նշեցինք, հիմնականում կրկնություն է Ալեքսանդրի նամակի, սակայն պետք է ասել, որ նրա առերկար մեկ կեսը՝ պարզից թագավորի տիրույթ, վավերական է: Նամակը սկսվում է այսպես. «Մոզղեղանց քաջ Շապուհ արքայից արքայ, Տիգրանակերտույց, որք ոչ ևս էք անուանելոց ի մեջ Արեաց և Անտրիաց»:

Հունարեն մի արևմտագրությունից նայումք է Շապուհի Ա-ի տիրույթը. «Ἐγὼ Μακροδάστις θεὸς Σατωρὺ βασιλεὺς βασιλεῖον Ἀρταίων καὶ Ἀναρταίων», «Ես Մոզղեղանց աստված Շապուհ արքայից արքա Արյաց և Անտրիաց»:

¹ C. F. Lehman-Haupt, Eine griechische Ynschrift aus der Späiteit Tigranokerta's «Klio», VIII, 1908, էջ 497—520. նույնի Armeniae einst und jetzt, էջ 416—417.

² Տե՛ս T. X. Саркисян, Из истории городской общины в Армении (I V), «Вестник древней истории», 1955, № 3, էջ 49—50.

³ E. Honigsmann et A. Maricq, Recherches sur les Res gestae divi Saporis. Academie Royal de Belgique, classe des lettres et des sciences morales et politiques. Հատոր XLVII, պրահ 4. Bruxelles, 1953, էջ 11, սույ է.

Յե՛տ աստված ըստը փոխարկնված է քաջա յստով: Բայց քրիստոնյա պատմիչի նամար, որը ոչ մի անգամ աստվածա անունը չի շնորհում ոչ միայն մահաանցուներին, այլև հեթանոսական՝ հայկական կամ օտար աստվածներին, այսպիսի փոխարկումը միանգամայն բնական է:

Շապուհի Բ-ի վարած պատերազմների օգտագործումը քաղաքների պաշարման մամանակի Այստեղ էլ պետք է նշել, որ Շապուհը ոչ առաջինն էր, ոչ էլ վերջինը, այդ մեթոդից դիմողներից: Բայց դժվար թե պատահական լինի այն փաստը, որ ուղղման գրքերի օգտագործման մասին հիշատակում են և՛ Ամմիանոսը, և՛ Խորենացին, ընդ որում կերպ-կալիսթենեսի մաս գրա մասին ոչ մի ակնարկ չկա: Ճիշտ է, օգտագործման ձևը փոքրին ասորեր է. Ամմիանոսի մաս գրքի հոտեակցիները (Պարենացու մաս նրանք կոչվում են հույներ) մասնակցում են պաշարմանը պատիվ ձևով, իսկ Խորենացու մաս՝ ակտիվ: Բայց պայմաններն էլ ասորեր են, մի գեղարված պաշարված է հոտեակցան քաղաք, մյուս պեղքում՝ հայկական:

Նշենք, վերջապես, Շապուհի վարած պատերազմների նամար բնորոշ մի երևույթ և՛՝ գրավված քաղաքների բնակչության գերեզմարությունը Պարենացուում: Այս երևույթը հանդիպում է և Ամմիանոսի, և Խորենացու, և մի քանի անգամ Փավստոսի մաս, երբ վերջինս նկարագրում է Տիգրանակերտի ու յոթ այլ քաղաքների առումը պարսիկների կողմից: Հիշենք ի վերջ, որ կերպ-կալիսթենեսի մաս այդ մասին ոչինչ չկա:

Եթե գտնանք այժմ Պարենացու աված այն տեղեկություններին, որոնք բնութագրում են Տիգրանակերտի ներքին կյանքը, ապա կհամոզվենք, որ օրանք ևս արտացոլում են պատմական իրողությունը:

Ըստ Խորենացու տվյալների, գրավքը պաշարած Շապուհին ընդդիմացի են ասոր քաղաքներն հանդերձ աստարտակ զորու. քանզի Անտրոք... վերակացու քաղաքին, հրամայուց աղիել ընդդեմ Շապուհ: Տեքստի այս մասը ոչ մի անչուլություն չունի Վճարք Ալեքսանդր Մեծիս վկայի նեո, ուր Տյուրոս քաղաքի պաշտպաններն անվանվում են լոկ Տիրոսացիք: Ի՞՞՞՞վար է ասել, թե օրտեղից է վերցրել Խորենացին այս տվյալները, բայց նրանք գործանալիտրեն համադատասխանում են 4-րդ դարի հայկական քաղաքի մասին այն պատկերացմանը, որ ստեղծվում է Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրության տվյալների հիման վրա: Այս ասորը անգամաորեն լուստարանված է մեր մի աշխատության մեջ: Այստեղ նշենք միայն, որ ասոր քաղաքներն զրանք Տիգրանակերտի քաղաքացիներն են, քաղաքացիների աշխարհագրը, շարժարտակ գուճուհն արքայական քաղաքացու զորման է, որ սանձանվել էր Տիգրանակերտում գեուև Տրուս Գ-ի օրդը: Վերջապես Եվրակացու քաղաքին՝ Անտրոքը թագավորական մի գործակալ էր Տիգրանակերտում. նման պաշտոնյաները կարևոր օղակ էին հանդիսանում թագավորի և քաղաքների փոխարարներություններում և մի քանի գար ավելի վաղ, հելլենիստական շրջանում, զորմում էին Հայաստանին սանձմանակերձ հելլենիստական երկրներում և Պարթև Արշակունիների մաս՝ «πολιτάρχης, կրճման ասի, որ բառացի նենց Եվրակացու» է նշանակում:

¹ Փավստոս Բարեպ, IV, ԻԴ, ԿԵ:
² Դ. X. Саркисян, Из истории городской общины в Армении, ВДУ, 1955, № 3.

ՍՆԻԻ ԿԱՎՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՍԵՂՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՀԻՆ ՆՄՈՒՇ

Այսօրիս, համեմատելով Մոսկու Պորենացու «Հայոց պատմության» մեջ պահպանված՝ Տիգրանակերտի գրավման նկարագրությունը 4-րդ դարի հալածաբար պարսյանների հետ, տեսնում ենք, որ Պորենացու նկարագրած տեղեկությունները այնպիսի բնույթ ունեն, որ լրիվ չափով կարող են վերարձակվել 4-րդ դարի կեսերին Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձություններին և հետևաբար առնված են այդ ժամանակաշրջանի պատմությունը շարադրող պարսյաններից: Այս նատուրալ ամենևին արդիւյ չի հանդիսանում այն փաստը, որ որոշ տեղերում Պորենացու ափամ նկարագրությունը կրկին է կախն Կեղծ-Կալիսթենեսից բնագործական ոճական հագուստով: Եվ, արք Ալեքսանդր Մեծից վերջը սօսադրովիլ է Պորենացու կողմից ոչ որպես Հայաստանի 4-րդ դարի պատմության պարսյան, այլ մի-միայն որպես ոճական և հետադարձան նյութի մի շտեմարան: Միանպայ-ման պարզ է, թե ինչու Պորենացին այդ նյութը հայթայթելու համար դի-մել է հատկապես Կեղծ-Կալիսթենեսին: Ապացուցված է, որ Եվարք Ալեք-սանդր Մեծից վերջի հայերեն թարգմանությունը ներկայից կղել է նեկց ինքը՝ Մոսկու Պորենացին:

Մոսկու Պորենացու «Հայոց պատմության» կրկու այս դրվագների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք շարադրելիս ներկայից չի գրադվել պատմությունը հարկնելով, այլ միշտ հիմնվել է սրեկ օրինակով տվյալի վրա: Այս վրասար միտնդամայն ակնհայտ կլինեի ստանց հասուկ ուսումնասիրության, եթե Պորենացին լինելու Կոմպլիյատար և շարա-դրելու իր հալածաբար նյութերը մեկը մյուսի նեուելից, առանց խմբադրելու: Մակայն նա կոմպլիյատար չէ, այլ դիտանկան, և ոչ միայն խմբադրել է իր ձեւքի տակ կրած տվյալները, այլև հետադրուել ու մշակել իր ժամա-նակի դիտության մակարդակի համեմատ և արել է իր նատուրալները: Սրանով չափազանց բարդանում է Պորենացու «Պատմության» ուսումնա-սիրողի գործը, սրովհետե նախ՝ Պորենացին հաճախ ճիշտ չի կոմպլիյատար բարդադրելիս իր տվյալները, սրուց՝ նշանակալից մասը, օրինակով լինելով հանդերձ, սննավատարի է (օրինակ՝ Հյուսիսային մասին հայկական այլա-դուբայունը) և, կրկնորդ, սրուց դեպքերում շատ դժվար է սրոշել, թե սր-տեղ է վերջանում նյութի շարադրությունը և սրտեղից են սկսվում ների-նակի նատուրալները:

Այսպիսով պարզ է, թե սրքան սննրածեղտ է Պորենացու պարսյանների օգտագործման ու մշակման ձեւերի ու մեթոդների ուսումնասիրությունը:

1 Հ. Տայան, Ուսումնասիրությունը Ստան-Կալիսթենեսյ վարաց Ալեքսանդրի վերհնա, 1892, էջ 42—84:

Ասեղնագործությունը ժողովրդական սակղծագործության հին և հա-րուտա րնադրվածներից մեկն է: Այն ժողել է նախնադարյան հատարակու-թյան ծոցում, երբ ժողովի ուսուկ են օգտագործել տեղի նախնական տե-տակները և աղա տեղը: Ասորյա աշխատանքների ընթացքում մաղրիկ ա-տիճանաբար սովորել են նաև այդ գործիքների օգնությամբ կատարել գա-ր-դել՝ հիմք դնելով տեղեկագործության արվեստին:

Պեղումների շարժելով հայտնաբերված գաղղարուն և տեղեկագործ հա-ցուտները և ուրիշ իրերը ցույց են տալիս, որ տեղեկագործությունը հին աշխարհի սիրած գրադմանքներից մեկն է կղել:

*Ասեղնագործության մասին մեծաքմեք վկայություններ են պահպան-վել նաև հին ժողովուրդների էպոսներում և առնատարակ րանաշուտական նուշարձաններում: Համերոսի Եվրիպանում և Սեյթականում մաղրիկ բաղմամբիվ տվյալներ կան: Հինքը Հեղինին, որ Տրայալում նատած տեղ-նադրում էր իր պատճառով մաղած պատեղաղմի սրու տեղանքները:

Շատ հին ժամանակներից սկսած տեղեկագործությունը կղել է նաև նայ ժողովրդի և հատկապես հայ կնոջ սիրած գրադմանքներից մեկը: Հայ առաջին պատմիչների կրկերում պահպանված են վկայություններ հայի-կան գրադապած տեղեկագործության մասին: Միջին դարերից պահպանվել է մեկը նաև հայն ոչ միայն աղղրիկի՝ հիշատակություններ, այլև տեղեկա-գործության սրու նմուշներ: Պիտի նկատել տակայն, որ միշտև օրս ի մի չեն հալածված և չեն ուսումնասիրված հայկական տեղեկագործության մա-

1 Կրկագու Գանձակեղու «Հայոց պատմության» մեջ հանդերու մեր, օրինակ, հեմ-վյալ ուղղրով վկայությունը:

Ենյալ մտի կղե տարու նաշխուտը և ինդատես կեղեկեղայն փետայ, զոր չիննաց վարղպան Միթիար իր միտանոքն՝ ձեռնուտութամբ վաղմանայ ինչնեղայ՝ ստանու հաթերայ, և կղարց իւրոյ՝ Գրիգորայ և Գրիգորայ և ինչպանայ և Վատանայ՝ և այլոց իշխանոց բարեպաշտոց՝ սրուց Քրիստի Գալթի և Սաղուսին, նա և քոյր նոցա Արուս խոթուն, կին Վաղմանկայ Հաթերիայ, սա բաղում ինչ օճանդակ կղե, սրուր և վարղայր զեղեղիկ՝ գտեկոց իւրոյ՝՝ ծածկոյթ սուր խոթանին, զոր մանախ սեղացուց, ի մաղու այնից կեղղաւնացու ներկայ պէս պէս և գտեղան, զոր թանգեղակեղուց և կարեղու պատեղոց, Նչրաղայն համեմաղոց, անօրինականօց փրկելն և այլոց սրուց, որ հնայոցանէր գտեղանու մե սրց տեսանելին, սրնութեւն տայն Ատատանոյ, որ կա կանանց իտատութեւն ոտայնանկութեան և հաննար նկարակերտութեան, սրղև սա ինչն առաջու, որ ոչինչ ընդհատ էր ի կաղմանին, սրնութեւն խոթանին, զոր աղարի թեկել է ինչու, թէ ոչ յանդղնութեւն և տակ, զի նայն հող էր՝ որ շարէր զնոտ և գտուտ մե ոչ այս կեղեկեղայն (միայն) արու ծածկոյթ, այլ և այլոց կեղեկեղաց, Հաղարտայ և Մա-կարայ մանից և Գտեղ մանոց, թանգի յոյժ սրուց էր կեղեկեղաց բարեղաու կինն»:

(Կրկագու Գանձակեղի, Պատմության հայոց, 1909, էջ 203—204):

սին եղած հարուստ ու մեծարժեք այդ գանձերը՝ Գրա անհրաժեշտությունը մեծ է քե հարցի պատմագիտական առումով և քե այսօրվա ծաղիկը անդհանգարժույթյան դարդամանը նպատակելու նպատակով:

Ներկա հոգիածով քնթիկրոց հասարակության և մասնաշեղանների ուշադրությունը ներկայացնում հայկական միջնադարյան անեղնագործություն միայն մի նմուշ, որը պահպանված է Հայաստանի ՍՍԻՊ Պետական Մասնաճարանի № 3611 ձեռագրում, որպես կազմի պարագու: Այդ ձեռագիրը ընդօրինակված է 1267 թվականին և կազմված է, եթև ոչ նույն թվականին, այսպես նույն 13-րդ դարում: Առաջի և մեկ նեղնագործող անեղնագործությունն էլ պատկանում է այդ նույն ժամանակներին և ներկայումս որպես հայկական անեղնագործություններից պահպանված հին նմուշներից մեկը:

Փանի որ նման զարդարուն կտորները համար ունենում են լի անեղնագործական ծաղում, ներկայումս ուղղակի որպես դործվածք, սառի հարկ կա նախապես ճշտել մեկ նեղնագործող նմուշի բեկորների անեղնագործությունը քննազավտելու պատկանելը:

Որ այդ բեկորների վրա տրված զարդերն իրոք անեղնագործություն են, ապացուցվում են նեղնայլ փաստերով:

1) Այդ նմուշների վրա կան զարդաթելի հանդույցներ, կազմի առաջին աստառի վրա կա երեք հանդույց, իսկ երկրորդ փեղկի աստառի վրա՝ մեկ, որոնք արված են ձեռքով և հատուկ են անեղնագործությունը, ինչպես մինչև օրս էլ արվում է ձեռքի կարի ժամանակ:

2) Զարդի յուրաքանչյուր միավոր բաղադրանք է մի ոսկրան շրջանակից և նրա մեջ մտնողիված մի ձառից, բոտ որում ոսկրի միջի ծանն անեղնագործված է առանձին, իսկ ոսկրի կողերը առանձին-առանձին, ձառի ու շրջանակ-ոսկրի մեջ մեծում է բաց տարածություն: Եթե դա անեղնագործություն լիներ, այդ թելերը (կարծիք մեծագույն) պետք է անցնեին կտորի մաքուր լայնությունը, առանց ընդհատվելու, միշտ պետք է թելը անցներ կամ տակից, կամ երեսից, ինչպես մինչև օրս էլ այդ արվում է հայկական անախագործ ջուշակների մոտ, կամ ինչպես պատրաստվում են գործարանային կտորները, նեղ չխմակն բողբոջագուր, բարդ զարդերով մետաքսյա կտորները: Մինչ մեր նմուշում թելն ընդհատվում է, որովհետև ծանն առանձին է անեղնագործվում, իսկ շրջանակը առանձին և նրանց միջի տարածությունը — սպիտակ կտորը — բաց գաշտի գիբ է կտտարում:

3) Կարծիք մետաքսյա թելը դործվածքի նեղքի մեջ չի մտած, ինչպես դա լինում է անեղնագործություն ժամանակ, այլ անցնում, զարդաբուն է կտորը այնպես, ինչպես անեղնագործություն մեջ է լինում: Երբեմն այդ թելը ծուռ է անցնում, կարելի է անցնել զուրս է դալիս, այդպես կարող է լինել միայն ձեռքի կարի ժամանակ և ոչ մի դեպքում անեղնագործություն մեջ:

4) Ճյուղերի ձայրերին, երբ հարկավոր է կեները վերջացնել, թելը թեք է անցնում ճյուղից մինչև կեռի կոտուցը — ձայրը: Թելի այդպիսի անցումները մի դիմի մյուսները, գեպից ցած, կամ դեպի վեր, կարող են գոյանալ միայն անեղնագործող աշխատելիս: Գա շատ պարզ երևում է կազմի երկ-

րոր փեղկի աստառի վրա, որ անեղնագործված կտորը փակցված է առանձին երեսի կողմից: Անեղնագործության մեջ նման անցումները կտտարվում են ուղիղ գծով, նեղնագործ թելերի միջով:

5) Շրջանակ-ոսկրի կողմերի վրայի կեների թիվը տարբեր կողմերի և տարբեր ուժերի մեջ տարբեր է: Նման շեղումներ կարող են հանդիպել անեղնով աշխատելիս:

6) Այն կեները, որ պետք է մի դիմի, մի շարքի վրա լինելին, երբեմն մեկ-երկու թելով իրենց շարքից կամ բարձր են կամ ցածր, որը նույնպես ասացվում է անեղնով աշխատելու ժամանակ:

7) Զարդաժողովները չհասած ամեն անց նույնն են, բայց բոլորի մեջ էլ խախտումներ կան, մի անց ձառի զարդաթել է կցած շրջանակին, մյուս անգամ՝ օրեկ ճյուղ և այլն, այդպիսի սխալներ կարող էին լինել ձեռքով անեղնագործելիս, մասնավորապես, որ մեր նմուշը աշխատելիս պահանջում է միշտ անցնել թելերը, իսկ կտորի թելերը բարակ են, նուրբ և խախտումները անխուսափելի են:

Այս և մի շարք այլ փաստեր, որոնց թվարկումն արդեն սովորյալ է, անփիճկությունը ցույց են տալիս, որ մեկը այստեղ գործ ունենք անեղնագործություն հետ:

Նշված անաղիքը զրված է թղթի վրա, կարված բամբակի հաստ թելով, կազմած ձեռագրի կողից երևում են քույղ և ապակի ժապավեն, որից կարված են ձեռագրի թերթերը: Քույր օրորված է, իսկ ժապավենը հյուսված կարծիք, սպիտակ և շագանակագույն թելերով:

Ձեռագիրն ունի կաշեպատ կազմ, ներսևային և երկար պահպանելու համար կազմի տակ երկու կողմից զրված են բարակ տախտակի կտորներ: Տախտակի ու կաշվի արանքում զրված է հաստ կապով (պարկի կտոր), իսկ կազմի ներսի կազմից, ձեռագիրն ու կազմը միացնելու համար, կողքում են երկու անեղնագործ կիսամաշ կտորներ, որոնք և նվիրված է մեր հոգիվածը:

Ձեռագիրն ունի նաև մաշաթաթյա երկու պահպանակ: Կազմի դրոշմագուրը, մուգ շագանակագույն կաշվի ծածկելով կազմը, վրա է դալիս դեպի ներս և ծածկում անեղնագործ աստառի կզրերը: Կաշվի կազմի ներսի կողմից մաշաթաթյա է տախտակին փայտե փորթիկ մեխերով:

Կազմի երկարությունն է 169 մմ, լայնությունը՝ 109 մմ, հաստությունը՝ 65 մմ:

Ձեռագրի մի էջից (249) մի փոքր կտոր պահված է և նույն հաստ թելով կազմված իր տեղում:

Անեղնագործ կտորներն այստեղ գործ են սոված կազմարարության մեջ ընդունված լաթի, կտորի տեղ: Այդ կտորները թափանցելի, բարակ կտորներ են, որոնց վրա անեղնագործված զարդանկարները նման են ճյուղավորված ճեմա-երթ՝ զետեղված անեղնագործ ոսկրերի մեջ: Ճեմաթաթյա բարձրությունն է 83 մմ, իսկ լայնությունը՝ 80 մմ: Անեղնագործ ոսկրերը գառավորված են կտորի վրա՝ մեղրամոժի բլիթների կարգով, նրանց միջի բոլոր ճեմաթաթյա ունեն մեխում այն ուղղությամբ:

Կտորների վրա անեղնագործ զարդարանքները նեղնայլ կերպ են երևում: Կազմի առաջին փեղկի աստառի վրա երևում են անեղնագործ չար գաղաղաններին մասերը միայն:

1 Այդ անգում թյուր օրոշ գործ է կտտարել Գ. Հովսեփյանը:

Կազմի առաջին փեղկի աստուծի ասի, աջից առաջին սոմբի մեջ, երե-
 փում է զարդանկարի կիսից մեկ ամ ավելի: Այդ սոմբից ցած, զեպի ձախ
 երևում է երկրորդ սոմբի ²/₁ և ¹/₂ րդ դանդում է կազմի հաջի մասի):
 Գրանից վերև դանդում է երրորդ սոմբի ²/₁ և ¹/₂ րդ կազմի մասին է դրա-
 նովում): Դեպի ձախ, երկրորդ և երրորդ սոմբերի կողքից երևում է չորրորդ
 սոմբի ¹/₂ րդ ²/₁ և ¹/₂ րդ դանդում է կազմի մասի):

Այսպիսով այդ աստուծի վրա չկա և ոչ մի ամբողջական շտապ՝ իր
 շրջանակ-սոմբով: Կազմի երկրորդ փեղկի աստուծի վրա ուղղակի կենտրո-
 նում դանդում է ամբողջ զարդանկարը, սակայն այդ անդամործ կտորը
 փակցված է կազմին երեսի կազմից և գիտադին երևում է միայն աստուծը:

Նկ. 1.

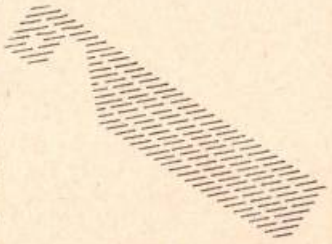
Անդամործված կտորը փակցված է աստուծին խոնրով կամ սո-
 սիմով, որի թանձր շերտը, ծածկելով կտորն ու թևերը, տալովակի է զար-
 դանկարի գծերը: Այդ խոնրը կամ սոսիկներ ամեն տեղ ֆուսակ է անդ-

նագործության պահպանմանը, ժամանակի ընթացքում անդամործության
 մետաքսյա թելերը մաշվել ու թափվել են:

Այդ հանգամանքները շատ էին պիտանքում զարդանկարի վերաբ-
 րադարձությունը, անդամործության կարի, թևերի ճիշտ հաշվառումը և կա-
 տարման տեխնիկայի սուսամասիրությունը:

Չարդանկարը վերաբաղեցրելու համար անհրաժեշտ էր այն և նկարել
 և անդամործել — ասեղով նկարել, որպեսզի կարի տեխնիկան ճշտորեն
 վերաբաղադրվեր: Մեծ պիտանքում էին հարուցում նաև կարերն իրենց
 մանրությունը, Անտիոխիում ու մաշված լինելով: Միայն երկարատև ու-
 սումասիրությունից հետո, խոշորացույցի օգնությամբ, հաջողվեց ստա-
 նալ զարդանկարի մեկ միավորի՝ ծառի ու նրա սոմբ-շրջանակի անդամ-
 օրը պատճենը (Նկ. 1):

Սոմբի ներքին անկյունի նախնից բարձրանում է ծառի բունը, որի
 երկու կողմից սիմետրիկ կերպով դասավորված են յոթ դույզ ճյուղեր (մի
 զեպում 6 դույզ ճյուղեր են): Ծառի
 գագաթի ճյուղն իրենից ներկայաց-
 նում է մի փոքրիկ սոմբ: Ինքը՝ ծա-
 րի բունն էլ տեղ-տեղ վեր է ածված
 սոմբերի: Ծյուղերն ունեն յուրահա-
 սուռի տեսք և ավարտվում են զեպի
 ներքև ուղղված սարբեր ձևի կեն-
 րով: Բոլոր զեպներում էլ սիմետրիկ
 կառուցվածքը պահպանված է: Ծյուղե-
 րից 1-ինը և 3-րդը իրենց ձևերով նման
 են միմյանց (Նկ. 2), 2-րդը մի զեպ-
 րում վերջանում է կեսի ծայրը զեպի
 ներս, մյուս զեպում — զեպի դուրս
 (Նկ. 3): 4-րդը կրկնակի ձև ունի (Նկ. 4): 5, 6, 7-րդ ճյուղերը միմյանց նման
 են ձևով, սակայն միմյանցից տարբերվում են երկարությամբ, 5-րդն
 ավելի երկար է, 6-րդը՝ նրանից կարճ, իսկ 7-րդը ավելի կարճ: Կազմի
 աստուծի ծառերից մեկին ունի 2 դույզ վերին ճյուղեր:

Նկ. 2.

Ծյուղերից յուրաքանչյուրը կազմված է երկու զուգահեռ զարդաձե-
 րից: Ծառի պատկերն ընդգրկող սոմբան շրջանակի չորս կողմերից յու-
 րաքանչյուրը զարդարված է երկու շարք կենտրով, որոնք հընչնում են
 թռչունների կռուցների և դասավորված են միմյանց հանդեպ հակառակ
 ուղղությամբ, այդ կենտրի թիվը տարբեր սոմբերի մեջ տարբեր է (10—18
 դույզ): Մի զարդանկարի վերաբաղման ժամանակ մենք ամեն մի կող-
 մից ընդունել ենք 14 դույզ կենտր: Ի զեպ պեսք է ասել, որ այդ կենտրը
 (նման են թռչունի կռուցի) շատ սիրված զարդանկար են ոչ միայն հայ-
 կական մոդավորական կապրուսագործության մեջ (կապերտ, գորգ, խորջին
 և այլն), այլև արևելյան շատ մոդավորների համապատասխան բնագա-
 վաններում:

Շրջանակի կողմերը զեպիցի կերպով միմյանում են սոմբի անկյուն-
 ների զարդանկարի նետ: Հետաքրքիր են անկյունների այդ զարդանկարը,
 որոնք վերջանում են զեպի ցած ուղղված մեկական սուր գագաթով, նեղ
 այդ սուր գագաթների ներսից էլ սիմետր է ծառի բունը: Այսպես ծառի

նկ. 3.

հիմքի երկու կողմում, կտուցները զիպի ծառի բունը, նստած են երկու թռչուն: Ասեղնագործութեան տեխնիկայի, թե նմայ աղագիցույի շնորհիվ՝ այդ թռչունների մարմինները միացել են խաչաձև:

նկ. 4.

Ասեղնագործութեանը կատարված է ճերմակ թափանցիկ կտորի վրա: Գա թափանցիկ կտավ է, որի թելերը ննարավոր է հաշվել:

Ասեղնագործութեանը միազույն է, կարված միայն կտրվել (մոռի դույն) ուրբա՞ծ մետաքսյա թելով: Ենթադրում ենք, որ նման բարակ կտորի վրա այնպիսի տեխնիկայով ասեղնագործութեանը կատարվել է քարոզյանի մեջ:

Ասեղնագործութեանը արված է ուղիղ կտրով, զծային, բայց կտրերը միմյանց հանդեպ հորիզոնական են, ուղիղ, ոչ մի տեղ կոր գծի զոյանում: Կտրերը գասավորված են որոշ խմբերով, մի զմի վրա, այդ գծերը ասեղնագործված են զուգահեռ կերպով, մեկ մասնաբաժնով, մեկ հեռանալով ծառի բնից, ինչպիսի ձևով և լրացվում, ասեղնագործվում են զարդաձևերը:

Մասն ասեղնագործված է առանձին, իսկ ուժը-ըրվանակը՝ առանձին: Ասեղնագործութեանը կատարված է աճեհանին ու տարածված ասեղնի առաջ շուշայով, կամ ալեյի ճիշտ՝ շարակարգով, խիստ զուտեթյանը հաշվելով կտորի թելերը, թե նրանց ծածկելու, թե բաց թողնելու նմար: Ասեղնագործութեանը այնպես է կատարված, որ աստառի կողմից ստացվում է իսկական երեսին արված զարդարանքի նեղատիվ ձևը:

Այնտեղ, որ կտորի վրայով անցնում է կտրվել մետաքսյա թելը, կտորը ասեղնի մնում է գտտարի և ընդհանրապես — եթե երեսի կողմից մնում է բաց տարածություն (թելով շծածկված կտոր), այդ զրա ստեղծված անցնում է մետաքսյա թելը:

Ասեղն մեկ իջնում է կտորի ասի, մեկ բարձրանում, անցնում է կտորի երեսով: Կտրերը միմյանց հետևից շարվում են ասեղի վրա ուղիղ շարերով, այդ պատճառով էլ նպաստակարգմար է այս ասեղնագործութեանը և կարի տեխնիկան անվանել շարակար:

Թվում է, որ կարի այս հնագույն ձևը այն կարն է, որի մասին Վ. Վ. Ստասովն ասել է.

«...Далее следует самое скорое шитье набором... Шитьё это состоит в том, что нитка постоянно ныряет вверх и вниз, как при ткачестве, так что один стежок приходится на лицо, а другой на изнанку холста. Другие названия этого шитья: „бранью“, по бранному, выкладкой, шьется красной бумагой, иногда и синими нитками»¹.

Սակայն կա տարբերություն հայկական ասեղնագործութեան քննվող նմուշի և սուսական մոդիլիցական «набор» ձևի ասեղնագործութեան մեջ:

Սուսական նմուշ ասեղնագործութեանը կատարվել է նստ կտավի վրա, որի թելերը ասոր են, նստա, հեշտ են հաշվվում, բացի զրանից, այդտեղ օգտագործված է բամբակի կամ վուշի թել: Մեր սուսամասերած ասեղնագործութեանը արված է բարակ, թափանցիկ կտորի վրա, որի թելերը զմար է հաշվել, իսկ զարդակարը կատարված է մետաքսյա թելով, որը բարդացնում, երկարացնում է աշխատանքը: Դա միամասնակ խոսում է նմե վերջինիս ներության մասին:

Մյուս տարբերութեանն այն է, որ մեր նմուշի մեջ ծառը կարվում է առանձին, իսկ շրջանակ-ուժըրը առանձին, որպիսի հանդամանքը, առանձին թելերը հաշվելու, լրացուցիչ զմարութեան է առաջ բերում, մինչդեռ սուսական ասեղնագործութեան մեջ ամբողջ շարքը արվում է առանց բնդ-հատանների:

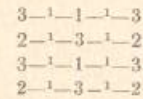
9. Ս. Մասլյան գտնում է, որ ուկրաինական «НИЗ» կարը նման է սուսական «набор»-ին²:

Հետևապես մեր շարակարը ունի որոշ նմանություններ սուսական «набор» և ուկրաինական «НИЗ» կարերին:

Մեր նմուշի մեջ մեծ տեղ է զբաղում 1, 3 թելերի հաշվը, կրեմն 2, 4-ը կամ 4, 5, 6, 7-ը, եթե այդ պահանջվում է երկրաչափական որևէ զարդի ձևավորման համար:

Անկյունի զարդակարը ասեղնագործվում է նետայլ կերպ՝ կողքի ուղղահայաց շերտերը ասեղնագործվում են ինը թելի վրա, մի զոմով: Երեք թել ծածկվում է մետաքսյա թելով, մի թել բաց է թողնվում, մի թել ծածկվում, մի թել նորից բաց թողնվում և էլի երեք թել ծածկվում:

Հետևյալ շարքում՝ երկու թել ծածկվում է մետաքսյա թելով, մի թել բաց թողնվում, երեք թել ծածկվում, մի թել բաց թողնվում, երկու թել ծածկվում, մի թել բաց թողնվում, երկու թել ծածկվում և այլպես, միմյանց հաջորդելով ասեղնագործվում են շարքերը հետևյալ սխեմայով.

Թավ թվանշանները ցույց են տալիս, թե կտորից քանի թել է ծածկվել մետաքսյա թելով:

¹ Стасов В. В., Русский народный орнамент, т. 1, изд. 1894 г., С. Петербург, стр. 150.

² Г. С. Маслова, Историко-культурные связи русских и украинцев по данным народной одежды, «Советская этнография», № 2, 1954.

Ռոմբի ներքին անկյունի զարգանկարը ստեղնագործվում է ամբողջ լայնութայամբ՝ աջից-ձախ, ապա ձախից-աջ, գործելիս միանգամից ստացվում են զարգանկարի կողքի ուղղահայաց շերտերը, թաշտանները, ծառի բունը, եռանկյունները։ Այդ զարգանկարի ներքին ծայրից սկսվում է, ինչպես ստացինք, ծառի բունը, նախ երեք թելի վրա, ապա հինգ և այդպես միջոց (երեք-հինգ) մինչև ընդ երկրաչափական ձևերի ու ծառի ճյուղերի սկզբը։

Ծառի բունը, սածկոյձ անկյունի այդ զարգանկարից, ստեղնագործվում է ծառի ճյուղերի հետ միասին մինչև ծառի զագաթը։

Ծառն իր ճյուղերով ստեղնագործվում է զուգահեռ գծերով, նախ՛ի ամբողջ լայնութայամբ, մի ճյուղի ծայրից մինչև նրա զիմացի ճյուղի ծայրը, ձախից աջ և ապա նաև զալիս աջից ձախ, էլի ձախից աջ և այլն։

Ամբողջը կարվում է մեկ գծով, միայն ճյուղերի վերջին կետ ծայրերը ստեղնագործվում են առանձին-առանձին, ամեն մեկը իր ներքին ճյուղերը գործելիս պահպանում է 1—3 թելերի հաշիվը։ Օրինակ, ամենաներքին ճյուղը (նկ. 2) կազմված է չորս շարք երեքական թելերից, որոնք վեր են բարձրանում՝ թեք ուղղութայամբ։

Մեծաքանակ ծածկված ամեն երեք թելից հետո արանքում մնում է մեկ չծածկված թել՝

3—1—3—1—3—1—3

Ճյուղերի արանքում (երեսի կողմից) կտորից հինգ թել մնում է չծածկված մեծաքանակ թելով, այդ արանքը ծածկվում է կարծիր թելով՝ աստառի կողմից։

Ծառի ընդ մոտ երկրաչափական ձևերը — ոտները, արավիցիամերը նույնպես ծածկվում են աստառի կողմից մեծաքանակ թելով, իսկ երեսի կողմից մնում է բաց ձևրմակ կտորը։ Ծառի բունը էլ կամ երեսից է ծածկվում թելով, կամ աստառի կողմից։

Ծառն ստեղնագործելուց հետո, պետք է ստեղնագործել ոտմաձև շքր-ջանակը։ Ռոմբի կողմերը սկսվում են ոտմբի չորս անկյունազարգերից, քարձրանում են վեր կամ իջնում ցած թեք սանդուխթի ձևով։ Այդպեղ էլ պահպանվում է 3—1—5 թելերի հաշիվը. ամբողջ շարքը 3—1—3 թելի հաշիվով է արվում, 5 թել է վերցվում միայն այն մասանակ, երբ սկսվում է կետը, կտուցը (տես նկ. 1)։

Շրջանակ ոտմբի ամեն մի կողմը սկսվում է մի անկյունից և թեք ստեղնագործվելով վերջանում մյուս անկյունում։

Այսպիսով ծառն իր ճյուղերով և ոտմբի անկյունազարգերն ստեղնագործվում են առանձին, իսկ շրջանակ-ոտմբի կողմերը՝ առանձին-առանձին, այդպես էլ հետևյալ ծառը. հետևյալ շրջանակը՝ մեկը արջիջների կարգով։

Ծառի ու շրջանակի միջի տարածությունը (դաշտ) մնում է բաց, այդպես զարգարանքի թափանցիկ կտորը ոչ երեսի և ոչ էլ աստառի կողմից չի ծածկվում մեծաքանակ թելով։

Թե ինչ զարգարան կտորի մասունքներ են ՀՍՍՄ Պետ. Մասենա դարանի № 3611 ձևագրում պահվող և մեր քննությունը ստարիկ այդ քեկորները, չչիտենք։ Այն հանգամանքը, որ ծառերի մոտիֆները բոլոր դեպքում ունեցել են միևնույն ուղղությունը, ցույց է տալիս, որ մեկ հեռա-

բրքերը զարգարանն կտորը գործ է անվել այնպիսի պարագաներում, երբ հարկավոր է եղել, որ բոլոր ծառերը երևան քնական դիրքով։ Ուստի կարելի է ենթադրել, որ մենք այժմ գործ ունենք միջնադարյան մի թանկարժեք վարագույրի, կամ ծածկոցի մնացորդների հետ։ Դա կարելի է ապացուցել նաև այժայ ստեղնագործության տեխնիկայով. օրինակ, զարգանկարը մարտի, կոկիկ ստեղնագործված է թե երեսի և թե աստառի կողմից, որի շնորհիվ հնարավոր է եղել այն դիտել երկու կողմից էլ։ Զարգանկարը երեսի կողմից մի նախ է ներկայացնում, իսկ աստառի կողմից — դրա հակասակը — նեղատիվը, որն ինքն ըստ ինքյան նույն նախի մի այլ վարիանան է հանդիսանում։ Այդ աշխատանքը այնպիսի վարպետութայամբ է կատարված, որ վերաբողոքության մասանակ մենք դժվարանում էինք որոշել, թե ընդ է երեսը, և ընթ աստառը։ Իսկ ինչպես հայտնի է, այն ստեղնագործությունները, որոնք կատարվում են թափանցիկ կտորների վրա և գործ են անվում առանց աստառի, օրպես վարագույր, ծածկոց, քող և այլն, կարվում են մեծ խնամքով և մարտի են լինում նաև աստառի կողմից։

Վերջացնելով հայկական սոցիալադեմոկրատիայի այս եղանի նշանակություն ունեցող հին նմուշի նկարագրությունը, պետք է ստել, որ թափանցիկ ձևերի կտորի վրա կարելի է մեծաքանակ թելով կատարված այս ստեղնագործությունը շափազանց նուրբ է, զեղեցիկ, արտանայելի։

Ստեղնագործությունը զարմացնում է իր զարգանկարի արվեստային կատարվածքով, մեկը արջիջների պես դասավորվածութայամբ, բոլոր մասերի ներգաշնակ համաչափութայամբ, նուրբ զեղեցիկութայամբ, թելերի խելայի, նույնիսկ խորամանկորեն կազմված թվարանական հաշվածքով։

Հասարակ հնագույն սասեղն առաջ է շարակարով հորինել — ստեղնագործել այնպիսի բարդ կառուցվածք ունեցող զարգարանք, ինչպիսին է մեր հին նմուշը, կարող էր կատարել միայն մեծ ճաշակ, հնարողություն, զեղեցիկի բարձր զգացում, մեծ փորձ ու սեր ունեցող մոլորդողական ստեղծագործություն մեծ վարպետը։

Վ. ԲԳՈՅԱՆ

ՀԱՐՄԱՆԵԿԱՆ ԾԵՍԵՐԻ ՈՒ ՍՈՎՈՐՈՒՅՑՆԵՐԻ
ՆԿԱՐԱԳԻՐ, ԳՐԱՆՑՎԱԾ 14-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

Մատենադարանի № 3937 ձեռագիրը քերականական, խրատական, մեկնողական ու քարոզական նյութերի ժողովածու է, ընդօրինակված Հայոց ՊժԹ (1370) թվականին: Ձեռագրի վերջին՝ 192թ—196թ էջերի վրա, մի այլ գրիչ, նույնպես 14-րդ դարի վերջերին, ընդօրինակել է անհայտ հեղինակի մի քարոզ, որը ազգագրական ուշադրավ նյութեր է պարունակում:

Քարոզի հեղինակը իր առաջ նպատակ է դրել հայ հարսանեկան ձևերն ու սովորույթները, որոնք ձևավորվել էին հաղարամյակներ առաջ, մեկնաբանել քրիստոնեական եկեղեցու գիրքերից և, շեմախոսություններն ու սգուգանեաներն անց կացնելով, ցույց տալ, որ, իբր, այդ ձևերի հիմքում ընկած են եկեղեցական ու աստվածաբանական պատկերացումներ: Այս տեսակետից անվերնագիր այդ քարոզը դուրի է որևէ արժեքից:

Սակայն հեղինակը իր նպատակից կշնկելով, քարոզի յուրաքանչյուր նոր պարբերություն սիրում է հայ հարսանեկան սովորույթների հերթական զրվագներին նկարագրություն մը և նոր միայն անցնում է այդ զրվագների մեկնությունը: Հարսանեկան սովորույթներից շեղվել նկարագրությունը, շնորհիվ այն բանի, որ ձեռագրի վերջից բնկել են թերթեր, մնում է անսլաքառ: Սակայն պահպանված պատասխանները, գրանցված լինելով 14-րդ դարի վերջերին՝ մեծ արժեք են ներկայացնում:

Հայանի է, որ հարսանեկան սովորույթների ուսումնասիրման համար հայ ազգագրագիտություն տրամադրություն տակ կան միայն 19—20-րդ դարերում կատարված նկարագրություններ և առանձին, սակավաթիվ ու անբավարար, ակնարկներ նախորդ դարերից հասած մատենագրական երկերում:

Մատենադարանի № 3937 ձեռագրի մեջ պահպանված նկարագրությունը, լինելով ամենահինը և լրիվը, հնարավորություն է ընձևելու մասնագետներին՝ ուսումնասիրել հայկական միջնադարի հարսանեկան ձևերն ու սովորույթները և, համեմատելով դրանք 19—20-րդ դարերում կատարված նկարագրությունների հետ՝ ցույց տալ այն փոփոխությունները, որ տեղի են ունեցել այդ ձևերում 14-րդ դարից հետո ընկած ժամանակաշրջանում:

Հրատարակվող հատվածները հատկապես ուշադրով են այն տեսակետից, որ վկայություն են պահպանել կնոջ գնման (ղլխագնի) մասին: Պարզվում է, որ 14-րդ դարում հայկական ամուսնական ձևերի մեջ տակավին պահպանվում էին պատրիարխալ-սարկական սովորույթներ:

Ուշադրութեան արժանի է նաև անհանգաման հարցին վերաբերող վկայութիւնը: Մի կողմից գյուղամիջոցային ամուսնութեան զեպարուս պատկերներին եկեղեցի տանելու միջոցին ձիովոր ուղեկիցներին հանդես դալը (ձեռագիր, էջ 195ա) և մյուս կողմից եկեղեցուց ամուսնացողներին դուրս բերելու աջ ու ձախ կողմերից սրերով պաշտպանելու սխեմայի ձեւը (ձեռ. էջ 196ա), անհանգաման ամուսնութեան մնացուկի նետաքրքրական վկայութիւններ են հանդիսանում: Մրան իբրև լրացնող և հակընդդէմ վկայված է, որ հարսնատի մասնակիցներին հետադուրս էին ազդկա համայնքի մարդիկ, որոնք սովորութի ճետածայն շինողներն ինչս և ոչ թողուն (երթա) մինչև անունն» (ձեռ. էջ 196բ):

Հարսանեկան սովորութիւններին վերաբերող քննարկող նյութերի արժեքը հայկական ընտանեկան հարաբերութիւնները հանգամանորեն ասումնասիրելու անսակեանք՝ ակնհայտ է, ուստի մի կողմ թողնելով քարոզի եկեղեցական ներկայացումը, անհանգամանակ աստիճանական մեկնութիւնները, այստեղ ներկայացնում ենք քարոզի բոլոր այն համաձայնները, որոնք պարունակում են հարսանեկան ձևերի մասին վկայութիւններ:

Բ Ն Ա Գ Ի Բ

193ա Արդ, նախ սովորութիւն է ազգաց փեսային՝ խնդրել հարսն: Եւ կրկին կերպիւ ընտրեն՝ նախ ի յիւրեանց հաւատոյն, թէ նայ ջրիւստեանայ է և թէ այլ քրիստոնեայք, և ապա ի մէջ նոցա յընտիր և պատանական ազգէ մեծատանց և յաղտաց, զի զոն պարտա և զոհնիկ հայք...:

193բ ...Այսպէս թէ ընտրեցեն ջրիստոնիկայն զհաւատովն և զզորմամն և սրերայ ամուսնութեամբն ընտրեցան, զի եղիցին նման բարձրելոյն, որ առ Աբրահամ: Եւ ետես, զի ազգականքն ընտրեն և ոչ փեսայն...:

Երկրորդ. Սովորութիւն է, զի յետ ընտրութեանն երթալ խաւին և տան թոյս զինքի ի հայր և ի մայր հարսինն, և կամ ի համանմանս նոցիւն...:

Երրորդ. Սովորութիւն է՝ յամենայն տաւնի և տարեկանաց զնայ ի տուն հարսինն ընծայել և կերակրել: Չայս արար աստուած ի յարէն յայնմանէ, որ հանցաւ յԱբրահամ և ի Մովսէս, յամենայն դարու և ի ժամանակի ասաքեր մարգարէս բանիս և մարգարութեամբ, նշանօք և արուեստիք: Վասն որոյ և եկեալքն ի տուն հարսինն, պարտին նմանիլ մարդաբէյնն, զի կարացեն ա[ս] և հաշտեցուցանել դատար ազգիսն առ փեսայն:

Չորրորդ. Սովորութիւն է՝ զնայ քանանայիցն և տանել նշան և այն մասանի կամ ասարանջան կամ գինգ, որ ետ պատրումն, և կնիք առ հարսն և ի կամս նորա, մինչ զի այլ ոչ գոյ նմար քակել նոցա ի միեկանց...:

194ա Հիմեկերորդ. Չի յևս նշանացն սովորութիւն է տանել պատրաստութիւն հարսանեացն և առ զաւժիտան՝ հաց և միս [և] զինի և այլ ոչ ինչ, զի աւելի ինչ խնդրելն յանարսինացն է...:

Իսկ վեցերորդն. Կատարութիւն և կատարութիւն է ժամանակ հարսանեացն, որպէս և Քրիստոսի՝ ի ժամ խաչելութեանն: Եւ զի յերկուսին ժամուն ասնին հարէս Գ զունով՝ կարմիր և դեղին, կանաչ և սպիտակ: Եւ զհանդերձն փեսային և հարսին ի վերայ կեցալ ասնին նախ ի տուն հարսինն: Բայց զհարսինն զամենայն ինչ մերկացուցանեն ի նմանէ և ապա զորն սղեցուցանեն, իսկ փեսային ոչ նմեն, այլ ի վերայ հոյն զնորն սղեցուցանեն...:

194բ Իսկ երկերորդ. Չի ի ժամ հարսանեացն հրախրակ ստաքին ի տուն հարսին՝ առ աւետիս զայոյ հարսանեացն, զոր զեղջուկն աղուէս կռեն՝ վասն թագաբար գայոյն...:

195ա Ուերորդ. Չի սովորութիւն է, զի մինչև ի ժամանակ պատկին զալ և անուշ և ուտել՝ է մերձուորաց փեսային ի տան հարսին, իսկ յետ պսակին՝ այլ ոչ...:

Իսկ իմեկերորդ. Սովորութիւն է տանել ի զուն եկեղեցոյն բազում երգաւք և նուտարանաւք, մեծալայիք և քնարիք և երկվարաւք...: Իսկ ասաներորդ՝. Սովորութիւն է ի զրան եկեղեցոյն զհնահարկը՝ նախ մայրն ի փեսայն և ապա քանանայն զհարսն ի փեսայն և ապա անզրագարձեալ, և երկոքեանն յանձն անուն...:

195բ Իսկ մեծասաներորդ. Սովորութիւն է զի նարա[ւ]ս ուրեալ կարմիր՝ քնգ բամբակի (քնագրում՝ բանբակի) խառնեալ և երեք (քնագրում՝ երեկ) կցի շարձանեալ, մի կուզն կարճբովն խառն և երկուսն անխառն, միայն բամբակ (քնագրում՝ բանբակ), զոր մասնն փեսեղբարսն և քանանայն, հարսին քորսն և քանանայն, և նովաւ կապեն զեսաչն ի սրբանացն փեսային...:

Իսկ երկուսասաներորդ. Սովորութիւն է, զի արտաքոյ եկեղեցոյն յանձնեն, և ի մէջ եկեղեցոյն պսակին, և արտաքոյ եկեղեցոյն ասնեն զզորմ ամուսնութեան...:

Իսկ երեքուսասաներորդ. Սովորութիւն է պատարագաւ պսակել ժամամտաւ և ամենայն, որ ինչ պատարագին կարգն...:

Իսկ չորեքուսասաներորդ. Սովորութիւն է [և] պսակ անուսնել պսակ զնել ի զուրիս փեսային և հարսինն...:

196ա Իսկ ճեղկուսասաներորդ. Սովորութիւն է սոլիտակ հանդերձ փեսային սղեցուցանել և խաչ դաւախ կապել կարմիր՝ յետոյ և աւալի, մանաւանդ զի յետ ընթերցմանն արունել և զայն բմբել առ զինն հարսինն և զինն փեսային...:

1 Հեղինակը սույն կտոր ևս Թ-րդ է նշանակել, որ զըջական սխալ է: Մենք այն դարձնելով ասաներոց, նամագրաստախանորեն փոփոխեցինք հանրոց բոլոր կետերէ կամ տրոսերէ: 2 Ընց պատեղ է, որ երևում է անհանգաման նուագույն ձևի վերադարձը՝ երկ-սովորութեան ձևերից մեկը 1870 թ. նկարագրել է զանեցի Ա. Կ. Պեյլերյանն իր «Գինգ-կական հարսանիք և Հայաստան» գրքակիւմ, ուր նա ամբողջ հարձուգ զիտում է իբրև կողմերի մեծամտաւ — նախաստաքաւ: Հարսնատի մասնակից զինված, կեզմ պատեքազմ են մզում աստուրցներ փայտեբով, սրերով ու վասննեքով զինված, կեզմ պատեքազմ են մզում սպղկա կոզմի (զյուզի) հարսանեղծների զեմ (էջ 31—40)»:

Երկու զեզմուն էլ անհանգաման կամ կնի աշխատագիր ձեռք բերելու նախնական սովորութիւն փոքրերն հանդես են գային արդեն իբրտեանական ընտ.թ ասացած խաչ-զվարտութիւնները:

Իսկ վիշապաճեցրո՞ղ. Զի սուր է զարշեալ յաջմէ և յահեկէ ի հանկի յեկեղեցոյն...:

Իսկ երբևեակաճեցրո՞ղ. Զի նստին յաստիճան եկեղեցոյն և ամենեքեան պտր տակալ երկրպագեն՝ թաղաւոր զնա կարգալով...:

Իսկ ուրբաճաճեցրո՞ղ. Մոգորութիւն է ալ ոչ գասնալ ի տուն հ[ար]սին, ալ կրթան ի առ[ւ]ն չօրն փեսային...:

Իճեկաճաճեցրո՞ղ. Մոգորութիւն է տեղի յարձը նստել փեսային, որ ակնելու... տեսնին... բմեկ՝ թ մինչև յերկրոյ, իսկ երեկոյն առաջի իբրոցն ուտել սակաւ ինչ... սպա ուրեմն անմտութիւն է փեսային առաջի ժողովրդեանն ուտել ինչ:

Քասեցրո՞ղ. Զի ելաւ թիւն [օ՞րն] հարսան[ե]անց, որչափ նստի փեսայն յաստագասն՝ մանկունք նստատիւն տան հարսնքուերն...:

Քասեմկեցրո՞ղ. Զի յետ ետեմն աւուր... առնի պահն և ապա հրամայէ մեկ ըմբուրութեան յութեցրո՞ղ աւուրն...:

Իսկ զի մանապարհին կամ յալ զիգոյ կամ ի միտտունն հալածեն, և կայնուն զիկերն մանապարհաց, և խնդրեն ինչս և ոչ թողուն մինչև անուն...²:

106ր

1. ԽՈՉԻԿԱՆ

ՄԱՏԹԵՆԱ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Հայ միջնադարյան մատենագրութեան պատմութեանը նվիրված ձեռնարկներում և բաժնախրատիկան աշխատութեանը ձեռնարկում զեռնս շատ կան թատցիկի նշանակությամբ այնպիսի գործիչների անուններ, որոնք ճանաչված ու անվանի լինելով իրենց ապրած ժամանակներում, այժմ լիակատար մասնագրության են մատնված: Այդպիսի գործիչներից մի քանիսի ձեռագիր աշխատութեանը ուսումնասիրութեանը ստանալից ստացված աղբյուրները վկայում են այն մտային, որ մեր ժողովրդի պատմության նաև կապված մի շարք շուտաբանված ու կրճատ հարցեր ներառված է պարզաբանել նեցայլ մտացված նեղիմանիների աշխատութեանների միջոցով:

Այդպիսի մի մատենագիր է ժի՛ր գարի վերջին և ժե՛ գարի առաջին տասնամյակներում ապրած ու սակզագործած Մատթեոս Զուգայեցին:

Միջնադարում Մատթեոս Զուգայեցին համարվել է նշանավոր հայ մեկնիչներից մեկը. նրա աշխատութեանը զգալի չափով բնագործակից է ու տարածվել են և՛ Հայաստանում, և՛ հայաստ գողթավայրերում:

Ժե՛ գարի նեղիմանի Վարդան Բաղիշեցին՝ ՌՈՒ ոք են արարեալ զյուժմանս և զբարուածոյս աստուածաշունչ գրոցց զուցակի մեջ, Գր. Տաթևացու և Առաքել Սյունեցու աշխատութեանների թվարկումից անմիջապես հետո, սեղ է հատկացնում Մատթեոս Զուգայեցուն և տալիս նրա կարևոր աշխատութեանների ցանկը, այսպես՝ «զ՛ուկասու զլիսոյ քաղուածուն և զճոհաննու զլիսոյ փաբր քաղուածուն. զՓորձոց քաղուածուն և Մ՛ քարոզ Մատթեոս Զուգայեցին է արարեալ՝ աշակերտ Փրիգորի Տաթևացոյն»¹:

1750 թվականին Կ. Պոլսում լույս է տեսնում Մատթեոսի «Վասն քարգութեան բանի, սոսկոյ ի վարդապետութենէ՛ սուրբ հօրն Եւաղրեայ...» աշխատութեանը, հրատարակիչ Հովհաննես զպրի սեղզածմ՝ «Փրիք ութն խորհրդոց մեղաց, արարեալ սրբոյ հօրն Եւաղրեայ, և հուսաքեցեալ ի մի յոհնաջան երկամբ Մատթեոսի վարդապետի բանասիրէ՛ խորագրով:

Մտիկարյան հայագետները անուշադրութեամբ ու արհամարհանքով էին վերաբերվում միջնադարյան հայ մատենագրութեանը ըստ այն գործիչների նկատմամբ, որոնք քայքայում ու անհաշտ հարձակումներ էին գործել կաթողիկե եկեղեցու զագափարախոսութեան և Վատիկանի կողմից Արևելք ուղարկվող պրոպագանդիստների դեմ:

¹ Զեռնագրի այս թերթի ներքին մասում ու պատմված լինելով՝ որոշ բուսեր չեն վերանայում:

² Անկնարկված է այն սոփոքութեանը, երբ զյուզեզուր հարսնասի մամանակ, հարսին զյուզեց զուրբ բերելն, սեղաջի երեստաբզանքը խմբովն մի որևէ նպատագոր ճանապարհի վրա կանգնեցնում էին հարսնասի մամանակիցնեքին և խմբանք ու խորտիկներ էին պահանջում: Մերժում ստանալու դեպքում (իսկ զոս հասնա էր պատահում, որովհետև հակասակը թուլութեան և ոչ բաժնութեան նշան էր համարվում) սեղիս համայնքակիցները յարջ կռիվ էին սկսում, սրբ հնում երբեմն արյունահեղութեան էր հասնում:

* Զեկուցված է Մատենագրութեան VIII գլխական սեւեբային, 1956 թ. փետրվարի 9-ին:
¹ Մատենագրութեան, ձեռ. № 8444, էջ 182ա-182բ:

Հանրաձայն է, որ կախվածությունը և նաև ունիթոնների գեմ հատկապես ուժեղ պայքար ծավալվեց Հայաստանում ժՊ դարի երկրորդ հինամյակում, Տաթևի գյուղացի նիւնադերներ ու սիկապոլիտներ Հովհան Ռոտմեցու, Գրիգոր Տաթևացու և Նրանց բազմաթիվ աշակերտների կողմից։

Այդ աշակերտներից էր նաև Մատթևոս Զուգայեցին¹, որի մասին Վատթևոսի հայերեն գրքում թանձր է երկատարանոց բնագրքով աշխատության մեջ Վ. Զարբանյանն անդամակցա է համարել զրկ բնագրքի մի-երկու տող՝ Իսկ մի այլ միջիմարան՝ բանասեր Բ. Սարգսյանը, առանց լրջորեն ուսումնասիրելու նրա աշխատությունները, համարել է նրա լեզուն Վանից, մեկնարանությունները Վանից և հայտարարել, որ նա իբր, Տաթևի գյուղացի գույս սրբագրվելով բնվարդներ ունեցած պիտի չլրջան՝

Վ. Զարբանյանի աշխատության առաջին տպագրությունից (1878 թ.) անցել է շուրջ 80 տարի, բայց, ցավոք, շատ անհշան բան է արված Մատթևոսի կենսագրության և նրա ֆորմա ձևադրական հարուստ մասնագրության ուսումնասիրման ուղղությամբ։

Միակ ուշագրության արժանի աշխատանքն այս բնագրքում անկասկած է համարել հանգուցյալ մեծանուն ու բազմալատակ հայագետ Լ. Աճառյանի Վեյսոց անձնանունների բառարանի- 3-րդ հատրում Մատթևոսի մասին գրված նոգովածը Այստեղ հայերեն ձևադրերի նրատարակված ցուցակներից համարված են նրա աշխատությունների վերնագրերը, մի երկու խոսք է ստված նրա կենսագրության մասին, ինչպես նաև նշված են հայագրական բոլոր այն փոքրաթիվ ուսումնասիրությունները, որոնցում, այս կամ այն տարիով, ներառված է Մատթևոսի անունը։

Մեր առչն համառոտ հարորդամք փորձում ենք Մատթևոս Զուգայեցու մեզ հասած բոլոր աշխատությունների և նրա մասին առկա մասեկ-նադրական տվյալների օգտագործմամբ առաջին բային անել շատ կարեւոր ու առարկայական արժանի և նեղաբարձրամ այդ մասեկնորի կյանքն ու գործունեությունն ուսումնասիրելու ուղղությամբ։

Մատթևոսի ծննդյան թվականի մասին սկզբնաղբյուրները չեն պահպանել որևէ տվյալ։ Արպես ճանաչված մեկնել նա հրատարակ է իջել ժՊ դարի 90-ական թվականների սկզբներին, ուստի, կարելի է ենթադրել, որ ծնված պետք է լինի նույն դարի 50-ական թվականներին։

Բ. Սարգսյանը Եվազր Պոնտացու մասին գրած ուսումնասիրության մեջ, հարեանցիկն անդրադարձնելով Մատթևոսին, գոյություն ունեցող նրա ներկայացրած է համարում նրան²։

Մական մեզ հայտնի բոլոր աղբյուրները³ միասերան վկայում են այն մասին, որ Մատթևոսը Զուգայեցի է։

ԺՊ դարում հին Զուգան փոքրիկ մի դյուզաբաղաք էր։ Գտնվելով Արաքսի նշանավոր այն կամուրջի մաս, սրով անցնում էր միջազգային

¹ Մատթևոս փոքրգրական վեցերեսյ տարջութեան վրայ Մեկնութեան մը (ունի) յիսուն այլ և այլ Փորոզը, յորոց էրեք միայն հասած են առ մեզ, Աեւասարձաց և Գործոց համառոտ Մեկնութեանը, Եւազրի վրոց Փորոզում մը; (ՎՊատմ, հայերէն գրքութեան, Բ., էջ 219—220)։
² Սրոյն հօրն Եւազրի Պոնտացոյ փորք և մասեկնորութեանը, Վեւեակի, 1907, Աստղարան Բ. Սարգսյանի, էջ 28Ը—28Թ։
³ Նույն սեղում, էջ 28Թ։
⁴ Փոյժմա Մեծափեցի, էջ 30—31, Վ. Բազիլեցի, ձեռ. № 8444, էջ 182ա—182բ և այլք։

նշանակություն ունեցող կարտվանային ճանապարհներից մեկը⁴, պետք է ենթադրել, որ դեռևս այդ ժամանակ Զուգան, այս կամ այն շափով, վեր էր սովորել ստեղծական մի հանգրվանի, իսկ Զուգայեցիները, արպես առեկարաններ ու միջնորդներ մասնակցում էին այդ առևտրին։ Թերևս նաև գրանավ պետք է լացատրել այն հանդամանքը, որ Մատթևոսի աշխատությունները ին են առևտրի ու արհեստագործություն մասին ուշագրավ բազմաթիվ տվյալներով։

Մատթևոսի արարքեր աշխատությունների մեջ գրանցված են տվյալներ, որոնք նախադրություն են ապրիս երթուհանելու, թե մեր հեղինակը իր կյանքի առաջին շրջանում (մինչև Տաթևում հաստատվելը) շրջադասություններ ու ճամփորդություններ է կատարել Հայաստանում և հարևան երկրներում։

Ավելորդ չի լինի ծանոթանալ նրա աշխատությունների վերը ակնարկված տվյալների հետ։

Այսպես, Կաստանդնուպոլսում լինելու մասին Զուգայեցին խոսում է իր քաղաքներից մեկում, որը կրում է ՎՊարոզ սուրբ խաչի... խորագրեր Այստեղ նա պատմում է, թե ինչպես արարական արշավանքների մասնակի 4. Պոլսը փրկվել է կործանումից և աշխատում է համարել իր ունիթոլիքներին, որ այդ կատարվել է սուրբ խաչի զորությունով։ Այս կապակցությամբ ի միջի այլոց, նա սասում է նաև, որ Քիմ սկանտուս եղևալ սուրբ աղեկացն (4. Պոլսի) և համբուրեալ⁵։

Քիմ յաեետարանէն Յովհաննու աշխատության մեջ Մատթևոսն աշխատում է բացատրել թե՛ս ճայնադությունը, և հայտնում է, որ դա ըստ ինքյան բան չի նշանակում, զի բան է երկրէ, որպէս Սեբաստացիք կան սանն, և Կարնոյ քաղաքացիք աի, Արմիշեցիք՝ անն, իսկ Սյաթեցիք, որ է Բիդուսիք՝ օ սանն յամենայն բանի⁶։

Գծամք է պնդել, լայն ճայնակիան է ենթադրել, որ մեր հեղինակն անձամբ եղել է Սեբաստիա, Կարին, Արճեշ և Սյաթ քաղաքներում, և իբ այնչևած վայրերում ուսումնասիրել է մոզովրդի լեզուն, բանն ու բանը։

Նրա քննասեր ու խուզարկու բնավորության մասին ավելի ցայտուն վկայություն է պահպանված ՎՊնունի զործոց առաջելոց աշխատության մեջ։ Այստեղ առիթ է ներկայանում խոսելու գողի (բորսաություն) նիվանդություն մասին։ Մոխաց երկրում գողի ցավով աստաղդներ շատ սանելով և ձգտելով որոշիլ զրա հարուցիչները, Զուգայեցին ուշագրություն է դարձրել մոխացիներին սննդի վրա ն սարգելով, որ նրանց սննդի մեջ մեծ տեղ է բռնում ծանրամարս կորկիկ հացը, մեղրն ու ընկույզը՝ եկել է այն եզրակացություն, որ թայս (ցաւն) անկի ի սաք կերտիրոյ՝

¹ Այդ կամուրջի մասին 16-րդ դարի թուրք պատմիչ Շարաֆ-բեկը գրում է հետևյալը. «Կամուրջը նիւնած է առջած ժայռի վրայ անբախտ ամբարձրամբ, վերեր գործանալի և արթի բարերը միացած են այնպես կոնստանթնոյ և ամուր կերպով, որ անհասնողացն անորտարակնը պետք է գործանու։ Կամուրջն անբան բարբը ու երկայն են, որ նիմի հիմքերի սրտեքը 60, մյուսինը 50 պարսիկան բոցուկ է։ Կամարի ստորին մասումը չիսված է բարձրանալու, իսկ երկու ծայրումը զանք՝ գործանալի զեղեցիութամբ» (ՆԱ, 1609, էջ 65)։
² Ձեռ. № 2229, էջ 230ր։
³ Ձեռ. № 3571, էջ 34ա։

ի մեղքն և յընկազույն և ի կրեկէ հացոյ: Եւ այս է պատճառն Մովսէս երկրին, յորում ըստչումք զսոյիք լինին:»¹

Վերոհիշյալ «Բնութիւն գործոց անաքելոց» աշխատութեան մի այլ հատվածից, որի նաև առիթ կուենանք ծանօթանալու այլ կազմակերպումի, պարզում է նաև, որ մեր հեղինակը համարեն շրջագայն է նաև Մաշենի շրջաններում:

1393 թվականից մեկ կամ մի քանի տարի առաջ Մասիեսում եղել է նաև Աղթամարում², Նրա աշխատությունների ավելի մանրակրկիտ նետազոտության ճանապարհով, թերևս կարելի կլինի բնագրածակել մեր հեղինակի ճանապարհորդութունների շրջանակները: Մակայն մեջ բերված այգու-նենը էլ միանգամայն բաղադար էն այցոյց տալու համար, որ հանձնինս Մասիեսու Զուղայեցու մենք ունենք մի մասնագիր, որը բնավ չի բավարարվել վանական սահմանափակ սխեմատիկություններով, այլ շրջագայնով Հայաստանում և Հայաստանի սահմաններից դուրս: շփվել է աշխատավոր ժողովրդի նաև, ծանոթացել է նրա նիստ ու կացին և պտղումունքներին, ուսումնասիրել է սոցիալական կյանքն իր տարրեր կողմերով և, ննչպես կասենք սուրբ, իր աշխատությունների մեջ լայնորեն օգտագործել է իր միջբաժնի գիտելիքներն ու ուշագրավ դիտողությունները:

Որտեղ է ստացել Մասիեսու Զուղայեցին իր նախնական կրթությունը, չգիտենք: Պարզ է սակայն, որ նա իր երիտասարդական տարիներին ուսումնասիրել է ոչ միայն հայ մասնագրությունը, այլ նաև արաբական և արաբերեն գրավոր լեզվին, ծանոթացել է մասնագրականների կրոնական գրքերին այն աստիճան, որ անհրաժեշտության դեպքում կարողացել է քաղվածքներ անել նրանցից³ և տալ յուրովի մեկնաբանություններ:

Բարձրագույն կրթություն Մասիեսուը ստացել է Հովհան Որտանեցու և Գրիգոր Տաթևացու համալսարաններում, «Սշակերտ ական Յովհաննու Որտանեցոյն», «նուսաս և յետին աշակերտի ետամեծացն Յովհաննու և Գրիգորիչ, «նուսաս Մաթէոսի վարդապետի՝ աշակերտի ետամեծին Գրիգորիչ», «չաշխատութենէ վարժապետին իմս Գրիգորի մեծի» և նման այլ արտահայտություններով, որ հանդիպում են Մասիեսուի աշխատությունների վերնագրերում և հիշատակարանների մեջ, նա իր նաղանքն է մատուցում իր նշանավոր ուսուցիչներ՝ Հովհ. Որտանեցուն և Գր. Տաթևացուն:

1391 թվականին երնջակի Աղրախունյաց վանքում Զուղայեցին շարագրում է թվական ունեցող իր աշխատություններից անդրանիկը՝ «Մեկնութիւն Դուհասու աւետարանին»: Պարզ է ուրեմն, որ Գր. Տաթևացու մանկավարժական ինքնուրույն գործունեության սկզբից (1386 թ.) ընդամենը 4—5 տարի նետ, մեր հեղինակն արդեն դուրս էր եկել աշակերտական շրջանից և շարագրում էր մեկնագրական աշխատություններ:

¹ Ան., № 1402, էջ 131ա
² Ան., № 969, էջ 307բ:
³ Ենթադրում ենք, օրինակ, որ նա պետք է եղած լինի նաև Հոսոսու:
⁴ Այդպիսի քաղվածքներ գտնում ենք նրա «Վասն հարցմանց անօրինաց աշխատության մեջ» բերնի մեկ օրինակ. «Քայն որ ի մեր մասքն գրած է ի իւ (27) վարպն, թի Յիսու ասուլույսն և քայթթաթուհու...», և այլն (Ան., № 3854, էջ 298բ):

նույն այս տարիներին (1393-ից առաջ, հավանաբար 1392 թվականին) լինելով Ախթամարում, Մասիեսուը վեճի է բռնվել մասնագրական մի գանձմանի նաև և շարադրել է այդ վեճի բովանդակությունը ի խնդրո Նիրբան գյուղի սանուակր Արիստղոսի, «Վասն հարցման անօրինաց. դանադան պատասխանիք» խորագրով:

Վերոհիշյալ փաստերը վկայում են այն մասին, որ մեր հեղինակը մի քանի 90-ական թվականների նեց առաջին տարիներին, դուրս գալով ուսումնասիրան շրջանից, ճանաչված վարդապետ էր Մյունիքում և Վասուրաքանում:

Մանր տարիներ էին գրանք հայ ժողովրդի համար կանխ-թամուրի արյունաբերու գործերը ստացատակում էին Հայաստանի նախնայինն ու շրջանների, սպանում ու դերնվարում խաղաղ քնակչութանը, թայանում և ավերում գյուղերն ու քաղաքները:

Եի ժամանակի նեղութեան ուր աւերեալ քակեաց զաշխարհս ամենայն նուրն հարափայն թամուր կոչեցեալս— գրում է այդ մասին Մ. Զուղայեցին 1395 թվականին, Տաթևի վանքում:

Թամուրի գործերը ամբողջ 13 տարի («ԵՊՄ ամէն մէնչէ ի ՊՅԼ ամ թուականին») պաշարման մեջ էին պանում Երնջակի անտոիկ բերդը, ուր գտնվում էր Ջևախրյան Անիդի որդի սուլթան Քանկը:

Ուշագրավ է, որ Երնջակի բերդում պաշարման մեջ էլ եղել նաև Մասիեսու Զուղայեցին Այնտեղ է շարադրել նա Հակոբ Մծրնա հայրապետին նվիրված մի գեղեցիկ տաղ, որտեղ ակնարկներ կան նաև հայ ժողովրդին հասած ծանր նաղամանների մասին.

«Մեծի հանդիսի ատուր
Աս քեզ պրպատիմ Յիսուս
Մուրբ բզլայրապետն Յակոբ
Աս քեզ բարեխուս քնկալ,
Աստանար վրտանի հանուլ,
Ով սուրբ հայրապետ քնարեալ,
Զորդիս քո գերի վարեալ,
Զուտն քո հանդիսի ցրրեալ...», և այլն⁴:

Երբ և որքան է Երնջակում պաշարման մեջ Մացել մեր հեղինակը՝ չենք կարող որոշել: Հայասնի է սակայն, որ 1393 թ. նա գտնվում էր Տանուսիսարտիս անապատում՝ Տաթևի վանքին դեմ աս գետ, ձորակի մյուս կողմը: Այստեղ «նուսակ լսիկ ի ասն» նա շարադրել է «Վասն քարոզութեան թանի» իր աշխատությունը:

1395 թ. նրան գտնում ենք Տաթևում, ինչպես ինքն է ասում՝ «պանդարտական կենօք» — մի արտահայտություն, որը վկայում է այն մասին, թե Մասիեսուը իրեն պատահական ու ժամանակավոր հյուր էր համարում այգուկը:

¹ «ԵՊՄ գրքի հայերեն Անապարիի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Խալիպան, Երևան, 1930, էջ 612:
² Ան., № 423, էջ 36բ—37բ:

Մեկայն, ըստ երեւոյթիւն, նենց այլ թվականին նա մշտապէս հաստատում է Տաթևում և Նշանակալից զեր է կատարում Տաթևի նամալարանի կանգնում: Շուտով նա այնպիսի փորձառութիւն է ձեռք բերում դասախոսական առարկայում, որ մի-քանի տարի անց Գր. Տաթևացին նրան է արժանալոր համարում լինել իրեն ժառանգորդը, և Մատթեոսը, աշակերանների խնդրանք և բոլորի հանութեամբ, նստում է շշաթոտ սելէտուկեանն¹, այսինքն՝ դառնում է Տաթևի նամալարանի ղեկավար վարդապետներից մեկը:

Այս մասին տվյալներ է հազարում շատ կողմերով նետաքերական իր հիշատակարանի մէջ Թուսա Սյունեցի գրիչը, Ծար գավառի Բարաթաւա գյուղում, 1402 թվականին:

Նա գրում է, որ Գրիգոր Տաթևացին տունկով որդի նորադատ և ժառանգ վարդապետութեան իւրոյ՝ զճարակալն ամենայն բարութեամբ և գորդարեան ամենալի շնորհիւ՝ վարդապետական խոնձութեամբ և փխխտութեամբ արհեստի՝ գախտանն ընդզէմ՝ ներձուածողաց՝ զվարդապետն Մատթեոս, զոր յայտ ամի (=1402 թ.), կամակցութեամբ սուր հողոյն, և ջանիւ վարդապետին Գրիգորի, և աղաչանալք զբոց աշակերտակ անձանց՝ նստաւ յաթոտ սելէտուկեան, զոր սուր աստուած վաշիւլ տացէ, և սյունեցէ գոտայ հայր որով բերկրեալ՝ պակի պարձանաց կաթողիկէ եկեղեցւոյն²:

1407 թվականի ինքնադիր մի հիշատակարանից պարզում է, որ Մատթեոսը միաժամանակ վարում էր Տաթևի վանքի վանահայրութեան պաշտոնը՝ եւր ի շար մասու եզէ քաղաքապետ եկեալ ի սուրբ սխաս Եւստաթիւն — գրում է նա³:

Ժամանակի քաղաքական անցուդարձերի արժեքավոր նկարագրութեամբ Մատթեոսը մի այլ հիշատակարան է շարացում նույն՝ 1407 թվականին, ոմն Մրճարաբաշահի պատվերով ընդօրինակած ավետարանի վերջում: Նա հայտնում է, որ ձեռագրի ընդօրինակութեամբ կատարվել է Քի գրան և ի նեց ժամանակիս, որում ազն նետողաց անշինջ կորաւ և վախճանորդ նորին իշխեց քաթոս Աստուածաբանի թորգածովն Չարա-Ուստաթ անուամբ. որ և մարտեաւ երկու անգամ և յազթանաբալ գոմն ի թոտանց շար գաղանիս թամուրին՝ շարաբարու, անպատեւել և շարաբար՝ անուամբ Արևուրթաբ: Եւ այն ևս ի վերին խնամոցն ամենապարտիւն աստուծայ, որ աղառեաց աշխարհս ի յայն անիրաւ խնդրողացն, որ և դամենայն ազլ և դամենայն լեզու է ներքս նոցա հնազանդ և զերի կային, որում աղառեաց զմեզ փրկիչն Յիսուս Քրիստոս...⁴:

Մատթեոսը, ինչպէս և ոզ ճայ ժողովուրդը, որոշ նույնք էին կառուցում թմարայանների պարտութեան նեա Կարծում էին, թե Սպարթեմանում և Հայաստանում իշխանութեանը գրաժամ նոր արբարակները բարոյգրելու են ժողովրդի ծանր վիճակը: Մեկայն բոլորի նեա մեկտեղ, Մատթեոսը ևս

շատ շանցած համոզվեց, որ անհիմն ու սին էին բոլոր այն ապաստիքները, որ ակնկալում էին Կարա-Կոյունլուների հողթութեան աննշալթեամբ:

Քաղաքական խորին նուսխարութեան ու նպեկան ծանր վիճակ էր պարունակում 1410—1411 թվականներին Մատթեոս Զուգարիցին:

Մասյ գաւջներով է նկարագրում իր այրած օրերը մեր հեղինակը Գր. Տաթևացու թագման կաղակցութեամբ արտասանած զամբանականի մեջ, ինչպէս նաև իր զլուխ գործոցը կազմող Քինուութիւն գործոց ասաբիւց՝ արժեքավոր աշխատութեան ընդարձակ հիշատակարանում: Մեջ ենք բերում այդ հիշատակարանից մի ուշադրով հատված.

Քի սղաթնի ազլիս հայկազեան և ի վերջին զարուս ստուցեալ ողբատարածամ կորուսելոց՝ մեծի և փոքու, և ի ասորասուղիս դասուն քահատարական, և ի հաբեալ ժանեաց քանաբիւտին, յայտ թուականի Պի (1411), ի բունակաւութեան ազլին թորգածեան (իստ՝ թուրքմեն Կարա-Կոյունլուներին) ... որ և իշխել ետ զառաջին շարիս թամուր կոչեցեալ կալին և ի ճոյն վասնզի գոլով...: Յայս դասութեան ժամանակս ես՝ նուստ և խեղզաման ի մեղս Մատթեոս, յեանեալ իմաստից և ազէտս ի գիտնակասաց և մարմնակալանացեալս որբ ի յիմ հարաբարասացին նարանց՝ հողեկանաց և մարմնակալանաց, որ և յայտ ամի եզե զրաւ կենաց մեծ բարունոյն իմոյ Գրիգորի... որոյ սուզն պաշարեաց զիս և ես մոտանալ զստորեայ կենցաղա... և այլն⁵:

Մխիթարական ոչինչ չի տեսնում իր շրջապատում մեր հեղինակը ժողովրդի վիճակը ծանր է, հարկանանութեան անասնելի, հայ իշխանները միմյանց օժանդակելու և զորավիզ լինելու փոխարեն՝ կալում են իրար դեմ, նպեկարեանութեանը անբարոյականացած է և շահաներ, ամենուրեք արքում է բունութեան, ավաղակութեան, խաբարայութեան և անբարոյականութեան: Այս բոլորի մասին անշախտութեան մեջ Մատթեոսը, իսկ Գր. Տաթևացու թագման աթիվ արտասանած զամբանականում իր ժամանակի վիճակը նկարագրում է նետեալ նուստա տողերով. գլխենեղեան արագելն զմիմեանս, խաժատեն զմարմնս իրերաց, քամբասն գոտաջնորդս իւրենից, արանջան ի տանուսեանն իւրեանց. ի մարմինս մաշին, ի միտս անշինի, ի հարկանանաց ձանձրուանն, յանօրինաց աստաղին, զսխ լան, զգիշերն ողբան, բարիքն արժմին և շարացեալն ուրախանան: Եւ այս ամենայն վասն մեղաց մերոցն⁶:

Անձնական իր կյանքում ևս դասութեաններ է ձաշակում Մատթեոս Զուգարիցին, նա բողբոսում է իր աշակերտների ծուլութեանից և միաբանակից քուտ եղբայրներիս նյութած զավիրից: Ե՛լլ և անմեղադիր լինել ազլաշեմ, — գրում է նա իր վերջին հիշատակարանում. — զի դասութեան ժամանակիս և աշխատանք (կամ ժողովարանք) շար խորհրդոց շփոթեալ աղտեղաբոցին զնոյի և զմարմին իմ, մանաւանդ ծուլութիւն անզութ անհնազանդ աշակերտաց վիրաւորեցին զիս, և յաւէտ վիշաք ի սուտ եղբարաց, որք անհրամեշտ վատարութեամբ դանաացուցին զիս. վասն որոյ ի ոչ կարացի զբոմանդեանի մակզրել, այլ զապաւս ի բազմաց...⁷:

1 Հուն. ἡ οὐλομένη — կատարյալ բառից:
 2 Ե՛մե գարի հայերեն նետաքերի հիշատակարանները, մասն տաւշին (1401—1450 թթ.), կազմեց Լ. Նաչկելյան, Նրեան, 1953 թ., էջ 25:
 3 Նույն տեղում, էջ 27:
 4 Քի գրիքի հիշատակարաններ, էջ 26:

5 Քի գրիքի հիշատակարաններ, էջ 119:
 6 Նույն տեղում, էջ 120:
 7 Նույն տեղում:

1411 թվականից հետո Մասիտու Զուգայեցու մասին որևէ հիշատակություն չենք գտնում: Այդ ժամանակ նա արդեն այնքան ձեր կամ հիվանդ է եղել, որ իբրև համարել է կանգնած էի գերեզմանի դրան¹: Երբ են բացվել նրա առաջ այդ գտնները չգիտեմք, ուստի և ծննդյան տարեթիվը նա մեկտեղ առայժմ տնայա է հնում նաև Մասիտուի մահվան տարեթիվը:

Մասիտու Զուգայեցին ապրեց ստեղծագործական կարճատև կյանք: Տարեթիվ կրող նրա աշխատություններից անդրանիկը, ինչպես արդեն ասացել ենք, շարադրված է 1391, իսկ վերջինից՝ 1411 թվականին: Աշխատված մեր հեղինակը ստեղծագործել է ընդամենը 20 տարի: Սակայն այդ երկու եզրան ու գծարը տասնամյակներում նա շարադրել է պատկանելի քանակություն մեջ աշխատություններ, որոնց տարողական քանակը, Հայաստանի նազարեթի, ապիտ հեք ստորև, հնարավորության գեղարտ նշելով նաև յուրաքանչյուրի գրություն տարեթիվը և շարադրման վայրը:

1. «Ե զլիտյն Դուկասու հստարամն բանից և հուլով քարոզք ի մեկնութենէ Իգնատիոսի հայոց վարդապետի, ժողովեալ աշխատութեամբ Մարտիակ աշակերտի Գրիգորի»²

Շարադրել է Երնջուկի Ապրակունյաց վանքում, 1391 թվականին³:

2. «Յովհաննու Որոմանեցոյ աիկեքերալոյ քարուհապետի արարեալ բան յաւետարանէն Յովհաննու, որ ասէ՝ Ի սկզբանէ էր բոցն և բանն էր առ աստուած»

Չնայած վերնագրում սրպես հեղինակի գրված է Հովհան Որոմանեցու անունը, բայց աշխատությունը, ինչպես պարզվում է հիշատակարանից⁴, հիմնականում շարադրել է Մասիտու Զուգայեցին:

Հնդհանրապես Մասիտուը սիրում է իր աշխատությունների վերնագրերում նշել այն հեղինակների անունները, որոնցից այս կամ այն չափով օգտվել է այս կամ այն աշխատությունը շարադրելիս:

Մասին աշխատության գրության թվականը որոշ չէ, սակայն կարծում ենք, որ շարադրված պետք է լինի վերահիշյալ՝ «Ե զլիտյն Դուկասու հստարուհն բանից» աշխատությունից անմիջապես հետո, որովհետև հիշատակարանում հեղինակը նայտնում է, «որ և այս տեսութեան բանի ընդ նախասացեալ մեկնութեանն, որ քառ Դուկասու աւետարանին է՝ դիցի»⁵:

¹ Ժն գրքի հիշատակարաններ, էջ 121:
² Օգտագործել ենք № 5322 ձեռագրում ընդգրկման (էջ 58ա—154ա) ընդգրքը: № 1345 ձեռագրի մեջ աշխատության վերնագրը փոքր ինչ տարբեր է. և չնայած այդ նկատարին ընդգրկման է ուշ շրջանում (1607 թ.)՝ նրա հիերարք մասը այնչև նույնական է թվում. «Ե զլիտյն Դուկասու աւետարանին, ի մեկնութենէ Իգնատիոսի արքայ վարդապետին Հայոց, որը յիտյն ես՝ Մասիտու վարդապետս, աշակերտ սեանն Յովհաննու Որոմանեցոյն ժողովեալ հուսաբեցի և արաբի գոյս քաղուած գիրքս առ ի յոյտս ուսումնասիրաց անձանց» (էջ 6ա):
³ Ժն գրքի հիշատակարաններ, էջ 591—592:
⁴ Ժն գրքի հիշատակարաններ, էջ 121:
⁵ Տես լրբով՝ Ժն գրքի հիշատակարաններ, էջ 121:

3. «Մարտիակի վարդապետի, վասն հարցմանց անօրինաց զամազան պատասխանիք, զոր խնդրեալ բարեպաշտն Արիստղոմ մեծ ամունուէրն Շիրիխայն»

Աշխատությունը շարադրել է «ի գրան սրբոյ խաչին ի կղզջն Ախմամարայ, ընդ խոսելն մեր ընդ ֆատալիկալը և պիղծ գտնիշմանին Այի կոչեցելոյն, որ և յետոյ նա սպան գիտնողիկոսն Ախմամարայ գտէր Զաքարիան»¹:

Ախմամարի Զաքարիա Բ. կաթողիկոսը նահատակվել է 1393 թվականին, ուստի աշխատությունը գրված պետք է լինի 1393-ից առաջ:

4. Կանձեր ու սաղեթ
ա) «Տաղ ազնիւ (Յակոբայ Մծրնայ հայրապետին) ի Մարէնս վարդապետէ»
սկ. «Մեծի նունգիբն աւուրս...»

Շարադրել է Երնջուկում, պաշարված լինելով Քամուրի զորքերի կողմից. ուստի՝ 1388—1399 թթ. ընթացքում, թերևս մինչև 1391 թվականը: Տաղը ձայնագրված է բարդ ու բազմաբանակ խաղերով²:

բ) «Կանոն երևման խաչին»
սկ. «Բօհակից սրգի շար քս չըգաւրի...»

Տների սկզբնատուերով նաղվում են հետևյալ բաները՝ «Ե Մաթէոսէ, խնդրեաց Գրիգորն (Մերկնց)»:
Գանձն ունի սաղ ու հարգարակ. որունք նույնպես ձայնագրված են երաժշտական ճօն խաղերով³:

դ) «Կանոն մեծանայ կիրակիի»:
սկ. «Միակից անուար Տէր և զարուար...»

Աղբուստերոս՝ «Մաթէոսի է. խնդրեաց Գրիգոր»⁴:

դ) «Գանձ մեծի երկուշարարին»
սկ. «Ի սկզբան էին Արարեալ գերկին...»

Աղբուստիքոս՝ «Ե Մաթէոսէ, խնդրեաց Գրիգոր»⁵:

¹ Ձեռ. № 960, էջ 107—112բ:
² Ձեռ. 1և4. № 429, էջ 46բ—47բ:
³ Ձեռ. № 429, էջ 255ա—258բ:
⁴ Նույն սեղան, էջ 261ա—262բ:
⁵ Ձեռ. № 474, էջ 152ա—157ա:

և) «Մեկեդի անոյշ (սրբոյ հայրապետաց զ. ժողովոցն) ի Մարէնս վարդապետն»

սկ. «Միայն բանին հար իմաստանջ Մասայ վախճուչք արժանիք պատուոյ...

Ակրտոնքոս՝ «Մաթէոսի է երգս այս, նոր է դրեալ»¹ Այս գանձերի ու տաղերի մի մասը, ինչպես ասացինք, ձայնագրված են երաժշտական ձևի խաղերով, մի նունգամանք, որ իրավունք է ստիւն հարձելու, թե Մասթէոս Զուգայեցին եղև է ոչ միայն բանաստեղծ, այլ նաև երաժիշտ-կամպոզիտոր:

5. «Մատթէոսի վարդապետի աշխատասիրեալ վասն քարոզութեան բանի, ի վարդապետութենէն սուրբ հորն եւազրեայ, որ միաք անպատուի կալի և ի հորին վարուցն ճեռուղէ սրբոյն Նեղոսէ, որ ցտն և ցիբ զայր ի բանն ճոցա՝ հաւարեալ ի մի ի պէտս բանատէր անձանց»

Շարագրել է Տանձափարտի անպատում, 1393 թվականին²:

6. «Նուստա Մարէնս վարդապետի՝ աշակերտի եւամեծիմ Գրիգորի աշխատասիրեալ տա ի հուարումն բանից, որ հայի առ 9 (6) աւոր գործս աւտուռոյ, ի խնցրոյ Սարգիս կրեմաւորի, ի բանն Սողոմոնի, որ ապ՝ Ամենեցուն հարապարպեանն ուսոյ ինն իմաստուրիւն»

Շարագրել է 1395 թվականին, Տաթևի վանքում³:

7. «Վասն ծամանակաց զիւնելոյ զբրբանն»

Սիւքրանիկ փոքր աղյուսակ է, որով որոշվում են եկեղեցական ու քաղաքական կարեւոր ճանաչված իրադարձութիւնների թվականները՝ ջր-հեղեղից և այլ զեղբերից հաշված:

Շարագրել է 1402 թվականին, համարաբար Տաթևում:

Ձեռագրերում (օրինակ № 3554, էջ 293բ—295ա) բնագործնակված է Մատթէոսի աշխատութիւնների շարքում, բայց հեղինակի անունը վեր-նադրում չի նշված:

8. «Ետրին Մատթէոսի վարդապետի ներբողեան ողբերգարս, ոգեալ ի բաղումն երջանիկ քարանպետին Գրիգորի: Ընդ նմին յիշատակեալ զողջ լալեաց կոտորածին, որ ի Վրացումն՝ ի Փայտակարան քաղաքի, բանգի պատկեր աւուրց ի մի զիպկեալ, մանուսանց ի Ռաշապղ կարապետ՝ եղարայ իւր»

Գրիգոր Տաթևացին մասնացել է 1409 թ. զեկտեմբերի 27-ին, և թաղվել է 1410 թ. հունվարի սկզբներին, սուտի Մատթէոսն իր դամբանականը շարագրած ու արտասանած պետք է լինի 1410 թ. սկզբներին, Տաթևում⁴:

1 Ձեռ. № 474, էջ 100բ—108բ:

2 ԺԻ գրքի հիշատակարաններ, էջ 606:

3 ԺԻ գրքի հիշատակարաններ, էջ 613:

4 Ամենայն հայրենականութեամբ Մատթէոսին է պատկանում նաև Գրիգոր Տաթևացու կյանքի և կենսագրութեանն ուսումնասիրութեան համար կարեւոր նշանակութեան ունեցող զոգ կարգադրական սյուն զբովանդակ, որը պատկանում է մեր Մատենադարանի № 6007 ձեռագրի 5ա—6ա էջերում, որ ամեն աւարի ի զիւնեմբերի ին (27) նշչումն և հանդիսա-կրթիս կրթեալ զայլ բարեմաստեղիս Գրիգորի, աշակերտի Յովաննու Ռոսանեցոյ իտա-ղոսի: (Յով. ԺԻ գրքի հիշատակարաններ, էջ 102—104):

9. «Մատթէոսի նուստա և յետին աշակերտի եւամեծացն Յովնանու և Գրիգորի, աշխատասիրեալ ի քննութիւն գործոց աւարկոց, ի մկեղեցինէ սուրբ հարցն Յովնանու Ոսկերեանի և Նիքիւնի, ի խնցրոյ հարապա-կերտ վերոյ Յակոբ վարդապետի՝ մականունն Ովանանց կոչեցեալ»

Մատթէոսի ամենաբնորոշակ ու կարեւոր աշխատութիւնն է, շարա-գրել է 1411 թվականին, համարաբար Տաթևում⁵:

10. Քարոզներ

Մենք արդեն տեսանք, որ «Ով ոք են արարեալ զլուծումն և բղ-բագումնս Աստուածաշունչ գրոց» ցանկի հեղինակը Մատթէոսին է վե-րագրում նաև «Ծ. (50) քարոզ»⁶:

Նրա քարոզներն բնագործնակված են մեր Մատենադարանի №№ 662, 969, 1357, 2114, 2157, 2229 և այլ ձեռագրերում, բայց դրանց քանակը 50-ի չի հասնում⁷:

Քարոզները գրված են, ինչպես բնորոշված էր, Աստվածաշնչից քաղ-ված բնաբաններով: Որպես բնաբան ընտրված են «Մի սպանանք, «Մի սուտ վկայէր», «Մի շնար», «Մի զոգանար», «Մի քանակ կացէ յամենայն ժամ», «Մարեցան սուս մարդարէք», «Են եմ հովիւ քաջ» և այլ բազմաթիվ աստվածաշնչային խոսքեր:

Մատթէոսի այս քարոզները լի են պատմական, անուստագիտական, կենցաղագիտական, գրականագիտական նշանաբաններով, ներկայացնող բազմաթիվ ուշագրով ասույթներով և ձանձուղական մեծ արժեք են ներ-կայացնում:

Քարոզների շարագրման թվականը որոշ չէ: 1391 թվականին շարա-գրված «Մի զլիսոյն Ղուկասու հուաքումն բանից» աշխատութիւնը նույնպես պարունակում է քարոզներ և զբովանդեցնում ի նպատակ քարոզչութեան, հա-կանառութեան և բեմբասացութեան (ե՛լ պիտանացութիւն սորա ի քարոզս բանի և ի կազ զբուսաց, և ի բեմբասացութիւնս): Արդ, Մատթէոսի քա-րոզների և այլ աշխատութեան որոշ հատվածներ բառացի են ընկնում են միմյանց: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, հակված ենք կարծելու, որ իր քարոզները նույնպես Մատթէոսը շարագրել է ԺԻ գրքի 99-ական թվա-կաններին «Մի զլիսոյն Ղուկասու հուաքումն բանից» աշխատութիւնից (գրված 1391 թ.) հետո:

Սրանով ավարտվում է Մատթէոս Զուգայեցու մեզ հայտնի աշխա-տութիւնների դանկը:

Ջուզյաչեցին, սակայն, զբաղվել է նաև ձեռագրերի բնագործնակման աշ-խատանքով, նրա բազմադրած ձեռագրերից մեկ հայտնի են նաևեւայ երեքը:

1. Գրիգոր Ներսիսեցու «Մատենա ողբերգութեան» աշխատութիւնը, բնագործնակված շուրջ 1397 թ. Ատոմ արեղայի խնդրանքով⁸:

2. Ավետարան, բնագործնակված 1407 թ. Տաթևում, Յովնի քահանայի խնդրանքով⁹:

5 ԺԻ գրքի հիշատակարաններ, էջ 118—121:

6 Ձեռ. № 844, էջ 182ա-բ:

7 № 2229 ձեռագրում, օրինակ բնագործնակված ենք գտնում բնագրերի 50 քարոզ:

8 ԺԻ գրքի հիշատակարաններ, էջ 615:

9 ԺԻ գրքի հիշատակարաններ, էջ 76—77:

3. Մի այլ ավետարան, ընդօրինակված նույն թվականին, սնն Մրմարաքաջանի պատվերով:

Անասարակույց, մեզ հասած կամ մեզ հայտնի այս երեք ձևագրերը Մատթեոս ընդօրինակությունների միայն մի չնչին մասն են կազմում:

Այսպիսով, Մատթեոս Զուգարեցին ներկայանում է մեզ, որպես Տաթևի նշանավոր համալսարանի անվանի դասախոսներից մեկը, որն իր ստեղծագործածն ոչ երկարատև կյանքի ընթացքում շարադրել է մի շարք ծավալուն աշխատություններ, զբաղվել է քարոզչական գործունեությամբ և ընդօրինակել է բազմաթիվ ձևագրեր:

Մեր սույն համատու հազարամյան հիմնական նպատակն է պարզել, թե ինչ արժեք են ներկայացնում մեր հեղինակի աշխատությունները ԺԴ—ԺԵ դարերի Հայաստանի ոսցիալ-տնտեսական կյանքի պատմությունը ուսումնասիրելու համար:

Մենք արդեն տեսանք, որ Մատթեոս Զուգարեցու աշխատությունների մեծագույն մասը կրոնական բովանդակություն ունենւ նրանք կամ մեկնություններ են, կամ քարոզներ, կամ էլ աստվածաբանական գրականություն այլ ժանրերին պատկանող ստեղծագործություններ:

Նման իր ժամանակի բոլոր եկեղեցական գործիչներին, նա իր աշխատություններով ձգտել է քարոզել և ուսուցանել հայ եկեղեցու դադափարական գրույթները, փորձել է բարձրացնել եկեղեցականության հեղինակությունը, նպաստել եկեղեցու տնտեսական դիրքերի ամրապնդմանը:

Իր բազմաթիվ քարոզներում Մատթեոսը խոսում է այն ժամին, որ օտարազգի տերերի բնություններին ու հրաձուձանքի դեմ, ինչքան էլ դրանք ծանր լինեն, ժողովուրդը չպետք է ընդդիմ ու պայքարի, և իր փրկություն հույսը պետք է դնի միայն երկնային դատավորի վրա. «Փրկասցուք մեք, քրիստոնյաքս:— գրում է իր աշխատություններից մեկում Մ. Զուգարեցին.— թէ Քրիստոս է մեզ դատաւոր, սպտ պարտ է ի նա ընկնուլ դատաստանն շարձարողացն մերոց և նաչձարողացն, և մեզ ուրախութեամբ տանել զյիկանան և մի մեղէն վրէժխնդիր լինել մեզ, զի ՎՊՄ է վրէժխնդրութիւնս, սաէ տէրք, և այլն»:

Մական սխալ կյիւնք միջնադարյան որեէ եկեղեցական հեղինակի դատաստել, Էլնկոյով միայն նրա նաւարակական ու սոցիալական հարցերնրից:

Իր աշխատությունների մեծագույն մասը Մատթեոս Զուգարեցին շարադրել է Վլասն քարոզութեան բանին, այսինքն՝ նկատի ունենալով ունկրնդիւնների յայն աուգիտորիա՝ արեւատարներին, առեւտրականներին, շինականներին և, ընդհանրապէս, աշխատավոր մարդկանց:

Նա շատ լավ տեղյակ է եղել, որ Վրաստանք ի յոել քարոզութեանն բամբասուն, թէ սպիտակ կուտեայ է կամ կու յասբէ, կամ թէ յերկար կու տաէ, և կամ ձանձրանան ի բազմութիւննէն, և կամ այլ իճն բան խօսին՝ ոչ ունկն գնկոյով քարոզութեանննք:

Իսկ որպիսիք ժողովուրդը չբամբասի քարոզիչին, ունկն զնի նրա քարոզութեանը և քարոզը հասնի իր նպատակին, այդ բոլորի համար անձրա-

մեշտ էր խոսել ժողովրդի լեզվով, կանգ առնել նրան հուզող սոցիալական ու տնտեսական հարցերի վրա, պարզ ու պատկերավոր օրինակները բնութեւրով ժողովրդի սասորջա կյանքից ու կենցաղից՝ դրանց միջոցով դուրսամարս գործնել զոգտափարական բարգ խնդիրները և այլն և այլն:

Հենց այդպես էլ վարվել է Մատթեոս Զուգարեցին: Եվ դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ Մատթեոսի աշխատությունները ի նա ժամանակի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, ժողովրդի վիճակի, կենցաղի, զբաղմունքի և բազմաթիվ այլ հարցերի մասին հսկայական թվով այնպիսի տվյալներով ու աուլայիններով, որոնք մեծապէս բարձրացնում են նրանք ձանաչական արժեք և իրավունք են տալիս մեր հեղինակին պատվավոր տեղ գրավելու ԺԴ—ԺԵ դարի հայ մատնագիրներին շարքում:

Աշխատենք Մատթեոս Զուգարեցու աշխատությունների մեջ ցրված կարևոր այդ տվյալները ու աուլայինները օգտագործմամբ փոքր ինչ ծանոթանայ նրա ապրած ժամանակաշրջանի հետ:

Ինչպես արդեն տեսանք, Մատթեոսը որպես մատնագիր հրապարակ իջով ԺԴ դարի վերջերին, երբ Լանկ-Քամուրի գորքերն ասպատակում էին Հայաստանը. ՎՊՄ ժամանակի նեղութեան, ուր առեւտրային թակեաց զաշխարհս առնեալն հուր հարուային՝ Քամուր կոչեցեալս — գրում էր այդ մասին Զուգարեցին:

Քամուրի մտմանից և նրա ժառանգների պարտությունից հետո Ազրբեջանում և Հայաստանում իշխանութեան գլուխ անցավ Կարա-Կոյունլու քուզարական ընդերի առաջնորդ Կարա-Յուսուֆը:

Մական երկար տարիներ պետք էին համոզվելու համար, որ Կարա-Կոյունլուների նոր դինաստիայի հաղթանակով հայ ժողովրդի վիճակի մեջ ոչ մի փոփոխություն չպետք է տեղի ունենար: 1411 թ. գրած իր ՎՊՄ-ից զրոծոց առաքելոց աշխատութեան հիշատակարանում Մ. Զուգարեցին, տեսանք, որ հայտնում էր, թե նոր տիրապետողների բռնակալութեանը հիշել է տալիս զպտաջին շարիսն Քամուր կոչեցեալ կազինս և այլն:

Այս ընդհանուր ձևով արված հայտարարությունները կոնկրետ ու իմաստալից բովանդակություն են ստանում Զուգարեցու տարբեր աշխատությունների մեջ, ուր նա, այլ և այլ առիթներով անդրադառնում է հայ ժողովրդի կրած ստատպանքներին:

Իր Վլասն քարոզութեան բանին աշխատություն մեջ, օրինակ, ալլազգի բռնագործների մասին մեր հեղինակը գրում է հետևյալ ուշադրով տողերը. «Քարձեալ, գրացիք են մեզ շար բնուտորք և ալլազգիք, զի ի մին հողոյ և նոյն ծնողաց եմք, և զնոյն պատկերս մարդոյ ունին, և միտք և բան և ամենայն՝ հաւասարք են, և սբրտ զազանի ունին, և յանխնայ կեղեղեն և տանջեն զմեզ. ոչ միայն ի մարմինս, այլ և ի հողս վնասուց. զինչս յարիշտակին, զմարմինս շարարեն, և ի մեզս ձգեն, և ի հաւատոց զվկեն, նախատեն և նալածեն, և սպանանելով զմեզ՝ համարին պաշտօն մատուցանել ստուտոյս»:

¹ Այս մասին հետաքրքրական տվյալ է պահպանված միջնադարյան մի քարոզի մեջ, որովք սպված է. «Սոփորութիւն է Կանոնալոց և իմաստոց յորժամ սպիտոց և խոմարոց զմեծամեծոց և քրքրեքացունից և գունայտ իբաց զնոսս բանն կամին յառաջ թերել՝ զբնանի և զբժան աւրիտիաց բուսն հարկանել, այսինքն ի տեսնոց կամ ի յանոց յարացուցիչ գաճուեթն յանդման կացուցանել իմացուածս (ձեռ. № 1098, էջ 13բ):»
² Ձեռ. № 6607, էջ 229բ:

¹ Փե գարի հիշատակարաններ, էջ 75—76:
² Քրան յաւետարանն Յովհաննուս, ձեռ. № 3671, էջ 26բ:
³ Նույն տեղում, էջ 19ա:

Մեջ բերված հատվածի վերջին միաբեր ավելի պարզորոշ շարագրված է Զուղայեցու քարոզներից մեկում այսպես՝ «Արդ, սահն գոթա (մուսուլմանք), կնի՞ ոք զքրիստոնեայ կրողսպե կամ սպանան՞ աքցայութիւն նաւ» է¹:

Այլ կապուցութեամբ նա հայտնում է, որ տիրող բռնավորները եղարխներս աղքատաց ծծեն և անկրաւ գտանն², կամ բարգում անգամ... սպանանեն վասն ազանութեան և կամ վասն նախանձուք³, կամ որեւէ մեկի մահվանից նետս նրա ինչպիսի գուշից հարուստ բամբին շատնայաւ զնկղում⁴՝ սգրիկն զրաւակն, մանաւանդ զի սրովանգակն տանին⁵ և այլն, և այլն:

Մատթեոս Զուղայեցին հայ մոզովրդի համար ստեղծված ծանր իրավասան ու անտեսական վիճակի պատճառները բացատրում է միջնադարյան սեփեղ և հատուցումն սկզբունքով: Աստվածային կամբող հայերը, իբր, պատվում են իրենց մեղքերի համար: Նույնիսկ Քառուրդ բնարված է եղել տիրող կողմից պատուհասելու համար հայերին ի զիմաց իրենց գործած մեղքերի⁶:

Վասն մեղաց մերոց սկզբունքով է բացատրում Զուղայեցին նաև բնական ու հասարակական բոլոր արժավորքները: «Սոյնպես և ոչմամ մի գնեա միոյ շեջին երբեմն մաս ասարժամ՝ առնասարակ կոտորեն, երբեմն շարժ, երբեմն գայո, երբեմն մարտի, թրթուր, ջորակի, ժանկ, երբեմն կարկուտ, սոյ, սրածուխին, նեղեկ և այլքն: Սոքա յաշխարհն ոչ բանին վասն մեղաց, այլ միշտ ի սասանութիւն պանեն զմարդիկն — գրում է նա «Անու մեղատուրք կարիցինն բնարանով քարոզում»:

Սակայն ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Զուղայեցու աշխատությունների մեջ մեղավոր են համարվում հասարակության ոչ բոլոր խավերի ներկայացուցիչները հավասարապես:

Զուղայեցու կարծիքով հիմնական մեղավորները հայ իշխաններն են: Ժողովրդի պատուիրության ու բարեկեցության, նույնիսկ նրանց հովատի պատվանության հիմնական պատասխանատուսն աշխարհական իշխանության ներկայացուցիչներն են: «Առանց Տրդատայ ոչ կարաց սուրբն Գրիգոր ի Հայոց մին կին ի հուսառ բերելո՞ւ սրամտորեն նկատում է Զուղայեցին իր քարոզներից մեկում⁷, և հայ մոզովրդի համար ստեղծված ծանր կացության հիմնական մեղքը պատմ է հայ անմխարան, վավաչտ ու անգութ իշխանների վրա:

«...Իսկ զքրիստոնեայ իշխանն,— գրում է նա,— պանեխիս և վաւաչտոս և մասնոգա և սպանոգա, յորմէ յաճախեալ մեղոցն բարկացուցին գանդարկանայի բնութիւնն. և ես գմեզ ի կիտան անօրինաց, և գերեցաք յամենայն ազգս, և վա՛յ է իննա՞»:

¹ Ձեւ. № 2229, էջ 188բ
² Բնան յաւեսարանէն Յովհաննուք, ձեւ. № 5871, էջ 46բ
³ «Քարոզի քանն՝ Մի սուտ վկայէք», ձեւ. № 3229, էջ 130ա
⁴ «Բնանութիւն գործոց առաքելոց», ձեւ. № 1402, էջ 233ա
⁵ Ձեւ «Բնանութիւն գործոց առաքելոց», ձեւ. № 1402, էջ 84բ, ուր ասված է «ի պատերազմն գանձրիկն ընտրեմք և անքն ի պատահանն՝ գանհուսան (քնորէ)», որպէս ալ չմ գծում որնն:
⁶ ձեւ. № 662, էջ 161ա
⁷ Ձեւ. № 2229, էջ 206բ
⁸ «Բնանութիւն գործոց առաքելոց», ձեւ. № 1402, էջ 258բ

Այս բոլորից նետ, զարմանում է Զուղայեցին, հայ ֆեոդալական աների վերջին սկոր ու անգոր ներկայացուցիչները մխարանելու և միմյանց զորավիզ լինելու փոխարեն, շարունակ կոչում են իրար դեմ. «Այժմ մնացեալ սուս իշխանքն հայոց զմիմեանց ջիւս հաստանեն և զարմանայի ես (է), զի բոլոր երկիրս աներ և վասն աներանմիս կուտին» — գրում է նա¹:

Մեղքերից անմասն չեն նաև հայ հոգևորականության ներկայացուցիչները, մեծատունները, առևտրականներն ու արհեստավորները, սակայն նրանց նկատմամբ Զուղայեցին համեմատաբար մեղմ արտահայտություններ է գործածում:

Մատթեոսի ստորած ժամանակները հայ ինքնապաշտի եկեղեցին միակ հաստատությունն էր, որն այս կամ այն չափով միավորում էր հայ ժողովրդի ցիրուցան արված զանգվածները և աշխատում, իր շահերից ելնելով և յուրովի, վաստ արձև ազգային դրամականության ու կուլտուրայի այն արդիւնքները, որոնք կարեւոր ու անհրաժեշտ էին դադարախախտում ու սոցիալ-անտեսական իր դիրքերը պաշտպանության ու ամբողջովյալ համար:

Այդ իսկ պատճառով, Մատթեոս Զուղայեցու գրական գործունեության մեջ կարեւոր տեղ է բռնում պայքարը մասնեղականության, այլ իրաքով՝ օտարազգի տիրապետողների պաշտպանականության դեմ: Ամբողջովյալ այդ ինչդրին է նվիրված վերոհիշյալ Վասն հարցմանց անօրինաց, զանազան պատասխաններք աշխատությունք, որը շարագրված է 1393-ից առաջ՝ Աբու Ալսաեդ արքայ ու զյուրբմբննի պատասխաններ են արված բոլոր այն հարցերին, որոնցով մասնեղական կրոնի պետերը դիմում էին հայերին՝ թրխտանություն դիրքերի խախտման ու նրանց հավատախոխ անելու մտադրութեամբ:

Նման հարցեր են շոշափված նաև Մատթեոսի «Յարեցան սուս մարգարէք բնարանով քարոզի մեջ», Ուշագրովն այն է, որ իր պատասխաններով Մատթեոսը բնավ չի վերափորում մասնեղականների կրոնական դրացմունքներն ու չի ցանկանում դիպչել նրանց համարմունքներին:

Նրա կարծիքով մասնեղականները պարտավոր են հնազանդվել իրենց մարգարէի պատվիրաններին, որովհետև Մանեզնն է նրանց կապազառությունից հավատքի բերել. «Եսայց Ձեզ արժան է նմա ննադանդի, զի զմեզ ի հուսառ երեւ և ի կտապաշտութեանէ յարձոյց» — գրում է նա²:

Այլ մեկ է թրխտանների խնդիրը. Մանեզը պատմական առաջերկ է իջել մի քանի հարյուր տարի այն բանից նետ, երբ հայերը նեխանությունը մերժելով ընդունեցին թրխտանություն, ուստի հայերը իրավասու են նրան չճանաչելու և չընդունելու: «Մանմասն անք,— գրում է նա,— մեզ ոչինչ երախտիք չունին, զի երկի՞ զմեզ ի հուսառ գտաւ, և մեք սատուսմապաշտ էաք երբ նա երեկ, և մեզ ոչինչ չէ ուսուցել և ի նմանէ հուսառ չենք անել, վասն այնորիկ և ոչ աննայնից գնա՞»:

Մեջ բերված հատվածը բավական է ցույց տալու համար, որ Մատթեոս Զուղայեցին ձգտում էր հաստատել այլախորն ժողովուրդների միջև

¹ «Բնանութիւն գործոց առաքելոց», ձեւ. № 1402, էջ 215բ
² Ձեւ. № 2229, էջ 185բ—190բ
³ Ձեւ. № 3854, էջ 202բ
⁴ Ձեւ. № 3854, էջ 302ա

համերաշխությունն և փոխադարձ հարգանք, միեւնույն ժամանակ զմտակա-
նապես դեմ դուրս գալով հայերին բռնի մահմեղականացման քաղաքակա-
նությունիցն դեմ:

Մեր հեղինակի ապրած ժամանակներում, օտար տիրապետության նե-
տեանքները զգացվում էին նաև ժողովրդի ասորյա կենցաղում և նիստ ու
կացի մեջ: Հայերը հրաժարվելով իրենց հեռուների ու վեցեցիկ անձնատուե-
ներից, իրենց երկխաներին տալիս էին մոնղոլական, թուրքական ու արա-
բական անձնատուներ¹ Ալամ-խաթուն, Յախշի-բեկ, Աղբուզայ, Արզլա,
Դամուր-բուզա և այլն, և այլն:

Մատթնո Ջուղայեցին փրատկար է համարում այդ սովորությունը
և գտնում է, որ պատժի են արժանի այն քահանաները, որոնք քրիստոնյա
մանուկներին անվանահոռում են օտար ու խորթ անուններով:

«Վասն որոյ,— գրում է նա,— պատժին քահանայք, յորժամ քրիս-
տոնեայ տղային Դուարագին գնեն կամ Չախրատինն և այլն²:

Մատթնո Ջուղայեցու աշխատությունները շատ ավելի կարեոր նյու-
թեր են պարունակում իր ապրած ժամանակաշրջանի Հայաստանի ներքին
կյանքին, սոցիալ-տնտեսական հարաբերումներին և կուլտուրական երե-
վույթյունների ուսումնասիրության համար:

Նախ, համառոտակի ծանոթանանք նրա աշխատություններին մեջ ցըր-
ված այն տվյալների հետ, որոնք վերաբերում են գյուղական կյանքի տար-
բեր կողմերին:

Իր «Բննութիւն գործոց առաքելոց» աշխատության մեջ Ջուղայեցին
ֆեոդալական հասարակության դասային կառուցվածքը տալիս է հետևյալ
աստիճանավորմամբ³՝ «Թագաւոր, իշխան, ձեռնաւոր, ամնուտէր, շինական»⁴:

Բարձրագույն երկու աստիճանները Աուղայեցու ապրած ժամանա-
կաշրջանում գրավում էին, ըստ մեծի մասին, Հայաստանի օտարազգի տի-
րապետողները՝ քոչվորական ցեղերի ավազանիները և պետական պաշտո-
նյաները: Հայ նվաճված ժողովուրդը տեղ ունենր միայն (բացառություններն
ի նկատի չենք ստնում) հիերարխիկ սանդուղքի ստորին աստիճաններում
(«ձեռնաւոր, ամնուտէր, շինական»):

Ձեռնավորները ֆեոդալի կողմից նշանակվող այն պաշտոնյաներն էին,
որոնք հաշվառման էին ենթարկում հարկատու տվյալ օբյեկտից՝ գյուղից
կամ քաղաքից գանձվելիք հարկի չափը, քույրակազրում էին բոլոր աշխա-
տանակ չափահաս մարդկանց և հալաքում հարկերը:

Յուրաքանչյուր գյուղական համայնքի մեջ կային ազդեցիկ և ունեւոր
ընտանիքների ավագներ՝ ամնուտեերը, որոնք ներկայացնում էին գյուղա-
կան համայնքի պետության և ֆեոդալի անաջ ու պատասխանատու էին
հարկերի ժամանակին և ըստ որոշյալ չափի գանձման համար:

Վերոհիշյալ իր աշխատության մեջ Մ. Ջուղայեցին «անկարգ», այսինքն
հաստատված կարգից դուրս ու տարօրինակ գյուղերի շարքին է գտնում
այն գյուղերը, որոնք չունեն ձեռնավոր ու ամնուտեեր:

Ուշադրով այդ հատվածում, որի հետ արժև ծանոթանալ, Ջուղայեցին
պատասխան է տալիս այն հարցին, թե «Բննի են աւերակն» (այսինքն
ավերակների ինչ տեսակներ կան): Պատասխանը տալիս ենք սուտրև.

«Նախ, կոչի աւերակ անապատն, որ ոչ է քնու շինեալ... երկրորդ՝
անկարգ շինն, որ ոչ ունի ձեռնաւոր և ամնուտէր՝ աւեր կոչեմք, որպէս
խաչինեցեք (իմա՝ Յաչինեացիք)՝ երրորդ, աւէր կոչեմք, թէ իցէ ձեռնաւոր
և ամնուտէր, և ոչ սերմանեալ աւուն և գարունն, և ամեմք՝ աւերեցաւ:
Չարրորդ, աւեր կոչեմք յորժամ փախեալ լինին շինացիքն, և աղիքն դա-
տարրի: Հինգերորդ՝ կատարեալ աւերն, յորժամ զկեն բոլոր ջնջի մահուամբ
կամ սրով. և զի այլոցն գոչ հնար շինութեան, բայց յեանոյս՝ ոչ»⁵:

Այս և նախորդ մեջբերումից պարզ ու որոշակի կարելի է հետևցնել,
որ ձեռնավորները և ամնուտեերը, որպես գյուղական համայնքի ազդեցիկ
և ունեւոր անդամներ՝ շինականները նկատմամբ արտոնյալ մի գաս էին
կազմում:

Գյուղական համայնքը խորն շերտավորում էր ապրել: Գյուղական
բնակչության մի զգալի մասը ծանր հարկապահանջության նետեանքով
զրկվելով արտադրության միջոցներից, ցախպած էր կամ փախչել քաղաք,
կամ էլ համադրուպացի փարթաւանների բեռվանու. ասկա մտնելով՝ ենթարկվել
նրանց տնտեսապես և իրավապես:

Այս երևույթը նկատվել ու արձանագրվել է Ջուղայեցու կողմից «Ճէր»,
«Իրեկնի զվայելչութիւն ամն քո» քնարանով գրված քարտում: Այստեղ
հեղինակը խտուտ է նշագանդության և ենթակայության ձևերի մասին,
որոնցից է համարում նաև շատ կարեաց, այսինքն՝ կարեբից մղված
հնազանդությունը. «Որպէս աշակերտ,— գրում է նա,— վասն կարեան իւրոց
հնազանդութեան և նա տիրէ նմա իրև սեղական տէր... և աղ-
քատք մեծատանց, որպէս ի քաղաք և ի զիւզս է տեսանել: որք ընդ նս-
վանեալ փարթամացն բազմաք կան վասն կարեաց իւրեանց»⁶:

Կարեւոր են նաև Ջուղայեցու հայտնած տվյալները գյուղացիներից
գանձվող հարկերի մասին: Նա հանդանե հիշատակում է դալան հարկը, որը
գանձվում էր հպատակ ժողովուրդներից ի դիմաց գինւորական ծառայու-
թյան, կորը, որը տառապանք է համարում, ինչպես նաև տուուգանքները —
մի հավաքական տերմին, որի տակ պետք է հասկանալ մի շարք հարկեր
և այլն:

Այն աստիճանի ծանր են եղել այդ հարկերը այդ շինականության համար,
որ ունեւոր ստիպված դիմել են հավատարմություն: Ջուղայեցին ուղղակի
հայտնում է, որ մարդիկ ուրանում են իրենց սովառքը և ընդունում մահ-
մեղականություն նաև «վասն տաւախաց զայանի» և «վասն տոտապանաց,
զոր կոս ասեն»⁷: Պետք է կարծել, որ մահմեղականությունը ընդունածների
վիճակը փոքր ինչ բարվոքվել է, և այս ճանապարհով օտար տիրապետող-
ները երբեմն ձգտել են իրազօրծել ասիմիլյատորական իրենց քաղաքակա-
նությունը:

Ջուղայեցին ուշադրավ տվյալներ է հաղորդում նաև պարսիկալեզու
աղբյուրներում «երուսղան կոչվող այն հարկի մասին, որն արտահայտվում
էր թագավորական սուրհանդակներին, պետական պաշտոնյաներին, օտար-

¹ Յաչինի գյուղերում ձեռնավոր և ամնուտեեր չէին, մասին այս վկայությունը
մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում և արժանի է լուրջ ուշադրության:

² Ձեռն. № 1402, էջ 83բ:

³ Ձեռն. № 969, էջ 172բ:

⁴ «Բննութիւն գործոց առաքելոց», ձեռն. № 1402, էջ 140ա:

¹ «Բննութիւն գործոց առաքելոց», ձեռն. № 1402, էջ 193բ:

² Ձեռն. № 1402, էջ 83բ:

երկրյա զեռպաններին և նրանց ուղեկիցներին, ծառաներին ու ձիերին կերակրելու, ապաստան տալու, նրանց բոլոր կարիքները հոգալու պարտավորությունը:

Մեր Նեղինակը Երնայլայից փոխարեն գործ է սծում շատ նաջող, բատ կրեուլթին ժողովրդական ծագում ունեցող Երնասիրք սերմինքը: Հայտնում է, որ Երնասիրքացն պիտոյանան ծախքը՝, իսկ մի այլ տեղ (ԵՃԷր, սիրեցի գվախելու թինն տան շոս բնարտնոյ քարտում) քացարում է, որ սերյ ու նարդանքը կարող են լինել և կամավոր, և անամա Ակամա է այն կեզո՞ւ Եսերք, որ մարդիկ ստիպված են լինում Երկնելույ ի նոցանէ՞ց ցույց տայ բնանայութեբին, շար թաղավորներին և իշխաններին՝ ծառայել նրանց Երնչս տալով և այլն¹:

Իր մի այլ քարտում Ջուղայեցի խոտում է կեկեղեցական տուրքի մասին, նայանելով, որ Ետուրքն, որ սո աստում չափով և նամարով է, այսինքն բատ ընչից իւրեանց, զի նամարով Ժ (10)-էն գմինն խնդրել:

Ջուղայեցու կողմից նշված նարկերից բացի հայ գյուղացիությունը նրա աղբամանահարկաբեղանում դեռությունն ու ֆեոդալային վնասում էր բազմաթիվ այլ նարկեր ևս, որանց մեր Նեղինակը իր աշխատություններում առիթ էր ունեցել անդրադառնալու:

Այդ նարկերի մեծ մասը դանձվում էր նարկային պաշտանների կողմից՝ գյուղղովի Յուրաքանչյուր գյուղական նամայք, իր սանուտներին և ձեռնավորի միջոցով պարտավոր էր նավաքել տվյալ գյուղի վրա բատ նարկային քուցակները գրված ուղջ նարկը և նանձնել պետական պաշտանայաներին: Եվ սնա աշտակը բացվում էր շարաշահության մեծ աղտուրից գյուղի սանուտներին ու ձեռնավորներին նամար: Մրանք, ուղտաբործելով իրենց գլխքն ու սնուտական կշիւրը, գյուղական նամայնքից պահանջվող նարկերի իրենց վրա գրված բաժինը ևս բարբում էին չուանոր ու աղքատ իրենց նամալյուղացիներին վրա:

Այս մասին ևս իր քարտիցներից մեկում շատ Նետաքքրական ավյալ է հաղորդում Մ. Ջուղայեցին: Նա գրում է. Եհուին ծածուկ ցոյ և ասնուտաէրք գեղոց և վերակացուք, որք յաղքատս գրիկն. և այնպէս կրեկեցուցանեն, թէ մեք աւելի տամք և յաղքատացն ասեալ տան, և զինչս իւրեանց պանեն²:

Ուշգրտով են նաև Ջուղայեցու հաղորդած ավյալները շինականներին փախուտի մասին զեղի այլ շրջաններ և Նեոավոր երկրներ, մի բան, որ հատկապես Ժ՛ի և ԺԵ գարեբում Հայաստանում մասսայական չափեր էր բնորոշեր:

Ջուղայեցին մի առիթով, բնություն Պտաների մասին խոսելիս, հայտնում է, որ Երշխանարքան գլխնութիւնն պակասեցուցանէ և յայտ է ի շինականացն, զի յործամ իշխանութեամբ շարժին իշխանքն՝ թողուն և փազլին: Իսկ յործամ բնկերանայ՝ նոքա վարեն և առակալացուցանեն թղջինութիւնն³:

Գյուղացիություն փախուտի ասալն աննելու հոյատակով, զեռես իլխանություն ժամանակ, մշակելի էին մի շարք միջոցառումներ: Սաշխարհ-ագ-դին հայտնում է, որ իրենց գրանցված վալրերից այլ շրջաններ փախած գյուղացիների վերապարձման նամար հատուկ պաշտանյաներ էին ուղարկվում:

Ջուղայեցու նույն Երնությունից հարձոց տաքելոց՝ աշխատության մի նստավից կարելի է նեակցնել, որ փախած գյուղացիների վերադարձման ու ավերակ մնացած շրջանների վերաբնակեցման նամար քաղաքանագիր էին կատարում: Ճիշտ է, այդ նստվածում մեր Նեղինակը աշխատում է քացարել: Օղբատու կայսեր ժամանակ տեղի ունեցած աշխարհադրի ինչ լինելը, քայց նրա աված քացարությունը, անսարակույս, բխել է իրերի ժամանակակից վիճակից: Նա գրում է. ԵՁԷ աշխարհագիրն այն էր, որ զինչ տեղք որ շատ էին բնակչք՝ անախ ասեալ տանէր յաւերական և շինէր, և զինչ տեղոյ շինական, որ կայր ի յայլ տեղիս՝ զայն ի յուր բնական նայրենիքն տանէր⁴:

Բազմաթիվ ավյալներ ու ակնարկներ են ցրված Ջուղայեցու աշխատություններում նաև գյուղատնտեսական աշխատանքների, աղբով այգիները պարարտացնելու պրակտիկայի, և այլ նարակից նարքերի մասին, ներշատակված են նաև երկրաբործական մի քանի գործիքների անուններ, և այլն, և այլն: Ասանց վարանումի կարելի է տեսլ, որ մեր Նեղինակը մեկնողական ու ստավածարանական բովանդակությամբ աշխատություններն ու քարտիքերը շատ ավելի նյութեր են պարունակում աշխատավոր մասուների կյանքի ու կենցաղի պայմաններն ուսումնասիրելու նամար, յան մեր նշանավոր պատմիչներից շատերի աշխատությունները:

Այս բանն ավելի ցայտուն կդառնա քաղաքային կյանքի ու կենցաղի մասին Ջուղայեցու գրանցած ավյալների հետ ծանոթանալուց հետո:

Ե՛վ գլխոյն Դուկասու հուաքումն րանից՝ աշխատության մեկ մեր Նեղինակը հայտնում է, որ Դուկաս ավետարանիչը մարդկային բնությունը, իբր, նմանեցրել է քաղաքի նաև, և այդ կազակցությունք քաղաքների արտաքինն մասին հաղորդում է հիշատակության արժանի ավյալներ: Քաղվածաբար մեկ նեք բերում աշխատության այդ մասից մի քանի նամամա՝ Բաղաքն ամբայեալ է պարսպք և պուրջոց...: Քաղաքն են տունք, բաժանեալք ի միեկանց...: Յիւրաքանչիւր տուն գործն ուրիշ գործ...: Բարեբարքն պանն ի քաղաքի, իսկ գլխութարո՝ արտաքս նանն...: Սպասուորք կարգեալ են ի քաղաքի քերել նմա դամննայն ինչ...: Բազում գլբութենք են քաղաքին...», և այլն⁵:

Իսկ Երնությունից հարձոց տաքելոց՝ իր ամենակարեւոր աշխատության մեկ մեր Նեղինակը առիթ է ունենում պատասխան տալու այն հարցին, թե քաղաքային բնակչությունը աշխատանքի բնույթով ինչ յաղբերից է բաղկացած: Քաղաքի բնակիչներին Ջուղայեցու կարծիքով կարելի է բաժանել 10 խմբի, նեակալ կերպ.

Ե՛նախ, այնտեղի, որ վայրապար շրջին, զի ոչ ունին գործ ի յայտ անուն քաղաք, և զնան:

¹ Երնությունից հարձոց տաքելոց, ձև. № 1402, էջ 30բ:

² Ձև. № 2229, էջ 143:

³ Երնայց ի բանն՝ մի գոգանաք, ձև. № 2229, էջ 133ա:

⁴ Երնությունից հարձոց տաքելոց, ձև. № 1402, էջ 76ա:

¹ Ձև. № 1402, էջ 80ա:

² Ձև. № 1245, էջ 63ա—63բ:

երկրորդ, որ պատանմամբ կան, որպէս մտորողքն, որ թէ պատահի՝ ուտեն, և թէ ոչ՝ մնան (անօթի):

Երրորդ, որ աշխատանօք ապրին, որպէս մշակք:

Չորրորդ, որք հնարօք սողրին, որպէս արուեստուորք:

Հինգերորդ, բանասացութեամբ, որպէս զլաւք (*) և գեապանք:

Վեցերորդ, հարամութեամբ և զողութեամբ:

Երեքերորդ, շատատանտ և խառամք, որպէս զատուորք:

Ութերորդ, իմաստութեամբ և հանճարով, որպէս գիտունք, որք են ուսուցանողք:

Իններորդ, աղօթիւք և պահօք, որպէս ճշմարտք:

Տասներորդ, իշխանութեամբ, որպէս հոգեւոր և մարմնուոր թագաւորք¹:

Ձի կարելի ստել, թե այս բաժանումը մեծ ճարտարությամբ է կատարված: Ակնբայտ է քաղաքաբանականներին անպատճառ 10 խմբի բաժանելու ցանկությունը (սլանով պետք է բացատրել, անշուշտ, գեոպոլիտիկական ու գաղթիկոսների համար հատուկ խումբ սահմանելը): Միևնույն ժամանակ չի կարելի շարժման առևտրականների մասին հիշատակություն չունենալու կապակցությունը:

Բերված ցանկի վերոհիշյալ թվությունները, սակայն, մասնակի են և այն, ամբողջովին վերցրած, զգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում՝ լրացնելով մեր գիտելիքները միջնադարյան հայկական քաղաքների բնակչության գաղերի մասին:

Հատկապես կարևոր պետք է համարել քաղաքներում մշակների գոյություն մասին Մասիեսոի հաղորդած տեղեկությունը, որը լրացվում է նրա մյուս աշխատությունների մեջ գրանցված տվյալներով:

Պարզվում է, որ ՄՀակն ի վարձու ամենայն ոք վասն գործոյ կալնու... Ըստ կամայց տեսան անէ գործն... Մի օրն մին դանկեան լինի մին մշակի վարձն... Մշակ ոք ոչ կարէ ազնիւ նելթ գործել կամ կարել... ՄՀակն ոչ կարէ ինչս յետս ձեղել վասն վաղուսնն, զի հաղի զաւուրն հանէ պայենի...: Ծարակով մտնէ ի տունն...: Չարչարեալ է մարմին մշակին՝ աղաոտեալ և սեպեալ և նոյնպէս ննջէ, և այլն:

Այս նտովածները քաղված են Զուղայեցու Քանացարուք մտանել րնդ գուռն նեղք քնարանով քարոզից² և նույնը կրկնված ենք գտնում նաև ՔՔննութիւն գործոց առաքելոց³ աշխատության մեջ⁴:

Այդպիսով, Զուղայեցին ներառությունը են ասելու մեղ պարզելու, որ մշակները վարձվում էին քաղաքներում մասնագիտական պատրաստություն չպահանջող ամեն կարգի ու աշխատանքների, հատկապես՝ բեռնակրութեան համար: Նրանց ստացած աշխատավարձը հազիվ բավարարել է օրվա աղքատիկ պարենը (սխիչս ոչ կարէ յետս ձեղել վասն վաղուսնն, զի հաղի դաւուրն հանէ պայենին):

Մրանով, սակայն, չեն սպասվում մշակների մասին Զուղայեցու աշխատություններում ցրված տվյալները: Նա հայանում է նաև, որ մշակներ կային նաև գյուղերում: ՔՔննի կերպի մարդ սանու ինչ ի մարդոյս հար-

1 Ձեռ. № 1402, էջ 155ա—155բ:
2 Ձեռ. № 2157, էջ 41ա—41բ:
3 Հժժ, ձեռ. № 1402, էջ 102ա—102բ:

ցին մի տեղ նա պատասխանում է՝ Տչորս կերպիւն, և կերպերից մեկը հասարում է վարձկանութունը. Եզի,— շարունակում է նա.— լինի մշակ և հողի և այլ ինչ. և ասուն համարով աւուց զվարձս⁵. մի այլ տեղ սակարկ ունի կրկնադարձական աշխատանքների ժամանակ վարձվող մշակների մասին, Եր յանդի և ի հրապարակն ասնեն (գործ) ստանց պատկասանաք⁶:

Մշակները պարտավոր են աշխատել մինչև ուշ երեկո, Եայլ թէ հիւանդանա ի կէտքն՝ ոչ ասնու զվարձս⁷, կամ՝ որ տոչ տրտացի զգործն կամայ վարձողին՝ ոչ ասնու վարձս⁸, և այլն:

Դուրսերից քաղաք վախճած ոչ բոլոր զարիպներին էր հաջողվում մշական կամ ժամանակավոր գործ ձարել այնտեղ. այս մասին կարևոր մի տվյալ կա հայկական միջնադարյան առակներից մեկում⁹: Հասկանալի է ուրեմն, որ մշակական աշխատանք և աղքատի սրևէ այլ միջոց չունեցող քաղաքացիական սոցիալական այդ շերտը, այսօր վարձկան լինելով, վաղը կամ մյուս օրն ստիպված պետք է լինել մուսոցիկանություն ձևոք կարիսանկ և կամ, նույնիսկ, գիմել զողության: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ Զուղայեցին քաղաքի բնակչության շերտերի իր բաժանման մեջ հատուկ տեղ է տալիս «ժուրդներին» ու «հարամիներին» և գոյերեւոն: Եվ ուշագրավն այն է, որ մեր նեղիմակն արգարացնում է զողերին, որովհետև նրանք աղքատի այլ միջոց չունենալու պատճառով էին գիմել այդ ժայռանեղ միջոցին:

Այս մասին Զուղայեցու մոտ կարգում ենք. «Գիտելի է զի զանաղաւնել արժան է զղողին դէման և զընչից տերսն: Գանդի են, ար աղքատք են ասնենին և ասնեն զողութիւն, և զայս անձարակութիւնն ասնէ, այսպիսեացս ներելի է զողութիւնն, զի հարկաւ ար պիտոյք քնութեանս հարկեաց ասնել զգործն զայնս¹⁰: Միևնույն ժամանակ պտտի արժանի են համարվում բոլոր այն զաղտնի ու հալոնի զողերը, որանք զրկում են ուրիշներին, թաղանում ու հափշտակում ոչ թե կարիքից զրգված, այլ իրենց ունեցվածքը կրկնապատկելու, շտայություն ու զեխություն մեջ ապրելու, համար: Դրանց շարքին է դասում Զուղայեցին կառատառ իշխաններին, վանքերի քնչաքաղց ստանդուրդներին, զիվանդակներին, որոնք խարդախում են փաստաթղթերը, ծուռ գառավարներին, գյուղերի տանուտերներին, սրանք հարկերի ծանրությունը թարգրում են աղքատ համազրույցայեցիներին վրա, խարկերս առևտրականներին, խարդախ արևեստավարներին և նմաններին:

Այլ առիթով մենք արգեն ասացինք, որ Զուղայեցու աշխատությունների մեջ հատկապես մեծ տեղ են բռնում արհեստագործություն ու առևտրի վերաբերյալ այս կամ այն առիթով գրանցված տվյալները: Դրանք կառաված չեն թողնում այն մասին, ար մեր նեղիմակը կրկնաբար ժամանակ սպրել է

1 ՔՔննութիւն գործոց առաքելոց, ձեռ. № 1402, էջ 118բ:
2 ՔՔարտք վասն արարքնութեանն, ձեռ. № 2220, էջ 180բ:
3 Ձեռ. № 6607, էջ 170բ:
4 Ձեռ. № 662, էջ 149ա:
5 Տե՛ս Կ. Գ. Մարր, Сборники притч Вардана, часть II, Тексты, СПб., 1894: էջ 147:
6 ՔՔարտք ի բանն՝ մի զղանաք, ձեռ. № 2220, էջ 155բ:

հայկական քաղաքներում և ի մտառ ծանոթ է մի շարք արհեստների արտադրական պրոցեսներին ու անտարականների գործունեության մի շարք կողմերին:

Նրա աշխատությունների մեջ հիշատակված են դարձուկայինը, սակերչությունը, արծաթագործությունը, սղջնագործությունը, հյուսնությունը, սատանյանկությունը, կերպասագործությունը, ակեղործությունը, պարանագործությունը, ներկարտությունը, դանկարտությունը, անձուկագործությունը և այլ արհեստներ: Իսկ որոշ գեղարվեստ, նա ոչ միայն թուռցիկ հիշատակություն է անում արհեստագործության այս կամ այն էությունը մասին, այլ սալյա է արտադրական պրոցեսի ամբողջական նկարագրություն, թվարկում է արհեստավորի գործիքները, մի խոսքով, մատակարարում է նա յնչնայալը արհեստագործության ուսումնասիրողներին անգնատակի նյութեր:

Ծանոթանանք այդ կարգի տվյալներին մի քանիսի նեա, որոնք հատկապես շատ յուրեն կրված են Զուգալիցու ԲՆՆՈՒԹԻՐԵՆ գործոց ատաքերոց աշխատության մեջ:

Այս սատանյանկի աշխատանքի պրոցեսի և դադարի ուղաղրավ նկարագրությունը. Ե... Ոստանանկ, յորժամ ոստան հենե, նախ չափ գմի թեյն և աղա հենե. և ի գործին՝ սախըն և ձեռք գմարե. և զինչ գործը՝ ծրարե ի վերայ սալմին, ոչ գրեակով, թէ զինչ գործնաց՝ մինչև վճարե. և ի վճարին հատանե, և սոյա դարձեալ յեա տա ի սալմեն, և կրկին չափե, և տեսանե զգործն. թէ քարի է՝ փառուորի ի տեսանելն զմա, և թէ դարձ է՝ արամի. և ի ծախն կրկին փատուորի՝ զգինս առնելով աշխատանաց իւրոցն¹:

Սրանից պակաս հետաքրքիր չէ ձոնի աշխատանքի նկարագրությունը, դարձյալ նույն աշխատությունից. Եժոնն հանե զայլ կենդանեաց մորթ և աղ և չորացուցանե, և դարձեալ լուսնայ և հանե զմին և զնե յաղոց՝ գարե ալբեր և խմորով, և հանեալ դարձեալ չորացուցանե, և սոյա գործէ և կակղէ, և յետոյ ներկէ, և ի բաղում մորթոյ մի հանդերձ կարե՞²:

Այս նկարագրությունը ուղաղրավ է հատկապես այն տեսակետից, որ հնարավորություն է տալիս պարզելու աշխատանքի բաժանման ոչ խոր ստանդանի կաշեգործություն մի քննարկման — մուշակագործություն մեջ, Ինչպես պարզվում է, աշխատանքի բոլոր պրոցեսները, սկսած կենդանու կաշին քերթելուց՝ մինչև մուշակի կարելը կատարվել է միևնույն արհեստավորի (ձոնի) կողմից:

Իրձե ծանոթանալ նաև քիմիա կամ նաչիձ կոչվող թանկարժեք գործվածքի պատրաստման ուղաղրավ նկարագրություն հետ: Զուգալիցին հայաշուտ է, որ այդ արհեստը պատկանում է ծանր ու զմիայ արհեստների թվին, և բազալարում է ալալիս. Եզի զվարտոլ ոսկին ի վերայ մորթոյ կոցնին և մանր թել կտրեն, և աչնպէս հնարեն ի գործին, որ այն բարակ թելին սակին երեսն ի վեր լինի. և վասն այտորիկ դուռար է այս գործ քան զամենայն ինչ...³:

Նույն տեղում՝ Եզինչ է պիտոյ կարդացուցանա Նարդին Զուգալիցու տված պատասխանի մեջ, մեկ առ մեկ թվարկվում են դարձի բոլոր գործիքներն ու պարագաները. ԵՄոնն և սլլէշտին, բուրան և կրակն, փուքան, օրարկին, զազն, և կանաւորքն, երկաթն և յեա ամենեցուն ջուրն, որով մխէ և ամբիւ՞⁴:

Կարելի էր մեջ բերել նաև ակեղործության, պարանագործության, ներկարտության և այլ արհեստների մասին Մատթևուի նադրված տվյալներինց բաղվածքներ, բայց բավականա՞ստ արժանի և անցնենք սակարի ու շուկայական հատատությունների մասին մեր հեղինակի նադրված տվյալներին:

Հայտնի է, որ մոնղոլական ծանր ակրպետությունը ընթացում է այստանի ու հարևան երկրների քաղաքներին ծանր հարված հասցվեց: Համաշխարհային սակարի մեջ նշանակալից դեր կատարող մի շարք բողմամարդ քաղաքներ, մոնղոլական ակրպետությունների զինաստիչ հարկային քաղաքականությունը հետևանքով, ստախճանարար անկման դիմացին: Քաղաքների մի մասն էլ շարունակում էր իր գոյությունը, սակայն շատ ավելի համեստ մասշտաբներով էր մասնակցում տարանցիկ սակարին: Այնուամենայնիվ սրալ կիրներ կաթնով, թե Մատթևու Զուգալիցու սարած մամանկաընթացում Հայաստանի քաղաքներն ամբողջովին կորցրել էին իրենց նշանակությունը, որպես միջնադարյան տարանցիկ սակարի կարևոր նաղրվաններ:

Թավրիզից զեպի Աև ու Մեջերիական ձովերի նշանավոր նավանգրասները տանող երբեմնի բանուկ ձանապարհների վրա, որոնք իրենց մի մասով անցնում էին Հայաստանի վրայով գետն շարունակում էին իրենց գոյությունը մի շարք քաղաքներ (Նրդնիկա, Սրաթ, Արճնչ և այլն): Հայ սակարականները կարևոր դեր էին կատարում նաև հարևան երկրների սակարի ու արհեստագործության նշանավոր կենտրոններում՝ Թավրիզում, Սուրբաբում, Գանձակում, Թիֆլիսում, Սմիլգում, Հալեպում և այլ մարդաշատ քաղաքներում:

Հայ խոշոր սակարականները, որոնք այս ըրձանում խոջա կոչվումով են հանգես գալիս սղբյուրներում և շարժվումն ու անշարժ սեղանական կալվածքների տեր դասնալով կոչվում են նաև մեծատուններ, բայցի սակարական զործանեությունից զբաղվում էին նաև վաշխատություն, հարկերի կադալաություն, իսկ համախ հաև կատարում էին երբրի ակերի հանձնարարությունները, որպես գլխանաղեկներ ու պեսպաններ:

Մատթևու Զուգալիցու աշխատություններում ուղաղրված այս արձանի վկայություններ կան նաև սակարականների ու վաշխատունների գործունեության մասին:

Այսպես, իր քարոզներին մեկում Զուգալիցին հայտնում է, որ ալալիցները Եւջ կարեն յամենայն ժամ աւազակութիւն անել և ոչ յամենայն տեղիս, իսկ վաշխատունները, ընդհակառակը Եվաշխ անուն յամենայն ժամ՝ զյոյսոց և զցերեկի, և յամենայն տեղիս՝ ի մէջ մարդկան և ի մէջ չրպատարակի, և զամենայն թաղաւոր, դէշխան, զազգաստ և զամենայն ոք՞⁵:

¹ Զեռ. № 1402, էջ 62ա;
² Նույն տեղում, էջ 189բ—190ա;
³ Նույն տեղում, էջ 10ա:

⁴ Զեռ. № 1402, էջ 19բ—19բ;
⁵ Եբարոց գտն է մտու չափ մեղացր, Աեռ. № 2114, էջ 273բ:

Միանգամայն ճիշտ տվյալ է նադորգում մեր նեղինակը, վաշխատու-
ներն իրենց շուշափուկները տարածել էին անստուգելի միջոցով բնագավա-
նեում, և նրանցից կախման մեջ էին գտնվում նույնիսկ տիրապետող
դասակարգի ազնվեցիկ ներկայացուցիչներինը շատերը:

Երկրի տիրապետողները, շահագրգռված լինելով, մասնորգում էին
սակերտական ճանապարհները ապահով գործնելու խնդրով, այնուամենայ-
նիսկ հարստե ու արյունալի պատերազմային բախումների, ֆեոդալական
ու միջ-դինամախական կոնֆլիկտի պայմաններում, որպես է, որ սակերտկան-
ները ստիպված պետք է լինեին ինքնապաշտպանության դիմելու: Ծանա-
պարհների ապահով չլին նաև գողերին ու ավազակներին: Ենթա են գողը,—
գրում է Ջուղայեցին,— որք ի ճանապարհի և յանդուս և ի կիրճն ինրանց
նետուղ պղտհոզան յայտնապէս յափշտակեն, որոց և զեղջուկն հարամի
ստենն¹: Ասակերտական կարողաններն այդ պայմաններում շարժվում էին
միայն զինված զուկանների բնկերակցութեամբ: ԵՋի զէնք և հեծեալս առ-
նուն ընդ չինքեանց (ճանապարհորդք), զի թէ՛նամիքն յաղթեալ՝ ստաակե-
ցին զնոսա՝ — նայանում է Ջուղայեցին²:

Փաղաքների շուկաներում ու փողոցներում կատարվող առևտրի ետ
ու զեռի մասին Ջուղայեցին առիթ է ունենում օգտակար տվյալներ հա-
րորդելու ԲՆՆԱՍԹԻԼԻՆ գործոց առաքելոց աշխատութեան մի հատվածում³,
որտեղ ստուգարանում է ԲՈՒՂՈՅՅ թուղթ ևս կելում է Տաթևի համայնա-
բանի միջավայրում քաղաքացուկություն ստացած այն սկզբունքից, ըստ
որի առարկաների անուաները գրված են նրանց հասկանալիություններին հա-
մադաստանախան: Նրա կարծիքով փողոց բուր կապ ունի ԲՈՒՂ (դրամ),
ԲՈՒՂ (չնչափող) և ԲՈՒՂ (ստեղծ, որովհետև փողոցում) ԲՈՒՂՈՎ են
ամենայն արուեստք, որ ի նմա կատարի, զի առանց փողի ոչ առնուն և
ոչ ստեն, կամ Եայս ինչ սան և զայսն փոխեն, որոյէս դարձութն տուեալ
և ի նորին տեղիսն առնուն հաց կամ այլ ինչ, նաև այն պատճառով, որ
Եզամենայն ինչ ի նմա իրրե փողի: Գոչէ, թէ ստա եմ, մանուսեղ տեաքք
բնչիցն ձայնեն՝ այս ինչ է առ իոս:

Հետաքրքիր է նաև շարունակությունը, ԵՋուղայն (դրամի) յայտանն,
զի ամենայն որ զն է և վաճառե ի միտս իւր թիրութիւն, էրբ թէ զվաճա-
սակիցս իմ խարեցից... Այլ ստուգարանութեամբ և, զի այն տեղիքն ոչ է
այնպէս, զի գրնակիչս իւր յախտեանս պատէ, այլ այսօր այս անուն խո-
ճայ, ի վաղիւն՝ վաղիս միտս ի տեղի նորա⁴:

Այս պահան հետաքրքրություն է ներկայացնում նույն աշխատության
մի այլ հատված, որը նվիրված է կրթության, գողթակի, խանութի, փուսկի և
պանդոկի բուսերի ստուգարանությունը: Ջուղայեցու կարծիքով այդ բոլոր
տերմիները միևնույն իմաստն ունեն՝ Եամենքեան սոքա զմ իր նշանա-
կեն, որ այժմ այլ չեզու քարուսանարան կոչեն: Հայտնի է, որ պանդոկը,
նման եկեղեցու, բաժանված է լինում երեք բաժինների՝ Եերես ապագայս,
ի ներքոյ անտանանքն, և ի միջին՝ մարդիկն և փոքր աղյուսն, իսկ վեր-
ջինն՝ դաստական ապրլմեղէնք, սովիղէնք և սկուսնք պատուականք⁵:

Մ. Ջուղայեցու և նրա մասնակալից այլ նեղինակների աշխատու-
թյուններում նմանօրինակ տվյալներ շատ կան, և հասկանալի է, որ այդ
տվյալները հավաքման ու ի մի բերման միջոցով միայն մենք հնարա-
փորձելու կունենանք լրացնելու այն խոշոր բացը, որ սկզբնաղյուսների
պահանջային նետանքով գոյություն ունի միջնադարյան հայկական քա-
ղաքների ուսումնասիրության ընթացքում:

Այս պահան արժեքավոր տվյալներ է նադորգում մեր նեղինակը նաև
քաղաքային կայստության, քաղաքներում տեղի ունեցող թատերական ներ-
կայացումների, երթուսարգ քաղաքացիները հավաքությունների ու զվարճու-
թյունների մասին:

Իր քարոզչության մեկում, օրինակ, ի նկատի ունենալով, ամենայն հա-
վանակա՛նութեամբ քաղաքի արհեստագործական ու սակերտական շերտերն,
նա գրում է. Եանեկիիզք և պակասամիտք ելեալ ի թատերո նաան անա-
ճօթացեալք, և ի գիւտով տեսարանէն աներեսոյթ նետով վերաւորին, և
թէպէս ոչ մարմնով, սակայն զոգիս պղծեալ ապականին⁶:

Հայացիտությունը զուտև ստույգ տվյալներ չունի իր արժանագրություն
տակ միջնադարյան թատերական ներկայացումների բովանդակությունը
որպեսզի համար Յադոք, այլ կարգի տվյալներ չեն գտնվում նաև Մաս-
նու Ջուղայեցու աշխատություններում: Այնուամենայնիվ, այլ աղբյուր-
ների նկատմամբ հարցի քննարկման մասնակալ ուղարկություն են դրա-
վելու նաև մեր նեղինակի կողմից գրանցված նետալ կերպ տվյալներ,
Ե՛մբշտարք յորժամ ի թէ՛տարոնն ընթանան մեծամեծք և փոքունք յա-
րուցեալ մի զմիմեամբք տնցանեն, զի տեսանիցեն զբաժութիւնս նոցա⁷:

Որ թատերաներում տեղի էին ունենում նաև ըմբշտարտություններ,
այլ նայուն է նաև այլ աղբյուրներին:

Հաջորդ մեջբերումը քաղում ենք Ջուղայեցու ԵՀուսքումն բունից,
որ հայի առ Ջ տուր գործս աստուծոյ՝ աշխատությունից.

Ե՛թագատուք,— զրված է այնտեղ,— նետալ ի վերայ աղարանից իւր-
եանց՝ տեսանիցէ զխաղ թէ՛տարանի և ծաղր անէ զնոսա⁸:

Յանկալի էր այտեղ ակնարկված ներկայացման բովանդակության
մասին ավելի շատ բան լսել, սակայն եղածն էլ բավական է համաստիչ
համար, որ տեղի են ունեցել նաև ծիծաղալար բովանդակությամբ ներ-
կայացումներ:

Միջնադարյան քաղաքներում բանթոզից նետո երխատարք արհես-
տագործներն ու սակերտականները հաճախ հավաքվում էին խնճոցի ու
գինարարների: Այդտեղ էին մեր գուսանները երգում իրենց սիրո ու զվար-
ճության երգերը, զեղեցիկուհի վարձակների՝ պարում երաժշտական գործիք-
ների նվագակցությամբ տակ: Հնչում էին աշխարհիկ բովանդակությամբ
սաղերն ու հայրենները: Եկեղեցական մատենադիրներինը շատերն են պա-
շարիկ այդպիսի հավաքություններ զեմ. գրանցից է նաև մեր նեղինակը:

Այդ երխատարչների Ջուղայեցին Ելիտի ու Եայնդուզն է համա-
րում, իսկ նրանց մեջլիսներում կատարվածը՝ Եաղեղություն: Նա գրում

¹ Ե՛թարոց ի բանն՝ մի գողանարք, ԱՆ. Ձ 2229, էջ 132ա:
² Ե՛թարոց մանու, ԱՆ. Ձ 2229, էջ 160բ:
³ Ե՛մնութիւն գործոց առաքելոց, ԱՆ. Ձ 1402, էջ 182ա:
⁴ Հույն սեղան, էջ 266ա—266բ:

⁵ Ե՛թարոց ցամաք, ի բանն տէր ստատած մեր, տուր մեղ... ԱՆ. Ձ 2229,
էջ 251բ:
⁶ Ե՛մնութիւն գործոց առաքելոց, ԱՆ. Ձ 1402, էջ 173ա:
⁷ ՀՆ. Ձ 774, էջ 310ա

է «Եսամենայն աուր լիտիքն ու յանդգունքն ի քաղաքի ժողովին և ազգի ազգի ազատելովին առնեն, որ յերեկոյի ժամուն աայրան առնեն»¹,

Մեջ բերած ամլյաներով, հարկավ, չեն սպառում Մատթևոս Զուղաշեցու հարգարած ամլյաները միջնադարյան կուլտուրայի ու գրականության տարբեր ընդգծակաների վերաբերյալ:

Մի տեղ, օրինակ, նա աշխատում է բացատրել, թե ձանձրություն զեր մարդկանց ինչ որոգայթներին մեջ կարող է նետել: Թվարկված որոգայթներինց առաջինն այդպես է որոշված. «ասուլ տա դուստմն և ասլ՝ զինչ է ալլ ամենայն, ս կարէ ուսանել, և ազգի տղրի է. այս շարական է և միւսն խաղտեալ, և կցորդ, և Մոզմոն: Մին փոս նարեկացի լաւ է, քան դամենայն սագմոս Գութի»²:

Այլ և այլ ամբիւններով իր աշխատության մեջ Զուղաշեցին մեջ է բերում նաև ժողովրդական առածներ, որ բեղիջուկն առնեն. դրանցից է՝ «արտին սէնն ի տուր ձեռին երեկ» և «սուտ վկային հուրն է բամին»:

Մի հօդվածի մեջ սպատիչ խոսք ասել Զուղաշեցու աշխատություններում, իր ժամանակի սցիտլ-անտեսական հարաբերություններին, կուլտուրական երևույթներին, ժողովրդի կյանքի ու կենցաղի հարցերին վերաբերող աստուորեն ցրված բոլոր նյութերի մասին՝ անհնար է:

Մեր հեղինակը շատ կարեւոր ասույթներ ունի նաև միջնադարյան հերձվածողների մասին, որոնք զգայալ աշխարհի գուտեն և բժգլեն և ըզհեշտուկինն քարոզեն, բազմամիով տեղեկություններ է հարցորում անձաների իրավական ու անտեսական վիճակի մասին, անգրագետներ է վանական անտեսությունը և որոշում վանքի գործավորների պարտավորությունները, գործ է անում սցիտլական, ազմինխտարաթիվ, հարկային ու իրավական բազմամիով սակավադուտ տերմիններ (օրինակ՝ հողք, տոնյուս, բասխալ, ցաղալայ, ճորտ) և այլն, և այլն:

Այս բոլորից նեա տարակուսել չի կարելի այն բանում, որ Մատթևոս Զուղաշեցին զրավելու է իր վրա միջնադարյան պատմության այլ և այլ ընդգծականներն ուսումնասիրող պատմաբանների սեկուն ուշադրությունը:

Բայց նրա կողքով ստանադորուն չպետք է անցնեն նաև միջնադարյան հայ հասարակական մտքի ու գիտությունների պատմության հարցերով զրավող մասնագետները: Նրանց ուշադրությանը ներկայացնենք մի քանի ուշադրավ փաստեր:

Մեր կարծիքով Զուղաշեցին առաջին հայ հեղինակն է, որ փորձել է որոշել, թե որոնք են ընտության մեջ ի սկզբանե ստեղծված նյութերը: Նրա կարծիքով այդ նյութերն են՝ ոսկին, արծաթը, պղինձը, անագը, կաղաքը, երկաթը, լամվարը, ինչպիսի, ծծումբը և դանազան թանկարժեք քարերը³: Նա ձգտել է սալ նաև վերստիշայ սկրիպական նյութերի հատկությունները և տարբերությունները միմյանց նկատմամբ: Պղնձի հատկություններն, օրինակ, նա բնորոշում է նետելու կերպ. «Բոկ պղինձն ունի բազում հասկություն. նախ՝ զի մանդ ունի բնական և դառն է, և առանց կապարի ոչ հալի: Երկրորդ՝ զի մաշէ գգործունեայ իւր: Երրորդ՝ զի վնասակար ոչ

¹ Բնութագրի գործոց ատերկոց, ձև. № 1402, էջ 232ա
² Վասն քարոզութեան բանի, ձև. № 6007, էջ 52:
³ Տես զՎասար.Տե բանից, որ նայի տա Զ տուր գործ աստուոր: ձև. № 774, էջ 331բ-332ա:

ունի... Զորրորդ՝ զի որակ կարծիր ունի: Հինգերորդ՝ զի աղականիչ է սուկն և արծաթայ, Վեցերորդ՝ զի միայնակ ինքն ոչ ունի զեղեցելովին և ոչ յանօթ պիտոյանա: Եւթներորդ՝ զի շեռտցանէ զհուրն: Թւերորդ՝ զի ազգույն տա ի կերակուրն փութով: Իններորդ՝ զի ջերմություն հուրն թափանցի ի նա իսկոյն, յորժամ հասանէ ի նա: Տասներորդ՝ զի նա է միաւորիչ երկաթի: Նման ձեով նա որոշում է նաև մյուս նյութերի հատկությունները:

Պարզ է, որ Զուղաշեցու այս աշխատությունն արժանի է մեր քննիչ հոսերի ուշադիր ըննությամբ:

Շատ ավելի էմ ճեռաբերություն են ներկայացնում, մեր կարծիքով Մատթևոսի ընդգծական հայացքները: Իր քարոզելից մեկուս նա արտահայտում է այն միտքը, որ մարդիկ ևս սկրքից եղել են չորտոտանի, նեա միայն, անհրաժեշտությունից զրգված նրանք կանգնել են հեռակ ստեղծի վրա, իսկ առաջին կերտը ուղղելով՝ դարձրել են իրենց նամար գործիք: Անասունների և մարդկանց տարբերությունը Զուղաշեցու կարծիքով հենց կայանում է նրանում, որ անասունները զուրկ են մասնելու անկույթությունից, ուստի և չըքտաման ին մնացել:

Բնագիտության մասնագետներին թողնելով այս շատ ուշադրավ մտքի արժեքներում, անհրաժեշտ էր համարում առանց կրճատման մեջ բերել նշված քարոզի մեղ հեռաբերող հատվածն ամբողջությամբ, նախաժոր կանխածների ստաջն անելու համար:

«Զի մարգո,— գրում է Զուղաշեցին,— կրկին գործ ունի ասնել. մին՝ զի սոսքն ընթանայ, և միւսն՝ զի ասնէ արուեստ և գործէ զերկիք ձեոք: Արգ, զի անասունք ոչ ունին միտք որով արուեստ առնեն, վասն որոյ ոչ պիտոյանայ նոցա ձեոք, իսկ մարգո ունի իմաստութիւն և զխոսութիւն և արուեստ և բան, որոց կարտոտանն ձեոք, վասն որոյ ի հարկէ ի վերայ երկուց ոտից կանգնեցու և զերկուսն ուղղեալ գործի շինեաց բնութիւն բանին և արուեստին»⁴:

Իր կյանքի վերջին տարիներում, ինչպես արդեն նշել ենք, Մատթևոս Զուղաշեցին վիրավորանքներ է կրել իր թանգութ և անհնազանդ աշակերտներից և զառն վշառել է ասուտ եղբայրների՝ հայածանքների, նա ոչ ինչ չի հայանում այդ վիրավորանքների ու հայածանքների պատճառների մասին. մենք էլ վազմած ենք համարում որոշակի որեէ բան ասել: Բայց չի կարելի, արդոք, մասնել այն մասին, որ Զուղաշեցու հայտնի ու վշառքի են հենց նրա արտահայտում ուշադրավ զղագիտություն համար:

Իր վերջին աշխատության հիշատակարանում մեր հեղինակը վշառով արձանագրում է այն փաստը, որ նախըր օտարումը են, խոնարհվում են այլազան հեղինակությունների ստջն և, ընդհակառակը, արձամարտում են սեփական գիտականներին, նա յնտի այն զեպտում, երբ օտարների նկատմամբ նրանք ունեն սկնատու աստվելություններ: «Այլ և սովորութիւն է թնական մերոյ աղինո,— գրում է նա,— ի յօտար սղգոց իմաստից բանին ցանկալ և որոնել, թէ և կարի յեանոց է արարեալ և զնոյն ընթեանուլ, և զիրոյ հօր, թէ և կարի մեծալ և աշխատեալ՝ ոչ ընդունելու. վասն որոյ

⁴ Ձև. 774, էջ 333ա:
⁵ «Քարոզ ի բանն՝ Մարց պատուի էր և ոչ իմացու»: ձև. № 3209, էջ 109ու:

ազգանք մի դանմտութիւնս զայս ի գործ ածել, այլ ընդ օտարացն և զքոյնս սիրել և մեծարելն¹։

Ճշմարտացի քննադատութեան այս խոսքը ավելորդ չի լինի կրկնել նաև մեր ժամանակներում, թեկուզ և այն պատճառով, որ մենք մոռացութեան ենք մատնել Մատթեոս Զուգայեցու նման մի խոշոր գործչի ու գիտնականի։

* * *

Մատթեոս Զուգայեցին միակը չէ միջնադարյան մոռացված կամ պատշաճ ուշադրութեան չզրտված հեղինակներից։ Այս կամ այն չափով նրան են նմանվում Մարգիս Շնորհալին, Վարդան Այդեկցին, Վարդան Արևելցին, Հակոբ Կյայեցին, Բարսեղ Մաշկեարը, Առաքել Սյունեցին և քաղմաթիվ այլ, իրենց ժամանակ մեծ դեր կատարած մատենագիրներ ու գիտնականներ։ Նրանց մեծագույն մասը թողել է մեզ միայն աստվածաբանական աշխատութեաններ, կրոնական մեկնութեաններ և բարոյագիտական քարոզներ։ Դրանց մեջ, ճիշտ այնպես ինչպես Մատթեոս Զուգայեցու աշխատութեաններում, հսկայական օգտակար նյութ կա գրանցյալում։

Կարծում ենք, որ հասունացել է միջնադարյան մեր մտենագիրներին այդ կարգի աշխատութեաններից՝ ըստ թեմաների կամ ըստ հեղինակների կազմված քաղվածք ժողովածուներ հրատարակելու ժամանակը։ Այդ ճանապարհով միայն նմարավոր կլինի մասամբ լրացնել սկզբնադարյանների այն խորը պահասը, որ զգում է յուրաքանչյուր պատմաբան իր աշխատանքի հենց առաջին քայլափոխին, երբ փորձում է ձեռնարկել միջնադարյան Հայաստանի ներքին կյանքի և օտարալ-տնտեսական հարաբերութեաններ։

¹ Ժժ գարի հիշատակարաններ, էջ 120—121։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍԻ ՄԻՆԻՍՏՐԱՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԿԻՑ ՊԵՏԱԿԱՆ ԶԵՆՈՒԹԱՏՈՒՆ		
(ՄԱՏՆԱԿՐԱՆ)		
Բ Ա Ն Բ Ե Ր Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն Ի		
Ե Բ Ե Վ Ա Ն	№ 3	1 9 5 6

2. ՓԱՓԱՋԱՆ

ՍԵՖՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԱՍԻՄԻԼՅԱՏՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱԲԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒԻՐՁՂՂ

Ծանր է եղել հայ ժողովրդի վիճակը 16—18-րդ դարերի պարսից տիրապետության շրջանում։ Հայ աշխատավորությունը ոչ միայն ենթարկվում էր տնտեսական և օտարալական տնավոր ճնշման ու հարստանուման, այլև նրա նկատմամբ կիրառվում էր դաժան ազդային և կրոնական հալածանքների հետեզդեպի քաղաքականություն։

Այդ հալածանքների գլխավոր նպատակն էր րոնի կերպով հավատափոխ անել, ձուլել և ի վերջո վերջնականապես ասիմիլյացիայի ենթարկել բոլոր ազգային փոքրամասնություններին և հատկապես քրիստոնյա աշխատական ժողովուրդներին։

Հայտնի է, որ հայերի, ղրպցիների և մյուս աշխատական ժողովուրդների ասիմիլյացիան 16—18-րդ դարերում տեղի էր ունենում հավատափոխության եզրանկով, և դա միանգամայն հասկանալի էր։ Ֆեոդալական հասարակարգում, ինչպես և այդ մասին գրում է Էնգելսը, ժեկզեղու զոգմաները միաժամանակ և քաղաքական աքսիոմներ էին, իսկ աստվածաշնչի խոսքերն ամեն մի դատարանում օրենքի ուժ ունեին։ Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ արդեն կազմվել էր իրավաբանների առանձին դասը, իրավագիտությունը դեռ երկար ժամանակի մնում էր աստվածաբանության խնամակալության տակ։ Մտավոր գործունեության բոլոր քննադատներին վրատարածվող աստվածաբանության գերիշխանությունը միաժամանակ այն հանգամանքի անհրաժեշտ հետևանքն էր, որ կիկղեցիներ զոյություն ունեցող ֆեոդալական հասարակարգի ամենից ընդհանուր սինթեզն ու սանկցիան էր հանդիսանում²։

Հատկանալի է, որ Էնգելսի այս դրույթը հավասարապես վերաբերում է նաև խոլամական աշխարհին, որտեղ պետական-քաղաքական վարքագիծը խոտորեն ենթարկվում էր Գուրանի ղոգմաներին և շարիաթի օրենքներին։ Սեֆյան Իրանում կրոնական անանդուրժողականութեան ձևով արտահայտվող ասիմիլյացիայի քաղաքականությունը վարվում էր շիիզմի գրոշի տակ, որի գլխավոր ուղեշնչողները ըստ բարձրաստիճան հոգևորականներ էին։ Պատմիչներ Առաքել Դավրիժեցու, Ջափարիա Մարկավազի, Գրիգոր Դարանացու և ուրիշների երկերում բազմաթիվ հիշատակություններ կան րոնի հավատափոխության և այդ պատճառով տեղի ունեցած նահատակության փաստերի մասին։ Հանուն հավատի կոտորվող նահատակության

¹ Զեկույցված է Մատենադարանի VII գիտական սեսիային, 1954 թ. դեկտեմբերի 30-ին։

² Փ. Էնգելս, Գյուղացիական պատերազմը Գերմանիայում, Երևան, 1940, էջ 40։

բազմաթիվ այլ փաստեր ջրված են նաև այլ և այլ ձևադիր մատյանները հիշատակարաններում, «Յայտմաւուրքներում» և այլուր: Մակաչն շնորհիվ այն բանի, որ բուն ասիմիլյացիայի ջաղագրականութունը վերանշարժ պատմական երկերում իր արտացոլումն է գտել սոսկ առանձին նախնանքերի նկատմամբ գործարվող բունության և զրա նեոեանջով առաջացած նախաակության փաստերի արձանագրության միջոցով, այդ սղբուրները ամլայնեցրով ննարավոր չէ լրել և ճշգրիտ պատկերացում կազմել մեր ժողովրդի ոչ-նեոավոր անցյալի պատմության կարևոր նարցերից մեկի մասին: Բանն այն է, որ բուն հայաստափոխության նման հարկադրական ձևը, ինչպես ցույց են տալիս բազմաթիվ նախաակության փաստերը, այնքան էլ ցանկալի արդուներ չէր տալիս, այլ ընդհակառակը՝ սովորաբար վերջապետով դիմադրող անձնավորության սպանությամբ, գառնում էր քրիստոնեությունը պրոպագանդայի մի նոր աղբյուր: Թեև պետք է նշել, որ նայ պատմիչներին ու ժամանակագիրներին կողմից ավելի շատ արձանագրված և ընդգրկված են նախապես այն դեպքերը, երբ հայաստափոխության հարկադրանքը առիթ է ափել նոր վկայություն, սայց և այնպես, նեց նույն սկզբունագրյունքներում քիչ չեն նաև հիշատակություններ տարբեր ժամանակներում մասնագիտացված ընդունած հայերի մասին:

Սեֆյան արքայազնության շրջանում, իրանական կառավարող շրջանների ասիմիլյացիոնական քաղաքականության ուսումնասիրության համար շատ ավելի կոնկրետ և հարուստ նյութ են պարունակում Մատենադարանի պարսկերեն բազմաթիվ վավերագրերը, հատկապես մուսուլմանական շարիաթական փաստաթղթերն ու զանազան վեճերի կապակցությամբ հրատարակված «Ֆեթվաները» (فتوی):

«Ֆեթվա» բառացի նշանակում է «վճիռ», «որոշում»: Ֆեթվաներ տրվում էին ինչպես կենտրոնական «Դիվան-ալ-սադարաթին» (մայրաքաղաք իրանական ատյանի), այնպես նաև տեղական (Թավրիզի, Նախիջևանի, Երեվանի) «Եմալի» ատյանների կողմից այն դեպքերում, երբ քաղաքացիական կամ «Ռեբիհ» դատարաններում նստող հաբեմները դժվարանում էին որևէ հարց վճեն և դիմում էին մուֆթիին կամ շեյխ-ուլ-իսլամին, իսկ վերջիններս ելնելով մուսուլմանական շարիաթական սկզբունքներից, առաջ էին իրենց վճիռը, որը ջանի կողմից վավերացվելուց և համապատասխան մատյաններում արձանագրվելուց ու կնքվելուց հետո՝ օրենքի ուժ էր ստանում: Մատենադարանի Արխիվային բաժնում պահվող 50-ի չափ ֆեթվաները հիմնականում վերաբերում են «զիմմեի» ուսյաթների (հայեր) քաղաքացիական իրավունքների, Ֆիդայի վճարման որոշ մանրամասնությունների և հատկապես հայոց եկեղեցու իրավասությունների ճշտման հարցերին և շափարզանց կարևոր են հայ ժողովրդի սոցիալ-իրավական վիճակի ուսումնասիրության տեսակետից: Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում հատկապես 17-րդ դարի այն ֆեթվաները, որոնք վերաբերում են մասնազուխյան հարցերին և որոնց մեջ վախճանց պարզորոշ կերպով իրենց իրավական ձևակերպումն են գտել իրանական կառավարող շրջանների և հատկապես տեղական դատական օրգանների ասիմիլյացիոնական ձգտումներն ու նպատակները:

Համաձայն շարիաթական օրենքի՝ բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները, այդ թվում նաև հայերը, օրոնք վճարում էին հատուկ գլխահարկ, կամ ջիզյա-

իրավունք ունեին ազատորեն իրենց կրոնը դափնելու: Այդպիսի ժողովուրդներն ու նամանքները կազմում էին «Ջիզյե գոգար» — جزیه («Ջիզյա նստուցող»), կամ «զիմմեի» (պարտադրանք) ժողովուրդներ կամ նամանքներ: 16—18-րդ դարերում հրատարակված գերագույն «Դիվան-ալ-սադարաթին» ինչպես նաև շեյխ-ուլ-իսլամների ու մուֆթիների ֆեթվաներում, որոնք մեծ մասամբ հաստատված են մասնակի շահերի կողմից արված ֆեթվաներով, բազմիցս շեղաված է, որ «կանոնավոր կերպով ջիզյա հասուցող հայերին ոչ ոք իրավունք չուներ ստիպելու, որ քրիստոնեական հավատքը թողնեն և մասնագիտացված ընդունեն»:

Հայ ուսյաթներից զանազան գլխահարկ և տարիների ընթացքում նրա վրա բարդվող վերադիր գումարներն ու տոկոսները («Ֆախաթաթան և Վեֆար» — فتح و تصرف) բավական խոշոր գումար էին կազմում և նշանակալից տեղ էին գրավում պետության ֆինանսների մեջ: Շատ հաճախ որոշ գյուղերից ստացվող գլխահարկը կազմում էր նույն գյուղից զանազան հարկերի ընդհանուր գումարի կեսից ավելին:

Առաջին իսկ հայացքից թվում է, թե ղլխահարկի ծանրությունը ինքնին պիտի պատճառ դառնար մեծ թվով հատկապես շրջավայր հայերի, հաստատափոխության, սակայն պետք է ասել, որ հայ աշխատավոր ժողովուրդը նյութական խոշոր գոհողություններից զնույն ամենուրեք, համարենք դեմադրում էր և հաստատակամորեն մերժում բազմիցս կատարվող հավաստափոխության առաջարկները: Հայանի է, որ 17-րդ դարում կոտորածի սպառնալիքը սակ մասսայական հավատափոխության զեպքեր տեղի ունեցան Իրանի խոքերը բռնած հայ արքայազնության խիստ մեծուսացած մի քանի բեկերներին նու հատկապես Ֆարսի և Մազանդարանի նահանգներում, իսկ հայ ժողովրդի հիմնական մասան, ինչպես մայր հայրենիքում, այնպես նաև Սպահանում և Նոր Զուղայում, վճարվող ջիզյան՝ վճախանորեն պայքարում էր ասիմիլյացիայի դիմադրության:

Պարզ է ուրեմն, որ այդ կեղծում, երբ համաձայն գոյություն ունեցող շարիաթական օրենքների, հայերը ծանր հարկատուության զնով շարունակում էին պահպանել իրենց հավատքը, հայ աշխատավորական բուն ասիմիլյացիայի գործը հավաղությամբ չէր կարող սղակվել: Մի կողմ թողնելով, որ այն փաստը, որ հայ արքայազնազնության ասիմիլյացիան օրյակ-սովորին չէր բխում պետության շահերից, որովհետև այդպիսով պետությունը զրկվում էր բայական շրջափելի եկամուտի աղբյուրից: Մակայն շնորհիվ այն բանի, որ պետության օրենսդրական ֆուրկիցները գումովում էին այդ հարցում անմիջապես շահադրված մուսուլման բարձրաստիճան նոդկորականության ձեռքում, վերջիններին հավաղվում էր իրենց կողմից հրատարակվող ֆեթվաներով անցկացնել մի շարք օրենսդրական միջոցառումներ և հայ արքայազնության որոշ խտրի մեջ գալուի հունձ կատարել, կանգնեցնելով նրանց հավատափոխության ուղու վրա:

Շիաների մտա վազուց գոյություն ուներ, այսպես կոչված Իմամ-Ջաֆարի օրենքը, բոս օրի զիմմեի ուսյաթների մուսուլման գարձած ազգականները իրավունք ունեին իրենց քրիստոնյա ազգականների ունեց-

1 Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր (ՄՊՎ) Թղթագրանակ 1ք, 4մվ-ՁՄ 132ա, 132բ, 132գ, 145 և այլն:

վածքը ամբողջապես դրավելու և նրանց իսպառ զրկելու ժառանգություն իրավունքից:

16—18-րդ դդ. մեզ հասած բազմաթիվ կալվածազերերում հանդես եկող օտարող կամ գնող կողմերի անվան հիշատակմանը հաճախ նախորդում է «նոր մասնակցական» (ժողովրդ.-ուլ.-խոսված բ.الجدد الجاهل) տերմինը, որից երե- վում է, որ տվյալ անձնավորությունը նոր է մասնակցականությունը բնդունել: Այդ պարզ երևում է հատկապես այն վավերագրերից, որոնց մեջ նոր մաս- նակցականությունը բնդունած կողմը ժառանգական վեճերով հանդես է գալիս իր այն հարազատներին դեմ, որոնք դեռևս պահպանում էին քրիստոնեական հավատը:

Այս առթիվ տրված բազմաթիվ բողոքազերերի և դատական պրոցես- ների բավական ասօր գործեր կան պահպանված: Այդ գործերի սուսումնա- սիրությունից պարզվում է, որ, մասնակի բացառություններով, ժառան- գություն խնդրում միշտ էլ առաջնությունը տրվում էր մասնակցակա- նությունը ընդունած ժառանգներին: Բնորոշ է, որ կենտրոնական Դիվան- ուլ-սադարաթի կողմից տրված ֆեթվաներում, որոնք առանց բացառության բոլորն էլ հաստատված են շահական ֆերմաններով, այդ առաջնության հարցը այնքան էլ սուր կերպով չի զբաղվում: Մասնավաճ, որ պահպանված վավերագրերը մեծ մասամբ վերաբերում են ոչ անմիջական մասնակցների միջև տառաջացած վեճերին: Այնինչ, Երևանի, Նախիվեանի և այլ վայրերի շարխաթական առյուծների ֆեթվաներում, որոնց մեջ քննարկված են նաև անմիջական ժառանգների միջև տառաջացած վեճերը, մուսուլման ժառանգ- ներին արվող առաջնությունը մոռենալը ասանձնապես շեղաված է:

16—17-րդ դդ. հայկական ազդեցիկներում ևս կան որոշակի վկայու- թյուններ այն մասին, որ շատ հաճախ որևէ մասնակցական գիծում էր Շարիհ և մի քանի կեղծ վկաներով բազմադուռում, որ ինքը այսինչ հայի ազգական է և այդպիսով դավթում նրա ամբողջ ունեցվածքը, կամ նրա մի մասը: Այսպես, օրինակ, Զաքարիա սարխավազը իր «Պատմագրության» Ա. հատորի 42-րդ զիլում պատմում է, թե ինչպես քանաքեղքի ոմն Մի- քայել կայսիպոսի դեմ մի պարսիկ վեճ է սկսում և զիլներով Շարիհ պըն- դում է, որ ինքը ազգական է նրան, ուստի պետք է նրա հարստությունը վերցվի նրանից և արվի իրեն:

Սկզբում Երևանի Շեյխ-ուլ-խուվաբ բավարար ապացույցներ չգտնե- լով մերժում է նրա պահանջը և բազմաթիվ վկաների սուրբազրույթյամբ կազմում է մի արձանագրություն, որով կերթվում է նրանց ազգականու- թյունը: Մակաչ Նևառ պարսիկին հաղողվում է կաշառել Շեյխ-ուլ-խուվա- մին, որը երկրորդ դրությունը իրավունք է տալիս նրան սեփականացնել Միքայել կայսիպոսի այգին: Իսկ երբ վերջինս նորից բողոքում է շեյխին, նա պատասխանում է, թե «Ես ոչ էի հշտախուրթեամբ վերահասու եղել իրաջն և այժմ հուսատիես ծանեալ.դի ազգական քո է նա, և ըստ օրինաց մերոց դամեանայ ինչքն քո նմա պատկանի»:

Թեև ի վերջս Միքայել կայսիպոսը կուսաչքի մելիք Դավութի միջո- ցով կարողանում է իր բողոքը սեղ հասցնել և Երևանի Թանազկուլի խանը տեղեկանալով այն մասին, որ Շեյխը կաշառել է վերջրել ու փոխել իր վիճար:

նրամայում է նեսացնել նրան այդ պաշտոնից և խայտառակել հասարակու- թյան առաջ, սակայն կապիտից դուրս է: որ ազգակցությունը ապացուց- վելու: ղեկավարմ օրենքը իրավուք էր տալիս վերցնելու զիմի ուսարթի ու- նեցվածքը և ամբողջությունը սուպու: նրա մասնակցական ազգականին: Շեյխ- ուլ-խուվաբը պատժվում է ոչ թե նրա համար, որ այդպիսի որոշում էր քն- գուտել, այլ նրա համար, որ կեղծել էր իրականությունը, և ոտքը մարդուն հայտարարել որպես հիշյալ կայսիպոսի ազգականը:

Մասնակցականությունը բնդունող հայերի ժառանգական իրավունքները ամբողջաբար սեռականից չափազանց հատկանշական է 17-րդ դարի 20-ա- կան թվականներին, համանաբար Երևանի Շարի կողմից հրապարակված ֆեթվան, որտեղ չորս ատանձին ներշնչումների՝ Շարի որոշակի պատասխան- ներ է տալիս: Մանսթանանք այլ նաբեղի է ունենում մեկ որդի ծանապար անունով: Առաջին հարց. Եթե մասուն կրոնավորներն ու շիա զավանանքի գի- տունները, — որոնց խոսքը թող հավիտյանս ապրի աշխարհում, — ինչ են հրամայում հետևյալ հարցի մասին. կթե Մեհդիկուլի անունով նոր մու- սուլման գարձած մեկը մասնա և ունենա մեկ որդի ծանապար անունով: նույնպես մուսուլման, ինչպես նաև Զաքարիա անունով, մուսուլման որ- րուց երկու թուներ՝ Մարխում և Ֆաթմա անուններով, այս զեպում են հեա- վելով այն սկզբունքի վրա, որ քարոզ մերձավորները արգելում են նեա- վորներին, հիշյալ Մեհդիկուլի թոզած ժառանգությունը, անհրաժեշտ բո- ր մասնանունները կատարելուց հետո, արդյուք ամբողջությունը պատկա- նում է վերոհիշյալ Շանազարին, թե ոչ: Պարզեցեք:

Շեյխ-ուլ-խուվաբը պատասխանում է՝ «Այո, պատկանում է Շանազա- րին» և կնքում:

Երկրորդ հարց. Եթե մասուն մարդիկ, — որոնց խոսքը թող հավիտյանս ապրի աշխարհում շըքանում, — նմանապես թող հայտնեն իրենց խոսքը հետևյալ հարցի մասին. կթե Բարա անունով մի զիմի վախճան- լի և ունենա երկու մուսուլման կերոք ժառանգությունը, և մի անհայտ կերայր և կերոք որդիներ, այս զեպում աննամայունները զրկվում են զիմիի մա- սանգությունից, թե ոչ: Պարզեցեք:

Շեյխ-ուլ-խուվաբը պատասխանում է՝ «Այո, երբ կա մուսուլման մա- սանգ, աննամայոք ժառանգությունից զրկվում է» (կնիք):

Երրորդ հարց. Ենույնպես թող հայտնեն իրենց խոսքը հետևյալ հարցի մասին. կթե նախ քան հիշյալ զիմիի ժառանգությունը նրա մուսուլման կերոք որդիներին միջև բաժանվելը, վերոհիշյալ զիմի կերայրը, որը նա- իսպես զիմի էր, մուսուլման գառն և քանի որ որպես ժառանգարը նա ալիկի մերձավոր է քան մյուս կերոք որդիները, այս զեպում արդյուք եզ- րոք որդիները զրկվում են ժառանգությունից և ժառանգությունը ամբող- ջապես պատկանում է միակ կերոքը, թե ոչ: Պարզեցեք:

Շեյխ-ուլ-խուվաբը պատասխանում է՝ «Այո, այդպես է լինում և ժա- ժանգությունը պատկանում է ամենամերձավոր ժառանգորդին» (կնիք):

Չորրորդ հարց. Ենույնպես թող հայտնեն իրենց խոսքը հետևյալ հար- ցի մասին. կթե կերոք հիշյալ կերայրը, որ իր զիմի կերոք միակ մա- սանգորդն է, վախճանվի և ունենա մեկ որդի, որը վերոհիշյալ Շանազարն է, և հիշյալ թուները, և այս զեպում, երբ Շանազարը, որ այսուխով միակ ժառանգորդն էր գարձել և իրավունք ուներ ամբողջ ժառանգությունը

1 Զաքարիա Սարխավազ, հ. Ա. էջ 72:

17-րդ դ. 20-ական թվականներին Երևանի Շեյխ-ուլ-Իսլամի կողմից նրա պարտավորված ֆեթվան՝ Բաքայի թողած հարստությունը նրա մասնեղական ժառանգներին առյու, և բրիտանյա ժառանգներին մասնազուրկությանը պատկանող ֆեթվա:

վերցնելու, վերոնշյալ գիտմի որդին ևս մուսուլման գառնա և այդպիսով ինքը գառնա միակ ժառանգորդը, կորսյալներից այժպը լինելով հանցերծ, ազիև ուշ մուսուլման դարձած կարծի է ազիևի վաղ մուսուլման դարձած կորսրից խել ժառանգության իրավունքը, թև ոչ: Պարզեցեք՝:

Շեյխ-ուլ-Իսլամը այս հարցին ժխտական պատասխան է առիև և կնքում Այսպիսով ստացվում է նևևայ պատկերը: Վախճանվել է Բարս անուհուով մի հայ: Սերունդներ չունենալու պատճառով նրա ունեցվածքը մասնազուրկ էն կորսյալները: Բարսն ունեցել է երկու կորսյալ, որոնցից մեկը մասնեղականություն էր ընդունել և վախճանվել էր թողնելով երկու որդիներ, իսկ մյուս կորսյալը, որը նույնպես երկու որդիներ ուներ, շարունակում էր Մնուլ քրիստոնյա: Բայց որովհետև այս դեպքում, համաձայն Շարի ֆեթվայի ժառանգությունը հասնում էր մուսուլման կորսյալ որդիներին և ոչ թև գիտմի կորսր, ուստի վերջինս շատցում է մասնեղականություն ընդունել, որից նևու, որպես ազիևի մերձավոր ժառանգորդ իրավունք է ստանում մասնեղելու կորսր ունեցվածքը:

Պարզվում է ուրևն, որ գիտմի ժառանգորդները, որքան էլ որ նրանք մերձավոր չլինեն, զրկվում էին ժառանգությունից, եթև կային մուսուլման ժառանգորդներ: Իսկ այս վերջիններս որքան էլ որ նրանք ազգակցություն ազիևի նևու լինեին, այնուհանդերձ ժառանգության իրավունքը նրանց էր վերապահվում:

Այնուհետև մեք տեսնում ենք, որ նոր մասնեղականություն ընդունած կորսյալը, որ սկսում է անվանվել Մեհրիկուլի, նախքան մասնեղականություն ընդունելը արդեն ուներ երկու որդի՝ Շահնապար և Ջաքարիս անուններով, որոնցից Ջաքարիսն, որը կորսյալներից այժպն էր, գիտմի էր Մնացել, իսկ Շահնապարը նույնպես մասնեղականություն էր ընդունել: Դրա համար էլ համաձայն ֆեթվայի, իր հոր՝ Մեհրիկուլի ունեցվածքը, որն իր ներթին ժառանգել էր իր կորսյալ Բաքայից, նրա մասնազուրկ նևու ամբողջությամբ անցնում է իր փոքր որդուն Շահնապարին, իսկ մեք որդի գիտմի լինելու պատճառով զրկվում է ժառանգության իրավունքից և նևուպայում մասնեղականություն ընդունելով էլ նույնիսկ չէր կարող վերականգնել իր ժառանգական իրավունքները:

Ինչպես տեսանք, նախատախտությունը ազիևի նևուսի ժառանգորդներին հնարավորություն էր առիև ազիևի մերձավոր ժառանգների ձևից խելու բոլոր իրավունքները և նրանց լիովին զրկելու ժառանգությունից: Շարի ֆեթվաներում բավական պարզ ապված է, որ լեթև կա մուսուլման ժառանգ, անհավասանը ժառանգությունից զրկվում էն:

Շարիք ժխտամանակ հնարավորություն էր առիև գիտմի ժառանգներին անմիջապես մասնեղականություն ընդունելով վերականգնել իրենց իրավունքները: Սակայն այդ պետք է կատարվեր նախքան ամբողջ ժառանգության մուսուլման ժառանգների միջև բաժանվելը: Այդպես, ինչպես ասված է ֆեթվայում, ժառանգության իրավունքը պատկանում էր ազիևի վաղ մասնեղականություն ընդունողին:

Միանգամայն հասկանալի է, որ ժառանգության պատճառով տեղի ունեցող նախատախտության դեպքերը ստանձնապես շատ էին քաղաքարևակ

ունեոր դասի շրջանում: Այդ պարզ երևում է կալվածագրերի մեծ մասից, որոնք բոլորն էլ հիմնականում վերաբերում են խոջաներին, արևատավորներին, առևտրականներին և այլն: Հանգուցյայի թողած ժառանգությունը իրոք պետք է բավական շոշափելի լիներ, որպեսզի գրքեր նրա ժառանգներից մեկն ու մեկին հավատարմություն բյան միջոցով դիմացելին՝ ձեռքից խլելու ժառանգության իրավունքը:

Այսպես օրինակ, որոշակի վիսյություն կա այն մասին, որ երևանցի մեծահարուստ խոջա-Անթի որդի խոջա-Հակոբջանի սերունդները 17-րդ դարի վերջերին աղքեն մասնեզակահատություն էին ընդունել¹, Որքան էլ որ ստորորինակ լինի, «շագիդ-ուլ-խյամներին» մեջ կային նաև նախկին հայ հպետականներ:

Բռնի ասիմիլյացիայի նման երևույթները դեմ հայոց եկեղեցին մղում էր համառ և անկասկած պայքար: 17—18-րդ դդ. պահպանվել են բազմաթիվ խնդրագրեր, զրված ժամանակի կաթոլիկոսների կողմից, որոնց մեջ բոլոր է հայանվում այն մասին, որ վերոնշյալ օրենքների հիման վրա, շատ հայեր, որոնք նեոավոր ազգակցական կապեր ունեն սարխներ ասով միանձանված մեկի ժառանգների հետ, մասնեզակահատություն են ընդունում և դիմում են Շարին պահանջելով, որ այդ ժառանգություն ձեռքից վերցվի նրանց ունեցվածքը ու տրվի իրենց: Խնդրագրերում բազմիցս շեղտված է, որ հայերը ընդունված կարգով շիջյա են վճարում և կատարում են մյուս հարկային պարտավորությունները, սակայն անզուհան շարիաթական օրդանների կողմից շարունակաբար խրախուսվում են նման միտումնավոր հավատարմություն բյան երևույթները և հրահրվում ժառանգական վիճեր:

Այս դանդաղներին սովորաբար շուր պատասխանում էր չափազանց ստանդարտ ֆերմաններով, որոնց մեջ հրահանգվում էր անզուհան խաներին ու բեղլարբեղերին վերանսուտ լինել և նետել, որ շարիաթական օրենքներին հակասակ անարգարացի որոշումներ չընդունվեն:

Բնորոշ է, որ հայ ուսյաթների սոցիալ-իրավական վիճակի և հայոց եկեղեցու իրավունքների հարցի շուրջը հրապարակված ֆեթվաներն ու ֆերմանները գլխավորապես վերաբերում են 17-րդ դարի 60-ական թվականներին, Հակոբ կաթոլիկոս Ջուղայեցուն էր վիճակված վճռական պայքար մղել օրըստօրի սաստիացող ասիմիլյացիայի բացահայտ անհնչեցնելի և հատկապես էջմիածնի հարստահարման և նրա իրավունքների սահմանափակման քաղաքականության դեմ, որ մերկապարանոց կերպով զբրտեորվում էր հատկապես Սաֆիուլի խանի բեղլարբեղություն շրջանում (1666—1674 թթ.):

Հակոբ Ջուղայեցին այդ թվականներին հարկադրված է եղել Գիվանալ-սողաբաթից պահանջելու նորանոր ֆեթվաներ, որոնց մեջ խոսվում էր հայկական համայնքին նույց անոյ շնորհված այնպիսի իրավունքների մասին, ինչպիսիք էին օրինակ՝ հայկական ձեռերով ամուսնություն, թաղման և այլ արարողությունների պատասխանությունները:

1669 թվականի մայրաքաղաքի Գիվանալ-սողաբաթից ստացված մի ֆեթվայում կարգում ենք. «Երպան հարգարժան և իմաստուն գիտունները, որոնց խոսքը թող շարունակի իշխել մինչև դատաստանի օրը, լինչ

¹ ՄԳՎ, Թղթ. 1ա, գով. № 82:

են հրամայում նետելու հարցի մասին. Եթե հայ ժողովրդի որոշակի համայնքներ, ինչպես նաև կաթոլիկոսներ, սեպուլխաներ և ուրիշներ, որոնք բնակվում են Ջուղաբ-սաազի, Ուշքիլիսա (Էջմիածնի) կալվող վանքում, Շառիկ անունով հայտնի անպատում և թուժան-և նախնական եղեգիսի ձորում գտնվող Կարմիր վանքում և այլուր, ինչպես նաև Տաթևի և Վաղարի վանքերում, Գարաբաս գյուղում, որ հայտնի է Աղվերծ անունով, և Դափանաթի այլ վայրերում, զիմի լինելով շարունակին դիմիրների կարգով աղբյւր և հումանայն շարիաթական օրենքի կատարեն շիջյայի պարտավորությունը ու նրան հակասակ որևէ գործ չկատարեն և ուզեն ըստ քրիստոնեական հավատքի իրենց ննջեցյալներին թաղել, ամուսնություն ակտեր կատարել, կոչնակ դարելի, աղոթել և աղոթքի ժամանակ բարձրուձայն երգել, այս դեպքում որևէ մուսուլման իրավունք ունի՝ հակասակ լուսավոր Շարի՝ հիշյալ համայնքին նեզություն պատճառել, արգելք հանդիսանալ և շիթոզել, որ նրանք վերոնշյալ ձեռով իրենց կենցաղը վարեն, թե ոչ: Գարգեղեք՝:

Սաղբը այս հարցին միտակուն պատասխան է ապիս և հաստատում է, որ շիջյա վճարող հայերը այդ իրավունքները ունեն:

Թե հայաբնակ որոշ վայրերում ինչ աստիճանի են հասել կրոնական հայամտնները, այդ կարելի է եղբողացնել այն փաստից, որ եղել են դեղգրեր, երբ հայերին թույլ չեն տվել իրենց «հայրենի» կալվածներում աղատարեն վարուցանելով զրազվել: 1658 թվականին հրատարակված ֆեթվայից հայտնի է դառնում, որ հարկ է եղել հարցում կատարելու բարձրագույն Գիվանալ-սողաբաթին, թե՛ «եկը արդեն շարիաթական ձևակերպմամբ որևէ կալված որդես մուրք վերջնականապես պատկանում է որևէ հայի, համաձայն շարիաթի՝ այդ հային թույլատրվում է արդյոք այդ կալվածքը մշակելու, թե ոչ»:

Սաղբը այս հարցին զրական պատասխան է տվել և կնքել², Այս փաստ ինքնին ազդեցուցում է, որ շատ դեպքերում մուլքային սեփականություն իրավունքի հարցում հայերի նկատմամբ լուրջ գովաբանություններ են հարուցվել:

Ֆեթվաներից երևում է, որ խիտա սարածված երևույթ է եղել նաև այն, որ երբ հայ ուսյաթներին որևէ մեկը ստեղծարական կամ այլ նպատակներով մի տեղից մի այլ տեղ էր գնում, այնտեղ նրանից պահանջում էին կրկին անգամ գլխահարկ վճարել, հակասակ դեպքում ստիպում էին հավատափոխ լինել: Այդ անշուշտ մեծ մասամբ տեղի էր ունենում հայ վաճառականներին հետ, որոնցից այս եղանակով փորձում էին խոշոր գումարներ շորթել³:

17-րդ դարի 60-ական թվականներին Գիվանալ-սողաբաթի մի շարք ֆեթվաներում Հակոբ կաթոլիկոս Ջուղայեցին հարկադրված է եղել շեշտել սուր, որ «համաձայն դուրսություն ունեցող օրենքների, հայ ուսյաթները շիջյայն վճարում են միայն իրենց հիմնական բնակության վայրում, մեկ անգամ, և այլ վայրերում ճամփորդելիս նրանցից շիջյա չի պահանջվում»: Սակայն չնայած դրան, նույն ֆեթվաների բովանդակությունից պարզվում է

¹ ՄԳՎ, Թղթ. 1բ, գով. № 144, հմտ. Թղթ. 1բ, գով. № 145:

² ՄԳՎ, Թղթ. 1բ, գով. № 107:

³ ՄԳՎ, Թղթ. 1բ, գով. № 132ա, 132բ, 132գ, 146 և այլն:

է, որ նետավոր վաշտերում շատ հայ վաճառականներ ստիպված են եղել առերես հավատաբար լինել և վերագրաւորւած իրենց բնակավայրը վերադարձնել միտքով, որն իր հերթին տեղի է ալել նոր նետադրումների տեղի մուսուլման բարձրաստիճան հողերահանութեան կողմից:

Ինչպէս զմիայր չէ նկատել մեջբերված մի քանի փաստերից, կրօնական անհանգրձութեան և բունի աստիճանային քաղաքականութեանը անմիջականորեն անդրադարձում էր հայ ապստամբների անտեսական կրօնքին և շոշափում հրանց համար կենսական նշանակութեան ունեցող անտեսական խնդիրներ:

Վերջ մենք առիթ ունեցանք շեշտելու, որ իրանական կառավարող շրջանները կողմից կիրառվող աստիճանային քաղաքականութեանը հայտնի պատճառներով հայ ժողովրդի աշխատավորական խավերի մեջ իր համար նպաստավոր հող չէր գտնուում, և ընդհակառակը, հավատաբարութեան զեղծերը հաճախակի էին հատկապես հայ շահագործող ունեւոր դասի շարքերում (կազմվածատերեր, վաճառականներ, առևտրականներ և քաղաքացիական արիստոկրատիայի այլ ներկայացուցիչներ): 14—15-րդ դդ. պատճառներով ևս հայտնի է, որ այդ դարերում մասամբ բունի և մասամբ կառավոր կերպով մասնակցականութեան ընդունեցին հայ խոշոր ֆեոդալական աների մի շարք աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ:

Այս հանգամանքը առավել ևս գալիս էր մտահոգելու հայոց եկեղեցու գործիչներին, որովհետև այդպիսով խորխուրվում էին եկեղեցու ինչպէս հասարակական, այնպէս նաև անտեսական հիմքերը: Եվ անս մեկը տեսնում ենք, որ այս տարիների կաթողիկոս Հակոբ Զուգրայեցին հանդես է գալիս աստիճանային քաղաքականութեան զեմ ուղղված պայքարի գլխավոր կողմակիցի զերում: Նա առաջին հերթին վերջում է գտնուպես սկզբունքային հարցերի կապակցութեամբ գերազույն Դիվան-ալ-սաղարաթից ձեռք բերել հաստատուն ֆեթվաներ և դրանք վավերացնել ապ շահական ֆերմաններով: Այդ ֆեթվաները շարիաթական-նոտարական պատճեններով բազմացվում էին և ուղարկվում բոլոր թեմերին: Ապա նա շրջադաշտում էր խոշոր հայաբնակ կենտրոնները և ամենուրեք կազմակերպում վանքերի ու եկեղեցիների վերականգնման և վերանորոգման գործը: Երբ ստացած ֆեթվաների մեծ մասը հատկապես վերաբերում է Հայաստանի տարբեր վայրերում (Էջմիածին, Մուղնի, Խոր-Վերանյ, Մեղրի, Աղուլիս, Ատուպատ և այլուր) գտնվող վանքերի վերանորոգման իրավունքներին, որովհետև ամեն անգամ էր հայերը ձեռնարկում էին վանքերի ու եկեղեցիների վերանորոգման, առկալան շարիաթական օրդանների կողմից արգելադրել էին հարուցման և հարկ էր լինում այդ մասին առանձին ֆեթվայով Քուլլուտութեան ստանալ Սպահանից: Ինչպէս գիտենք, Հակոբ Զուգրայեցին իրեն հատուկ կառավարող առանձին ուշադրութեամբ էր նվիրում նաև հայերեն գրքերի տպագրութեան կազմակերպման հարցին:

Հայոց եկեղեցու և հայ համայնքի իրավունքների այս փաստադրումը անդոր էր կանխելու ազգային հալածանքների և կրօնական օկուպեիստների ալիքը, որը գնալով ավելի էր մոլորեցնում: Երևանի թեոլոգիկ ընդարտող

Handwritten text in Armenian script, including a circular seal at the top left.

Handwritten text in Armenian script, continuing the document's content.

1660 թ. հրատարակված Եան-Սուլեյմանի և քաղաքական ու Դիվան-ալ-Սաղարաթի ֆեթվանի ինչոյս վերջուց հայերին շրիատական կարգով ամուսնութեան թուղթ և այլ մեքեր ու եկեղեցական արարողութեանը թույլատրելու մասին:

1 ՄՊՎ, ԲՂԲ, 1ր, վավ. №№ 132ա, 132բ, 132գ, 146:
2 ՄՊՎ, ԲՂԲ, 1ա, վավ. № 67, ԲՂԲ, 1ր, վավ. №№ 134, 136, 146 և այլն:

1669 թ. հրատարակված Շահ-Սուլեյմանի հրապարակած առ Իբրահիմ-աղ-Սադատբեկ ֆեթվան հայեցից միջոց իրենց բնակություն գալուստ քիչյալ պանելուս և ավերված եկեղեցիները միայն նստիկն ձեռք և նույն շինանյութերով վերանորոգելու մասին:

Սաֆիկուլի խանը ի զեմս Հակոբ Զուլպաչեցու տեսնում էր մի անձնավորություն, որն իր նեղինակությունը, վայելած ժողովրդականությունը և զործիմացությունը կարողանում էր շուրջ հակահարված տալ նայեթի նկատմամբ կիրառվող ասիականացիայի քաղաքականությունը և պաշարել նրա կողմից արտահայտվող հարստահարման փորձերի դեմ: Ուստի, երբ կաթողիկոսը 1672 թվականին, արդեն հուսահատված ստեղծված ծանր պայմաններից, փորձեց անձամբ դնալ Սպահան շահի հետ հանդիպելու, Սաֆիկուլի խանը արդեւք հանդիսացավ և ճամփից ետ վերադարձնելով արդենվավակեց նրան Երևանի Անանիա առաքյալի վանքում:

Սեր կառծիրով, 1672—73 թվականներին է վերաբերում նաև Հակոբ Զուլպաչեցու նամակը ուզգված ուսուսաց Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին, երբ նա խանի նրամտով բանտարկված լինելով, Վարդապետով գնալ Սպահան և չունենալով օգնություն ոչ մի հույս, հավանաբար իրեն շրջապատող հայ զործիչներին խորհրդով նպատակահարմար է գտել դիմել Ռուսաստանի կայսրին, որպես քրիստոնյա պետության վերահսկողի և խնդրել նրա միջամտությունը հայերի նկատմամբ Սեֆյան Իրանի վարած քաղաքականության հարցում:

«Պարտկառանում մեզ և մեր եկեղեցու վրա պարսից պաշտոնյաների կողմից տրվում են անա օտարոտի հարկեր:— գրում է նա իր նամակում, — և մեզ, որ չենք կարողանում մեր շքավորության և ազատության շնորհիվ հատուցանել այդ հարկերը, քշում են զեպի բանտ (ընդգծումը մերն է — Ն. Փ.), շարչարում են, տանջում և վերջապես, որ հետինն ու գլխավորն (է) մահակցականների նպատակների՝ իրենց զավանանքն են հարկազրում բնույթներ: Եթե այդչափ հալածանքները զրկեին մեզ միայն հարստությունից և աշխարհային ստացվածքներից, հարիքը փոքր կլիներ, և ես լուսության կտալի այդ քայց կեր տեսնում եմ, որ օր օրի վրա մեր ի Քրիստոս սրնվող զավակները հետաքս (մայրական) ստիճքից, խարված պատանիները նավով հեռանալիս, չափանասներին ու դիտակցության եկամտներին ուժով մղված զեպի հավիտենական փրկության հակառակ զավանանքը, — Վարսպանությունով տանել այցքան մեծ կորուստը, անա, արցունքներ թափելով առ Աստված՝ նրա պատկերի առաջ, մտանում եմ նաև յուր թագավորության մեջ նրա սեղապահ Կույսեր, Ջերգ Մեծությունը, որպեսզի բարեհամե օգնել մեզ, խեղճությունից ճնշվածներին, և կեր նորին ամենազոր Մեծությունը պարսիկների մոտ դեպաններ ուղարկելու լինի մի քանի խոսք (ստեղ) ի պաշտպանություն մեր ստացվածքի... յուր թագավորական զիվանազաններին նրամայե ազդել: Ռուս իշխանությունը մեծ նշանակություն ունի պարսիկներին ուշքում և դուրեց տաջիկայում հավակնություն չունենան այնքան տանջել նրանց, որ ի Քրիստոս-Աստվածն ունեցած ընդհանուր հավաստի շնորհիվ, կարող կլինեն Ջեզ ուղղել իրենց հայացքը»:

Նամակի մեջ քերված նամոլածից պարզորեն երևում է, որ այդ մասնակի Հակոբ Զուլպաչեցին դեռևս հավատում էր, որ հալածանքներն ու հարստահարության զեպքերը սպարսից պաշտոնյաներին անձնական նախաձեռնության հետևանք են և որ եթև ուսուսաց ցարը իր զեպան-

Ն. հովաննիսյան, Հակոբ Զուլպաչեցու մի գրությունը ուսուսարունքները-Արարատ, 1915 թ., էջ 780—81. Հմտ. Армяно-руссские отношения в XVII веке, 1908-1910-1911 թթ. հրատարակչի էջ 98, ուսու. թարգմ. էջ 237:

ների միջոցով հանդես գա հայերի պաշտպանությունք, ապա շահը կարող է սուսակ նրանց և թույլ չտալ, որպեսզի ճնշեն հայերին: Նամակի բովանդակությունն քիչ մասամբ մասնական էր երևում է, որ նրա նկղինակին (ամիկի ճիշտ՝ նկղինակներին) հուզող հիմնական հարցը ժողովրդին սպառնացող ասիական լյացքիայի և ձուլման վտանգն էր, կամ ինչպես ասված է նամակում, Եմիմ կորստյան վտանգը: Եվ իրոք, հայ աշխատավոր ժողովուրդը կարողանում էր նյութական ծանր դժուրություններին դնով հատուցել օրինական բոլոր հարկերն ու աուրբերը և այդպիսով պահպանել իր ազգային արդիցիտաները: Մինչդեռ, ինչպես մենք տեսանք, միայն արտաքին օրենսդրական միջոցառումների, անտեսական ապրիկների ճնշումների, կամ ինչպես բնութագրված էր սակ, Եշիթաղի (عشراقل) միջոցով էր, որ իրանական ասիական լյացքիայի քաղաքականությունը:

Փաստեր կան ենթադրելու, որ այս գիմումը անհետանք չի մնացել, որովհետև, երբ 1674 թվականին Հակոբ Զուղայեցուն հաջողվում է զազատագողի փախչել զեպի Սպահան, Մաֆիկուլի խանը մի բնդարձակ ամբաստանագիր է ուղարկում շահ Մուլիմանին, զրպարանելով կամթողիտին: Թանի այս նամակը ստացվում է նախքան Հակոբ կամթողիտի Սպահան հասնելը: Մահալան շահը այդ գրությունը գեա լրիվ շքնթերցած, տեղն ու տեղը պատում է այն, աբում իր մտ գրված կրակարանի վրա և գայրացած գոչում. «Մաֆի Դուրի խանն քակ զերկիրն, և ինքն զիր վնասն գնե ի վերայ ստալիսոց՝, Պետք է ենթադրել, որ շահը, նրա հեա միասին նաև էթեմագ ուղղովին, արդեն ենթադրվել էին որոշ հարցապնդման Մանկոյան գեապանների կողմից: Մասամբ դրանով պետք է բացատրել և այն, որ Հակոբ կամթողիտը շատ սիրելի ընդունելություն է գտնում արքունիքում և մեկ տարի հետո, 1675 թվականին նոր խանի՝ Թավրիզի Ռուսամալ խանի որդի Մաֆիկուլի խանի հեա վերադառնում է Երևան, իսկ նախկին Մաֆիկուլի խանը ձերբակալվում է և զրկվում իր ամբողջ կարողությունից:

Մահալան Ֆեղալական այնպիսի մի երկրում, ինչպիսին Սեֆյան Իրանն էր, որտեղ յուրաքանչյուր խան ինքն իրեն համարում էր ավյալ հանդեպի լիբրավ տերն ու անօրենը, որի տանձին նախնիներում կենտրոնական իշխանության սովերն անգամ չէր երևում, նման արտաքին գիվանդիտական միջամտությունները չէին կարող որևէ ազդեցություն գործել և կանխել այն բոլոր շարքերները, որոնք բխում էին պետական-ասորական ամբողջ սխտեմից:

Այս երկրորդ Մաֆիկուլի խանը ոչ միայն վերջ չափեց կրոնական հայածանքներին, այլ նորահար արգելքներով գերազանցեց իր նախորդին: Նա ձեռնարկեց մի շարք ուժեղ սեպերսիաների՝ ուղղված Երևանի բեղաբերելու վրա մեջ բնակվող հայ ազգաբնակչության դեմ: Այս խարտիան և անհանդուրժողական քաղաքականությունը Երևանի ազրեկանական համայնքը պատասխանեց միանամուս պատասխանությամբ, որը հայ-ազրեկանական պալալոր բարեկամության և եղբայրության պայծառ լջերից մեկն է կազմում:

1 Ջաբրեհա Մաբիկուլ, հատոր 2, էջ 80:

«...և արարին խորուրդ, — գրում է Ջաբրեհա Մաբիկուլ, — և եղին զլիաուր ինքեանց գումն Թաթայի անուն, և անուանեցին զինքեանց Դաբախայար: Եւ խորհեցան զիրուսա խանին՝ սակով սա... սակ, յուսուրս անձրիի քրիստոնեայք մի: Ելցեն արտաքու մեք անս դրացի եմք քրիստոնեից և խանն ի խուան կամք ընդ նոսա. առևտուր ի միասին լինի, և շահս բազումս ունիմք ի նոցանէ և սա կամի գրկել զմեզ ի շահից մերոց: Եւ զի, սակ, յազթարանս քրիստոնեից մուսուլման մի մտցէ. արզ զամենայն ցատապարս մեր և կեղեցիքն բռնկեն. այլ և տեղի գրասանաց մերոց և կեղեցիքն են. զմեռեալս թարց նրամանաց իմոց սակ՝ ոչ թաղել, ապա ուրեմն՝ արկս կամի սանուլ ի մեռելոց: Եւ զգոզս ոչ պատմէ, այլ սանուս տուգանս՝ և թողու. և նոքա դարձեալ սանեն գողութիւն: Զայս և այլ բազում շարին նորս ցրեցին և ձեռամբ թաղապարսկան ծառայի առաքեցին առ շահն և ինքեանք յարեան ի վերայ խանին և մուծին ի սուսն, և ոչ թողին կանել արտաքու Այլ և կնքեցին զամենայն գրունս ամբարացն և շափով տային զկերակուր նորս: Եւ այսպէս աստապանօք պահեցին զնա մինչև եկն այլ խան և զնա նալածեցին և ելեալ զնաց լեապանն և երկիրս մնաց խաղաղ՝: Հակոբ Զուղայեցու և իր գործակիցների հայ վաճառականության ու մեխիքների համար ամիկի քան պարզ էր գտնում, որ փրկութան միակ միջոցը երկրի շուսափույթ զարտադրումն էր պարսկական լծից: Նույն օրերին, երբ Երևանում տեղի էին ունենում վերը նկարագրված զեպքերը, էջմիածնում գումարվում էր զազանի ժողով, ուր քննարկվում էր երկրի ազատագրման հարցը:

Ինչպես գիտենք, ազատագրական այս ձեռնարկը սկիզբն էր շուրջ 150-ամյա այն ներստական պայքարի, որ մղեց հայ ժողովուրդը, և որը ի վերջո, շնորհիվ սուսական պետության ու ժողովրդի օգնությունից, հայ ժողովրդի Արեւելյան հաստմաի համար պատկեց հաջողությունը:

Պատմական Հոյաստանի մի զգալի մասը կարողացավ թաթալիկ իրանական ասիականությունների ծանր լուծը և մտավ զարգացման ամիկի բարձր ստտեմանի վրա գտնվող սուսական պետության հովանու սակ:

1 Ջաբրեհա Մաբիկուլ, հատոր 2, էջ 80:

Ի. ԱՐՈՒԱԶԵ

ՆՈՐ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ ՎՐԱՑ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԱՆՑՅԱԼՈՒՄ

(16—17-րդ դդ.)

Մեզ հասած գրական աղբյուրների համաձայն, վրաց և հայոց գրական հարաբերությունների զարգացմանը կարելի է հետևել 5-րդ դարից: Արդեն նշել ենք մեկ անգամ¹, որ վրաց և հայոց գրական հարաբերությունների զարգացման մեջ մի քանի փուլ է նկատվում: Առաջին փուլը բնոգրվում է 5—8-րդ դարերը: Այդ շրջանում վրաց և հայոց գրական հարաբերություններին նպաստում է զամանական միասնությունը. իսկ այդ հարաբերությունների գործողության աստղաբեկն է հանդիսանում մեծ մասամբ Հայաստանի սահմանակից այսպես կոչված Մտորին Քարթլիո հարավ-արևելյան զավառը:

Երկրորդ փուլը բնոգրվում է 9—10-րդ դարերը: Այս շրջանում զամանական միասնությունը, թայց արդեն հայություն մի մասի հետ միայն, գրական հարաբերության համար նույնպես նպաստավոր հանգամանք էր հանդիսանում: Այն վայրը, որտեղ ստեղծագործական աշխատանք էր տարվում, մեծ մասամբ Վրաստանի հարավ-արևմտյան Տաու (հայերեն՝ Տայք) զավան էր:

Հիշյալ փուլը բնորոշվում է և նրանով, որ նրա բնթացքում գրական հարաբերություն է նկատվում նաև Վրաստանի և Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնվող հայոց և վրաց կուլտուրական օջախների միջև, այն է՝ Արևուստյանում գործող հայ գրական շրջանի և վրաց պահպանող կուլտուրական այնպիսի կենտրոնի միջև, ինչպիսին էր Պաղեստինի վրաց վանական զաղուիթը:

Յրրորդ փուլը համընկնում է Վրաստանի առանձին զավաների միավորման և նրա պետական միություն ու հզորություն գարաշրջանին՝ 11—13-րդ դդ.: Այս շրջանի գրական հարաբերությունների աշխուժացմանը գլխավորապես նպաստում էին զարձայլ զամանաբանտրեն վրաց հետ կապված հայկական այն վանքերը, որտեղ գտնվում էին վրաց պետության սահմաններում և հիմնականում տարածված էին Սպասուլարների պատկանող հայկական նոգերի վրա: Նրանց նախաձեռնությամբ հայկական գրականու-

¹ Ի. Արույան, Վրաց և հայոց գրական հարաբերությունները 9—10-րդ դարերում, հետազոտություն և բնագրեր, Վրացական ՍՍՏՊ Ա հրատ. (վրացերեն), Քրեիսի, 1944 թ., էջ 01—018:

թյունը, ր զեմս վրացերենից կատարված թարգմանությունների, այս ժամանակամիջոցում ծանոթացավ այնպիսի հուշարձանների հետ, ինչպիսիք են Հովհաննես Պետրիձու, Պրոկի Դեպոզիտոսի և Հովհաննես Գամատկացու փրկիսոփայական երկերը¹, որոնցից մի քանիսը, միջին դարերի ուշ ժամանակներում ևս ուսում ստանալու համար պարտադիր դաստիարակներից էին համարվում: Վրացական պետության կազմի մեջ գտնվելու և վրաց ժողովրդի հետ բազազարկան և կուլտուրական կապերի ամրացման շնորհիվ նա անգղիզեր գրանուշ է գրում ծանոթանալու եղբայրական վրաց ժողովրդի անցյալի հետ Այդ պահանջի արդյունքն է հանդիսանում «Քարթլիս Տխովրեբախի» հին հայկական համառոտ թարգմանությունը²:

Վրաց և հայ գրական հարաբերությունների զարգացման նոր, շորքոր սրբ փուլը մինչև օրերս 18-րդ դարն էր համարվում, քայց ինչպես հիմա է պարզվում, հիշյալ փուլը միայն այդ պարզ չի սահմանափակում: Ինչպես պիտի ցույց տանք, կան այնպիսի փաստաթղթեր, որոնք վկայում են այն մասին, որ այդ 4-րդ փուլը սկսվում է դեռ 16—17-րդ դարերից:

18-րդ դարի վրաց մեծ գործիչներ Վաստանզ VI-ը, Սուլթան Սարա Օրբելիանին, Անտոն I-ը, Վախուշտի Բողոքտիտին և ուրիշներ հայկական կուլտուրայի հետ, մասնավորապես գրականության բնագավառում, մերձավոր ծանոթություն են ունեցել և հասնալս ընդօրինակել կամ երբեմն՝ Սարայի խոսքերով ստած, նմանվել են նրա նմուշներին: Դրա համար էլ հիշյալ գործիչները սերտ հարաբերություն են ստեղծել նաև կուլտուրական գործիչների հետ: Հիշենք թեկուզ Վաստանզ VI-ի և նրա որդու Վախուշտու մերձավոր աշխատակից Զուրաբ Ծանոզվանին, որին արքան և արքայորդին հանձնարարում են հայերենից վրացերեն թարգմանել մի քանի փրկիսոփայական և քերականական երկեր³, որոնք նրանց կողմից խմբագրական շահույթներից հետո լույս են ընծայվում: Այստեղ չենք կարող չհիշել և Փյոլիպոս Այվթմաշաշվիլուն, որի օրոնությունը Անտոն I-ը վրացերենի է թարգմանում նոր-Ջուղայի և Վեներտիկի հայկական դպրոցներում մշակված, այսպես կոչված, ազատ դեոտությունների գտագրքերը, ինչպիսիք են Սիմեոն Զուղայեցու Տրամարանությունը, Մխիթար Սեբաստացու ճարտասանությունը, Տրամարանությունը, Քերականությունը և այլն: Քարթլիկախելում այն ժամանակ բացված սեմինարիաների համար անհրաժեշտ դասագրքերի մի մասը, մինչև Ռուսաստանի կուլտուրական կենտրոններին նեա անմիջական կապ հաստատելը, այդ դպրոցների վարիչները հայերենից էին ընդօրինակում կամ էլ ստեղծում էին բոտ հայկական նմուշները:

Իր ներթին, հայ գործիչները, եթե վրաց գրականության որևէ մի

հուշարձան գրանում էր նրանց ուշագրությունը, ընդօրինակում կամ թարգմանում էին այն, և այդպիսով մասշնչի էին դարձնում այդ հուշարձանը ընթերցող նաչ շրջանների համար:

Հին գրական աղբյուրները, որոնք պահված են հայկական ձեռագրերի գրապահոցներում և առանձնապես մեզ համար մատչելի երևանի ձեռագրատան մեջ (Մասեհայգրանում), այնպիսի նորանոր փաստաթղթեր են գնում մեր արամաղբյուրյան տակ, որոնք ակնհայտնի վկայում են անցյալի վրաց և հայոց գրական սերտ կապերի մասին:

Այսպիսի նոր փաստաթղթերից մեկը, որ հայկական փոքրածավալ ձեռագրի 3-թերթյան պատասխի է ներկայացնում (Մասեհայգրանի ձեռագրի, № 9144, հնում՝ պատասխի № 880), հազարում է, որ ընդօրինակված աշխատությունը թթարգմանեցալ ի ֆրանկաց վրացեր և մեք է վրացոց ի հայ լեզու գրեցաքա:

Այս խոսքերը արտադրողի ձեռքով են զրված. նախորդում են մեր պատասխիի վրա գեակոված գրքի զլուխներից մեկին. որի վերնադիրն է «Գլուխ երրորդ, աստեղաց որպես ճանաչի ի վերայ ձեռաց ամենայնի բոտ խաբարանլուք»:

Գլխի այդ վերնադրից պարզ կերպով երևում է, որ այդ աշխատությունը վերաբերում է աստղերին և այն էլ ձևերի կապակցությունը: Այսպիսի բովանդակություն ունեցող երկ իսկապես կա վրացերենում, մեր ձեռագրերի հայաբաժանների մեջ. այն սովորաբար կրում է «Տեղություն—տիտուրք» կամ «Եջլեռո» աստիճան՝ ձեռնագրանությունն անունը: Մեզ հասած ձեռագրերը մեծ մասամբ 18-րդ դարին են պատկանում, սակայն ինքը երկր այս դարից առաջ է ծագել: Այդ մասին տեղեկություն է պահպանում 19-րդ դարի մի ձեռագրի արտադրող Գավթիթ Ամիրխանն (գեակում ենք թարգմանաբար):

«Այս փրկիսոփայական գիրքը արտադրեցի ես, Գավթիթ Իվանեան Ամիրխան, Օրբելիանների սարգարի բնասանիքի անտեղը, հին, երեք հարյուր վեց ասորի ձեռագիր գրքից, որը սրա բնագիրն էր. Քրոնիկոնն է այսպիսի՝ 668 (ՄՆՁ): Սրա բնագիրը արտադրված է այց Քրոնիկոնի հաշվով Քրիստոսից հետո 1569 թվին: Եթե որևէ մի բան սխալ լինի, ներեցեք: 1875 թվին, հունվարի 31-ին ավարտվեց» (Վրաստանի պետական թանգարանի ձեռագիր Տ-46, էջ 277):

Եվ իսկապես, հուշարձանի լիբրե ևս հաստատում է Ամիրխանի հիշատակարանի ճշտությունը: Նրա թարգմանությունը ավելի վաղ կատարված լինել չի կարող նախընթաց որևէ դարում նրան տեղադրելը կնականեր հուշարձանի լիզվին ու սեխն:

«Տեղություն» (Ախարբը) կամ «Ձեռնպանությունը» աստղաբանական երկ է: Նա պատմում է զլխավոր աստղերի կամ լուսաստուների մասին, նրանց գիրքի, չարժման և եզրերների» կամ կենդանակերպերի անցման մասին, ինչպես և ձեռնագրանության և այս կամ այն աստղի տակ ծնված անձանց վերադրված հատկությունների մասին: Աստղագիտության կամ աստղաբանության այս ձեռնագիրը հետաքրքիր որոշ նյութ է պարունակում միջանում բնագիտության մտքի զարգացման պատմության ուսումնասիրման համար: Նրա լիակատար գնահատումը, ինպիսի, այդ գի-

¹ Ի. Արսլան, Ռուսաստանի գրադարանի վրաց գրականության արձանգրանները հայ գրականության մեջ, «Տեղեկագիր ՍՍՄԳ Գիտությունների ակադեմիայի հայկական ֆիլիալի», № 8 (22), 1942, էջ 3—10:

² Ի. Արսլան, Քարթլիս Տխովրեբախի կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը, «Հայկական ՍՍՄ Ժողովածուների կից Պետական Ձեռագրատան (Մասեհայգրանի) զիտական նյութերի ժողովածու», № 1, Երևան, 1941, էջ 31—40:

³ Ի. Արսլան, վրաց հին քերականական գրականության հին հուշարձանները: 1. Զուրաբ Ծանոզվանի, «Վրաստանի պետական թանգարանի Տեղեկագիր», 1940 թ., X B, էջ 141—159:

Այսպիսով պարզում է, որ ոչ վաղ քան 16-րդ դարը լատիներենից վրացերեն են թարգմանել աստղաբանական այդ գիրքը՝ «Ախտաբքը», որից (այսինքն վրացերենից) հետագայում, համարաբար 17-րդ դարում, կատարել են հայկական թարգմանությունը:

Վրաց ու հայոց գրական հին կապերի մասին վկայող երկրորդ փաստաթուղթը բժշկական այն գիրքն է, որ կոչվում է «Կարաբագին» կամ հայերեն տարապահան:

Մինչև օրս մեկը գիտենք երկու տեսակի վրացերեն «Կարաբագին»՝ ընդարձակ և համատու: Եվ մեկը և մյուսը հրատարակված են: Ընդարձակ կարաբագինը, որի երկրորդ մասը 1950 թվականին է լույս տեսել՝ Զագա փանասկերուկու անվան հետ է կապված, և կազմվել է 15-րդ դարի վերջին՝ Նրա մեջ նամաձուլված են այդ ժամանակ վրացերեն լեզվով գոյություն ունեցող բոլոր կարաբագինները: Համատու խմբագրության, կամ այսպես կոչված «Ինչ-զագայան» կարաբագիններից մեկը, «Կոնգրեսական կարաբագին» վերնագրով հրատարակվել է բժիշկ Լ. Կոտետելիի տամբարայնությանը¹:

Վրացերեն կարաբագինի այն տեսակը, որ այլևի էք սարածված ժիջնագրքյան վրացական բժշկագիտությունից մեզ, անհետևիչ չի մնացել և հայ բժշկական գրականության կոզմից: Ինչպես ստորև ցույց կտրվի, մեզ հասել է այդ հուշարձանի հայկական թարգմանությունը Հայկական ՍՍՌ Միջնորդների Մոփանի կից պետական ձեռագրատանը (Մատենադարանում) պահվող 17-րդ դարի մի ընդօրինակությամբ:

Հիշյալ հայկական ձեռագիրը Մատենադարանում դրանցված է № 412-ի տակ: Ձեռագիրը մեծածավալ է և բովանդակությամբ հարուստ: Նա բաղկացած է 242 թերթից (32×25 սմ), գրված է թղթի վրա, երկդյուն (25×7 սմ), այսպես կոչված հորս գրչության: Էջը միջին հաշվով 24 տող է պարունակում: Վերնագրերը՝ կարմրագույն, իսկ տեքստը սև թանաքով է գրված: Ձեռագրի վերջում, ուր սովորաբար գեղեզված է լինում «Տնչաստակարանը», որում, ըստ սովորության, ոպասելի էր գտնել ի միջի սյուրց, և ձեռագրի գրչության ժամանակի մասին տեղեկություն, թերթերի անկումով պակասում է: Այդ պատճառով ձեռագրի ծաղման ժամանակը սահմանել կարելի է միայն պատճառաբանական հատկանիշներով: Մասնաղետներ և նրանց թվում առաջին ներթին հայկական ձեռագրերի նկարագրող Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը, իբրև ձեռագրի գրչության թվական ընդունում են 17-րդ դարը:

Ձեռագիրը երեք մասից է բաղկացած, Առաջինը (2բ—18բ) կոչվում է «Դեկրոյ գուրաթին», երկրորդը (22ա—95ա)՝ «Առաջին արտապահան», իսկ երրորդը (95բ—242բ) կրում է «Երկրորդ արտապահան» վերնագրեր: Ախրապատինի կազմողը ամեն մի մասի նախագրել է ստանձին ցանկ, որտեղ թվարկել է ամբողջ մասի մեջ մտնող գլուխները:

Ախրապատինի գլխավոր երկու մասերի բովանդակությունը նույն

¹ Զագա փանասկերուկու, բժշկական գիրք (կարաբագին), ՎՄԱԹՆԵԿԱԶ, Քրեմլինի, 1950 թ. (վրացերեն):
² «Անդուգական կարաբագին», բնագիրը մշակեց և առաջաբանը գրեց բժիշկ Լ. Կոտետելիի, Քրեմլինի, 1940 թ. (վրացերեն):

սույու համար ստորև տալիս ենք դրանց ցանկերը: Ինչպես պիտի տեսնենք, այդ արտապատինը վրացերենից է թարգմանված հայերեն և այդ հարաբերությունը նույն սույու հպատակով, թեև ոչ մասամբ, հայկական ցանկերի կոզմից զետեղված ենք նրանց համապատասխան վրացերենը, որը նանում ենք վերոհիշյալ «Անդուգական կարաբագին»-ից:

Ցանկ գրուք, որ կոչի արտապահին

- ա. թէ որպես պարտ է հաքիմին
- գնալ վերայ հիւանդին:
- բ. ճանաչելն և տեսնելն կարուրին:
- դ. Նշանն ստուգութեան և տեսուին:
- զ. Երեսի գոյնի ճանաչելն, թէ որպես է:
- ե. Գոյեղդոյն երբո տեսուին հիւանդին:
- զ. Բորճանն, որ ժամու մարդ է:
- է. Շունն, որ զկարեայ սունուք
- ը. Տարայ ճանաչումն և ամսայ
- թ. Յագութքն, որ խաղայ
- ժ. Գոնի ցու կայ, որ նար շի քինի:
- ժա. Դեք վեր տեսուին:
- ժբ. Այլի գեղ սունուին:
- ժգ. Մանր գեղերուն սունուին:
- ժդ. Այսրիքն քաց անելու:
- ժե. Մատրուխներու:
- ժզ. Լուղներու:
- ժզ. Հապերու:
- ժը. Կուրերու:
- ժթ. Տրագ տաքութենի:
- ի. Մանուհիու և դարկրիերու և իարտիքներու:
- իա. Թրիսքներու:
- իբ. Շարպաթներու:
- իգ. Սքանգուրիներու և լերդի:
- իզ. ժամանակն բաժանած վերայ մարդոյ:
- իև. Յիսոն, որ է...
- իզ. Կին, որ չպոտայ և հայգին
- իէ. Որ դուստր բերել:
- իը. Զրով Բ. Կոպուլինի:
- իթ. Մնեղևն երտխայի:
- ա. օլեմինգան ճնդլուսնա մոլոտոն:
- բ. Մեղեքեմ և ճեքա կոլլուսնա օլլուսնա:
- գ. Նիժնի ցանաչուսնա:
- դ. Նիժնի ցնոնիստոլլուսնա և Մեղլուոնիստոլլուսնա:
- ե. Նիժնի, որմե ճնդլուսնա օլլուսնա և Նիժնի ցնոնիստոլլուսնա:
- զ. Նիժնի, որ Բոլխաննա Մեղլուսնա:
- զ. խլլուսնա օլլուսնա:
- է. Մալլուսնա օլլուսնա:
- թ. Մալլուսնա օլլուսնա:
- ժ. Մալլուսնա օլլուսնա:
- ժա. Մալլուսնա օլլուսնա:
- ժբ. Մալլուսնա օլլուսնա:
- ժգ. Մալլուսնա օլլուսնա:
- ժդ. Մալլուսնա օլլուսնա:
- ժե. Մալլուսնա օլլուսնա:
- ժզ. Մալլուսնա օլլուսնա:
- ժը. Մալլուսնա օլլուսնա:
- ժթ. Մալլուսնա օլլուսնա:
- ի. Մալլուսնա օլլուսնա:
- իա. Մալլուսնա օլլուսնա:
- իբ. Մալլուսնա օլլուսնա:
- իգ. Մալլուսնա օլլուսնա:
- իզ. Մալլուսնա օլլուսնա:
- իև. Մալլուսնա օլլուսնա:
- իզ. Մալլուսնա օլլուսնա:
- իէ. Մալլուսնա օլլուսնա:
- իը. Մալլուսնա օլլուսնա:
- իթ. Մալլուսնա օլլուսնա:

ժմրտա գաղթից և մտա ևարևոր
 Բնեցի, Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով

ճնճած և քայքայի չափով և զար-
 դարայ անէ, քէլ մի նիշուր Եր-
 ժէ, ջրով լուսէ և զգին վերայ օճէ:
 Թէ չուրս դայ, առ չարուն և քայ-
 քայով լուսէ և այնով զարդարայ անէ
 տուր, ետայ առ ստիս և քայքայի
 ջուր և քէլ մի աղ խառնէ և քէլ
 քայքայ ալ խառնէ և զարդարայ
 տուր: Թէ և ոչ այգով լինի, քէլ մի
 ստիս, քէլ մի խարդոլ ձեռէ և
 միտակ խառնէ, ջրով լուսէ և խը-
 մեցուր: Թէ և ոչ այգով լինի,
 քայքայի լեզուի հանց, որ մինչև
 բուրն մէջն նստի շատ մաս: Ետայ
 իրեւում պզղ ջուր բանէ և դի վեր
 կուր դայ:

Ետայ որ սորովն վեր գայ և
 գուր գայ և արեւն չկորի և այլի
 գայի լինի, այս զեղբորս զար-
 դարայ անէ տուր: Առ քայքայ և
 իբթու նսան կից, գուրսար, սամզ,
 ձեռէ, քայքայով խառնէ և զարդարայ
 անէ, օգտէ: Թէ այս չօգտէ, անէ
 գայքիւրիս զուրայ և չոր մանու-
 շակ, ձեռէ և ոչ լուրդայում խառնէ
 և քէլ ազկայ մօր կաթն և այնուր
 սորի բուրբն անու: Թէ այս չօգտէ,
 սու գրգռի սիրան, ձէլ և մանուշակ
 ձէլ, միմիանց մէջն խառնէ և
 զերան ջուրով այլ մէջն խառնէ և
 խմեցուր:

Թէ այս ցաւիս մէջն փորն կապ
 ունենայ, սու քաստայ ջուր Ժ. դրամ,
 սրիշու Ժ դրամ՝ խիտալայարի
 մէջ միմիանց մէջն խառնէ և քաս-
 տայ ջրով զարդարայ անէ և կեր-
 կուր դարայ կերակուր կարգէ, օգտ
 ստատածով:

Թէ զգում իբր մտայ, փխայ, որ
 է . . . , կամ սիր, այնուր զեղն
 այս է. սու տուարի միս և սալորու-
 մի թևով կապէ մամուր մէջուր
 և տուր որ կուր տայ: Երբ կուր տայ,
 հարցար դի վեր քարէ, և այլի
 կուր տուր, և այլի դի վեր

Իհանդեղենը և յիւրեղեմ ամուրը,
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով

քարէ, այնչափ սրու, որ մինչև
 հանէ և կամ վայր տանէ, և այդ է
 և միտակ
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով

Թարգմանութիւնը հարգատ է, բայց սու բայտ նկատում է վրացիներն
 բնագրին: Թարգմանիչը մասնագետ է:
 Հաշի առնելով իր թարգմանած բնագրի գործնական նշանակու-
 թիւնը, որպէս բժշկական երկ, մեր թարգմանիչը մեծ գիտելութամբ և
 պատասխանատուութեամբ զգացմունքով է մտակցել իր գործին: Եթէ հնչուինք
 մի քանի ակամա սպրդած սխալները՝ թարգմանութիւնը կատարված է
 ճշգրիտ:

Թարգմանչի մասնագետ լինելը երևում է, ստալին ներքին նրանից,
 որ նա նույն գործածված բժշկական տերմինները, որտեղ վրացիներում և
 հայերենում սարածված էին ստորերին ու պարսիկերեն գրականութեան
 նորնիվ, այն ձևով է գործածում, ինչ ձևով նրանք յուրեղած էին նիւ
 նիական բժշկական գրականութեան մեջ, եթէ թարգմանիչը մասնագետի
 համար անմասնիք լինէր նիւ նիական բժշկական գրականութիւնը, այն
 գիտելով նա հիշապ տերմինները կնեկապացնէր, անշուշտ, վրացիներին
 ձևով:

Որ հայ թարգմանիչը թարգմանելու համար ընտրած նյութի փոխ-
 դրամն ժամանակ ձգտել է հարգատ մտալ բնագրին, այդ երևում է
 նաև նրանից, որ վրացիներն այդուրի գուտ վրացիներն բժշկական տերմին-
 ները, վերաբերելիս լինեն նրանք անտոմոթային, բժշկական բուրքերին,
 գեղերին, գործիքներին, թէ մյուս նման հարցերի, տառադարձարք է
 փոխադրում և կազդին դնում է կամ բացատրական խոսքեր (ինչպէս օրե-
 նակ՝ ցիրոյ, որ է ջերմն) կամ էլ ազատ սեղ է բաց թողնում այն
 նպատակով, որ հետագայում համապատասխան տերմին գտնելուց հետո
 վրացիներին:

Ձեռնելով հայկական թարգմանութեան լեզուն, նկատում ենք, որ այն
 պարզաբար, այսինքն նիւ նիական գրական լեզու չէ: Այդ լեզուն միջին
 սեղ է բնում աշխարհարարի և միջին հայերենի միջև. կրում է որոշ
 հատկանիշներ ինչպէս աշխարհարարի, նույնպէս էլ միջին հայերենի:

Երբված հատվածի մեջ չենք հանդիպում ուղիղ խնդրի՝ հայցական
 նույնի համար բնորոշ դ-նայովիքը, որը դեռևս գործածութեան մեջ էր միջին
 հայերենում, բայց քայքայում է նոր գրական լեզվում: Ամեն սեղ գոր-
 ծածված է նոր հայերենին հատուկ ներդրական նույնը, որը այստեղ, մի
 կողմից ունի-ումն վերջավորութիւններ, իսկ մյուս կողմից, կազմված է
 արականի վրա մեջ հետադրութեան հավելմամբ: Սրան հետ միասին քայք-
 պական հարովը սխտանատիպերն գործածված է ստանց Երևանից, որ
 ինչ որ հատուկ է նոր հայերենին համար: Նոր հայերենին համար է բնորոշ
 և պատճառական բայերի հրամայական եղանակի ձևերում-գուր վերջ-
 վորութեան գործածութիւնը կարգիւմ (օր. պատկերուր, կայուր, խմե-
 ցուր...), մի երևույթ, որ սովորական է սույն թարգմանութեան մեջ, բայց
 նպատակ է միջին հայերենում:

Մերքեմ քոջորս Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով

Մերքեմ քոջորս Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով

Մերքեմ քոջորս Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով
 Երևան և Մոսկով
 Կապույտ և սև թիակներով

Ա. ԱՊԱՄՅԱՆ

ՎՐԱՅ ՀԵՐԱԿԼ Բ. ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԵՎ ՏՊԱԳՐԻՉ ՊՈՂՈՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամական սերտ հարաբերությունների վերաբերյալ բավականին հարուստ նյութ կա Հայկական ՍՍԻ Պետ. Մատենադարանի արխիվի բաժնում: Այդ նյութի մի զգալի մասը մինչև Պրո. Վրեղենով մասնացեաների ուշադրությունից, մնացել է շուտամասիրված և անտեսյալ: Այդպիսիներից մեկն է ահա վրաց Հերակլ Բ. Թագավորի (1744—1798) և տպագրության արևեստի նմուշ մասնագետ վարդես Պոզոս Նովյաննիսյանի (Արապյան, 1742—1835) միջև 1781 թվականին կնքված պայմանագրերը՝ Քրիլխսի վրացական տպարանը վերակառուցելու և շահագործման հանձնելու մասին¹:

Ինչպես հայտնի է, 18-րդ դարի 50-ական թվականներից հետո, Հեյսկլ Բ. Թագավորի տիրապետության տակ գտնված արևելյան Վրաստանում տևեհուսթյունը, գիտությունը և կուլտուրան ապրելից վերելքի որոշ շրջան: Հերակլ Բ. Թագավորը հասուկ ուշադրություն դարձրեց նաև վրացական տպագրության վրա, մեծ ջանք գործադրելով հատկապես Քրիլխսի հին տպարանը վերակառուցելու և շահագործման հանձնելու ուղղությամբ: Այդ ժամանակ տպագրության արևեստի մեջ ճանաչված վարդես էր Պոզոս Նովյաննիսյանը, որը Կ. Պոստում ուներ սեփական տպարան և հրատարակչություն:

Վարդեսի Պոզոսը հայկական տպագրության գործում բացառիկ դեր է խաղացել նրա պապը, հայրը, կարյայնբեր, որդիները և տղայաններից ոմամք նույնպես գրադիլն են հայ տպագրության գործով: Սակայն նրանց բոլորի մեջ ամենաընդունակը, ամենատաղանդունը և ամենարդիւնավորը կղել է վարդես Պոզոսը: Նա ժամանակին ճանաչված է կղել որդես լավ փորագրիչ, աստեղ ձուլող, աստերի նոր ձևեր հորինող, թաչահերթը և կենդանականից զոլտրիկի զլխատանր պատաստող և այլն: Նրա տպարանում տպագրվել են հայերեն, թյուրքերեն և այլ լեզուներով շատ զրքեր: Վարդեսի Պոզոսի ձեռքի տակ աշակերտել, սովորել և վարդես են դարձել մի շարք մարդիկ: Նա շատ կարեոր ծառայություն է մատուցել ոչ միայն հայ

վերը մեջ բերված հաստատում միջին հայերենին բնորոշ հատկանիշներին են. 1. Ներկա կազմելու համար ամենուրեք կու մասնիկի գործածությունը (օր. կու լինի, կու մանու, կու բնկնի, կու բոկու, կու ադանես, կու մնայ): 2. Հինհայ երևի. անել և հետագային-նել վերջավորություն ունեցող բայերին-նուլ վերջավորության անցնելը (օր. մասնել→մտնել→մտնուլ→մտնում, թքանել→թքնի|ել→թքնի|ուլ—թքում, տեսանել→տեսնել→տեսնուլ—տեսնում): 3. Ցուցական այն դերանվան սեռական-տրականում այն որ ձևի գործածությունը և այլն...):

Ինչպես վերը ասացինք, ձեռագիրը թվագրվում է 17-րդ դարով, ուրեմն այն հայերենը, որով կատարված է թարգմանությունը, այդ դարից ուշ չպետք է լինի: Ըստ վերահիշյալ հատկանիշների, քննարկվող բնագիրը թարգմանված պետք է լինի 16—17-րդ դարերում:

Այսպիսով, վրաց հին բժշկական գրականության մեջ բավականին տարածված բժշկական բյան գրքի մի տեսակը որք հայտնի էր սեւրբայգիին առևտնով, 16—17-րդ դարերում թարգմտված և վրացի բնագիրը հայերեն, ինչ որ հաստատվում է վրացերեն և հայերեն գրքերի բնագրային համադրությամբ և քննությունով:

Վրաց և հայոց գրական հարաբերությունների հիշյալ արդարքները տվյալ դեպքում վրացերենից հայերեն թարգմանված ասոդարաշխական և բժշկական գրքերը, ինքնընտանիքային հետաքրքիր երկեր լինելով, մեծ նշանակություն ունեն նաև վրաց և հայոց բանասիրության համար: Անցյալի մասնագետները ուսումնասիրելու և հարկավոր դեպքում, յուրացնելու մասնակ, կեն հայ կամ վրաց գիտություն մեջ վերը նշված հուշարձանները ուշադրություն դրով, երկու լեզուներով պահպանված այդ բնագրերը չի կարելի ուսումնասիրել անջատ մեկը մյուսից: Այդ մեծ մասամբ սեւրբայգիին կամ բժշկության գրքին է վերաբերում, որովհետև այն հուշարձանը լրիվ է պահպանված երկու լեզուներով: Եվ վրաց և հայ բժշկագիտության պատմությանը զբաղվող մասնագետների առջ այսօր խնդիր է գրված ուսումնասիրել անցյալից մեղ մասնագետներին մնացած բժշկական բնագրերը, որոնց շարքում պատվավոր տեղ են գրավում սեւրբայգիինները: Այսուհետև վրացերեն սեւրբայգիին ուսումնասիրողը այդ հուշարձանի օրինակների համեմատության ժամանակ չի կարող աչքաթող անել հայերեն թարգմանությունը, ինչպես և հայերեն թարգմանությունը ուսումնասիրողը՝ հուշարձանի վրացերեն բնագիրը:

¹ Լեզվական նկարագրության համար տես Հ. Անտոյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Երևան, 1931, էջեր 213—253 և 413—414:

¹ Ընայած պայմանագրում նշված է, թե այդ տպարանը նոր է հիմնվում, բայց հաստատարները վկայում են, որ այն հիմնված է կղել 1709 թ., սակայն 1723 թվականից սկսած մասնավոր է կղել անդադրություն: Անընդհանր կնք համարում նշել նաև որ վրացական տաշին տպարանը հիմնվել է 1620 թվականին՝ Համում, հայտնի է 1705 թվականին՝ Մոսկվայում, ապա 1709 թվականին՝ Քրիլխսիում, իսկ 1737—1744 թվականներին՝ Մոսկվայում և Պետերբուրգում:

կուտորայի զարգացմանը, այլև որոշ գեր է լատգացել նաև վրաց ու այլ ժողովուրդների տպագրական գործի ստարակումը:

Նվ անա Հերակի Բ. Քաղափորը, որ վաղուց էր լսել Պողոս Հովհաննիսյանի մասին, 1781 թ. Կ. Պոլիս է ուղարկում իր լիազոր Մեկիտոնին՝ Պողոսին Քրիլիսի բնավիբելու: Նույն թվականին Մահաբեի Մեկիտոնը հասնելով Կ. Պոլիս, քանակցում է վարդես Պողոսի նեա, և նրանք համաձայնելով պայմանագիր են կնքում: Հենց այդ պայմանագիրն է, որ պայմանվել է Հայկական ՍՍԻ Մատենադարանի արխիվում: Այն բազմաթիվ է երիտ. օրինակից. մեկը հայերեն, իսկ մյուսը՝ հայաստան թյուրքերեն: Հայերեն պայմանագիրն ստորագրել է Պողոս գաղիբ Հովհաննիսյանը և վավերացրել հայերեն, սուսերեն, թյուրքերեն ու հունարեն լիզուներով իր անուսը կրող մի կնիքով: Պայմանագիրն ստորագրել են նաև երկու վրաներ՝ հունարեն ստորագրություններով: Հայաստան թյուրքերեն պայմանագիրը հաստատված է Հերակի Քաղափորի՝ հինգ լիզվյա (վրացերեն, հայերեն, լատիներեն, հունարեն և թյուրքերեն) կնիքով: Այս պայմանագրի վերջում ես գրված են վրաների ստորագրություններ (հայերեն, հունարեն):

Պայմանագրի բովանդակությունը հետևյալն է. տպագրության վարդես Պողոսը պարտավորվում է մեկ սղոթատարով մեկնել Քրիլիսի՝ վրացական հին տպարանը վերակառուցելու, վրացական նոր ձևի տասեր ձուլելու, գրաշար և տպագրիչ վարդեսներ պատրաստելու և տպագրական այլ աշխատանքներ կատարելու: Հրավիրող կողմը պարտավորվում է այդ աշխատանքների գինը վարդես Պողոսին Հերակի գանձարանից վճարել տարեկան երեք հարյուր հինգ հարյուր գուսուշ, իսկ նրա սղոթատարին՝ հարյուր հիսուն գուսուշ: Ըստ սրում, նրանք իրավունք են ունեցել նախագետ ստանալու մեկ տարվա լրիվ աշխատավարձ: Ինչ վերաբերում է Կ. Պոլից, Քրիլիսի և Քրիլիսիից Կ. Պոլիս գնուլ-գալու բոլոր ծախսերին, այս պայմանքն է, ըստ պայմանագրի, հողացվել են Քաղափորական գանձարանի հաշվին:

Վարդես Պողոսը և իր սղոթատարը 1781 թ. գալիս են Քրիլիսի և մեծ եասնդով անցնում տպարանի վերակառուցման աշխատանքին: Նրանք փոխում են տպարանի նացած գործիքները, ձուլում են վրացերեն ստուերի նոր ձևեր և տեղացի մի քանի աշակերտների օգնությամբ վերակառուցում տպագրության աշխատանքը:

1782 թ. Պողոսի և նրա աշակերտների կասնդուն աշխատանքի շնորհիվ, լույս է տեսնում 30 էջից բաղկացած մի բրտույր՝ «Վոլք նոր տպարանի» խորագրով:

Մեկ տարի հետո, 1783 թ., նույն տպարանում վարդես Պողոսը, Հերակի Բ-ի կարգադրությամբ, տպագրում է 320 էջից բաղկացած հաջորդ գիրքը՝ «Կենդանի» (Մաշտոց) վերնագրով:

Ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ գրքի սկզբում և վերջում հիշատակվում է վարդես Պողոսը սրղես Հերակիյան տպարանի վերակառուցողը:

1 Գ. Լեւոնյան, Հայ գերբը և տպագրության արվեստը, Երևան, 1946 թ., էջ 141, 178—183:

2 Հիշյալ գրքերը վրացերեն լիզվով տպագրված 37 և 58-րդ գրքերն են: Նշված գրքերից մեկական օգնակ պահում են Հեինդրադի Մայրիկով-Շեկերինի անվան գրադարանում: Մուսն տվյալները թաղել ենք 1941 թ. Քրիլիսիում հրատարակված «Վրաց գերբը» (վրացերեն լիզվով) աշխատությունից:

Այդ տպարանի և նշված հրատարակությունների պատմության մասին տեսանկյուն տեսանկյանց ուշագրավ վիպյությունների ենք հանդիպում նաև Դուկաս կաթողիկոսի 1783 թվականի մի կոնդակում: Այդ կոնդակով Դուկաս կաթողիկոսը շնորհավորում է Հերակի Բ-ին տպագրական գործունեության բնագավառում նրա կատարած աշխատանքների կազակցությամբ՝ նկատի ունենալով նշված տպարանը և նրա տպագրությունները:

«Վոլք նոր տպարանի» բրտույրի առաջին էջը:

Կաթողիկոսն ընդգծելով տպարանի վերակառուցման ընթացքում հաջանարած գծվարությունները, կատարած մեծ ծախսերը և այդ տպարանի հասարակական գերը, գովարանում է այդ գործի նախաձեռնող և կազմակերպող գրասեր Հերակի Քաղափորին և նոր հաջողություններ է ցանկանում նրան այդ ուղղությամբ:

Վավերացրում Դուկաս կաթողիկոսը հիշատակում է նաև, որ ստացել է Հերակի Քաղափորի հիշյալ տպարանում տպագրված առաջին գիրքը և շատ է հավանել տպագրությունը: Այդ մասին նա գրում է.

«... եւ մեր ես, լսելով միշտ զբարում համբաւ ըարութեան զմեծութենէլ ձերմէ, ուրախանամք ոգով չափ և պարարիմք ըստ իմաստանոն թանի: Գանդիլ բաց ի թարեհամբաւութեանց ձերոց զրթիլ այլ ոչ գոչ մեզ ներկայապէս լուրք սրտագիրիչք և բանք ուրախառիթք, այլ յամենուս կուսէ վշտանամք և մաշիմք: Իսկ և հարցնելիս յաւելի ի վերայ յօղանալսն

մեծագործութեաննց հաստատել ի յորհնեցելունց քաղաքով տպագրատունը Զոր և բարեխան հետեմամբ և ծանր ծախսով ի կատարումն աներ, առ ի յաճախումն հոգեւոջ գրոց, որք ի յօգաւթիւն քրիստոսականց բանասիր հօտի և կենդեցուց սրբոյ: Զոր և մեք իմացեալ՝ յոյժ ուրախացաք: Եւ մտաւանայ ի նմա նորապէս տպագրեցեալ գտեարարի և զբարեձնութիւն գրոցն, կարի հասանեցաք: Եւ ի ձեռն այսորիկ օրհնանուէր թղթոյ շնորհաւորեմ զնորահաստատ և զվախելչակերտ տպարանդ...¹

Ինչպէս նշեցինք, հիշյալ պայմանագիրը կնքվել է 1781 թվականին: Ստեփան Բարեղին Լեւոնյանը իր «Նշ» գիրքը և տպագրութեան արդիւնքը ուսումնասիրութեան մեջ նշում է, որ Լեւոնի թագաժողը Պոզոս Արագայանին (Հովհաննիսյան) թրիթիւն է հրավիրել վրացական տառերը բարեփոխելու: 1774 թվականին, վերջինս գալով Թրիթիւն՝ կատարել է Լեւոնի թագաժողին նախնարարութեանը, վարձատրութեան և ստացել և հայոց կաթողիսոսի հրովերով անցել է Էջմիածին՝ վանքի նորարաց տպարանին տառեր տալու համար:

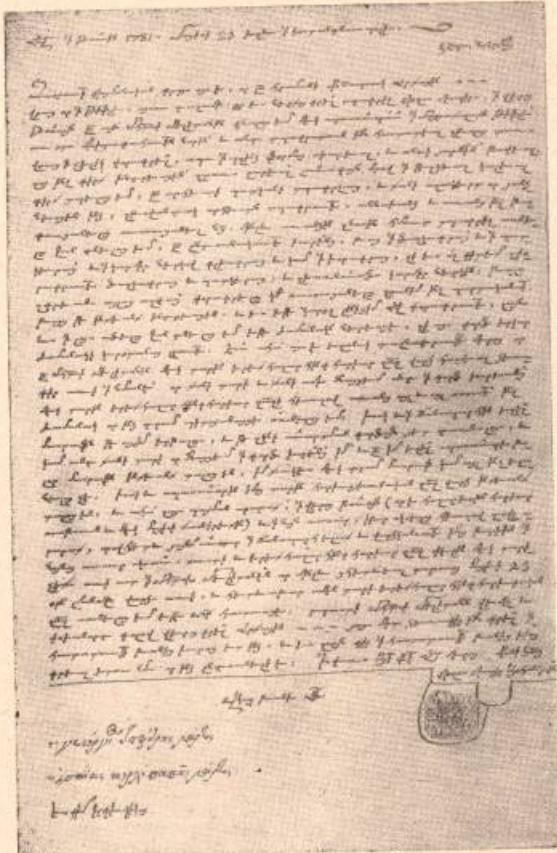
Գարեղին Լեւոնյանը պատմական այդ տեղեկութիւնների համար օրպէս աղբյուր նշում է Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարանը², որտեղ 1774 թվականին վերաբերող փաստաթղթերի մեջ, իրօք, այժայեան կան վարպետ Պոզոսի Էջմիածին մեկնելու, վանքի տպարանին նոր տառեր տալու մասին, սակայն այնտեղ ոչ մի խոսք չկա վրացական տառերի բարեփոխման մասին: Ա՛րտաղբջ և վերջը Գ. Լեւոնյանն իր այդ տեղեկութեանը՝ չկարողացանք պարզել: Հավանաբար Պոզոս Հովհաննիսյանը տպագրական գործով մի քանի անգամ է եղել Լեւոնի թագաժողի մոտ:

Ստորև բերում ենք Լեւոնի Բ-ի և վարպետ Պոզոսի միջև 1781 թ. կնքված պայմանագրի հայերեն մասի բնագիրը և լուսանկարը:

«Աստուծով ի թուին 1781 մայիսի 23 եղև ի Կոստանդնուպոլիս:

Զօրութիւն պայմանական գրոյս այս է, որ ըստ հրամանի քրիստոսապալակ Արքային Լեւոնիեայ՝ Վրաց, որ ի Թրիթիւս, այսու դաշմար Արեւ, ներքով զրեալ տպագրիչ Պոզոս զպիլես ի վերոյ թուոյն ընդ սոյն Մասուեսի Մեխիստնին զնալոց եմ մէկ սպասաւորաւ ի մայրաքաղաքն Թիֆլիս՝ առ սոս գերագահութեանն նորին և անց տպագրատուն իմն հաստատեալ զլորտ տասն վրաց ի չլիկի փորագրիտլ, ապա ի պիլինձ ֆորմայ արարեալ, և անտի յարձին թափեալ, զոր ինչ գիրք խնդրեսցեն՝ գտաւո շարնալ յաւազն մրով ի թէպետայ կախուլ զիրք տպելոց եմ, ըստ արհեստի պատկանի տպագրչաց և քանի աշակերտ որ յանձնեսցես ինձ, զբովանդակ արհեստն տպագրութեան, աննախանձ և առանց ինչ թագուցանելոյ ուսուցանել նսցա, մինչև ասանձին զնոսին հմուտ տպագրիչ առնելոյ ջան զննելոց

1 Հայկական ՍՍԽ Պետ. Մատենագրարան, Արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական գրկման, թղթ. № 244, փոփ. № 279:
 2 Գլուտ ա. բանանա Աղանյանը, Գիժման հայոց պատմութեան, Թիֆլիս, 1908 թ., դիրք Ը, էջ 304:
 3 Լեւոնի թագաժողի անունը զբովմ է վազերագրի ուսաշին Էջի վերին ավ անկեւնուս.՝ փաստաթղթի մեջ նրա անունը գործածելու: հարկ եղած զեղբում անփան անց պատճառ նշան է զբովմ: Հնամ ընդունված է եղել թագաժողորնքի և կաթողիկոսանքի անունը: զբովմունքների մեջ զրկու. զեղբում պատճառ նշան զնկ անփան փոխարեւ:

Լեւոնի Բ-ի և վարպետ Պոզոսի պայմանագիրը

եմ, բայտ ընդունակութեան իւրեանց, բաց ի ծաղկազարաց ե ի պատկերաց ե ի կարմիր ներկով զլիսազրաց ե կամ ի խորագրաց, զի ես ոչ զիտեմ զփորագրութիւնս ծաղկազրաց ե պատկերաց, ե զխառնուածս կարմիր ներկին: Բայց զգրեանս այլոց ազգաց փորագրելոյ կամ ուսուցանելոյ չունիմ ինչ պարտաւնութիւն: Բայց թէ ինքեանք խնդրեցին ե ես եթէ կարող լինիցիմ աստուծով փորագրութեան, դաշնս ես ի լոյս անկոյ ջան գնելոց եմ, եթէ ժամանակն ներկայէ, զի այս զործ երկար ժամանակի կարօտանայ լրութեան. եւ անա այս է եղանակ դաշնագրութեան մերոյ, որ ընդ Մահաւոյի Մեխիտեանի մէկ տարին երեք հազար հինգ հարիւր զուտոջ վարձ հատեալ ձեռագիր առ ի Նմանէ, որ քանի տարի ե քանի տարի մնայցեմ անց ի զործ իւրեանց՝ մէկ տարին երեք հազար հինգ հարիւր զուտուջի հիսապով ստանց այլ ե այլ աստութեան՝ ինչ ժամանակ որ ինձ զբամ պիտոյցանայցէ, ստնկոց եմ: Իսկ ե ի ճանապարհին եղեալ մասրաֆին, թէ այժմ երթալոյս ե թէ զինի աւարտման զորոշն յետ դառնալոյս, ե կամ անգ քանի տարի որ մնայցեմ ի զործ իւրեանց, իմ ե ընդ իմ եղեալ սպասաւորիս բոլոր մասրաֆին ինքեանք տալոց եմ, իմ քատկէս մէկ դրամ մասրաֆի կամ այլ ինչ երանկոց չէ: Իսկ ե սպասաւորին իմոյ տարին հարիւր յիսուսական զուտուջ վարձ ինքեանք տալոց եմ: Եւ անա զայս պայմանս արտաք ի վերայ թուոյն (որ է հարար յոթն հարիւր տթուսն ե մէկ մայիսի քանն երեքին) ե ի նոյն տուր, իբր սկսելոյց հիսապով դա՛վ արարաք, որովհետեւ այսմէ տուր ի ճանապարհ ելաք ե վարձիկանութեան իմոյ թարեին ի նոյնոյ տուր սկսաւ. ուստի ե երեք հազար հինգ հարիւր զուտուջ փէշին մէկ տարի չէքս առ ի աստ ի Մահաւոյի Մեխիտեանէն, որ մինչև ցնտեակալ տարւոյ մայիսի 23 օրն յմանալիս վարձս առ ի, ե հետեաքար ամէն տարի երեք հազար հինգ հարիւրական զուտուջ անկոց եմ, եթէ անց հասուցէ: Ուստի Մահաւոյի Մեխիտեան, վէճիլ ե փոխանարդ զոյժով վերջոյցըսալ Արքային Հերակլայ, յայս միտ ձեռագիր իմն գրեալ ի հաստատութիւն քանից իւրոց՝ ես ինձ. ե ես զուոյն զիր ի հաստատութիւն քանից իմոց գրեալ՝ ետու նմա, որ ինձ ընդունելի է:

Ի փոստ Յիսուսի Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ՝ Քրիստոսի ծառայ Պօղոս զպիր Յօաննիսեան:

Հայկական ՍՍԻ Պետ. Մասնազարան, Արխիվայնի բաժին, Անտասական արխիվների ֆոնդ (Կյուրեղ Սրտայանի արխիվ), ԹԻՔԻ. № 81ա. զով. № 6:

Վկայ քանիս աստուած
Γεώργιος Ζαφρωΐς μάρτυς
'Hσαΐας Κηρλής παπᾶς μάρτυς'
եւ Գեմիկրդիս վկայ

1 Հուճարեն իզովով զբժաւ է Պերզդիտ Զովթբիւր վկա. ե Իսախան Քիրլի քանճապ վկա:

2. ԱՆԱՍՅԱՆ

ԳԵՌՈՂ ՖՐԱՆՑԵՍԻ ՔՐՈՆԻԿՈՆԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՆՏԻՊ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բյուզանդական կայսրութեան մայրաքաղաքն՝ Պոլսի անկման 500-ամյակի լրանալու (1953 թ.) կազակցութեամբ ՀՍՍՐ Պետական Մասնազարանի ձեռագրերում հայ-բյուզանդական ե հայ-հունական հարաբերութեանը վերաբերող նյութեր որոնելիս մեզ հաջողվեց հայտնաբերել ի միջի այլոց, բյուզանդական վերջին պատմագիր Պերոլ Ֆրանցեսի հայտնի Քրոնիկոնի հայերեն անտիպ թարգմանութեանը, որը մինչև այժմ վրիպել էր մասնագետների ուշադրութեանից:

Ինչպես հայտնի է՝ Պերոլ Ֆրանցեսի այդ երկն ամենակարևոր աղբյուրներից մեկն է Բյուզանդական կայսրութեան վերջին՝ Պալեոլոգների շրջանի ե Կ. Պոլսի անկմանը հաջորդող մտ ժառանգ դարի պատմութեան վերաբերյալ, ընդգրկելով 1258 թվականից մինչև 1476 թվականը տեղի ունեցած դեպքերը:

Պերոլ Ֆրանցեսը, որ ծնվել է 1401 թվականին, տասնյոթ տարեկան հասակից գտնվել է պալատական ու պետական ծառայությունների մեջ, կատարել է գլխավորապես կարևոր միտաներ ե մասնակցել բյուզանդական կյանքի ներքին ու արտաքին իրադարձություններին, սնչպիս որ նրա պատմական աշխատությունը մեծ մասամբ նվիրված է այնպիսի դեպքերի, որոնց ժամանակակից ու մասնակից է եղել նա: Վերջին ժամանակներին Պերոլ Ֆրանցեսը կայսրութեան մեծ-լոգոթեան էր: Մայրաքաղաքի անկման ժամանակ նա իր ընտանիքի հետ միտան գերի մնաց թուրքերի ձեռքում. որոշ ժամանակից հետո կարողացավ ազատվել գերությունից, հետագայում ասանճուցավ Կորֆու կղզու վանքերից մեկում, այնտեղ գրեց իր Քրոնիկոնը կամ ժամանակագրութեանը ե այնտեղ էլ մասնագավ:

Պերոլ Ֆրանցեսը Կ. Պոլսի անկման նախորդող ե հաջորդող դեպքերի իրողվել ու լավատեղյակ պատմիչն է, այդ պատճառով էլ նրա Քրոնիկոնը հանդիսանում է պատմական մեծարժեք աշխատություն, որի ուսումնասիրությունը մեկիսցնում է մեր օրերի արտասահմանյան մի քանի հետազոտական գիտնականների փորձեր՝ վերադնահատման ենթարկելու Բյուզանդիայի անկման աղետալի դեպքի էությունը ե որբելու պատմութեան միջին այն արտասովոր էջերը, որոնք գրված են բյուզանդական քաղաքակրթութեանը ավերող ու քանդող բարբարոս նվաճողների հասցեին: Պերոլ Ֆրանցեսը միտամտմանի բյուզանդական հասարակութեան ամենալայն խափերի շահերն ու ձգտումները մարմնավորող մարդկային-ուղղափառ հասանքի անձնավեր զործիչներից ե նրա քաղաքական մտածողութեան հա-

բարատ արտանայախնէ և եղել մի կողմից ակախորհն պայքարելով թուրքական նվաճման սպանալիքի դեմ, մյուս կողմից զիմադրելով լատինական Նիքոնայի ժողովարհ ներխուժման վտանգի դեմ:

Սուլտանական պատմագիրութեան և բնօրինակ պատմագիրութեան պատմագիրները վերաբերում են ժամանակների շարքին և կրկին բնութագրող գրքերի վերջին պատմագրի հանդեպ: Ռուս բնագրագետ Ա. Վասիլևիչը գրում է, որ Գեորգ Յրանցեայ շիր հերոս կայսրի և անաստարակ Պալատիքի տան հանդեպ անասման սերով առջորդած և ունեւոր⁶ նահատակորդ լինելով նկարագրել է Բյուզանդիայի վերջին ժամանակները, նպատակ ունենալով վերահանգնել պարսկական Կոստանդինի, անարգութեամբ նայելով իր և հունական վերադարձում ուղղափառութեան պատվովը⁷: Իսկ մի այլ տեղ նա յիշում է իր զրական բնութագրերը նրա մասին՝ գրելով՝ «Աստիճակները թուրքերի հանդեպ, հախտարմութեանը դեպի ուղղափառութեանը և ամբողջ գրքով անցնող աշուտ վերաբերմունքը դեպի Պալատիքները՝ հանդիսանում են Յրանցեայ բնորոշ գծերը»⁸:

Գեորգ Յրանցեայ Քրոնիկոսի հունարեն բնագիրը ծանոթ է երկու խմբագրութեան՝ ընդարձակ և համառոտ: Ընդարձակ Քրոնիկոսը տպագրվել է երկու անգամ, առաջին անգամ՝ 1796 թ. Վիեննայում⁹, և երկրորդ անգամ՝ 1838 թ. Բոննայում¹⁰: Երկու անգամ էլ տպագրվել է համառոտ Քրոնիկոսը՝ Վերջինիս նարատմութեանը, սակայն, որպես ուղղույնի Գեորգ Յրանցեայի գրքից երած աշխատութեան, զիս երկրային է, այնպես որ պատմագիրութեան մեջ էր խոսք է լինում անաստարակ Յրանցեայի Քրոնիկոսի մասին, այդ վերաբերում է ընդարձակ Քրոնիկոսին, եթև հասկացվես չի նշում, թե ինչ է Այդպես և ներքև էջերում Քրոնիկոսի հայերէն թարգմանութեան կապակցութեամբ մենք նկատի ունենք միշտ հունարեն ընդարձակ Քրոնիկոսը միայն¹¹:

Հունարեն բնագիրը նրատարակումից առաջ Քրոնիկոսը երկար ժամանակ ծանոթ էր միայն Հակոբ Պոսանոսի լատիներեն վատորակ թարգմանութեանը, որը լույս էր տեսել 1604 թ. Բուդապեշտայում, թեոփիլակոս Սիմոնտեսի Պատմութեան վերջում: Հունարեն բնագրի Բոննայի նրատարակութեան մեջ լույս տեսավ լատիներեն մի ուրիշ թարգմանութեան ևս, որը կատարված էր Բրոնիոֆի կողմից: Լատիներեն այս կրկին թարգմանութեանը հանդիպելուց բացի Քրոնիկոսի ուրիշ թարգմանութեան ծանոթ չէր մեզ մինչև օրս, այժմ, սակայն, պարզված է, որ մենք ունենք նրա (բն-

⁶ Կենդանական միութեան շարժում՝ հունական և լատինական կենդանիների միջոցառում նպատակով:

⁷ A. A. Vasiliyev, «Падение Византии; эпоха Палеологов (1261—1453)», Ленинград, «Academis», 1925, стр. 74.

⁸ Ibidem, 114.

⁹ «Χρονικόν Γεωργίου τοῦ Φραντζῆ τοῦ πρωτοφρασιάρχου... ἡν πρωτον ἐκδόθει ἐπιμελεσιὰ Φ. Κ. Ἄλτερ», ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, 1796.

¹⁰ Բնագրագետական պատմագիրների հետևյալ ժողովածուների մեջ. «Corpus scriptorum historiae byzantinorum etc.», հրատ. im. Bekker-ի, Bonnae, 1838.

¹¹ Հեռույտ նրատարակութեանների մեջ՝ Ang. Mai, «Classici auctores», t. IX, Romae, 1837, p. 594f. J.-P. Migne, «Patrologiae cursus completus», series graeca, t. CLVI, Parisii, p. 551f.

¹² Հայոցները, որ մենք ձեռքի տակ չենք էլ ունեցել համառոտ:

գարձակ Քրոնիկոսի) հայերէն թարգմանութեանը, որը կատարված է ԺԷ դարի երկրորդ կեսին՝ այս շրջանի հայ գրական գործիչներից Մելիքեանցի թարգմանի ձեռքով:

Գեորգ Յրանցեայ Քրոնիկոսի հայերէն թարգմանութեանը գտնվում է ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի № 2644 ձեռագրում, որը անցյալ դարի 40-ական և 50-ական թվականներին թաղես Միհրղատյանցի կողմից հավաքված մատենագրական նյութեր է պարունակում:

Ավելորդ համարելով մի աս մի թվարկել այստեղ այդ նյութերը, միայն կնշենք, որ նրանցից մի մասը Ռուրեն Պաղտատարյանի ձեռքով է բնագրեանկվել, մյուս մասը՝ Նույնինքն թ. Միհրղատյանցի ձեռքով, իսկ վերջում մի կտոր էլ՝ մի անձանից՝ զրչի ձեռքով:

Արդ՝ № 2644 ձեռագրի այս նյութերի շարքումն է գտնվում Գեորգ Յրանցեայ Քրոնիկոսը, որը «Պատմութիւն Յունաց տերութեան և Կոստանդնուպոլսոյ ամանն խորագրին է կրում (էջ 121ա—202ա): Այս բնագիրը ընդօրինակման հիշատակարան չունի, բայց չի կարելի անուշադիր թողնել այն հանգամանքը, որ սա և սրան նախորդող Մատթեոս Ուսանաւ ժամանակագրութեանը միևնույն զրչի՝ Ռուրեն Պաղտատարյանի ձեռքով են բնագրեանկվել, իսկ Ուսանաւցու ժամանակագրութեան վերջում գտնում է նետեյալ հիշատակարանը.

«Օրինակեացս գրքս այս, որ է պատմութիւն Մատթեոսի Ուսանաւցոյ: Ի թանգարանէ Պալատոյ Ս. Հրեշտակապետ և կենդանոցս, գրչու թիւնն չին, բայց անթուական էր. զոյր ի մէջ սորս պատմութիւն ճիկարայ իմաստասիրի և պատմութիւն Մեծին ներսէսի: Ի վայելումս թողուն թողուն աղայի Միհրղատեան: Գծագրեաց Ռուրէն Պաղտատարեան, աշակիրս Սուրբ Սահակեան վարժարանին ի Սամաթիայ: Ի 1853 ամի, ի Սամաթիայ» (էջ 118բ):

Կարծում ենք, որ Մատթեոս Ուսանաւցու ժամանակագրութեան հետ միասին «Պատմութիւն Յունաց տերութեան և Կոստանդնուպոլսոյ ամանն» բնագիրը ևս Կ. Պոլսի Պալատ թագի հայկական թանգարանի ձեռագրերից է գալիս, — գուցէ ոչ միևնույն ձեռագրից, — և նույն զրչի ձեռքով արտագրվել է թ. Միհրղատյանցի համար:

Ինչպէս գիտենք թ. Միհրղատյանը հայկական մատենագրութեան անտիկ բնագիր էր հավաքում և պատրաստում տպագրութեան Այդպիսիներից նա 1851 թ. Կ. Պոլսում նրատարակից «Պատմութիւն Սերէոսի ի Հեթանակն» աշխատութեանը, որի առաջարկում ևսանդակին շեշտում էր մատենագրական արժեքավոր բնագրերի որուման և ապագուման կարևորութեան մասին: Սերէոսի Պատմութեան տպագրութեանից հետո թ. Միհրղատյանցը մեղ աննայտ պատճառներով չկարողացավ շարունակել իր գործունեութեանը այդ ուղղութեամբ: Թ. Միհրղատյանցը 1853 թվականին ընդօրինակել տալով այս Քրոնիկոսը, բոտ երևույթին, մտազրված է եղել տպագրել այդ՝ Կ. Պոլսի անձան 400-ամյակի առթիվ:

Պեար է նշել, որ այստեղ «Պատմութիւն Յունաց տերութեան և Կոստանդնուպոլսոյ ամանն» խորագրից պայմանական է լինի, որովհետև՝ նախապէս ոչ թե բնագիրն արտադրողի ձեռքով է գրված, այլ հետո միայն և մատարում է ավելացվել թ. Միհրղատյանի ձեռքով, և երկրորդ՝ այդ խորագրի պատմում է ոչ թե այն և կրում, որտեղից բնագրի ընդօրինակութեան է

սկզբում, այլ սկզբում գետեզված դատարկ և ավելորդ թերթի վրա, որով և կազմած չի մնում, որ Պայտաի օրինակից չի գալիս այդ խորագիրը: Իսկ բուն բնագրի ընդօրինակությունն սկսվում է 122ա էջից՝ Ա գրքի Ա զլիբի վերնագրով, ԳԻԻԳ աստի՛ն: Գլուխ Ա. Յաղագո պատճառաց Բաղտար-կասաց թաղապետներն:»

Համեմատելով Վեորդ Ֆրանցեզի Քրոնիկոնի հայերեն թարգմանության այս օրինակը նրա հունարեն ծանոթ բնագրի հետ՝, նկատեցինք որոշ հանգամանքներ, որոնք, մեր կարծիքով, կարող են նկատաբարություն ներկայացնել Քրոնիկոնի բնագրագրության խնդիրներով դրազվող գրեթե-կաններին համար:

Բնագրի ամբողջականության տեսակետից՝ համեմատությունը ցույց է տալիս, որ հայերեն թարգմանության այս ընդօրինակությունը չունի նեղնակի նախարանը (Προοίμιον), այլ սկսվում է, ինչպես ասացինք, ուղղակի Ա գրքի Ա գլխով, և որչին այս է պատճառը, որ հայերեն բնագիրը հունարենի ընդհանուր վերնագիրն էլ չունի: Ա և Բ գրքերը կան ամբողջությամբ, Գ գիրքը լրիվ չկա, այլ պարունակում է միայն մինչև Դ գլուխը մասամբ ներառյալ, իսկ մնացած գլուխները (Գ մասամբ — մեկ գլուխները), ինչպես և Դ գիրքն ամբողջությամբ (Ա — Բ Գ գլուխները) չկան: Այսպիսով հայերեն թարգմանության այս ընդօրինակությունը կանոց է տանում հունարեն նրատարակության 258-րդ էջի 18-րդ սողի վերջնական գրա:

Կատված չկա, որ այս նկատելի թերույթը ձևագրից թերթեր թափվելու նեղանք չէ, քանի որ այժմյան վերջին թերթի վրա զրված է խոշոր վերջնակա: Արդյոք որոշ պիտու՞մ է, որ այս ընդօրինակությունը թերի է թողնվել, թե այդ թերույթը գալիս է այն նախադասար օրինակից, որից ընդօրինակվել է սույնը: Ավելորդ ենք համարում դրազվել ենթադրություններով:

Հայերեն թարգմանության մեր այս օրինակը կատարելացնել համարվում է հունարեն բնագրի հետ, բայց ուշագրության արժանի երեկույթներ է պարբրում բնագրագրության տեսակետից: Նույն՝ գլխարամաման ասարբրությունները, և երկրորդ՝ բնագրի ընթերցվածների ասարբրությունները:

Գրքերի կամ հատրների բաժանումը հայերեն և հունարեն բնագրերի մեջ նույնն է, բայց գրքերի ներքին բաժանումները ասարբրում են: Ծրբեմն հունարենի մի քանի գլուխները միացած են հայերենում, իսկ երբեմն, ընդհակառակ, հունարենի մեկ գլուխը երիտսի կամ երեքի է բաժանված հայերենում, որի նեղանքով Ա գիրքը հայերենում ունի 31 գլուխ, իսկ հունարենում՝ 49. Բ գիրքը հայերենում ունի 20 գլուխ, իսկ հունարենում՝ 19. Գ գիրքը հայերենում ունի 5 գլուխներ, որոնք համապատասխանում են հունարենի 4 գլուխներին (4-րդ գլուխը մասամբ միայն ներառյալ): Բացի այդ՝ Քրոնիկոնի որոշ գլուխներ հայերենում ունեն զվերնագրեր, որոնք երբեմն պատանում են հունարենի այս կամ այն ձևագիր օրինակում, ինչպես տեսնում ենք Բոննայի նրատարակության ասարբրվածներում (ձմ.ա. էջ 36, սող 4. էջ 40, սող 14, և այլն):

1 Մեր աստ՝ ունենք Բոննայի նրատարակությանը, որը նշել է նաև Վիեննայի՝ նրատարակության էջերը և մի քանի ձևագիր օրինակների ասարբրվածները:

նույնքան և ավելի ուշագրով են այն մի շարք, թվով ոչ դանդա-նակի, ասարբրությունները, որոնք զոյություն ունեն հունարեն ծանոթ բնագրի և հայերեն թարգմանության բնագրի միջև և որոնք չեն երևում հունարենի ծանոթ վարիանտներում ևս: Այսպես, օրինակ, հունարենում կարգում ենք.

«...ἀπὸ θανάτου καὶ ἡ ὀσποῖνα κυρία Εὐγένεια ἡ τοῦ Καταλιώτιζοϋ θυγάτηρ τοῦ τῆς Λεζβου ἀδελφίου» (էջ 191, սող 18—19):

Իսկ հայերենում՝

«...և տիրուհի խաթուն Էլիզեթայն՝ որ էր զուստը Քատալիուսի, Աերվիայի մեծաւորին, վախճանեցու» (էջ 181ա):

Գարձյալ հունարենում կարգում ենք.

«...καὶ τὸν Μουεββατιὰς πῖρ Θεοδωτοῦ» (էջ 190, սող 19—20):

Իսկ հայերենում՝ այսպես.

«...և զՄուսկեվաւայի տեր Թեղորուս» (էջ 180բ):

Պարզ է, որ ասարբր անուններ են Ասարս և Աերվիա, Թեղորուս և Թեղորուս, բայց մասնագրական գրականության բացակայության նեղ-վանքով մենք ննարարություն չունենք այստեղ ձանրանալու այսպիսի բնագրական ասարբրությունների գրա՝ նրանց արժեքը գնահատելու համար ի նպաստ մեկ կամ մյուս կողմի:

Այսպես նաև հունարեն նրատարակության մեջ որպես տեղանուն ներշնչում է Παρέντιον (լատ. Parentium), որ է իրապ. Parenzo, Բարբիայի նախանշողականներից մեկը, Վենետիկից ոչ շատ հեռու: Այս անունը հայերեն թարգմանության տեքստում ունի Քարսեսիոնս (Ταρσενσιος) ձևը, որն ինչեցնում է հարավային Իտալիայի նախանշողան՝ այժմյան Taranto կամ Taranto-ն (լատ. Tarentum): Ֆրանցեզը ասանց ասելու, թե Ֆերբրուայի մոտովին մասնակցելու համար Գ. Պայտեղ կայսրի գլխավորությամբ Բաալիա մեկնող բյուզանդական պատվիրակության նախերն իտալական որ նախանշողան էին հասել, սկսում է պատմել, թե այս վերջին վայրից նախերը 1438 թ. փետ. 7-ին իրենց ճանապարհը շարունակել էին զեպի Վենետիկ: Այստեղ հունարեն բնագիրն ասում է.

«Κατὰ τὴν ἐξόδοϋν τοῦ Φεβρουαρίου μὲνός ἑρμάρτασι ἐκ τοῦ Παρσεντίου πᾶσαι αἱ τριήρεις ἔβου, ἡ δὲ βασιλικὴ τριήρης δια τὸ εἶναι αὐτὴν ταχυτέρα πῶν ἄλλων προεπέτασε τὸν ἄλλον εἰς Ἰβουστία» (էջ 181, սող 14—17):

Իսկ հայերենում զրված է.

«Ի եոթն փետրվարի ամսոյն զիմալի ի Քարսեսիոնս ամենայն նաւք ի միտսին, և թագաւորական նաւն վասն զոյոյն արագութեաց քան զայլն, նախամասնակեց ի Վենետիկ» (էջ 177բ):

Անաւարկույս II և T տառերի շփոթությունից է աստ՝ կեկէ այս ասարբրությունը երկու բնագրերում:

Քրոնիկոնի հայերեն թարգմանությանը, անշուշտ, չի կարող իր նշանակությունը չունենալ նրա հունարեն ծանոթ բնագրի որոշ մասերը լուսարանելու տեսակետից, էթե մասնավոր նկատի ունենանք, որ հունարեն բնագրում զոյություն ունեն նշանակալի ազգավարաններ, որոնցից մի մասը ուշագրույթյան ասարբր է դարձրել բյուզանդաէտ-բանասեր Գ. Դես-

1 Ահարս ունենալ, որ թարգմանիչը հունական լատուկ անունների մեջ պահել է հունարեն մասնակցից արտասանությունը: Իսկ նրա կրթութան աստագրականության փոստը ճշտ ու ճիշտ այժմյան արձանատու աստագրական սխալման է:

ևս պահպանում է նախաբանը. բացի այդ՝ գրանցից առաջինը պարունակում է Ա և Գ գրքերը, բայց պահպանում են Գ գրքի Ժ և ԺԱ գլուխները. երկրորդը պարունակում է Բ և Գ գրքերը, բայց պահպանում են Բ գրքի Ա — ԺԷ գլուխներն ու ԺԸ գլխի սկզբնավորությունը՝:

Մեկուրդ Մաղաբարտի Յուզակում Գեորգ Ֆրանցեսի անվան տակ նշվում են նաև Ջրուսպեմի երկու ձևազրկեր՝ №№ 464 և 482, այսպիսի խորագրով. «Յաղագս ասման Կ. Պոսոյ. յամբ 1481 (sic): Մեզ նայանի չէ այս ձևազրկերի բովանդակությունը: Արդյոք սա բնագրմանի Ֆրանկոնի թարգմանությունն է, թե նամաստ Ֆրանկոնի: Եվ եթե ընդարձակի թարգմանությունն է՝ արդյոք սա մեզ ծանոթ թարգմանությունն է՝ նեա նճւյնն է, թե մի ուրիշ թարգմանություն է:

Մեր № 2644 ձևազրկում Ֆրանկոնի թարգմանչի անունը չի երևում, բայց փորելյան ձևազրկում նշված է, որ թարգմանությունը կատարվել է Մելքիսեղեկ Քարզմանի ձեռքով 1768—1772 թվականներին²:

Մելքիսեղեկ Քարզմանը կամ Մելքիսեղեկ Բանասերը ծանոթ է մեզ ինքնուրույն և թարգմանական երկերով: Նրա ինքնուրույն աշխատություններն են՝ առանձնապես հիշատակվում է «Ճաստ գովութեան զօգիւնաց»-ը, որը մի քանի ժամանակակիցների կենսագրությանն էր նվիրված: Արդևս լավ հունագետ՝ Մելքիսեղեկը հունարեն լեզվից կատարել է մի շարք թարգմանություններ զանազան նեղիմաստներից (Գեորգ Ֆրանցես, Իզնատոս Անտիոքացի, Սամուել Ռարբի, Եվստրատիոս Արղենտի, և այլն): Թվում է, թե Մելքիսեղեկը Պալատեցի էր, որովհետև ապրել ու գործել է Պալատի (Կ. Պոլիս) Ս. Նրեչապակապես եկեղեցու հովանու տակ: Եթե նա ծննդյամբ կաստանդղիստոսուցի էլ չէ, համեմայն զեղս պոլսոսոյ զարոցի գրական գործիչներից է, եթե նկատի ունենանք, որ նրա թարգմանությունները լեզվական և սճի առանձնատնկությունների տեսակետից պատկանում են այն խմբին, որի աչքի բնկնող ներկայացուցիչը Գեորգ Պալատեցին է: Մելքիսեղեկը մահացել է 1774 թ. հունվարին³:

Մելքիսեղեկ Բանասերի թարգմանությունների մեջ՝ ամենաթանկագիններից մեկը Գեորգ Ֆրանցեսի Ֆրանկոնն է:

¹ F. Macler, «Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1908, p. 124.

² Ibidem.

³ Մելքիսեղեկ Բանասերի գրական աշխատանքների մասին տեսնել մեր «Հայկական մասնադիտություն (նշադույն ժամանակներից մինչև ԺԹ դար)» աշխատությունը, որը Հրատարակության բնթացքի մեջ է:

Հետևյալ նամենատական ցուցակը պատկերում է Գեորգ Ֆրանցեսի Ֆրանկոնի հունարեն բնագրի և նայերեն թարգմանության բնագրի (ըստ մեր օրինակի) միջև գոյություն ունեցող տարբերությունները՝ գրքերի կամ հատորների ներքին բաժանումների վերաբերյալ:

Գիրք Ա		Գիրք Բ	
Հայ. քարգմ.	Հուն. բն.	Հայ քարգմ.	Հուն. բն.
Գլ. 1	Գլ. 1	Գլ. 1	Գլ. 1
Գլ. 2	Գլ. 2	Գլ. 2	Գլ. 2
Գլ. 3	Գլ. 3	Գլ. 3	Գլ. 3
Գլ. 4	Գլ. 4	Գլ. 4	Գլ. 4
Գլ. 5	Գլ. 5	Գլ. 5	Գլ. 5
Գլ. 6	Գլ. 6	Գլ. 6	Գլ. 6
Գլ. 7	Գլ. 7	Գլ. 7	Գլ. 7
Գլ. 8	Գլ. 8	Գլ. 8	Գլ. 8
Գլ. 9	Գլ. 9	Գլ. 9—10	Գլ. 9
Գլ. 10	Գլ. 10	Գլ. 11	Գլ. 10
Գլ. 11	Գլ. 11	Գլ. 12	Գլ. 11
Գլ. 12	Գլ. 12	Գլ. 13	Գլ. 12
Գլ. 13	Գլ. 13	Գլ. 14	Գլ. 13
Գլ. 14	Գլ. 14	Գլ. 15	Գլ. 14
Գլ. 15	Գլ. 15	Գլ. 16	Գլ. 15
Գլ. 16	Գլ. 16	Գլ. 17	Գլ. 16
Գլ. 17	Գլ. 17—18	Գլ. 18	Գլ. 17—18
Գլ. 18	Գլ. 19	Գլ. 19—20	Գլ. 19
Գլ. 19	Գլ. 20		
Գլ. 20	Գլ. 21		Գիրք Գ
Գլ. 21	Գլ. 22		
Գլ. 22	Գլ. 23—26		
Գլ. 23	Գլ. 27—32	Հայ. քարգմ.	Հուն. բն.
Գլ. 24	Գլ. 33	Գլ. 1	Գլ. 1, 2 (մասամբ)
Գլ. 25	Գլ. 34	Գլ. 2	Գլ. 2 (մասամբ)
Գլ. 26	Գլ. 35	Գլ. 3—4	Գլ. 3 (մասամբ)
Գլ. 27	Գլ. 36	Գլ. 5*	Գլ. 3 (մասամբ), 4 (մասամբ):
Գլ. 28	Գլ. 37		
Գլ. 29	Գլ. 38		
Գլ. 30	Գլ. 39		
Գլ. 31	Գլ. 40		

* Մեր այս օրինակում հայերեն թարգմանությունը կանց է առնում հունարեն բնագրի 258-րդ էջի 18-րդ տողի վերջավաստ (ըստ Բոննայի հրատարակության):

Տ. ՂԱԶԱՆՉՅԱՆ

ՍԱՀԱԿ ԾԱՂԿԱՐԱՐ՝

Հայաստանում քիմիայի զարգացման պատմությունն ուսումնասիրելու ժամանակ մեր ուշագրությունը գրավեցին Մատենադարանում պահվող կրթ. ձեռագիր (ՁԹ 6247 և 9029), որոնք պատկանում են Սահակ Մազկարար Տեր-Գրիգորյանի գրչին՝

Այդ ձեռագրերը լրացնում են այն պատկերացումը, որ մենք ունենք 19-րդ դարի կեսերին քիմիական անայնազործության և տեխնո-քիմիական գիտելիքների աստիճանի մասին Երևանի նահանգում:

Հիշածս ժամանակախիճում քիմիական շատ սահմանափակ արդյունազործությունը Երևանի նահանգում բնորոշվում էր հետևյալ փաստերով:

Անցյալ դարի 50-ական թվականներին Երևանից 42 կիլոմետր հեռավորության վրա, Ջանգլի մոտ, գործում էր աղակու մի փոքրիկ գործարան, որի համար անհրաժեշտ սողան մշակվում էր Երևանի մոտ գտնվող Սարգարաթազի դաշտերի աղուտալին բույսերից: Սողալի ստացումը այս բույսերից կատարվում էր ոչ միայն ասպիտ գործարանի, այլև բնակչության կենցաղային կարիքների համար:

Երևանի նահանգում գրազվում էին նաև ձմռանը արդյունազործությանը Ցուցմունքներ կան այն մասին, որ 60-ական թվականներին Արագածի հյուսիսային և արևելյան լանջերին արդյունազործում էին ձմռանը: 70-ական թվականներին Շան-Գիրեյը Երևանի մոտ մի վայրում արգյունահանել է լավ որակի ձմռանը, որը իր ժամանակին ցուցանալիքներից մեկում շանել է բրոնզե մեկալ:

Երևանի նահանգում կղզի են նաև հանքավայրեր, որոնցից 40—50-ական թվականներին բնակիչները ստանալիս են կղզի կրկաթի և պղնձի արջատպիներ:

Սրանց ամրացնելն և զանազան անայնազործական արհեստանոցները՝ կաշվի փոքրիկ գործարաններ, սակերչանոցներ, կլայնիկանոցներ, փոքրիկ ներկարաններ, և կամ բոլորն առանձին պատկերը, որ մենք ունենք քիմիազործության բնագավառում անցյալ դարի կեսերին Երևանի նահանգում:

Այս ամենը ասպագայի համար որպես հետք կարող էր թողնել միայն արհեստագործական ձեռաստերը, որոնց մեջ նախադրված են ժամանակակից տեխնո-քիմիական գիտելիքները: Այդպիսի տեսքեր են նաև Շաղկուրարի հիշատակած ձեռագրերը:

Թեպետ և Մատենադարանում պահվող այդ ձեռագրերը պատկանում

1 Ձեկուցված է Մատենադարանի պահպան ՎԱ սեփայլում, 1954 թ. գեկտեբերի

են Մազկարարի գրչին, բայց նրանց մեջ հավարված շիրտաները մեկին հեղինակություն չեն, այլ արհեստավարական փորձի ամփոփումներ, որոնք անցնել են սերունդից սերունդ և իրենց ուժը պահել են նաև 19-րդ դարում:

Ինքը Սահակ Մազկարարը հիշատակում է այն ազդյուններից մի քանիսը, որոնցից նա քաղել է իր տեխնո-գիմիական գիտելիքները.— այդպիսիք են, օրինակ, Ակենցի ժամադրո՞ծ Ասաբլու, Թիֆլիսեցի արձաթագործ Փարսազանը՝ նկարիչ Ապովապը, Նուխնցի արձաթագործ Ասովաճառուրը և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, Սահակ Մազկարարն իր գիտելիքները քաղել է իր ժամանակակից Անգղիականում սփռված արհեստավորներից ու անյայնազործներից:

Մի քայլը նախանդամը շատ կարևոր նշանակություն էր տալիս Սահակ Մազկարարի գիտելիքներին, հատկապես որգան-կարմիր ներկի մասին, և 1863 թվականի մայիսի 1-ին Ղազարու նախնանդամին գրած իր նամակում ցավ է աշխատում, որ Մազկարարը մեռավ Ե...և նրա նեա գերեզման իշավ (նեղի) պատրաստելու եղանակը, քանի որ, նախնանդամի կարծիքով, պետք է Ե...կարատայան դաշտի հայ շինականների բարբառով մի փոքրիկ բրոշյուր հրատարակել և սովորեցնել նրանց, թե ինչպես պետք է անցնել և հավաքել որգան կարմիրը — իսկ դա կարևոր բան է: այնուհետև ազատ շինականների համար:

Մի քայլը նախանդամի այս գնահատականը Սահակ Մազկարարի գիտելիքների մասին ցույց է տալիս, որ մենք Յահակի առարկերը պետք է գիտենք որպես իր ժամանակի համար ակտուալ պրակտիկ գիտելիքների յոգավածուներ:

Նույնն է վկայում նաև այն ուշադրությունը, որ նվիրում է Ալեշանը իր «Արարատում» Սահակ Մազկարարին և նրա գիտելիքներին որգան կարմրի մասին:

Եթե Մ. նախնանդամին հայտնի լիներ Սահակ Մազկարարի վերահիշյալ առարկի գոյությունը, ապա կարելի է ենթադրել, թե նախնանդամը կառավարիչ, լեզվական խորագրումից հետո, հրատարակել և Արարատյան դաշտի հայ շինականների մեջ տարածել նեց Սահակի առարկերը, մանավանդ որ Սահակի առարկերը բացի որգան-կարմրից ներկ պատրաստելու խրատներին, իրենց մեջ պարունակում են ուրիշ շատ արհեստներին վերաբերող խրատներ ու գիտելիքներ:

Սատենադարանի № 6247 ձեռագիրը, որը կրում է «Բազմակեղծ խորագիրը՝ ինքնակենսագրական բազմաթիվ նյութեր է պարունակում: Այդ ձեռագրից մենք իմանում ենք, որ Սահակ Մազկարարը ծնվել է Երևանում 1780 թ., քահանա Մահտեսի Տեր-Գրիգորի բնասնիքում: 17 տարեկան հասակում ասրվել է էջմիածին սովորելու: Այնտեղ նա ապրելու աշխատել է վատ պայմաններում: «Սչ օրինաւոր տեղաօր, ոչ խալի- ոչ փէչա և ոչ կարպետ, ոչ հին և ոչ նորն՝ ոչ ունէի,— պատմում է Մազկարարը.— մին նառ զօշակ կայր Չ տեղ մեծ ու փոքր ծակ և այն ծակ տեղի վերայ էի նստում, որ եկողքն չի տեսնուն, որ ինձ, իմ արհեստիս կեօրայ ամոթ չի լինի»¹: Այն խոսքը, որտեղ ապրելիս և աշխատելիս է.

1 Ձեռագիր № 6247, էջ 9բ:

«Կել Մազկարարը, ձմեւը չի առաքցվի: Աստատացից շարունակ հող է թափվելու եղել: Մուցը եղել է մութ. հաճախ Մազկարարը լույսի պատճառով աշխատել է բաց դաս մտա, որի նեռեանքով ստացել է Եժմիածնա- սեր զանազան» (հավանաբար սեմաթիզմ): Նրա բոլոր գիտումները աշխատանքի պայմանները լավացնելու մասին մտացել են անհետեանք, որի պատճառով նա իր կյանքի վերջում, հակասակ արդեն իր լավ կյանքի (նա հասել էր եպիսկոպոսի տասնամյակին), այնուամենայնիվ գտնում է կատարյալ հաշմանգամ, փոխադրվում Երևան, իր հոր այգիները, որոնք մինչև վերջերս էլ կոչվելիս են եղել «Մազկարարի այգիներ», և նեց Երևանում էլ վախճանվում է 1858 թվականին:

Մազկարարը մեծ արժեք էր տալիս արհեստներին, և ոչինչ չէր խնայում գրանք չուրացնելու համար: «Ասացէք ինձ,— գրում է նա,— թէ ամենայն եւրոպայ և հօր աւերութիւնը, որ պայծառ անուն ունին, ուստի է պայծառութեանք նոցա, ոչ ապացնէն արհեստաւորքն են, որ զանազան նորա գործ ամեն իւրաքանչիւր քաղաքի գործուարքն, իւրաքանչիւր տեւրանց. եւ բոտ իմ տկար կարեւոցս ոչ խնայեցի ազբատ քտակին իմոյ, և ոչ խնայեմ բնուս. յաղագս զանազան բանիցն ծախուց փորձելոյ և գննարն գտնելոյս»²:

Մազկարարը եղել է Անգրիովկանի մի շարք քաղաքներում և ամենուրեք նոր նյութեր և նոր գիրք-ձեռնարկներ է փնտրել: Այսպես, նա պատմում է, որ 1822 թ. գնացել է Երկրագլխասպող (Կիրովաբադ) քաղաքը, այնտեղ գտել է մի քար, որը Ասաբլու պատմագրի կողմից անվանված է Շրտանահիճ, որ նույնն է թե՛ լեզգաքար, դրա նեա միասին գտել է սև զույնի քար, որը ինքն անվանել է Եհանքային միանա, սրովհետե նրանից սև զույնի շատ լավ թանաք է պատրաստելիս եղել: Մի այլ տեղ, երբ նա գտնում է եզաննայ Ֆրանկիճ կոչված հաղվադյուտ և թանկագին քարի, փնտրում է գտնում է մի գիրք, որտեղից իմանում է այդ գտնաքարի նեա վարվելու եղանակն ու նրա ստացումը:

Թիֆլիսում եղած ժամանակ Ղախր Շտան - Ջրպետայնի մոտ ծանոթանում է մի գրքի, որը լն է եղել զանազան արհեստներին վերաբերող գործիքների և մեքենաների զնայրերով:

Սահակ Մազկարարը այդ գրքից բազմաթիվ գործիքների սխեմաների արտանկարումներ է արել, իր հետագա ձեռնարկումներում օգտագործելու համար:

Կարծում ենք, այսքանը լավիպան է Սահակ Մազկարարին, որպես Առևտրից և հետաքրքրուներ մտալ բնութագրելու համար: Այժմ տեսնենք, թե ինչ կոնկրետ ձեռնարկումներ է արել Սահակ Մազկարարը էջմիածնում, քիմիական տնայնագործութչան սապարեղում:

1836 թ. Սահակ Մազկարարը փորձ է անում էջմիածնում հիմնելու թղթի գործարան: Ինչպես ինքն է պատմում մեր հիշատակած «Բազմակեղծ»-ում, թղթի գործարան հիմնելու միտքը նրա մեջ ստաշանում է էջմիածնի կազմաանից դեն զցվող թղթի կտրուկները, որոնցով տաքացնում էին բազմիքի շուրքը, ալելիս սապարեղ օգտագործելու ցանկությունից: Անաթուրք ստանալու նրա ստաշին փորձի նկարագրությունը, Ե...ղիտարակ-

1 Ձեռագիր № 6247, էջ 18բ:

սըն թղթոյ կոյի ի մէջ ջրոյ թոջոց, և հանեալ կոյի ի մէջ հալանիկ և սանաի տառամբ այնքան ձեռնցի, որ եղև իբրև գծածուցիկ ինն, և հանեալ կոյի մարտը մանն, և լցի նորա վերայ ջուր. խառնեալ եղև կաթնանման, ուշիկ ուշիկ ամենալ, կոյի ի վերայ հոտը մի մանուաի, ի վերայ տախտակի եղևալ, տարածեցի ձևոտքս, դարձեալ մանուտ և հարթ հուսասար տախտակ և քար ծանր կոյի ի վերայ նորա, մինչև քամեցաւ լաւապէս ջուրն, և հանեալ չորացուցի, կիկեցի, գրեցի և տեսի որ ընդունեց զգիրն և ոչ ծրեառութիւնացոյ. դարձեալ ուրախացայ և արարի Գ (3) հաս՝ մեծն կես Քսպազայի չափն¹:

Սահակի խնդրանք պարանի տեսուչը նրա պարտաճամ 3 կտոր թղթի վրա տպագրում է էջմիածնի նախոր Սահակը այս նկարները ու իր պարտաճամ պոտաչը, ստիճնը և այլ մի նյութերը 1836 թ. դեկտեմբերին ներկայացնում է Հովհաննես կաթողիկոսին, առաջարկելով իր ծառայությունները այդ նյութերի արտադրությունը կազմակերպելու համար: Ե՛ւ յաւելում խոստանալ, և ի՞նչ զսոյն նորադիտ արտադրութիւն իմ վնասուած օծութիւն Ձեր և համարելով օգտաւէտ հրամայեցէ պարտասուղ գործիս ինչ կարևորս առ ի նոյն, կարող եմ շնորհիւ Ձեր գրուագոյնն կամ զնորագոյնն ևս արտադրելն²: Այնուհետև Բեազմամկելոյց տեղեկանում ենք, որ Սահակը 1837 թ. հունվարին իր զծարձած սխեմայով և իր ծախքով շինել է ապիւս թղթի գործարանի համար անհրաժեշտ առաջին գործիքը, բայց ամբողջ ծախքը չանդուտ է անցնում: Սահակը զրոււմ է. Ե՛ւս այսչարիտի խարճն դուր և ընդ վայր գնաց. ևս կամեցաւ ընդ նոսրին, այսինքնըն Փարէմ քաղաքի եղելոցն համանցնել, բայց ...հաստ ու թարակ է մէկ դին (սանն), վայ զա ը[արակ] մ[անողին]ն³:

Սահակը, սակայն չի վնասվում, և ինչպես իմանում ենք, Հ. Արքահայրնի հրատարակած համահիներից, հետագայում էլ, 1837 թ. փնջովարին, հունիսին և հուլիսին գիմում է այս անգամ արդեն Սինողին թղթի գործարան կազմակերպելու իր առաջարկներով: Բայց ըստ երեսուցթի ն ալիլի շահովեալ է եղել թուղթը ստանալ այլ քաղաքներից, քան էջմիածնում կառուցել թղթի գործարան: Համենայն դեպ էջմիածինը չի ընդառայում Սահակ Ծաղկարարին:

Գլխիկայի պատմության առումով ավելի հետաքրքիր են, սակայն, Սահակ Ծաղկարարի մյուս ձեռնարկումները՝ որտաշի, դանպան ներկերի և մանուպանոց որդան կարմիր շուրջ եղած նրա աշխատանքները:

Որդան կարմիրը Հայաստանում հայտնի է շատ վաղուց. նա նույն իսկ արտահանության նյութ է եղել սկսած դեռ առաջին դարից⁴: Սահակյն քննածս ժամանակամիջոցում նրա արտադրությունն քննել է մարդիկ մտացել են անգամ որդան կարմիր ներկն էկարտադրելու եղանակները:

1 Ձեռագիր № 6247, էջ 20ր:
 2 Նույն տեղում, էջ 21ա:
 3 Նույն տեղում, էջ 21բ:
 4 Մելքիսեթ-Քեկե Լ., «Հայաստանում կարմիր որդան ներկի արտադրության պատմությունը», ՀՍՍԻ Գիտ. ակադ. «Տեղեկագիր» (հասարակական գիտություններ) № 2—3, Երևան, 1946 թ.:

Երևանյան նահանգը Ռուսաստանին միացվելուց հետո, ուսու կառավարությունը հետաքրքրություն է ցույցաբերում դեպի որդան կարմիրը: Հատկապես այդ գործով զբաղվում է բարոն Գ. Վ. Ռոզենը: Իմանալով որ կարմիր որդանի լավագույն մասնագետը Սահակ Ծաղկարարն է, որն այն ժամանակ արդեն եպիսկոպոս էր, Գ. Վ. Ռոզենը հանձնարարում է «Հայկական մարզի պետն կնյազ Բերուտային Ռոզենի անունից խնդրել հայոց կաթողիկոսին թույլ տալու, որ Սահակ եպիսկոպոսը գնա որդան կարմիր հավթոման վայրը և օժանդակի հավաքը լավ կազմակերպելու և ներքը ստանալու գործին:

Ինչպես իմանում ենք Բեազմամկելոյց, Սահակն իր ծառայությունն է մատուցում ուս կառավարությանը, որի համար 1834 թ. նվեր է ստանում ամեախոտյա ազամանդակապ ժառանի, իսկ 1839 թ. հունիսից կայսրը նրան տարեկան 200 ոտրիկ ցմա՝ թնշակ է նշանակում:

Անշուշտ, Սահակը պարզեին արժանացել է ոչ թե որդան կարմիր հավաքումը կազմակերպելու համար, այլ քիմիագործական այն վարպետության համար, որով նա կարողացել է կարմիր որդանից էքստրազերել հարկավոր ներկը: Այդ գործով նա զբաղվելիս է եղել զեսու 1815 թվականից և շատ հավանական է, որ ուս պետություն ուշադրություն է դարձրել կարմիր վրա նեց ինքը Ծաղկարարը հրավերած լինի: Բանն այն է, որ Սահակին հայանի է եղել պատենաների շահավետությունը և այդ տեսակետից ամեն մի գյուտի մեջ պրոբրուսեաի ապահովման կարևորությունը:

1836 թ. դեկտեմբերին Սահակի գրած մի նամակում կարդում ենք. Ե՛ւս քանզի օրէնք են յամենայն յուսանարեւ աղինս՝ և ի տըրութիւնս պարսպի նորանար գիւտս՝ որք ըստ տեղոյն պիտանի և օգտաւէտ համարել ունիցին՝ յայտնել կամ առաջի ասնել նախապետաբար վնասուհեցն, սին իբի և ես՝ ոչ նուպ օգտաւոր սրբոյ աթոռոյս համարելով զայս թե գիւտ՝ արման գտակցայ առաջի ասնել ամենախոնարհաբար ընդ յայտ Ձերումդ Վեհափառութիւն սուրբ օծութեան ի տեսութիւնս⁵:

1830 թ. հունիսին գրած նամակում կարդում ենք. Ե...խնդրեմ ամենախոնարհաբար, որորմած տէր, յայտնել ուր հարկն և իցի, ի պարճանս անուսն Ձերոյ, զբաղմամես զիմ զայս աշխատանս ի գիւտ հնարից այսր ներկագործութեան, որ զաղունի և թագուն ինն է և ոչ ծանուցեալ ինչ բազմաց ի ժամանակի անտի Պարսից ցայսր: Այլ ես անա իմով ամենաշնորհակամութեան յօժարութեամբ ընծայեմ Ձերումդ պայծառափայլութեան յուսալով շնորհիւ Ձեր որորմութեան, իմիք արժանանալ ի բարձրագոյն Գրանէ հօք տըրութեան...»⁶:

Ան այս շահախնդրությունն է անշուշտ զրդել Սահակ Տեր-Գրեգորյանին զիմելու ուսաց մեծ պետությունը, և ինչպես տեսնում ենք վերջինս վարձատրույց է եղել նրան՝ տարեկան 200 ոտրով:

Սահակ Տեր-Գրեգորյան Ծաղկարարը անձամբ զբաղվել է որդան կարմիր ներկ ստանալու գործով և այդ ուղղությամբ կատարել է բազմաթիվ քիմիական փորձեր: Նա այդ փորձերը նկարագրել է 1830 թ. հունիսին

1 Ձեռագիր № 6247, էջ 21ա:
 2 Մելքիսեթ-Քեկե Լ., «Հայաստանում կարմիր որդան ներկի արտադրության պատմությունը», ՀՍՍԻ Գիտ. ակադ. Տեղեկագիր (հասարակական գիտություններ), Երևան, № 2—3, էջ 22:

գրած իր նամակում, որանգից մենք իմանում ենք, որ նա իր փորձերը բաժանում է երկու խմբի — կարմիր որդը սպանելու ձևերի և սպանված որդերից կարմիր ներկը էկառագիթելու եղանակները:

Պարզվում է, որ որդան կարմիր սպանելու եղանակը իր աղղկցությունն է ունեցել ներքի սասանալու գործի վրա: Այսպես, նա փորձել է որդը օտակացնել սուր և սաք քացախով, քացախով և կրափոշիով, մաքուր կաջրով, դինիով, ծծմբային զազով, և միայն կալաքորի (պոտաշի) ջրով ու գինեով նրան հաջողվել է բավարար արգյունքների համեմատ Այնուհետև նա սասանել է տարբեր ներկեր: Պատառով ստակեցրած որդերից նա պատրաստել է կնքաներիկեր և ջրաներիկեր: Ծաղիանկարների համար նա ավելի լավն է համարում գինու միջոցով ստակեցրած որդերից սասանած ներկերը, «որ լուսադոյն գեղեցիկ և պայծառասիրտ երևեր քան գեղեցույ յորդաննէն սեղանելոյ ի ջուր կալաքարի»¹:

Պետք է ցատով նշեմ, որ Ծաղիարարի «Բազմավկայից» պահասում են զգալի թվով թերթեր, որոնք, ո՞վ դիտե, պարունակում էին նենց գործնական հրահանգներ որդան կարմիր ներքի պատրաստելու մասին:

Այս առթիվ Սահակ Ծաղիարարի ազգական էմին Տեր-Գրիգորյանը գրում է. «Բնչպես երևում է այս բնագրից հանված են շատ երեսներ, մինչև անգամ կարծում եմ, հանված է միջին մի ամբողջ տետրակ մաս 14—16 թերթից, կամ մի քանի տետրակներ աղքատ թերթերից: Այդ աղագուցանված է նրանով, որ 16-րդ թերթի վերջին երեսը վերջանում է 1815 թվականով, իսկ 17-րդը սկսում է անկառ և 1833 թվականով: Երևում է նաև ձեռագրում եղած երկու տետրերի կարկը և թղթերի դույներից. եթե իրոք համած են այդպիսի տետրեր, պետք է կարծել, որ այդ աղագուց է նորս մահից նետ էջմիսանում միտարանների ձեռքով, կամ երբ արարիցի վենետիկ հայր Ալիշանն՝ այնտեղ: Ես ավելի շատ առաջին կարծիքին եմ քան երկրորդը:

Ավելացնենք այստեղ, որ եթե այդ թերթերը չեն պահված գործնական աշխատանքի հրահանգներ պարունակելու պատճառով, ապա նրանք պահված են այն պատճառով, որ Սահակ Ծաղիարարի «Բազմավկայը» բաղրում մերկայումս ենք է պարունակում այն ժամանակներում նրա շրջապատի մարդկանց վարք ու բարքի, նիտուկայի մասին: Չուր չէ, որ այդ վարքից ու բարքից վրդովված, մի օր Ծաղիարարը իր որդարում քայցանչում է. «...Տես դու, ո՞վ բարեմիտ հայր և եղբայր, արժանի է կաղթելու նրաստահեղ բանս այս, թէ ոչ: Ո՞ր սասուածն կարև տանել, ասեն աշխարհահանք...»²:

Ծաղիարարի «Բազմավկայից», ինչպես և նրա ձեռագրից (№ 9029) իմանում ենք նաև, որ Ծաղիարարի ժամանակներում ուրիշներն էլ են զբաղվել կարմիր որդանով. այդպիսին է եղել, օրինակ, եմբրեմ կաթողիկոսը, սակայն, բառ երևույթին, նրանց մեկ այդ գործում ամենաձեռններնցն ու հետևող եղել է Սահակ Տեր-Գրիգորյանը:

¹ Միլիտեն-Բեկ Լ., «Հայաստանում կարմիր որդան ներքի արտադրության պատմությունից», ՀՍՍՏ Գիտ. ակադ. «Տեղեկագիրք» (Նասարաբեկյան գիտություններ), № 2—3, Երևան, էջ 21:
² Ձեռագիր, № 9029, էջ 31:

Ծաղիարարը ոչ միայն որդան կարմրով է զբաղվել, այլև բազմաթիվ այլ ներկերով: Նա մի ամբողջ տետր ունի զրած զանազան ներկեր սասանալու եղանակների մասին (ձեռագիր № 9029): Որդան կարմրից հետո, այդ ներկերից նրան ամենից շատ զբաղեցրել է լավժարդ (լավժարդ) կոչված ներքի պատրաստելու գործը: Այս գործը նա սովորել է պարսիկ պատաստան մի նկարչից, որի հետ մի քանի անգամ հանդիպում է ունեցել էջմիսանում (1810 և 1815 թվականներին):

Յուրացնելով լավժարդ ներքի տեխնոլոգիան, Ծաղիարարը զանազան կապեր է հաստատում ներքի համար անհրաժեշտ երանյութերը ձեռք բերելու համար: Այսպես, նա կապում է «Երևանի պղնձահանքի վերակացու» օմն Ղազարի հետ, ապիս է նրան «լավժարդի քարի» մի փոքր նմուշ և, այնուհետև, նրանից սասանել է իրեն հարկավոր քանակությամբ երանյութը: Ճիշտ է, վերջինիս որակը նրան այնքան էլ չի բավարարում, բայց նա բազմաթիվ փորձերով գտնում է մշակման օպտիմալ պայմանները և սասանում է որակյալ ներք: Սահակը գրում է. «Երայց փորձ նորս բազում անգամ զանազան կերպի առի և տեսի միևնույն բանն ասներ ի գործ արկանել»³:

Ծաղիարարի «Բազմավկայից» Երևում է, որ նա չի բավականացել լավժարդ ներկը միայն իր գործածության համար պատրաստելով: Նա այդ ներկը պատրաստել է այնքան, որ երբեմն և վաճառել է բավական թանկ գնով. այսպես, նա պատմում է. «1818 ամին Առաքել էպիսկոպոս օմն թէ՛ քերտաղու եկն ասա վասն էպիսկոպոսութեան, նա խնդրեաց յինն 100 դրամ լավժարդ, որ թէ կամենայի՝ կարող էի տալ կեն, բայց ոչ նաու այնքան, կարծելով թէ վասն թանկագին լինելոյն ոչ արեն: Խոստացայ տալ 10 դրամ, որ ետու նաւ, դրամն 5 սեւալի. ասն այս ասու, եթէ մինն ոչ կըրուածնէի, դիւրո՞ղ կարէի գտանել այնքան սեւալն»⁴:

Իր պատրաստած լավժարդով նկարած մի քանի նմուշներ է Սահակը թողել հիշածս տետրում, որոնք ցույց են ապիս, թե որչափ նուրբ ու դուրեկան կապույտ է եղել նրա պատրաստած լավժարդը:

Կարող է թվալ, թե Սահակ Տեր-Գրիգորյանի հետաքրքրությունները թղթի գործարանի և ներկերի նկատմամբ բխել են նրա նկարչի լինելու հանգամանքից: Այդ կլիներ ճիշտ, եթե մեզ նրա տետրից հայտնի չլիներ, որ նա հետաքրքրվել է նաև անայնադրանական քիմիայի (այս բնագավառներում) նա լուրջ կերպով զբաղվել է պատառ պատրաստելու գործով. այդ մասին Սահակ Ծաղիարարը գրել է. «Իմովս սեպահան աշխատութեամբ նախեսու նախն նաև զպատառն աստեղան պիտոսակ պին, յազադս լուսանոյլ զգիրս տպարանի»⁵: Նա զբաղվել է նաև արժամաթղեղու, սպիտակթղեղու, սոսինձ պատրաստելու, պոտառ պատրաստելու, երկաթ հալելու, երկաթ մխելու, կաշի վարաղելու և այլ հարցերով:

Ըստ էության Սահակ Ծաղիարար Տեր-Գրիգորյան Երևանցին եղել է մի ձեռնարկ և առաջադիմ մարդ, որը քիմիա գործարանի հարցերով զբաղվել է ոչ միայն ունենալով անձնական նյութական շահախնդրություն, այլև քաղաք լուսավոր ազգությունների ուղիներով տանելու և երազանքներ:

¹ Ձեռագիր, № 6247, էջ 19ա:
² Նույն տեղում:
³ Ձեռագիր № 6247, էջ 21ա:

Թեֆլիսում Շահան-Ջրպեյանի մոտ իր տեսած զբոյի մասին նա գրում է, որ այն Եւրոպայի էր գանազան պատկերօք և ամէն մին պատկեր գանազան գործառնութիւն աշխարհի ցուցանէր և սուէր՝ այս գործարարքն էն Փարէժ քաղաքի կոյրքն և զանազան ցաւազնեայքն, որ նորին կայսեր հրամանաւն ժողովեալ էն ամենայն կոյրք և կազք և ալլքն ամենայն, և կարդեալ են ի վերայ նոցա գործաւար ուսուցիչք, որոց տան ուսումն տանուլ և գործ գործելի, որպէս տեսի ես այնմ գրքօջն, և նկարեցի ի նոցանէ բոլորն ի մին պատկերսն, սչք էին տպարանի գործարարքն, մրազարիկն, շարխ պտոյտ տուօգրն, գրաշարն, մամլոյ քարշօղն, դիբլ կազմողն, Ուսուցանողն կանգնեալ ատոզլ մարդ և ուսանողն կոյր օք նրստեալ ակտոյլ ուսանէր ի վարպետէն... մինչ տեսի դնստա, նկարեցի ի նոցանէ զքանի մի պատկերսն, որ գրեցի գործոց անուանքն, և այսու ձեռով կամէի և ես աննէջ¹:

Ծագկարարի ճիշդամոլեպից ճերտում է, որ իր նախագծած թղթի գործարանում նա մտադիր էր նույնպէս նաշմանգամներին գնելու: Նանրօգուտ աշխատանքի մեջ, այսպէս, թուղթը արտօղ շարքիւ ձրա նա մտադիր էր աշխատանքի գնել կոյր շահորին, մինչև որ կպատրաստվեր զրով պտովող շարքիւ:

Որդան կարմրի հալաքման գործը կազմակերպելիս, նա մտանօղջում էր այդ գործում գլուղացիների շահերի հոգսով: Որդան կարմրի հալաքը կազմակերպված էր այնպէս, որ շրջանի անգամ ամենանեղամօր գլուղներից մոլորակները նարկուրարքը գեպի որդան կարմրի տեղը՝ Պար-Վերապն էին քշում պտորադիր թվով գլուղացիներ, առանց համապատասխան վարձանաուցի: Ծագկարարը առաջարկում է հալաքման գործի իր ծրագրերը, որով ոչ միայն պետք է հեշտանար գլուղացիների գրութունը, այլև նրանք այդ գործում դառնայու: Էին նյութապէս շահազրկում: Նա գրում է. «Ե՛ր նեոստանէ եկեալ մշակքն՝ զուր անցուցանեն ժամանակն արտրեջալով և լաւ չէ որ իւրեանց բանիցն և գործիցն յետ են մնում և շատ մեղք է նոցա բերելն: Լաւ գայրաթով մարդն մէկ իստիլ չէ կարելի որ ժողովի: 2—3 հոգով որ աշխատեն նազիւ կարեն ժողովել մին իստիլ...»

«Թէ լսեն ինձ վասն մշականց նորին, որ ժողովք ժողովրդոց մեծ բազմութեամբ ժողովում են (ասացի) զուր տեղն: չէ օգուտ նորին տէրութեանն, այլ այս է օգուտն, զոր ես վասն նորա անօրինեցի, և տնօրինեմ այն գիւղն, որ գասնի որդն, նորա գիւղացուց այն ամսոյն ազատութիւն տան թագաւորական հարկէն և հրամայեն նոցա՝ տունն որ 10 հոգի աւելի լինեն, նքա տան 5 կամ 4 իստիլ, այն որ 5 կամ 8 հոգիք լինին՝ նքա տան 3 իստիլ, այսպէս վաստանելով որ ժողովին, տես թէ քանի քանի օգուտ լինի տէրութեանն և ժողովրդոցն, առաւել նոցա, որք ի նեոստանէ գան և որ ժողովին բնու, այլ բոտ հարկի դահանջմանն տան նքա: Թէ՛ մեք այսքան այնքան մշակք տուաք այսինչ ժամանակի, որ շատ Ժանր է, և զուր նոցա գալն ի նեոստանէն»²:

Ի պատիվ Ծագկարարի պետք է տեսլ, որ որդան կարմրի կապակցութեամբ Արարատյան դաշտի շինականի անտեսական վիճակի մասին

նրա ցուցարեւած այս հոգսը համանչուն է մեր հազարդման սկզբում բերված Նալբանդյանի նամակում արտահայտված նույն հոգսի հետ:

Յավօք քրտի պետք է նշել, որ Ծագկարարի համարյա բոլոր ձեռնարկումները, բացի որդան կարմրի գործից, հանդիպել են Էջմիածնի ոչ միայն սառն անտարբերութեանը, այլև համառ գիմադրութեանը, և առիթ են տվել Ծագկարարի գրելու: «Բայց գինչ օգուտ գասնօղին այսպիսի բանքս, որոյ վասն արժանի է սակ, նստա ու բարակն այ մէկ գին, վաք գա բարակ մանօղին»:

¹ Ձեռագիր № 6267, էջ 21բ:
² Նույն տեղում, էջ 18ա—18բ:

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԳԱՐՐԻԵԼ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆ-
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1830—1860-ական թթ.)

Այլևի բան մի ամբողջ դար Պատկանյանների տոհմը բացառիկ զեր է խաղաղեցի նայ հասարակական մտքի առաջընթաց պատմություն մեջ, Այդ տոհմի տաղանդավոր ներկայացուցիչներ՝ Մերոբի, Գաբրիել, Միքայել, Ռաֆայել և Քերոբե Պատկանյանները անգնահատելի ծառայություն են մատուցել նայ ազգային նոր լեզվի և գրականության, դպրոցի, մանկավարժության, թատրոնի և նայ պատմագիտության զարգացման բնագավառներում:

Պիտի նշել տակայն, որ մինչև այժմ լիարժեք ուսումնասիրություն ու գնահատություն չեն արժանացել այդ գործիչները: Անցյալում բննագատություն հախուռն բնթացքի մեջ անտեսվել է նրանց սակզմագործական մտածողության պատմական զերը և մտացության ևն մատնվել նայ հասարակական մտքի այդ մշակների անունները:

Մեր նպատակն է այտեղ ներկայացնել Պատկանյանների արժանագիր տոհմի առավել մտացված ներկայացուցիչներից մեկի՝ Գաբրիել Պատկանյանի 1830—1860 թթ. կյանքի ու գրական-հասարակական գործունեության համառոտ նկարագիրը¹:

1 Գ. Պատկանյանի մասին նայ պորբերական մամուլում (ԵՄշակչ, ՀԱրարատ, Հուլիս, ՀԱրարատ, ՀԱրարատ) և այն) ապագրվել են բազմաթիվ հոգվածներ, որոնք կիմնականում կենսագրական բնույթ ունեն: 1910 թ. Քիֆլիում Ե. Շանդրյալը հրատարակեց ՀՏԵր Գաբրիել Պատկանյանի խորագրով ուսումնասիրությունը, որը նույնպես բնագրական կենսագրություն կարելի է համարել: Ե. Շանդրյալը էր աշխատության համար հավանական հիմք է բնույթով Գ. Պատկանյանի Հարիւրամեակ նոր նախիջան բազմաթիվ եռանասոր Հիմք (Պետ. Մատենագրարան, ձեռագրական ֆոնդ, ՄՄ ՏՏ15, ՏՏ16, ՏՏ17), ըստ որում ծանրացել է ն. Նախիջանի կենդանական գործիչներ է բազմաթիվ իշխանության զեկագրաների միջև գոյություն ունեցող ներքին, մեծ մասամբ անհնական փոխարակությունները գրաւ Մատիկեց ծանոթ շիինյով Գ. Պատկանյանի գրական-հասարակական ամբողջ գործունեությունը, նեղինակը մի ամբողջական է ճիշտ կերակարություն չի նանգում Գ. Պատկանյանի մասին:

Մեր նոր գրականագիտության մեջ Գ. Պատկանյանի մասին առավել անգամ նատարբորություն է հանցես բերել ընկ. Աշ. Լովաննիսյանը զեռես 1937 թ. հրատարակված Անտիպ էջերում: Իսկ ՎՄ. Նարյանդյանը և նրա մամանակը կաղիտով ուսումնասիրության մեջ, որը յույս տեսով վերջնես, նա հանգամանորեն բնութայն է սակել Գ. Պատկանյանի և Մ. Նարյանդյանի փոխարակությունների հարցը: Ի զեղ, պիտի նշել, որ ընկ. Աշ. Լովաննիսյանի այդ աշխատանքից անկախ կատարված մեր այս փոքրածավալ ուսումնասիրության մեջ կան որոշ փաստեր, որոնք օգտագործվել են նաև նրա կողմից:

ժամանակակիցները մեծ հիացմունքով են խոսում Գարրիել Պատկանյանի մասին և շատ բարձր գնահատում նրա ծառայությունները: Նրան անվանում են «երեկվի մանկավարժ և պոետ», «գողթան երգիչ», «քաջ հայկորան», «շնորհազարդ ժառանգիր», «հարվազյուս ճարտասան»: Գննատեղիները, թվով Գ. Պատկանյանի կրթած աշակերտները, նրան համարում են «վեհգանի նահատակ»: Նա մի նովադար էր, որ բարձիցս պատերազմել էր ազգային փոթորիկներին հետ... էրը հարկ է լինում հազեցնել մեկի հետաքրքրությունը թե ով էր Գ. Պատկանյանը, տեղիկատուն ասելով մե է լինում պատմել ներկա դարու գրեթե մի ամբողջ պատմությունը», — գրում է Ա. Երիցյանը: «Մի՞թե կարելի է մոռանալ այն մեծամեծ ծառայությունները և օգուտը, որ նա տվել է ազգին. 60 տարուց ավելի նա անխնձ կերպով աշխատել է հայկական փշուտ անդամատան մեջ»¹: «Ե պատիվ հորս շարժումը միայն կտեսնեմ, որ նա նախնիների համար ամբողջ 30 տարի մի տեսակ բարոյական արեգակ էր, որ յուր շուրջը սփռում էր յույս և ճշմարտություն: Այն ընդհանուր հարգանքը և գարմանքը, որ շրջապատել էր հորս կարծես թե պիտի դարձներ նորան անձնապատան, ինքնանովան, կամուրջ. բայց իրըդ այսպես չեղավ: Հայրս միշտ մեաց նահատակ...», գրում է նրա մտերի Ա. Պատկանյանը: «Ունենալով զլայնահամուլ գիտություն, գոյով քաջ հայկորան, հմուտ դրսևանություն և լեզուին ուսացը, յօրինող և թարգման բազում օգտակա մատենից, հարուստ ճարտասան, պոետ, շնորհազարդ մատենագիր, նա չկարէ բերել զօգուտ ինչ մարդկությանին ի ներկայ քնակության իրում և ձիրք նորս կորչին ի դուր: Մինչ ընդ իմով նկատողությունար կարել նա ցուցանել մեծամեծ ծառայություն և զօգուտ հայկազանց ի գործս ազգային լուսաւորություն» — գրում է Մ. Վեհապետյանը՝ 1863 թ. հուլիսի 22-ի իր դիմումի մեջ, որով խնդրում է Կովկասի փոխարքային ազատել Գ. Պատկանյանի աքսորից²: Հայրանի է նաև, թե Գ. Պատկանյանի անվանի աշակերտները՝ Մ. Նալբանդյան, Ա. Պատկանյան, Գեորգ Զմշկյան, Ավետիք Պաղազյան և ուրիշները, ինչպիսի սիրով էին կապված իրենց աւսուցչին: Պահպանված են բազմաթիվ վկայություններ, խնդրագրեր, բողոքագրեր, որոնցով պարզվում է, թե որքան բարձր գնահատություն և արժանայել Գ. Պատկանյանը Աստրախանում, Նախիջևանում, Քիֆլիսում, Պետերբուրգում աշխատելիս: Վկայում են նաև, որ Գ. Պատկանյանը մտերմություն է ունեցել լեհ հաշակաբար բանաստեղծ Ալյաս Միցկիևիչի հետ և որ վերջինս, հիացած մի նայ համակա մտքով մտավոր կարգություններով, մի քանաստեղծություն է նվիրել նրան³:

Մականյ Գ. Պատկանյանը իր գեծ կանգնած է ունեցել նաև թշնամիների մի խոշոր բանակ, որը նրան իր ամբողջ կյանքում հանդիս էր ավել: Բնորոշ է, որ այդ բանակում գտնվող մարդիկ կելն և նալ նստա-

1 «Արձագանք», 1889 թ., № 13, էջ 228:
 2 Վ. Ջուրջույան, «Հիշատակարաններ», Բ Տասրու, Կ. Պոլս, էջ 243:
 3 Ա. Պատկանյան, «Երկատերություններ», Ռոստով, 1904 թ., էջ 4:
 4 Վլաստա, 1905 թ., № 3, էջ 103, «Արձագանք», 1880 թ., № 15, էջ 232:
 5 «Մշակ», 1902 թ., № 41, 42, 66: Միք պրոտուսները այդ աթիվը նոր տվյալներ չափեցին: Հավանական է, որ Գ. Պատկանյանը Ալյաս Միցկիևիչին հանդիպել է Ղրիմում՝ 50 տարե թվականների սկզբներին:

բակական մտքի բնակչիտն պարագլուխները՝ մեծատուններ, կալվածատերեր, քաղաքապետներ, եկեղեցական խոշոր գործիչներ, սխոլաստիկ մանկավարժություններ, ներկայացուցիչներ (Հովհաննես արքեպիսկոպոս, Ներսես Առաքելակցի, Գարրիել Այվազյան, Սարգիս Ջալալյան, Եղիա Շապուշիկյան, Հարություն Պալիբյան, Մահալ Մահառունի, Հակոբ Կարենյան, Կարապետ Շահնազարյան, Մկրտիչ Եկեղյան և այլք): Նրանք Գ. Պատկանյանին համարել են «բողոքող սղի», «անհանդուս մարդ», «խոռվար», «հասարակական տրամադրությունների զրդիչ», «գլուխավոր և անխտանիք տարր» և այլն:

Որո՞ք են այս իրարմերժ վերաբերմունքի ու գնահատության պատճառները: Ինչպե՞ս է պայթարել և գործել Գ. Պատկանյանը և ինչ ժառանգություն էր թողել նա:

Գ. Պատկանյանը իր հրապարակախոսական հոգովաներից մեկում («Հայաց ազգի նպատակն ինչ է»)՝ հելեղով իսլայական ազատագրական շարժման հերոս Գարիբալդին, հայտնում է այն կարծիքը, որ ամեն մի մարդ պարտավոր է իր անձը նվիրել հասարակության շահերին, գտնալ նրա սեփականությունը և իր ազգի նպատակը դարձնել իր անձի նպատակը: Բայց ազգի հիմնական նպատակները համար բոլորը հավասար չափով չեն կարող ծառայել: Ամեն սր պիտի ծառայի իր ուժերին համապատասխան, բայց ազգիսին և անձնվիրաբար: Հենց այս գիտակցությունը Գ. Պատկանյանը, դեռևս պատանեկական հասակից, մտնում է հասարակական տարրից՝ անցնելով բարձր ու հակասարան, գառնություններով լի կյանքի մի երկամարյա ուղի:

Քաջատեղյակ լինելով եվրոպական ու արևելյան ազգերի, ինչպես և սուս ժողովրդի պատմությունը, հարցրակից լինելով նրանց ազգային կուլտուրային ու սոսվապիտությունը, Գ. Պատկանյանը դեռ 1830-ական թվականները սկսած իր ամբողջ ուժերը տրամադրում է հայ ժողովրդի ազգային լուսավորության ու կրթության գործին: Հենց այդ պատճառով էլ նա, իր գործունեության առաջին քայլափոխից, ուժեղ պայքարի մեջ է մտնում հայ ֆեոդալական գառի ներկայացուցիչների, եկեղեցական ամենատեսակից գործիչների դեմ: Ճիշտ է, այդ անհավասար պայքարի մեջ էլ, Պատկանյանը, մտապես կրկնել մեծատունների հալածանքը, երբեմն էլ, խաչաձևից հարվածներից տկարացած, հաշտության ձեռք է մեկնել նրանց, սակայն այդ պիտի բացատրել պատմական ժամանակակից իրականություններով: Գ. Պատկանյանի հասարակական քաջարկությունները հակասություններով:

Գ. Պատկանյանի հասարակական գործունեության ամենատեսադուս շրջանը Նախիջևանյան և Քիֆլիսյան տարիներն են: Նա դեռևս Աստրախանում գիտուն վարժապետի համար ստացած, 1827 թ. տեղափոխվում է Նոր-Նախիջևան:

Այդ տարիներին Նոր-Նախիջևանի հասարակության ներսում արդեն սրվում էին սոցիալական հակասությունները: Մի խումբ հայ կալվածատերեր իրենց ձեռքն էին կենարանացրել քաղաքի և նրա շրջակա գյու-

1 «Հյուսիս», 1864 թ., № 23, էջ 177: Պետ. Մատենադարան, Պատկանյանների արքիվ, թղթ. № 144, Վավ. № 104, էջ 1ա:

զերի հողային տարածությունների գոյնի մասը: Նրանք անտեսապես հորք լինելով, հանդիսանում էին Նախիջևանի տերն ու անօրենք, իրավական, քաղաքական ու եկեղեցական բոլոր հանցքերի կարգադրիչն ու կիրառողը: Նրանց ներդրումությունը բացահայտ էր նաև եկեղեցու վրա: Փաղաքագրության էր նկույս, զեկավարում եկեղեցին և նրա քմահաճությամբ էր անօրենյում եկեղեցու արդյունքը: Գ. Պատկանյանը՝ ըստ արտաստությունների, շահագործման դեմ տրամադրված մի ուսուցիչ, խորը վրդովմունքով էր նայում այդ բոլորին: Իր մանկավարժական աշխատանքի նեո միասին նրան մտահոգում է Նախիջևանի հասարակության կենսական շահերի պաշտպանությունը: Նա զբաղվում է աղքատների դանձնակերի ստեղծման գործով, փրկում է նրանց 1833 թվականի վերահաս սովյ՛ն՝ նախապես եկեղեցական գումարներով հաց գնելով լցնում է եկեղեցու շտեմարանները և զարնանք բաժանում քաղաքի չքավոր խավերին: Նրա ֆանքերով հասարակությունը ազատվում է անօրեն կիրող գանձվող ամենամանր նախկերից մեկից՝ զվևհարկից, գրա համար՝ նա աղայական դատի դեմ ոտքի է հանում քաղաքի ողջ աշխատավորությունը:

Նևտաքրքիր են Գ. Պատկանյանի հիշողությունները այդ առթիվ: «Այս ետամյայի մեջ քաղաքացւոյց տրոց ծանրութիւնն եղով կրկնապատակ: Հարութիւնն ապա Խալիբյանը կզանալէր որպէս ինքնիշխան զուս, հասարակութիւնն կհատուցաներ երեսն թիւով մտիս ոնեննայով: Թագաւորոյի քաղաքապետն պիտի գրա, այսքան զբամ շնորհեցիք: Գրութն կմտնեն ի Գուռն և հայնմհետ պիտի շամարակի օք, ոչ թի միայն հարցանել, այլև գիտով ամել, թե ուր գնալուց զբամքն, որոց մուտն հայտնի իսկ ելն անհայտ»¹ — գրում է Գ. Պատկանյանը:

Գ. Պատկանյանը մեծ վրդովմունքով և աներկյուղ հանդես է գալիս աշխատավորության ճորտական լուծք ամբողջող այդ մեծատունները դեմ: «Թարրիկը Պատկանյանի սրտի մեջ, — գրում է նա իր մտայն, — կար մի խորհուրդ, որ բնավ չէր տար նորա հանգիտա ոչ ի տունջան և ոչ ի դիշերի, այլ միշտ առվերի նման կար նորա նեո անբաժանն»²:

Գ. Պատկանյանը օգտագործում է կուս Վարնցովի Նախիջևան գալու առիթը և ժողովրդին, զապանի, բոյց տեղորեն նախապարտաւած է ցույցի: Խալիբյանը իր լրտեսները միջոցով տեղեկանայով այդ բոլորին, որոշում է ոստիկանություն ուժով խափանել Գ. Պատկանյանի ցույցը: Այդ մտայն նա հայանում է ճաղարարի քաղաքալուտի Օթթն Ռոստանովի ֆրանկին, օրը Գ. Պատկանյանի թշնամիներից էր: Սակայն Խալիբի և նրա գործակից բոլոր միջոցաւումները ապարդյուն են անցնում: Գ. Պատկանյանի նախագիտած պլանով ժողովուրդը կամ Վարնցովի կոտորը շրջապատած բերում է եկեղեցու բակը: Գ. Պատկանյանը իր ծոցից հանում է նախապես պարտաւած իր ճաղը, ընթերցում, նկարագրելով ժողովրդի սուկայի վիճակը և նայանում նրա պահանջը՝ զխաւարկը վերացնելու մտայն: Խալիբի և Օթթն Ֆրանկի թերագրանքով եկեղեցու բակը մուտք են դործում ոստիկանները: Մակայն նրանք անհնազանդ են մտում իրենց տերերին, որովհետև, — գրաւում է Գ. Պատկանյանը, — այդ նակիչները, սպեղ-

¹ Պես. Մատնագորան, Անագիր № 8817, էջ 20ա
² Նույն տեղում, Անագիր № 8816, էջ 210ա

լինա կոչված, հուշպես ժողովրդի չքավոր խավերից էին և ստեղծվումը ինն լցված Խալիբի դեմ:

Գ. Պատկանյանը, հակառակ Նախիջևանի քաղաքական իշխանության ամեն անակ զիմադրություններին և արգելքներին, հասնում է իր նպատակին: Նախիջևանը ազատվում է զխաւարկից, որովհետև Նախիջևանի հիմնադրման արտանագրով էլ նախատեսված չէր այն, սակայն Պատկանյանի նկատմամբ աղայական դատի և հոգևոր իշխանության նետապնդումները ուժեղանում են:

Գնահատելին այն է, որ ժողովրդի ընդգիմադիր տրամադրությունների արտահայտիչ ու կազմակերպիչ Գ. Պատկանյանը՝ Նախիջևանի հոգևոր գործի փորձապետ, զբիթե մեհակ էր զեկավարում այդ պայքարը, իսկ նրան չորս կողմից սեղմում էին քաղաքի մեծատունները և նրանց կամակատար հոգևորականները:

Հայտնի է, որ Նախիջևանում խավարամուրների և հարստահարիչների պարսպարկ խոշոր հողատեր Հարության ապա Խալիբյանն էր: Գ. Պատկանյանը ընդգծում է, որ Նախիջևանի հասարակության ամեն շարայց դատաձայր նա է: Խալիբյանին բնութագրում է որպես «հասարակաց ուսիչ» (ցեղ), «հասարակաց գանձարանի գոգ և ամպակ», որը ձգտում էր հայ ժողովրդի աշխատավոր ասրբերին դարձնել «արժամատի սարակներ»:

Գ. Պատկանյանը ընդգծում է, որ ժամանակակից իրականության համար բնորոշ են Խալիբյանները և Օթթն Ֆրանկները: «Ամենայն երեկոյ քաղաքք Ռուսաստանի ունեկն մի մի այդպիսի ազրուէք, որք հասարակութիւնն արշուրէ կծնեն...»³: Լինելով հասարակության շահերի նախանձանդիք և հովանավոր, Գ. Պատկանյանը ցածով է տեսնում, որ ժողովրդի միասնակար այդ մարդկանց համար բաց են կյանքի բոլոր դուներն ու նարարարությունները: «Իբրան ավելի կնենին անպատասպոր քաղաքացիք ազա Հարության Խալիբյանի կեղեքելին և քերթելին, այնքան ավելի զիպմծք նորա առջև նոր-նոր գրունոր կտրեկին՝ հաջողանն հատաջանայո յոր առպարեկի մեջ»⁴:

Գ. Պատկանյանին խարպիտ հուզում է դատակարային շերտավորման նետանքով քաղաքում և դյուզում ստաշաքած անհավասարությունը, երկու հակաիր սոցիալական ընկերների գոյությունը և այն հանգամանքը, որ մեծատունները տնտեսապես օրբտօրե ուժանում են, իսկ աշխատավորը զրկվում է իր մի կտոր հողատրոնից: «...Միլքը աղա և Խալիբյանն կտրեն, թե տեր Գորբիկն կըզգտրե հասարակության սերան, որ նոքա հիւթնա քաղաքի շրջնկա քառասուն, հիսուն հարաւկաց մեջ կրկիրն չըմըլակին: Մինչ յարաքանչյուր տարի անմախճան կազ ու կտիվ կլիներ ազարակաց կալմածաւորանց և քաղաքի հողադրծաք մեջ, որ քաղաքի հողադրծք, քաղաքի յայնամամալ հողին վիճակ կրկնողներն և չէին ստանալ, իսկ ազարակաց քաղաքի հողաքի հողաքիմնքն կամ խորգամուտք, կամ բնութիւյամբ տիրապետելով, կլտրեկն, կցանկերն, խտան կնենելն, ցարխո

³ Անագիր № 8817, էջ 31ա
⁴ Անագիր № 8817, էջ 20բ:

կաննին և քաղաքի մեջ այրի կանայք և որքո մի կով դարձաներ համար չէին կարողանա մի սալ խտ ստանալ¹։

Ահա թե ինչու Գ. Պատկանյանը զնալով ազիլի քան վտանգավոր է դառնում քաղաքային իշխանության աչքին։ Գ. Պատկանյանի կատարած ամեն մի գործի մասին խալիբյանականները ուսմացրած տվյալներ էին հաղորդում ներսեւ Աշտարակեցուն։ Վերջինս ստանց այն էլ հաշտ աչքով չէր նայում նրան։ Ներսեւ Աշտարակեցին հաշիվ անելով Գ. Պատկանյանի ընդունակությունները, ժողովրդի մեջ ունեցած նրա նկրկնակութունը, օգտագործել էր ուղու՞մ նրան՝ իր ցանկացած ձևով։ Բայց Պատկանյանը նկատելով ներսեւի և հասարակության շահերի աններգաշնակությունը և միաժամանակ իրեն գործիք դարձնելու նրա միտումը, հաճախ դիմադրում էր, ուստի և նրանց միջև անախորժություններն ու նակատությունները զնալով սուր բնութ էին ստանում։ Այս բոլորի վրա ազիլացի էր նաև գլխահարկը վերացնելու համար Գ. Պատկանյանի վերջին ցույցը, որը զնախտվեց որպես եկեղեցու և քաղաքական իշխանության դեմ ուղղված մի ակտ։ Հետագայում է ներսեւ Աշտարակեցու նրջքքանությունը այդ ստիժիվ։ Ե... Ես լսել եմ, որ նա (Գ. Պատկանյանը— Շ. Ն.) քաղաքի մեջ տեսակ-տեսակ անկարգությունք կառաջացնե, քաղաքի կարևոր գործոց մեջ կխտանվի։ Ո՞վ խնդրեց նորան՝ որ նա համարձակեցավ ձանձրոյթ տալ վերոնցով կամսին քաղաքի սպանությունք անմասին²— նարջնում է նա հագեորականերից մեկին։ Վերջինս պատասխանում է. «Վիճախտ սեր, նորանե օք խնդրող չկայր, մանավանդ որ այդ ընդզեմ էր կամաց հասարակության գլխավոր անձանց՝ ապա Հարություն Մալիբյանի, Մըղըր աղայի, Մարկոս աղայի և այլոց, և այն օրը հատկապես նրավիրմամբ քաղաքագլխույն և գետապորաց եկել էր Թագարբոցեն քաղաքական բարոն Օթթո Յրանի, որ այդ խորհուրդն խափանե...»³։ Ներսեւը խիստ զայրանում է այն բանի համար, որ չեն կարողացել Գ. Պատկանյանին հետացնել եկեղեցուց։ Իսկ քանանա երկուցած պատասխանում է. «Ո՞վ էր կարող հետացնել, մինչ նազարայար խաժամուժք նորս ակնկալության կնախին, նա օր բանն որ չուզե անել ինքն կհետան և օք չկարե նորան բունությունք անել տալ, իսկ ինչ որ մտաց մեջ հաստատել է, այն օք ոչ կարե խափանել⁴։

Պատկանյանի և նոր նախիջևանի վերնախոյվի միջև եղած պայքարը նպատակներ հոչ է հանդիսանում Մալիբյանի և ներսեւի մտերմական կապերի ամրապնդման համար։ Վերջիններս շատ լավ հասկանում են, որ Գ. Պատկանյանը գործելով հօգուտ հասարակության, գործում է իրենց կղերա-ֆեոդալական դասի և խոչոր հողատերերի դեմ։ Ահա թե ինչ է գրում Գ. Պատկանյանը 1843 թ. ներսեւի ստաջին անգամ նախիջևան գալու կապակցությամբ։

«Զկնի սուղ ինչ միջոցի Մալիբյանն որպես քաղաքադուլու նրավիրեցավ ի ներքո ի գահինն և փակեցավ դուռն։ Զիսրդ եղև ստաջին անտություն երկուց բարեկամաց և բարեբարաց նոր նախիջևանա։ Զիսրդ հան-

1 Չեռագիր, № 8816, էջ 211բ—212ա։
2 Չեռագիր, № 6817, էջ 44բ։
3 Նույն տեղում։
4 Նույն տեղում։

դիպեցան իրերաց երկու վնասապարտք ազդու։ Նախ մի ձայն հանեց, ուստի սկսավ նուցա խոսողություն։ Արդյոք անբարատական Մալիբյանն մշանջնեալոր գայլն, ձգեց գանձամբ մտթթ ոչխարի, կամ անուղոր ինձն զզկեցմի դիմակ ազվեսու։ Արդյոք զոսոզատիրա Մալիբյանն առաջի աչաց նպատակ սենեակով եկեղեցյաց զրամագումարքն՝ որպես երբեմն ազվեսու ի կուսոց աղտուտ պանիրն հուսցա յուր անձն զգարչապարանոր ծառանգորդի պարթևեղայան Գրիգորի՝ խոսող ձայնիվ մըմալում⁵։ Ետը մեղայ յնրիկն և ստաջի քոյ չեմ արժանի կոչիլ որդի քոյ, արն զիս իրբև զմի ի վարձկանաց քոց։ Ներսեւն ներո՞ղ օք էր. նորս բնավորություն կնարմարեր ատածն.

«Առ մեծախար սեզ սոյոսծին,
Շառ է նեղույ յերկիր զմարմին,
Իսկույն վախճան լինի մարտին,
Երբ խոնարհի սնզ թշնամին»⁶։

Գ. Պատկանյանը հասկանում էր, որ այդ երկու հոր զվնասապարտք մարդկանց խորհուրդը ճակատագրական դեբ պիտի ունենա կ' իր, կ' նախիջևանցիների համար։ Եվ իրօք, շանցած որոշ ժամանակ, Գ. Պատկանյանին հետացնում են նախիջևանից, իսկ եկեղեցական դամարների տերն ու անօրենք դառնում է Հ. Մալիբյանը։ Ներսեւի հատուկ կոնյուսիվով Մալիբյանականներին թվում էր, որ անհանգիստ վարձապետի հետացումով կ'եկամանն ներքին հակասությունները։ Սակայն հայտնի է, թե Գ. Պատկանյանին հետացումը նախիջևանից որպիսի պայքարի ասիթ ծառայեց Մ. Նալիբյանի համար. գրանով սեղվեց հանձարեղ գործչի մենամարտը նախիջևանի պետական ուժերի դեմ։

Հենց այտեղ անհրամեշտ ենք համարում մի քանի խոք ասել Գ. Պատկանյանի և Մ. Նալիբյանի փոխհարաբերությունների մասին։

Պեռք է համարձակորեն ընդգծել, որ Նալիբյանի աշխարհայացքը իր նախնական սնունդը ստացել է սոցիալական այն պայքարի հողի վրա, որը զեկավորում էր Գ. Պատկանյանը։ Մ. Նալիբյանի գիտակցական կարգի գորթումքը տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ նախիջևանում Գ. Պատկանյանի և Մալիբյանի հակամարտությունները թե՛ ընտել էին ստացել։ Իսկ աշակերտական նստորանից, հասարակական երևույթները խոչարկես ընկալող Մ. Նալիբյանը զգում էր, որ նախիջևանի հասարակության շահերին նախանձությունը, ուղղամիտ, գիտուն ու բարի իր ուսուցչի դեմ ծառայել է ազայական դասի և խավարածիտ հողերականության խուժըր։

Այդ այն ժամանակ էր, երբ Մալիբյանն ու ներսեւը այնպիսի ուժեղ նազանք էին սկսել Գարբիելի դեմ, որ նույնիսկ նրա բարեկամներից շատերը զայտնի էին տեսնացում նրան։ Եվ Պատկանյանը ցավով է ընդգծում, որ նախիջևանից հետանալիս իրեն ուղեկցելու էին կելլ միայն յուր նոր խնամի Մարկոս աղան, Հուսիկ Կուսիկյանը և Ե... Միքայել Նալբանդյանն արտակրտն յուր, որ մինչև հասան ստաջին սուրանդակն այն, լայր գառն պատասխանօք⁷։

1 Չեռագիր № 8817, էջ 67ա։
2 Նույն տեղում, էջ 84բ։

Հայտնի է, թե Գ. Պատկանյանի բանաստեղծությունն տարիներին, Մ. Նալբանդյանը որքան ջանք է գործադրում նրան բանտից ազատելու համար և նրա միջնորդությունը է, վերջապես, 1863 թ. Գ. Պատկանյանը աեղատեսությամբ վերադարձավ:

Իր նամակներից մեկում Մ. Նալբանդյանը երախտագիտության խորը զգացմունքով Ռաֆայել Պատկանյանին համարում է իր հարգատա եղբայրը՝ արդի արժանապատիվ Գարրիկի քահանայի Պատկանյանին... հարգաաձնով իմույս երակատարի...»¹:

Նուսանովի Նախիվանից Գ. Պատկանյանը զգում է, որ խալիբյանականները հանդիսա չեն տալու իր սիրելի աշակերտին, և... Այլ որովհետե չէր տակափին զովայցյալ գայրույթն որտին քաջ և արթուն հովվապետին և կամեր կցորդ կապանաց նորա առնել և գաշակերտ նորա զՄիքայել Նալբանդյանն, գոր բորբոքյալ էր գանձել բոց համարապահանջ հաշվառուության եկեղեցական գրամագլխոց, գորս հայրապետական կոնգակալ հանձնյալ էր ազա Հարություն Մալիբյանին...»²:

Գ. Պատկանյանը նշում է, որ Նալբանդյանը իրավացիորեն պահանջում էր պատասխան տալ, թե ո՞ր էն զնում եկեղեցական դումարները, թե ինչու Մարկոս ազան սեփականացրել է այն հողամասի կեռը, որ Եկատարինա Բ. կայսրուհին պարզեղ էր Հովսեփ Արղուիթյանին, իսկ վերջինս էլ կեռը արքունական ապարանքին էր թողել, իսկ կեռ արամազդին էր վարձարանին, թե ինչու 1828 թվականին զեռես Գ. Պատկանյանի ջանքերով կառուցված զեղեցիկ վարձարանը ազա Մաշատուր Մամադյանը կորցել էր Պատկանյանի ձեռքից և հանձնել Տազարնորդի իշխանի արամազդությանը և այլն:

Անասնամարեն սիրելով իր արդյունավոր աշակերտին, կամենալով, որ նա Եանձնար յուր ի բարիս ի կիր անեն, Գ. Պատկանյանը զեռես իր ուսուցչության տարիներին, ինչպես և հետագայում, մասնագծով և էր Նալբանդյանի բարեհաջող ապագայում: Նա ամբողջ հողով զեռ էր, որ Նալբանդյանը հողերական գործիչ դառնալու նրան զարագնում էր այն միտքը, թե ինչու ներսեր հանդիսա չի տալիս իր աշակերտին, թե ինչու նա, թողած հողերականների ամեն տեսակ անտիրանականությունները, Նալբանդյանի 4-րդ ամուսնույթյունից ձնված լինելու հանգամանքը ստիժ գարձնելով, Եկամի խոր վիրապ արկանել նորանս:

Պատկանյանը շտապում էր, որքան հնարավոր է, չառն հանել Նալբանդյանին հողերականության այդ ձգձիթ միջավայրից, աղաղել նրան Նախիվանի հետամնաց ուժերի հարվածներից: Այդ պատճառով էլ, չնայած ինքն էր միջնորդել Մամիկոս Վեռապետյանի առաջ Նալբանդյանին խորհրդարանի քարտուղար նշանակելու, բայց ինքն էլ արդեն մասնաձեռն էր համարում Նալբանդյանին ազատություն տալու, և նրա փրկության ձուսապարտը Մոսկվա ուղարկելու մեջ էր տեսնում:

Երբ Մալիբյանը խորամանկորեն համոզել էր ուղում Գ. Պատկանյանին, որպեսզի վերջինս միջնորդի հողեր անաջնորդի առաջ Մ. Նալբանդյանին անաջնորդարանի քարտուղարի պաշտոնից ազատելու (սրով և կա-

մենում էր լռեցնել եկեղեցական դումարներին շուրջ եղած բողոքը), Գ. Պատկանյանը նրան պատասխանում է, թեկա Հարություն, անհնար է, որ ես իմ սիրելի աշակերտին առանց ինչ մասապարտության նորա, գոնեմ կամաց նորա թնամայց, որ պուցե թե և ինձ բարեկամ չեն: Բայց ես չեզ խոստովանիմ իմ խորհուրդը: Միքայել Նալբանդյանին արեսս է, որ մնա Մոսթեա արքեպիսկոպոսի մաս: Ինչ պիտի վաստակի, ինչ պիտի սովորե և ինչ ըրափո և բնավորության տեր պիտի գանա: Ես Հովհաննես արքեպիսկոպոսի, ներսես արքեպիսկոպոսի և ներսես կաթողիկոսի պաշտոնի մեջ ձեռացա, ինչ բարձր հասա... Միքայել Նալբանդյանին կարեմ այս գաղափարն տալ, որ նա... երթա կաղարյանց հարի և նոցա հովանավորության ներքո յուր ուսումը կատարեալագործի, որ մասնակին լինի անկախ անձն: Հողերականաց նեզ և դարելի միջնորդարից գուրս գա, միշտ իմ սիրնակից խրատը քաղելով՝:

Եվ Գ. Պատկանյանը հանդիսացավ Մ. Նալբանդյանի Մոսկվա զնալու ոչ միայն խորհրդատուն, այլև աջակիցը և հովանավորը: 1853 թ. հունիսի սկզբներին, երբ ոստիկանությունը Մ. Նալբանդյանին արգեն հետապնդում էր, Գ. Պատկանյանը այդ օրերին միակ հնարավոր միջոցն է համարում արագ կազմակերպել Մ. Նալբանդյանի գաղտնի փոխուսար Մոսկվա:

Մենք որոշ կրճատումներով անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ ներկայացնել Գ. Պատկանյանի հիշգրտությունները այն համոզմանը, որի մեջ պատմված են Նալբանդյանի Մոսկվա զնալու հանգամանքները: Ե... Հանկարծ եկավ Միքայել Նալբանդյանն և երեցցավ տեր Գարրիկ Պատկանյանի տանը: Ե... Միքայել Նալբանդյանն ընդ նախն պատմեց տեր Գարրիկ Պատկանյանին, թե վեհոփառն զրել էր կոնյակ Քիշնեկ կոնստոպոլսյանը, որ զՄիքայել Նալբանդյան հանձնե Քիշնեկ ոստիկանության, իսկ Քիշնեկ քաղաքապետին զրել է, որ ի ձեռն ոստիկանության զՄիքայել Նալբանդյանն ուղարկե ի ուրբը՝ էջմիածին:

Վերջապես, երբ որ Նալբանդյանը հայտնեց, թե, — և Քիշնեկն վախըստակն եմ եկել, և թե սաա ևս Մալիբյանն, Սարգիս վարդապետն և Եկենյան կամենում են զիս որոնել և մտանել ի ձեռն խնդրակալ, և եթե ես այսօր մնամ Նախիվան, անշուշտ զիս ձերբակալ կանեն և կտանին անդր բուն զիտվաո. վարանյալ եմ, և չգիտեմ, թե ինչ անեմ:— Տեղ Գարրիկ Պատկանյանն զարմացավ, որ Վեհոփառ Նալբանդյանը, որ ասա քսան երկու ամիս պահպանում է Տեղ Գարրիկ Տեղ Միտանյանին սուրբ ամբոս մեջ, որ սոռանց անցալից ին էր զնացել...³. այժմ Նալբանդյանին կամի Մարտիրոս արկանել վասն ապաշխարելու, որ չարբող ամուսնությանից էլ ձնել Մասցի:— Քս այտեղ մեք տուն մտանելն տեսավ որ:— Այն,— սասց,— տեսավ մի ջրկիր, և կարծեմ, որ լուրն պիտի հասուցանե Մաղիտարային:— Ուրեմն,— սասց տեր Գարրիկը,— զու այս տեղ ևս ապահով չեա: Ես իմ կառքը լծել կուտամ, կտեսմ, որ երթա մեր դրացիդ զավեթումն սպասե, երբ քս խուզարկուրն գան, գա՛խահանցի զանից կերթաս,

1 Գ. Պատկանյան, Էջմիածնագրանք, էջ 361 (Պատկանյանի խորհրդարանի փաստաթուղթ № 1):
2 Ձեռագիր № 8817, էջ 22բ:
3 Մեկ բառ անընթեռնել է:

1 Նալբանդյան, Երկեր, հատ. 4, էջ 16:
2 Ձեռագիր № 8817, էջ 22բ:

կնստես կառք և ուզողիկ կերթաս Ռոստով քաղաք. անզ կնստիս ի կասս սուրանդակաց և կերթաս Մոսկվա, անա քեզ և ճանապարհորդ ծախն: Եւ յայ ասելով, հրամայեց Տեր Գարբրիել յուր կառքն լծել, և երթալ գրացվա սրան սղանք: Հաղիլ թե Նալբանդյանն ճանապարհի ծախսոց գրամն գրել էր յուր ծոցն և սեր Գարբրիելն քաջալերում էր նորան, որ վստահության երթա Մոսկվա, խոստանալով գրել կաղաքյանց՝ որ զնա քնդուսին յուրյանց ձեմարանին պաշտոնի մեջ, և Ազաֆոն Աթրիմյանին ևս նամակ, որ օգնե Նալբանդյանին մտնել ի ձեմարան, առ ի կատարելագործել յուր ուսումն, և մի նամակ ևս առ Մասեկոս արքեպիսկոպոսն, որ վաղվադարկի գրե առ կաղաքյանն՝ վասն Նալբանդյանի, առա պատահանից տեսան, որ Նախիջևանս Գեա ոստիկանն մտալ Պատկանյանի սրահն: Միքայել խուսյաց: Ոստիկանն ներքս մտալ՝ օղջուտեց և հարցուց.— Ո՞ւր է Միքայել Նալբանդյանն: Պատկանյանն պատասխանեց.— Ես առա էր և երկու ըոգե հասաջ գնաց: Ոստիկանն կրկնեց.— Ո՞ւր գնաց: Պատկանյանն պատասխանեց. հարձեմ՝ թե յուր քրոջ տուն,— որ էր հանդիման տան Պատկանյանի:— Չէ, պատասխանեց ոստիկանն,— ձեր գրան առաջե պահապանը կային, և թե նա կեսեր, նոքա կտեսնեին, նա այս ասանն չէ էլած: Պատկանյանն պատասխանեց.— Անա տունն քո առաջն է, ես քեզ չեմ արելէք լինիլ: որունն ամենայն տեղ: Այս ասաց և դռներն բացեց, և սկսան սենեկն ի սենյակ շրջիլ: մտին ամենայն պահարաններն, նայեցան ամենայն արկիզաց մեջ, ելին վեր ի տանիքն, իջին ի նկուղն և ի մասանն, գնացին ստան՝ ուր ոչ ձի կայր, և ոչ կառք, քանզի նոքա արդեն Ռոստովի ճանապարհին էին: Նալբանդյանն ընդ խուսափելն աննշմարելի կերպով անցել էր խոհանոցի միջից այնպես, որ Պատկանյանի գերդաստանի անդամոց ևս ոչ մին էր տեսել, և ոչ այն խոհարար աղախինն և ոչ ոք ի գրացյաց, որոց ի սրահին սպասում էր Նալբանդյանին սալյավարն:

Այսպես Նալբանդյանն աղափեցալ: Եւ կրք ոստիկանն զնուց գատարկաձեւն, տեք Գարբրիել Պատկանյանն գրեց այն երեք նամակքն, և հավել մյուս ևս չորրորդ նամակ առ Սեփիան Նազարյան, որդին խոյեցի տեք Սեպայն, որ օգնե Նալբանդյանին մտնել կաղաքյանց ձեմարանն՝ որ և հաջողեց իսկ: Տեր Գարբրիել Պատկանյանն յետ քանի ավարտ մի նամակ ևս գրեց առ Ադա Սեփիան Հովհաննիսյան Անանյանն, որ Նալբանդյանի պանդխտությունն, խնդրելով նորա վերա խնամք ունենա, այլ նա որովհետև նամա Ազաֆոն Աթրիմյանի և Գալիթ Թամազյանի էր կուսակից ներսեսի և բարեկամ Մալխրյանի, մանավանդ նենդությամբ Սարգիս վարպպետի, [չրաժարյոց և] Միքայել Նալբանդյանի համար փակ պահեց յուր տանն և արտի դռներն...³⁷:

Բնորոշ է, որ Մալխրյանականներն իրենց պաշտարի ընթացքում փնտրում են բնդհանուր կետեր Գ. Պատկանյանին և Մ. Նալբանդյանին մեկադրելու համար և երկուսի մեջ տեսնում են իրենց միևնույն հակասակորդին: Մինչդեռ Մալխրյանը մի կողմից որոգայթ էր լարում Պատկանյանին յանա նետելու համար, մյուս կողմից լրտեսել էր Նալբանդյանին՝ ոստիկանության հակադեմոստր էջմիսից լրտեսելու նպատակով: Այս ճանապարհով Մալխրյանականները ձգտում էին հասնել Պատկանյան բանա-

կի ուժերի ջլատմանը, նրա և Նալբանդյանի ժողովրդի մեջ ունեցած ազդեցությունը չեզոքացմանը: Հենց այս բանին էր նկատարում նրանց ամենատիեկիթ թշնամիները մեկը՝ Միլիտել Եկեղյանը իր լրտեսական ծառայությամբ: Ես հայտնում է կաթողիկոսին, որ Մալխրյանի գեմ Գարբրիել Պատկանյանի կողմից կապտակործման համար ձեմ մանդրաձի մեջ պատահա մեկադրի պիտի ճանաչել նաև Մ. Նալբանդյանին: 1833 թվականի նոյնիս 17-ին նա հայտնում է կաթողիկոսին, որ շատպում է սեղեկացնել օրերս Նախիջևանում կատարված անվոր անցքերի մասին, խոստանալով մասնատման ությունները հայտնել էջմիսունս, սեպակցության մամանակ: Գ. Պատկանյանը—գրում է նա,—վարձել է երկու ավազակներ, նախապես վճարելով նրանց 300 արծաթ և հանձնարարել է նրանց սպանել Մալխրյանին: ԵՍասում անկ,—չարունակում է նկենյանը,—քանանյի ասածի խորնել զործ մարդասպանութեան... և յայտացիկ եղեցեց նեկեցուցակ ևս թէ պատճառ չեղարձական զայստան այր ստանակ պատանոյ և յառանձնական խորհրդակցութեան իւրում ի տան Պատկանյանին, զանգեալ իցն ևս յամ որ շարթիկան, զուցէ և տէր պատանոյն առ այս ստաքեալ լիցէ զնա յայր առ ի կատարումն խորհրդոցն, և որդէս կարծիք անհնարին է թէ ստանց նորայ գիտութեան և հազարակցութեան իցէ այս ամենայն³⁸:

Նալբանդյանի հակասակորդները համար զազաւնիք չէր, որ Գ. Պատկանյանը քաջահայտ հեղինակություն էր իր ըմբոստ աշակերտի Միքայել Նալբանդյանի համար և որ վերջինս կրում էր նրա ազդեցությունը: Ներսեց ինք իստոմարում է, որ ամենայն միջոց գործադրել է նրանց ուժերը ջլատելու, նրանց միարանությունը խափանելու համար: Եկարպետ հայր,—պատմում է ներսեցը Կարապետ արքեպիսկոպոսին,—հակացած որ այս բանսարկուն (այսինքն Գ. Պատկանյանի Ե. Ն.) Քիլիկիանն Նախիջևանն, Նախիջևանն Ռուսաստանի մայրաքաղաքներն, Մոսկովան և Պետերբուրգն նախիջևան, սոցա Տփլիս և էջմիսունս մականայազի պես զնպակն դրերն, և միայն միտքն այն էր, որ Եկեղյան Միլիտել վարձապետին հասցնե զնպակի նարվածն. այն խնգճին 1827 թվին սկսյալ՝ մինչև 1845 թվին նեղձամաղձ էր արել. ես սորա (Գ. Պատկանյանի Ե. Ն.) վարձապետությունն առի և նորան ավի կոնդակով, թեև կաթողիկ էր, բայց հարազատ որդի Հայաստանյայց եկեղեցիո կոչեցի: Սա (այսինքն՝ Գ. Պատկանյանը: Ե. Ն.) մի ոչիլ էր Նախիջևանս մարմն մեջ, որուն բունեցի և ճյգեցի, բայց անիժն է մնացել՝ մի չորրորդ ամուսնութեան ծնած ուստայն որդի Դազարի ձուգ՝ Միքայել Գարբրիյան կամ Նալբանդյան, սորա աշակերտ պատանի մեկ յայտմամ նա է Եկեղյանի ստանս հրեշտակն, և մինչև նա Նախիջևանն չհտանան, Նախիջևան հանգիտ գտանել չէ կարոյ: Տեր Գարբրիելն ստա է գտնում, բայց սորա տունն Նոր Նախիջևանս աստեպանց կերորդ մասն կաշե և երկիր կճեց: Քան զայս ավելին թնչ անէի, որ սորա փորի մեջ չար հողին մեռներ. ես կարծեցի, թե ազգաստացնելով, հաց մուրալ սալով հնար է նորան սանձել, սա անա այստեղ մանկավարժութանս ստեղծեց...³⁹:

1 Մատենադարան, Կաթողիկոսական գեփան, Թղթ. 169, վավ. 118:
 2 Գ. Պատկանյան, «Էկլաուսակարան», էջ 258—259: Գ. Պատկանյանը 1845 թ. վերջերին գտյով Քիլիկիա երկրոր մամանակ անդործ մարտոց նետ, իր կերքը՝ Միքայել Պատկանյանի նա միտին 1848 թ. Ս. Նալբա թագաձում մամանկոր զզոր էր բացել:

1 Գ. Պատկանյան, «Էկլաուսակարան», էջ 409—413:

Գ. Պատկանյանի և Մ. Նալբանդյանի մտերմական կապի և փոխաբարերություն մասին խոսելիս պետի ընդգծել նաև այն օգտակար աշխատանքը, որ Գ. Պատկանյանը կատարել է հնդկահայ կառնիների գործով նախիջևանի հասարակության կողմից Նալբանդյանին լիազոր-ներկայացուցելը ընտրելու գործում: Յոթ տարի Ռուստովի քանաուսմ խալիբյանական կուսակցության լրտեսական նկողությունից հետո Գ. Պատկանյանին պահելուց հետո, չսպասուցված մեղադրանքի համար նրան տված պատվենները բաժարար համարելով, նրան ազատում են քանախց: Գ. Պատկանյանը 1860 թվականի մարտ ամսին դառով Նախիջևան, նամակներ է ստանում էջմիածնի և Թիֆլիսի իր բարեկամներից այն մասին, որ Մալխրյանը և Գ. Ալվազովսկին խորհրդավոր նամակագրական կապի մեջ են եղել Պարսկաստանի և Հնդկաստանի թեմի առաջնորդի հետ և նպատակ են ունեցել նախիջևանցիներին հասկացված հնդկահայերի կտակը փոխելու թեոգոսիայում րացված Մալխրյան ճեմարանի անուհուով: Գ. Պատկանյանը այս մասին իսկույն տեղյակ է պահում քաղաքապետին Կարապետ Հայրապետյանին և վերջինս, Պատկանյանի հետ միասին, նախապատրաստում է լիազոր ներկայացուցելը նրանք ամենամեծնուս և վստահելի մարդուն՝ Մ. Նալբանդյանին, և նրան շտապ ուղարկելով Հնդկաստան՝ գրանով իսկ խափանել Ալվազովսկու և Մալխրյանի դեմադրությունը:

Հետաքրքիր է Գ. Պատկանյանի հիշողությունն այդ մասին: Երբ Մ. Նալբանդյանը այդ օրերին այցելում է Գ. Պատկանյանին և հայտնում իր ցանկությունը Հնդկաստան գնալու մասին, Գ. Պատկանյանը նրան պատասխանում է. «...Որդյակ, մի՞թե դու չգիտես, որ ես ոչ թե միայն քո երթվան պետի փափաղով, այլ և վստահ եմ, որ դու քան զամեն Աճեմյանն ավելի հաջող պետի լինիս: Մի տարեկուսիր, որ ես որքան կարող լինեմ, պետի թեղ համար թխվաբու՞մ. աներկայա եղեր իմ մտերմության, այլ հաջող կամ ձախող վախճանն ես չեմ ձևենրես այժմեն գուշակել:»

Ժողովի խմբեցյալ, բայց տեր Գարբրիելն չհրափրովեցյալ և արդեն տարժամույս էր օրն, որ եկավ մի սպասավոր, և սասց.— Տեր նայր, քաղաքապետն այդ Կարապետ Հայրապետյան խնդրում է որ շնոր բերես ժողովը, մի քանի համար՝ թեղ կամենում են ինչ-ինչ հարցանել:

Տեր Գարբրիելն մտավ ժողովի դահլիճն. ասացին թե ինչ մասին է ժողովն, և թե ժողովականաց քվեանի երկու մասն է քամանված. մի մասն կամենում է, որ Ալվազյանն երթա, մյուս մասն կամենում է, որ Աճեմյանյանի վերա հաստատվի ընտրությունը:

Տեր Գարբրիելն ասաց.— Շնորհակալ եմ հասարակության, որ արժանավոր անձն գտին ընտրել... ինձ անմանութ անձինք են, բայց ի լրջոց գիտեմ, որ Ալվազյանն շատ լավ մարդ է, երևելի փեղքաբույս է, սասում են, թե այս տերություն մեջ, և թե արտաքա սանմանի, ունի շատ ծանոթներ, շատ բարեկամներ, շատ կապակցություններ, և լավ է: Բայց քան զնա լավ է Աճեմյանը, որովհետև նախիջևանցի է... երթալը հեղտ չէ, բայց որովհետև քաջ է և ժիբ երիտասարդ է, պիտի ուշա կապեցի, որ նա կերթա, կհասնի, կտեսնա հրիտակներն և կվերադառնա և կհաստացանե Նախիջևան, իսկ այդ քանն Ալվազովսյանց անկարելի է հուսալ. նա կերթա, գուցե և կհաջողի ստանալ, այլ վնի բերելոյ ի հարկե պիտի տա յուր եղբորն, որ Մալխրյանն ճեմարանն զարգարե, ճոխացնե և պայծասացնե: Նորա

եղբորն չէր, որ այդպես մի հրիտակի համար վեճ ուներ ելքուպա, և ես գուրով քանտարկյալ չիմացա թե ինչ կատարած ունեցավ...»

Այլ, երբ քանն լավի և նախընտրվելու դասնելու վերա մնա, քան զԱլվազյանն և քան զԱճեմյան լավ է Միքայել Նալբանդյանն, որ ոչ միայն նախիջևանցի է, այլ հնչակահայր ազգասեր, նրան ճանաչում են հնդկաստանից այնպես, որպես և դուք եք ճանաչում. նորա բարի համբավն իրան ստաջնորդ կլինի, նորա դիտությունն իրան ուղիկից. և նորա ճարտարությունն ամենայն տեղ օգտակար և զբաղիլի: Այ խոսելու ժամանակն թողը մասնի կհարտի, ոչ գրելու ժամանակն՝ օրհնողիտի: Այ վիճարանելու ժամանակն՝ փաստարանի: Միքայել Նալբանդյանն ընտրվեցավ և պատրաստվեցավ...»¹:

Մ. Նալբանդյանին Հնդկաստան ուղիկցելու օրը կազմակերպվում է մեծ հանգես և Գ. Պատկանյանը մի երջով բարի ճանապարհ է մտղթում նրան. «...Նորա հուզի արկանելու հանգեսին տեր Գարբրիելն ճանապարհը բարի երկեց...», — գրում է այդ մասին Գ. Պատկանյանը²:

Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ երբ ոմանք կախվածք են հայտնում, թե. «արդյոք մենք լավ ենք անում, որ սորան ապիես ենք այսպիսի լիազոր կարողություն և ուղարկում ենք հեռավոր աշխարհ», — Գ. Պատկանյանը սիմանալով թե ինչ քամի էր, խեղհատասկություն, պատասխանում է. «Մի՞ վախենաք, նա Աներկիս չի վախչի և թե յուր տկարությունից առողջանա կու զա որ Հայրապետյանց փեսայանում»:

Գ. Պատկանյանն այստեղ հեղանկեցով ակնարկում է նրանց ղեկի Նալբանդյանը ունեցած քաղաքական անվտանգությունը: Հետաքրքիր է նաև Հայրապետյանց տան հետ փեսայանալու մասին ակնարկը: Այդ նույնպես, և թե չենք սխալվում, Նալբանդյանի կենսագրության համար նորություն է:

Նալբանդյանի Հնդկաստան ուղևորվելուց հետո, Ալվազյանը և Մալխրյանը կրկին իրենց ղեկքի սուր ծայրը ուղղում են Գ. Պատկանյանի գործում: Գ. Պատկանյանի միջամտությունը՝ դրա հետ և նրա կողմից Նալբանդյանական թեմի այլ տրամադրությունների պայապանությունն է արմատական այն պատճառը, որ երկարատև քանտարկությունից, ստատականներից հաջիլ ազատված Գ. Պատկանյանին կրկին աջորտում են՝ այս անգամ հեռավոր չլուսխ՝ մյատկա: Գ. Պատկանյանը նշում է, որ եթե նախիջևանում իր ամենամեծ հակասողիցը միայն Մալխրյանն էր, հնդկահայ կառնիների նորացր Գ. Ալվազյանի ցանկություն հակասող տնօրինվելու պատճառով, այժմ ավելացավ երկրորդ զորեղ հակասողիցը՝ Գարբրիել Ալվազովսկին:

Գ. Ալվազովսկին մինչև Նոր-Նախիջևան գալը, որդես թեմի տաջնորդ, արդեն տրամադրված էր Պատկանյանի դեմ և ճանաչում էր նրան որդես հակախալիբյանական կուսակցության վտանգավոր անդամներից մեկի: Նախիջևան գալու հենց տաջին օրը Գ. Ալվազովսկին հասարակության ընդհանուր ժողովում ունեցած իր ելույթի մեջ անարգանքի սյունին է դամում Պատկանյանին, զբուշացնելով հասարակությանը այդ վտանգավոր մարդու ազդեցությունից: Գա 1857 թվականին էր, երբ

1 Գ. Պատկանյան, Հիշատակարան, էջ 586—587:
 2 Նույն տեղում, էջ 589:
 3 Նույն տեղում:

Պ. Պատկանյանը գեա Առստովի բանտումն էր: Երան այդ ժողովի մասնակիցներէնց մեկը պատմում է, թէ ինչպէս, երբ Այվազովսկին սկսեց վատարանել Պ. Պատկանյանին, ժողովականները աստիճանաբար թողեցին զանիճը և այնպէս մնացին միայն Մալիբյան կուսակցութեան համարողները: Ետդովորյան զրթմնջյունն անօրինակ էր և սասու էին, թէ Մալիբյանն յոր թույնն նորա բերանի մեջ է դրել, և այլք սասու էին, թէ եթէ Մալիբյանն կամ նորա համախաններն կարողացան նորա սիրան փոխել երեք ամիսը մեջ, ուրեմն նա մինչև վերջն պիտի նորա օրնբով խաղաճ:

Եմ պատկեմ, սկսած 1857 թվականին Պ. Այվազովսկին Մալիբյանի հետ միասին ևսանդուն կերպով զերթարում է Պ. Պատկանյանի դեմ և վրեժ է լուծում նրանից հասկացեա նախանդանին Հնդկաստան ուղարկելու հարցում: Պ. Պատկանյանի կատարած գերի համար:

Աշագրամով է, որ երբ Մ. Նախրանդյանը Հնդկաստանից մի սնդեղչյուր է ուղարկում, Պ. Այվազովսկին հնդերուն գրում է, թէ՛ նախիջևանցիների սպասած հաղաբաժնը արծաթն փոխիցեալ մի անգեղջյուրի և Ելերին երկանց պտուղ մի մուկն էր ակր Փարբիելի աչքն կոխեալ: Եմ զարմանալին այն է, որ հասարակութեան լայն խաղերի կողմինց Պ. Պատկանյանին հետաժողովյաակա արտաբերել ասթիվ եղած բողբոջներն, Պ. Այվազովսկին ցրեկիւրար պատասխանում է. «Այս կերպով կարգադուրի եղած Պատկանյանը ոչ նախիջևանի մեջ հանդարտ կեցալով, և ոչ Առաջնորդին (այսինքն իրեն՝ Մ. Այվազովսկու: Շ. Ն.) հակառակորդները զրդուրեն զդուշացալ, այնպէս որ քաղաքն կեղեցականները միասնական գրով խնդրեցին Առաջնորդեն, որ Պատկանյանը նախիջևանեն զուրս հանվի: Առաջնորդը այն խնդրագիրը հուղարկեց ներքին Գործոց Առախկանին, և վճիռ եկալ որ Պատկանյան Փարբիելը բռլի վյաթքա քաղաքը ի բնակութուն: — Չեմք գիտեր թէ Առաջնորդին այս արած գործնդուսթընում մեջ ի՞նչ անխրամութեան կամ ի՞նչ չափազանց խտուրթյուն կատենեն հակառակորդները...»:

Վերոհիշյալ փաստերը, ինչպէս և Պատկանյանի և Նախրանդյանի փոխարարութեան ներքին շուրջ գրականագիտութեան մեջ արդեն հայտնի շատ նյութեր օգնում են վեր հանելու այն ճշմարտութեանը, որ Պ. Պատկանյանի և Մ. Նախրանդյանի պայքարը նախիջևանյան տարիներին, մինչև Մ. Նախրանդյանի Հնդկաստան ուղևորվելը, ուղղված են եղել միևնույն թշնամական տարբերի. ժամանակակից հայ ազգային լուսավորական շարժման հակառակորդ ուժերի և նրանց համախանների դեմ:

Հակակամել է, որ եթէ Մ. Նախրանդյանը գործուղված չլինէր Հնդկաստան, կամ գրունից ասոջ պատուպարված չլինէր Մուսկիալում, ապա ամենայն հավանականութեամբ ձերբակալված կլինէր, հինց Պ. Պատկանյանին քան նեակելու օրերին:

Սակայն, նույն պատճախն ճշմարտութեանը թեկաբում է ասել, որ հինց այդ տարիներին Պ. Պատկանյանի և Մ. Նախրանդյանի կողմինց տարվող բնդնանորդ պայքարը բղղում էր զազափարական տարբեր գիբբերից: Պ. Պատկանյանի մաս, որպես պահպանողականի, թույլ էր հետևողական

նությունն ու սկզբունքայնութեանը: Նա պայքարում էր շահագործողների՝ ազայական դասի, կեղեցական գործիչների դեմ այն քանի համար, որ նրանք ժողովրդից մեծամեծ հարկեր են դանձում, չուրացնում են հասարական, կեղեցական զուտարները, խանդարում են ժողովրդի լուսավորութեան, կեղեցական զուտարները, խանդարում են այլև. բայց այդ բոլորի հետևանքութեան, ստացալովութեան գործին և այլն. բայց այդ բոլորի հետևանքով հարածանքներից հուսանամով, նա համարի զիջում էր իր դիբբերը և ներողութեան հայցում իր թշնամիներին: Մինչդեռ ավելորդ ենք համարում նույնիսկ նեկ, թէ որպիսի սողոպտայա կամք, հողեկան ու բարյալուն վիւնութեան ուներ նրա աշակերտը, Հնց հախիջևանյան այդ տարիներին Նախրանդյանի պայքարը՝ զարձայլ վերոհիշյալ հարցերի շուրջը, մեզ չուրում էր գասակարգաշարեն խորապես դիտակցված դիբբերից: Պ. Պատկանյանի Էժմասն ճրագը (Մ. Նախրանդյանն է իրեն այդպես կոչել) Մ. Նախրանդյանը նրդեններ ասաջացրեց իր ուսուցչի՝ Պ. Պատկանյանի համար ասնպասեկիրեն:

Պ. Պատկանյանն այնքան ասոջակեմ չդուրեց, որ հասկանար իր աշակերտի հետագա գործողութեանները բնթագը: Ընդգրկել նրա գործունեութեան մասշտաբները, կամ բմբուներ մեծ դեմոկրատ-լուսավորչի սեղուցյուն գաղափարախոսութեան շությունը: Պ. Պատկանյանի կարծեքով մուլուցյուն գաղափարախոսութեան շությունը մեջ, չեղվից ճիշտ անասարգի, և Նախրանդյանը բնկալ մուլուրութեաններին մեջ տարածամա: ՃՅալայի էր հինց այդ պատճառով էլ սեղիա գարնուրելի մաս տարածամա: ՃՅալայի էր հույս, — գրում է Պատկանյանը, — զի այսպիսի արլյուրանալող զավակ պասայ, — գրում է Պատկանյանը, — զի այսպիսի արլյուրանալող զավակ պասայն կասեցալ ի նախիջևանս և կորում ի ծոց բովանդակ սղիցն, որս շանայն կրսեցալ ի կրտեր մեծամեծ օդուս բերել նմա եթէ մտնալ բարին էր անձնատուր և կրտեր մեծամեծ օդուս բերել նմա եթէ մտնալ բարին էր անձնատուր գանձար յուր...»: Վերջին խոսքով Պ. Պատկանյանն անկարծաբար Պ. Պատկանյանը կրթեք չէր համակրում:

Պ. Պատկանյանը սրբապակես ցալ է հայտնում, որ Նախրանդյանը իր ցանկացած ձևով շարունակեց պայքարը: Աւուսցիչ նպատակն էր, որ Նախրանդյանը լինէր մեծ լուսավորիչ և ոչ թէ իշխանութեան զեմ գինը բարձրացնող քաղաքական սղասութեան երդիչ:

Պ. Պատկանյանի համար Մ. Նախրանդյանը մնաց օրպես իր սերելի աշակերտը. մերժեց նրա սեղուցյուն օրպես, բայց և սկզբնատես օղատկար սղիցնութեան ունեցալ այդ սղու տառաջմասն վրաս Այս երեսուրթ ավելի քան հասկանալի կդասես, երբ մանրամասնորեն վերլուծես թեան կենթարկվեն Պ. Պատկանյանի նրապարակախոսական հողվածները:

Պ. Պատկանյանի վերաբերմունքը Մ. Նախրանդյանի և նրա թշնամիների նկատմամբ բրեանբովում է սրեակիրուն հաս նրա սովորածամալայ խիստ արժեքալող ինքնակենսագրութեան (ձեասղիբ հիշատակարանը). ինչպես և նախիջևանի հարլյուրամյա պատմութեանը նվիրված անտիպ աշխատութեան մեջ: Գրունից, դրանուց, հարանուց: Պ. Պատկանյանը Մ. Նախրանդյանի մասին հայտնում է նակ հակասական, ոչ նպատակաւոր և ոչ ճիշտ կարծեքներ, բայց այդ մասին խոսելիս պիտի հաշլի անոնկ այն խոսք անջրպեներ, որ սսեղեմվել էր ուսուցչի և աշակերտի աշխարհում գանտաների միջև, որը Պ. Պատկանյանի խոստովանութեամբ, զգացվել էր մե Մ. Նախրանդ

1 Պ. Պատկանյան, Հիշատակարանս, էջ 510:
 2 Նույն տեղում, էջ 380:
 3 Պատմութեան Մալիբեան ուսումնարանին Ազգիս հայոց (1858 - 1871), Տփլիս, 1880 թ., էջ 82:

1 Ձեակիր № 8817, էջ 101ր:

յանի Մոսկվայում ուսանելու ասաջին տարիներին)։ Գ. Պատկանյանի և Մ. Նալբանդյանի մտերմական կապերը թուլանում են հատկապես 1860-ական թվականների սկզբներին։ Այդ է պատճառը, որ 1863—1866 թվականներին նրանց փոխարարելությունների շուրջը գրավոր փաստեր, նամակներ, տեղեկություններ գրեթե չկան, եթե չհաշվենք Գ. Պատկանյանի նշողությունները։

Գ. Պատկանյանի և Մ. Նալբանդյանի միջև առաջացած անունություններ նպաստում են նաև Ռաֆայել Պատկանյանի և Մ. Նալբանդյանի միջև եղած նախաստիճանները։ Պակաս զեր չեն խաղաղացի նուև որոշ մարդկանց անձնական կրթերը։ Վյատկայում արտորական, անմխիթար ձեռնարկն նամակ է ստանում (1863 թ.) իր մի աշակերտին, որով վերջինս նայանում է նրան Ռաֆայելի և Միքայելի միջև առաջացած անաստիճանությունները մասին։ այդ լուրը այնքան է նուգում Գ. Պատկանյանին, որ նա հիվանդանում է։

Նալբանդյանագետները մինչև վերջին ժամանակներս ավելորդ են նամակով Գ. Պատկանյանի, որպես Մ. Նալբանդյանի, բառիս իսկական իմաստով, ուսուցչի մասին խոսել ըստ արժանություն։ Դեռ ավելին, ոմանք արձամարտել են, ոմանք էլ խիստ արեւատական մեջոցների գիմելով աշխատել են միայն նակաղբել նրանց, որպես սիմյանցի սկզբունք ընծանող գործիչներ։ Այս տեսակետից ոմանց մեջ զարմանք առաջացրեց Մոսկվայից գրավորված Վեայակիչ² պոեմի գրությունը շարժանիքները հողգրծած³։ Հեղինակը, Պատկանյանների ժառանգությունը գնահատման նորքում ստեղծված խառնաշփոթի հետեանքով, դիտարանախրական գերազույն ջանքեր գործադրեց ապացույցելու նամար, որ, իբր նալբանդյանն իր Վեայակիչ պոեմը գրել է, որպես պարոդիա Գ. Պատկանյանի Շմախար Բ² պոեմին իր նորվածը ընկ. է. Զրբաշյանը ամփոփեց հետևյալ կերպ. Վեայակիչի նաման մեկնարանությունը բացվում է մի աննշառ էջ նալբանդյանի և Գ. Պատկանյանի փոխարարելություն պատմությունից, որի մասին մինչև

¹ Գ. Պատկանյան, շեխտակարան, էջ 240.

² Ի զեպ՝ Վեայակիչ պոեմ գրությունը չունի Վեամերքում (1904 թ., Բ. մաս), որտեղից սկիզբ է առել բանասիրական այս թյուրիմացությունը, Վեայակիչ խորագիրը զբոս է սպրտեցնում փակցածերի մեջ։ Զբոսորդիկը իր ձեռքի առի ունենալով պոեմի անմաբար և անխորհիր օրինակը՝ ինքն է վերնադրել այն։ Կայսակիչ պոեմի բացասական, կերպրդական ներուճիցից մեկն է՝ նաբբի էլիլանը։ Գիլավոր Վերաք՝ կարը, բանասիր փակում է և պոեմի գործողության սկզբում) հանդես է գալիս Կայսակի կեզմ անուազմ Գեմար Ինքնազիր օվարում օրինաում, ինչպես և մի այլ ընդգրկնուկության մեջ կոչվում է Վեայ։

³ Ինչպես և այն վերագրվել Մ. Նալբանդյանին։ Գ. Պատկանյանը Թոտոսովը բանում թուզի չունենալու պատճառով (1857 թ.) ասանալով իր նոր՝ Սերբի գործապետի շնաքա պարոդիա ձուգվածն, նրա օգտա էլինում և սուղերի արանքում դրում է Վերաք պոեմը, նամանաբար հենց նույն ժամանակ թուզի ստանալով, նա այն թուզում է կիտան և նորից գրում է ու ապագում ստաննին տեղադի մեկ։ Հետագայում Գ. Պատկանյանի ձեռքի առի եղած այդ նույն գիրքը (ՎՏագր) նամակ է նաև Մ. Նալբանդյանին, զուցես և Գ. Պատկանյանն է նրան հանձնում (1863 թ. կեսերից նա սրբիս Գեոթրուրություն էր)։ Եստ ժամանակ առց Վեամերքի նրատարակչի ձեռքն է ընկնում Մ. Նալբանդյանի անձնական գրագրանի այդ գիրքը, վերջինս, նամագով լինելով, որ այնպես եղած ձեռագրի պոեմը Մ. Նալբանդյանի գրելն է պատկանում՝ նրատարակում է նրա անունով։

⁴ Է. Զրբաշյան, ՎՄ. Նալբանդյանի Վեայակիչ պոեմի գրությունը շարժանիքները, ՎՄոսկվայի գրականություն և արվեստ, 1953 թ., № 3, էջ 148—155.

այժմ շատ քիչ բան էր նայանի։ Որ Վեայակիչյանի Վեայակիչը պետք է գիտվի հիմնականում իբրի պարոդիա՝ ուղղված ոչ միայն Գաբրիել Պատկանյանի, այլ և նրա նման մասնող ու զրոգ պատմարանների և բանաստեղծների դեմ, որոնք իրենց ճակդիտական առասպելներով խեղաբարձում էին (ընդգծումը մերն է։ Շ. Ն.) պատմական անցյալը և ժառայում նայ իրականությունից մեջ գործող սեակցիան ումերին, որ Վեայակիչը պետք է գասով Վեղյուիք-ի, Ռաֆայել Պատկանյանի դեմ ուղղված նայանի բանաստեղծություններին։ Մաքրանդյանի մյուս պարոդիաների շարքը, որ Վեայ ժողովրդի պատմական անցյալի իղեալականացված, առասպելական, կղերամիա պատմագրության գիրքերից կատարվող նկարագրության փոխարեն Նալբանդյանը օվել է նեասովոր ժամանակների բավականին կենդանի, ճշմարտապատում նկարագրություն, ցույց տալով սրղեն այդ շքմանում գրություն ունեցող սոցիալական անարգարությունները, որ գրանով Մ. Նալբանդյանը Վեայիցիդի սղգրուներին նակագրում է պատմական անցյալի պատկերման սեալիտական սղգրուները, որոնք որոշակի կերպով նանդես են զալիս, չնայած պոեմի սրկիսմային, նեքիսթային սյուսիկն և պարոդիական բնույթին։ Որ թալուսի նիմբում դնելով մի նարց, որ նաև Պատկանյանի պոեմի նյուլթն է կազմում՝ նայոց նոր նանաղանի բնութի Պատկանյանը, Նալբանդյանը գրանով տալիս է արտագծորեն նակագիր լուծում։ Հեակելով կոմիկական պոեմի սղգրուներին, Նալբանդյանը այդ քարածք թեմանա ներկայացնում է գիտամար ստորագված անական միջոցներով, գրանով իսկ ժաղեր ենթարկելով Գ. Պատկանյանի կղերամիա, աղգայնական, քաղցր-մեղր նկարագրությունները։ Վեայակիչով,— կղերանում է իր ամփոխումը նայվածագիրը,— Նալբանդյանի Վեայակիչը իր քաղցրալիան նակասակորդների դեմ մեծ սեայուցիաներ-գիմելրատի մյսս գաղտնիարարան և գրական կրքստ պայքարի ուշադրավ փաստերից մեկն է։

Քաղերատարար ընկ. Զրբաշյանին էր վիճակված նայանաբերելու Վեայակիչ պոեմի ինքնագիր օրինակը, որը պատկանում է Գ. Պատկանյանի գրչին և աներկրայելիտրեն նրա ստեղծագրությունն է։ Ընկ. Զրբաշյանը Վերական թերթին անցյալ տարվա նամարներին սեկնում⁴ ոչ փոքր ժամակ մի նաղորդման մեջ րայեց այդ թյուրիմացության ախուր նետեվաների մասին⁵։

¹ Է. Զրբաշյան, ՎՄ. Նալբանդյանի Վեայակիչ պոեմի գրությունը շարժանիքները, ՎՄոսկվայի գրականություն և արվեստ, 1953 թ., № 3, էջ 155.
² Է. Զրբաշյան, Մի հիմնական թյուրիմացության մասին, Վերական թերթ, 1955 թ., № 26.

³ Այսուպ վերջացնելով մի խոսքը Գ. Պատկանյանի և Մ. Նալբանդյանի փոխարարելությունների մասին, չեղվելով րուն նյութից, կարևոր ենք նամարում հիշել մի փաստ Մ. Նալբանդյանի և Գաբրիելի և Հովհաննես Այվազյանիների կապի շուրջը, որը կարող է օգտակար լինել Նալբանդյանագիտության համար։ Հայտնի է, որ Մ. Նալբանդյանի ձեքրակարթյան և ողբերգական մաճվան պատճառով ամբողջ նաչ առաջիտը նասարակություն խորտակուլթյանը իր սյգմով զնդի Գաբրիելի քաղցրալիտ Այվազյանին։ Այդ սակեյթությունը շարունակվել է րուր ժամանակներում։ Ուշադրում է, որ կեր 1878 թ. նրան նշանակում են իջմանների նեմարտին տեաու, նրա դեմ սուրբ է կանգնում ողջ սրակիտությունը և օպտամարության ողբ համար րայեպանում ՎՄերս մասնիչ տեաու չեք կամեանում ունենալ։ Գ. Այվազյանի նոր կաղպումը նրամարում է նեմարանից և փոխում Թիֆլիս։ Հույակավոր նկարիչ Հովհ.

մինչ քննակառուկն՝ հողեր կառավարության գրությունը մեջ կը կորցնե՞ր ամենայն ետանդն և աշխույժու Բայց Բնչ պիտի աներ...—չարունակում է նա,— սեր Գորբիլեն կրկին մտալ հողեր կառավարություն, կամ լավ կա՞ անբան սխալուն զնայ պղանդանոց¹:

Պատմում են, որ երբ Գ. Պատկանյանը դասավանդում էր քննահանուր դասմասնից, ներսիսյան զարդը լի էր լինում բազմություն, մանավանդ հունց զիցարանության գաստվանդման ժամերին:

Պատկանյանն ատանձնապես ուշադիր և հոգաար վերաբերումն էր ցուցարկում աղքատ աշակերտների նկատմամբ: Ողբերվում էր նրանց ցույց սկսած անաշխատություն, մտանդղում այդ շլաղ պատանիան տվող, բայց սանարաց և քոկոսան, պատաստված շորերով աշակերտներին՝ նյութական օգնություն ցույց տալու խնդրով: Նախիջևանում 1827 թ. սեպտիմբ իր մանկավարժական աշխատանքը, մեկ տարվա ընթացքում նրա մոտ քերականություն սովորող աշակերտների թիվը հասնում է 175-ի Այդ բոլորը համաբար Գ. Պատկանյանը մեծ ջանք էր գործադրում զարդացական նոր շենք կառուցելու համար: «...դաստանն նեղ էր, նստարանքն պակաս, հոժար էին ողորմելիք ոտից վերա կանդնած մնալ, միայն թե ուսումունքն չզրկվե՞ն» — հիշում է նա²:

Գ. Պատկանյանը իր ասաջ նպատակ է դնում երկխաներին տալ քննահանուր, բազմադրամանի և միաժամանակ հիմնավոր կրթություն, որ նեւադյալում նրանք կսովորություն չկրեն՝ բարձրագույն զարդերին քննադնվելու և ուսումը կառավարչադրժեյիս նա հարատանում է, որ իր աշակերտները կ' հասարակական կյանքում, կ' համալսարանների մեջ մեծ հանդուսություն են ունենում. «...Որպես նեւտ ստուգվեցալ Մ. Նալրանդյանի հարցադրությունը, — գրում է նա ի նկատու ունենալով Մ. Նալրանդյանի և վարժապետ Մ. Եկենյանի մրցութայնը:

Գ. Պատկանյանը աշակերտներին ասաջադմությունը բարձրացնելու նրանց խոր և սրբձնական գիտելիքներ տալու նպատակով փնտրում է նոր մեթոդներ ու միջոցներ: Երբեմն պտրտավանդներն անց է կացնում զբրտում՝ բնույթյան մեջ, երբեմն նարց ու պատասխանի ձևով, երբեմն դասավանդելիք նյութը բաժանում է դերերի, հանձնարարում մի քանի աշակերտներին, որանք թատերախաղով պիտի ներկայացնեն յուրաքանչյուր նյութը: Ուշադրավ է նաև այն, որ Գ. Պատկանյանը գիտել է նաև զիպակտիկ նյութերի կիրառման 1828 թ. Նախիջևանում աշակերտների օգնությունը պատրաստում է կրկնադուսջ (զլորուս) և օգտադորում աշխարհագրություն գասերին: Հայտնի է, որ Ք. Արթուրյանը Գորպատում գրած «Տիեզերադիտություն» աշխատության մեջ նույնպես փորձում է ներկայացնել երկրագնդի

նախագիծ, այսինքն հանձնարարում է գծագրեր և հարվումներ գլորուս պատրաստելու համար³:

Գ. Պատկանյանի մանկավարժական գործունեությունը մեջ ամենազնահատկին և նոր այն է, որ նա դեռ 1820-ական թվականներին վերջերում դասավանդությունը վարում է աշխարհարար լեզվով: մինչև որ աշակերտները կ'անանին գրարարը յուրացնելու. աստիճանին Ավելին, Հ. Ալամդարյանի նեւտ ունեցած մի գրույցի ժամանակ Գ. Պատկանյանը պաշտպանում է աշխարհարար լեզվով հայոց պատմություն և աշխարհագրության դասադրքեր կազմելու անհրաժեշտությունը: նա անաշխարհում է նաև Մ. Արթուրյանու շէւայոց պատմությունը համատեղել և թարգմանել աշխարհարար լեզվով և այլն: Ուշադրավ է, որ Գ. Պատկանյանը 1865 թվականից ասաջ հրատարակության համար կազմել է նաև մի «Ալբերենարան»⁴:

Իր մանկավարժական հայացքներով Գ. Պատկանյանը, ճիշտ է, ոչ արմատապես ձևով, պաշարում է խալիֆայական, պոսպանդական զզրոցի դեմ և մանկավարժության մեջ պաշտպանում է այն նորը, որը նույն ժամանակախիջոցում սխտեմի վերածնց և ամբողջացրեց մեծ լուսավորիչ Ք. Արթուրյանը:

Գ. Պատկանյանը քննադատում է սխոլաստիկ զարդի ծրագրերը և դասադմանման ֆորմալիստական մեթոդները: նա գտնում է, որ աշակերտներին գիտելիքներ պիտի տալ սկսելով պարզից, աստիճանարար անցնելով դեպի բարդը, Չգետք է ծանրորեննել աշակերտի մտքը, հաշվի պիտի ստաննել նրա մտավոր կարողություններին և քնդանակությունների չափը: Քննադատելով Հակոբ Արթուրյանի Փարիզից ներսիսյան զզրոցի համար բերած ուսումնական ծրագրերը, որը պարունակում է քուստունից սկսվել հասարակական, ասադամարանական, ախնիկական և լաված և չլաված ալլստարական, ասադամարանական, ախնիկական և լաված և չլաված ալլստարական, աղբը կկատարելագործվի Մ՛ջ Մ՛ջ, երբեք,— գրում է Գ. Պատկանյանը:— Հարցույցից Մաշատուր Արթուրյանի աշակերտներուն՝ քանի՞ ության և քանի՞ բանության կայր նորս վարժաբանումը, և սր վարժաբանունն քան զնորս աշակերտները լավ ուսյալ, աղբատեր և աղբապիտան մարգիկ ասաջացան, և սի կայր նորս նման աշակերտի լավ ճաժփով ասաջ ասաջը: Ի՛նչ էր նորս նարը՝ աշակերտին այն էր ասում, ինչ որ նորս մանկական միտքը կարողանում էր բմբունել, նա յուր ուսումնաստություն էր հարժարեցնում՝ աշակերտաց, և ոչ թէ աշակերտներուն էր հպատակեցնում վարժարանական կարգին և պրոգրամժային. նա աշակերտուն այն չէր պահանջում, ինչ որ դեռ նորս մտքի մեջ սերմանած, սնկած և արմատացած չէ: Եվ լավիս ու հայտնադիրն էլ այն էր: Բնական կարգին պիտի նեւտվի, ասնդուղբի վրա պիտի ասաջին ստորին ասախձանեն սաք գնիլ: Ժառջ ասաջ պիտի հողի մեջ հաստատուն արմատ ունենա, շինվածքի հիմքը

1 Չեւագիր № 8816, էջ 94ր: Գ. Պատկանյանը ձգտում չուներ հողերական գտնադյուս: նրան քանտնա ևն ձեւանազրկ նեւտասի իր կամով, երկար ժամանակ նա խուսափել է այդ քանիք՝ հիվանդություն և այլ պատրվակներով: նա հիշում է, որ իր ձեւանադրություն օրը (1832 թ.) ամբողջ բնտանիքով հողունքից հանդիստ չեն գտել: Իսկ հայրը՝ Անտրի վարժապետը, արտասվել է:

2 Նույն տեղում, էջ 85ա:

1 Մ. Մանթրոսյան, Հայ մեծ լուսավորիչ և մանկավարժ Ք. Արթուրյանը, էջ 275:

2 Իմբատուսար չի պահանջել Վերջերստանի ձեւագրերը: Մեքը համոզված ենք, որ այն պիտի զբաժն էին աշխարհարար լեզվով:

11—202

պիտի լավ գրվի: Աշակերտաց մտաց կարողությունը պիտի լավ ճանաչվի, և նորա համեմատ ուսումն ավանդվի...»¹

Գ. Պատկանյանի գործունեությունը մեջ մի նշանակալից տեղ ունի «Արարատ» շաբաթաթերթը: Ի գեպ պիտի նշել, որ «Կովկաս» և «Շյուսիս» շաբաթաթերթի նստադրուկական-խմբագրական աշխատանքի ծանրությունը նույնպես Գ. Պատկանյանի վրա է եղել: «Արարատ»-ի գերը զնահատել է, որպես առասանյ առաջին աշխարհաբար շաբաթաթերթ, որը, ըստ նրատարակչի, ոչ թե լրագրի պիտի նամարվեր, կամ օրագրի, այլ մի ընթերցարան, որ պարզ, նանրամասնալի լեզվով բնական և նստադրական ընդհանուր գիտելիքներ էր տալու իր սկսնակ ընթերցողներին:

Ուշագրի ուսումնասիրությունը գեպքում ակննայա է դասնում «Արարատ»-ի մանկավարժական ուզույթյունը: Եթե չհաշվենք կրոնա-ավանդական մի շարք նույգամներ և գրարար լեզվով գրած մի շարք բնաստեղծությունները, ապա «Արարատ» շաբաթաթերթի բովանդակությունը հիմնականում կազմում են գիտական, քարայր-կրթական բնույթի գրույցներ, մանրաբանություն, աննկատները, առակներ ու նանուկները, որոնց գրողի մասը հեղինակել է ինքը՝ Գ. Պատկանյանը: Դրանք իրենց բովանդակությամբ ու ձևով նկատողում են մանուկներին բնական և նստադրական գիտելիքներ տալու ժամանակի առաջավոր մանկավարժության պահանջը: Գ. Պատկանյանը հայտնում է, որ «Արարատ»-ը բառ էության ոչ շաբաթաթերթ է և ոչ էլ օրագիր, այլ ընթերցանելի գիրք, որի նպատակն է ոչ թե սակավաթիվ հայ ուսույններին զարմացնելը՝ այլ բազմաթիվ ոչ-ուսույնների հոգևոր կրթությունը և դաստիարակությունը նպատեղ: Իսկ նրանց համար պետք է զբոլ պարզ լեզվով, դյուրբարձնելի բաներ, որոնցից նախընտրելի

¹ Մասնագրան, Պատկանյանների Ֆոնդ, թղթ. 136, գալ. 25, էջ 44-45: «Առում-Նստաթերթյուն, ուսումնասիրանք և ուսուցիչք», Ա. Պետերբուրգ, 1966 թ.:

² Գ. Պատկանյանը որպես հրատարակիչ լրագրի հասարակական գերը և այլ պատճառով նույնպես գիների մեջ է մտել իր հակառակորդների հետ: Գ. Պատկանյանը 30 տարի շարունակ Նախաձեռնողներ էր ապարան քաղաք, սեփական լրագրի հրատարակչության նրան անվերջ խանգարել են: Նրաք տարիների ընթացքում հայկական տասերի մարտի և հաղապարների ձեռք բերելով 1848 թ. Թեֆլիսում նա երկու տարի անտեսանալի գրադպում է լրացնելու ապարանի սարք ու կարգը: օրի ու գիշերներ է անցկացնում արհեստանոցում, անձամբ հեղում, կտրում և արժեքը և վերջապես 1850 թվականին մեծ զգվարությունը թույլտվություն է ստանում «Արարատ» շաբաթաթերթը հրատարակելու: Ներսես Առաքարակցին պահանջում է նրանից «Արարատ»-ում հրատարակվող ավել մի հարյուրի մասին տեղյակ պահել իրեն: Գ. Պատկանյանը նախում է, որ լրագրը հասարակաց շահերին պիտի ծառայի և ոչ թե առանձին մարզկանց կամքին: Մեծ գծաբանություններով կարգավորում է մեկ և կես տարի հրատարակելու և ըստ այս «Արարատ» գրությունները, իսկ 1851 թ. նույնիսկ հարկադրում է փակել լրագրերը:

Այսպես կարող ենք համարում հայտնել նաև, որ Նազարյանը «Շյուսիս» շաբաթաթերթի պաշտոնական հրատարակիչը Թափայել Պատկանյանն էր, բայց նրա փաստական անորոշները Գ. Պատկանյանն է եղել: 1868 թ. կնիքներ, որը գրեց Գ. Պատկանյանը արտաքուսում էր (Կոստանոպոլ), Ա. Պատկանյանը գրում է հորը լրագրի հրատարակչուր իր ցածրաբայան և նրա անորոշությունը հորը հանձնելու իր մտազրույթյունների մասին: Գ. Պատկանյանը տեղափոխվում է Պետերբուրգ և իր մեռըր վերցրում «Շյուսիս»-ի աշխատանքը:

Ակնհայտ է, որ «Շյուսիս»-ը «Արարատ»-ի շարունակությունն էր, նրա զարգացումը Անտոնյանի ազդեցությամբ նստադրագրի հրատարակչության հոգվածները, մանրաբանություն և գեղարվեստական այլ տիպի բազմաթիվ հոգվածներ հեղինակը Գ. Պատկանյանն է:

մն աննկատները, պատմությունները, կրթիչը, բերական միջպատանություն պատկանյանը հատվածները, որ մեր ընթերցողաց ճաշակին և կարողությունն հարմար և դյուրընկալ լինին»²:

Գ. Պատկանյանը թողել է հարուստ և բազմատեսակ գրական ժառանգություն: Նա իր ուժերը փորձել է թե գեղարվեստական գրականության բազմաթիվ ժանրերի, և թե պատմագրության մեջ: Հնարավոր է հայ և այլ մտղություններին պատմության տարբեր էությունների շատ և շատ նախքերի ուսումնասիրությունը և լուսարարությունը: Միամտմանակ Գ. Պատկանյանը 1840—60-ական թթ. օգտվելով «Կովկաս», «Արարատ» և «Շյուսիս» շաբաթաթերթերին մասնակցելու իր ազատ հնարավորությունները, հանդես է եկել նրադարակախոսական, բանասիրական բազմաթիվ հոգվածներով, որոնցով արձագանքել է հայ ժամանակակից կյանքի նկատմամբ բազմազան հարցերին (աշխարհաբար և գրարար լեզվի պայքար, գրականություն, պարոց, ուսուցչություն, մանկավարժություն, թատրոն, ազգագրություն և ազգային առաջադիմության նկատմամբ այլ խնդիրներ): Նա մտանդաված և ազգային գիտությունը նպաստակարգ կյանքի նկատմամբ բազմաթիվ հոգվածներ՝ թղթեր, վառագրի, մամուլային, ազգագրության գյուտերի, շենքիկ նավազանցի և Գրեյտափոր կուրսուսի ծովային ճանապարհորդությունների և այլ նախանգործությունների մասին: Գ. Պատկանյանը ծրագրել էր զբոլու «Շյուսիս» ազգագրության պատմություն», «...Բայց մենք,— գրել է նա,— մեկ համար անհրաժեշտ պարտք կհամարվիք լիտ այսուրիկ այս առարկայի վրա հիշում և լիտակար հաշիվ ամեն մեր բանասեր ընթերցողին և հայոց ազգագրության պատմությունը մասնակարգային կարգով լույս բնծայել թե կրը և ուր, ինչ ապարան է ծագվել և ինչ գրանք են ազգագրել, և ճիշտն օգուտ են տվել ազգին կամ նորա գրականությունը»:

Ուշագրավ է Գ. Պատկանյանի ղեկավարելու և նոր մտղություններին պատմությունը անհեյտ նկատքերով թույլնելու: Նրա արվելուստ մենք հանդիսպում ենք բազմաթիվ ձեռագրի տեղադրություններին, որոնց մեջ շարադրված են մի շարք ազգագրի նիև և նոր պատմությունների թերի կամ ավարտված դրվագները (Անտոնյանի «Շյուսիս», Հունաստան, Հոսո, հեթանոսական շրջանի ազգագրի պատմություն, նրանց կառավարման մեղեր, կրոնների մասին, արևելյան ազգագրի՝ շինացիների, հնդիկների պատմություն, նրանց բարքերը, նոր մասնակների պատմություն, ծովային ճանապարհորդությունները գեպի արևելյան և հարավային, Ամերիկայի գյուտը, գեղարվեստի և ուսման վերականգնումը, Ֆրանսիական սեռույցայի մասին և այլն): Առանձին մասնագրական ուսումնասիրություն է պետք պարզելու համար այս գործերի լեզունուրյուն, թե թուրքմանական լինելը և ընդհանրապես նրանց գիտական նշանակությունը:

Գ. Պատկանյանը թողել է բազմաթիվ թարգմանություններ: Նա թարգմանել է 19-րդ դարի բուրժուական պատմարան-սոցիոլոգ շենքերի Թ-

¹ «Արարատ», 1850 թ., X 14, էջ 216:
² Մասնագրան, Պատկանյանների արխիվ, թղթ. 137, գալ. 33, էջ 8ա—8բ:

կից իրականությունը և թե պատմական անցյալը, հայ նախնիներին, դիցա-
րանական ներածներին կյանքն ու պայքարը:

Գ. Պատկանյանք զրկ է սկսել վաղ, պատանեկույթյան տարիներին: Բայց այդ շրջանի գեղարվեստական երկերը մեզ չեն հասել: Մինչև 1850-
թվականը նա խճճված լինելով հասարակական, կեղեցիկական հարցերի շուրջ՝
թագած վեճերի մեջ, հնարավորություն չի ունեցել շատ բան գրելու: Իսկ,
ինչպես ինքն է վկայում, 1853 թվականին, ձերբակալությունից ժամանակ,
նրա ունեցած արխիվը բռնազրավել են և հետազոտում չեն վերադարձրել:
Հենց այդ է պատճառը, որ այժմ Հայաստանի արխիվներում պահպանված
նրա թվակիր երկերը սկսվում են 1853 թվականից: Զեռագիր երկերի մի
զգալի մասն էլ անթվակիր է, ուստի և դժվար է որոշել նրանց ժամանակը
Մի շարք երկերի գրության հանգամանքներին մասին վստահելի տվյալներ
կան Գ. Պատկանյանի ձեռագիր հիշատակաբանում: Բայց ոչ ոստիկ էլ նա իր
ոչ բոլոր երկերի ստեղծագործական պատմություններին մի քանիսը առաջին ան-
գամ ապագրվել են Գամառ Բաթթիկյանի տեսարկներում, իսկ հետագայում
Կ. Պոլսում ու Ջմյուռնիքում ապագրվել են նրա հեթանոս երգերից ու
դյուցապաններգություններից շատերը: Երկերի մի զգալի մասն էլ Տիացել է
ձեռագիր վիճակում և պահպանվում է դանդաղան արխիվներում:

Գ. Պատկանյանի գրական ժառանգության մեջ ամենից արժեքավորը
աշխարհաբար լեզվով և ժամանակակից թեմատիկայով գրված երկերն են՝
թե արձակ, և թե շափածո: Որոշակի արժեք են ներկայացնում նաև պատ-
մա-գիրցարանական երկերը: Դրանցից հատկապես, ոչ միայն կոչված, Գողթան-
կերպերը՝ «Հարսանիք Արտաշեսի և Սաթենիկա», «Յուլուհան Ծամիրամյ»,
«Արի արքայն արքայից», «Վանազն» և այլ, 19-րդ դարի 40—60-ական
թվականներին՝ հայկական լայն շրջանների ամենատարած և տարածված
երգերից են կղեր, դրանք իրենց հին գուսանական-բանաստեղծական ինք-
նատիկ արվեստով ու վարակիչ հուզականությամբ մինչև այժմ էլ չեն
կորցրել իրենց հմայքը:

Յուլուհան Ծամիրամյ,

Յուլուիք յուլուհան Ծամիրամյ,
Յուլուիք ի ծով ծածանէին,
Մածանէին ի ծով ծիրանի —
Յուլուիք ի ծով ծիրանի
Ծիծաղախիտ ծածանէին:

Յուլուհան Ծամիրամյ,

Յուլուիք յուլուհան Ծամիրամյ,
Մածանէին ի նով դովարար,
Մածանէին ի ծով ծիրանի,
Գիտակը ի նով հիսիտայ,
Միրապատար տարուրեղէին:

Յուլուհան Ծամիրամյ,

Մածկոյթ յուլուհան Ծամիրամյ,
Մածկոյթ դստինան սքողէին—

Սքողէին յաչաց պատանեկաց,
Մածկէին յաչաց պատանեաց,
Յուշաղելով գտնինան սքողէին:

Պետք է նշել նաև, որ Հնայած այդ տոնամայակներում հայ նոր պոե-
զիան, ի դեմս նրա խոշորագույն ներկայացուցիչների՝ Խ. Աբովյանի,
Մ. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի, Ս. Շահազիզի, արդեն իր զարգացման
նոր և որոշակի հունի մեջ էր մտել, սակայն Գ. Պատկանյանի թե վերո-
հիշյալ երգերը և թե մի շարք այլ բանաստեղծությունները («Օրորոցի երգ
հայրական այրի կնոջ», «Գեղեցիկի Նախիջևան», «Քրտնաջան այգեպան»,
«Եշիբան անխիթ և հիմար», «Ան հայրենիս և այլն) իրենց արվեստով
բովանդակությամբ միանգամայն համահունչ են հենց այդ նոր և իշխող
պոեզիայի ընդհանուր ոգուն: Գրանք միամտամանակ գրանորում են նաև
բազմաթանգ բանաստեղծի անձնական և հասարակական խնդրերը, հոգեկան
ծանր վիճակը: Այս տեսակետից շատ բնորոշ են 1866 թվականին նրա
գրած մի բանաստեղծության նետնայ տողերը.

Հոգիս վիրուք վշտացած է,
Սիրտս խոթ է ցավերով,
Աչքես պակաս չեն արտասուք,
Շրթունքս լի ողբերով:

Հույս չմնաց առողջության.
Մեկ ճար չեղավ դեղերից,
Սրտին դեղքն չեղան օդուս,
Զարացան ցավքս թույներից:

Առաջ ինձ ախտ պատճառեցին,
Զավակացքս դադողությամբ,
Պատկասելի այլացս դեմ,
Արձամարնուս սեղութությամբ²:

«Ան հայրենիս բանաստեղծության մեջ դարձյալ իր հույն հայածա-
կան ու հուսանատական վիճակը պատկերելով, բանաստեղծը սակայն հան-
գում է այն վճռական կորուհացություն, որ հայրենիքի շահերը պահանջում
են ոչ թե լուր, խոնարհվել թշնամու առաջ, այլ պայքարել նրա դեմ:

Բանի անգամ ես երգում եմ արևի,
Արդի վիճակիս դանձն իմ ենթարկելի,
Մանձ դնել սրտիս, սանձ գրքնել կամաց,
Մանձ դնել հոգույս անասնձ մզանաց:

1 Մխամարյան, Գրքս հայտնական, էջ 248—249; Մուսանագարան, Պատկանյան-
ների արխիվ, թղթ. № 130, գով. № 2, էջ 12:
2 Մուսանագարան, Պատկանյանների արխիվ, թղթ. № 137, գով. № 2, էջ 44—45,
թղթ. № 137, գով. № 38, էջ 18բ: Այս և սրան հանրագրգ բանաստեղծությունները ան-
սով են:

Երբում եմ արևի հանգարտ և մեղմիկ,
կյանքս անցուցել խաղաղ և լսիկի
եվ բոցարբորոք իմ հեծեծանաց
Ձայն կրկնք շատնել քեզ առիթ վշտաց...

Երբ քաջիկ որդիքդ ցտախեն կայծակունք,
Երբում եմ արևի, սր հոգույս ձգտումունք,
Նոցա մեջ հուսու կայծեր շորտնեն,
Այլ լսի դարդացման նըշաններ կարծեն:

Երբում եմ արևի օրիք ստաննին
Վատել աննշան, աննշոյս ու մըթին.—
Բայց երբ լավեցավ քո ձայնն անուշիկ,
Ճնդեցան երգումունքս, ուխտերս խորուսիկ:

Այս բանաստեղծությունն անթվակիր է. բովանդակությունից երևում է, որ բանաստեղծը կարող է դրած լինել:

Թվում է, թե Հ. Նազարյանից եկիզեցական գուժարները հաշիվները պահանջելու առիթով է գրված նետեյալ բանաստեղծությունը, որի առաջին տողերն անընթեաննելի են:

... Բշխան անխելք հիմար
Մնաց անակեր...
Պահանջեցին հեշտ հաշիվներ,
Ամեն գործոց ինչ արել էր:
Մթաքն է այն գուռը փակելը,
Պարզամեխ խափափելը,
Որով հիմար այդ մեծատուն,
Երևում է Պիդամարին...²

Հետաքրքիր է նաև «Փունջ հայոց պատմություն» բանաստեղծությունը, որտեղ բանաստեղծը հայ քաջերի գովքն է անում սկսած Հայկից՝ մինչև Գալիթ բեկը:

Գ. Պատկանյանն ունի նաև լիրիկական շնչով հագեցված պարզ և սահուն բանաստեղծություններ և քառյակներ, որոնց մեջ զգալի է բնութային կենդանությունը, զարնան թարմ շունչն ու բուրմունքը:

Հասով գարնան կղանակը,
Իաշաք և հովիտք ծաղիկեցան,
Անա բյուրբույր ու երգնակը
Արտաներում փոփեցանն՝

Հաճախ բանաստեղծը բնութային զարթունքը հսկազրբում է հայ ժողովրդի անտեսական ու քաղաքական անապահով դիմակի, օտար բռնակա-

1 Մատենագարան, Պատկանյանների արխիվ, Թղթ. № 136, գափ. 21, էջ 2բ:
2 Պրակտիկական, Պատկանյանների ֆունդ, գափ. 38, էջ 19:
3 Մատենագարան, Պատկանյանների արխիվ, Թղթ. № 137, գափ. 38, էջ 20բ:

լուսեյան լծի տակ նրա կրած առաջադեմները նեւ. նա հուսամտ բողո-
քում է, թե՛ Երբ պիտի գարուն դա նաև իր ժողովրդի համար, միթե՛ նա
զեւ շատ պիտի մաքսով ու տանջվի իր կյանքի զարնան համար: Նրան
թվում է, թե ընտանիքի զարթունքի նա պիտի վերանան և հայ կյանքի
մտք ու մտայն կողմերը:

Գարուն հասավ, դաշտք ու հովիտք դալարանան,
Եվ լուցավ ազատ ծիծեռանոց ձայն հրճվական,
Կարծում եմ թե երկինք երկիր ծափ են զարնում,
Եվ արնաղիբք մութ խորհրդոց են հետանում:

Գարուն հասավ, ամենայն ինչի մեջ բնութային,
Մտղիկ, զարթնի երկոյն քնս խոր թմբության,
Բայց այս կենսոք մեր առջև թնչ այլ կա պատրաստ,
Մեզ համար Երբ կուզա գարուն սիրապատվաստ:

Ուշադրավ են նաև Գ. Պատկանյանի մշակած առանցքը, սոսց-
ված ջները, որոնք նույնպես ժամանակակից սոցիալական հարաբերություն-
ների արտացոլումն են. Այսպես օրինակ.

Գեղը գտել է անշաղան,
Ման է գալիս անզավաղան,
Կամ
Գեղը դըրել է անշուն,
Անցուց շրջի արնետուն:

Մի անցաներ վատթար մարդու կամուրջն,
Թող քեզ տանեն հեղեղանոց հոտանքը,
Մի ուզենար ապաստանի վատ մարդին,
Թող զիշատեն քեզ աբուսի ճիրանքը:

Գ. Պատկանյանն ունի նաև ուշադրության արժանի զեղարվեստական
արձակ երկեր— «Ամառ», «Չորս եղանակ», «Մրտանց բարեկամություն»,
«Գրացի», «Վարդանամակ»³ և այլն: Առաջին երկուսը խորհրդածություն-
ներ են բնութային մասին, գրված պարզ ու մտաշելի աշխարհաբար լեզվով:
Հաջորդները պատմվածքներ են՝ նախիջևանի բարբառով, որոնք պատկե-
րում են ն. նախիջևանցիների բարբերն ու սովորությունները, լուսավո-
րում են ն. նախիջևանցիների բարբերն ու սովորությունները, լուսավո-
րում են ն. նախիջևանցիների բարբերն ու սովորությունները, լուսավո-
րում են ն. նախիջևանցիների բարբերն ու սովորությունները, լուսավո-
րում են ն. նախիջևանցիների բարբերն ու սովորությունները, լուսավո-
րում են ն. նախիջևանցիների բարբերն ու սովորությունները, լուսավո-
րում են ն. նախիջևանցիների բարբերն ու սովորությունները, լուսավո-
րում են ն. նախիջևանցիների բարբերն ու սովորությունները, լուսավո-

1 Մատենագարան, Պատկանյանների արխիվ, Թղթ. № 136, գափ. 21, էջ 2ա:
2 Մատենագարան, Պատկանյանների արխիվ, Թղթ. 136, գափ. 21, էջ 1բ—2ա:
3 Գրանք բյուրն էլ անտեղ են:

գացած եղև Նրանց մեջ և այլն: Մեր գրականության մեջ այստեղ ենք առաջին անգամ նանդիզմով պատմական Հայաստանի կյանքի ու կենդանի որոշ նկարագրված: Թիֆլիսը ներկայացված է որպես հայության կուրտուրայի և առաջադիմության մեծ օջախ: Եթե թիֆլիսը պիտի Պետերբուրգին և Մոսկովային Ռուսաստանի երևելի քաղաքներին մեկն է...» գրում է հեղինակը:

Գ. Պատկանյանը նկարագրում է հայ մանուկների կրթության համար ստեղծված այն պայմանները, որոնք գոյություն ունեին զեռ մինչև Ներսիսյան դպրոցի հիմնադրվելը: Եկն միջոցն, որ ևս միայն լսելով Սերոբե վարժապետի անունը, միշտ գնում էի այն թուքանի առջև, ուր որ տասնուհինգ կամ քսան տարի առաջ այն դիմակահան անձն աշակերտ էր կարգացնում, և սրտեղաց որ երևելի անձինք էին առաջացել, որոնց որ Թիֆլիսի մեջ մասով էին ցույց տալիս, իմ ուսման փոխադր լցուցանել չէի կարողանում:¹—պատմում է վեպի ներքո: Վեպում նկարագրված է նաև հին Թիֆլիսի որոշ թաղամասերի արտաքին տեսքը և այլն:

Այստեղ գծարգված է նաև Աստարխանի կյանքը 19-րդ դարի սկզբը-ներին (մասամբ նաև հին շրջանի): Նկարագրված են քաղաքի արտաքին և ներքին դիմքը, շրջակայքը, բերդերը, եկեղեցիները, նշանավոր փոքրիկները, շահաները, գրոսավաչքերը, կամուրջները, պետական-պաշտոնական հաստատությունները, դպրոցները, գրադարանները և այլն: Հայերը Աստարխանում ունեցել են թագմաթիվ եկեղեցիներ, հոգևոր գործերի կոնսիստորիա, վարժատուն, Էվաթարանաց բնակարան, ապարաններ, հայերին և ուսուցիչներին հարուստ մատակարարան: Աստարխանում բնակվել են 1000 առև նայեր, որոնք ունեցել են թունձիկ գառասանատանը, մեծ մասամբ գրագիվ են վաճառականությամբ, ունեցել են նաև գործարաններ՝ քարակոնյայ, որոնցում արտադրվել են մետաքայա գործվածքներ, կերպուներ, ունեցել են նաև լավ պարահանք, աչքիներ, ոչխարներ, հոտակեր, ձկներ, երամակներ: Չարդացած է եղել սղոյնագործությունը, նրկաթագործությունը, ներկարարությունը, մամադործությունը, հյուսնությունը և այլ արհեստներ: Նույն կարգով վեպում նկարագրվում է Ն. Նախիջևան և Ղլար Նայարանի քաղաքների կյանքը: Պատկանյանը արտացոլել է նաև այդ քաղաքների ստեղծական, անուսական փոխադարձությունները: Նա քննադատորեն բնորոշում է նաև այդ հարաբերությունների ոչ բարերար ազդեցությունը հասարակական տարրեր շերտերի կյանքի, կենդանի և հոգեբանության որոշ կողմերի վրա՝ Եմմիչքը, թղթախաչը, ամեն տեղ մեկ հասարակաց անշուշտ հարկավորություն էր գարնի: Ոչ թե այլ գրչանք, կազմի կամ օրագրի կարգացողները ևս շատ սակավ են գտնվում:²—բողոքում է նա: Պատկանյանը քննադատություն ուղղում է հասարակության ունեցող դեմ: Ասեռերի հաշիք մեծացում է նրանց մեջ ուսման ու գիտության տենչով: ԵՄենատան որդին սուտ է. իմ հայրս ինձ չափ ևս չէի տեր գրել կարդալ, և այնքան հարստության տեր դարձալ, ինձ թնջ է հարկավոր կրթությունը³, իսկ ընդհանրապես Եղբորասաց սրկիք իրանց բովի ասնարությունը կտուրիսն, թե որ սովորեցնող լինի...⁴, սուտ է վեպի ներքո:

¹ Եկեղեցիք Վաղարշապատ, էջ 2ա:
² Նույն տեղում, էջ 34ա:
³ Նույն տեղում, էջ 34բ:
⁴ Նույն տեղում, 36բ:

Գ. Պատկանյանը Ղլարի, Նախիջևանի, Աստարխանի նայերի կենցաղի ու կուլտուրայի շտամնացությունը, հասարակական հիմնադրված երեկոյանները թացաբուս է միայն և միայն գիտության, լուսավորության պահանջով, ստանձնի մարդկանց վառ կամ լավ արարքներով հոգ գերով: Նաև Պատկանյանի, եթե ամեն ոք ուսման կարևորությունը հասկանա, այս ամեն անսակ չարիք կվերանա: Պատկանյանը, զգալով գիտության և լուսավորության համար փետրայական հասարակարգի ստեղծած կայունությունը, նարավոր է համարում նաև նյլ ապահով կյանքի, անհասանելի հատկապես հարուստներին անշուշտինդի ու անխոջ աշխատանքի միջոցով: Լուսավորության և քաղաքակրթության հասնելու համար Պատկանյանի կարծիքով պետք է հենվել հարուստների, ստեղծականների, ազնվականների կրթված պետք է հենվել հարուստների հետ միասին կարող են զուգարկել նաև իրենց հարստությունը: Կրթված հարուստների, կրթված ազնվականների, կրթված ստեղծականները— գրանց միջոցով պիտի քաղաքակրթությանը մարմավի ամբողջ ազդի, հասարակության բոլոր շերտերի կրթությանը տարածվի ամբողջ ազդի, հասարակության կյանքը և լուսավորությանը, ներառյալ իր մասում: Ազնվականին պայմանագրող դիտություն է, Էվաթարանայնը պիտի ազնվացնի իր բնությունը գիտությունը:¹

Այսպիսով, Էվաթարանայնը վեպը արևելյանայ շերտերից է, որի մեջ արտացոլվել է Ռուսաստանի հայաշատ մի քանի քաղաքների պատմական կյանքը և բնակիչների կենցաղը, վեպի մեջ 19-րդ դարի սկզբի Աստարխանի, Ղլարի, Նոր-Նախիջևանի, Թիֆլիսի հայության կյանքի ու կենցաղի մասին ընդլուծ էին փաստեր ու տեղեկություններ, որոնք շատ օգտակար են այդ ժամանակի անտեսական ու կուլտուրական վիճակի ուսումնասիրում համար: Չլախերի անտեսական ու կուլտուրական վիճակի ուսումնասիրում համար Էվաթարանայնը մեղ փաստեր է բնականում նաև 19-րդ դարի առաջին քառորդում ուսուսական կուլտուրայի և գիտության մասին (Սերոբե Պատկանյանի տեղեկությունների որոշ ներկայացուցիչներին մասին (Սերոբե Պատկանյանի, հարություն Ավանդարան, Լազարյաններ, Ն. Ալադարակցի, Գանանյանի, Ղլարյանի, Մարգարեթյանի և այլն): Տեղեկություններ ենք քաղում Լազարյանի հետազոտություններից, ներկայան գրողի հիմնադրված փաստերի մասին և այլն: Հեղինակը ազնվեր է հարողում այն մասին, որ 19-րդ դարի սկզբը-ներին արդեն հայ առավելոր ինտելիգենցիայի սերն ու հետազոտությունները ղեկի ուսուսական կուլտուրան ու քաղաքակրթությանը ավելի քան ունեցողները և Վաղարշապատ շարժանց գովակները միշտ զգրում են Մոսկով, մեկացել է Վաղարշապատ շարժանց գովակները միշտ զգրում են Մոսկով, մեկացել է Վաղարշապատ շարժանց գովակները, ինչ տեղ որ Պատկանյանը, Տորգոստ, Ղազան, Մարսիով և այլ քաղաքներ, ինչ տեղ որ կան համայնարաններ, այնտեղ սովորում յուրանց ուսման բնթացքը,— կան համայնարաններ, այնտեղ սովորում յուրանց ուսման բնթացքը, սուտ է հեղինակը:² Վեպի ներս Վարդանը աշխարհի գրեթե բոլոր քաղաքները մասն գալուց հետո, իր հիացմունքն է հայտնում ուսուսական քաղաքները մասին, նրան Ենոր լույս են տալիս Մոսկովն ու Պետերբուրգը:³ Այսպես քաղաքները անտեսելը, մանավանց մեր հայաց ապրի այժմյան կուլտուր իմանալը, ինձ համար բավական վարժարան էր, շատ մարդու սիրություն տեսա Նախիջևանի, Հաշտարխանի, Ղլարյան բնակության մեջ...⁴ քաղաք երկու մայրաքաղաքաց տեսություններ ինձ մեկ նոր լույս տվեց. այլ

¹ Եկեղեցիք Վաղարշապատ, էջ 34բ:

Ընդունված է անել, որ պատմական թվանշանակալով Գ. Պատկանյանի գրած բոլոր երկերից կղերա-պահպանողականության և ազգայնամոլության սուր հատ է փչում: Շատերն արդեն ծանոթ են Եփեսոսի-ի բռնազավթության, աշտուղ սահայն Ներսեսի իր հոգևոր աշխարհում և մտածողությանը: Չամբարձում է կանգնած ժողովրդին, քան թե իշխանություններին: Այդպես են նաև Գ. Պատկանյանի մյուս երկերի՝ «Արամեղբայր», «Հայկերեղծ», «Անուշավան», «Վաչագան»-ի ներսուները: «Վաչագան» վեպը¹, որը գծարտաբար անսպառն է, ներխուժելով ամենանաջող արձակ գործերից մեկն է, գրված է 1857 թ.:

Այսպիսի հանդես են գալիս ոչ միայն ժողովրդասեր ներսուները՝ Հայկակ, Նարայր, Հրանտ, Մանուշակ, ծերունի ջրադադրան, զինվոր, Ծանուկաբակ և այլն, որոնք կոչում են երկրի համար վնասակար իշխանների դեմ, այլ և հանդես է բերվում ժողովուրդը, որի բազմաթիվ ներկայացուցիչները ամեն տեղ՝ դաշտերում, բերդերում և ամրոցներում ձուլալով գործում են վաշտակի ղեկավարությանը և նախապատասխանում են հարձակման արշավանքում նահապետ Հովհաննիսի իշխանության դեմ: Պատմա-առասպելական այս միջավայրում գործում են հասարակ, կենդանի մարդիկ, ժողովրդի շահերին նվիրված իշխաններ, որոնք իրենց ամեն մի քայլով լուրջ մտածողությամբ ու գործով հիշեցնում են 19-րդ դարի կենդանի գործիչներին: Գ. Պատկանյանը պատմական, գիցարանական իր երկերում պարզապես առջ է քաշում այն նույն խնդիրները, որոնք գրված են նրա մամուլականից թվանշանակալով գրված երկերի և նույնիսկ նրապարակախոսական հոդվածների մեջ: Գրանք են՝ ազգի միասնությունը, լուսավորությունը, առաջադիմությունը, ժողովրդի ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ պայքարի կազմակերպման հարցերը:

Գ. Պատկանյանի պատմա-գիցարանական ներսուները անձնուրաց կերպով, ամենազվարթին պայմաններում ծնուալում են իրենց ազգասիրական նպատակներին: Այդպիսի ներսուներ են Հայկը, Արամը, Աբմենակը, Կարը, Անուշավանը, Վաչագակը և սերինները: Վաչագակը իր նպատակին հասնելու համար երկար տարիներ ապրում է քարայրներում, թափառական, ազգատձերուու կերպարանքով: Հայկակը, որին օրդերից էր Ուլապիս ամրոցի նախարարը, երբ իմանում է, որ ինքը այդ ազգատ ծերունու որդին է, թողնում է պատասխան ապրում կյանքը, իր սիրած նշանածին, և գալիս ազգատ թափառական հոր մոտ, և նրանք միասին պայքարում են նույն նպատակի համար: Ե...նթև իմ հայրս դու եմ, ծերունի, ինչ ցանկանի չէ ոչ մեծություն, ոչ զանձ և ոչ ճոխություն. այն, սերում եմ Ծանուցություն, բայց այն սերը չէ կարող հաղթել սրբիական սիրույնս, սուսում է Հայկակը:

¹ Մեջ թվում է, որ Գ. Պատկանյանը «Վաչագան»-ը բերավոր է թողել Արարտայան զուլոն և նրա շրջակա բնակչության կյանքի նկարագրերը այսու գծավորություններ հազիթ անելով: Գ. Պատկանյանը անձանոթ էր այդ վարկերին: Անս թե ինչ է գրում նա այս կապակցությամբ: Ե...նն ցանկանի չէ թրուսպիմ. եթե գտանթ ազատություն է կազանաց, պիտի ձեռնե ի դարս Արարտայան, ոչ որպես ազաշխարհ, ոչ որպես ուխտավոր, այլ որպես նկարագրեր: Նա ընդգծում է, որ սերում եմ «Ծնունդի թե սուս» բերն Բասաղ դեա, ու զինքը անցան ընդ Օշակուն, զինչ զերս Ասին...: Նոր Ապարան, Կարին, Արարտայան: Նա ցանկանի է սեղեկնությունը: Երբ Արարտայան գտարն և քաղաքաց նորա, քանզի զրեմ Եփեսոսակ (Նշխուսագրան, էջ 773):

² Մատենադարան, Պատկանյանների արխիվ, թղթ. № 133, Վաղ. 11, էջ 60:

Այստեղ էլ ակնհայտ է Գ. Պատկանյանի նույն մտայնությունը: Վաշտակը արդեն հասունացած է համարում պիլքարը՝ Հովհաննիկ նահապետության դեմ: Տարանը, Մանուշակերտը, Արարտայան զաշտը անբում են Հովհաննիկ զաման տիրապետության տակ: Ե...Մեկ մարդ չկա այն կողմը, — պատմում է Մանուշակերտից կեպո զինվորը Վաշտակին, — որ կամենա այլևս համբերել այս պղտորություն: ...այն ամամասններն անցել են, որ նախքան սուսում էին, ով որ Հայկա տիրող ունի, նա է մեր իշխան. այժմ սուսում են, ուզում ենք, որ Հայաստանի իշխանն լինի հայաց ազգի տեր և պաշտպան, և ոչ թե կեղեքիչ և զանիծ. հայերու անպարտ արյունը ազապարում է և վեթխնողություն և պահանջում...»:

Գ. Պատկանյանը բողոքում է անօրոտ նահապետության, համակերպվելու դեմ: Նա միասնություն է քարոզում հասարակության մեջ կրած ամեն տեսակ կեղտերը մաքրելուց հետո, ազգավնաս գործիչներին սուպարեղից հեռացնելու, նրանց օնջացնելու պայմաններում: Վաշտակը գայրանում է, որ գեա որոշ գալտաների բնակչությունը չի մտածում ամսթախի կաղանքից շուտ ազատվելու մասին: Ե...Բովանդակ ազգի նին ուղորությունն է սիրել, պատվել յուրյանց կործանողին, հնազանդել նրան, սվ որ ավելի կարգարև և կտանել: Արարտատ ժեղ տակավին կան այնպե...սի զերգատաններ, որ նահապետի սուսը լավ կտալին, քան թե այլոց ճշմարիտ...»:

Վաշտակը պահանջում է, որ ազգի իշխանությունը արի աղնիվ, ժողովրդի շահերին նվիրված մարդկանց ձեռքը: Ազգի թշվառությունը պատճառը վնասակար իշխաններն են և նրանց հանցանքով է, որ օտարը իշխում է, ազգային լեզուն մոռացվում, սակառորը նվազում, բնիսանությունը բնկնում է ազգասպառ մարդու ձեռք, քանիքը, խելքները, ազգասիրները խորշև-խորշև են ընկնում և անբերույթ են մնում, իսկ վաշտայարտ մարդիկ ազգի կտալությունը սանըր ձեռքն են անում և ազգին թշվառացնում: Ե...բայտարում է Վաշտակն իր որդուն:

Գ. Պատկանյանի գլուխաղնողությունների, պատմական թվանշանակալով գրված այս երկերի մեջ նկատվում է նաև ազգային ազատագրական շարժման, ազգային պատերազմի (ինչպես ինքն է ընտրվելու Արայի՝ Ծամիրամի դեմ մղած պատերազմը) անդեղնացը: ԲՊորոշ է, որ մի շարք երկերում (ԵՄալաբը Բա, ԵԿար, ԵՎաշտակ և այլն) զգալի գեր է արված գյուղացիությունը: Նրա ներկայացուցիչները խմբերով, ջոկատներով գրում են զայիս կ՝ արտաքին, կ՝ ներքին թշնամի դեմ, թե ինքնուրույնապար, և թե քաջ ու հայրենասիր իշխանների, նահապետների առաջնորդությամբ Պատկանյանի այդ երկերի համար զիցարանությունը ընդամուտը փուն է, որը զնալով թուլանում է ընդդիմադիր ուժերի առաջ, կենսական փոխարտությունները, նրանց բախումները ներգործող ազգեցուկների տակ: Հայկա նեաը ասիթ է, որպեսզի Գ. Պատկանյանը մամանակակից հայ գյուղացիությունը, հայ ինտելիգենցիային արամազրի ընդգրկե՝ օտար բռնակալություն, ուժ ու ոգի ներշնչի նրանց՝ ազգը և հայրենիքը պարսկա-թուրքական տիրապետությունից ազատազրկելու համար:

¹ Մատենադարան, Պատկանյանների արխիվ, թղթ. № 133, Վաղ. 11, էջ 60:
² Նույն տեղում:
³ Նույն տեղում, էջ 55:

«Հայաստանը այժմը սրբող և թախիծով սեպած,
Տեսնում է, որ դարացիք են ամեն տեղ չնիք թշնամայաց,
Գրեմն օտարքն են գիշատում, ներսեն ասնձում բռնավարք,
Յուրակի նեա շտա կան կցցուրդ ավարդարարք փառավորք»¹

Մինչդեռ բռնակալ Յուրակի շուրջը հավաքված են ազգի բնորոշանքերը, քաղաքորդարք փառավորք, բայց նրա դեմ ստեղծ է կանգնել աշխատավոր գյուղացուկությունը և չոխաններ կազմած արիարար կոմիտե է՝ հանուն ազատագրություն:

«Յուրակի դորք բնակված են Արարատյան դաշտումը,
Գնդ ու գաղթա նեղացած են ասպատակած ձևումը,
Խեղճ գյուղացիք փախստական ցրված են դեպ լեռները,
Որ փրկություն կարողանան դանել յուրյանց ջոկերը:

Բայց կան ոմանք էլ, որ փախչիլ, թափառիլ չեն կամենում,
Դեմ բռնության արիարար գեներով, թուրով են կանգնում,
Մեկզմեկու խեաց տալով տեղ-տեղ կազմում են դնդեր,
Զրկվար մեկ մարդ, որ ամենուչև մեկ մեծ բանակ ժողովեր»:

Գ. Պատկանյանը գյուղացուկյանը դիտում է որպես մի ուժ, որը քաղաքային պատկերազմում է կտրուր դեր ունի կատարելու: «Անուշավան» պոեմում նույնպես արտաքին և ներքին թշնամուց հայրենիքը պաշտպանելու վտանգի ժամին, դեռ գործավաները սաքի չկանգնած, առաջինը գյուղացուկությունն է մասն ու խոփը գեներ գարձար գուրս գալիս պատերազմի:

«Այլ գյուղականք առին յուրյանց երեքժանին դերանդին,
Ոմանք նեման ձեռք բռնեցին, ոմանք մած, խոփ, արտրին,
Առդատակաց ընդդեմ ելլան այս քաղաքի արամյանք,
Համ շարդեցին, համ փչրեցին, համ յեա դարձան հաղթականք:

Կսեց Արա այս գյուղացվոց հանկարծ արած հաղթություն,
Պարզե դրկեց տանուտերանց, զովքն հայոց քաջություն,
Երբ լսեցին լեռնաբնակք, թե նոքա ձիրք ստացան,
Իրանք էլ շուտ դուռնդ կազմեցին, ընդդեմ դինիլ բռիսան:

Ազգային էր այս պատերազմ, դեռ դարավարք չեն հասած,
Արա դրկեց զորադեաներ՝ տառջնորդել այն քաղաք.
Վերջացել էր և սոցա հունձք, լեռնականքն պարտաղ էր,
Շամիրամի գեմ մարտնչիլ գլուխն առած վարդաբ են»²:

Սակայն Գ. Պատկանյանի այդ երկերում «Ազգային պատերազմ» դեկլամատորում, զլխավորում են նահապետները, թաղավորները, թշնամու դեմ գյուղացուկության վերջին հախուռն նարձակուրդը պատկերում է հաղթանակավոր գյուղացուկի հանկարծակի արշավանքի նեախանքով: Ժողովուրդը քաղ է

¹ «Շապուր Բ», «Նյուսիս», 1863թ., էջ 170: Մատենադարան, Զանազան հեղինակների արքի., Թղթ. № 62, վազ. 13, էջ 2ու
² Մատենադարան, Զանազան հեղինակների արքի., Թղթ. № 62, վազ. 13, էջ 15ր
³ «Անուշավան», Ջյուրախիս, 1873 թ., էջ 32: Մատենադարան, Պատկանյանների արքի., Թղթ. № 135, վազ. 6:

և հաղթող, բայց նա չունի իր սեփական ներսանքը: Գյուղացուկյանն ստաջնորդում է Հայիի տունից սեղված Կարճը, եվ Հնայան Գ. Պատկանյանը «Վաշտակ» վեպում ընդգծում է, թե՛ անցել են այն ժամանակները, երբ ասած էլին. Ով Հայիա աթոռն ունի՝ նա է մեր իշխանը... Բայց միշտ Հայիի շատախիղներին է հանձնում նահապետությունը: Կարը, այլ զեղչկական չարքաշ կյանքով մեծացած երիտասարդը, որը շատ հեռու է եղել սոցիալականական միջավայրի ազդեցությունից, պարզում է, որ գյուղացուկության մի որդին է, և նաև որպես ազդեցիկ է ընտրվում նահապետ: Հենց այս մոտեցումն էլ բնորոշ է ազգային պատկերացման բանակի գաղափարախոսներին:

Սակայն, ինչպես նկատեցինք, Գ. Պատկանյանի ստեղծած ներսանքը՝ Վաշտակ, Հայիակ, Նորայր («Վաշտակ»), Վաստամ, Կար («Կար»), Արա, Անուշավան («Անուշավան»), Արամ, Հայի («Հայիկերգ») և այլն շատ կողմնորոշ հիշեցնում են նեղինակի ժամանակակից ազգային ներսանքին: Հատկապես Կարի և Վաշտակի կերպարներին նկարագրելը խոսեցած է չարքաշ, նասարակ մարդկանց ընտրող կյանքի խայտադրուս գույներով: Նրանք խոսում են ժողովրդի լեզվով, ապրում են նրա կյանքով, մտածում, զործում են ինչպես սոցիալական մանկանացուն: Նրանք ունեն աղնիլ, անրիմ սեր և բնական, խիստ մարդկային ցանկալիքներ: Կարը և Վաշտակը ենթարկվում են անյուրիսի փորձություններին, կրում այնպիսի տանջանքներ, որոնք սահմանված չեն իշխանների համար: Լեզինակը նրանք թրծում է աշխատավոր խավերի համար ստեղծված դասն կյանքի նոսրի մեջ և ապա հասցնում իշխանություն, որպեսզի նրանք անկեղծորեն կարեկից լինեն ժողովրդի ցավերին:

Պիտի սակ նուկ, որ վերստիշյալ պատմա-ասոսոցիալական թեմաներով զրված երկերի մեջ կան կանանց փեգարվեստորեն հաջողված կերպարներ Շամիրամը և Նվարդը («Անուշավան»), Լուսնիազը և Համասիխուր («Հայիկերգ»), Շահպուրակը և Շուշանը («Վաշտակ»), Մարգարիտը, Մեխատի և Անթատամը («Կար») անհաստականություն են իրենց ներքին, հոգեկան աշխարհով, իրենց մտածողությունում ու գործով: Ջերմ սեր, անձնվերուկյան, կարեկցություն, մեծանոցություն, բնամեծական երջանիկ կյանքի ձգտում, խոնդ, գավազրություն, զգուս, կիրք, այս բոլորը առավել կամ նվազ չափով, հաճախ վառ ու զունազեղ պատկերների մեջ զրևարվում պատմական երկերի մեջ բուցատիկ անդ է գրավում «Կար» պոեմում: Այն կենսաթափախ, բարձրարվեստ մի ստեղծագործություն է, և էր սեռանի մեջ առաջինը՝ ժամանակակից հայ գրականության համար: Մտր-գարխուր անրիմ ու նասարակ գեղջիկուսու այն տիպար է, որը խոր կերպով զգում է աշխարհիկ կյանքի ամենաքաղցր վայելքների հմայքը, խիստ մարդկայնորեն անձնատուր լինում նրան և աղա զիտակցալար նրամարվում նրանից: Նրա պարզ, անձնվեր, հախուռն սիրո զգացմունքները գեղեցիկ Մյուսայաց իշխան Վաստամը, նրա անկաշառ որդիական սերը, պարտավորվածությունը դեպի իր տանջված, չարքաշ ու մեղքացած ձեռքները, նրա մայրական խանդաղատանքը՝ դեռևս չձնված իր մանկան նկատմամբ, նրա գործադարձ սերն ու նվիրվածությունը դեպի իր որդին՝ Կարը, տրված են դարձանալիորեն նուր և քնքառ զիտակականությունը, պարզ

անկողնանոց նկարագրությունը: Այստեղ ավելի, քան հեղինակի մյուս երկերում, էջուն ու շարժուն գործողությունների ու գեղարվեստական խառնուրդը բախումների ու հանդույնների մեջ կոնկրետանում է շօշափելի մարզը՝ իր հոգեհանութեան բնորոշ կողմերով:

Գ. Պատկանյանի վերոնիշյալ պոեմները ունեն մշակված սյուժե, գործողությունները զարգանում են արամաբանական ընթացքով և հասնում որոշակի վախճանի: Այս երկերի պատկան ստեղծագործություններից ունեցած տարբերությունը ավելի քան բնորոշ է դասնում, երբ քննություն ենք անում: Գ. Պատկանյանի լեզուն և ոճը նրա հերոսները՝ Վառապ, Հայկակ, Մանիշակ, Ծանոթարակ, Հայկ, Արմենակ, Լուսնիթա, Արու, Նվարա, Անուշավան և այլն, խոսում են շատ հասարակ, սովորական մարզկանց հասուկ լեզվով, անբունդորտիկ, բնական անոթի-Ջափազանցություն չի լինի, եթե ստեղծ լինենք, որ հեղինակի 1853—1858 թվականներին աշխարհաբար լեզվով գրած արձակ և չափածո երկերը լրիվ պատկերացում են առյուս ժամանակակից գրական հայերենի վիճակի մասին:

Ճիշտ է, Գ. Պատկանյանի լեզուն այնուհետև բացարձակ զարգացում է ապրեց և նրանից նուս հանդես կեոյ բանաստեղծներն ու արձակագիրները շատ ավելի մաքուր գրական հայերենով էին գրում իրենց երկերը, բայց Գ. Պատկանյանի գերը այնքանով է քնահասուի, որ նա հանդուսացավ գրական հայերենի առաջին կիրառողներից մեկը: Պիտի հաջովի ստեն որ Գ. Պատկանյանը իր աշխարհաբարով գրած երկերից շատերը ստեղծել է այն ժամանակ, երբ դեռ լույս է Վերջ Հայաստանին, երբ դեռ նոր էր բարբոքվում հին և նոր գրականություն, աշխարհաբարի և գրաբարի պայքարը: Ընթերցողներին դազաբար առյուս համար հեղինակի 1850-ական թվականներին գրած արձակ և չափածո երկերի լեզվի ու ոճի մասին, կարեք ենք համարում մեջ բերել երկու նմուշ եւ.

Ե՛րբդասց Հայկը, պատասխանեց. «Այդ բանը չի հաջողիր,
Որ իմ անվամբ Հայք անվանովին՝ ըր ազգը և քո երկիր-
իմ որդիքքս երնեկ պանեն իմ անունս, չը մտնանս,
Քո ազգը թոյզ քո անունով՝ միշտ ճանաչվի Գարթիսոյանս:

Ձեր մեջ կլինի խաղաղություն, իմայնոր մեջ կազ կըրիվ,
Բարիլունեն թերսմ բարբը՝ սոցս մեջը կս լրիվ,
Եթէ մեկը դեպ աջ քաշե, մյուսը դեպ ձախ՝ համարձակ,
Աջ քաշողին էլ դիմացը կը բարձրացնին աղապակ:

Տեսնք եզրաբք, դուք ուզում եք՝ իմ պատմություն լրեւելու,
Իմ որդիքը չեն կամենում խոսքիս անկող գընելու.
Ես պատմություն էի ստում, Մանավազը խոսում էր,
Ու աչք ունքով յուր եղորբը անում պեւպեւ նշմարքները՝:

Ենպիսիսակ յուրջ երկնքումն փոխել են, արշալուսի ծիրանյայց քրանցներն, բայց բարձրագագաթ սարերն արդելում են՝ որ այդու առս-

ջին նշույններն սարածվին ծաղիվածին գաշտերու երեսին. այն ճառագայթներու սեղ գեռես սփռվում են լեռներու երկայնացած սավերներն, որ մինչդեռ գիշերը չէր վերացրել այնքամին յուր աղոսագին ծածկույթը, չէին երևում. բայց կըր հեռացավ նա ճամառած քողարկությունը, և կըր սարերու մեջերեն թափանցեց այցածին ճաճանչը, նորս սկսան երելի գեռնի վերս փոխված հարբած հականերու նման, որ բոլոր գիշերն ստեղծվ և լամելով անցուցել են. և այժմ կանանչարստ հովիտներու մեջ պտտիլ են, զույնները դրել են սարերու վերս, և մարմնով ծածկել են ձորերը և յայնամտայլ գաշտերը: Այս զովաբար ստվերները յուրյանց քաղցրիկ սյուզերով մեկ նորոյրնակ զվարթություն են առյուս կանաչագեղ հովիտներուն, ուր որ դեռես չէ հասուցել երկնից զշխույն յուր արեանունեքի սուկեղծ զորերն: Այս ստվերները մեջ դեռես կան հանրատացած ուխտախորբ բազմությունը, որ երկիոյնի երկայն ճանապարհեն հոգնած, կանանչ գալարվո մեջ տարածվել են, և սպասում են արեւու առաջին ճառագայթներուն: Երեք ձիավորը, որ գնում էին Մանավազի ճանապարհով, տեսնու պտտան Հայն, և քանի որ հեռանում էին հանգստանալ, ումանք ստեղծվ Հայն, և քանի որ հեռանում էին Ափրդիլայա տաճարեն, այնքան հարչարագատիկ և հազարագատիկ փոփոխություն էին տեսնում ուխտափոցց գալու. երթալու կամ հանգստանալու ձևերու մեջ: Բայց լուսաղբեմին մեծ մասն ճանապարհներու գեռնի վերս փոխված տեսան...» և այլն:

Այսպիսով մեր հեղինակի նույնիսկ պատմագեղարանական երկերի մեջ էլ առկա է իր ժամանակի ախիվ գործիչ Գ. Պատկանյանը:

Ճիշտ է, Գ. Պատկանյանը չի պատկերացնում հասարակական այ կարգի, քան այն, ինչ տեսնում է. նրա համար հասարակական կյանքի զարգացումը, հակասությունների խորացումը, գոյություն ունեցող պայքարը (որոնք նա շատ լավ էր տեսնում) այդ տուումով այլ ստեղծակարենք չեն բացում: Սակայն նույն Գ. Պատկանյանը այդ կարգերի ստեղծած հարարերություններն մեջ տեսնում է վնասակար, միանգամայն անընդունելի շատ ու շատ կողմեր, որոնք նա խիստ քննադատության է ենթարկում: Զգալով ժամանակակից կյանքի կողմից առաջադրվող նոր հարցերի կարեւորությունը, միամտանակ հուսկանույով, որ աղապին լուսավորության առաջընթացի համար անհրաժեշտ է փչըր ֆեոդալական կարգերի ստեղծած կապանքները, նա պաշտպան է կանգնում այնպիսի գործունեության, որը սպասունից կարող էր լինել նենց այն կարգերի համար, որոնք նրա կարծիքով հավերժական պետք է լինեին: Մեր հեղինակի զաղափարախոսությունն այս դիմը հեռագրականորեն զբոսորդում է նաև նրա նրապարակախոսական հոդվածների մեջ, որոնք կոնկրետացնում, ամփոփում են զեղարկախոսական երկերի և հասարակական պրոպագանդայի մեջ պաշտպանած նրա հույսաքնները:

Գ. Պատկանյանն ունի չրապարակախոսական ապագրված և անսխիլ բազմաթիվ հոդվածներ. «Միաբանն են հայք», «Ուսումնասիր են հայք», «Հայոց ազգի պատկանույն Բնչ է», «Հայոց ազգի ուսումնասիրություն, ուսումնարանք և ուսուցիչք», «Ազգային հաստատվություն», «Մաստախարակություն մանկանց», «Փայտե ձիու վրա նստած առաջադիմություն», և այլն:

1 Մանավազարեն, Պատկանյանների արխիվ, թղթ. № 135, Վավ. 4., էջ 31ր:

1 Մանավազարեն, Պատկանյանների արխիվ, թղթ. 135, Վավ. 11, էջ 20ու:

Նկատելիքը, որ Փ. Պատկանյանը զգում է կյանքի «ամենամեծ իրաց և հանդամանաց փոփոխությունը», նրա նոր շունչը և պահանջում է օգտոր-վել այդ հանդամանքներից, քաղցրավիթեության ստեղծած բարբերներից, օգտագործել նրանք ֆեոդալական կարգերի ամրացման համար: Առտոն և նա որոշակի քննադատություն է հանդես գալիս և՛ ֆեոդալական անուս-անմեծ և՛ նրա իդեոլոգիայի սրբջ կողմերի նկատմամբ: Այսպես օրինակ, իր «Ուսումնասիր» են հայք հողվածում նշում է, որ 19-րդ դարը պատու-թյան և լուսավորության դար է: «...Փորձել են դարձրել, փոխվել են մա-մանակի հանդամանքները: Եկիլ է, հասել է այնպե՛ր ժամանակ, որ ամե-նայն ազգք և ազիքն և լեզուք փազում են գեղեի ստա՛յ. ամենքը մեկ գրո-շակ ունին բացում, ամենու գրոշակի վրա էլ այս խոտերն են գրած՝ աչ-գություն և լուսավորություն: Այս կելիտ ստարկայն այնպես ներքուստ մեկզմեկու հետ կապված են, որ... չէ կարող լինել մեկը առանց մյուսին»¹:

Ֆեոդալական անուսությունն է՛ր, իրենց դարն ապրած ձևերի դեմ Փ. Պատկանյանը միտողական վերաբերմունք ունի նա ստա՛յարկում է անուսության ամբապնդման ու ստա՛յվեթացի նոր միջոցների՝ զարգաց-նել կերպագործությունը, ծագիկցնել արվեստագիտությունը, տեխնոլոգիան, ֆանք գնել նոր տեղի վաճառահանության կիրառման և այլն: Ըստ Փ. Պա-տկանյանի՝ այս միջոցներով միայն հայ ազգստ գլուզացին նյութական ապահովություն ձևոք կրելի:

Փ. Պատկանյանը ցավում է, որ գյուղացու հողք քիչ է, բայց թե ո՛վ նրան այլեիլ հող կտա, բացառանում է նա: Եթե հնարավորություն չկա հողը այլեկացնելու, գտնե հնարավոր է հողք վերամշակման, մեքենայաց-ման ենթարկելու: ճանապարհով գյուղացու աշխատանքի վառտակը կրկնա-պատկել: «...Ո՛վ դասն է աղքատությունը, այսօր արքուն ու գուժանը ծախել, ուտել կուտա, էգուց կցները, տեսնենք ինչձով է գարնանը յուր սնդատու-նը մշակում, որ սոլամահ շինին ինչն էլ, յուր զավակներն էլ:» Գյու-ղացու ընտանիքը աճել մեծացել է, բայց հողաքանակը նույնն է մնացել: Ե՛հմ հնար, որ աղքատությունը ներս չազդուի լըրություն և հանդգնու-թյամբ: Անշուշտ պիտի գա և տակնուվրա անե նրանց կրթանիկ նախ-պետական կենցաղավարությունը: Ապա թնչ անեն: Ո՛վ կուտա ամեն մեկ զերդաստանին հիսունական օրավար, որ լայնությունը ու կրկնությունը վարեն, ցանեն, մշակեն ու լավ աղբուրս ունենան: Եթե չկա հնար հողք այլեկացնելու, կո՛ն հնար մշակությունը լավացնելու: Մեր հայազգի հողա-գործը լավ ունիլ, թե վարուցանքի, հողք բարձրելու: համար հնարած է ազրով շտրեկիությունը: «...Հողը քրտիկ է սիրում: Հայք քրտիկը չէ ինայում, բայց հողագործության մեջ էլ հասարակություն չէ անում...»²:

Իր վերջինջլով հողվածներում Փ. Պատկանյանը նույնպիսի պա-հանջներ է դնում նաև ֆեոդալական իդեոլոգիայի նկատմամբ: Փ. Պա-տկանյանին չի բավարարում հայ կուլտուրայի, լուսավորության ու գիտու-թյան, 1850—60-ական թվականների մակարդակը: Այդ պատճառով նա բարձրացնում է արվեստի, գիտության ու կուլտուրայի ընարգացումներում

բարձրագույնի ձևոք բերած նվաճումները ընդունելու և օգտագործելու հարցը: Հայ ազգի լուսավորություն համար ամենամեծ հանք Փ. Պա-տկանյանը համարում է լեզվի հարցը: Ըստ նրա՝ լուսավորությունը ստարձկու համար ամենամեծ խոչընդոտը գրարանն է, որը «յուր կրկն-թի ծանրատագուտիկ շղթաներու մեջ կապած ունել խոչնդի ազգի զարգա-ցումն ու հասարակությունը»: Գրարանը պետք է իջնի կյանքի սաղարե-ղից և իր տեղը գի՛շի աշխարհարարին: Այս է նրա պահանջը՝ Գրեի այն լեզվով, ինչ լեզվով որ խոսում են: Եվ ո՛վ չէր լինի, որ մանուկը յուր լեզուն ճանաչեր մինչև վերջը: Այն, ինչ որ սովորել է յուր մորեն, դեռևս օրբոցի մեջ, գեռես մոր կաթն ուտելու ժամանակը: Ըստ Պատկանյանի գրարանը ազ-գի համար «տարա», ճեկամուտ լեզու է: Եթե մեկը հասկանա, սասն և մեկը կրճա չհասկացած: Նա, ուսնպես, ինչպես բուրբ ստա՛յարգեմ գոր-ծիչները, ազգ սակով հասկանում է ոչ թե նրա մի՛շի ընտրյալը կամ ուսյալը: այլ հասարակ ժողովուրդը: Ե՛վ նա հարց է բարձրացնում, որ զրուցները զրեն ոչ թե փոքրամասնության համար, այլ «հարգարավոր և բյուրավոր բարձու-թյան համար, որ մեկ անուսով սովում է հասարակ ժողովուրդը: Ազգը նա է և նորա հակացողության պիտի հարմարեցնեն իրենց գրիչը»³:

Հիշելով հայ ժողովրդի զարավոր ախար սնջյալը, Փ. Պատկանյանը վճռականորեն պահանջում է քանզի լուսավորությունը կաշկանդող ֆեո-դալական կապանքները, վերջ՝ սույ կրթությունը ցարացած, անշուշտ վիճա-կին և անեն ֆանք գործադրել համազգային լուսավորության ստեղծման համար: «...Ուսումն ու գիտությունը որ բոտ օրե ծաղկում էր և աճում էր Հայաստանում...» հիշում է նա, — բայց ոչ ընդհանուր ազգի մեջ և ոչ մի՛շի կարգի բարձրության մեջ, որ իսկպպես ազգ է, որ ամեն կողմանց կոփված, կեղեքված, կողոպտված, քերթված, հարածված էր, այլ միայն սմանց՝ կրկնիլ իշխանաց, հարուստ վաճառականաց, և վանքերու ան-կյուններում, լեռներու և անտառների խորշերում...»⁴:

Այսպիսով Փ. Պատկանյանը լուսավորության, կրթության տարածման ամենամեծ պահանջները մեկը համարում է աշխարհաբար լեզվի հաղ-թանակը: Աշխարհաբար լեզվով պիտի գրեն և խոսեն, աշխարհաբար լեզվով հնարավոր է ուսում և գիտություն ապառնել սովորող ազգի մեջ՝

Հանդես գալով որպես դարարի գեմ մարտնչողներից և աշխարհա-բար գրականության ու լեզվի հողթնանակը պաշտպանողներից մեկը, Փ. Պա-տկանյանը աշխարհաբար գրական լեզուն ժողովրդական լայն խավերի սե-փականությունը դարձնելու համար գործնական ստա՛յարկներ է անում: 1856 թվականին գրած իր «Զիկուչյութե՛՛՛՛ հողվածում», անընդհատալով աշխարհաբար լեզվի զարգացման ժամանակակից վիճակին, Փ. Պատկան-յանը իր գիտությունն է հայտնում այն բանի գեմ, որ նույնիսկ աշ-խարհաբար լեզվով հրատարակվող սակավաթիվ գրքերն էլ չեն մասսայակա-նանում, չեն հասնում հասարակության բոլոր խավերին. ընթերցանու-թյանը դեռևս մնում է ուսումնասիրների շրջանակներում, ստանց ներ-

1 Մատենադարան, Պատկանյանների արխիվ, թղթ. № 137, վավ. 37, էջ 23բ—26ա:
 2 Փ. Պ. «Ետոյց ազգի նպատակն ինչ է...», Մատենադարան, Պատկանյանների ար-խիվ, թղթ. № 144, վավ. 194, էջ 6ա:
 3 Փ. Պատկանյան, Մատենադարան, Պատկանյանների արխիվ, թղթ. № 137, վավ. 37, էջ 14ա:
 4 Նույն տեղում, էջ 13բ:
 5 Նույն տեղում, էջ 6ա:
 6 Մատենադարան, Պատկանյանների արխիվ, թղթ. № 137, վավ. 63, էջ 39ա—42բ:

թափանցելու ժողովրդի մեջ: Ա՞րն է այս երևույթի պատճառը. մի՞թե ժողովուրդն է մեղավորը,— հարցնում է Գ. Պատկանյանը.— «Մովսեսի գիտեմ, պատասխանում է նա,— որ ժողովուրդը մեզք չունի՞», գոյություն ունեցող կենդանի բարբառներն են խոնջարձեմ ժողովրդին, նույնիսկ ժրտակ հայերենով» գրված գրքերը հասկանալու: «Ասենք թե Նոր-Նախիջևանցոյ լեզվի մեջ,— շարունակում է Գ. Պատկանյանը,— կան 3100 բառ՝ թե աստիպ, թե ուսաց և թե ուրիշ ազգաց զանազան ժամանակներումը, զանազան տեղերիցը փոխառած. թե աջմասնով նույնիսկ հայերենը, և թե վերջապես այնպիսի գունդիկ կամ տեղական կոչում կոչված բառեր, որոնց թող թե հայերեն լինելը երկրային է, այլև բոլորովին անհասկանալի ուրիշ տեղերու հայերին, և այն ժամանակը ամեն հայ հեղինակ, աշխարհարար գրող, և ամեն ազգասեր՝ հայոց ժողովրդի համար մատան շարագրեմ և օգուտ բերեմ ասող, պիտի հասկանա իտական պատճառը՝ թե ինչնու համար հայերեն գրքերի ընթերցությունը մուտ չունեցավ և չէ ունենալու ես ժողովրդյան մեջ, կամ ինչ պատճառով հայեր, հայերեն պարզ գրածն էլ չեն հասկանում... Մենք մեծողուկ ենք գրում, նոր-նախիջևանցու համար պիտի բարդա գրեն. որ հասկանա, հաշարախանցոց համար՝ չելլի, թիֆլիզեցու համար՝ ծիւ...: Մենք անկողին ենք գրում, նոր-նախիջևանցիք համար պիտի գրեն տեղուկ-յուրդան, հաշարախանցոց համար՝ տեղիկ, կամ անկարգավ, թիֆլիզեցոց համար՝ զողենք. ինչ հնար կա՞: Միթե՞ մենք կարող ենք բարբառների մեջ ճշող մեծամասնություն կազմող օտար կամ անմիակհան կոչում կոչված բառերով լցնել մեր լեզուն. Շար լեզուն մյուս անգամ խանգարվի՞, ոչ, անկարելի է,— պատասխանում է Գ. Պատկանյանը Պայթարի գնով կյանքի մեջ մտած աշխարհարար գրական լեզուն պիտի պահպանվի և զարգանա, որպեսզի նրա միջոցով ազգային կրթությունն ու լուսավորությունը տարածվի ժողովրդի լայն շրջաններում: Անա Գ. Պատկանյանի պահանջը: Այդ նպատակով նա ստաջարկում է կազմել կենդանի բարբառների բառարաններ՝ համարելով այն չափազանց կարևոր և ոչ դժվարին մի գործ ժամանակակից ազգային գործիչների համար: «Այս կս մեկ հայտնի ճշգրտագրությունն է, որ որպիսի և ինչ լեզու խոսելու համար 3000 բառը բավական է. շատ է ու քիչ չէ. և այդ ցույց աստիճան, որ կարելի լինի ամենայն ինչ իմաստ պարզ և մեկին արտասույն, մեկ մարդու և կամ նորա ասածը հասկանալու: Նույն ինքն անզղխացոց երևելի քերթողը՝ Շեքսպիրը, որ մարդկային սրտի ամեն մասը մուսը ծալքերը բերբեր է յուր բաղձահատոր շարադրությունների մեջ, Շեքսպիրը, ասում եմ, միայն 4—5000 բառ է գործ անել: Այս ազգուցուտ անդամանքներն հայով առնելով, Գ. Պատկանյանը ինքը նախաձեռնում է կազմել զավառական բառարան նոր-նախիջևանցիների համար, կոչելով այն «Մարդկային Գ. Պատկանյանի նպատակն է զավառաբարբառների բեմվնն փոշերը գաղա-շուխթար հանել և իտասկիզ, ասարարացնել հայերեն բառերը, սրա նկատմամբ ըստ նրա՝ աշխարհարար գրքերը կարգալու և ինքնարուխ կիր-

սով իր լեզուն մաքրելու ժողովրդի ձգտումը աստիճանաբար կվերացնի այն մեծ վիճը, որ գոյություն ունի գրական հայերենի և բարբառների միջև և դառնով իսկ ժողովրդի լուսավորության համար դյուրին անապարհ կհարթվի:

Աշխարհով է, որ իր ժողովուրդներն են հայք և շահայոց ազգի նպատակն ինչ է՞նչ հողվածներում Գ. Պատկանյանը աշխարհարար գրական լեզուն հարջի հետ միասին ստաջ է քաշում նաև նոր աշխարհիկ բովանդակությամբ գրականության զարգացման հարցը: Այսուհանդերձ նույնպես ընդհանրապես ու հակադրվում է կերբամիտ պահպանողականությանը: «Անա Գ. Պատկանյանի՝ աշխարհիկ լեզվով ու բովանդակությամբ գրականության ստեղծելու գործին մեծ չափով մնասում են վանքերն ու կենդանիները և նրանց շուրջ համախմբված մարտիկ՝ նպերականությունը: Ուսումնական մարդկանց համար կյանքի այլ ասպարեզ չլինելու պատճառով, շատ վարժապետացու կամ կրթություն ստացած մարդիկ, երբ տեսնում են ապրումներ հարավորություն չունեն, կամ և կամ աս մտնում են վանք ու դասում հողերականներ: «Անա այս պատճառով էր,— շարունակում է Գ. Պատկանյանը,— ուսումնական էր վանքերում մեջ, վանականաց մեջ, հեղափոխականաց մեջ և վանքերին դուրս չէր գալիս, չէր մտնում աշխարհականաց կարգում: Սխալ մեջ... Նա մտնում է վանքի մեջ և գրում է վանքի մեջ, նորա դարձը գրողում են միայն վանքի մեջ և այն վանքի մեջ աշխարհությունն արած մարդիկ նա հետև է աշխարհին: Նա չի իմանում թե աշխարհումը ինչ անցքեր են անց կենում, նորա բնաբանը կամ չին կամ նոր կտակարաններն է: Նորա գրելու նյութները այն է, ինչ որ վանքական կենաց կպատշաճի»:

Գ. Պատկանյանը պատկանում է այն հեղափոխականներին, որոնք չեն գիտակցում, թե քանի վանքերից գոյություն ունի նաև ժողովրդական կյանք, քաղաքական կյանք, աստիճան կյանք: «Այսպիսի խթանները կարթնեցնելի մեր գրարար վանքի մեջ գրողներուն և նրանց ոչ թե միայն լեզուն, այլ ստարական փոխել կուտային, որ նորա նիստն երկնավոր ճանապարհը ցույց չտային, այլ մի քիչ էլ երկրավորի վրա էլ խոսեին: Միթե ժողովրդի կյանքի մեջ քիչ նյութ կա գրելու,— րոպեում է նա. «Միթե՞ գյուղացին մարդ չէ, միթե՞ նորա կյանքի մեջ քիչ նյութ կա գրելու, միթե՞ երկրագործությունն իրա վրա, խանարանությունն իրա վրա գրելը ամեն կերպի նրանց, որոնք միշտ յոթն մասնաց մեղաց վրա են հարձակում: Միթե՞ գյուղականք սուս չունին, տեղ չունին, նաց չեն ուտում, որդիք, զատերք չեն ծնանում, հարսերք չեն անում, ուրախություն, ցնծություն չեն անում, տրամաբան չեն քաշում, միթե՞ չեն լինելու կարող այս նյութերում վրա էլ գրել. կամ քաղաքական կյանքը, կամ գյուղական կյանքը չեն կարող ստորգրել: Բի՞ ծուներ ունեն ամեն մեկ գեղ իրա համար ստանձին, քիչ սովորություններ ունեն, քիչ ուխտատեղիք ունեն, քիչ գրոսարաններ ունեն, քիչ նախնի ավանդություններ ունեն պահած, եթե մեկը մեկ գյուղինը

1 Մտանդաբան, Պատկանյանների արխիվ, Թղթ. № 137, վավ. 62, էջ 59ր:
 2 Նույն տեղում, էջ 40ու:
 3 Նույն տեղում, էջ 39ր:

1 Մեկ չնաջողող գանձի Գ. Պատկանյանի «Մարդկային» բառարանը: Տպագրվել է այն, թե ոչ, նույնպես չլինում: Ներկայիս հողորդած տեղեկությունների համաձայն «Մարդկային» կազմվել է 1886 թվականին: Մասնագրություն արխիվում կան նման մի բառարանի նկարներ. «Մարդկային»-ից է այն, թե մի այլ բառարանից՝ զվար է անել:
 2 Մասնագրան, Պատկանյանների արխիվ, Թղթ. № 137, վավ. 37, էջ 12ա-ր:

գրեր, մյուսը մեկել գյուղին, կղաճնար ազգային կյանքի ճայելիք¹ (ընդ-
դուսժը մերն է: Ե. Ն.):

Հատկանշյին է, որ Գ. Պատկանյանը զգում է նաև նոր, սեպտեմբեր-
կան գրականության ստեղծման պահանջը: Ըստ նրա, գրականությունը
դրսի արտաքուրի ժողովրդի լայն խավերի կյանքն ու կենցաղը՝ բոլոր
կողմերով:

Ազգային լուսավորության հիմնական պայմանները մեկն էլ Գ. Պատ-
կանյանը համարում է թատրոնը: Գրականության և արվեստի թանգարա-
նի արխիվում պահպանվում է նրա ձեռագիր մի պատասխիք, որն ան-
շուշտ թատրոնի մասին նրա գրած ուսումնասիրությունից է զուր մը-
նացել: Բովանդակությունից երևում է, որ այն գրված պիտի լինի 1859
թվականի վերջերին կամ գուցե 60-ական թվականների սկզբներին՝ թիֆ-
լիզահայ զեյթունի բացման տոթիով: Համենայն դեպս այդ պատասխիք
բավականաչափ պատկերացում է տալիս Գ. Պատկանյանի թատրոնի շուրջ
ունեցած հայացքների մասին: 60-ական թվականները մի այնպիսի ժամանա-
կաշրջան էր այլ թատրոնի համար, երբ սեպտեմբերի 1-ին Կաթողիկոս-
ները կրթության պայքար էին մղում նրա դեմ և ոչինչ գրական բան չէին տեսնում
թատրոնի մեջ: Ակնհայտ է, որ Գ. Պատկանյանը թատրոնի հարցում նույն-
պես չի բաժանում այդ հայացքներն և ընդհակառակը՝ սկզբունքորեն նա
կարգվում է նրանց: Գ. Պատկանյանը պահանջում է նոր կյանքին հե-
կապված թատրոն ստեղծելու պահանջը և ողջունում է այդ գործի Զա-
տազով մարդկանց բեմերը: Գ. Պատկանյանը ճիշտ է զննատուս
թատրոնի գաղափարակազմի, հասարակական գերը: Թատրոնը համա-
բերով շաղկի լուսավորության ամենամարդկավոր՝ միջոցներն է մեղք,
հնարյուր առաջ շարժելու դիմադր լծակը: «Ե՛րբ դիտավորությունը այն
չէ,— գրում է Գ. Պատկանյանը,— որ ներդրական ճառեր գրենք կամ միա-
բանություն համար, կամ թիֆլիզցիները: Այս երկուսի զոփասան էլ, վարձն
էլ իրենց անֆին են պարունակում: Մենք միայն այս պիտի ստեղծ, որ
սուրմեն, եթե այլ հայաբնակ քաղաքներու ժողովուրդներն էլ կամենան,
կարող են իրենց օգտի համար այդպիսի ազատարական հանդեսներու մեջ
նցնել և փոտավորվել: Բայց միշտ փառքը ու պատիվը նրանցն է, ով որ
առաջ ճանապարհ կրանա: Ուրեմն փառք թիֆլիզարենակ հայերուն և պար-
ձանք նոցա ազատությունյան, որ ազգային լուսավորության ստեղծարար-
մը այս առաջին քայլափոխը արին: Թեպետ առաջին քայլն է, սակայն
մեծ քայլափոխ է: Թատրոն ունենալը փոքր գործ չէ: Ի՞նչ կա մարդու
բարի կենցաղավորության հարկավոր, որ այնտեղ չիմանա ու չստիպի: Ինչ
որ նչ վարձապետը և կարող վարձատուսն մեջ ալմանդեն, և նչ վարդապետ
կեկեղեցու բեմումը, այն դերասանը կարող է սանկ թևատրոնի տեսարանու-
մը: Այնուհետև Պատկանյանը ցույց է տալիս, թե որքան մեծ նշանակու-
թյուն ունի թատրոնը հասարակության բարեբեր մաքրելու, մարդկանց
մեջ բարոյական, բարձր և աղնիվ հասկումություններ սերմանելու և ընդհա-
կառակը առելին ու մնասակարք պախարակելու, մերժելու գործում:

Թատրոնի մասին գրած Պատկանյանի աշխատանքի այս հատվածի պատ-
կերում է, որ նա քաջամանով է եղել նաև սուսական թատրոնի պատ-

1 Մտանկազարան, Պատկանյանների արխիվ, Թղթ. № 137, վավ. 37, էջ 12բ:
2 Գր. Թանգարան, Պատկանյանների Ֆոնդ, վավ. № 6, էջ 1:

մուծյանը: Սառում է սուսական թատրոնի կազմավորման և նրա արդի-
ցիաների մասին, քննադատում է Ա. Ս. Մտավենի թատրոնը, որպես հասա-
րակությանից կարգված արքունական նեղ շրջաններին պատասխիկ թատ-
րոն, և սուսական ազգային թատրոնի հիմնադիր է համարում Ս. Գ. Վաղվաթին:
Հուսավորություն մի այլ նախապայմանը, բոս Գ. Պատկանյանի, գի-
տա-դոցույցար գրականության ստեղծելու և արարակելու հարցն է: Նա
զանում է, որ պիտի ունենալ երկրագործության, վաճառաշունթության և
արհեստագիտության վերաբերյալ դիտական գրականություն, որպեսզի
ամեն մեկը կարգա և նրա նոր պահանջներին համաձայն մշակի հողը, կա-
ռավարի իր անասունությունը, առտրով և արհեստով գրադրի:

Ազգի մտավոր զարգացման, նրա անասական ու կուլտուրական
ստեղծությունների համար վերահիշյալ ղեկառուները նշելու նաև մեկտեղ,
Գ. Պատկանյանը, այնուհետև, անդրադառնում է այն հարցին, թե հասա-
րակության ներսում առաջացած ապահովման շերտեր ի՞նչ դիրք ունեն ազգ-
պուսու հարցը գործերի նկատմամբ և թե ի՞նչ է պահանջվում նրանցից ազ-
գի գրայթյան պահպանման համար միզող հոգաբարի մեջ:

Իր «Ազգային հասարակություն»-ի նյութում, հեղինակը նկարա-
գրում է հայ ժողովրդի աստանդական գառը՝ վիճակը և ապա շահագործա-
կան այն պայմանները, որոնք հարվածում են ազգային առաջադիմու-
թյանը: «Ե՛րբ ազգը չունենալով իրենազդուր տերություն, չունի և նչ մեկ
ազգի պատերազմ, ցրված լինելով ամեն աշխարհի անկյունները՝ մեկ
ապարիտ կենցաղավորություն է վիճակված: Մէջ գերի է, ոչ էլ ճար,
բայց քան զգրբին և քան զճորըրը ավելի գառն է նորա բաժինը:
...Ամենեքեան մեկ առաքինություն են համարում հային հարստու-
րան, կողոպտել, մերկացնել: Բայց, շարունակվում է նեղինակը՝ ոչ պա-
կաս քան օտար բռնակալը նրան նեղում է նաև ազգային խորհրան,
որը իրեն համար գենք և կարողություն է զարձնում նեղությունը, խո-
րմանկությունը, դավաճանությունը և պատճառ դատում հազարավոր
մարդկանց գառն ազրատություն: Գ. Պատկանյանը նկատում է, որ հասա-
րակությունը երկնեղջրված է ու շերտավորված և գրա նեռեանքով անվոր
հակասություններ են առաջացել ազգակիցների միջև: Ե՛րբ որ հայր պիտի
յուր զերթատանի ապրուստը հոգա և յուր լուսավորության համար ջանք
ունի և յուր հովառքին միտք զնե, այն ժամանակ նրան քաջբում են
զանե-զուս, գառտատանե-գառտատան, երկրե-երկիր, նա զրկվում է յուր
վարուցանքներն, յուր խաշնարածություններն, յուր արհեստներն, յուր վաճառաշա-
տություններն, ընդանրապես յուր բանագործներն, ետ է Ֆուում ուսումներն և լու-
սավորություններն և հասնում է չքավորություն... Իսկ որն որ ազատ է
այդպիսի բռնություններ և կարենում է յուր ձեռքը բերանին հասցնել և յուր
լուսավորության համար հողով, այդպիսի մարդու համար էլ պահվում է մեկ
այնպիսի նեղավոր, խորամանկ, դավաճան, խորհրա, կեղծավոր ժողովրդը,
որն որ ազոալի բերանումը պանիք տեսնելով ազդիսի նման սկսում է
բարեկամաբար նորա չորս կողմը պատու ցույց այնքան պղծը գեանե-դեմոն
է բուսում, միևնչև նորա բերաններն պանիքը ցած է՝ զցել տալիս: Հայտնի է, որ
այնուհետև նեռանում է ծիծաղելովը»²:

1 Մտանկազարան, Պատկանյանների արխիվ, Թղթ. № 137, վավ. 67:
2 Նույն տեղում, էջ 1բ:
3 Նույն տեղում, էջ 2ա:

Չնայած Գ. Պատկանյանը հասարակութիւնը որոշակիորեն չի բաժանում երկու հակառակ մասի և զատակարարելի բաժանման հարցում նրա մտա նկատելի է շփոթի և որոշ նայելովութիւն, սակայն, ինչպէս զեզարվեստական ստեղծագործութիւնները, այնպէս էլ հրապարակախոսական հոգեմտական մեջ, նա սոցիալական բնորոշ նակասութիւնները փաստէր նշելով, սամանապծում է շահագործողներին և շահագործվողներին՝ նա խորապէս զգում է նոր ժամանակների նեղափոխիչ ազդեցութիւնը ժողովրդի տնտեսական վիճակի և հոգեբանութիւնի վրա: Ե՛րբ ազգը ստաջ աշտպես չէր,— գրում է նա,— տեսնում ենք պատմութիւնների մեջ, որ նայք միշտ ստում էր իմ նացս կերեք, իմ ջուրս լսմեցեք. այժմ տեսնում ենք, որ հասարակութիւնը գոյացել էն այնպիսի անձինք, որ ստում են. իմ նացս իոն իմն է. իրք բու. նացն էլ տուր իճն, որ այն էլ իմն լինի և ես մեծակ ուտն և ոչ բն քեզ հետ միասին: Ի՛նչ պիտի անես,— ստում է նա,— ժամանակի սպին այս կերպարանքն է ասելը¹:

Գ. Պատկանյանը զգալով, թէ որքան խորն է տնտեսական ՚նիմքի վրա ստաջ եկած հակասութիւնը ու հասարակութիւնը բարեկեցութիւն անկումը, հաճախ հուսահատվում է: Ե... Բերանով տեսնում ես լայվ են խոսում, բայց գործով իրանց սաստնեցնեն շատ հեռու. են ման գալի՝ որպէս թէ իրանց բերանն մինչև սկանչնեցնող հոգար մզուն է Այս պատճառներով զրկելու մտքն իմիշտ մնում էն ոգգո՛ւ: Ե՛րբ կլինի զրկվածի և զրկողի մեջ հաշտութիւն, ինչնով կլինի նոցա մեջ սեր, ինչպէս կլինի սոցա մեջ խաղաղութիւն. եթէ վեճը, հակասութիւնը լինէր միայն զազափարնեբու վերա, փուշ չէր, թող վիճեն, որքան սր կամ անայն. վեճը կհետեան խնդրների վրա է, օրական հացի վրա է, օրեք խել է բովանդակ կենաց վաստակը, մյուսը կողմողում է: Այստեղ թնչ խաղաղութիւն պիտի լինի²: Գ. Պատկանյանը խորապէս ատելով Ե՛րբապար մարդկանց հաց ուտողներին — կեղեքիչներին, անկեղծորեն պաշտպանելով աշխատավոր նայի իրայունքները, ազգի ֆիզիկական և անտեսական գոյութիւնն ամբարնեցելու համար նշում է մի հիմնական ճանապարհ՝ «գործացնել կրա մեջ բարյալակն կամ մուկիզմը», այդ մեջնցով պայքարել ազգի ներքին քայքայիչները, կեղեքները, խարերանքի դեմ, որպէսզի ազգը ուժ ու ամբողջութիւն ստանա այնպէս, որ կարողանա պահպանել իր քաղաքական կենքերութիւնը: Գ. Պատկանյանի հրապարակախոսական հոգեմտական մեջ գնահատելի այն է, որ նա նկատում է ազգի կազմավորման պրոցեսի կարեւոր հարցերը, ստաջ է քաշում ճիշտ փաստեր, համարձակորեն բացելով կյանքի վարքազայրը, մասնացոյց է անում սոցիալական հակասութիւններին և չնայած ճիշտ ուղիներ չի նշում, սակայն նպատում է ժողովրդի ազգային և նույնիսկ դասակարգային ինքնագիտակցութիւնը արթնացնանք:

Գ. Պատկանյանի քննադատութիւնը երբեմն նախում է սեւալիզմի բուն սանսանները: Նա տեսականորեն էլ բմբռնում է սեւալիզմի պահանջը, այն որպէս բնորոշ օրինակ նրա Ե՛րբապար հանդամանք արդի վիճակի մտախորտական զարգացման մերոջ հոգովաքը: Այստեղ նեղիմակը քննարկում է թէ սրն է իսկական բանաստեղծի, նկարիչի, պատմաբանի, ասեղաբանի,

զերբասանի բուն նպատակը, ինչպէս պիտի նրանք իրենց գործերով ազդել կարողանան հանրաստեի, բնթերցողի կամ դիտողի վրա: Երեւելի եղբերակ ոմն, — գրում է նա, — հանդիսացայցանելով տեսարանի մեջ Շիլլերի Ե՛րբապարը³ բանաստեղծութիւնն, այնպիսի վառ և բորբոքյալ հասնողով հասաջ տարավ յուր գերն, որ ինքն ևս երևակերպելով թէ ինքն է իսկապէս այն անձն՝ որս նմանութիւնն էր յուր վերա ասելու արարձաննար խոցեց յուր անձն: Այլ այսպիսի ծայրացյալ ետանգուն կրտսք բորբոքվիլ և վառվիլ կարի միայն նա՝ որ անցեց հազամանց մտապրութիւնը տեղեկացած լինի՝ որպէս արժան է. և ոչ հարեանցի. գիտեմա անձնաց, տեղաց և ժամանակաց պարագայն, դիպվածաց շրջապատից ազդեցութիւնքն, արկածից շարժառիթքն, նախընթացից և դուրընթացից մանրամասնութիւնքն, որով և հուսայի լինի նետեղացն արգասաց. ամենայն ինչ զգա հոգով և խորամուխ գիտակցութիւնը մտաց, և ի րաց դնելով օտարութիւնն՝ զգածի համապատշաճ կրտսք, որպէս թէ յուրբաննար պատկերացուցած զովազաց մեջ ոչ թէ միայն ինքն ևս խառն է, այլ և լցվի այն խանդով, որպէս թէ ինքն է գործադիրն⁴:

Պատկանյանը գրիչ վերցնող ամեն մի գործչի պարզամտորենքն է, որ ոչ թէ Երեւակայութիւն վայրկեանակն ցնորից ազդեցութիւն տակ լցնել սպիտակ թերթերը, այլ մանկ կյանք, ճիշտ տեսնել երեւոյթը և աղնվորն գրել նրա մասին: Դիցուք թէ, ստում է նա, ևս Պատկերբորբում հասած մտածում եմ գրել երեւան քաղաքի մասին, որտեղ բնավ չեմ եղել և միայն սեպտեմբր երեւակայութիւն և հազարից ապով փաստախրութիւնն, այնուամենայնիվ գրում եմ, Թնչ է ստացվում դրանից: Այս իմ խաղամիտ շարժումը, որում նրբատես քննադատութիւնն չէ եղել հազորք և բամանակից, ոչ երեւոցի հոյաց լավութիւնն է հայանվում, որ այլու հրահանգ ստատար, և ոչ նոցա վատութիւնն՝ որ ուղղին. այլ ամենայն իրամնում է ի նույնութիւն, մի միայն սեացած թղթերն են մնում ՚նիշտասկարան և արձանագիր իմ անզիտութիւն, և կոթող գյուրբաճան հախապարտման, և նեզ հայն երեւոցի տեսնելով նորա մեջ այնպիսի տղգալի անտեղութիւններ՝ որ ինքն չունի, ունեցած չէ, և զուց թէ աննկատու ես չէ, մնում է արարկութեամ թէ այս զրպարտութիւնն ինչ պատճառով և ուտաթ է նորա քաղաքի և քաղաքակցաց վերա տարապարտուց ձյունի, անձերին⁵:

Այս առ օրշիկով քննադատութիւնն պահանջով էր որ Գ. Պատկանյանը հաճախ շատ ալելի բացայայտ կերպով մերկացնում է և մեծատունների և հոգեորականութիւնը բարքերը, նրանց վնասակար զերը՝ ազգի մտավոր զարգացման գործում: Այստեղ նա սոցիալական անարդարութիւնների ամբողջ կեղտաջուրը թափում է հարուստների, վատ մեծատունների գլխին: Նրանք են ազգի ամեն տեսակ դժբախտութիւն պատճառը, նրանցից է ստաջ կէլ ամբարտաճան մեծատնութիւն և արձամարնանք դեպի չքավոր դասը, նրանք նմանվելով այլազգի բոնավոր իշխաններին, ստաճանաբար, զանազան եղանակներով, երբեմն ձևանալով որպէս պաշտ-

1 Խոսքը Շիլլերի «Ալպոպակներ» դրամայի մասին է:
 2 Թատենազարան, Պատկանյանների արխիվ, Թղթ. № 136, վազ. 32, էջ 1ա-1բ:
 3 Նույն անգում, էջ 2ա:

1 «Ազգային հասոջագիտութիւն», էջ 2ա:
 2 Նույն անգում:

պան ազգի և նովանափոր անպատասխար չքափորաց, կեղծպատերի նմարամտութուններով շողորորթիել են, և երբեմն էլ, որպես անձնիշխան, անսանձ և անզուժ բռնակալ հայտնի հափշտակութամբ կողողակել¹:

Գ. Պատկանյանը աստիճանաբար ընդհանրացնում է իր վերաբերմունքը սոցիալական հակառակ դիրքերի նկատմամբ²: Փողոզական իշխանութունը, երկրի կառավարման ղեկը առաջ մեծատուններին, ֆեոդալական անաստության վերափոխման իր մասնակի առաջարկները անելով նրանց, Գ. Պատկանյանը ազգի կուլտուրական լուսավորության սաղարթում մեծ հույսեր չի կապում նրանց նեա: Իր վերոնշյալ հոդվածում նա հանդուս է այն եղբայրացուներն, որ ազգային առաջադեմության բնագավառում մեր ունեցած նվաճումներով այնուամենայնիվ պարտական ենք «մեր չքափոր աշխատավորին» ... և ի՞նչ, — ասում նա, — մեզ կասեն թե ազգային լուսավորության ու կուլտուրայի առաջագիտություն համար «մենք չունենք իշխանք, մարդարեք և առաջնորդք, բայց թող միտք բերեն, որ ունենք աղքատ աշխատանքը, դրողք և շարագրողք և թարգմանիչք...»³: «Մենք ժամանակավ ավելի մեծ իրավամբ պիտի ստենք թե աչքքան զարգացման և հառաջագիտության մրցանակն պիտի մեր չքափոր աշխատողքը գլխույն դափնյա պսակ բուրդի, այն անխաղկ մշակներն են մեր լուսավորիչք, այն արձամարյալ ծակամուտներն են մեր երախտապարեք, որ յուրյանց դրձի բթացյալ ծայրով աղիտություն սարգոտանք թիւ-թիւ պատանուով, մեզ օրըստօրե մարդկան կարգն մտանելու ճանապարհ են նարթումս⁴, դրում է Գ. Պատկանյանը իր նույն հոդվածի մի այլ ընդօրինակության մեջ:

Ինչպես վերևում տեսնաք, Գ. Պատկանյանը անխնայ քննադատում է նաև շահամոլ սեպեղեղաներին, հոգևորականությունը. «...և ուրախ սկսում էին յուրյանց ծոցն ճոխացուցանել և այնուհետև ձեռնամուխ էին լինում ամենայն միջոցներով խաբել, քերթել և կեղեքել ուսմիկ և խեղճ աշխարհականաց»: Գ. Պատկանյանը այստեղ նույնպես բարձրաձայն օրինակներով ցույց տալով հոգևորական դասի և աշխատավորության միջև դուռնություն ունեցող շահերի ներհակությունները, անհնարին համարելով այդ երկու դասակարգերի միջև «հարաբերությունները կամ ընդհանրել կամ խոպտա կանոն դնելը», կրկին նույն միակ և դժվարին միջոցն է առաջարկում՝ բարոյական դաստիարակությունը: Ըստ Գ. Պատկանյանի դրանով կարելի է հասնել խաղաղության:

Այժմ ավելի քան հասկանալի է դառնում, թե ինչու ասածու և եկեղեցու ծառու, կրքոտ հավատացյալ Գ. Պատկանյանի դեմ ծառայել էր մեծատունները և եկեղեցու դուռն կանգնած բարձրաստիճան հոգևորականությունը պայքարը: Սակայն Գ. Պատկանյանը քննադատություն է և նեթարելում ոչ միայն եկեղեցական դործիչներին, այլև եկեղեցու միջնադարյան, սթոլատիկ իդիոլոգիան: Հավանաբար նրա «Տեսարակ քրիստոնեական վարդապետությունն աշխատությունը նույնպես ուղղված պիտի լիներ եկե-

1 Մասենազարան, Պատկանյանների արխիվ, թղթ. № 136, Վաղ. 32, էջ 3բ:
2 Ազգ վերաբերմունքը բացառապա դրսևորվում է նաև «Միտքքան և հայք» հոդվածում, որը սխալմամբ Ռաֆայել Պատկանյանին է համարվել:
3 Մասենազարան, Պատկանյանների արխիվ, թղթ. № 136, Վաղ. 32, էջ 31ա-2բ:
4 Նույն տեղում, թղթ. № 136, Վաղ. № 33, էջ 26բ:

ղեցական սխաղապիտայի դեմ, որի մասին այնքան աստիճանով է խոսում Հովհաննես արքեպիսկոպոս Կարբեցցին: Մեզ չհաջողվեց գտնել այդ ուշադրավ տեսարակը. ըստ երևույթի այն արդելի են նեչը հրատարակության տարիներին: 1828 թվականին Հովհաննես արքեպիսկոպոսը դրում է Եփրեմ կաթողիկոսին, որ՝ մեր մեթոճումով չկանձեղով վիրավորել ժողովըրդի սիրտը, Գ. Պատկանյանին ուղարկեցիք նախիջանք, բայց նա իր նեա ունի պատրաստի սպարան իր բոլոր պարագաներով և այնտեղ ազատ գործելու հնարավորություն ունենալով, մեծամեծ վնասներ կարող է հասցնել մեզ և Ձեր հայրապետությանը: Ուստի խնդրում է, այդ առթիվ համապատասխան կարգադրություն անել և տեղյակ պանել բողոքին: «Մանդի սոչն սա Գարբիէլ սարկիսազն» — շարունակում է նա, — ի բացակայության մերոյ ի քաղաքէս յօրինեալ կամ թարգմանեալ է գտեսրակ իմն անուանեալ Քրիստոնէական վարդապետութիւն ի վարժութեանց մանկաց հոգևոր պրոցեսի և բոտ հաճութեան մերոյ տպեալ է գայն ի տպարանի քաղաքիս ի 1828[2] ամին: Ուզն և ծուճ այսր վարդապետութեան երկին ըստ ամենայնի հակառակ եկեղեցական օրինաց սուրբ հաստոյ մերոյ և դուանութեան, կասեմք և գնհրձուածութեան քանիցն միս» որք բացատրելու կան ի նմին ի բազում տեղիս⁵:

Հովհաննես արքեպիսկոպոսը ուղարկում է Եփրեմ կաթողիկոսին Գ. Պատկանյանի վերոնշյալ տեսարակի մի օրինակը, «ի ծանոթութիւն և ի զուակցութիւն ընդհանրական հայրապետութեան Ձերոյ...»⁶:

Որ Գ. Պատկանյանը քննադատություն է և նեթարելում ոչ միայն հոգևորականությունը, այլև բախմով է հայ եկեղեցու զաղապարական որոշ դուռնություններին, սպառնուցում են նաև այլ փաստեր:

Գրականություն և արվեստի թանգարանում պահպանվում է մի փաստթուղթ (ստորագրված՝ Մինասիրյան — Գ. Պատկանյանի ծածկանուններին սեկը), որը վերաբերվում է եկեղեցու «Նաս և չնաս» օրենքին: Գ. Պատկանյանը իր դարձանքն է հայանում, թե ինչպիսի կարող ու կանոն, օրենք գոյություն ունի եկեղեցու մեջ, հասարակության տարբեր խավերի համար: «Նաս և չնաս» կոչված օրենքի համաձայն հարուստ համար 3 պորտից նեոտ հաս է համարվում ամուսնությունը, իսկ հասարակ, չքավոր ժողովրդի համար 5 պորտից նեոտ դեո չնաս է: «Շարուսար ունենա ճանապարհ յուր չնասը հաս անել, աղքատը չունենա: Այս ինչ եկեղեցական խոջուրդ դատալք»: Մեկի համար ավար, մեկի համար խավար: Մեկի համար հնարավոր, մյուսի համար անհնար և այլն:

Նեչը այնպիսի օրենքներն են առաջ բերում հասարակական զանազան շարիքներ՝ կուզասակերություն, թշնամություններ, ատեանդում, — եղբայրացնում է Գ. Պատկանյանը:

Պատկանյանին դուր չեն գալիս նաև եկեղեցական երկար ու բարակ արարողություններն ու ծիսակատարությունները: Նա «Կերք Հայաստանի» մասին իր գրած հոդվածում, ընդգծելով Ս. Արամյանի այդ առթիվ արած ճիշտ քննադատությունը՝ միանում է նրան: Դեպի եկեղեցին ու

1 Մասենազարան, Կաթողիկ. դիվան, թղթ. № 59, Վաղ. 44:
2 Նույն տեղում:
3 Քր. Թանգարան, Պատկանյանների ֆոնդ, № 66, էջ 63ա-բ:

կրոնն ունեցած քննադատական վերաբերմունքի պատճառով Գ. Պատկանյանը կասկածանքի տակ է աննվել։ Նրան մեղադրել են նաև իր նրատարակած շարաթաթերի վերաբերյալ՝ «Արարատ» կոչվող պատճառով։ «Այս «Արարատ» անունն վրեժխնդիր հայտնեցավ ոչ միայն սրբազան հայրապետն, այլև թուր Տփղիսուհի հայտնեցավ ինչպես Գ. Պատկանյանի անշուքական Ժամանակ, Մանուկ Մանուկյանին, Հակոբ Կարենյանը հաղորդում են ներսեանին, թե Գ. Պատկանյանը պղծում է զբոց լեզուն, ցանկանալով Պարենացու պատմությունը թարգմանել աշխարհաբար։ Նրանք թողորում են նաև, թե Պատկանյանը նակարանական ոգի է սերմանում զպրոցում և ժողովրդի մեջ նորոգելով ազգի նին զիջարանությունը, սորո քննելու համար աշխատեցան այնքան առաքյալք և լուսավորելն»¹։

Հատկանախ է ուրեմն, որ Գ. Պատկանյանը կույր հավատացյալ չէր, ազգության պահպանման, համախմբության նիմանակ գործունեորից մեկը համարելով եկեղեցին, նա քննադատական վերաբերմունք ուներ նրա նկատմամբ և սրբություն չէր համարում նրա թուր գոգմաներն ու օրենքները։

Քննադատության մեջ այն կարծիքն է հայանվել, թե իբր Գ. Պատկանյանը չի սիրել ներսեա Առաքյալեցուն, որովհետև վերջինս ուսուսկան օրինատացիայի մարդ էր, Այդ ճիշտ չէ։ Գ. Պատկանյանը բարձր է գնահատում Հայաստանը պարսկական լծից ազատելու գործում ներսեայի կատարած մեծագույն ծառայությունը։ Բայց նկատի ունենալով ներսեայի, հատկապես կաթողիկոսական շրջանի գործունեությունը, խոչոր կալվածատերերի, Հարություն Պալիբյանի նման մեծատուն-ազաների վրա նենվելու նրա քաղաքականությունը, Գ. Պատկանյանին քիչ լավ քան է մնում ստելու ներսեայի մասին։ Ինչ վերաբերում է այն բանին, թե Պատկանյանը չէր սիրում ներսեան, որովհետև ինքը ուսուսկան օրինատացիայի մարդ չէր, այս գրա ղեմ ապրիկելու համար կարելի է բերել բազմաթիվ փաստեր Գ. Պատկանյանի գրական և հրատարակատեսական երկերից։ Նա կրթատարությունը նշում է, որ միայն ուսուսկան օրինատացիան հայ ժողովրդի համար ունեցավ փրկարար ազդեցություն, որ հայ ժողովուրդը գրանով գտավ իր կարգրած լուսավորությունը։ 1850 թվականին իր «Արարատ»-ում գրում է՝ «Ժամանակագրական կարգով հայոց ազգը սուսաց տերություն մեջ քնակվել է առաջ Աստրախան քաղաքում, հետո Մոսկով և Ս. Պետերբուրգ, հետո Ղզար և Մազգուհ, հետո Նախիջևան և նոր Ռուսաստանի մեջ։ Չինի այնորիկ Ղրիմու սրկիրը երջանկազավ ուսաց հովանավորություն ներքև նորա նման սան և ինչ գարու սկիզբն Վրաստանն բախտավորեցավ։ Քսան և նինգ ստորի հետո Հայաստանի վերին մասն և սուրբ Հիմնախին հասավ լուր երանելուության»²։

Այս, որպես երախտագիտական հատուցում նա գտնում է, որ հայ ժողովուրդը իր այժմյան բարեբախտությունը տեսնելով ամեն օր, ամեն

¹ Գ. Պատկանյան, «Հիշատակարան», էջ 312։
² Նույն տեղում, էջ 332։
³ «Արարատ», 1850, էջ 290։

տեղ, իր հոգու մտքով ջերմեռանդությամբ պիտի առն՝ «Կեցցե՛ Ռուսաստան, Կեցցե՛ հայոց ազգի բարեբար քարավարություն, Կեցցե՛ հայոց ազգի ապակալակն հոր հայրենին»։ Եթե Պատկանյանը հայաստանում է կեցցել Ռուսաստանը և այն համարում հայ ժողովրդի նոր հայրենիքը, ապա ասարկուսանքից վեր է, որ նա իր ժամանակին լավ է հասկացել և գնահատել ուսուսկան օրինատացիայի նշանակությունը ու զերբ հայ ժողովրդի պահպանման համար նրա «Մեր ժամանակակից հայք» հոգովմն՝ էլ նվիրված է այն հարցին, թե հայ ազգային առաջագիծությունը ինչ պետքներ է ափել ուսուսկան հոգի վրա։ «Կենսազնյա կազարյանց տունը կունենան այնպես ազգայական երախտը հայ ազգի վրա, եթե մնացած լինեիր Սպանիա գրանը։ Բուսակալությունը թույլ կուսանք նոցա ի սեր ազգի այնքան զո՛ւ բերել, որքան որ Ռուսաստանի ազատ տերություն մեջ ազգի համար լուսավորության տեղեր շինեցին...»³ գրում է Գ. Պատկանյանը։ Իսկ Ռուսաստանը ունեցած Գ. Պատկանյանի առաջագիծական վերաբերմունքը Ռուսիայա է գտնում նաև եվրոպական պետությունների մասին նրա ունեցած հայացքներից։

Գ. Պատկանյանը իր հոգովմներում շատ է խոսում եվրոպական լուսավորության ու կուլտուրայի մասին և անհամեմատ բարձր է գնահատում այն Համառոտ նիշեղով լուսավորության ապագաներում։ Եվրոպայի կատարած այս կամ այն քայլը, նա խորախուսում է հայ հասարակությանը հետևել եվրոպային։ Գ. Պատկանյանը ցավով է ընդգծում այն ապրելությունները, որ կան եվրոպական և հայկական լուսավորության աստիճանների միջև։ «Ջանքնուրուք է գալիս վրաստանում և նա, — երբ որ միտքս եմ բերում է այն վիճի լայնությունը ու խորությունը, որն որ բացվել է մեր ազգի ու եվրոպայից գիտություններու շափի, քանակի ու որակի մեջ»⁴։ Եվ սկսում է թվել, թե ինչն է խանգարում մեզ հասնելու նրանց։

Մակայն Գ. Պատկանյանը ստրկատիտ չէ Եվրոպայի նկատմամբ։ Ընդհանրապես, նա քննադատում է եվրոպական պետությունների նվաճողական քաղաքականությունը։ Այսպես, օրինակ, Գ. Պատկանյանը գաղտնանում է, որ Չինաստանը մի ժամանակ նկատարաններով ստիպված է եղել անջատել իր երկիրը, որով և կանխել է այլ երկրների լուսավորությունն ու կուլտուրային մուտքը։ «Բայց ինչ օգուտ ունեցավ, այն մեծ և լայնատաքած պարսիպը, երբ որ ժովի կողմեն եկան Անգլիայի և Ֆրանսիայի նավերը, մասն Չինաստանին և որքան տեղ կանման, այնքան առին։ Հետո Փեկին մայրաքաղաքը մտան։ Կայսերական ապարանքը կողոպտեցին և նորա գաղտնեղ իրանց թանգարանները ճոխացուցին»⁵։

Պատկանյանը անդիական կապիտալիզմի ղեմ իր նակկանանքն է արատաշատում նաև Ղրիմի պատերազմի կապակցությամբ թե տասնձին տասնհինգում և թե «Հիշատակարան»-ի մեջ նա մերկացնում է Անգլիայի նվաճողական քաղաքականությունը և ուրախությամբ ընդգծում նրա նախադարձի կրած պարտությունը Անգլի ծովում։

¹ «Արարատ», 1850, էջ 292։
² «Հյուսիս», 1863, № 5, էջ 36։
³ «Հյուսիս», 1864, № 24, էջ 186։
⁴ «Հյուսիս», 1863, № 5, էջ 33։
⁵ Այս կապակցությամբ կարելի էր համարում հիշատակել հետևյալը։ Գ. Պատկանյանի «Եվրոպականության պատճառով հազարավոր լուսավորվածներ նրա հավատարիմ կենը»։ Սղխա-

ՎԱՐԱՉ ԱՌՈՒՄԻՅԱՆ

ԵԼԻՇԵ. ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Ե. Տեր-Մինասյանի բարգմանության առթիվ)

Եղիշեն շէյա պատմագիրների մասենաշարին երկրորդ գիրքն է աշխարհարար թարգմանությունամբ, գիրքը լույս է տեսել Հայաստանի հրատարակությունամբ և, ըստ թարգմանիչի նաղորդման, միայն աշխարհարար, հինգերորդ թարգմանությունն է, չնայած Կ. Կոստանյանի շէյալամբ նայոց հին պատմագիրների խոսքերից (Տիֆլիս, 1894 թ.) աշխատությունն եղիշենի ընդարձակ կտորների թարգմանությունն, և դարձյալ՝ չնայած մեր Ձեռագրասանը պահած № 5920 ձեռագիրը արևմտանայ աշխարհարարով, որը բովանկանին նայոց թարգմանությունն է, բայց առանց թարգմանիչի սնված հիշատակությունն ու թվականն:

Ինչն է պատճառը այսպես բուն նկատարբությունն, որ ուղղված է գեղի Եղիշենի այս փոքրիկ մասայնը: Անշուշտ առաջին հերթին բովանկանությունն, երկի ողին, էությունն, որը նամապատասխանում էր նայ մոլորից ապտատենչ գաղափարին: Եղիշենի գիրքը մարդկին ներշնչել է բոցավառ սեր գեղի Հայրենիքը: Գեղի իր պատությունն չու անկախությունն, Հայ մարդուրը կարողյով այս գիրքը ասելությունամբ է լցվել դավթիչներն ու բանականների նկատմամբ, որոնք նանդգնել են գեղիչն իրա Հայրենիքն ու ապատությունն շահերին. և վերջապես սրանով ողևորված մոլորիչն նանդեն և կիլ իրա նարադատ Հայրենիքի սանձաններում:

Ինչպես տեսնում ենք, գիրքը բովանկանությունն միանգամայն աշխարհարար է: Ձեռք էլ Եղիշենի գիրքը տարբերվում է իր մամանակաշրջանի մյուս զրվածքներից: Մա սոլորական առումով պատմությունն չէ, այլ մի ամբողջ մարդկից պատմական ճակատադիրը վճնոց պատերազմն ու այդ պատերազմում քաջարար զանվոց ներսաների սխրագործությունների գեղարվեստական, ողևնչն նկարագրությունն: Հեղինակը սպրել է յուր նյութը: Նա չոր ու ցամաք չի պատմագրել, ինչպես ուրիշ պատմագիրները: Նա ողևորվել է և միաժամանակ կամեցել է իր գիրքը ողևորել գարծնել սերունդների նամար: Նա սակեծել է զրական տիպեր և սրտով ու զգալով փարով կապվել է այդ տիպերի նկ իր մարի ու զգացման բուր թելերով: Նա տեսել է իր նկարագրած բացասական տիպերին և կարողացել է այդ տեսությունն մեծ ուժով ներարկել իր բնթերցողներն մեջ: Եղիշենն նպատակ է դրել իր բնթերցողներին ներշնչել ապատատենչ ողբ, քաջություն, անձնադատություն: Լենն այս է ողևորել մարդկին և յուրով ձեռագրարությունն առաջ բերել Եղիշենի գրքի շուրջ:

Այս բուրբը ցույց են առյին, որ Գ. Պատկանյանը այն կերբամբ, սղղայնամբ, սեռուցին պահպանողականը չէ, որդիսին նրան անվանել են սմանք՝ առանց ուսումնասիրելու: Նրա գրական-նասարակական գործունեությունն նրկարմայ պատմությունն: Նա լիերբայ բուրժուադեյայի իրեղուց նայնպես չէ և սրմատական նարցերում շատ է նեու նրանից: Գ. Պատկանյանը արտասայում է նայ աղգային պահպանողական դատի ամենատաղաղեմ թևի գաղափարները: Նա կանգնած է նին և նորի ճամփարմանում: Գ. Պատկանյանը մի կողմից ձեռք է մեկնում անցյալին, հիշում նրա արմանանչնասակ ներսաներին, նրանց օրինակով քննադատում ժամանակից նասարակության թերությունները, մյուս կողմից յուր գորգացոց լիերբայ բուրժուադեյայի քաղաքականության և մարի նվաճումները և երկուսը միասին աշխատում է ի սպաս դնել ֆեոդալական կարգերին:

Ինչպես տեսնում ենք, Գ. Պատկանյանը սիրելով իր մարդկին, նրա սպաղա երջանկության նամար ճիշտ ուղիներ չգտավ և չէր էլ կարող գրանել: Նա ննարավոր էր նամարում, որ նայ աղբը իր ներթին ջաներով, սակեծված կարգերի պահպանությունն ու բարդոքամբ, աղային լուսալորությունն ու գիտությունն նվաճումների ճանապարհով կիասնի սպաղա երջանկություն:

Ստեղյան Գ. Պատկանյանի միայն գաղափարական եղրակացությունները չեն, որ քննությունն և գնանատությունն պիտի սթմանան, այլ այն ծառայությունները, որ նա մատուցել է իր մարդկին զոհարություններին գնով: Գ. Պատկանյանը զգալի գեր կատարեց 19-րդ դարի կեսերին նայ մարդկից ուսավորության, կրթությունն և աշխարհարար լիզվով գրականությունն ու մամտի սակեծելու գործում: Իր ստիղունությունն ու մթալանությունն նա նանդիսացավ այն դործիչներից մեկը, որոնք նոց նախապատրաստեցին նայ նասարակական մարի գայիք սերնդի նամար, որի գրաշակիքը եղավ մեծանուն գործիչ Միքայել Նարանդյանը:

ԲՆԻՍ ԽԵՐԵՆԻՆ (Գ. Սանդուկյանի առնից): Անդնչատ գեմումների ու բոցորների միջոցով նրան նաղորդում է 1855 թ. մայիսի 24-ին ամուսնած աղատել առ բանտից: Նույն այց օրերին Ճաղանբուրի գուրերնտար գրաթ Տոլստոյի կինը նյուրեկավում է Խալիչանների ասնը: Խալիքը պղտարբերով այդ գրաթ Տոլստոյն միջոցով 4 օրվա բնթաջում կեկին ձերբակալել է առիս Գ. Պատկանյանին և ուղարկում նույն բանտը (Մասննադարանի արևիկ: Կոմիտեի, թղթ. № 176, վավ. 254):

1855 թ. մայիսի 27-ին (այց գեղբից մեկ օր առաջ) Գ. Պատկանյանը գրում է ներսանի Է... Դրս սուն իմ ի եսին թշուստությունն ի պատճառ քանի պատիկ խուզարկությունն թշուստաց... գինչ և իլե դաթ զղյուխ նոցա ի մարմին և այն շատ է ինձ, դի սմենակարցն չէ սուկայ նոցա իշխանությունն և ի վերա նոցայ, որդև մատակ էր նոցա դմարմնու: Բայց ոչ ինչ նուսպ քան գուուն իմ դաթ պատաքս բուր ի արմանությունն և սուքս, դի սպաղտար անդեղացուց և գաղղիցուց: Երբ միջամուխ լեակ էին ընդ նե. զուցն դերնի ի մամե Աղբայ ի 21 մայիսի խարսխ անդեղայ նանդել թաղարուցա, ի 22 յուսուք կերբակել պեխու են ուրբակեղի գրադարն, որով բարձուցեալ են զղե ոմանք ի մոլեղեքեայ չինությունն նորա... (Մասննադարանի արևիկ, Կոմիտեի, գիվում, թղթ. № 176, վավ. 253): Սույն փաստաթուղթը ավելի մանրամասն օրագործել է ընկ. Ա. Աղաբյանը (ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, 1955 թ., № 11, էջ 90):

Եղիշեի գրքի ժողովրդականության երկրորդ պատճառը լեզուն է, նրա ոճը հասցված է բացարձակ կանոնավորության, այստեղ վերացված են երկհնչյուրի գերբարձրանքը, որոնք այլ երկհնչյուր գառնում են բացարձակ անհասկանալի՝ շնորհիվ անհարազատ խնդրատեսիլի և շարահատության: Չկան երկրորդական նախադասությունների ավելորդ խնդրումներ, խոսքի կապակցությունների ընթացքը պարզ է ու որոշ, նախադասության գլխավոր անդամները գտնվում են ուշագրության կենտրոնում՝ իրենց չուրջ ունենալով իրենց լրացյալները: Այս պարզության և բնականության նեղ զուգընթաց է կանոնավոր և նստատուն շարադասությունը: Երբևն ժողովրդական խոսվածքին մոտ կանգնած, շատ կարճ, նախադասությունները հաշտորում են իրար յուրաքանչյուր կշռությամբ, որոշակի չափով ու հանդույժ, որ չափածո խոսքի ապագորություն է առաջացնում: «Անյայտական ձայնի հանապազորվել էր ի պաշտաման և անհատ ազոթիւք միշտ ընդ Աստուծոյ ի բարձունս խօսէր: Աղ եղև նա անհամելոց և խթան ընդասուցիչ՝ ամենայն նեղգացելոց: Գորովեցաւ նախ ազանութիւն, և կարի յոժ ամաչեաց նովաւ շուայտութիւն որկրամոլութեան: Ասողութիւն եղև նա աշխարհիկ Հայոց, և բազում վիրաւորք ի ծածուկ նովաւ գտին գտողայութիւն» (Ութերորդ եզրանակ, Վենետիկ, 1850, էջ 149):

Ան մի ուրիշ օրինակ նշանավոր «Տիկնայք փափկունք» հասկածից. «Կործանեցաւ բարձրագահ քառասունք նոցա, և խանդարեցան սպասք երախանաց նոցա. անկան կործանեցան ազարանք նոցա, և տապալեալ ակերեցան ամպք ապաստանի նոցա. չորացան ազաղեցան բուրաստոցք ծաղկացոց նոցա, և տաշտախիլ եղևն որթք գինեքեր այլեաց նոցա»:

Այ միայն այսպիսի բանաստեղծական կտորների մեջ, այլև սովորական պատմողական հատվածներում էլ Եղիշեն խույս է տալիս լեզվական բարդ ճարտասանական նորքներից՝ ամենին հասկանալի մնալու աստիճանի: Այսպես է ոչ միայն ընդհանրապես շարադասության մեջ, այլև խնդրատեսիլում և բառերի ընտրության մեջ: Այդպես էլ սովորական բառերի ընտրությունը կապվում է նրա պարզ շարադասության նեղ, որը գրական լեզուն ավելի է մտեցնում բանավոր խոսվածքին: Հինգերորդ գրքի կանոնիզացիայի ենթարկված հոլովումից և խանդարումից առանձնացող ձևաբանական նոր երևույթների ազատ կիրառությունը նրա լեզուն էլ ավելի է մտեցնում բանավոր խոսվածքին, ուստի և հետագնում է ճարտասանական ոճի: Շինականի խոսքաշինության հարուստ, դիպուկ ու ուպայիլ կապակցությունները, իմաստալից աֆորիզմները, համեմատություններն ու հակադրությունները նրա ոճը դարձնում են կենդանի, հույսով քաջակամ ընդհարողության ճիղ ու փանքը: Նրա ոճը միանգամայն ինքնուրույն է. այս իմաստով նրան շատերն են աչակերտել: Եղիշեի թեոլոգ խոսքերը մեր հին լեզվի մեջ մրցակից չունեն: «Էաւ է կոյր աչօք, քան կոյր մտօք», «Չօւղութիւն է մարդ բարեաց, անդրօղութիւն ծնօղ արեւոց», «Մաս ոչ իմացեալ՝ մաս է, մաս իմացեալ՝ անմահութիւն է», «Որ դիտէ զմահ, ոչ երկնչի ի մահուանէ», «Չիք յանիրաւութիւնէ արդարութիւն, ի ստութիւնէ՝ չճարտութիւն», «Արջք օրնասականք ընդ վախճանիլ շնչոյն հօրագոյնս կուրին» և այլն:

Պատմողական խոսքը օժտելով զարմամբիլ աֆորիզմներով՝ Եղիշեն իր ոճը դարձնում է իմաստալից, հասու և միաժամանակ սեղմ ու կենդանի:

գրա համար նրա դարձվածքները հեշտությամբ հիշվել են և դարձել թուրք խոսքեր ու ժողովրդականացել:

Եղիշեի համեմատությունները, էպիտետները կրում են ժողովրդական լեզվի ու ոճի հիփերբոլիկ բնույթը. արևնք ասավիւ աշխուժացնում են պատմելիքները՝ դարձնելով այն թեթև, սուսմտիկ, սրունակ հեղինակ փառատուն է նյութի ընդհանուր մասը ստեղծելով: Ինչպես որ Եղիշեի հերոսները թեթև ու զվարթ կրում են իրենց խոշտանդումներն ու պատիժները, այնպես էլ նա անմասն է պատմում մտայն երևույթները, բայց բոլոր դեպքերում էլ զգում ենք, որ պատմիչը բանաստեղծ է և ապրում է պատմության մեջ, իր նյութի շարադրությամբ:

Եղիշեի աշխարհային թարգմանությունները ոչ միայն հնացած են իրենց լեզվով, այլև ունեն բավաբերի սխալներ, մտթ անսեկնելի կտորներ, որոնք միանգամայն ազնատում են Եղիշեի երկի սցին ու էությունը:

Աշխարհային թարգմանությունների մեջ ամենուրեք ժամանակի թարգմանությունը Մարտիրոս Սիմոնյանին է՝ «Նիլիշ վարդապետի պատմությունը վարդանի և հայոց պատերազմի մամաք, Մտակա, 1863: Ինչպես հրատարակության թվականից երևում է, թարգմանվել է մեր նոր դրական լեզվի սկզբնական շրջանում. բնական է, այդ ժամանակի աշխարհային կարգը արտասահման Եղիշեի կյանի լեզուն՝ հարուստ չբեկ դարձվածքներով, իմաստալից սեղմ աֆորիզմներով: Այդ պատճառով էլ Մարտիրոս Սիմոնյանի թարգմանության մեջ նկատվում են աշխարհային թեթևության, դեռ չեք խոսում սխալների մասին: Այսպես՝ Առաջի տեսանելով զգորգուլուն յաղտրյան, որ ոչ ումք ոսնհար լիցի (ապաղիբ՝ լինի) (Վենետիկ, 1859, էջ 6), Սիմոնյանը թարգմանել է. Աշխի տառն ունենալով հարրուրյան զբաղվոյից, որ ոչ որի ոսի տակ էլ զարկում քշեմալուրյամբ: Անս ակամս և արտավալից ալքերով գրում ենք այն շատ կոտորվածք, որ մենք ինքներս պատահեցինք...

Ավելորդ է ցույց տալ թարգմանիչի սխալները, դրանք ինքնին պարզ են, Ան մի ուրիշ նախադասություն, որ բուրբոլին անմիտ է: Եղիշեի ընծայականում՝ ուղղված Գովիթ երեցին, կա՛ ...Ան ի՞նչ արդեօք հրամայեսցես, բուն երէ հրամայի՛ցես լուսգունացն: Թարգմանություն 16 էջում կարգվում ենք. Ինչի՛հմամար ևս արդեօք հրամայում, կամ զուցե քեզ հրամայում են ավիլի լավերը: Մի ուրիշ թարգմանիչ (Հ. Դուկասյանց)՝ թարգմանում է. Ինչ պատվեր է արդեօք որ ապիս ևս ինձ կտարերես. անշուշտ լավագույն պատվեր: Ավիլի հետու է նա երբոր թարգմանիչը, որի թարգմանությունը ենթադրության արդյունք է և կապ չունի բնագրի հետ, ուստի չենք բերում: Դժբախտաբար այդ հատվածը ենթադրության է թարգմանված նաև ներկա նոր թարգմանություն մեջ:

Մենք կարծում ենք, որ այդպես Եղիշեի նախադասությունը ազավազված է Մեք Մատենադարանի Ք 1888 ձևագիրը այդ սողերը ունի հետևյալ ընթերցվածքով: Այլ դու, ով մեզ ի գիտութեան Աստուծոյ, առ ի՞նչ արդեօք հրամայիցես լուսգունացն: Որտեղ ենթադրության ոչ մի սեղ չի մնում. սկեսք է թարգմանել այսպես. Հապա էլ ավիլի լավերին ինչի՛ վերաբերյալ (զրկ) կհրամայես: Մի ուրիշ օրինակ ևս Մ. Սիմոնյանի թարգ-

մանուկները, բնագրի Ոչ ի կարծ ընդատուցեալ, և ոչ ի լուր զարբուցեալ, Եղիշին կամենում է տեսի, որ ինքք նանկարծ վեր չի թուել և ոչ էլ յսելով զարթնել, սակայն թարգմանեալսմ է՝ Ոչ ինչպես կարծիքալոր և ուրիշից լսած բաներ (տես բնագիր, էջ 14), թարգմանութեան 30): Համարյա այդպես է նաև Ղուկասյանի թարգմանութեանը: Կպտանձմ ոչ բն կարծիքով, կամ ուրիշից լսած լինելով (էջ 24): Նոր թարգմանութեան մեջ բեռանա նախադասութեան առաջին մասը նույնպես սխալ է. Ոչ կարծիքներ լսելով (էջ 109): Սիմոնյանը չնահանգած նահապետութունները բաց է թողել: օրինակ՝ բնագրի անձամբ անձին արարեալ, որ նշանակում է՝ ինքնապատկերումը գործել, Սիմոնյանը բաց է թողել, իսկ Ղուկասյանը այդ նույն նախադասութեանը թարգմանել է. երբ ինքն իրան գլխու բողմկեցա՞վ ներկա թարգմանութեանը ուղիղ է:

Նոցա էր փարկել գլխոխորտան, դուք ընդէր ցըք յառաջագոյն (էջ 42): Սիմոնյանը թարգմանել է. Անգուցը ցոցա համար էր բացվել, ինչի՞ դուք ինքնելոյ ցոցանից յառաջ ցըրիք (էջ 73): Նույնպես են թարգմանել նաև Ղուկասյանն ու Աղանյանը, որ անուղարմ տղավորում է նախադասութեան իմաստը: Տալյանը առաջարկում է թարգմանել՝ ինչն՝ ընկաք ցըցան փորձով խորխորտանի մեջ: Իրաք բոտ տղադրի բնագրերի այդպես պետք է թարգմանել, որովհետև խորխորտա բառը գրված է հայցական հոլովով, որ նշանակում է, թե ցոցա, սչ թե շահի արական է, այլ անցյալ դերբայի մաս սեռականով ենթակա: Աղանյան համադասական նախադասութեանը ամբողջ շարքը ցույց է տալիս, որ խորխորտա պետք է գրված լինի ուղղական հոլովով, որ և նստատուլում է ձևազարդի:

Չափազանց սխալաշատ է մանավանդ Հ. Ղուկասյանի թարգմանութունը: Շատ նախադասութուններ բողբոջվին կապ չունեն բնագրի նուա Այսպես օրինակ. Յոյք իսկ՝ ոչ էլանեն ընդ քո իշխանութեանդ, թարգմանված է՝ Հույները չեն ազատվի քո իշխանությունից:

Ինչպես տեսնում ենք, ամբողջովին աղճատված է բնագրերը: Առաջին նախադասութունը սկսած Սիմոնյանից վերջացած ներկա թարգմանութեամբ սխալ է: (Նոր թարգմանութեանն է. եվ մինչև անգամ հույները քո իշխանությունից զուրս չեն գա): Տպագրութունները գնում են. Ընդ քոյ իշխանութիւնդ (Վենետիկ), որից էլ առաջացել է սխալ թարգմանութունը:

Մեր Մատենադարանի երկու լազգաւոյն ձևագրերը ՔՔ 1890, 1888 (առաջինը ամենահինը և երկրորդը) ունեն՝ Ընդ քո իշխանութեանդ, այսինքն՝ իշխանութիւն բառը արական հոլով է և ոչ հայցական, որ պետք է թարգմանել. Մինչև անգամ հույներն էլ չեն զուրս գա քո իշխանությունից գնել: Իսկ նախորդ թարգմանութունների իմաստը սխալ է ու երկդիմի: կամ պետք է նահանգա՞լ թե նույները գտնվում էին պարսից սերտակատութեան տակ, որ պատմական սխալ է, և կամ նույները կրննինքն քո սիրապետութեան տակ, որ անպատման մտքից է նանվում:

Բերենք մի ուրիշ օրինակ: Երբ հայերի նարձակվում են պարսիկների վրա, մոզպանն չար կողմնակիցներին ուղղում է նետեալ խոսքերը: Չի քէ կին գորք աշխարհիս մոզք, ոչ ինչ յմանլին, սորա ի ցոսա աստակմամբ, ոչ

միայն զարարքին և այլ և յերարա և յորդիս և յամենայն մերձառորս իւրեանց, նա և ոչ յանձինս իւրեանց: Այս խոսքերը Հ. Ղուկասյանը թարգմանել է. Երբ մեր աշխարհի գորքերն անգամ մոզքը կտուցալին, սորա չէին յմանլի ցոցա էլ աստակեցնելու...:

Այսպես է նաև Գյուտ Աղանյանի թարգմանութեանը: (Տես Ղուկասյան, էջ 77, և Աղանյան, էջ 76): Շատ նահանգանք է, որ հայ ապրտամբյան պարսից գորքերին կշարգեին ամենայն սերով նույնիսկ այն զեպյուն, եթե նրանք մոզք էլ չլինէին: Ուստի սխալ թարգմանութուն է ու բնագրի նեա ոչ մի կապ չունի: Աշխարհիս բառը չի նշանակում մեր աշխարհի սրդես թարգմանված է մոզպանի բերանով, այլ նշանակում է աշխարհի այս աշխարհին, որտեղ գտնվում էր մոզպանը: Սխալը առաջացել է այն բանից, որ թարգմանիչները չեն նահանգել «ս» հոգի նշանակութունը: Նոր թարգմանութեանը այս զեպյունը միշտ է:

Եւ գուճզ գուճզ գարնակ գումարկին թշմանացն արբայիս: Այս նախադասութեանը Աղանյանը թարգմանել է. «եվ գարնայ գուճզեր կազմեցին նրանից հետո երկրում՝ անապատի պինդ տեղերը...»:

Մի քիչ ավելի բարձր է Հ. Ղուկասյանի թարգմանութունը, բայց գարնայ գումարկ բայը միշտ չէ նահանգել: Գումարկի պարզապես նշանակում է ուղարկել: Թրինակ՝ Զգուճզն առաջին առիթն ցնեքապուն Ռբմբայան և գումարկին զնա պանապան աշխարհին (Եղիշի, II, էջ 56): Համեմատիք նաև՝ եւ զայս արարեալ բազում այրունի գումարկը ընդ ցոսա (Ք 1888 ձևագրերը ունի զինի ցոցա (էջ 39)):

Այստեղ գուճզ կազմելու մասին խոսք չկա. գուճզ գուճզ գումարկին, պարզապես նշանակում է խուճբ խուճբ ուղարկում էին: Մենք կարծում ենք՝ գուճզ բառը չունի նույնիսկ սովորական գուճզ բառի նշանակությունը: Նոր թարգմանութեան մեջ միշտ չէ նահանգված գումարկ բայի նշանակությունը, թարգմանիչը չի կարողացել ավանդականի ասանաններից զուրս գալ և գրել է. ...Երանցից զեղեր կազմեցին և ուղարկեցին...:

Ուսմամբ եղեն նմա ամենայն սրբիլիք նորս (էջ 109) նախորդ բոլոր թարգմանիչները թարգմանել են ուղղապես նշանակությունը, որ պետք է նշանակելը՝ նրա բոլոր սրբիլիքները մեր համար ուսմամբ եղան, այնինչ ստմամբ լինել նշանակում է՝ արձամարնել, չենց այստեղ այդ նշանակությունը էլ գործ է անվում: Ոչ մի սրբիլի չէր կարող նրան մտանում և ստանաոր անել: Նոր թարգմանութեանը այդ գարնայվածը անարգել բայով է արտահայտել, որ կարծում ենք գործայ սեռու է:

Ինչպես տեսնում ենք, Եղիշիի նին թարգմանութունները ոչ միայն նոցած են, այլև մեծ մասամբ նսուու են բնագրից և ազալաղված: Նոր թարգմանութեան մեջ նախորդ թարգմանութունների բաղմամբով կողմս սխալներ շակված են. այս թարգմանութունը շատ բարձր է նախորդ բոլոր թարգմանութուններից:

Չնայած այս ամենին, ներքև թարգմանութունը ես դերմ չէ մի քանի վրիպումներով, որ մենք կկամենայինք առաջ բերել այստեղ: Այդ վրիպումները մեծ մասով նետանք են այն բանի, որ ցայժմ չկա Եղիշիի բոլոր ձևագրերի բաղդատական ապագրութունը, որով կարելի է մասամբ վերականգնել բնագիրը:

1 Բնագրի էջերը ամենուրեք ցույց են արվում բոս Վենետիկի 1859 թ. հրատարակություն:

* * *

Մենք մեր քննական գիտողությունները հիմնականում բաժանում ենք երկու կարգի, Սկզբում ցանկանում ենք խոսել Եղիշի բնագրական աղավաղումների, այս նոր թարգմանության մի քանի թերությունների վերաբերյալ:

Սկսում ենք գլխավորումների հարցից: Մեր Մատենադարանի մի հին ձեռագիր (1207 թ.), որ ունի բազմաթիվ տարբերություններ մինչև այժմ հայտնի բոլոր տպագրություններից և ամենահին ձեռագրից (գրված 1172 թ.), ունի միայն յոթը գլուխ, յոթերորդ գլուխը սկսվում է նետեյալ խորագրով Արտաթյ վեց եղանակին: Եւրեթող, դարձաւ վասն նորին պատերազմի և չարարածաց սուրբ քահանայիցն Ղևոնդեանց: Այս ձեռագրի 5-րդ գլուխը համապատասխանում է Վենետիկի և Անձևացեաց կոչված օրինակի 5-րդ և 6-րդ գլուխներին: Ուստի պետք է նստատ տակ, որ Վարդանանց պատմությունը, բառ նախարանի հայտարարության՝ յոթ գլխի է բաժանված եղել: Այնպիսով գլուխը առաջացել է սխալմամբ՝ մի թիվ թուխք կատարելով, իսկ այդ վրիպումը գտնում ենք մեր Մատենադարանի № 1890 եղիշի ամենահին ձեռագրում (1172 թ.): Այս ձեռագիրը 5-րդ գլուխ նույնի, իսկ 6-րդ գլուխը համապատասխանում է մյուսների 5-րդ գլուխը: Ենթադրելով, որ մենք նամար որ հինգերորդ գլուխը հանված է ձեռագրից, ինչպես ենթադրվել է, այլ շատ հասարակ վրիպման արդյունք է, որի շնորհիվ էլ յոթ գլուխը գտնել է ութ, մինչդեռ պատմիչը ստույգ է, որ ինքը յոթ գլուխներում է շարագլուխ յուր նյութը:

Այսպես մենք չենք կամենում Եղիշի վերաբերյալ այլ բանասիրական հարցեր ևս շուշափել, միայն նախքան թարգմանության բուն թերությունների մասին խոսելը, կուզենիք նշել մի շարք բնագրական աղավաղումներ, որոնք չէին առաջանա, եթե թարգմանիչը չի՛ն և. Տեղ-Միտոսյանը ուշագրություն անելու իր ձեռքի տակ գտնված, իրեն ծանոթ և մտաշնի մեծ ձեռագրեր, այն ժամանակ արդեն թարգմանությունը մյուս թարգմանություններից գերազանց լինելով նմանորձ, կունենար ավելի մեծ գիտական արժեք, քանցե այլևս ապագայում պետք չլիներ Եղիշի մի նոր թարգմանություն կատարել: Այդ կարիքը կղազցվի համահավասար բնագրի հաստատակությունից նստ:

Այսպես, օրինակ՝ առաջին գլխի եր գտալով հող հաներ ընդ չորս կողման երկրի (էջ 7) թարգմանված է, Ազմկելով՝ հող էր հանում երկրի չորս կողմերը: Նայն, այսինքնով՝ հող չի բարձրանա, երկրորդ՝ զրարարի գոսալ բայը մտնել է կալվել է նշանակում, իսկ ազմակը շատ թույլ է: Պետք է հող բայը գարձնել հողով, որ զարմանալի կերպով հիշում է ժեռո Հայկաջանը, որ և այդպես է նաև մեր № 1888 ձեռագրում (ձեռագիրը հիշատակելիս միշտ ի նկատի ունենալ այս համարը): Ուստի այդ նախադասությունը պետք է թարգմանել. Կալվելով փութարկի էր բարձրացնում աշխարհի (և ոչ երկրի) չորս կողմերը: Նույն էջում. եւ իրի ետես անօրէն իշխանն երէ յաջողեցա չարաբիւն նորս՝ պետք է լինի՝ ոչ յաշողեցա, որովհետև Հազկերարը հարձակում է հռոմեացի վրա՝ Թեոդոսի դեմ կալվելու համար: Իսկ Թեոդոսը կանխում է, ուստի չի հաջողվում նրա մտադրությունը, այդպես է ձեռագրում: Նույն էջում պետք է՝ Անարկի արար գամենայն զօրս, ուղղել՝ Անարկի արար գամենայն արս, որովհետև նրա զեմ զօրք չի գուրս եկել:

Ձանձին միտրաբեկին և զընկերսն քաջալերելին և աշխարս գպաշտունն ունէին և բազմացուցանէին բնագրի դիմաց, ձեռագրը տալիս է միանգամայն տարբեր ընթերցվածք:

Ձանձին միտրաբեկին և զընկերս քաջալերելին և իրրն աշտարակ յուսոյ գպաշտունն առնէին ի բազմացուցանելն. այսպիսով աշխարս բայը գուրս է ընկնում Եղիշի բնագրից և զրարարից, որ առաջացել է աշտարակ բայի սխալ ընթերցումով կամ գրողի սխալմամբ. իսկ պաշտունը բազմացնելը պետք է նստահանա՝ որքան շարքարանքները բազմացնում էին: Ձևոսանսք սակն նաև, որ մեր Մատենադարանի Եղիշի՝ ամենահին ձեռագիրը (№ 1890) նույնպես ունի աշտարակ՝ աշխարս բայի դիմաց:

Մի ուրիշ նախադասություն կս. նաև բնաւ իսկ ամենին զին և սասացես յերկրսորացն, կամ ի վեմից կամ ի վատարբաց, բնաւ ուրեր եկեղեցի ի նոցանէ ոչ գոցի (էջ 36). թարգմանությունն է. Այլև ինչ էլ որ անկու լինիս երկրավորներիցս, վեմ բաներից, իսկ վատարբերից, ոչ մի սեղ նրանցից ամենին եկեղեցի չի գուրս գա: Հիմնական սխալը առաջացրել է ասել բայը, որի խնդիրը, եթե այդ բայը իրոք հարկավոր է այսպես, պատմական բացատրականով պետք է լիներ, բայց գրված է բուն բացատրականով. և նետո զրա հետևանքով էլ առաջացել են մյուս սխալները. վեմ բաներից, թե վատարբերից, իսկ շարունակության մեջ թարգմանությունը լրել անիմաստ է վերևում Եղիշին գրում է, որ եկեղեցին մարդու գործ չէ, թաղապետի պարզս չէ և ոչ էլ արվեստագետի գործ (նարարարի, այսպես կոչվող նշանակություն ունի և նշանակում է արվեստագետ, վարպետ) և այլն: Իսկ այդ ամբողջի ամփոփումն է վերաբերյալ քննելի նստվածը: Այդ նստվածում սասացես բայածինը պետք է փոխել իցնե բայածինով, որ տալիս է ձեռագիրը և ապա թարգմանել այսպես՝ ինչ էլ որ լինի երկրավորներից, (այսինքն սով էլ որ լինի) լինի բարձրերից, թե ստորներից, ոչ մի սեղ նրանցից կեկեղեցի չի գտնվի (չի սեղեցվի):

Բերենք մի ուրիշ օրինակ. Ուստերը և զստերը ապատաց և շինակախաց կրքեցին ի հրապարակս նոցան մոզաց: Ի հրապարակս պետք է փոխել ի հրամանաց և թարգմանել՝ մոզերի հրամանգներով և ոչ մոզերի հրապարակներում, ինչպես թարգմանված է (բնագիր՝ էջ 40, թարգմ.՝ 137): Տեղն է այստեղ հիշել նաև Միհրանեսի (ձեռագրում Միհրանեսի զգրուկ) նստվածի վերջին բայը... Յանդիման լերսյ մեծի հրապարակին (էջ 22), որ թարգմանվում է՝ մեծ առայնին: Մեծի հրապարակին աղավաղված է պետք է ուղղել մեծի հրապարակին: Կրեաց և յանձն արար մեծ ապարապետին, ուղղել՝ հազարապետին (էջ 152) (ձեռագրում գրված է սեմապետին): Գիւրարք արեգական կարպիցք (էջ 42), ուղղել՝ ...արեգական երկրի պապանք (նույն սեղում): Այդ ուսուցանիցէր գպատի խարտիրսն մոզաց՝ ուղղել. Այդ ուսանիցէր գպատի խարտիրսն մոզաց (էջ 41): Զինչ առնիցէր գաստուժասատս հրամանն (ձեռագրում... գաստուժասաց հրամանն) նախադասության մեջ հրամանը պետք է թարգմանել՝ պատգամ կամ խոսք: Յայտնել և ցուցանել նոցա վտարմորդն ոչ կամէին, ուղղել՝ ...չ կարէին, եթե չէին կամենում, լուրք գրվածը չէր լինի: եւ յամենայն անիսս՝ յապատս և յանապատս միայնանոցս շինէին, ուղղել՝ եւ յամենայն անիսս անապատս, մեծանոցս շինէին: Ապատ բայը միայն այստեղ է գործածված, որ ինչպես սենեում ենք, էստամուտ

է, իսկ Հ. Գրասխանակերտացու մաս այդ բարը բառախաղի տպավորութիւն
է գործում: Ինչ վերաբերում է անպատ րատին, ապա այն կրճական նշա-
նակութիւն ունի:

...եղև րճակիչը խորշակարի գաղտաց: Ար գորկն ազատ էրկոյ շրէկին...
նախադասութիւն զիմաց ձեռագիրը տալիս է մի նոր ընթերցվածք. ...եղևն
րճակիչը խորշակամար դաշտաց, որ գորկն նախարարացն ազատայրոյ շըր-
էկին...: Ե՛կի վերջին բառերի զիմաց տպագրի ընթերցվածքը այնուամենայ-
նիվ համարում է մանավանդ որ ազատայր գեղեցիկ բարը չկամէր բառա-
րաններում, ապա խորշակարեր անպատը գաղտաց ձեկ համար անխմտա
է, ուստի պետք է ընդունել՝ խորշակամար: Մենք չենք կատարում նաև
մյուս սրբագրութիւն վրա:

Այ գոյր նոցա նամակ խանամորք անուշարար աւանդինն, և ոչ նացա-
րարք որոշելալ ի պէտս պատու ըստ ազատաց կարգի (էջ 156), Այս անու-
րոշութեան զիմաց ձեռագրում ունենք մի բարբոթին պարզ և հասկանալի
ընթերցվածք: Այ գոյր նոցա խանարար անուշարեան խորտկաց, և ոչ նացա-
րարք որոշելալ ի պէտս պատու ըստ ազատաց կարգի:

Մի այլ նախադասութիւն էս, որ թարգմանութեամբ սխալ իմաստ է
ստացել: Այ կոչեցան պատուականք յարանց ի տանարս նոցա (էջ 156) Թարգ-
մանված է. պատուական մարդիկ չկանչվեցին նրանց խնուսլի սեղանի: Զե-
ռագիրը տալիս է հետևյալ ընթերցվածքը. Այ կոչեցան ի պատուական արանց
ի տանարն նոցա. այսինքն՝ ոչ թե ազատարգիկ չեն կանչվում նրանց
խնուսլի, այլ կանայք չեն նրավիրվում նրանց խնուսլիներին:

Փանգի մարդ է աշխարհս, պետք է ուղղել՝ Փանգի ի մեր ձեռին է
աշխարհս (էջ 47): Ողորական բանիւր, ուղղել ողորկ բանիւր (էջ 57): Զայս
գրեաց և եցոյց մարգպակին, որում անուկն էր Սերոխտ, ձեռագրում աղա-
վաղված է. կարծում ենք պետք է ուղղել՝ Զայս գրեաց և եցոյց մարգպակն
Սերոխտայ...

Այսպես էլ պետք է կեղծ բառ համարել գրուան՝ բարք յորժամ գրուան
եղևն նոցա յիրս արքունի նախադասութեան մեջ (տես էջ 143) և ուղղել
այսպես՝ ճորժամ գրուաննղ են նոյս յիրս արքունի: Գրուաննղ նոր բառի
մեջ գրա պետք է նշանակի՝ հավասարմութիւն, գաղնագրութիւն, խոս-
տան:

Սրանցով, ի հարկն, չեն վերջանում եղիշի բնագրական սրբագրու-
թիւնները. գրանք հասնում են հարյուրերի, որոնց կատարումից հետո.
նոր հնարավոր է եղիշի լեզվի ճիշտ սուտամասերութեանը կատարել: Մեր
ձեռագիրը ոչ միայն տալիս է վերորերջու տիպի տարբերութիւններ, այլև
հարկավոր, խանդհման, շագկապինք և ավելորդ բառերի գործածութեան,
մանավանդ շարագասութեան ու բառաձևերի, որոնք հաճախ բարբոթին լեզ-
վական ու սնական ուլ պատկեր են առաջ բերում, քան մեզ ցայմ՝ ծա-
նոթ եղիշի բնագիրը:

Այժմ անցնում ենք թարգմանութեան քննութեանը:

Եղիշի ընծայականի առաջին նախադասութեան բան բարք թարգման-
ված է գործ բառով, ուրիշները թողնում են նույն բան բարք: Մալխասյունը
առաջարկել է այդ բարք թարգմանի՝ շարագրութիւն, պատմութիւն, գըր-
վածք. կարծում ենք այդպէս էլ պետք է հասկանալ Իսկ ինչ վերաբերում
է նույն նախադասութեան մեջ գործածված առաքինացան բային, ապա բո-

յոր թարգմանիչներն էլ թողնում են այդ բարք նույնութեամբ, որ ներկա
ընթերցողի համար անորոշ է և անհասկանալի. մեր կարծիքով այդ բարք
պետք է թարգմանել ներառացան հասկանալի բայով, որ ճիշտ արտահայ-
տում է գրաբարյան բայի նշանակութեանը:

Նույն ընծայականի Յայմ յեթն գլուխս կարգադրելալ և եղևոլ ծայրա-
ւի պարսվամբ գեկիգրն և գմիզոցն և կտարածն նախադասութիւնը
թարգմանված է. Այս յորք գլուխների մեջ կարգով գրեցի և հոծ ու լի բո-
վանդակութեամբ գրի սկիզբը, միջոցն ու ավարտը: Կարգադրել բայը պետք
է թարգմանել՝ շարագրել բայով: Պարսվամբ մեր որոշ ձեռագրեր տալիս
են պարսվամբ ձևով. ըստ երևույթի թարգմանիչը (ճիշտ կերպով) հաշ-
վի է առել վերջին մեր, բայց նախադասութեան բուն իմաստը լրիվ չի բա-
ցանշայով, մանավանդ հոծ բարք այստեղ անտեղի է: Պետք էր թարգմա-
նել. Այս յորք գլուխներում մտերմաժան լրիվութեամբ շարագրեցի (կարգադր-
եցալ և եղևոլ միևնույն նշանակութիւնն ունեն) սկիզբը, միջինը և վերջը:
Միջոց բարք չպետք է թողնել, որովհետև աշխարհարար չի արտահայտում
այն, ինչ եղիշին է կամենում տեսլ նույն տեղում նամասակութիւն բարք
թարգմանված է զինվորութիւն, իսկ նրանից վերև ...որ ոչ ումիք ուսմահար
լինի (Ձեռ. լեզի) բշմամբիմար այլ ամենցում (այսպէ՛ս) ստացանել
զիւր անպարտելի գործարիւնն ամբողջ նախադասութեանը սխալ է թարգ-
մանված: Ռամանար լինել, ինչպես վերևում բացատրել ենք, նշանակում է՝
արհամարհել, ծայրել, իսկ այստեղ թարգմանված է շուտ ամբո ձևով: Ռա-
մանար լինել պահանջում է արական նազով անձի ինչպէս. ինչպէ՛ս մի ան-
մանար լինիլ իհն, բշմամի իմ, զի գործեցալ (Միքիա, էջ, 8): Մի որ ուսմա-
նար լիցի այլուչս, և այլն: Ուստի վերևի նախադասութեանը պետք է թարգ-
մանել, որը ոչ որին չի ծարրում (կամ արժանարժան) բշմամբայմբ և ոչ՝
արը ոչ որից բշմամբայմբ ուսմանար չի լինի: Այս գարձմարք ստեղծ 109
էջում ուղիղ է թարգմանված: Իսկ հաջորդ նախադասութեանը. ես անս ո
որ կամեսցի՝ ընդունի իրև զնամատակ առաքինի՝ թարգմանված է. ել անս
որ կամենում է, առաքինի զինվոր է ընդունում: Քերականորեն բարբոթին
այդպես չպետք է հասկանալ. այլ բան է, եթև լինել գտր, բայց ոչ տպո-
գրութեաններն մեջ և ոչ էլ ձեռագրերում նման ընթերցվածք չկա: Ե՛կի պետք
է այնպես թարգմանել, որ գորագույնը անպայման ընդունողը լինի, ապա
այդ նախադասութեան ուղիղ թարգմանութեանն է՝ ել անս ոլ որ կամենա,
կընդունվի որպես բայ զինվոր: Հաջորդ նախադասութեան թարգմանութեանը
նույնպես պետք է ուղղել: Ես անս ուղղելու ես քանիլ բազմադիմ է նամատակութեանց անուն
թարգմանված է. ել որովհետև զինվորայնութեան բազմապիսի կոչում ունի:
Մալխասյունը առաջարկել է (Մուքը, 1892 թ., № 1) անուն բարք թարգմա-
նել գործ և ըստ այդմ էլ նամատակութեան պետք է թարգմանել՝ քաշու-
րյուն: Մեզ թվում է անուն նամատակութեան կամ նամատակութեան անուն
պետք է թարգմանել՝ նամատակութիւն բայը:

Գրաբար այս գարձմարքի մեջ անուն նշանակում է բառ. ինչպես մենք
հիմա ասում ենք գիտութեան բարք, պետք էր բարք. գրաբար էլ աս-
վում է. անուն պետութեան, անուն գիտութեան և այլն: Համեմատք. Բայց
ըվպետ և արն ինչ անուանք ի քոց յուշկարգարկաց կամ համարարուաց Խոմ
պարկաց: Անուանք առանց անձանց են յուշկարգարկաց և իշալուց (տես եղ-
իշի, Լ, ԻԴ), որ թարգմանվում է. Բայց ըվպետ Ասովածաշնի կողմից

հիշատակվում են հուշկապարիկ, համբարու, իշացուլ բռտերը... հուշկապարիկ և իշացուլ բռտերը առանց անճամպորման են: Իսկ Եղիշիի նախադասությունը պետք է հասկանալ. Քանի որ բազմազան է (և այդպես) ընդհանուր շահուհու շահուհու (և) համապատասխան բառը...:

Վերոհիշյալ նախադասության շարունակություն կազմող Չոր և մեծ իսկ քան զամենայն սեր սուրբ յանճենց մտաց զիտեմք նախադասությունը համարձակվում ենք թարգմանել. Որք հենց մեծ ենք նամուշտում, բան անհենց սրտի (միտք — սիրտ) ամեն սեր և ոչ՝ Այս ամենց սրտի սուրբ սերն ամեն բանից մեծ ենք նամուշտում, ինչպես թարգմանված է, ինչպես և սուսփարկում է Ս. Հարությունյանը «Հովհաննիս»։ Սեր բառը չի կարող բուն ուղիղ խնդիրը լինել, քանի որ զամենայն բառը պահելով նրանից՝ այն զարձնում ենք անորոշ, իսկ զոր բառը սյուսուղ չի նշանակում այս, այլ զոր ուղիղ խնդիր է զիտեմք բայի նամար, իսկ՝ քան զամենայն սեր բազդասություն պարագայ է (էջ 10), իտպացին գնացին յուրաքանչյուր մշտարհաց լրջմտութեամբ... թարգմանված է՝ Յուրաքանչյուր երկրից աշխատութեամբ կան գնացին, նախ յուրաքանչյուր նշանակում է՝ յուրաքանչյուր յուր, իսկ թարգմանությունը անորոշ է. լրջմտութիւն չի նշանակում միամտութեամբ, այլ՝ ուրախութեամբ: Մեր բերած նախադասության մեջ լրջմտութեամբ ձևեր հետևա կա անտարբեր. որ ձևագրեր չունի, որ չի ճանաչում նաև հաշիվադան բառարանը: Թվում է թե այդ հետագա գրիչների բացատրությունն է, եթե չենք բնագուհում, որ այդ սովորական նամանիչ ճակատարությունն է, եթե չենք ընդունում, որ այդ սովորական նամանիչ ճակատարությունն է, եթե լրջմտութիւն նշանակում է՝ միամտություն, որ չգրեան ինչպես է հասկանում հարցիկ թարգմանիչը (զարգարյան՝ հավատարմի, թե մեր համի), ապա ինչպես թարգմանիչը շատ օրինակներից միայն մեկը՝ Պարենացու Մեծա լրջմտութեամբ հրամայել առաջի ամեն ճեմա զարքունի դիտանն: (Պարենացի, 1, Ը): Հիշենք սակայն որ, յուրաքանչյուր բառը մեծ մասամբ ճիշտ է թարգմանված: Համեմատիր բնագրի էջեր 15, 27, իսկ որոշ սեղեր էլ անակզի կերպով իր, իրենց անված են փակագծում:

Տեղին է այսուղի հիշատակել նաև մի ուրիշ նամագամանք, որ գմբաստարար թարգմանիչը հաշիվ չի տան. բնագրական ազավազույնները իրենց անհրաժեշտ ծանոթագրություններ չեն ստացել, որպեսզի շահագրգռեն ուսումնասիրողներին: Այսպես օրինակ՝ էջ 29-ում, եւ երէ առ մարդիկ այս պաշտի ի մեծն բազաղարական վիճակին յորտա յսեմով ամենկ իրում իշխանութեանն նախադասության մեջ պաշտի բայը անխմաստ է, պետք է ուղղել՝ պաշտունի և ապա թարգմանել: Այ թե՛ մարդկանց մեջ այս է կատարվում, այլ՝ մարդկանց այս է պատշաճում (էջ 26): Զի հայեցելու մարդիկ ի յանդիմանութիւն ապականացու աարիքացու, թարգմանված է. Որպեղիկ մարդիկ անանելով այս ապականացու աարիքի անպայուրեմը: նախ ամենք, որ ամենուրեք ապականութիւն, ապական, ապականացու բառերը մնացել են անթարգմանելի. գրանք միշտ պետք է թարգմանել՝ փշացող, ոչնչացող, փշացում և այլն: Յանդիմանութիւն բառը այսուղի չի նշանակում՝ ապակաութիւն, այլ նշանակում է՝ հավաքակաութեամբ, որովհետեւ մի քիչ վերև Եղիշին ասում է՝ նյութերը միմյանց հակառակ են (տես նույն էջը): գրա նամար է սուսփարկում ենք Զի երէ միաբանեկն աարիքա՝ կարգալ՝ Զի երէ փառքն էին և թարգմանել՝ երէ այս աարիքը հնչա (ոչ նակառակ միմյանց)

զինեմ. որովհետեւ եթե թարգմանենք այնպես, ինչպես թարգմանված է, այն մասնակ վերևի խոսքը, որտեղ Եղիշին ասում է, թե սրանց աբարիք ան է սիրելութիւն հատուտութեան (տպադիր. հատուտութեամբ), այնպես միաբանում է, հակասություն կառուցում, որովհետեւ նրանք իբր միաբանվում են:

էջ 92. ...Որ ի վերայ նոցա նաևք ի բարձր դիտանցնից իբրև յամուր բազաղի. թարգմանված է՝ Որք նրանց վրա նստած էր (ինչպես) բարձր դիտանցում, ինչպես ամուր բազաղում: Ինչպես ամուր է փակագծում հաջող կրկնությունից խույս ապալ նամար: Դա ոչ թե նշանակում է ինչպես դիտանցում, այլ իբրք նստած էր դիտանցում, որ իրենց մեջքի վրա կրում էին փղերը: Իսկ հաջող մտաբ, որ թարգմանված է՝ ինչպես ամուր բազաղում, պետք է թարգմանել՝ ինչպես բազաղի ամուրում: Ամուր բառը Եղիշի մաս նամարայ միշտ անորոշ է նշանակում, սրա նամար օրինակը պետք չկա էլ, քանի որ համեմատության խնամարց արդեն պարզ է:

Վերջենք մի ուրիշ նախադասություն (էջ 151): Զի քեպկա և փոխնցա նա ի գործոյ հագարապետութեանն արբունի, վասն զի (տպադիր. թարգմանիչը՝ հ) ի բազում իրս գտառ վեռատարկ, ինքն իսկ յանճն իւր կրքեր գուտեր աշխարհին Հայոց, վասն որոյ և մեծառ անբարեացող յուղարկեցառ ի տուն իւր, ապալանց գիպակցն ոչ երբեք չարախոս կամէր լինել... Արդեպից պարզ լինի այս մեջ բերված երկար նախադասությունը, հանենք մեզ հետաքրքիրքը վերջին մաս կարկարական նախադասությունը. Ինքն իսկ յանճն իւր կրքեր գուտեր աշխարհին Հայոց, ապալանց գիպակցն ոչ երբեք չարախոս կամէր լինել... (ձևագրում՝ վասն արքոն ոչ կամեցա չարախոս լինել): Յանճն իւր կրքեր գուտեր աշխարհին Հայոց թարգմանված է. քեպկա նեց կրքն իր նամարում հայոց աշխարհի ավերակն պատմաբար: նախ՝ կրքն չի նշանակում՝ համարել. մենք կթարգմանենք՝ մշտել, հրահանգել. Երկրորդ՝ յանճն հայցական հուղով չէ, որ նամարենք ուղիղ խնդիր, այլ ուղիղ խնդիրը անը բառն է. և այսուղի պատճառ չկա: Պետք է թարգմանել՝ ինքն իր մեջ մշակում, կամ ինքն էր նրանմանում հայոց երկրի (ոչ աշխարհի) կործանումը:

էջ 106—107. Իբրև կրկնեցին և երեքինեցին ցուցանելով ի ներքս յարբուհան, հատառ վեռա մամու ի վերայ նորա. թարգմանված է. երբ երկուերեք անգամ կրկնեցին՝ հավաքեցնելով բազավորին ներսում, մանավանց վեռա արվից նրան. հավաքեցնելով բազավորին մտաբ միանգամայն խոստատուրի է և ոչ մի բառի նեա չի կապվում: Բացի այդ, այսուղի թագավորի մասին խոսք չկա: Ի ներքս յարբուհան կապված է հատառ բայի հետ և պետք չկա ստորակետով անջատել, միայն մեռում է ցուցանել բայը, որ այսուղի յուրովին ավելորդ է, անխմաստ ու խնդրատեսությամբ ոչ մի բառի նեա չի կապվում (ձևագրերը չունի այդ բառը):

էջ 144. ես բարբել... և այնչափ սաստիկ բարբեցին: Քարշի թողված է նույնությունը ու անհասկանալի է. բայց հաջորդ 145 էջում պարզվում է. բարբել նշանակում է բաշ տալ. մինչդեռ բարբել այսուղի նշանակում է ծծել, զանախարհ: Համեմատիր Գասարուրք, Ը, 7 և 16. եւ ես բարբեցից զմարմինս անը փշով անապատի: Քարշի բայը մեր բերած նշանակությանը գործ է ածել նաև Քուզանցը, որ շահագրգռելու բառարանը չի բերում: Այսն որոյ անվան ի ներքս բարբելից գեա յեկեկեցանք. Ի ներքս բարբելից Բուզանցի թարգմանիչ նանդուցյալ տկոզեմիկոս Ս. Մայխասյանցը թարգմանել է

ներս են քաշում, բայց Հուսիքը եկեղեցու ներսում է, կրթ Տիրանը գալիս է ներս մտնելու, նա արգելում է Տիրանին առելով Մի գար ի ներքս. նշանակում է Հուսիքը ներսում է. իսկ նրանք դրսից են գալիս, էլ ևս նրան ներս քաշում: Եվ նետո դրանով նախագատությունը վերջանում է, և սպա գրամոխը հաղորդում է. Բրանծ եղևու շախշախեալ... կոչեցեալ ընկեցեալ լիներ (Բուր, III, ԺԲ, էջ 32):

Քաշել բայը այսօրվա բարբառներումն ուշնպես նշանակում է ձեռնել (տես Աճառյան «Մասնական բառարան»)։ Մեր գյուղի (Կոտայք, Ելզովան) խոսվածքում քաշել նույն աչք իմաստը ունի, բայց նախկապես շատ է զորձածվում գույք նամանիշների ձեռք. քաշեց տիեց. կրիտուն քաշե քարք ու փուռք ա արե: Կարարապի բարբառով՝ մի լավ քաշքով քմ:

էջ 87. Ի ժամ նակատացն յանձնեալ ձեզ ի նոցանէ աղօրիւք, թարգմանվում է. Բայց նակատամարտի ժամանակ ձեզ հանձնելով նրանց աղօրքին: Փերականորեն այս թարգմանությունը բուրբոռիկն չի համբնելում բնագրին: Նախ յանձնեալ ձեզ կապակցություն մեջ՝ ձեզ չի կարող ուղիղ խընդեր լինել և չէ. երկրորդ՝ աղօրիք չի նշանակի աղօրքին: Այստեղ կամ անձնեալ պետք է նշանակի բաժանվելով կամ բայը պիտք ունի սրբոցըրվելու: Մենք կարծում ենք, որ յանձնել նշանակում է բաժանվել և կթարգմանել ենք. Կուք բաժանվելով նրանցից աղօրքներով, որովհետև շարունակության մեջ անմիջապես հետևում է յամուր անդուշ ուրեք քողուկը գնտա:

Վասցնի թարգմանվում է՝ ոչնչացնել, այստեղ (թարգմ. էջ 115) պետք է թարգմանել՝ ցած ու ցրել անել, որովհետև սրան հաջորդում է զի առյոյժ աղբառաբանն ականայ դիմեսցեն յօրնս մոզուրեան. եթև ոչնչանան, այլևս մտառության կրնը չեն կարող բնորոնել:

Կարծել (բնագիր՝ էջ 26), նշանակում է՝ համարել, ընդունել: Զգեճուլ (զգեճուլ զիք սոսկծուամ մարմինս) թարգմանվում է՝ առնել բայով, որը սակայն չի բացահայտում նախադասության միտքը. գարծվածքը մտնում է անորոշ: Պետք էր թարգմանել ուղղակի՝ հագնել, վրան կրել բայով:

Այլ դու յայսք ամենայնի (էջ 31), թարգմանվում է այս ամենի մտախն: Սա մի ազգավազված նախադասություն է. պետք է լինի. յես այսք ամենայնի. Ի (Յ)նախորքը սեռականով չի գործածվում:

Մնչիլ (շնչեաց շարախօսութիւն, էջ 32), թողնվել է նուշնությամբ շնչել այստեղ նշանակում է՝ փշիլ, որովհետև հաջորդում է և բորբոքաց գրագառքն իրի գնուք անշնչանիլ:

Յոյժ գեղը է մտաց խնց, թարգմանվում է. եվ ինձ համար մեծ խղմանաբույրյուն է. այս գարծվածքը նշանակում է՝ վախեցում եմ: Շարունակություն մեջ կիրպում ենք. բէ գուցէ աստուածքն բարկացեալ վսամ ձեր ի մեջ վրեժքս ամուսցուն (տես բնագիր, էջ 35, թարգմ. 132): Կանացեաց բառը թարգմանվում է՝ կանացի, թվում է, թև պետք է թարգմանել՝ բուլափիթաների, այսինքն՝ կանացի աղամարդկանց (տես էջ 92): Փանգի որչափ տգեղս առնեն գեղք Երկուտարաս, գեղեցկագոյնս առնեն գեղք Երկնատարան (էջ 145). թարգմանվում է բառացի. Որքան մեզ տգեղացեն երկրավորով, այնքան ավելի եղեղեցկացեն երկնավորով: Անշնչակաւուլ է. կամ պետք էր թարգմանել՝ որպես երկրավորի, որպես երկնատարի, կամ ավելի՛ ճիշտ. որքան մարմնով, այնքան հոգով:

Սոյն այրս այս ի նմին գիշերի եքն հարիւր արամբք էլ գնաց ի բերդէ.

անախ և ոչ կարացին ձեռն արխանի ի նս: Նախ երբն հարիւր արամբքի գիմաց ձեռնացիրն ունի չարս արամբք, որ ավելի նախանական է, որովհետև շրջագատված բերդից 7 հարյուրով չէին կարող գուրս գալ, և երկրորդ՝ ձեռն արխանի ի նս, նշանակում է բռնել նրան և ոչ ձեռք առլ, որպես թարգմանվում է (էջ 95, թարգմ. 194):

էջ 51. Ընկեցեալ կայր այնունեան ոսկի, և ոչ որ առնոյր իւր առանինն արծաթ, և արհամարհեալ առանց ազանուրեան, անարգեալ պատուական հանդերձք առ ի զարգս մեծարանց: Կարծում ենք, այս նախադասությունը պետք է կետադրել և ուղղել այսպես. Ընկեցեալ կայր առանհետև ոսկի, և ոչ որ առնոյր իւր առանձինն, արծաթ արհամարհեալ առանց ազանութեան, և անարգեալ... և այլն: Ուստի թարգմանությունն էլ պետք է ուղղել այսպես՝ Բացի այս, նախադասության մեջ՝ չիշված առանձինն բառը, որ թարգմանություն մեջ մնացել է նուշնությամբ, զբարբառում միանշարձայն այլ նշանակություն ունի. Սեփական ոչ որ առնոյր իւր առանձինն, պետք էր թարգմանել. Ոչ որ իրեն չէր սեփականացնում: Առանձինն բառը Եզնիկի մտա նամագատասխանում է հուշարեն 750¹ բառին, որ շքութվել է չիւլէ բառի նետ (տես Եզնիկ, Վեճեփիկի հրատարակություն, էջեր 204—224):

Սրանց նա արծե անել նուս մի մասը դիտարություններ. ոչ այնչեան որպես թերություն, որքան ի գգաւություն զբարբառ բնագրերի հետագա թարգմանությունների համար: Ինչ բառը, որ մտապես, պայմանակն նախադասությունների մեջ՝ թարգմատար է, թարգմանված է ամենինի բառով (տես բնագիր՝ էջեր 44—44, թարգմ. 142—145): Այս բառը գարբարում մեծ մասամբ նշանակում է մի մասը: Տանկատան այժմ այլ նշանակություն ունի. զբարբառն անաղայիկ մարզը կշիթթի թյուրքոսայի նետ (46, թարգմ. 145), Կարայի (էջեր՝ բնագ. 48, թարգմ. 146) այստեղ չի նշանակում գույր, այլ՝ դրամ և այլ նշանակություն էլ օրինակ էլ բերել շէաջկաղյանը: Պարզ է՝ պարտից գույք չէին բերի:

Հրամանս անագինս, չի նշանակում անագին հրամաններ, այլ՝ արքափելի, ամ ազգող նրամաններ (50—148): Փաշտօնայ ամենուրեք չի թարգմանվում: Պատուական նշանակում է բանկագին:

Անարգիլ տերութիւն անաշող է թարգմանված՝ անխորձեղտ տերություն, ասենք նույն, որ ձեռագրում անարգել բառը չկա (էջեր 55—153): Նույն սեղան Անաղայց կղզմանց թարգմանվում է՝ անաղայիկ երկրներին, աշխարհաբար չէ: Պարաստ եմք ի սպանանել և ի մեռանի արտահայտություն մեջ՝ սպանանել պետք է սպանվել հասկանալ և ոչ սպանել: Ի զեպ, ձեռագրում չկա սպանանել (էջեր 56, 154):

Եւ կուսէին բաղում արծաթ և ոսկի գզեն և զարգս զարի արանց և գրաց երկվարաց պետք է ուղղել... զարի արանց և գրաց, և գերիվարաց և ոչ գրաց երկվարաց որպես հասկանալով է:

Եւ զխաբէութիւն սպասամբին Վասակայ, որպէս Հայոց բանի խաբեաց գրագառքն, յանձն առնուլ գմգաղութիւն նախադասության բանի խաբեաց գրագառքն մասք պետք է երկու կողմից աննի ստորակետերի մեջ՝ որպէս բացահայտում զխաբէութիւն բառին, սպաս մնացած մասը թարգմանել՝ որպէս թե հայերը հանձն են առնում մոզուրյունը, ինչպես զբարբառյան մի շատ

¹ Տես՝ H. Hübschmann, Armenische grammatik, էջ 361, նիւթ բառի սակի

կանոնավոր արահանը անորոշով արտահայտություն (համեմատիր քնադիր՝ 62, թարգմ. 160): նաև ի սուրբ եկեղեցույն, որ էր ազատ և Քրիստոս, պետք է ուզեցե՛ք նաև սուրբ եկեղեցի... , իսկ ի Քրիստոս, որ բնագրում մի անտեղծ կազմակերպության է, թարգմանության մեջ մնացել է նույնություն՝ էլ ավելի անորոշ: Կամ պետք էր թարգմանել Քրիստոսի համար կամ՝ Քրիստոսով (էջ 35—132): Եւ էստ իշխանութիւն ի վրար կենաց նոցա (էջ 73—74): Կենաց ունի կյանք նշանակութիւնն և ոչ ստացվածք, որպէս թարգմանված է Ամանք ստացարկում են զգառառով բայք թարգմանել խնայել բայով (էջ 151), շատ հարմար է, բայց ձեռագրում զրա փոխարեն ունենք զգացարկը:

Յայնմամբ գլորհուրցն Արրամամու ի մէջ առեալ. խորհուրդ բայք միանգամայն ճիշտ թարգմանված է օրինակ բառով. համեմատիր առաջ խորհրդրդ Արրամամուն պատարագին (Նարեկ, ԽԳ), բայց ի մէջ առեալ անիմաստ է, պետք է ուզեցե՛ք ի միտ առեալ և թարգմանել՝ հիշելով և ոչ մեջ րեքելով: Յիր մարմինն փրկեաց զրոյր աշխարհս... թարգմանված է յուր մարմնի մեջ. պետք է թարգմանել՝ յուր մարմնով: Գրաբարում շատ սովորական է ներդաստիանը գործիականի իմաստով: Այդպես է նաև չորրորդ գլխի առաջին էջի Որ յոսկի և մարմնն զիսկինաց, թարգմանված է՝ որի հոգին և մարմինը... այնինչ պետք է լինի, որը հոգով և մարմնով զիսկ է դառնում: Բազմական նշանակում է բարձ և ոչ՝ առջ (տես թարգմ. էջ 163, և մեր նոգվածը «Փառսառս Բուզանդի աշխարհարար թարգմանությունը», սոգված Ազգի ինտիտուտի Եկեղեցաբանության մտղովածուխ 3-րդ հատորում, 1948 թ., էջ 330): Հուսաար բայք (էջ 69) ավարեմբ և հուսաարք կապակցութեամբ մեջ էլ նշանակում հավատար, այլ համանիչ է միայնակ բառին (համեմատիր Կարյուն, էջ 14, Թիֆլիս, 1913 թ.): Այստեղ տեղն է հիշել մի շարք զբարարյան նման զույգ համանիչների մասին եւ. զբանցից մեկը զբովում է սեռական հոլովով, իսկ մյուսը ըստ խնդրատության: Եղիճեն աշգլտիր գարծիվածքներ շատ է գործածում: Օրինակ՝ խորամուկութիւն խորհրդրդ, զուք սիրոյ, պատիմ պատուհասի, հրաման բանի, հոգ հնարից, էյս հնարից, պատրան խարէութեան, վիշտս նեղութեան, պատիմ գառապարտւթեան, սագնապ խոսկութեան, նախտն բարկութեան, քաշութիւն արուբեաց, նաև նշանօք արուեստիր: Կան այնպիսիները, որոնք զույգ համանիչ բայեր են: Կանցեկ կալ, կալ մնալ և այլն: Այսպիսի կապակցությունների դեպքում թարգմանիչը զգուշ պետք է վարդի, որովհետև եթե երկու բառով է թարգմանում, մանավանդ այն պարագայում, երբ զբարարյան այդ զույգ մենիմաստ բառերը աշխարհարարում ստացել են բուրովին տարբեր նշանակություններ, ապա բնագիրը փոխվում է: Օրինակ՝ բնագիր ի նախան բարկութեան բրղեգան պարագային նշանակում է՝ գայրացան, բարկուեաց, իսկ թարգմանության մեջ՝ զուրբ է եկել բորբոքվեցին նախանանխնդրաբայք (ավելորդ) ու գայրուրով (թարգմ. էջ 148): Նույնպես բնագիր (էջ 41) վիշտ նեղութեան թարգմանված է՝ վիշտ ու նեղություն, այնինչ պատմիչը միայն չեղաւում է վիշտը, թախիծը: Մինչդեռ նեղութեան այժմ կարող է այլ իմաստով հասկացվել: Եթե մի քանի սոց կարյանք կարգովի, որ նեղության մասին չի խոսում: Հոկատակ արան ճիշտ են թարգմանված նշանօք արուեստիր. կամք կարծեաց, զուսպարկութեան գոր-

ծոյն: Բայց առաջին գլխի առաջին նախադասության հրաման պատուիրանի պետք էր միայն պատվեր բառով թարգմանել: Նման մի գարծիվածք է նաև յաեղում բայով կազմվող նախադասությունը, որտեղ յաեղում կրկնություն է ցույց տալիս (տես մեր «Գրաբարի հատընտիր», էջ 31, ծան. 14): Օրինակ՝ Եղիշի յաեղ և պատմեաց (խոսակցին է՝ յաեղ պատմել), կրկին պատմեց, և ոչ թե ավելացրեց պատմեց, որպես թարգմանված է:

Ղեջանցնելով մեր խոսքը թարգմանության մեր գիտած վրեղումներին մասին, արեմ մի քանի տարբեր ընթերցումներ բերել մի քանի անուններին վերաբերյալ, որ առիտ է մեր Մատենադարանի № 1888 ձեռագիրը: Այսպես օրինակ՝ Միքենքսեմ վղրուկ հրամանատար... (էջ 20), ձեռագիրը հրամանատար բառի գիմաց ունի ի հարմատայ և ապա հաջորդ 22 էջում հազարավեցի պրեաց և անարեաց կապակցության մեջ չկա անարեաց սեփականաց (այսպես) արեաց: Եղիսկոպոսներին անվանացանկում Փառս կամ Փառսն անվան գիմաց ունենք Փառխու, Եղալ կամ Եղալի անվան գիմաց՝ Ղազար: Ուղրուսեմ՝ Թաբեան, Յուսիկա՝ Չոզակերս: Չորրորդ գլխում տրված է իշխանների ցանկում, Ազանունաց Մանկե-ի գիմաց՝ Անատունաց Մանկին: Նույն տեղում սարկատաց մի Սահակ անուն-ից հետո նաև՝ սարկատաց մի Մուշ անուն: Բայց երկրորդ գլխի նախադասության ցանկում ունենք ի տոմիկն Ազանունաց Մանկե անուն, որ չի համընկնում մեր վերևում բերածին, բայց հենց այն թերթը, որ պարտուհան է երկրորդ գլխում գտնվող նախադասության ցանկը, ձեռագիրը ընկած է և նրա փոխարեն տարբեր թերթի վրա և տարբեր գրով ուրիշ թերթ է ավելացրած, որ անպայմանորեն արտադրության է մեղ ծանոթ բնագրերից: Բնագիր 57 էջի (Վեներտի, 1859 թ.) զիշխանն Ազանունաց զօրք իւրովքն ձեռագրում չկա, իսկ Տիրք անվան գիմաց ունենք Տիրան: Հինգերորդ գլխի անունների ցանկի թերթը նույնպես ընկած է:

Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ Եղիշի գիրքը մեզ հասել է բազմաթիվ փոփոխություններով, ազնատուներով: Անկարելի էր, որ հիշյալ ազանունները չազդեին Եղիշի նոր թարգմանության վրա, որի հետևանքով էլ, ինչպես սեռանք, կան մի շարք անճշտություններ, թյուրիմացություններ, որոնց վերացումը ամբողջովին հնարավոր կլինի Եղիշի համահավաք բնագրի հրատարակությանից հետո: Արդյոք այս անպարտաք չի ստեղծում առի, որ աշխարհարար թարգմանելուց առաջ անհրաժեշտ է կազմել համահավաք բնագրեր, որոնցից և կստարել թարգմանություններ:

* Ավելորդ չենք համարում նշել, որ Ե. Տեր-Մինասյանը Եղիշի աշխարհարար թարգմանությունը կատարել է Հայրենական պատերազմի տարիներին, երբ Մատենադարանի ձեռագրերը չէին տվում օպտացրածում: Բնականաբար այն ժամանակ թարգմանիչը զգիված էր բնագիրը ձեռագրերի հետո վրա սրբազրկելու հնարավորությունից: Այժմ չենք իր՝ Ե. Տեր-Մինասյանի պատրաստած՝ Եղիշի պատմության գիտական համեմատական բնագիրը հանձնված է ազգային թանգարանում յուս կտեսնի: (Մանոթի յուրաքանչյուր):

Ս. ՔՈՒԱՆՉՅԱՆ

ՌՈՒՄԻՆԱՀԱՅԵՐԻ ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ՆՎԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻՆ

Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Պետական Ձեռագրաստունը (Մատենադարան) ուսման հայերից վերջերս նվիր ստացավ 42 հայերեն ձեռագրեր: Այդ արժեքավոր նախագածուն ուղարկվել էր Արտաստանի հետ հայտարարական հապի Հայկական Ընկերությունը, Սովետական Միության հետ բարեկամական հապի Ռուսինական Ընկերության միջոցով:

Ռուսինական կատարած այս նայրենատիրական նախաձեռնությունը արժանի է բարձր գնահատանքի:

Ռուսինական հանդիսացել է Եվրոպայի հայկական ամենահին գոյթափայլերից մեկը: Նախքան Բագրատունիների հայկական թագավորության անկումը, բյուզանդական կայսրերի կողմից բաժանված թվով հայեր էին գաղթեցվում Ռուսինիայի սահմանների մոտ: Բուլղարիայում 8—10-րդ դդ. ստեղծվել էր հայկական գաղութ, 10—11-րդ դդ. հունգարացի ժամանակագիրները արդեն հիշում են հայերի գոյությունը Ռուսինիայի ներկա շրջաններից մեկում՝ Տրանսիլվանիայում (Արդեալ): 13-րդ դարում նույն փայրում հիշատակվում են Վաչկական հողք և Վաչկական վանքը անունները: Բայց Ռուսինիայի հայկական գաղութը հատկապես բազմամարդ գաղթավ Անիի անկումից հետո, սելջուկների և մանգոլների արշավանքների շրջանում, էր մեծ թվով գաղթականներ կհան ու հաստատվեցին այդ ներկում: Արդեն 1343 թվականից սեղեկություն ունենք Տրվալում (Տրանսիլվանիա) նայ հողերը առաջնորդի գոյություն մասին: Ռուսինացի պատմիչները հիշում են, որ 1352 թվականին Ռուսինիայի ներկա շրջաններից՝ Մայրոփայում գոյություն ուներ հայկական մի կարևոր գաղութ, որի անդամները քաղաքացի էին և պահպանում էին իրենց լեզուն և կրոնը: 1350 թ. Մայրոփայի Բոտուան և 1395 թ. նույն շրջանի Յաշ քաղաքում հայերը կառուցում են իրենց եկեղեցիները: Անկասկած՝ նույն դարում է առաջին անգամ կառուցվել նաև Սուչավայի հայոց երբեմնի առաջնորդանիստ Չամբայի վանքը:

1365 թվականին, էրը հիմնվեց Լվովի հայկական թեմը, նրա իրավասությունը ենթարկվեցին նաև Ռուսինիայում ապրող հայերը: Երևանի Պետ. Մատենադարանում պահվող № 1527 ձեռագրում հիշվում է Հովհաննես արքեպիսկոպոսը, որ 1379 թվականին Սիս գնալով Կոնստանդին կաթողիկոսից ձեռնադրվել է արքեպիսկոպոս Վաչկական ընտան և ուշաօրե աշխարհին, այսինքն առաջնորդ արևմտյան Ուկրաինայի և Մայրոփայի հայերի:

Ալեքսանդրու չէլ Բուռ իշխանը (1400—1432) մեծ թվով հայեր է հրավիրում Մուղոլա և նրանց մի շարք արտանուսթյուններ է շնորհում: Գարձյալ նա է, որ 1401 թ. Մուսլավյուսի ճիմարանում է առանձին հայկական թեև: Թեև նետադաշտ էլ Ռուսիայի հայերը կրթման ենթարկվում էին Լվովի հայկական թեմին, բայց այնի ուշ արդեն վերջնականացեա Մուսլավյուսի և նետ Յաջ քաղաքներն են դասնում ուսման հայերի առաջնորդարհատ կենտրոնները: Վլասովորպես այլ է պատճառ, որ նետադաշտ, կեր նիկոլ Քորոսովիչը լեհական արքունիքի օգնությամբ սկսեց արևմտյան Ուկրաինայի հայերի բռնի կաթոլիկացման գործը: Ռուսիայի հայերը, լինելով Լվովից անկախ, կարողացան նետ մղել կաթոլիկական ուսնձդությունները և կրկար գարեր պահպանել իրենց լեզուն ու հայրենի սովորությունները:

1418 թվականին, գարձյալ Ալեքսանդրու չէլ Բուռ իշխանի օրոք 3000 հայ բնուանիք ևս գաղթեց Մուղոլայի մի շարք կարեւոր քաղաքները, ինչպես՝ Մուսլավյուս, Բուսուշան, Յաջ, Աքթերման, Մերես, Ռուսան, Վասուլյուս և այլն: Մուղոլայի և Վասլախայի հետագա իշխանները ևս հայերին տղեցին որոշ արտանուսթյուններ: Հայերը ունեցան իրենց կեկեցյալհանդատատանական մողոլք, առանձին քաղաքապետք, արնետատվորները՝ իրենց համարությունք, կրիտատարղները՝ իրենց պիտրիմլարացչ կարաչությունները և այլն: 15-րդ դարում միայն Մուսլավյուսի 700 հայ բնուանիք ունեւր Աչնուկ միջնադարում կառուցվում շուրջ 10 հայկական հուշարձաններից 6-ը մինչև օրս զես կանգուն վիճակում են:

Հայաստանում և այլ հայաշատ վայրերում մայր ստնոլ քաղաքական անբարեկարգտ պայմանները գաղթականության նոր ջարդովաններ էին մտալիս հասում զեղիչ հյուրերնուլ Ռուսիայի ափերը: Այսպես, օրինակ՝ 1453 թվականին, Կ. Պոլսի անկումից նետո, Պերալից մի նոր գաղթականություն և անցնում Մուղոլա և Վասլախայ, 1475 թվականին Կրիմն էլ ընկավ թուրքերի ձեռքը, հայերից շատերը ստեղվեցին թողնել իրենց կրթմանը քաղմամարդ գաղթվաւյցը և անցնել Մուղոլա: 1598 և 1606 թվականներին Չկալինների առգտատկությունների շրջանում, այս անգամ Արևմտյան Հայաստանից մեծ թվով վախատակուններ պղատտան գտան ուսման կրկար: 1600—1602 թթ. Նվզովիայի հայերը, իսկ 1605 թ Շուսի-Արարատի կողմից կաղմտկերպվում բուսուշաղթի շրջանում ավելի մեծ թվով հայեր՝ անցնում են ուսման կան կրկները և միտնում իրենց աղգակիցներին: 17, 18, 19 դարերում նոր գաղթեր են տեղի ունեցում Քուրթիայի և Բուլղարիայից: 1895—1896, 1908, 1916 և 1922 թթ. թյուրքական հայաթինջ քաղաքականությունը հայ բաղմանագար աշխատակորները է օգտում գարձյալ զեպի ուսման կան ափերը: Ռուսիայի Տրուսուլվանիա շրջանի հայ գաղթը ըստ կապես բաղմամարդ գարձավ 17-րդ դ., կեր մեծ թվով հայեր Մուղոլայից գաղթեցին այնտեղ և հիմնեցին 3 հայաքաղաքներ, Գետլան՝ որ օտարների կաղմից հայտնի էր իր Արմենեղջատա (Հայաքաղաք) անունով և Փուսթրվներ (Նիդտարնթուպլուս): Այլ քաղաքների հայերը ունեին իրենց հայկական գտատրանք և ստացել էին աղատ քաղաքի իրավունք: Միայն Գետլայում բնակություն էին հաստատել, ըստ ամսնց, շուրջ 3000 հայ բնուանիք:

Երկար դարերի պատմություն ունեն հայերի և ուսմանների քաղա-

քական, անուստական և կուլտուրական կաղերը: Հայերը դարեր շարունակ ուսման կան հայրենուսեր գորքերի նետ կողք-կողքի պայքարել են թյուրքական գաղթիչների դեմ:

Մեծ է կեկլ հայերի զերը կրկրի առևտրի ու քաղաքների գարգացման գործում, Հայերը կարեւոր զեր էին կատարում միջնադարին այն առևտրական մանուպարի վրա, որի հանգուցակետերը հանդիսանում էին ուսման կան քաղաքները. այլ մանուպարի մի մայրը գնում էր մինչև Համբուրգ-Բրեկեն, իսկ մյուսը՝ հասնում մինչև Կոստանդնուպոլս:

Շատ խորն են հայ և ուսմանական մողոլորների կուլտուրական-փոխադրմ կաղերը: Ռուսիական մարտարաղտական հայախավոր հուսարձաններից՝ Արճեշի վանքը, Յաշի Տրեյ Երարճը, Գետլի կեկեցյուն և այլն, ուսմանցի գիտնականների վախությամբ, կրում են իրենց վրա հայկական մարտարաղտության աղիցության որոշ նետքեր, իսկ մողոլական և ուստական ու ունեն Ռուսիայի հայկական կեկեցյուններից շատերը, Ռուսիանցի գիտնականներից սմանք հայկական աղվեսի որոշ աղգեցություն են նմարում ուսման կան մանրանկարչության և փայտեղեններից վրա կատարված փորադրությունների վրա: Իսկ որոշ հայերը գրքերի կաղմեր կրում են ուսման կան ուսման կան հուսարձաններից: Մեծ հայաստանի կարեկարգութչ կենտարթություն, ինչպես նաև Հուսիսայնաց կուլտուրի վարքագրությունը, իսկ անցյալ դարի սկզբին Յաշի մողոլական լեղվից հայերին է թարգմանվել Վիրք ճակատամարտությանը, որից մի շարք ձեռագրեր օրինակներ են պահպանվում Երևանի և Վիեննայի Մատենադարաններում: Ռուսիական հին պարեզանակներից մեկը կուլվում է «Արմենուստի» (հայկական), որը ըստ ուսմանցի գիտնականների կարծիքի, Մետցել և այլ հին գաղթականներից:

Գարերի բնթացքում մեծ թվով հայերն ձեռագրեր են պահպանվել ու գրվել նաև Ռուսիայում: Ներկայումս Ռուսիայում հայերն ձեռագրեր են պահպանվում Բուխարեստի Ռուսիական Ակադեմիայում և հայ թեմի առաջնորդարտում, ինչպես նաև կրում քաղաքի համալսարանում, Գետլայում, Փուսթրվինում, Վերդեղնում, Ֆրուստաստյուն և այլ քաղաքներում: Ռուսիայում ընդգրկնակված հայերն ձեռագրեր են պահպանվում Բուլղարիայի և հայ քաղաքների մտենադարաններում: Ռուսիայում պահվող և այնտեղ ընդգրկնակված ձեռագրերի թիվը 1671 և 1769 թվականներին տեղի ունեցած արևավիրքներին գու են գնատցել: Միջնադարյան աղատաց Միլաս թոխաթեցեն նկարագրում է, թե ինչպես 1551 թվականին ունեցաղվել են հայերն ձեռագրերը Մուղոլայի հայալատ յոթ քաղաքներում:

Ներկայումս հայ և ուսմանական կաղերը հասել են բուրբոլին նոր ու իր նախընթացը չունեցող ստոխոմանի: Եթե անցյալում այլ կաղեր կեկլ են ստի սեղանական հայ գաղթի և ուսմանական մողոլրի պ պատմության միջև տեղի ունեցող փոխարարություններ, աղատ այժմ, պատմության մեջ ուսման անգամ լինելով, գրանք վեր են ամվել նաև կրկու իրավասություն պատմությունների՝ Մովսեսական Հայաստանի և Ռուսիական մողոլ-

վերջական Ռեապուբլիկայի միջև ծնունդ առած ջերմ հարաբերութուններին Ռուսիինիայում առավելակերև լիզվով լույս են տեսնում սովետաժայ ակա-
նավոր զորքների գործերը: Իսկ Սովետական Հայաստանում լայն ընթեր-
ցող հասարակութանը մասշնի են դառնում առավելական զեմոհրատական
զբախտութան զխմովոր ներկայացուցիչների երկամբրութունները:

Եվ անս ռուսիանայերի զարավոր ժառանգութան մի կարևոր մասը
կազմող 42 նայերին ձեռագրերին հիմնադրում, ռուսիանայերի նվիրածութու-
թյամբ՝ վերջերս մուծվեց Երևանի Պետական Մատենադարանին ձեռագրերի
հարուստ գանձարանը:

Ռուսիանայի կողմից ուղարկված հայերեն ձեռագրերը ժամանակի
ընթացքում նավաջվել են Բուկովինայի և Մոլդովայի երբեմնի հայաշատ
մի քանի քաղաքներից՝ Սուչավայից, Յաշից, Բոստոշնից, Ռումանից, Ֆեի-
շանից և այլն: Արանք Բուխարեստի հայկական եկեղեցու վերահարկում
գտնված ու մի շարք այլ անձերի կողմից նվիրված ձեռագրերի հետ պահ-
պանվել են 1927 թվականին Բուխարեստի Բուխարեստի ռուսիանայ
կենտրոնական Մատենադարանում և այդ Բուխարեստի նորակառույց
Եւայ Մշակույթի Տանն ձեռագրական բաժնում: Այսուկ ձեռագրերի թվից
վերջերս հասել էր 150-ի: Ուղարկված 42 ձեռագրերը Բուխարեստում հա-
մաքված հայերեն ձեռագրերից ամենանպաստիններն են:

Ռուսիանայի կողմից նվիրված ձեռագրերի շարքում առանձնապես
հետաքրքրութուն է ներկայացնում 1265 թվականին Կիլիկիայի Մաշկերի
վանքում գրված ավետարանը, որի գրիչը, յայնքն ընթերցանողն է Կի-
րակոսը, իսկ գրքի կազմողն է Առաքել Հնազանդեկցի: Հիշատակարանում
հիշվում է հայոց Հեթում Ա. թագավորը: Այս ձեռագիրը երկար ժամանակ
պահպանվել է Ռաման քաղաքում: Անհրաժեշտ է այստեղ հիշել, որ Երևանի
Պետ. Մատենադարանում պահվող՝ Մաշկերում գրված ձեռագրերից հնա-
գույնն է այս ձեռագիրը, եթև չհաշվենք 1258 թ. Կիլիկիայում գրված մի
այլ ավետարան, որի գրիչն ու կազմողը գործյալ վերահիշյալ անձերն են:

Կարևոր նշանակութուն ունի երկար ժամանակ Բոստոշանում պահ-
պանված 14-րդ դարի մի ավետարան, որի հիշատակարանը գրատետար
ընկել է Ինչպես Հայաստանի հուշակավոր նկարիչ Սարգիս Պիծակը: Ձեռագրում
կան 4 կրատարան և 4 ավետարանիչների նկարներ սակեղսյն փանի վրա:
Պետ. Մատենադարանում պահպանվող Ս. Պիծակի կողմից նկարազարգված
ձեռագրերի թվից սույն ձեռագրով հասնում է 10-ին: Կարևոր նշանակու-
թյուն ունի նաև այն հանդամաքը, որ սույն ձեռագրի սկզբում գանձող
պահպանիչը, իր հնարական ավյաններով, ներկայացնում է 10-րդ դարում
բուն մետրոպոլիտ երկամբարով գրված Ալիտարանի մաշաղաթյա մի թերթ:

Ձեռագրերի պատմութան տեսակետից հետաքրքրական է 1313 թվա-
կանին Մրտապետում գրված ձառց գրքի կենսագրութունը, որը մեզ
հայտնի է դառնում ձեռագրում պահպանվող թաղմամբով՝ հիշատակաբու-
թյուններից: Ձեռագիրն ընթերցանակ է Կարապետ քանանան Գրկելուց
20 տարի անց՝ 1333 թվականին, ստացել է Այդեր ակիլինը, որն այն նվի-
րել է Շրտապետի Ս. Հակոբի վանքին: 1371 թվականին ձեռագիրը վա-
ճատվում է գրչի որդու կողմից, իսկ 1390 թ. Գերջանում առգտատկողների
կողմից գերի է առվում և հետագայում, փրկաղին վճարելով, հայերը

ազատում են գերությունից: 1687 թ. այս ձեռագիրը վերականգնվում է
Ռուսիինիայի Տուրով (Գեորգեն) քաղաքում՝ Մակիանոս զյվր Կամենիցա-
յուս կողմից: 1700 թ. ձեռագրում հիշատակութուն է թողել Երևանցի ասե
Ավագ, իսկ 1837 թ. արդեն ձեռագիրը գտնվում է Մուշավոյում: Ձեռա-
գրում հիշվում է Մուշավայի հայանի հայ ուսուցիչ Աստվածատուր Ռո-
մաշկանը: Մի դար Մուշավա Ֆայուց հետո, ձեռագիրը փոխազրվում է
Բուխարեստի Հայկական Մատենադարանը, իսկ այժմ այն իր մշտական
տեղն ունի Երևանի Պետ. Մատենադարանում և մասշնի է զարմել ուսում-
նասիրող զխանականների համար:

Հայ միջնադարյան սոցիալ-իրավարանական անցյալն ուսումնասիրե-
լու տեսակետից արժեքավոր է 1621 թ. Կամենիցում գրված Կանոնագիրքը,
որը պատկանում է Պետ. Մատենադարանի № 6409 Կանոնագրի խմբին՝
Մի այլ ձեռագիր, որը ձեռք է բերվել Բուխարեստում 1948 թվականին՝
ընթերցանակել է 17-րդ դարում: Ես գործյալ Կանոնագիրք է և պատկա-
նում է Գեորգ Լամբրոնացու, Գրիգոր Կետարացու և Ազարիա Մանեցու
կողմից խմբագրված կանոնագրքերի խմբին: Ձեռագրի երկրորդ մասում
գտնվում է հայ միջնադարյան նշանավոր զիտանական Մխիթար Գուշի
(12-րդ դ.) Գատատանագիրքը՝ հարվածները այլ գտածություններ: Սույն
ձեռագրում երևում է նաև հայ պատմիչ Արքանամ Կրետացու (17-
18-րդ դդ.) 1708 թվականն ունեցող կնիքը, որը ցույց է առնում, թե ձե-
ռագիրը մի ժամանակ նրան է պատկանել:

Հետաքրքրական մի ժողովածու է 1613—1615 թթ. Լվովում Հանի
Սար Բաղադարանում կողմից գրված ձեռագիրը: Նրա մեծ մասը ընդգրկում
է 14—15-րդ դդ. ապրամ հայ նշանավոր զիտանական Գրիգոր Տաթևացու
Գիրքը հարցմանց աշխատությունից հատմաներ: Ձեռագրում կան նաև
հայ միջնադարյան անվանի նեղիտակներ՝ Վարդան Այգեկցու (13-րդ դ.),
Հովհաննես Երզնկացու (13-րդ դ.) խրատները, Հակոբ Արմեկցու (15-րդ դ.)
ատարազիտական մի աշխատութունը և այլն:

Գարդղրքերի շարքից պետք է հիշել Կ. Պոլսի դատարար Հակոբ
Նայանի 1758 թվականին իր իսկ ձեռքով գրված քարոզների ժողովածուն:
Առանձնապես կարևոր նշանակութուն ունի Ռուսիինիայի Տրանսիլ-
վանիա (Արքեպ.) շրջանի հայերի ներկայումս անհետացած թարգմար ու-
սումնասիրելու տեսակետից՝ 1819—1830 թթ. Ռուսիինիայի Եղիտակութու-
ղյալիս (Կեղիկոյում) Գուսրբովին) քաղաքում գրված քարոզների 5 հատու-
անոց ժողովածուն, որը շարտղել է Հովհաննես Գաղապետյանը: Նրա
քարոզները կարևոր են նաև Տրանսիլվանիայի հայերի պատմությունը ու-
սումնասիրելու տեսակետից: Հատկապես արժեքավոր է Գաղապետյանի
1823 թ. գրած հատորը, որը կարևոր լույս է սփում տեղի հայերի իրա-
վարանական մաքի պատմության վրա: Այնտեղ հիշատակվում են գտա-
վածիկներ և ժողովրդի ունեցած իրավունքների մասին: Գիրքը գրված է
հարց ու պատասխանի ձևով: Սույն քարոզների ժողովածուում հանդիպում
ենք ռուսիներեն մի շարք բուսերի (կրպիտ, բրինձ, կալախ, կրաս, սի-
կուր, բուկոսում և այլն), որոնք գործ էին անվում Տրանսիլվանիայի հա-
յերի խոսակցական լեզվում: Հետաքրքրական են նաև Գաղապետյանի
կողմից դանազան անձերի մաշվան կազմացությամբ արտատանած գամ-
բանականները, որոնք գրի է սակ իր ժողովածուում: Գաղապե Նոտարի

մանձան առթիվ նա գրում է. «... Ինչ ձայն է առ ձայն մեռելի, սքու ձայնը, ազդիզ պարծանքը քաղթին գրիչը Ադայ Լուգաչ Ջիզիխան...» քրնկու գրքիչը ձերվընուդ, ու սքու ելլելովը հայ հասարակությանը մարմնուս մէջէն, մէկ անգամ մը բնկուս դուս զորոյ ըլլալուն պիտակահանու-թիւնը բնկալ արէկ, չիլայուն դենը պի ճանչէցնու...» (Ձեռ. № 9520, էջ 37բ—38ա)։ Վերջում առաջարկում է իր սիրելիներին թողել նրա ան-շունչ մարմինը. «... Լուգաչը նոտարը էէք քէլ 33 տարեկան գրքիւն մեղմանց գրբուս զվերջին բունգուսումբ...» (էջ 41բ)։ Կան նաև լատիներեն մեջբերումներ և հունգարերեն մի քանի քարոզներ։

Փաստակցությանի մի այլ քարոզգրքը, զրված 1824 թվականին, ներկայումս գտնվում է Տրանսիլվանիայի Ֆրեյմոստս գյուղաքաղաքի նայ կաթոլիկ եկեղեցում։

Ստացված ձեռագրերում գտնվում են նաև երկու բժշկարաններ, որոնք կազմում են մի աշխատության երկու հատորները։ Աշխատությունը զրված է 19-րդ դարի սկզբին նայ հեղինակի կողմից, որի անունը, զժամանաբար, չի պահպանվել։ Այդ աշխատությունը նախնաբար զրված է Կ. Պոլսում (նաճախ հեղինակը հիշում է Կ. Պոլիս, Առաջագար, Երկամիդխա տեղա-նունները)։ Հեղինակը հիշատակում է իր ուսուցչին «Քիթիլիցի Թոնաննու ճարտար բժիշկին», որ 130 տարի էր ապրել և Եունը նոր առամունք 5—6—։ Հեղինակը իր գրքում բացի նայերենից օգտագործել է նաև լատի-ներեն, իտալերեն, արաբերեն, պարսկերեն բժշկական տերմիններ։ Ձեռագրում կան մարդկագիտության, առաջագյտության, գիտելիայի, մանկա-բուժություն, սեռային գաստրաբակուլյան, վերաբուժության և այլ նար-ցերի շուրջ բազմաթիվ նկատարարական նյութեր։ Երկրորդ հատորը մեծ մասամբ նվիրված է զեղադործությանը և ունի առավելապես դործնական նշանակություն։ Նախ խոսվում է հիվանդությունների պատարանական նշանների և ապա զեղի դործածման կերպի մասին։ Հեղինակը իր աշխա-տությունները գրելիս օգտագործել է Արիստոտելի, Հիպոկրատեսի, Ալիցեն-նայի, Գալլենոսի և ուրիշների առույթները և կամ փորձը։ Հեղինակը օգ-տըվել է նաև նայ բժիշկների փորձից։ Բայի իր ուսուցչից նա հիշում է նաև Հնդկաստանում բազմաթիվ տարիներ բժշկությանը զբաղված Կար-թեցի բժիշկ Գալիթ Մկրաչյանին։

Ռումինացիների կողմից նվիր ուղարկված հայերեն ձեռագրերի սույն հավաքածուն արժեքավոր նյութեր է բովանդակում հատկապես նայ գա-ղութների պատմության համար։ Կան նյութեր, որոնք վերաբերում են Ռումինիայի, Ուկրաինայի, Լեհաստանի և այլ նայ գաղութների անցյալի պատմությանը։

Ձեռագրերից շատերը զրված լինելով տարբեր երկրների մի շարք քաղաքներում, որոշ նյութեր են պարունակում նաև Ռուսաստանի, Ռու-մինիայի, Ուկրաինայի, Լեհաստանի, Հունգարիայի և այլ երկրների ժողո-վուրդների պատմության համար։ 17-րդ դարում Կաթիլայում Յաշի նայ-կական եկեղեցու համար զրված մի Հայաստանագրում կա սուս իշխաններ Բորիսի և Կելբի վարքագրությունը, որը որոշ տարրերով յուն ունի պրոֆ. Լ. Մելիքոսթ-Բեկի կողմից հրատարակված նույն վարքագրությունից։ 1460 թվականին զրված մի ձեռագրում հիշվում է Մոլդովայի իշխան Մեծն Ծոնֆանու։ Իսկ Լվովում զրված մի շարք ձեռագրերում հիշվում են Ջիզ-

մունդ 2-րդ Սվզուսար և Ջիզմունդ 3-րդ ընկան թագավորները։ Մի շարք ձեռագրերում հիշվում են սումինական քաղաքները հայկական ձեռք. օրի-նակ. Աս կամ Ասդագարի (=Ցաշ), Սէշով (=Սուշովա) և այլն։

Ստացված ձեռագրերում կան նաև 17—18-րդ դդ. ավետարաններ, 1632 թ. զրված մի սունացույց, գանազան մեկնությունների և քարոզների ժողովածուներ, քերականության տետր, ինչպես նաև 19-րդ դ. Աղբիանու-պոլիտ և Աղեքսանդրիան քաղաքների հայերի զինակազարթությանները, ձե-ռագիր բուսարաններ, նամակագրություն տետրեր՝ Բուխարեստի հայ առե-տրական Կարապետ Անուշի հաշվածատյանը (1845 թ.), Քամիրաս Կուրա-րեն վերնագրով մի երկասիրություն (ուղղված է Միխիլարյանների զեմ այն կապակցությամբ, որ նրանք քննադատել էին Մոսկվայում լույս տե-սած «Մուզյոց Աբարատեան» ժողովածուն), Բուխարեստի հայ ավ. քահա-նա Հարություն Անդրեսայանի անձնական զիվանը (ինքնակենսագրություն և փաստաթղթերի ժողովածու) և այլն։

Վերոհիշյալ 42 ձեռագրերի հավաքածուն մուծվել է Պետ. Մատենա-դարանի ձեռագրերի ֆունդը և մշակման ենթարկվելով, ներկայումս մտա-չլի է և դարձել սովետական գիտական լայն հասարակությունը։

ՌՈՒՄԻՆԻԱՅԻՅ ՍՍՏՅԱՍՄ ԸՍՅՅԵՆՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՑԱՆԿ*

1) Ճաշոց

Երևանի Պետ. Մատենադարան № 9484 (Ք. 1)
Թերթեր՝ 360։ Նյութ՝ թուղթ։ Գրիչ՝ Կարապետ երեց։ Վերստին կազ-մող՝ Մտեֆաննու զրից Կամենիցցի։ Ստացող՝ Ասլեր տիկին։ Ժամանակ՝ 1313, 1331 թթ.։ Տեղ՝ Երուսաղեմ։

2. Ճաշոց

Երևան՝ № 9485 (Ք. 3)
Թերթեր՝ 491։ Նյութ՝ թուղթ։ Գրիչ՝ Նիկողայոս եպիսկոպոս։ Մտղող՝ հավանաբար զրիչը, որին օգնել է նաև Մտեֆաննու արեղան։ Թղթի կոկող՝ Հակոբ արեղայ։ Տողերը քաշող՝ Հակոբ երեց։ Ստացող՝ Կյուրեղ։ Ժամանակ՝ 1459—1460 թթ.։ Տեղ՝ Աբբեման։

3. Մաշոց

Երևան՝ № 9486 (Ք. 4)
Թերթեր՝ 163։ Նյութ՝ թուղթ։ Գրիչ՝ Ներսես քահանա Արճիշցի։ Ժա-մանակ՝ 1555 թ.։ Տեղ՝ Լով (Լվով)։

4. Մաշոց

Երևան, № 9487 (Ք. 5)
Թերթեր՝ 151։ Նյութ՝ թուղթ։ Գրիչ և սեղ՝ անհայտ։ Ստացող՝ Տեղ Անդրեաս։ Ժամանակ՝ 1565 թ.։

* Որպես ընդհանուր թվանմաք զմում ենք սումինացիների կողմից ձեռագրերի վրա վերջերս զեղակված համարները։ Ծնբերում հիշում ենք Երևանի Մատենադարանում նրանց ստացած նոր համարները, իսկ փակցված զեղակում ենք մեր կողմից 1947 թվա-կանին Բուխարեստում մեր մատենադարանապետության շրջանում կազմած 150 ձեռա-գրերի ընդարձակ ցուցակի համարները։ Այդ ընդարձակ ցուցակի մի մասը ներկայումս գտնվում է Երևանի Պետ. Մատենադարանում։

5. Կանոնագիրք

Երևան, № 9488 (Ք. 6)

Թերթեր՝ 369: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Գրիգոր քահանա: Ժամանակ՝ 1621 թ.: Տեղ՝ Կամենից:

6. Յայամուտք

Երևան, № 9489 (Ք. 7)

Թերթեր՝ 589: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Մինաս և Նրա ուսուցիչը Պարսամ դպիր: Մագիսոզ՝ Նիկողայոս դպիր: Ստացող՝ Կաֆասի Դեմիրի բաղձանքով գրել է ավել Նրա կղբայր՝ Սոնա Հակոբը, որը նվիրել է Յաշի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն: Ժամանակ՝ ԺԷ դար: Տեղ՝ Կաֆա:

7. Շարական

Երևան, № 9490 (Ք. 8)

Թերթեր՝ 369: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ անհայտ: Ժամանակ՝ 1640՝ թ.: Տեղ՝ Կոստանդնուպոլիս:

8. Ճաշոց

Երևան, № 9491 (Ք. 9)

Թերթեր՝ 405: Նյութ՝ մագաղաթ: Գրիչ՝ Փիլիպոս քահանա: Ստացող՝ Տեր Հովհաննես և Տեր Պողոս: Ժամանակ՝ 1667 թ.: Տեղ՝ Կոստանդնուպոլիս:

9. Տոնացոյց և պարգատումար

Երևան, № 9492 (Ք. 10)

Թերթեր՝ 201: Նյութ՝ թուղթ: Ժամանակ՝ 1632 թ.: Գրիչ և տեղ՝ անհայտ:

10. Աւետարան

Երևան, № 9493 (Ք. 11)

Թերթեր՝ 309: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Ջաքարիա քահանա: Ստացող՝ Տեր Հուսիկ: Ժամանակ՝ 1712: Տեղ՝ Մարաշ:

11. Քարոզգիրք Յակոբ Նավեան պատրիարքի

Երևան, № 9494 (Ք. 12)

Էջեր՝ 1—1092: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Հակոբ Նալբան պատրիարք: Ժամանակ՝ 1755—1758 թթ.: Տեղ՝ Կոստանդնուպոլիս:

12. Խորհրդատևար

Երևան, № 9495 (Ք. 13)

Թերթեր՝ 26: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Գևորգ դպիր: Ստացող՝ Գրիգոր քահանա: Ժամանակ՝ 1690 թ.: Տեղ՝ Մուշավան:

13. Տոնացոյց

Երևան, № 9496 (Ք. 14)

Թերթեր՝ 132: Նյութ՝ մագաղաթ: Գրիչ՝ անհայտ: Ժամանակ՝ 1660 թ.:

14. Աւետարան

Երևան, № 9497 (Ք. 15)

Թերթեր՝ 237: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Պողոս: Ստացող՝ Սոնա Անդրեաս և Սոնա Պաղտատար: Ժամանակ՝ 1616 թ.: Տեղ՝ Յան:

15. Սէր Աստուծոյ և անառ նորագոյն մտածմանց

Երևան, № 9498 (Ք. 16)

Թերթեր՝ 170: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Սերոբե դպիր Պեարոսյան: Ստացող՝ Մտաթեոս վարդապետ: Ժամանակ՝ 1810 թ.: Տեղ՝ Խրիստուպոլիս (Սկյուսար):

16. Թշկարան

Երևան, № 9499 (Ք. 17)

Թերթեր՝ 147: Նյութ՝ թուղթ: Հեղինակ, գրիչ և տեղ՝ անհայտ: Ժամանակ՝ ԺԹ դար:

17. Թշկարան

Երևան, № 9500 (Ք. 18)

Թերթեր՝ 96: Նյութ՝ թուղթ: Հեղինակ, գրիչ և տեղ՝ անհայտ: Ժամանակ՝ ԺԹ դար:

18. Համառոտ պատմութիւն անցիցն...

Երևան, № 9501 (Ք. 19)

Թերթեր՝ 9: Նյութ՝ թուղթ: Ժամանակ՝ 1799—1800 թթ.: Տեղ՝ Կոստանդնուպոլիս:

19. Մեկնութիւն զանգամք և քարոզք

Երևան, № 9502 (Ք. 20)

Թերթեր՝ 138: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Գևորգ վարդապետ Յրանկույան — Իզմիրցի (ապա Գևորգ Լսիսկոպոս Էստեմիշցի՝ Բուխարեստի և Մոլդովայի հայերի հոգևոր առաջնորդ): Ժամանակ՝ 1823—1824 թթ.: Տեղ՝ Կ. Պոլիս:

20. Քարոզգիրք

Երևան, № 9503 (Ք. 40)

Թերթեր՝ 398: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ մատամբ Մանգաննո Ջուղայիցի: Ստացող՝ մատամբ Մկրտիչ սարկավազ տաթևացի և տիրացու Մկրտիչ: Ժամանակ՝ 1795 թ. և այլն:

21. Գանձարան զիտիկաց

Երևան, № 9504 (Ք. 44)

Թերթեր՝ 210: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ վարժապետ Մարտիրոս Թեոդորի Էրեբուլյան (Մ. Մարգարյան): Ժամանակ՝ 1839—1854 թթ.: Տեղ՝ Ֆոնչան:

22. Քարոզգիրք

Երևան, № 9505 (Ք. 52)

Էջեր՝ 654: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Տեր Մելքոն սարկավազ Մելքոնյան տի-

բացու: ժամանակ՝ 1774 թ.: Տեղ՝ Հաճընի Ս. Հակոբ Մծրնա հայրապետի մենաստան:

23. Քերականութիւն հայերէն լեզուի

Երևան, № 9506 (Բ. 56)

Թերթեր՝ 249: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Հովհաննես Ս. Անդրեասյան: Ժամանակ՝ 1867 թ.: Տեղ՝ Կոստանդնուպոլիս:

24. Հանգուցեալ Կարապետ Անուշի հաշտեմատեանք (հայաստա թուրքերէն)

Երևան, Մատենադարանի արխիվ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ՝ № 68բ: Վաղերագիր՝ № 147: Թերթեր՝ 21: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Կարապետ Անուշ: Ժամանակ՝ 1845, 1857 թթ.: Տեղ՝ Բուխարեստ:

25. Թամիրսա Կուրամին և յայրաբայսն մուզայից զրկեալ ի քնարէ

Երևան, № 9507 (Բ. 67)

Թերթեր՝ 110: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Խաչատուր Գրիգորյան-Սահակյանց: Ժամանակ՝ 1832—1845 թթ.: Տեղ՝ Մոսկով-Պուշարէսթ (Բուխարեստ):

26. Վիճակագրութիւն հայոց Ազրիանուպոլսոյ

Երևան, Մատենադարանի արխիվ (Բ. 90)

Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ № 68բ, վաղերագիր 148: Թերթեր՝ 56: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Ղևոնդ քահանա Փափազյան: Ժամանակ՝ 1881 թ.: Տեղ՝ Ազրիանուպոլիս (Հտիրեն):

27. Վիճակագրութիւն հայոց Աղէքսանդրիոյ

Երևան, Մատենադարանի արխիվ (Բ. 91)

Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ № 68բ: Վաղերագիր 149: Թերթեր՝ 26: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Ղևոնդ քահանա Փափազյան: Ժամանակ՝ 1888 թ.: Տեղ՝ Աղեքսանդրիա:

28. Անճնական բոքածորս և ինքնակենսագրութիւն Հարութիւն ալ. քանան Անդրէասեանի

Երևան, Մատենադարանի արխիվ (Բ. 108)

Թղթապանակ № 68բ, վաղերագիր՝ № 150: Թերթեր՝ 105: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ մեծ մասամբ Հարություն ալ. քահանա Անդրեասյան: Ժամանակ՝ ժժ դար: Տեղ՝ Բուխարեստ և այլն:

29. Բաղգիրք Ֆրանսերէն-հայերէն-թուրքերէն և ֆրանսերէն լեզուի քերականութեան համառու կանոններ

Երևան, № 9508 (Բ. 115)

Թերթեր՝ 268: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ հովանարար Վարդան վարդապետ Ըսկարյան: Ժամանակ՝ ժժ դար: Տեղ՝ հովանարար Վիեննա:

30. Աւետարան

Երևան, № 9509 (Բ. 122)

Թերթեր՝ 329: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Կիրակոս: Կազմող՝ Առաքել Հնազանդէնց: Ստացող՝ Թեոդոս փակակալ: Ժամանակ՝ 1265 թ.: Տեղ՝ Մաշկեօրի վանք (Կիլիկիա):

31. Աւետարան

Երևան, № 9510

Թերթեր՝ 328: Նյութ՝ մազադաթ: Ծաղկող՝ Սարգիս Պիճակ(°): Ժամանակ՝ ժՒ դար: Տեղ՝ Կիլիկիա(°):

32. Յայտատուք

Երևան, № 9511 (Բ. 124)

Թերթեր՝ 436: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Խորսր և Պողոս զղբի (մեծ մասը): Ստացող՝ Մզգեսի Հովհաննես: Ժամանակ՝ ժէ դար:

33. Հարցմունք քաղաածոյ

Երևան, № 9512

Թերթեր՝ 321: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Հաճի Խոր Քաղասացի: Ժամանակ՝ 1613—1615 թթ.: Տեղ՝ Լով (Լվով):

34. Կանոնագիրք և դատաստանագիրք Միթիթար Գոշի

Երևան, № 9513

Թերթեր՝ 500: Նյութ՝ թուղթ: Նոր ստացող՝ Մահլեսի Լուսիսաթուն: Ժամանակ՝ ժէ դար:

35. Սաղմոսս

Երևան, № 9514

Թերթեր՝ 216: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Մուսէս (Մուսիկ): Ժամանակ՝ ժէ դար:

36. Առաջնորդ նամակագրութեան զաղիկերէն և հայերէն

Երևան, № 9515 (Բ. 65)

Թերթեր՝ 180: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Վարդան վարդապետ Ըսկարյան: Ժամանակ՝ 1867 թ.: Տեղ՝ Վիեննա:

37. Պատմութիւն վսան պղնձէ քաղաքին և այլն

Երևան, № 9516 (Բ. 69)

Թերթեր՝ 20: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ՝ Բարսեղ խալաշ Մանուկի: Ժամանակ՝ 1831 թ.: Տեղ՝ հովանարար Մուշաղա:

38. Քարոզներ

Կենացը դիճացի պարտաւորութիւնքք...

Երևան, № 9517 (Բ. 26)

Թերթեր՝ 61: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Ավագիբեց Հովհաննես Փողոտեղովյան: Ժամանակ՝ 1819 թ.: Տեղ՝ յեղարէթ (Եղիսարեթուպոլիս):

39. Քարոզներ

Աստուծոյ չօրսում պատուիրանքը սասած ու գրած...

Երևան, № 9518 (Ք. 150)

էջ՝ 187: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Հովհաննես Գաղտնազոյան: Ժամանակ՝ 1823 թ.: Տեղ՝ Եղիսարեթուպոլիս:

40. Քարոզներ

Փրկչուն չարչարանքը օխոը բարօրի մէջ. ասիլիմ ու զբրիլիմ...

Երևան, № 9519 (Ք. 28)

Թերթեր՝ 40: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Հովհաննես Գաղտնազոյան: Ժամանակ՝ 1826 թ.: Տեղ՝ Եղիսարեթուպոլիս:

41. Քարոզներ

Օխոը աղցացութեան բարոզ և մէկ քանի թաղման պատճառաւ ասած պիգաի գուրոցք մը...

Երևան, № 9520 (Ք. 27)

Թերթեր՝ 59: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Հովհաննես Գաղտնազոյան: Ժամանակ՝ 1827 թ.: Տեղ՝ Եղիսարեթուպոլիս:

42. Քարոզներ

Դաս մը մանարտիկ քաղովմն ու գուրոցներ

Երևան, № 9521 (Ք. 28)

Թերթեր՝ 64: Նյութ՝ թուղթ: Գրիչ և հեղինակ՝ Հովհաննես Գաղտնազոյան: Ժամանակ՝ 1830 թ.: Տեղ՝ Եղիսարեթուպոլիս:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍԻ ՄԻՆՈՏԵՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԿԻՑ ՊԵՏԱԿԱՆ ԶԵՌԱԳՐԱՏՈՒՆ (ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ)

Ք Ա Ն Բ Ե Ր Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն Ի

Ե Բ Ե Վ Ա Ն

№ 3

1 9 5 8

4. ՅՈՒԶՔԱՇՅԱՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԱՎԱՔԱՇՈՒԻ ԱՃԸ 1955 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

1955 թ. հունվարի 1-ին Պետական Մատենադարանը ունեցել է 9532 հայերեն ձեռագիր: 1956 թ. հունվարի 1-ին հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն ամփոփում էր 9567 ձեռագիր: Այսպիսով, մեկ տարվա ընթացքում Մատենադարանը հարստացել է 35 հայերեն կամ հայաստա նոր ձեռագրերով: Այդ ձեռագրերը ձեռք են բերվել Սովետական Միության տարբեր վայրերում (Երևան, Լենինական, Ռոստով, Աստրախան, Թեոդոսիա և այլն) կամ ստացվել են արտասահմանից (Փարիզ, Մարսել, Բեյրութ): Ձեռագրերից երկուսը (№ № 9534 և 9564) լինելով 20-րդ դարի երկիր, չնայած ժամանակագրական դրսևակետից՝ չեն համապատասխանում Մատենադարանի պրոֆիլին, այնուամենայնիվ արժեքավոր բովանդակությամբ ունենալով մտածվել են ձեռագրական հավաքածուի մեջ:

Ստորև տալիս ենք ձեռագրերի համառոտ նկարագրությունը, ըստ ներթափան համարների:

1. № 9534

«Յիշողութիւններ կամ Տոմարան վիճակագրական հատառտ աեղեկութիւն տանն Մարտանց, որ այժմ կոչվում են Սիմոնեանցներ, 1780 թուականից սկսեալ մինչև 1925 թ.: Գրեց Կամիտաս քանհանայ աէր Դուկասեան Սիմոնեանց: Քարվանսարա գիւղ, որ այժմ վերանշիլի Իշեան: 1925 թ. ապրիլի 14-ին»

Ձեռագիրը սովորական զրատենյակային մատյան է, թերթեր՝ 76, մեծությամբ 34x22 սմ, գիր՝ շղագիր: «Յիշողութիւններում» կան գյուղի առօրյային վերաբերվող սեղեկություններ, նկարագրվում է գյուղի բացումը, թատրոնը և այլն: Վերջին էջերը լրացվել են 1925—1939 թթ.:

2. № 9535

«Մեկնութիւն Դուկատու Աևաարանից, զոր արարեալ է Իգնատիոսի կալիսեպոսի, [ի] խնդրոյ տեսնն Գրիգորի հայոց կարողիկոսի»

Թերթեր՝ 196, մեծություն՝ 20x14,8 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ նոսր-գիր, կազմ՝ կաշեպատ զրոշմագարդ սովարաթուղթ, ժամանակ՝ ժԸ դար:

1 № 9533-ը կազմված է ձառոցի 49 հատուկեմ պատասխիկներից, որոնք զբաղեցված էին պատասխիկների հավաքածուի № 709-ի տակ:

3. № 9536

Տաղարան

Էջեր՝ 34, մեծություն՝ 14×9 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ նոսրգիր, կազմ՝ սովորաթուղթ, ժամանակ՝ ժժ գար:

4. № 9537

«Գիրք քարոզից, ժողովեցեալ ի գրոց աստուածայնոց և ի լուստոր բանից սուրբ վարդապետաց: Աշխատութեամբ անտոն Սիմէօնի զիանկան կաթուղիկոսին և ժայրագոյն պատրիարքին ամենայն հայոց... Մեծատեւչ ըզմիտ արտագրեցեալ և օրինակեցեալ կարի զգոշութեամբ ի Յակոբայ անպիտան իբրու վարդապետէ Սանահնեցոյ»:

Թերթեր՝ 399՝ մեծություն՝ 18,5×14,5 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ նոսրգիր ու շղագիր, կազմ՝ կաշեպատ զրոշմագարդ տախտակ, գրիչ՝ Հակոբ Կոխկոպոս, ժամանակ՝ 1756 թ., տեղ՝ Էջմիածին: Ունի նորոգողի հիշատակարան — 392ա:

5. № 9538

Աւետարան

Թերթեր՝ 305, մեծություն՝ 26×17,5 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ բոլորագիր, կազմ՝ կաշեպատ զրոշմագարդ տախտակ (առաջին կողի վրա մետաղյա խաչ՝ գունավոր քարերով), գրիչ՝ Աստուածատուր, ժամանակ՝ 2012—1479 թ., տեղ՝ շիրակացի ի յեկեղեցացի ի սուրբ մեհնառանս, որ կոչի Տղասուրբ Գրիգոր, հիշատակարաններ՝ 1479, 1571, 1697, 1911 թթ.: Ունի ավետարանիչներ Նիկարներ, կիտախորաններ, լուսանցագարդեր:

6. № 9539

Ժողովածու բժշկական, արհեստական

Թերթեր՝ 141, մեծություն՝ 15,5×10,5, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ շղագիր, կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, ժամանակ՝ ՌՄԿԷ (1818 թ.):

7. № 9540

Շարակից

Թերթեր՝ 391, մեծություն՝ 12,5×9 սմ, նյութ՝ մագաղաթ, գիր՝ բոլորգիր, կազմ՝ կաշեպատ սովորաթուղթ, ժամանակ՝ ժԵ—ժԶ գար: Ունի կիտախորաններ, լուսանցագարդեր, զարդագիր սկզբնատառեր:

8. № 9541

Ա. «Ներքսածուրիւն ի արամարանութիւն Արիստակէի և քսա լատիւնացոց սումուլէ: Սումուլէ, այսինքն արամարանութիւն» (էջ 1—38):

Բ. «Սկզբունք լոնիգայի» (էջ 39—68):

Էջեր՝ 68, մեծություն՝ 21,2×15 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ նոսրգիր, նորակազմ, ժամանակ՝ ժԼ գար: Ժողովածուն թարգմանություն է լատիներենից, լուսանցքներում և բուն տեքստում հանդիպում են լատիներեն բառեր:

9. № 9542

«Գրիգորի Էռամեծի քաջ հետաքրի ի անյոյր փիլիսոփայի աշակերտութիւն Յոհաննու Որոտնեցոյ արարեալ բան խրատական և ոգեշահն և հանճարս իմաստայեղս, ի մեկնութիւն և ի գովեստ փասաց տօնից ակրտանկանաց, ի պատիւ սրբոց և ի պատանա գիտութեան ավամբաց՝ նորին աշակերտաց» (պարունակում է 41 քաբոյ):

Թերթեր՝ 334, մեծություն՝ 21×14 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ նոսրգիր, նորակազմ, ժամանակ՝ ՌՃՀԳ—1724 թ., տեղ՝ Եւզառ գյուղ, գրիչ՝ Աստուածատուր: Հիշատակարաններ՝ 1724 և 1835 թթ.:

10. № 9543

«Գիրք աղօթից Սիմէոնի Երևանցոյ»

Թերթեր՝ 20, մեծություն՝ 31,5×20,5 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ բոլորգիր, կազմ՝ կաշեպատ սովորաթուղթ, ընդօրինակված է Ս. Երևանցու ձեռագրի տպագրվելուց առաջ (մ.մ. «Գիրք աղօթից կարգաւորեալ և շարադրեալ ի Սիմէոնէ կաթողիկոսէ», Նախիջևան, 1794), ժամանակ՝ 1775 թ., տեղ՝ Էջմիածին, գրիչ՝ Մինաս Կոխկոպոս: Հիշատակարաններ՝ 1775, 1776 և 1792 թթ.: Ձեռագիրն ունի բազմաթիվ անճշակ գարդեր:

11. № 9544

«Բանաստեղծութիւն յորս կարեւորու վրաս:

Թերթեր՝ 99, մեծություն՝ 21×16,5 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ նոսրգիր, նորակազմ, գրիչ՝ և ստացող՝ Սարգիս Յովհաննէսով Խարապայով, տեղ՝ Նոր Նախիջևան (՝), ժամանակ՝ 1839 թ., հուճկար «Բանաստեղծությունը» չափածո մի երկ է վերջին դատաստանի մասին, արեւմտաաշխարհէն լեզվով:

12. № 9545

Ա. «Տեսան ներսիս արքեպիսկոպոսի Տարսոնի Կիլիկեցոյ, յորժամ չոգառ ցեպանութեամբ ի քաղաորն հայոց Առնէ ի Կոստանդնուպոլիս: Հարցումն պատրիարքի և պատալանի սրբոյն Ներսիսի» (1ա—4բ):

Բ. «Քույր ի ներսիս արքեպիսկոպոսէ Կիլիկեցոյ Տարսոնի: Պատասխանի Տուական արգելական ճգնաւորի ի մեծն Անտիոք, յորում լուծանէ զհարցումն կղերիկոսացն Անտիոքա և վասն որ ի հայք աստուածային շնորհի ճշմարտութե՛ն է վերայ բաճանայական կարգի և ժողովրդապետաց ուղիվ հաւատովն որ ի Քրիստոս» (5ա—11բ):

Թերթեր՝ 12, մեծություն՝ 23,5×17 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ նոսրգիր, նորակազմ, ժամանակ՝ ժԷ—ժԸ գար:

13. № 9546

Տաղարան:

Թերթեր՝ 19, մեծություն՝ 15,3×11 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ նոսրգիր, նորակազմ, ժամանակ՝ ժԼ գար: Ծագարանում կա 8 ստղ՝ հայերեն և հայաստա թվարքերեն, նաև Երուսաղեմի սրբավայրերի՝ խորանների և կիլիկեցիների ցանկ:

14. № 9547

ժողովածու աղոթքների և արարքների
Քերթեքը՝ 97, մեծութուն՝ 10,2×7,5 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ նոսր-
գիր, նորակազմ, ժամանակ՝ ԺԸ դար:

15. № 9548

Աւետարան

Քերթեքը՝ 209, մեծութուն՝ 28,3×20,2 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ բո-
լորգիր, կազմ՝ կաշեպատ ստվարաթուղթ, քիթեղյա զարդերով, ժամանակ՝
ՌՄԷ—1758 թ., գրիչ՝ Պողոս տիրացու, Հիշատակարաններ՝ 1758 և
1894 թթ.: Գրքի 1758 թ. հիշատակարանից՝ Շնա ևս աղիւ ժըտիայ հայցեմ
սիրիկի հարցդ և եղարցդ մերոց թողութիւն շնորհէք խոշորութեան և սխա-
լախնացո իմոյ՝ վասն զի յոյժ վշտակութեան և տառապանաց միջի կայտք:
ոչ թէ մեք և երկիրս մեր միայն այլ առ հասարակ ամենայն աշխարհ:
բովանդակ՝ զի կարի և յոյժ էր սով և սասանութիւն, որ զարեկ ցորենոյն
առ և ծախն էր Կ. (60) դուսուշ, որ անունն կայր և ինքն ոչ կայր, Զի բա-
զում աչքատք և անանկք լալով և ողբալով շրջէին ընդ փոզոցո քաղաքիս
և շուկայից [աղ]աղակելով անկեալ մեռանէին: Նա ևս լուսք ոմանք, թէ
քաղաքն անտիտ կին օմն ալլազգի զինեալ և կերեալ է որդին իւր վասն
սովոյ, զոր տէր Աստուած փրկեալ ազատեցէ, ամէն... (209թ): Ունի ավե-
տարանիչների մանրանկարներ, կիսախորաններ, լուսանցազարդեր:

16. № 9549

Բարոյական աստուածաբանութիւն

Քերթեքը՝ 329 (հին էջկալուման աստիցին 20 էջերը ընկել են), մեծու-
թուն՝ 19,7×16,5, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ շղագիր, նորակազմ, ժամանակ՝
ԺԹ դար: Թարգմանական աշխատութուն է՝ բաղկացած երկու հատորից:

17. № 9550

Մշտոց

Քերթեքը՝ 94 (սկզբից և վերջից թերի), մեծութուն՝ 17,8×13,2 սմ,
նյութ՝ թուղթ, գիր՝ բոլորգիր, կազմ՝ կաշեպատ գրոշմազարդ տախտակ,
ժամանակ՝ ԺԶ դար:

18. № 9551

Գիրք սաղմոսաց Դարի

Քերթեքը՝ 168 (սկզբից և վերջից թերի), մեծութուն՝ 9,5×6,5 սմ,
նյութ՝ մազաղաթ, գիր՝ բոլորգիր, կազմ՝ թավազպատ ստվարաթուղթ, ծա-
մանակ՝ ԺԷ—ԺԸ դար: Ունի լուսանցազարդեր, ձապավենանէ գլխազար-
դեր, սկզբնատուներ՝ զարդագիր:

19. № 9552

Աւետարան

Քերթեքը՝ 276, մեծութուն՝ 24,5×16,8 սմ, նյութ՝ թուղթ, բոլորգիր:

կազմ՝ թավազպատ ստվարաթուղթ մետաղյա խաչերով, ժամանակ՝ 1413 թ.¹
գրիչ՝ Յովնանէս (Կոլոտիկ), տեղ՝ Հերմոնի վանք: Հիշատակարաններ՝
1413 թ., ապա անթվակիր (տ... ևս Յովնանէսը ԳԻ (3000) դանկան ավի-
զաւետարանս թափեցի ի գերութենէս (275թ), և 1580, 1880 թթ.: Ունի բազ-
մաթիվ արժեքավոր մանրանկարներ, կիսախորաններ, լուսանցազարդեր²:

20. № 9553

Հոգևոր երգերի և մեղեդիների ժողովածու
Քերթեքը՝ 150 (սկզբից և վերջից թերի), մեծութուն՝ 9,5×6,2 սմ,
նյութ՝ թուղթ, գիր՝ բոլորգիր և նոսրգիր, նորակազմ, ժամանակ՝ ԺԷ դար:

21. № 9554

Մանրամուտք

Քերթեքը՝ 313, մեծութուն՝ 11,5×8,3 սմ, նյութ՝ մազաղաթ և թուղթ
(301—313 թերթերը), գիր՝ բոլորգիր, խաչերով, կազմը՝ կաշեպատ գրոշ-
մազարդ տախտակ, ներքին կողմն ունի դաժած կտորներ, ժամանակ՝ 22Զ-
(1337 թ.), գրիչ՝ Առաքել, տեղ՝ Եյսաս կայսր կողմնատայաշ: Հիշատակա-
րաններ՝ 1337 թ., անթվակիր, 1415 թ.: Անթվակիր հիշատակարանն է.
ԷԼԵՂ ՆՄԻՆ (յիշեցէք) և զվերջին ստացաւ զտուրք տառիս զՍեփանուն
կրանուար քանանայն, որ ստացաւ որո յարար վաստակոց իւրոց ի վա-
խուսն անձին իւրոյ և ի յիշատակ հոռոյ իւր և ծնողաց իւրոյ, հարն
Մարտիրոսի և մարն Գուսայճի, և աշակերտին իւր, թորսի, Եւ զիս գոս-
կաւ և ծաղկաւ սորա զՍարգիս անարժան սուտանուն քանանայ և զճնողսն
իմ զզնացեալսն առ Քրիստոս, ազգայնաւ իմովք և, ամենայն զարմիրք,
աղայնմ յիշել ի սուրբ աղաթս ձեր, և որ զմեզ յիշէ և մեղաց թողութիւն
յնզրէ նա Քրիստոս աստուած զինք յիշէ, ամէնս:

Հիշված Սարգիսը՝ Սարգիս Պիծակն է, որը ծաղկել է ձեռագիրը 1337 թ.
հետո Ձեռագրերն ունի կիսախորաններ, լուսանցազարդեր, ձապավենանէ
գլխազարդեր և այլն, Մանրանկարների օճը հատուկ է Պիծակին:

22. № 9555

Աւետարան

Քերթեքը՝ 246, մեծութուն՝ 13,5×10 սմ, նյութ՝ մազաղաթ, կազմ՝
գրոշմազարդ կաշեպատ տախտակ, գիր՝ բոլորգիր, ժամանակ՝ 1678 թ.,
գրիչ՝ Եփրեմ քանանա, տեղ՝ Էթ յերկիրս Որոտեան, ի զեղոց Աղուերձա:
1678 թվականի գլխավոր հիշատակարանում գրիչը խնդրում է հիշել ստա-
ցող Ջաքարիս եպիսկոպոսին, և եզմեծ վարդապետն զՅովնանէս արքե-
պիսկոպոսն, հորեղբայր սորին, որ բազում նեղութիւնս և քանս կրեաց ի
վերա սուրբ աթոռոյ, անպատմելի և անասելի շարճարանք, բարձր ան-
գամ ի ման մատենցաւ ի ձեռն թշնամեաց իւրոց, այլ աստուած փրկեաց
ի մանուանէ և ի ձեռաց թշնամեացն: Քանզի և էստ բազում զեղո-

¹ Տարեթիվը կասկածելի է: Ձեռագիրն ընդօրինակվել է Էթ գոսն և յանձուկ ժա-
մանակ, որ Էսքանդարն թագաւորաց Քուրդիոյ աշխարհիս (275ա), ուստի 1421 թ.
ոչ շուտ:

² Սույն ձեռագրի մեջ կային դատասկիզբներ՝ հայերեն ավետարանի մի կիսախորան
և 3 վրացական մանրանկարներ (ավետարանիչներ): Վերջիններս այժմ կազմում են
Մասնազարդերի ստորաթիղջու ձեռագրաց հավաքածուի № 34 ձեռագիրը:

րէից մոււրքս ի ձեռաց տաճկաց ի ձեռն հրովարտաք թագաւորացն և բըռնաւորացն, զոր բազում անգամ գնացեալ եղև ի դուռն շահին և յայտնեալ զիրս ազէտիցն սակս վանից մէքերոյն, զոր այլազգիքն բունութեամբ առեալ էին ի տմարդի և արձաթառէր և յորովայնամբ անմիաբան առաջնորդացն մերոցն եւ զսա սուրբ վարդապետս մեր, յոժանդակ զուով իւրն զԶաքարիա վարդապետս, որ բազում ծախիւք և շարչարանօք և յաջողութեամբ ամենազորին աստուծոյ կորցեալ խլեցին ի տանկացն զմէքերն գամենայն, զոր զրեալ և եղեալ էին նախնիքն մեր ի մէջ կոնգակի, այսինքն ի գեւղն Տաթև և Ազանց, ի Շնհեր, ի Պոս և Հայքիճոր և այլ բազում տեղիս...» (7ա—7բ):

Ձեռագիրն ունի խորաններ, կիտախորաններ, ավետարանիչներ Նկարներ, տերունական նկարներ, լուսանցազարդեր և այլն:

23. № 9556

Շարակնց

Թերթեր՝ 384, մեծություն՝ 15×10,5 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ նոսր-գիր, կազմ՝ կաշեպատ զրոշմազարդ տախտակ, ժամանակ՝ ՌՃԺԶ (1667) զրիչներ՝ Ստեփաննոս զպիր և Կարապետ երեք (հայր և որդի): Ունի կիտախորաններ, լուսանցազարդեր, մարդկանց նկարները լուսանցքներում հեռաքրքիր են տարազները ուսումնասիրելու տեսակետից:

24. № 9557

Աղօթագիրք

Թերթեր՝ 201, մեծություն՝ 9,5×7 սմ, նյութ՝ մագաղաթ, գիր՝ բուրդգիր, կազմ՝ կաշեպատ զրոշմազարդ տախտակ, ժամանակ՝ ԺԶ դար, Ունի մանրանկարներ, կիտախորաններ, լուսանցազարդեր:

25. № 9558

Շարակնց

Թերթեր՝ 334, մեծություն՝ 14,5×10 սմ, նյութ՝ մագաղաթ, գիր՝ բուրդգիր խաղերով, կազմ՝ կաշեպատ զրոշմազարդ տախտակ, ժամանակ՝ ՋԼԵ՝ (1486)—94ա, նորոգվել է 1568 թ. Մարտիրոս Հիգանցու ձեռքով (նորոգման հիշատակարանը—334բ): Ձեռագիրն ունի լուսանցազարդեր, զարդադիր գլխատառեր և այլն:

26. № 9559

Բձշկարան (նայատառ բյուրբերեմ):

էջեր՝ 518, մեծություն՝ 23,5×17 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ նոսրգիր, կազմ՝ կաշեպատ զրոշմազարդ ստվարաթուղթ, ժամանակ՝ ԺԷ—ԺԸ դարեր,

27. № 9560

Ուրարագիրք

էջեր՝ 47, մեծություն՝ 16×10,5 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ նոսրգիր, ժամանակ՝ ՌՃՀՂ (1727), տեղ՝ Կարս, զրիչ՝ Երեմիա քահանա: Ձեռագիրը կազմած է տպագիր զրքի հետ:

«Գիրք որ կուի զգօն, արարեալ սրբոյն Յակոբայ Մծրեայ ճայրակեան, բոս խնդրոյ արդուց սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաորչին՝ Արիստակիսի և վրրամիսի»:

էջեր՝ ա, բ +305, մեծություն՝ 20,5×15 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ նոսրգիր, կազմ՝ կաշեպատ ստվարաթուղթ, ժամանակ՝ ԺԸ դար:

29. № 9562

«Երգք, յօրինեալք ի Սէլիազէ Շամայեցոյ ի 1-էն օգոստոսի 1859 մինչ ց25 յունվարի 1860 ամի»:

Թերթեր՝ 143, մեծություն՝ 20×12,5 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ նոսր-գիր, կազմ՝ ստվարաթուղթ, 56ա թերթից գալիս է հաջորդ տետրակը, զբոված 1861—62 թթ.: Ձեռագիրն ունի զբաժննիչ Բերոյեվի կողմից արված բազմաթիվ զբաժննչական նշումներ և քննումներ: Պատկանել է Հովհաննես Արեւյանին:

30. № 9563

Լուծմունք նարեկի, Գէորգայ Ալեուացոյ

Թերթեր՝ 380, մեծություն՝ 16,5×11,5 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ բուրդգիր, կազմ՝ կաշեպատ զրոշմազարդ տախտակ, ժամանակ՝ ԺԷ դար, ժածկագիր հիշատակագրություններ՝ 139ա, 137ա: Ձեռագիր լուսանցքներում տարբեր բույսերի գունավոր նկարներ, կատարված ամենայն ճշգրտությամբ:

31. № 9564

Գէորգ (Եզր) Սարգսեան Խարակնց Օմնեցու (ծածկանուն՝ Նձղեն)

բաճառեղծուք յու ճննրի ժողովածու
էջեր՝ 1000, մեծություն՝ 36×22 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ ժամանակակից, նորակազմ: Ինքնագիր է, ունի հեղինակի առաջարանը, որից պարզուում է բանաստեղծությունների գրության տարեթվերը՝ 1882—1912 թթ.:

32. № 9565

Ժողովածու տաղերի, ավետարանի հետվածների և այլն

Թերթեր՝ 41, մեծություն՝ 17,2×19,5 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ բուրդգիր, կազմ՝ ստվարաթուղթ, ժամանակ՝ 1810 թ., զրիչ՝ Կարապետ, տեղ՝ Գի քաղաքն Հաշտարխանն, հիշատակարան՝ 1810 թ.:

33. № 9566

Ժողովածու տաղերի և տղարբերի

Թերթեր՝ 87, մեծություն՝ 15×9,5 սմ, նյութ՝ թուղթ, գիր՝ նոսր-գիր, կազմ՝ կաշեպատ զրոշմազարդ ստվարաթուղթ, ժամանակ՝ ԺԸ դար:

34. № 9567

Աղօթագիրք

Թերթեր՝ 141, մեծություն՝ 7,5×5,5 սմ, նյութ՝ մագաղաթ, գիր՝ բուրդգիր, կազմ՝ կաշեպատ զրոշմազարդ տախտակ, ժամանակ՝ ԺԸ—ԺԶ դարեր:

Բ Ն Ա Գ Ր Ե Ր

ԵՎ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ

ԴԱՎԹԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐԱՀԱՅՑ
ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԶԵՆԱԳԻՐ ՏԵՔՍՏԸ

Դավթի քերականական մեկնությունը հայ քերականական մտքի առաջին արտադրանքներից մեկն է: Այդ մեկնության տեքստը գիտությունը մինչև այժմ հայանի էր Նիկողոսյան Ազոնցի «Дионисий Фракийский и армянские толкователи» (Петроград, 1915 г.) աշխատությունից, որտեղ հեղինակը Գրիգոր Մազիարոսի և Հովհաննես Երզնկացու կոմպիլյացիաների հիման վրա վերականգնել և հրատարակել է հույն քերական Դիոնիսիոս Փրակացու «Քերականական արվեստ» գրքի թարգմանության հայերեն 6 մեկնությունները: Դավթի մեկնությունն զբաղեցնում է Ազոնցի աշխատության 79—124 էջերը և զբղած է թրակացու գործի երկրորդյան տեքստից անմիջապես հետո: Ազոնցը այդ մեկնությունը զայնուհանդերձ կոչել է «Դավթի փյուխոփայի Մեկնություն քերականին» և իր ընդարձակ առաջաբանում ամենից ավելի երկար կանգ առել նրա վրա:

Ազոնցի համար վերականգնման հիմք ծառայած կոմպիլյացիաներից առաջինը՝ Գրիգոր Մազիարոսինը կազմված է 11-րդ դարում և պարունակում է Դավթի, Անանուհի, Մովսեսի և Ստեփանոս Մյունկյու մեկնությունները՝ Մազիարոսի հավելումներով հանդերձ: Մազիարոսի աշխատության որոշ թեքությունները նկատելի առնելով՝ Հովհաննես Երզնկացին 1293 թ. կազմել է նոր կոմպիլյացիա: Այստեղ նա փորձել է վերացնել Մազիարոսի կոմպիլյացիայի շարադրանքի անսխառեմայնությունը և օգտագործված աշխատությունները ի մի ձուլել: միաժամանակ ազելացրել է Մազիարոսի անձատչելի աղբյուրներից քաղած տեղեկություններ և իր կողմից որոշ անհրաժեշտ հավելումներ է կատարել:

Մեկնությունների տեքստերի վերականգնման ուղղությամբ Ազոնցի կատարած աշխատանքը զյուրացել է նրանով, որ օգտագործված կոմպիլյացիաների լուսանցքներում զբղած են եղել քաղված հատվածների հեղինակների անունները: զմիարություններ կարող էին ծագել սահմանային տպերի պատկանելիության, այլև բաց թողնված հատվածների վերականգնման հարցերում: Դավթի քերականական մեկնության տեքստի վերականգնումը, որքանով որ այդ մասին կարելի է դատել նորոգյալ աճրդյան կան ձևադիր տեքստի հիման վրա, կատարված է ընդհանուր առմամբ բավարար:

Դավթի քերականական աշխատության տեքստը պատկանում է ՀՍՍՐ Միևիտյաների Սովետին կից Պետական ձեռագրատան (Մատենադարանի) № 5596, 1115 և 1746 ձեռագրերում:

№ 5596 ձևազիրը բաղկացած է 345 թևերից՝ 17×13 ֆորմատով-
կազմը՝ կաշեկտա տախտակ զրոշմադարձ, նյութը՝ թուղթ, գիրը՝ Նին բուր-
գիր, վիճակը՝ բավարար: Գրուելյան մամանակն է 1280 թ.: Ձևազիրը փի-
շխափայտան է այլ նյութերի ժողովածու է: Գավթի քերականական երկը
կրում է Վեկնութիւն քերականին խորագիրը, գրազեցում է 173բ—184ա
էջերը և վերջից մեծ չափով թևեր է: Գրելն է Միլիթար գրիչը:
Վերջին երկու ձևազիրեր ուղղաքական աչքի բնկնող յուրանտուի-
թյունները չունեն. բառերն անջատ են գրված:

Համեմատական գիտական տեքստի պակասող վերնադերը լրացրել
ենք Քրակացու աշխատութեան տեքստի և Ազոնցի վերականգնած տեքստի
հիման վրա՝ օժտելով միջակ փակագծերով: Տեքստի մեջ մեր կողմից կա-
տարված համարակալումները և այլ կարգի անհրաժեշտ հավելումները
նույնպես նշված են միջակ փակագծերով: Զակերաններ մերն են: № 5596
ձևազիրը նշանակել ենք A-ով, 1115-ը՝ B-ով, 1746-ը՝ C-ով: Ոչ էական
տարբերությունները չենք նշել:

Հրատարակող տեքստը Ազոնցի վերականգնած տեքստի համեմատու-
թյամբ զգալի առավելություններ ունի և հնարավորություն է առկա
պարելու հայ քերականության պատմության համար կարևոր մե շարք
հարցեր:

Գավթի մեկնությունը նորոշյալ ձևազիրը հնարավորություն է առկա
լրացնել այն հատվածները, որոնք Ազոնցը չէր կարողացել վերականգնել:
Այսպիսի հատվածներից զլիտավորները հետևյալներն են. 1) «Յնազարս վեր-
ժանություն» գլխի՝ զամբանակուն (ձեռքերու) և լուսնագառտական (սուտոս)
ժանութի վերժանություն վերաբերյալ տեղեկությունները: 2) «Յնազարս
տառի» գլխի՝ բառերի վերջավորություն մասին վերաբերող հատվածը:
3) «Յնազարս անուան» գլխի՝ արական և անաքտական նյութների վերաբե-
րյալ հատվածը, որից երևում է, որ Գավթի շունական արականի դիմաց
բնգնում է հայերենում երկուսը՝ արական և անաքական՝: 4) «Յնազարս
մակրայի» գլխի՝ մակրայների տեսակների վերաբերյալ տեղեկությունները
(Ազոնցը կարողացել է վերականգնել միայն առաջին երեք տեսակին վե-
րաբերող մասը):

Նորահայտ տեքստն ունի բազմաթիվ այլ տարբերություններ ևս,
որոնք կարևոր են հայ քերականության պատմության հաջգրում Ազոնցի
արած որոշ եղրակացությունները հաստատելու կամ միտելու տեսակե-
տից: Ասանձնապես հիշատակել են հետևյալները. 1) անվան թվի վերա-
բերյալ մասը, որտեղ Գավթի շունական և հայերենում երկուսի թվի բացա-
կայությունը, եթե Գավթի շունական քերականության թարգմանիչը
նույնն են, ապա հաստատվում է մեր այն կարծիքը, որ հունարենի երկուսի
թվին վերաբերող հատվածի թարգմանությունը լոկ թարգմանիչ քերա-
կանության արդյունք է և որ թարգմանիչը գրան հայերենում նորմավո-

№ 1746 ձևազիրը բաղկացած է 277 թևերից՝ 18,7×13 ֆորմատով-
կազմը՝ կաշեկտա տախտակ զրոշմադարձ, նյութը՝ թուղթ, գիրը՝ բուր-
գիր, վիճակը՝ բավարար: Գրուելյան մամանակն է 1280 թ.: Ձևազիրը փի-
շխափայտան է այլ նյութերի ժողովածու է: Գավթի քերականական երկը
կրում է Վեկնութիւն քերականին խորագիրը, գրազեցում է 173բ—184ա
էջերը և վերջից մեծ չափով թևեր է: Գրելն է Միլիթար գրիչը:
Վերջին երկու ձևազիրեր ուղղաքական աչքի բնկնող յուրանտուի-
թյունները չունեն. բառերն անջատ են գրված:

Համեմատական գիտական տեքստի պակասող վերնադերը լրացրել
ենք Քրակացու աշխատութեան տեքստի և Ազոնցի վերականգնած տեքստի
հիման վրա՝ օժտելով միջակ փակագծերով: Տեքստի մեջ մեր կողմից կա-
տարված համարակալումները և այլ կարգի անհրաժեշտ հավելումները
նույնպես նշված են միջակ փակագծերով: Զակերաններ մերն են: № 5596
ձևազիրը նշանակել ենք A-ով, 1115-ը՝ B-ով, 1746-ը՝ C-ով: Ոչ էական
տարբերությունները չենք նշել:

Հրատարակող տեքստը Ազոնցի վերականգնած տեքստի համեմատու-
թյամբ զգալի առավելություններ ունի և հնարավորություն է առկա
պարելու հայ քերականության պատմության համար կարևոր մե շարք
հարցեր:

Գավթի մեկնությունը նորոշյալ ձևազիրը հնարավորություն է առկա
լրացնել այն հատվածները, որոնք Ազոնցը չէր կարողացել վերականգնել:
Այսպիսի հատվածներից զլիտավորները հետևյալներն են. 1) «Յնազարս վեր-
ժանություն» գլխի՝ զամբանակուն (ձեռքերու) և լուսնագառտական (սուտոս)
ժանութի վերժանություն վերաբերյալ տեղեկությունները: 2) «Յնազարս
տառի» գլխի՝ բառերի վերջավորություն մասին վերաբերող հատվածը:
3) «Յնազարս անուան» գլխի՝ արական և անաքտական նյութների վերաբե-
րյալ հատվածը, որից երևում է, որ Գավթի շունական արականի դիմաց
բնգնում է հայերենում երկուսը՝ արական և անաքական՝: 4) «Յնազարս
մակրայի» գլխի՝ մակրայների տեսակների վերաբերյալ տեղեկությունները
(Ազոնցը կարողացել է վերականգնել միայն առաջին երեք տեսակին վե-
րաբերող մասը):

Նորահայտ տեքստն ունի բազմաթիվ այլ տարբերություններ ևս,
որոնք կարևոր են հայ քերականության պատմության հաջգրում Ազոնցի
արած որոշ եղրակացությունները հաստատելու կամ միտելու տեսակե-
տից: Ասանձնապես հիշատակել են հետևյալները. 1) անվան թվի վերա-
բերյալ մասը, որտեղ Գավթի շունական և հայերենում երկուսի թվի բացա-
կայությունը, եթե Գավթի շունական քերականության թարգմանիչը
նույնն են, ապա հաստատվում է մեր այն կարծիքը, որ հունարենի երկուսի
թվին վերաբերող հատվածի թարգմանությունը լոկ թարգմանիչ քերա-
կանության արդյունք է և որ թարգմանիչը գրան հայերենում նորմավո-

1 Անվան մանրամասն տես մեր «Քերականական և ուղղաքական աշխատություն»-
ների հին և միջնադարյան հրատարակում (11—15-րդ դդ.) աշխատությունը որը գրե-
թե այս ձևազիրը ձևագրե անցի տակ չենք ունեցել և հենվել ենք Ազոնցի առաջատակ վե-
րաբերակի վրա: որի Գավթի մեկնությունը պատկանելի հաստատվում է նորա-
հայտ ձևազիրով:

1 Մամանակներն տես ն. Անվան, Մատենադարանի հետազոտություններ, հատ. 1:

րիչ արձևք չի հասկացրիւ: 2) բայի լծորդութունները վերաբերյալ մասը որք ցույց է տալիս Գափթի¹ Թրակացի Թարգմանչի նման լծորդութուններն Տ խումբը ընդունելով: Եթե սա մի կողմից ապացույց է Գափթի և Թրակացու քերականության թարգմանչի նույնութան (հոփառակ Աղոնցի կարծիքի), մյուս կողմից հաստատում է Աղոնցի այն եզրակացությունը, որ լծորդութունները թիվը հասցիվել է 10-ի ավելի ուշ՝ մինչև Համամբ: 3) հոգի վերաբերյալ մասը, որից բացահայտ է դասնում, որ Գափթը միտում է հայերենում հոգի՝ իբրև առանձին խոսքի մասի դոլորթյունը: Ի տարբերություն Աղոնցի վերականգնած տեքստի՝ նորահայտ տեքստում բացակայում են դանդաղ մանրամասն բացատրությունները, որոնք, այսպիսով, Գափթին չեն պատկանում: առկա է միայն այն մասը, որտեղ Գափթը նշում է, որ թարգմանության մեջ հոգի վերաբերյալ հատկապես զբոսում է միայն լրիվության համար (սովան զակզիզ լիլոյոյ): 4) զերանվան մասը, որտեղ Գափթը զերանունները որպես ամենաբնիկանուր բառեր համեմատում է մարգ ստի նուս, որը իբրև անուն արվում է բոլոր մարդկանց ընդհանրապես: միամտամանակ այստեղ ավելի պարզ կերպով Գափթը հայերենին հասկացնում է Յ հոլով՝ նշելով, որ զերանվան նորմման մեջ այդ ավելի ստույգ է երևում: արանով էլ ավելի է ներքվում Աղոնցի կարծիքը հայերեն արատում ավելացված Ծ-ը հոլովի՝ լիկ կրկնազարթություն լինելու մասին²:

Աղոնցի հրատարակած տեքստի և նորագյուտ ձևագրի միջև կան բազմաթիվ այլ տարբերություններ ևս, որոնք ավելորդ ենք համարում մանրամասն քննել և որոնք ավելի անբարձեղա են զարձնում Գափթի մեկնությունը նորահայտ տեքստի հրատարակությունը:

Գափթի մեկնությունը պարունակում է հայ լեզվաբանության, արվեստի և փիլիսոփայության պատմության համար կարևոր նյութեր:

Մեկնություններ ֆեբուկանին

Յերկուց իմն պատճառաց մարդոյ զոչացեալ հաստատեցաւ¹ ճնութիւն յուզոյ և ի մարմնոյ, և սոցա արուեաա որոշեալ առանձինն ըստ ինքեանց, սղւոյն՝ բանականն և մարմնոյն՝ զարձնականն, բայց հաստատութեամբ առ միմեանս կապակցեալք, մինն՝ մտածութեն ստաշնորդելով և միւսն՝ զնոյն գործովք կատարելով²: Եւ ձեք երկուցոնց ըստ երկց որոշմանց՝ բարոյն և շարին և միջակին՝ Բանականին, որ է բարի՝ զիրք ինչ և կամ երկք՝ հոգեւորք, չարին՝ թովշութիւնք և կախարչութիւնք³, միջակին՝ մբմունջք և նմանք⁴ նոցին: Իսկ զործականին՝ ազդասկարք շարնետիցն հրանսութիւն և դարբնութիւն⁵ և նմանք սոցին⁶, և չարին՝ զեղ մահարեքք և զործիք, իսկ միջակին՝ աղեզնետարութիւնք և զեզագաբեղն¹⁰:

1 Գափթի մեկնության վերաբերյալ մանրամասնությունները սևս մեք վերևում հիշատակված աշխատության մեջ:
 Տարբերելովսմներ.— 1 B Սաղարք. 2 A հաստեցաւ. 3 C մինն. 4 B զործելով և կատարելով, C զործով կատարելով. 5 EC երգ. 6 C թովշութիւն և կախարչութիւն. 7 C նմանազք. 8 A հրանսութիւնք և զարբնութիւնք. C հրանսութիւնք և զարբնութիւնք. 9 C իւր. 10 C մեզագաբեղն:

Եւ թողով արուեստարիս՝ զչարին և զմիջակին խնդիր՝ վերաբերել զբարոյսն: Եւ քանզի արուեստիցն սնն է կայուն և սնն անցական, սնն հասարակաց և սնն առանձինն, բանականիս կայուն և՞ հասարակաց՝ զիրք և անցական¹¹ մբմունջք և իւր մտածութիւնք¹², իսկ զործականին հաստատակաց և կայուն ըրեղք և հանեալ ջուրք, անցական և առանձին զուղեւաբեալք զործք:

Բայց հարցեալք ուրուք զսահման արուեստիս, զոր աւրինակ, եթէ ասասցէ՝ ճիջնչ է մարգձ, լիով պատասխանեալ ստի՝ ցկենդանի բանուոր մահականացուս: Կենդանեանն՝ ընդ բնու կենդանին¹³ դասեցաւ, բանականն՝ ընդ վերին գաւրութիւնն և մանկանացուսն անջատեցաւ¹⁴ ի վերոնցն: Ակաթ թէ ոչ այսպէս, տգիտանալ¹⁵:

Նույնպէս գիտութեամբ¹⁶ այնմ թէ՛ արուեստ է բազկացութիւնն¹⁷ ի թողմանէ հախակրթեալ¹⁸ առ ի պիտանացու ինչ իրս որ ի կենդանգումս: Թողկացութիւնն իբր թէ ի բազկաց միացեալ ըստ առակի¹⁹ ստաշնանդութեան, վտանգի ոմն ստի զտոյ բայի և սնն անուան, միւս այլում²⁰ մտօին ստտի բազկացաւ արուեստ: Իսկ ի թողմանէ հախակրթեալ²¹, որպիսի ինչ, զի զոր ինչ կերտ որ²² կրթելով և յայլլէն ևս մնացելովք²³ զկնի իւր եթով ասպագայիցն: Իսկ պիտանացուս՝ զի բարբ ինչ ի կենցաղումս արուեստիս ասաջագեալ²⁴ ունի զտեղի:

Արդ նարկաւորարք բանական արուեստիս ստաշնորդութիւն հնդիւքս այսպիսիք²⁵ կտաարբի՝ գիտուարութեամբ, հայազատութեամբ, վերադարուն վարդապետան և ըստ մտօին բարձմամբ, յարուսն և²⁶ աւգանակարն:

Գիտուարութեամբ՝ մտածութիւն²⁷ իմն՝ ըստ անշնութեան առակի և միւսզամայիս ստաշնատես խոնականութեան²⁸:

Իսկ հարազատութիւն՝ ոչ աստարս ինչ և այլևայլս, քան եթէ համբոյրս և հարազատս դատացուածն²⁹ առնել:

Այլ վերագիրն՝ զի բուսական է միով նկարագրին զամենայն զբոյն գիտել զմիտս, որպէս ի Քերականութեանն կամ ի Գործոց ստաբուրցն է յայտ:

Բայց վարդապետականն՝ յերկուս իմն ունի ձեւ, որ է կտաարբիւց զորձ կամ զբոյնացութեանն բուսն նարկանել և իշմանել ընդ արարածս արւինակ իմն ընդ աշտիման յաննատ տեսական, և կամ ստտի զարձեալ անդրէն³⁰ էլյաներ:

Սոյնգուճակ և ըստ մաղի³¹ կտաարումն՝ թէղէտ ի քերականութեանն սկիբոս աննելով ստաշնորդէ մինչև ի վերջին մասնն և կամ ի վերջէ մասնէ մինչև ի գլխաւորարոյն սկիբոսն, յարում ըստ առաւել քաջայայտութեան և ձանաւթ կացուցանելոյ դատաշարիկայն³² լրագագ ընտանեակայ և աւգ սակարն:

Տարբերելովսմներ.— 1 C արուեստարիս. 2 B է. 3 A անցականն, C անցականք. 4 AB մտածութիւնք ինչ. 5 B զուղեւաբեալք. 6 B ի նորմման. 7 A կենդանիս. 8 B գտատես, C գտատ. 9 C սոցէս է նս. 10 B սոցլոսութեամբ. 11 B բազկացութիւնք. 12 C հաստեալ, C գտատ. 13 C անհի. 14 AB այլ ոմն, 15 AB նախակրթութեան. 16 B ինչ է զբոյնք, 17 C անհի. 18 C անհի. 19 AB այլ ոմն, 20 B անհի. 21 A ստաշնանդութիւն. 22 A յայլլ ամէն ևս մնացելովք. B չիր, C յայլլէն ևս մնացելովք. 23 A ստաշնանդութիւն. 24 A աշտակի. 25 B յարում և, C յարում և է. 26 B մտածարք. 27 C խոնականութեան. 28 A սպագածն. 29 AC անդէն. 30 B ստտ ստի. 26 A գտաաջ կրթարիկայն, C գտաաջ արիկայն:

թիւնս լուծանելոյ, որք ուղղագիտութեանց՝ անուամբ կամեցան զիրեւանցն ազգաբազմանել զվրիպանս, ի ստուգիւն քննութենէն զատելոյն՝ յանգիմանի աւատարտի խոսնանածն:

[Բ. ՅԱՂԱԿՊ ՎԻՐՈՒՆՈՒԹՅԱՆ]

Արդ զինչ է վերձանութիւն ըստ մեզ և կամ որպէս ըստ իմաստնասիրացն, քաջայայտ է: Բայց զարժանալ զայ ընդ արուեստարիս՝ զի յառաջ սասց զտղոյն՝ մասունս, մինչև տարեալ հասուցանել յանձնատ, ուստի առուեսաբն՝ շահեցն մաստակարարիցի ազգանս:

Եւ զի՞ նախահարգել վերձանողութիւն զերդողաց և ապա շարադրաց. նախ՝ զի ամենայն արուեստար զիրքն կամի յարդուն ցուցանել⁵, երկրորդ՝ զի նախադուսն⁷ իսկ⁸ և սկիւրն քանական արուեստիս զիրեւանցն ասեն⁹ լինել զերդողքն:

Ըստ որում ապա զեմթաղութիւնն¹⁰ իմանալ է¹¹ նմանութիւն ներքոյ կայ¹² զիմաց ձեռով¹³ և ձայնիւ նմանապէս, որ¹⁴ գործ է քննելըզդիւն ըստ քաջութեան¹⁵ հանդիսի¹⁵, ի յանգզնութենէ և յերկչոտութենէ խոյս տալ և միայն միջնակին սպասելով՝ յորժամ իրախտական զայցէ ըսան, և ձեն ըստ այնմ քննիւնուիր. և եթէ խանդադատական՝ ըստ այնմ, զի և իւր¹⁶ և վասն որոյ բանն է, արութիւն ծանխից:

Նա և ըստ ստոգանութեանցն, ին ուղիղ վերձանիցի¹⁷, որպիսի Պաւղոս¹⁸ և գայտ մի ըստ միողէ զիւր արուեստն եցոյց լողին. ապա թէ ոչ նա որպէս էր լուսու, այլև ինքն ծաղկ եղև¹⁹:

Իսկ ոչ ուղեղ տրուել²⁰ ըստ աւրինակի չար²¹ խոնակերի զանգաման ոչ ուղիղ բարձանել²², որ է զմիտս ի մտաց և զբան ի բանէ զատուցանել, զի մի պարունակեան ի նմա միտք յայտնեցին, և ի խողէն զանխոյցցոյց և ինքն անարուեստ ցուցաւ:

Մինչև ցայս վայր ասացուածն²³ հասարակարար պիտանացու բոլոր քանական արուեստարաց. իսկ յայժմեակ զիրեւանցն ձեռնարկութիւն ի մէջ առեալ զերդողացն:

Վասնզի ողբերգութիւնն ի հայրուս է²⁴, իսկ ըստ հոռոմի բարդամնութեան նոխազերգութիւն ստի առ ի պաշտանն առնել Դիոնեակոյ ուսմենն աուդի որթոյ, որ է պատմութիւն յայձնի: Եւ է որդերգութիւնը ոչ աշխարհական, բան թէ արարած զերդողական զքաջացն գործեալ²⁵ իրս, զոր պատմեալ է առաքապէս՝ հանգոյն գործեցելոցն զերազանցութեամբ, ամենայնիւ զիցապնարար և ոչ կադո ի կադո²⁶ և քամանելիս:

Իսկ կառակերգութիւնը²⁷, որ էն²⁸ արարուածք²⁹ զերդողացն ոմանց յանդիմանութիւն և յոմանց՝ յաւժարութիւն, որ է³⁰ իրաստ բազուս ունի յինքնան. աշխարհարեւն՝ զի ամենեցուն յայտնի լինիցի:

Տարբերեցվածներ — 1 A ուղղագիտաց. 2 C գտնելոցն. 3 C արուեստար. 4 A սոցուցն. C սորուն. 5 B առանկ սպալէս. 6 C յարկեցուցանել. 7 C նախադրուն. 8 C չիք. 9 AB չէք. 10 AC զինթաղութիւն. 11 AB է իմանալ. 12 C քերական. 13 A ձեռք. 14 C սոր. 15 AB հանդիսի. 16 C զի այն սեղի և էր. 17 C վերձանեցի. 18 C Պաուլոս և ոչ Պաւղոս. 19 C եկաց. 20 A արունկով. 21 C եղար. 22 C յայչել. 23 AB արարուածս. 24 C չէք. 25 C գործեցելոյ. 26 C կադո ի կադո ինչ. 27 C զկառակերգութիւն. 28 C որ և նա. 29 A արարուած. 30 BA չէք:

Եւ զամբանեմանն է զերեզմանական, որպէս թէ աննեղեղ ձեռով և ձայնիւ յանկարծազէլոյ ինչ հասանել սոյո լուրեմն, ըստ որում և ի վերձանելն է վարել ճտտարս¹ նմանութեամբն:

Իսկ քաջութիւնի տաղ ստի համերականն², յորժամ յարմար³ բարիք և ոչորակարք ի սկսածնէ մինչև յաւատարութեամբ՝ զմիտան աւարտեալ բերեցէ և զչափու Բայց ստի և բուրբակ սասց⁴, յորժամ ստաջարկութիւն մտացն երկարացոյն իցէ, երկրորդ ստաջի⁵ սկիզբն ի բազաձայնից և կամ ի կրկնակէ հաւիցի⁶, զի զանգայտն⁸ և զմեծատարն զործեցէ երկայն. իսկ մեծակերթ վասն երկոյնութեան ձայնին ասմանեցաւ ողբերգական:

Այլ քնարական բերգութիւնն⁹, որ է մասն իմաստասիրացն ըստ ստեղծարարութեան¹⁰, ըստ երկրաշարժականի ունի հանգամանս ըստ թուականին, զի զգոչնակութեան ձայնին զատինն և զաղիսոյն¹¹ ի ներքոյ իրան համանման և ոչ աւտարտի¹² ինչ բերեցէ:

Իսկ խանդադատականն կամ առ սիրելիս երկի և ճնողաց՝ առ մանկուն և սյապէս¹³ ըստ նմին, եթէ նայնոյսի¹⁴ սեղի ինչ զիպեցի¹⁵ յընթեանոյն¹⁶:

Արդ որ ըստ ստացեալ ստոգանութեանց, էթէ մի ըստ միողէ այլոց ձեռն ոչ պահեցէ¹⁷ զխորութիւնն, զարիտպէս զերդողացն զպայտղութիւն և զբան տաղալ է զիւր ունակութեան արուեստն ի վերձանելն ծիծաղելի երևեցուցանել¹⁸,

[Գ. ՅԱՂԱԿՊ ԱԼՔԱԳԱՍ

Բացազանչութիւն յուրակի սեռ իմանի, յանդի հասարարպէս տնչնչիցն և շնչաւորացն և բանաւորացն է, իսկ ուրակի միայն բանականս՝ առ ի պատկանաւոր ունեղոյ ձայն և սմանց ծանաթ լեալ ստ ի կրթութենէն, որպէս ի յունական լեզուին. իսկ այլ ազգաց ոչ կո:

Եւ թերևս տարակուսեցի ոք¹⁹, թէ շեշտ վերացման աղաղաւ ստի ոչորակ, իսկ բուքն ընդէ՞ր. այնու զի²⁰ որպէս նա ի վեր հանել, սա ի խոնարհ նմանապէս ինուցանելով²¹ հարթել, որք ի մի սեղ եկեալ բազկացուցանեն զդարոյցիւն. ըստ առակի՝ ծայրիցն՝ ի սպիտակէն և ի սեպն գոչն. իսկ ընդ մաս և ընդ կեանս ոչ է միջոց:

[Դ. ՅԱՂԱԿՊ ՎԵՏԻ]

Նախադասելով սորա զուրակին, քան զիման, ոչ ըստ պատուականութեան, քան եթէ ըստ սեղոյ, քանի նախաւոր է յասացուածին նախ ոչորակին և ապա կիտին ունել զկարգն:

Իսկ զի՞ սասց զերբաբանչիւր ոք ի կիտիցն յառաջագոյն արձեատիւն. նախ՝ զի ասմանաւ զերբաբանչիւրոցն բնութիւն ծանուցել, երկրորդ՝ զի սեղեաւն և ձայնիւ զաւարտել կէտն իբրև զՊաղատար, իսկ զերկուսն իբրև զպատարար նորին²², աւրինակ իմն զպատկանելն և զտառակեալսն այնորիւք կուլ²³ ունակութիւնք²⁴, իսկ չափաւորն²⁵ պարզարար:

Տարբերեցվածներ. — 1 B հմարան. 2 A ունրական. 3 A երկար. B յերկար. 4 C յանկար. 5 C սոցուցանալ. 6 C աւղին. 7 C հաւիցի. 8 B զանցեան. 9 C երկարութիւն. 10 C ստեղծարարութեան. 11 BC աղայն. 12 A աւտար. B աւտարտի. C աւտարտիս. 13 B. 14 A այս. 15 A նայնպէս ի. 16 B զիպեցի. C հանդիպ. 16 AB չէք. 17 BC պահեցէ. 18 AB յարկեցուցանել. 19 AB չէք. 20 AB այս է զի. 21 AB զիջուցանելով. 22 AB չէք. 23 C չէք. 24 B նախակութեամբ. 25 A չափաւոր է:

Նւ եւ նանգամանք բնակիտիս մի ըստ բացարձակ ձայնի որպէս սոչ շունքս՝ և որ ի կարգին է. և միւս՝ յորժամ ի միջակիտին՝² նանգիստ անուցու, երթեալ ի ստորակէան, ուստի պտտարստարար ի կէտն երանդեց ըստ ստակի ճանապարհորդութեանն³: Եւ ստորակիտին է և՛ այս՝ ունել զլացարձակն և սմս որպէս ի՛ սոչ սպառէն աստբեալ նմ՛ս, երկրորդ⁴ յորժամ պտտարստանայ ինչ կտրուտանայ բանն, ըստ այնմ՝ շինծ պիտոյ է ի քէն միտրել և գու աս իս գասս:

[Ե. ԵԱՂԱԳԻ ԸՆԿՆԵՐԻՒԹՅԱՆ]

Յեա որոյ դնաներդութիւնն ստելի է, զի ոչ եթէ ի նարկուսարացն է մասանց արուեստիս⁵ որպէս և այլքն, այլ աս կրթութիւն մանկանց:

Եւ նազնեկրդութիւն ըստ նոստմին⁶ ասի⁷ գասազանեկրդութիւն, վասնզի ստղենի գասազանու, զոր փոխանակ սուգելոյ կուտին, որպէս սանն երկիր բուսոյց, պար զլով⁸ Ապոլոնի երզնէն⁹ գնամերական շերթածան, վասն խնդրելոյ շնորհին որ ի Համեթին է ասացեալ շերդածացն, որ զանխոյսցեալ վասն միաշարութեան¹¹, բարձունու մե զործեցաւ յազազա զիբաւ ուսման մանկանց յերկուս զիրս յեղիտական և յիգիտական¹² ի բանն և շորս ճառն. քանզի մանկանց է խրոխտելն և սրամտելն ոչ¹³ բարբոթք, այլ զբարբոթք¹⁴ նախանձ և զբանական ունել նդար զտարութիւն խորհրոյն, վասն այնորիկ բարձանմամբ ճառքն, զի բժշկեսցին միտքն առ ի յամբողջ պատասխանելոյ առ ի յարցուածս¹⁵ յորում է ճառին և մի վրասեալ պարխեցէ¹⁶ անգիտանալովն ի քաղցր շահէ¹⁷ ուսումնասիրութեանն¹⁸:

[Զ. ԵԱՂԱԳԻ ՏԱՌԻ

Արդ և յայժմ սիկարն արարեալ արուեստարիտ¹⁹ վարդապետութեան քննեաց զմասունս և զմասանց մասունս, իսկ այժմ բուռն նարեալ զնրութոյն զի առ փոքր իփքբ ելցէ²⁰ ի վերին կասարեղազոյնն²¹:

Եւ զի՛ ստէ յազազս տառի և բուռն նարեանէ զբոյս. քանզի տառզ անմարմին իբր թև բանի նշանակ, զի գիտելի կացուցանէ զբոցն զբոնն, որպէս զայրին զայրն. իսկ նախապետալ տառիս արեիտակ ի մե ըստ պատուոյ, իբր սղին քան զմարմին լաւազոյն²²:

Բայց բազմութիւն զբոյս, մի՛ զի անարուեստ խասոք և բարբաբիկան լեզու, և երկրորդ՝ վասն թաւութեան²³ գոսն կարգել ի գիրն որք ըստ խաւսիցն յարմարին:

Եւ զիրք ի քերելոյ և ի գծելոյ ըստ նասաստուն յարացոյցի և Հումբոսն կոչի նարկանելով նետիս զգորշապարզ Դիմեղեկայ Պարիտի²⁴:

Եւ զի՛ սասց կրկնաբանելով գտասու, ցուցանէ զարբու մե և զմիաբանութիւն զբոյս և ձայնի նանգոյն տարբրց²⁵ ընդ երկրի և ընդ կենդանիս

միաշարութեան¹. և դասութիւն² զի երբեմն յար ստի և երբեմն այլ, միայն իրն և միոյն այլն գտնելով:

Եւ սապ արշելով զձայնաւորս ի բազաձայնեցն իբր պատուական³ և պատանատ ձայնի յարմարման, զի և ըստ ինքեանց և ըստ դայլուն խաւսելոյ բաւականանան⁴ նշունն և բան յագուստ⁵ պտտկանելի⁶:

Եւ այնուհետև կամեցեալ դանազանել և դայլուն, ի ձայնաւոր որոշմանն⁷ այսր⁸ գտասնէ զէն և զով⁹ զընտրեալու երկարան, յորս թէ՛ և՛ խաւսն ի թէ՛¹⁰ ոչ ձայնորոն, ոչ երբեք անփոփէն զիբեանցն ձայնս¹¹: Եւ զոյն և զնչ և զի՛ւն քնութեամբ սուզ եցոյց, որք ոչ երբեք թողան զիբեանց չափն: Եւ միջակա գտասնելոյ սորս զերկամանակն՝ դայլ և գիք և զին, որք ի ձգելն երկարիցն նաւասորք և յանխոփմանն՝ սղեցն, որպէս ոչ կարալ գտեղի, վասնզի ոչ նամանգամայն երեքին¹² ամանակիքն ստին, այլ երբեմն մի և երբեմն երկուս¹³:

Իսկ սառջաղիբքն ոչ աս բազաձայնն են, քան եթէ աս ձայնաւորսն քանզի այլ ձայնաւորքն կարեն ինիդ և ինիսդ սառջաղիբ լինել, իսկ սոքս ոչ ևս:

Նոյնպէս և ինգ ինիքի¹⁴ կարէ լինել ըստ ցուցելում արեիտակի:
Նա և երկարբարոք երկու ձայնաւորաւք ի մի սանն լեալք, երկու նշանակալ ձայնի ցուցանեն:

Ըստ որում գիտելի է և զբազաձայնեցն նանգամանս, քանզի արեիտակ ինի զիցի սառջի. միտք մարդոս՝ տառի և զգայութիւնք՝ ձայնաւորաց և այլ անգամք մարմնայն¹⁵ բազաձայնից: Արդ որպէս սմանք յանգամոցն ստուտն սուգեականութիւն սան զգայութեան և այլք զուզնաքեայ և կէտք զմիջինն, նոյնպէս և բազաձայնքն, նարբք սաուել սուզեն բազաձայնութեան¹⁶, իսկ ստուաքքն նուազ և միջակ գնասարակն երկացունց:

Բայց ոմանք ի բազաձայնիցն զկիտաձայնին աս ձայնաւորսն¹⁷ զեկուցանեն նանգամանս ի սուլմունս¹⁸ ի սրմունջս, և այլք վաստաձայնք¹ ըստ ստակի սղբերդակին, զի նարկուսարապէս արուեստն զբազաձայնութիւն խնդրէ:

Նա և կրկնակաց ձանգամանք այսպիսի. յորժամ մի գիր բուական լիցի ունել զերկուց տեղի, քանզի ստուածազգեաց²⁰ և սասուածազգեաց²¹ մին զերկուց և մին զմիտ լնլով գտեղի:

Տի նա և նա ի բնութիւն իմանի իբր թէ խոնասարոյն, և արուեստն զանմարանալն և զնուսասանալն, իբր թէ նոցն² յեղգանէ: Իսկ վախճանականք անուանց²² ի նոտմին և՛ յարականին, և՛ լիզին ունի կշռապէս²³, բայց ի մերումս անորիչ և յանբաւս նանգեալ²⁴,

Տարբերեցվածներ. — 1 C շունչ. 2 C ի միջին կիտին. 3 C ճանապարհորդին. C լիք. 4 AB երբորք. 5 AB արուեստարիտ. 6 B նոյն միւս. 7 AB լիք. 8 C պարզեան. 9 AB կրքի. 10 C միոյ արուեստի արութեան. 11 AB յեղիական և յիգիտական. 12 BC լիք. 13 BC ոչ բարբոթք. 14 BC ոչ բարբոթք. 15 C յարցուած սակ. 16 B պահեցէ. 17 C անգիտանալովն ի քաղցր շահէ՛ լիք. 18 C ուսումնասիրութեամբն. 19 B արուեստարիտ. 20 C կեկեցէ. 21 C անգամազգեստ. 22 C լաւազոյնք. 23 A թագաւորութեան. 24 A լիք. BC Դիմեղեկայ (C գիտեղեկայ) սաղաքիւն. 25 B տառերացոյ: C սարեկք:

Տարբերեցվածներ. — 1 միաբուութեան. 2 C գտասնորութեան. 3 A պտտեական. 4 AB բուական. 5 C կամ անշարժաւոր. 6 B պտտեական. 7 C պարք. 8 C թիւն. 9 C և կամ. 10 A երկք. B չիք. 12 A երկք. C երկրին. 13 B երկուն. C երկու. 14 B էինն. 15 A չիք. 16 AB ցոյնաձայնութեան. 17 C ձայնաւոր. 18 A սուլմունս. C սրունս. 19 A զառ ձայնք. B գտասնայնք. 20 C ստուածազգեաց. 21 C ստուածազգեստ. 22 C արուաց և կաց. 23 AB չիք. 24 C նաւասոր ունի յարապէս. 4 B անկեալ. C անբանել:

[կ] ՅԱՂԱԳՄ ՎԱՆԳԻ

Արդ իբրև եղևտ արուեստուորն զնութին և կցոյց զհանգամանս ձայնաւորացն և բաղաձայնիցն, կամի ի սմանէ աշխես մեծադոյն յարմարել շինուած, որ է վանդ¹

Իսկ զի՞ ճառէ զվանդէ և բուռն հարկանէ զփազատութենէ. զեկուցանելոյ ազգապէ՞ զնութին երկացունց՝ զվանդի, իբր թէ ի միոջէ կողմանէ ձայնաւորն վանդեալ² իցէ ի ձայնորդացն, իսկ փազառութիւն՝ շուրջանակի. Իսկապէս է բնոր ձայնորդան փազեալն՝ բնոր միումն կամ բնոր երկուս, իսկ պիսակն³ սոսկ ա և կամ և⁴:

[բ. ՅԱՂԱԳՄ ԵՐԱԿՐ ՎԱՆԳԻ]

Եւ յորժամ ծանոյց զվանդին բնութիւն, զեկուցանէ այժմ զբանխանութիւն երկարիցն և զկարգ բնութեամբ և զգրութեամբուն⁵ միանգամայն, թէ նրբան պր երկցազոյն ունի աստիճան:

[1] Արդ սկիտքն բնութեամբ⁶ երկարն է ինքնարա⁶ և անկարաւտ ձակցութեան ձայնորդի, սակա՞ որոյ և առաջին տեղոյ հասաւ:

[2] Իսկ երկամանակքն վասն երկարից և ողից զոյով⁷ պատճառ. երկրորդ նորա ցուցաւ:

[3] Այլ երկարբաւ, զի յերկուց խառնուածոց ունի պատուականութիւն⁸ յերկայնութիւն¹⁰ թէպէտ ոչ զերազանցեաց քան զերկամանակսն, համայն երկրորդին դառեցաւ:

Չկնի օտցա զբութեամբ:

[1] Որոյ առաջինն ազց, իբր զի միամար ոք զերկուս ձայնորդան ձգելով զինի¹¹ ինքեան¹¹ գասեցաւ, թէպէտ և ոչ նանդոյն առաջնոյն, սակայն առուելեալ¹² զեր զինիսն:

[2] Որում բնագլմ է ատարակն, զի որպէս յազցիցն պցան և զդատն յառաջկոյս ամփոփեաց այլն, իսկ ի ատարակին դառնն և գրէն և սո վերջին այլն. այսպէտ, զի մին միշտ առաջագիր կարէ լինել արեւն ըրին արեւնակ իմն արգալ. և ուր այս զիպեցի, հարկաւոր է կտուսն դարեւն և գրէն վերջնու՛նն ձայնաւորին տալ: Իսկ զի սուղ¹³ և սղացեալ ստի, մի զի սուղ է այլր և բոտ երկամանակի սպանայ ի սեղուոյ:

[3] Երկրորդ¹⁴, զի հրատար մատուցանէ զբարձանու՛նն զարբէն կորար եջիզ և ինիդ ի ձայնորդաց պատճառաւ, զի ոչ կարէ երբէք թէզ կնեիդ առաջի գասիլ բնագլմ ազցին և ատարակին. միումն՝ զի յառաջկոյս ամփոփեաց զբաղաձայնսն. և միւսումն՝ զի ի վերջ¹⁵, զի պարզ ձայնորդ է կնեդ:

[4] Նոյնպէս կրկին ձայնորդք միմեանց ընդդէմ¹⁶ են. ճեղիկն, զիկն գաւրութեամբ դայն եջին ետ ձեռն, իսկ կտուսն՝ ինիդ:

[5] Բայց ազց և¹⁷ կիտի¹⁸ և դաւրութեամբ ընդ այլրին:

[բ. ՅԱՂԱԳՄ ՍՈՒՂ ՎԱՆԳԻ]

Այսպէս զնեւով բնութեամբ երկայն և սուզո, իբր զձայնսն¹ քննեաց. և կն² զմիջոցն, կամի արդ զսուղ վանդիզ վերարեւել³ հանգամանս⁴:

[1] զնայնիկնսն⁵ է բուն սղիցն⁵ յեջ⁵ և⁷ յոյն⁷:

[2] Իսկ՝ զմիւսոս⁶ յայլէ երկամանակ⁶ ամփոփեցելոյ⁶:

[ծ. ՅԱՂԱԳՄ ՀԱՊԱՐԱՆ ԵՐԱԿՆԵՐԱՅԻ]

Յետ որոյ¹⁰ և հասարակ լինի բոտ երկս յեղանակս վասն զերութեան¹¹ իմն գտեալ ի Համբրունէ, զի մի միտք ինչ բանի գանխալեալ ի գվաւորին չարօցն ծածկիցին, որ հասարակապէս բոտ չարօյ¹² յերկայնիցն¹³ և սղիցն մատուցանէ ի սեղիս ււժանգակութեան¹⁴:

[1] Եւ է առաջնոյ յեղանակին հանգամանք սյապիտի. յորժամ առէ շինձ բնաւ[ւ] ևս ոչ իրիք դու պատճառ, արև, այլ աստուածքն: Արդ առաջի վանդից տեղի ի բնու. իսկ առաջ, թէ բնութեամբ և թէ դրութեամբ միշտ պերկայն¹⁵ և կթ խնդրել: Իսկ երկրորդ վանդ¹⁶, զի ի ձայնաւոր երկայն յանդեցու և երկարբաւուն և զմին¹⁷ յարուցեալ¹⁸ են, խորտակելով զգա և արջելով սաստկաբար արբինակ իմն զալիս ծովու վէճ պատահեալ: Իշխանութիւն ևս ասեն և սուղ, որ է սուղն:

[2] Իսկ երկրորդ՝ Պատարակ, ինձ հիքիս կարի յոյժ սերեցեալ անձինն: Վասնզի սովորութիւն է նային¹⁹ զարբէն մտմոյ²⁰ երբեմն կապանայ և երբեմն խոտանաբ: Արդ առաջին վանդից կապանաւով ընդ թալլ եղ զերազանցել անձայնից, զի արասցէ երկայն: Իսկ երկրորդ վանդից խոտանաւով դատող զարբէն²¹ մտմոյ զուրա արզել զվատանայն ասնելով սուղ, որ է սուղն: Եւ յորժամ սղացուցանել բոտ այժմ արբինակի զվանդ ձայնաւորի պէտք են և կամ սղի բոտ ոյլ²² սղացելոյ բոտ երկամանակին, զզուշանաւով յայլոց ձայնաւորացն և զնայնի և զվատանայնի զնոյն պահել խարութիւն:

[3] Իսկ երրորդ²³ զնեւոր ոչ խարեաց խոշորն թէպէտ յումոյ էր: Յորժամ երկրորդ վանդին ձայնաւոր սուղ զիպիցե²⁴ միով բաղաձայնի և բանն երկուք վանդիք միայն զկատարու՛նն անուցաւ²⁵ և շարժող վանդն է ձայնաւորէ հալիցի, իշխանութիւն է քեզ ասնել համբոյք, թէպէտ և սուղ է բոտ այլում կարծեաց. և հաստատի այս, զի ամենայնի ինչիք թէպէտ և փոքր իցէ, կատարելութեան²⁶ է այստիցի շաղաշարաց:

Յայտնեն և պատմութիւնքն առաջնոյն Պրիմաւո Տրովպի²⁷ և Պարթս,²⁸ որոյ զկնեն յամիշտակեալ էր ի հելլենացոց որդին նորա՝ Պրիմաւո՝ շննեւորով զի վերայ կնեւոցն գործ¹ ասելով ցաղջիկն. սեկ այսր²⁰, զի չես դու այժմ պատճառք²¹:

Իսկ երկրորդին²¹ Աքիլլէս²² Հեկեհնացի և Պատարակէ գայեկորդի

Տարբերեցվածներ. — 1 Ա ձայնս, 2 Ը չիք, 3 Ը հանգամանս ի վերս բերել, 4 Ը նախ զինդ, 5 Ա սղիցն, 6 Ը նուսղիցն, 7 Ը եզ, 7 Ը չիք, 8 Ը հինգ, 9 Ը և կամ փոփեցելոյ, 10 ԱԵ յնայ, 11 ԱԵ զերութիւն, 12 Ը խորբոյն, 13 Ա երկարից, 14 ԱԵ ււժանգակութիւն, 15 Ե պերկայն, 16 Ը վանդից, 17 Ե գմին, 18 Ը յարուցեալութիւն, 19 Ա չիք, 20 Ը մարմնոյ, 21 ԵԸ հանգոյն, 22 Ը աղետա և, 23 ԱԸԸ երկրորդ, 24 Ը գի- 19 Ա չիք, 25 ԱԵ ասնու, 26 Ը թէպէտ... կատարելութեան է՝ թէ և փոքր ինչ կատարելու պեցել, 27 Ա Պրիմաւո Տրովպի, Ը Պրիմաւոստիպի, 28 ԱԵ Պարթիկի, 29 Ը որոյ, 30 Պրիմաւո, 31 Ը չես դու այժմ պատճառք, 32 Ը Աքիլլէս, 33 Ը Հեկեհնացի, 34 Ը Պատարակէ գայեկորդի

Տարբերեցվածներ.— 1 Ը յաղաչ, 2 Ը զարգեալ, 3 Ը աի կամ եչ, 4 Ե դրութեամբն, Ը գրութեամբն, 5 ԸԸ բնութեան, 6 Ը ինքն բու, 7 Ը յաղաչ, 8 Ը յոյժ, 9 Ը ԱԵ յերկուս, 10 պատուականութիւն, 11 չիք, 12 Ը չիք, 13 ԸԸ զնեւոր, 14 Ը աստուակն, 15 ԸԸ սուղ, 16 Ը երկրորդ, 17 Ը զմիջ, 18 Ը գի վերջ, 19 Ը գի վերջ, 20 Ը գի վերջ, 21 Ը Ը կտուսն, 22 Ը Ը կտուսն, 23 Ը Ը կտուսն, 24 Ը Ը կտուսն, 25 Ը Ը կտուսն, 26 Ը Ը կտուսն, 27 Ը Ը կտուսն, 28 Ը Ը կտուսն, 29 Ը Ը կտուսն, 30 Ը Ը կտուսն, 31 Ը Ը կտուսն, 32 Ը Ը կտուսն, 33 Ը Ը կտուսն, 34 Ը Ը կտուսն:

դաս դասակին յաստջ զորոյ նուշոյնս և զանունն ի նմանէ զինի, իբր Արտաւազդ վարդաբնեան. իսկ պիտօսն է նախնանցն:

Եւ զգաղթաբարձ նայրանուանցն, որպէս թէ անուն որդոյն զաստջին վանդն ի հարբն անուանէ ունիցի, իբրև ի Բարայ՝ Բարկն՝ և ի Սամայ՝ Սամկն, ըստ որում և Գորդայից զագաղթար է, զի որպէս զորս ճեղքելով² ի համանման լիզուէն խաւսս, նմանապէս և Հոռոմին զորացն³ օմն անուանելու լիզու:

Նովին ձեռով⁴ ըստ նայրանուանցն և իզականացն երբն զագաղթար՝ կոչեցեալ ի նարանցն⁵ ի Մամայն Մամանոյշն և ի Տրդատայն՝ Տրդատունի, որոց թէպէս ոչ իբաւ համարեցաւ Հոմերոս ասնկ զգաղթաբար, իբրև անարժան համարեցաւ⁶ յիւրն պայծաս և հզար արարուածս խառնել զպկար և զնուսաւ ընաթեանցն անուանս, այլ զինի եկեալքն արժանաւոր վարկան ըստ ամենայն կարեկցութեան նոցա և յայտ ոչ զատուցաներ:

[2] Նա և առացականդ⁷ իբր թէ պարսեակ զինքեամբ ստացուածայն զստացողին անուան, առինչունապարտ կոչեցեալ ի նմանէ զԻբն և կամ այլ ինչ կենցաղաւորս⁸ ստացուածք:

[3] Այլ բարդատակեանցն են ձեք երկու. կամ զոչք ընդ զուրի, որպէս ի միայ ազդէ Էին և քաջք երկուցեան՝ Դաւիթ և Սաւաղ. և կամ նուազ ընդ սասուելի, որպէս զեթացիքն ընդ Դաւիթ, որոց թէ ընդզէմ թուրքի ըմանց, զի Գեթացիքն բազումք, բնչիկ աշնու, զի ոչ համեմատեաց զարուխն բազմացն առ Դաւիթ, այլ որով նուազ գտան: Բայց զագաղթար⁹ բարդատակեանց են, յորժամ յերկուց ընթացողաց ասի՝ օմն քան զոմն արագ, սակաւ ինչ նշանակէ, ապա թէ՛ արագազոյն զոյ, ամենայն ուժեք¹⁰ տաւելով իմանի. սոյնպէս և սասականի, ուզիցն:

[4] Եւ զերարդականդ ամենեին իմանի ասանց բարդատուութեան ծայրք բանին¹¹ և ընդդիմակ ի նմին¹² յորժամ ասիցի պանելիքս, ընալ իւրք զերարդանցեալ զարմտակեալ, նոյնպէս և նակասակ նորին:

[5] Այլ փաղարքական է աղչկական¹³, որ ոչ ստացու ի մերուճն վասն պատկասանաց, մասնդ¹⁴ այնպիսեացն¹⁵ ընտրութեան օտժարեաց ըստ անկասարութեան¹⁶ տխրցն և զխաւսան¹⁷ անկասարս ասել, այլ ի փաղարքելն վասն ակտի նարկաւոր է զմեծան և զպատուականան ասնուլ ի մէջ անուանց թախանաւանաց, որպէս զի ի խնդրելոյն¹⁸ մի փետտակարին¹⁹ ի գնուձան կուշլոյն նանդիպակցի:

[6] Յարանուսն է՝ յառաքինութեան՝ առաքինի և ի յարախմտութեան՝ յարախմտ:

[7] Թիկ բայածական²⁰ յորժամ սիրմ ստի բայ է և սէր՝ անուսն, արդ անանցելով ի սէրոյ անտի [սիրուն հաստատի]:

Դարձեալ ի ձևս²¹ անուանց պարզ՝ իբրև մեկնակ ինչ անուն. ի նոյն յաւելեալ միւսն՝ ձանաչի՝ բարդ, և յարարարդ²² անուն լինի՝ սուղ ինչ այլ յար յինքն ունելով. և յարարարդ ասի, զի ի պարզէն դաս և հուպ ի բարդն մասամբ, այլ ոչ նոյնպէս:

Տարբերեցվածներ. — 1 Բ Բարզին. 2 Բ ճերթով. 3 Բ զորացի. 4 Բ ձայնիւ. 5 Բ ի հարանցն. 6 Բ Հոմերոս... համարեցաւ՝ չիք. 7 Բ ստացականք. 8 Բ կենցաղայն. 9 Բ զագաղթար. 10 Բ սասուել. 11 Բ ծայր քմորին. 12 Բ ընդդիմակին. 13 Բ ազգկան. 14 Բ չիք. 15 Բ զայնպիսեացն. 16 Բ անկասարութեան. 17 Բ խաւսն. 18 Բ ի խնդրելոյն. 19 Բ այլ փետտակարին. 20 Բ Բ բայածական. 21 Բ ձևս. 22 Բ յարարարդ:

Իմանալի է և զարմազանութիւն բարդիցն, վասնզի անհնար է անուան¹ իմիք ստանց այսց լինիլ զարմազանութեանց², կամ եթէ³ յերկուց լիոց և յերկուց պակասից, և զարձեալ՝ նախապատեղով զին և զպակասն ի նա թերելով, և կամ առաջի պակասն ունելով և զին ի վերջէ:

Բայց իսկ աստանաւոր չափ իմանի, իբր թէ ստանց յաւելլոյ և նուագութեան չափեալ լինի եզականդ ի մի և յոչականդ՝ յանբաւս: Այլ է երբ⁴ կրկնք, զի և եզականիդ զիծ գոթեանականն թերէ նշանակ, որպէս թէ վարսակով կամ անմմ, նոյնպէս⁵ և յքեանականին՝ զեզականն, որպէս եռյարաւերքն և զերկուսն:

Իսկ սակչն նախ հնդովս և ապա ուղղական և երեցու ոմանց ընդ-զիմութիւն ի տեղուոյ⁶, որպէս թէ ուղղական և⁷ կամ հոլովական պարտ է անուանել. բայց բժշկեցու աչպէս, թէ բուրբեց ընդ արեգականս լի-նելութեանց [անուանք կոչեցան շնորհուն աստուծոյ] և կամ զոր ի նա զարացոյց⁸: Արդ ըստ ի վերուստ զրութեանն անուանն անգուճն ասի նոյն ինքն ուղղականն, աւրինակ իմն գրէի ի վերայ կակուզ իմիք նիւթոյ նկարժամբ ուղղեց կացելոյ և անգուստ ապա հոլովուճն անելով ի սեռական և ի տրական և որ ի կարգին¹⁰:

Եւ զի անուանական ասի ուղղականն, իբրև սկիւրն իմն և պատուակա-նազոյն. իսկ պարզ՝ մեկնակ, անշարագիր¹¹:

Եւ սեռականդ¹² ստացականդ է ըստ ինքեան նանդիպակ ստացուածոյ և կամ նայրենոյ:

Բայց արականդ¹³ լսի բխրական և զի ոչ լսի հաւաստի ի մերումս, որ և ի Հոռոմին յայտնի¹⁴, արականն ձայնիւ յայտ անուանէ այսմ անուան աստեղակ. յորոց¹⁵ ցուցականն յառաքականն ըստ երկուց զիմաց. յորժամ ստացեցի որ ստ որ յուժեքէ, գնեռաորն նշանաւոր բանիւ ցուցանել և զմաստաւորն երբին սեռութեամբ:

Իսկ հնչականդ¹⁶, որ ըստ Ելլենացուց լիզուին պատմութեան, է այս. քանզի յորժամ ի շար ինչ կոչեցի որ կամ ի բարի ընդ ձայնին զկու-ցանէ զպատմանս:

Նա և կոչականդ¹⁷ յայտնի է սոնասարակական, զի ովոյ, որ է նշանակ կոչականին, նաւասարապէս երթեալ լինի ի վերայ զիմաց և իբաց, բարեաց և նակասակին:

Իսկ ներքանկեալ անուամբդ, որ է որպէս ընդ անուամբ անկեալ և ստաջիբար ժտուսո, զոր ստացեալ է գտեսակ¹⁸. ոչ որպէս տեսակ¹⁹ ի սեռ բարժանեալ, այլ միայն ձայնիւ նշանակաւ²⁰ նարկաւոր անուամբ վարի տեղուոյ:

Բայց վասն [1] խիիդ և [2] առասականիդ նակասակութիւն կղև յոմանս: Պրաստն զառասականդ գտեսաց առաջին, իբր թէ ի տեսակաց անանց արբականք զագաղթաբարեալ ըստ ժամանակի: Իսկ Արխաստէլ՝ զիսկոյ, այսպիսի եթէ անսանկոյ հաստատուն է քան զուր, որպէս զարեգակն ոչ որ²¹ լինի կարող միտել, իսկ զաներեկելի ինչ՝ բարդութ, վասն որոյ և նախադասեցաւ արբականս Մարկոս քան զառասականն մարդ:

Տարբերեցվածներ. — 1 Բ անուն. 2 Բ զարմազանութեանցն. 3 Բ թէ. 4 Բ չիք. 5 Բ նոյն. 6 Բ Մոյսարար. 7 Բ տեղուոյ. 8 Բ զարուց. 9 Բ անգուստ... ի կարգին՝ չիք. 10 Բ անշարագիրն. 11 Բ սեռականիդ. 12 Բ արականիդ. 13 Բ յայտնի. 14 Բ զարարարդ. 15 Բ յարարարդ. 16 Բ յարական. 17 Բ կոչական. 18 Բ տեսակ. 19 Բ չիք. 20 Բ նշանակեալ. 21 Բ չիք. 17—202

[3] Եւ յերկուցունց³ ի վերոյ առեալ² լինի ետակի գով կամ պարտաւ, որ է որոշոյն մեծ, քան զմարմնոյն, եւ չմարմնոյն՝ քան զարտաքնոցն երկաքանչիւր գովութիւնն⁴ եւ նակասակն:

[4] Աւինչուակակ՝ ստոյգ, որ միեւնոցն նակադարձին և զմիեւնոցն բաանան, որպէս տէր զմատայ և հայր սա որդի:

[5] Իսկ իբր՝ աւինչուակակն նստան անա, այլ ոչ նայն, վասնզի բաուայն զմիեւնոցն զիշերոյ և տարեցեան ոչ ես:

[6] Եւ հոմանուն լինի ըստ պատահման և մտածութեան. պատահմամբ՝ յորժամ երկուց սմանց նայն զիտեցայ⁵ անուն տիրականդ [և առասպակն՝ արծուի՝ թռչուն և արծուի՝ շինածոյ ի վայտից, իսկ մտածութեամբ՝ ըստ պատուոյ, յուսոյ, աղաթից և այլոցն նա:

[7] Փանզի փաղանունն ըստ քերթոցաց լսի բազմանուն, իբր թէ սուրն բարձր ունի անուանա զիւրեաւ բարզեալ. իսկ ըստ իմաստասիրաց է փաղանուն, զի կենդանին բազում բնութեանն⁶ անուանա փաղեաց:

[8] Բերքունակ կոչի յերացն բերմանէ՝ ի գաղթից՝ գաղթայլ⁶ և ի վանմանն՝ վանեալ:

[9] Երկանուն է, որպէս ուսման կոչեցաւ Պետրոս և Կեփաս. արդ եթէ ուսմեք կոչեցաւ Կեփաս միայն, ոչ անդրադարձի ի նմին նաւասարտեալ և Պետրոս, որպէս նրոյ ջերմ գոլ և ջրոյ խոնաւ է նարկատը⁷:

[10] Բայց մակամուն է նանդերձ այլով անուամբ կամ յառաքինութենէ և յընդդիմակէն ասի, իբրև Յովհաննու՝ Որդի որոման, զի գուրէն որոմանն նշեաց զբանն ընդ տեղերս զաւետարանական վարդապետութիւնն⁸:

[11] Ազգական է, որպէս միոյ ազգի մարդ ինքեամբ յատուկ կարող է գրասնդակն յայտնել զազդ:

[12] Հարցականն ըստ երկց զիմաց. մի՛ իբր թէ զբոլորակն⁹ սասջի զնկով նարցանէ զիրն, ապա զորպիտութենէն և զարձեալ զորչափութենէ, սոյնպէս և զզիմացն բնութիւն քննել և որպիսի և որչափ:

[13] Իսկ եթէ անպատեն իցէ ստելն, զանցանէ, ընդնկով ի յապա գինդիրն, յայնժամ անորիշ կցոյց իբրև զանյայտ ի բազմաց:

[14] Այլ գարձեալ ի վեր սերելոյն և նմանեցուցանելոյն և նաուցանելով զննդրելին բանիւ, այսպէս յայտնի, իբր թէ՛ այսպիսի, այնչափ, այսբան:

[15] Բակձամակակն¹⁰ լինի բակառական, որպէս պարասելով եզական թուովն զբազմաք բակասեաց¹¹:

[16] Իսկ մակարչիւ է, եթէ յիջեանէ բուն¹² և կամ այլ ինչ պարզեակցի¹³ երկաքանչիւրոց և կամ իւրաքանչիւրոց, որում սացին, ի վերայ նորա երթալ և վերաբնութիւնն:

[17] Պարունակն պարփակեալ յինքեան տեղեան՝ կուսառունգն զիտոյն և բնկուզումն զընկուզին:

[18] Քերկեալ է որակարար¹⁴ բարանութիւն, որ է որակարարութիւն, որպէս ի քաղցրութեան քաղցրութիւն և ի դաւնութենէն զաւմտութիւն. նայն-

պէս և Հոմերոս յերաց պատերազմին, իբրև անա զնոսա խուճապեալս, սասց՝ զգլխովն և զվրդովն և զյոյնն:

[19] Անտիպն է, թէպէս բազում ուրեք սասցաւ, նաւասեաւ սասանար ունի, զի կենդանին բազում տեսակս կենդանեաց ունի ընդ ինքեամբ, նոյնպէս սունկն՝ զմաս:

[20] Իսկ յատկական ի կենդանոյն եղն, ի տնկոյն՝ եղենի¹⁵, այսպէս անհատ հոյով յիւրաքանչիւր բնութեան² և ի միեւնոցն անխոստ և լինի անհատ մին ըստ կարծրութեան, որպէս աղամանդ, միւս՝ ըստ մանրութեան, որպէս նիւզէ՛ ի շողն, երբորդ ըստ անխոստութեան՝ ձիոյն յարջասոյն տեսակի

[21] Զանտոցանն՝ իմն⁵ դաս⁶ և թիւ, քանզի դաս սսի, յորում կարգաւորութիւնն ընտրի ըստ աշտեանն:

[22] Եւ բիւ՝ թէպէս ի ստորեւս ի վեր և կամ վերուստ ի խոնարճ սկսցի, անհակասակ է:

[23] Բացարձակդ ասելով զաւտուած, բան, զյառաջադոյն սխալեայն⁷ իւր բժշկեաց. և է բացարձակ մի ըստ այնն, զի ոչ տեսանի զյուրութեամբ և ոչ՝ ի քննելն բմբունի արտաքական զարութիւնն, բայց ի նեղուտ նաւասով իմանի սա իւրաքանչիւր ուսմեք, և միւսն՝ բացարձակ ձայնիւ լսի և նամտասա ի բաց առեալ, որպէս զպատուց նորոյն զտէր, զինդութիւն, զխաղաղութիւն և որ ի կարգին է:

Եւ զի յերկրեաց զմասունս ճառիս, յիշատակէ վերասին զանուն, զի ծանոյց, եթէ սորայ կն սացցումք ամենայն:

Եւ նաւասագրութիւն սսի յիրաւի ներգործութիւն և կիր, զի երկուրումք⁸ է նարկատ որ վարել անուանն¹⁰:

[ԹՅ. ՅԱՂԱՅԱ ՎԱՅԻ]

Բայց թէ որպէս նախագասեցաւ անուն քան զբայ, յայտ է ցոյցանելոյն. իսկ բայն¹¹ արմանաւոր իսկ էր երկրորդիս նասանել զասու և սկսմամբ¹²:

Իսկ սահմանեալ գատուցաւ յայլոցն բայ՝ զուրէն սեռի աննորովի. որոշի յանուանէ, և զի կայր խոսն եւ ընդ այլոն և ամ յորովս ի վերայ որպէս ի վերայ Սոկրատայն, զի ի բոլորից գատուցել:

Եւ զի՛ յարեանայ՝ զնոս երթայն բայի:

Բայց զի՛ նախ զիտնարնութիւնս¹³ սասց քան զամանակ զի խոնարհութիւնք են¹⁴ թերոյ ամանակաց և յայտ ի խոնարմանցն է:

Տրամագրութիւնդ են արամսխոնութիւնք¹⁵ և է ոչ ի վերայ նաւասութեան և է բուն և ստոյգ ներգործութիւն զանեմն և կիրք՝ զանիմն և միջին¹⁶ մտացայ որ եւ կամ մտացեալ ելլ¹⁶, Բայց յայլ վայրս¹⁷, որպէս Կորճայն¹⁸ վարին կրականին ոչ¹⁹ նմասար, այլ ըստ սովորութեան:

Անուանց նախագազափարից՝ անուան գրունն և զամանցեալն նշատակէր. իսկ սա ի մի²⁰ սոսկ կայ ի վերայ ձայնի միով վանդիս ամանցեալ:

Տարբերեցվածք. — 1 Ա յերկուցն. 2 Ա վերական. 3 Ա բերն. 4 Բ զիտեցի. 5 Բ բնութեան. 6 Ա գաղթեալս. 7 Ա նարկատեալ. 8 Բ քաղցրութեան. 9 Բ քաղցրութեան. 10 Բ քաղցրութեան. 11 Ա բակձամակակն. 12 Ա գրագմաւ բակասեալ. 13 Ա շէր. 14 արգիտից. 15 արակարար:

Տարբերեցվածք. — 1 Բ իւզեմք. 2 Ա բնութեան. 3 Ա միւս. 4 Ա շէր. 5 Բ զանուանել. 6 Ա գաղ. 7 Ա սղոյն. 8 Ա երկրորդ. 9 Ա անուամբ. 10 Բ բայց. 11 Ա սկսան. 12 Բ խոնարմութեան. 13 Ա շէր. 14 Բ արամսխոնութեան. 15 Բ եզեայ. 16 Բ վերս. 17 Բ Կորճայնք. 18 Ա ու. 19 Ա իմ.

Չևր՝ նոյնք ըստ անուան ձևոյ:
Թիւք՝ եզական միոյ նշանակիչ, երկուորական՝ մեր չիք: յորճական՝
յանբուս¹ անկանի:

Գիւք ասին ոչ զիրաց, այլ զղիմաց իսկ, իբր թէ նախ՝ յառաջմէն
բանն, երկիրն՝ առ մաստաւորն, երկր՝ առ ևս նուաւորացոյնն:

Ամանակ նաւաստեաւ երեք՝ ներկայ, անցեալ, ապառնի: Ասացին
ոմանք զներկայ իբրիցազոյն վասն անցեալոյն ընդ նա երկուցն ևս. և այլք՝
զանցեալոյ յազառ յառաջագոյն անցանելոյն ըստ նախադասութեան:
Գաբճեալ նարցաւ յամանց՝ զի՛նչ է ժամանակ ի գոյքց, թէ՛ ոչ գոյք. ոչք
ի գոյքն ասացին զայս աւրինակ, թէ լուսաւորաց շարժմունք և բնաւ
լինելութեանցս՝ աճմունք և յարմարութեանք աշխարհի ի ժամանակի
կատարին. իսկ Արիստոտելէս ասաց ի յոչ գոյքց, որպէս ի յուշկապարկացն
նախաւ անուամբ միայն և ոչ ճշմարտութեամբ. զանցեալոյն այսպէս
աղարտէ, զի իբր անց, ապականեցաւ. զապաւնին՝ զի չէ իսկ ի միջի.
զներկայս՝ անեղատեմարար իմն, զոր արինակ թէ ի քան ոք իցէ և կամ
յայլ սրտասան ինչ, նա զիւրն կատարէ զբնիցացն ըստ արեւնակի ջրոյ
իջանելոյ ի խողովակէ յաւազան՝ ինչ՝⁴ սեղիս. իջանէ յաւազան՝⁵ և ոչ
երեկցաւ, և ընդ իջանելն ծորի:

[ձԵ. ՅԱՂԱԳՍ ԼԾՌԳՈՒԹԵԱՆ]

Ան որով ասելի է՞ զիծրգութեան, զի խառնուած է արա՛ մեռն տա-
լով ստուգարանութեան: Եւ լծորդութիւն ասի, յորժամ երեւալ մի ի լծոյն՝
մտանէ ընկերակիցն՝՝ բանաւորով՝ զուսն, որպէս բե՛նն զմեհի և կամ մեհնն
զպէի, նոյնպէս և այլքն:

Եւ կարգաւոր՝ զի ոչ այլ ընդ այլոյ, այլ յանցիւր կարգի մտանիցեն:
յորոց լծորդաց ութքո՞ւ անուն զուրարկն, յորժամ սոսկ ասիցի բերեմ, իսկ
յաւելեալ զայս ինչ բերեմ՝ ոչ ևս:

Արդ ծախելով զբոլոր բաղձայնան ի լծորդսն, կամք արդ՞ զձայ-
նաւորոց ի նմին դասու լծորդաց զասել. եչդ, ըստ որում նշանակէ զգո-
վեմն և դիմեմ, ասեմ լծորդ, իբր զի յատուկ է ոչ անունն¹⁰:

[ձԿ. ՅԱՂԱԳՍ ԸՆԳՈՒՆԵԼՈՒԹԵԱՆ]

Այլ վասն ընդունելութեան, զի նասարակ ասի գոյանալ ի բայէ և
յանուանէ. և թէ կատարեալ ունէր զերկոսեան, ապա նախագոս՝ դասէր
քան զերկոսեան. իսկ զ[ի ի]միոջէ մասն ինչ ունի և մասն ինչ՝ ի միւս-
մէն, այսր ազգաւ ոչ քան զնոսա նախկին, բայց ըստ նոցանէ¹¹ կար-
դեցաւ:

Իսկ և թէ զինչ է ընդունելութիւն, ինքն ըստ ինքեան անունոց յայանէ.
բաղդ ի դմա սեռ է. յարեանց՝ իբր զհետ երթալ ընդունելութեան որ ինչ
բային անկք, բայց զի զդէմ ոչ յայանէ և ոչ զխոնարմունս, զի շինելն
ոչ եցայց զդէմ. իսկ այլք ի բային նոյնք և ի նմա: Եւ զբոլովս ըստ անուանն,
որպէս արարիով, արարիւյ և որ ի կարգին:

Տարբերցվածներ. — 1 B անբուս. 2 B երբբ. 3 B ինեկութեանս. 4 B աւազին.
5 B յաւազն. 6 A չիք. 7 A բանաւոր. 8 B ութքո. 9 A արեւուք. 10 A անունան.
11 B սոցանայն:

[ձԵ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱԻԿԻ]

Յաւզ ըստ մերումս փոքր՝ ինչ նշանակ է, իսկ յաղիւդ նշանաւոր,
բայց այլ ամենայն նշանք դորա ի նայումս ոչ ինչ յայանն, այլ միայն
եզեալ է վասն զտեղիդ ընդ:

[ձԲ. ՅԱՂԱԳՍ ԴԵՐԱՆՈՒԹԵԱՆ]

Վասն զերանունութեանդ կարգի՞ զիտելի է, զի որպէս անուն նախ
կարդեցաւ քան զբայ, նոյն արինակ սա քան զմակբայն:

Իսկ զերանուն է փոխանականունութիւն՝ և թէրանուն և նասո-
րակ անուն. միո՞ւ փոխանակ տիրականին, իսկ միւսո՞ւ թերի քան զիսկն,
երբորդ՝ նասարակարար. զորաւրինակ ազգի մարդկան բուրեցունց ասի
մարդ, նոյնպէս և զերանունոց ամենայնի երթալ, ասելով՝ ևս և դու և նա.
Բաղ՝ զուրէն սեռի:

Իսկ յայանել զորոշումն զիմաց, մի՞ զյանդիմանակացն իբրև է դա,
երկրորդ՝ զհեռացեալն, և թէ պէտք ինչ նովաւ վճարեցի, ասի՝ շէթէ նա
աստ էր, կարող էր վճարելք. նոյն ասել ի մէջ բերեր և որոշեցիք զիբն-
զրեալ զէմն:

Արդ զի՞ զանունան նմանութիւն յինքեան բերի. նախադասափար
ցուցանի իբր թէ զիմ, զքո, զնորս զէմս, իսկ ածանց՞ ի զիմաց տեղոյ
ստացուածն ոչ իբրև զարարչէն, այլ ի ստացողէն:

Սերք՝ արական, իզական, չեղք՝ ձայնիւ նշանին ասացեալ. թէ յա-
նունան՝ զի կատարեալ էր, փոքր ինչ ունէր, իսկ ի սմա՝ և ոչ բնաւ, զի
մասն է, բայց յատուկ ըստ յիւրաքանչիւր զիմաց:

Թիւ՝ ըստ անուանն ի վերայ շարկեցելոյն՝ երբեալ:

Հոյովք՝ ստուան ևս քան ի յանունան յատ կարդեալ, վասնդի անդ
է ինչ որ այլ զայոյ ունի, իսկ աստ ստոյգ:

Իսկ զնա յայանի՞ և նախ անճ6՞ իմ, անճն քո, անճն նարս և ապա ի
կարգի զհոլովան՝:

Եւ գնախազարգափարդ՝ զի երկրորդէ և երրորդէ՞ նարկաւորարար, կա-
մեցեալ ցուցանել զովաւ զերկղիմի բնութիւն ածանցիղ. աւրինակ իմն,
թէ ասիցի՞ իմայ այզույ բերք և թէ այլ ինչ, միով ձայնիւ զինքն և զսոս-
ցուանն զեկուցանէ.

Իսկ բաղաւոր¹⁰ իմանի՞ սպաւնք արուեստաւորիս, զի յաղի մասն էր
և ոչ որոս. և է անբաղաւոր պարզ բառ, իսկ բաղաւոր՝ յաւելուած ունելով
ի պարզն:

[ձԲ. ՅԱՂԱԳՍ ՆԱԵՄԻՈՒԹԵԱՆ]

Յեա որոյ նախազրութեանդ¹² անուն և տեղի անմանք, վասնդի
անունոց նշանակէ առաջնոյ և տեղիդ՝ վերջին: Եւ թէ սխալ էր, ոչ վարե-
ցեալ լինէր մինչև ցարդ: Իսկ նախաղի¹³ ասի, զի յառաջ եղեալ լինի քան
զանուն և գրայ ի բոլոր տեղիս իբր սպասաւոր, իսկ զի ոչ է քան զնոսա
զատուական, արեւնակ իմն կարապետ քան զթագաւոր:

Տարբերցվածներ. — 1 B փոքունք. 2 B կարգիդ. 3 B փոխանակ անունութեան.
4 A անունան. 5 B շարկեցելոց. 6 A ածախ. 7 A աննոց. 8 A չիք. 9 B չիք. 10 A բաղաւ.
11 A իման. 12 A նախազրութիւն անդ ուր. 13 B նախաղի:

Բառը՝ գաւրէն սեռի. բարդութիւն՝ ի գաղաարանութեան վերայ՝ իբր թէ վաղաուր, իսկ յորժամ ինչիմբն յաւելու, յայտ բաղգասեցեր: Եւ է Հոտոմին ութնասան, իսկ մերս՝ անհամար և սնբաւ: Իսկ ստորագոյսը՝ մի՛ և՛ նախկին, և՛ վերջին՝ քո սակս, սակս քո, իսկ երկու ստորագոյսըն՝ զրակից² և կամ ճաղորդ³: Բայց զի՞ սա նախագասեալ քան զմտկարյն. զի մասն է անուան⁴, իսկ մակարայն՝ բայի. զոր աւրինակ սպաստոմ՝ նորուստ. և սպասն թէև ազբաս, վեհադոյն և նախագան քան զճասայն:

[Ի. ՅԱՂԱԳԻ ՄԱԿԱՐԱԿ]

Իսկ անխաղաց, զի ոչ ունի իտնարնումն իբրև գրայ, իսկ ստորագոյ է և կամ ի վերայ, որպէս⁵ գայս շինեմ և շինեմ գայս: Պարզ, ի նմին գրոյց յայտ և և ջոկաղիք. մին՝ վաղ, նախ⁶ և միւսն՝ վաղվաղ, նախվաղ: [1] Եւ ամասնակի յայտնիչ է՝ այժմ՝ ներկայ⁷, յայնժամ՝ զանցելոյն, զարձեալ՝ զպատանոյն. և զգոսա իբրև գոեոս, իսկ գոերկն և զվաղիկն՝ իբրև գոեակիւ: [2] Զբարիորքն և զյատկապէսն սսել արականին և իզականին նանգեա. զի միջին են: [3] Եւ մուրցացի և ծղացի և արացի են յայտ, իսկ ողիւզագրէն և տարմարար քերթեալ ի Հոմերոնէ, իբր թէ խիտ և տարմարար զուր նանգեանայր ի պատերազմի ուրեմն: [4] Կալք երևի՛ ի տսն, ի տսն զուրբ և անգուս⁸ ի ներքս: [5] Ապերզմնական՝ յասելն ուրուք քաւ, թէ չիք արարեալ: Գրութիւն ծայրիցն և սեռին չարի միայն երկբայելոյն⁹ և միջակի և մուլթեան բազում այլանգակ բանիցն մի ինչ յանկարծակի և զինելոյն ճառեսցէ իբու:

[Իա. ՅԱՂԱԳԻ ՇԱՂԱԿԱԳԻ]

Շաղկապղ զի՞ ի վերջէ սասցաւ. գիտելի է, զի ոչ ամենայն վերջին լաւ և ոչ բնաւ անարգ, վասնզի թէպէտ կատարն ի վերջէ մտեալ ըստ նարկաւոր պահանջման անդուցն, այն առաւել պատուական. իսկ սա ոչ քստ պատուոյ, քան եթէ պիտոյից. արբինակ իմն՝ յորժամ նիւթ ինչ ի միջի կայ, այնժամ պիտի և¹⁰ կապ, և սա նոյնպէս բայի¹¹ և անուան և այլոց կապ և յաւր և յարմարութիւն լեալ¹²:

Իսկ շաղկապ սսի ի շաղկոյ իմն և կապելոյ գրոտ ընդ բոտ և զմիտս ընդ միտս, որպէս զի զմեկնութիւն բանին յայտնեսցէ: Եւ մեկնութիւն՝

Տարբերցվածներ. — 1 Ե չիք. 2 Ա զրակիցք. 3 Ա համարադորդ (փին. կամ հադորդ). 4 Ա քանի. 5 Ա չիք. 6 Ա վախճան. 7 Ա անուստի. 8 Ե անուստի. 9 Ա երկբայելոյն. 10 Ե չիք. 11 Ա բարի. 12 Ե սրանից նետ սեղանս ընդմիջված է նետեալ հասվածով սքը յուսանցքում քչված է յայտվէջ բոտով. ԷՄԻ՛ վեցերորդ մասն է կամվճանի, զի կանգուն վեցերան է: Միտք է յարմարացոյց գանողանիցոյ իմանալեաց, և յառաջերեքական բանն նայնչէ և միտարբերցիլ զանպահանջ իմանալեաց սաղից ի փառաւորութիւնս և փառաստեմեանց ի բոսս և ի բոսից բոսովոր շարադրութեան և երկուց աստուցուածս. և անհուն նկնել ունի միտք երկայնութիւն երբի(?) և երկայնի սա ամենայն իմանալեան, և բայ երկանանտ (sic) և յայնանտ ըստ արտագնացական նախնայ:

ոչ կարեոր ինչ քննող լուծմանց, այլ սովորական լաւութից բառ¹. Բառը՝ գաւրէն սեռի²:

[1] Արդ նանգամանք շաղկապիս ի՞նչկամանցն³ անհուն՝ երկուք արբեհակաւք, զի ի սկզբանէ աշխարհիս յեալ սրս մինչև ցայժմ ի մէջ անուցուս պատմելով և կամ ի քէն մասնութիւն խորին: Եւ է ջոկաւան իբր և զմիտարանութիւն իմն զիմաց և տասըորեալ զիմացն առ իբեարս քստ ցուցելու մ արինակից և ախի և, զի⁴, իբր թէ՛ սես և դու: [2] Իսկ անջատականն ընդզէմ միմն զմիտս իրին ոչ բոժմանելով, այլ զդման միայն որոշելով, եթէ՛ սկամ սունեմ, կամ արածս⁵:

[3] Բազմատո՞ է, որ ոչ ի նմին հաւատար ճանտարեթի՞, այլ ճանտարանն՝ ըստ առակի սերմանն, որ վերարբերի ի ներձածողան. և զիտակի է գնա, թէ՛ սյորժամ ծածկի յամաց յարեգակն⁶, զգոյութիւնն ոչ նշանակել, բայց զկարգն:

[4] Իսկ տարբարմանն, որ զոնն և զգոյացութիւնն յայտ առնէ՝ Էվասնդի՛ ուրախարարն սրբոտ է ուրախ սունելոյ:

[5] Փաստարանական է իբր զճանտարորդին յամեցելոյց զպատճառն քննիցէ ոք՝ ԷԼ՞ ր ազաւս յամեցեր⁷:

[6] Բրոյ՞ ընդզէմ տարախոսակցանն, զի անդ ի հարցմանէն պատճառն յայտնեսցաւ, իսկ սատ յանյայտէն՝ միայն տարակոյն⁸:

[7] Բազմանական⁹ է բազում բազուս բանս և ի վեր կեկալ առակաւ և նասաստեթեանք, զոր զիբարայն և զարմանալով սակ՝ Էուրեմն այս էին երազքն Յովսեփոս¹⁰. Բայց և ննարակու¹¹ միում անուսն երկուս կոչունս ընդունել, որպէս և մարդ առնասարակ¹² սսի. զարձեալ ախրական կարէ սակ մարդ¹³, սոյնպէս¹⁴ ուրեմնը և քաջալերելի և տարախուսելի:

[8] Քարմաւապ ոչ իբր և հարկաւոր որպէս¹⁵ զայլոց, այլ արբինակ իմն զոյնն նկար ի նանդերձի վասն փոքր ինչ զարդու, նմանապէս և սա մասամբ զլստի տաղին լնլով և կամ զմիտս ինչ պայծառացուցանելով:

[9] Բայց ընդզիմանակոց զմանս աակ¹⁶ սովորութիւն է իմաստնոց գնաստատունսն ինքեանց անուամբ սսել, իսկ զերկբայելոյն, ուստի¹⁷ կարեանք ինչ զայցեն այլոց բանիս և ընդզիմական՝ Էթէպէտ արագ էր, սսկայն հասի, թէպէտ¹⁸ զաւրաւոր, յաղկեցիս:

[10] Վարանական է, զի յորժամ յատաջնոյն որ վրլալէ, տա հարկի ընդունի զերբորդն, որպիսի թէ՛ Եմասնափ յաշխոյժ վաստակոց ոչ բասականանամ և այլոց գոնեայ և ոչ ձի ի զարմանել և զատարկաբար կեբարբիլն լեալ:

[Իբ. ՅԱՂԱԳԻ ԱՌՈՂԱՆՈՒԹԵԱՆ]

Առողանութիւն աստացութիւն¹ սսի. և սեականք չորք մասն այսորիկ սսի, զի յատաջիկայս բաժանին ուրախն ի շնչա և ի բուլի և

Տարբերցվածներ. — 1 Ե չիք. 2 Ա սեռից. 3 Ե ի շոկամանակիս. 4 Ա երզի. 5 Ե ար. 6 Ա բազաւաց. 7 Ա ճանտարարդի. 8 Ե յամեցեր. 9 Ա որ. 10 Ե տարախուսին և լինեան. 11 Ե բազարանակ. 12 Ա այս ևս սսել տարեպոյն Յուսեփոս. 13 Ե ննարակու. 14 Ա ասնասարակական. 15 Ե սեական կարէ սակ մարդոյ. 16 Ա որպէս. 17 Ա հարկաւորայն. 18 Ե ընդզմանակիս զայս առ զնոցս. 19 Ա և սստի. 20 Ե թէպէտ և. 21 Ա ստոյլացութիւն:

[ի] պարսիկ, աճանակն՝ յերկար և ի սուղ, հարդոն՝ ի թաւ և ի սոսկ, և կիրք՝ յենթամնայն, յապաթարց և ի ասորաւ: Ենթամնայն՝ է որպէս՝ արէնուտայց, ապաթարցն՝ զի ի բաց բարձցի այլբն, զնկլով զնա, ափ ապաթարց:

[իգ. ԹԱՂԱԳՈ ՈՏԻՑ]

Ուր ասին, վասնզի որպէս բնութիւն կենդանեաց ի վերայ ստից հաստատագոյնն, աչպէս⁵ և քերդութիւն ամբողջ և հաստատուն կատարի այստքիք ռախք, որ չափք անուանին⁶ և են միմեանց զիմարտութեամբ, և պարզք, զի աճամբ լինին շարադրեալք:

Տարբերցվածներ — ¹ Ա Ենթամնականն է. ² Ա չիք. ³ Ա ապթարցն. ⁴ Բ հաստատագոյն. ⁵ Ա ապէս. ⁶ Ա որ չափք անուանին՝ չիք:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՍԻՒ ՄԻՆԻՍՏԵՐՆԵՐԻ ՄՈՂԵՏՆԻ ԿԵՑ ՊԵՏԱԿԱՆ ՁԵՌՈՒԴԱՏԱՆ
(ՄԱՏՆԵՆԱԳԱՐԱՆ)
Ք Ա Ն Բ Ե Ր Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն Ի
ԵՐ Ե Վ Ա Ն № 3 1 9 5 6

ԱՍ. ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ

17-ՐԴ ԴԱՐԻ ԵՐԳԻՉ ԲՈՍԱ ԵՐԵՑԸ ԵՎ ՆՐԱ ԵՐԳԵՐԸ

Քոսա Երեցր պատկանում է մեր միջնադարյան, այսպես կոչված, մասնացված նրդիչների շարքին:

Նրա մասին կենսագրական անանձին տեղեկություններ չկան: Իր երգերից և նրանց ընդօրինակման որոշ պարագաներից պարզվում է, որ նա ապրել և ստեղծագործել է 17-րդ դարում, եղել է բասենցի:

Քոսա Երեցից մեզ հայտնի է ընդամենը տասը երգ, որոնցից 8-ը գտնվում է 18—19-րդ դարերին պատկանող №№ 9266, 7715 և 3826 ձեռագրերում, իսկ երկուսը գրի է առնված 19-րդ դարի վերջերին՝ ժողովրդից: Գրանցից մեկը սովորաբար է «Մասիս» ամսագրում (1884 թ., էջ 1045), իսկ մյուսը՝ Ե. Լալայանի «Ջավայի» բուրժուականում (Բ մաս, էջ 22): Ձեռագրերով մեզ հասած երգերն անտիպ են և նրանց մասին խոսվում է առաջին անգամ, իսկ սպառված երգերի նրատարակողները չեն նկատել, որ այդ երկու երգն էլ պատկանում են նույն հեղինակին: Այսպիսով առաջին անգամ է, որ խոսվելու է Քոսա Երեցի, որպես 17-րդ դարի երգչի մասին:

Քոսա Երեցի երգերից առանձին նշանակություն ունի «Մասիս»-ում սպառվածը մարեխի մասին: Այն հանդամանքը, որ այդ երգը երկու հարյուր տարի ապրել է ժողովրդի մեջ և հետո միայն գրի առնվել, ցույց է տալիս, թե որքան սիրված է եղել այն՝ ժողովրդի կողմից: Դրա պատճառն այդ երգի թեման և նրա ժողովրդական մշակումն է:

Ինչպես հայտնի է, միջնադարյան շարքառ շախտավորության գրությունը ծանր է եղել ոչ միայն երկրի ներքին ու արտաքին տերերի, այլև քնական բազմաթիվ շարիքների ու պատահարների պատճառով, որոնց մեջ ամենատեսալիներից մեկն է եղել մարեխային համանարկը:

Հայտնի են բազմաթիվ դեպքեր, երբ մարեխային աղեաների պատճառով տեղի են ունեցել սոժ և նույնիսկ գաղթեր: Ժողովուրդն այդ փաստառեին պատկերել է օտար բռնակալների նմանութեամբ, իսկ վերջիններիս էլ՝ մարեխի: № 5707 ձեռագրի գրիչը, Լանկ-թեմուրի արշավանքի սարսափները նկարագրելիս, չի մոռանում նաև նույն ժամանակ մարեխի կատարած ավերը հիշել, գրելով, որ Թեմուրն ու մարախը միասին մասնակի երկերը և ավերեցին այն:

Նշված երգում նախ նկարագրվում է մարեխի («կիտուրի») փասը:

Նա նա, նա նա,
Ջա նա, նա նա.
Կիտուր կիտու, հասաւ Թոփեր.
Կերաւ ցորեն, ֆաաց չօփեր:

Այսինքն՝ մտերիւր հասով մինչև Մուշի մտ զանձող թոփեր գյուղը՝
սչնացնելով բերքը: Ապա երգիչը լրիվ պատկերացնելով աշխատավոր
գյուղացիութեանն սպասնացող անախոր մտանգը, բացականչում է.

Հաւար, կիտու՛ր, մասամբ, կիտու՛ր,
Ամէն արտուց քիլէ մ'աւուր,
Աջուն կանենք ձաւար, պըղզուր,
Ուր չըկանկենք առշմբնի դուռ:

Այսինքն, էլի գու խցան և օգնիլը մեղ, մտերիս, յուրքանչյուր արտից
մեղ մի քիլէ (չափի միավոր) ցորեն սուր՝ ձափարի և պղզուրի համար, որ
մենք ստիպման չըկենք մեր գուշման-հարուստներին:

Քոսա Երեցի երգի հաջորդ սան մեջ մենք տեսնում ենք գյուղացու
բերքը հալոտակող մշուս հրեշիւն. զս ժամանակի իշխանութեանն է, որքը,
հազիի չանելով ժողովրդի ծանր գրութեանն ու համահարակի նետանք-
նեքը, իր ներկայացուցիչներին է ուղարկում՝ կուրբից բունագանձելու բեր-
քի այն չնչին մասը, որ փրկվել է մտրիկից:

Երկինք ամպեց, կիտուր թափեց,
կիտուր թափեց, դարտեր յափեց,
Յորեն չեղաւ, շահնէն չափեց...

Այսինքն, երկինքն ամպեց, բայց բարերեր անձրեի փոխարեն, մա-
րեն տեղաց արտերի վրա, յափեց արտերը և ցորեն չեղաւ: Ու չնաման
գրան, էլի շշահնէն չափեց: Այս վերջին բառերի բացատրութեան համար
հրատարակող կցել է նետեյալ տողերը. «Գոտախարսթեան տասանորդի մի
պաշտանյա, որ կարելու ցորյանը կը չափէ (ընել է, որ ցորյան չեղաւ,
բայց տասանորդի տուրքէն դարձյալ ապա չեղանք)»:

Ան Քոսա Երեցի առաջին երգի բովանդակութեանը Այստեղից էլ
պարզ է, թէ ինչու դարեր շարունակ այդ երգը ապրել է ժողովրդի մեջ:
Այստեղ չպետի մոռանալ այդ երգի մշուս արժանիքները ևս, որոնք մեծ
զեւ են խաղացել նրա երկարատևութեան և տարածման գործում: Դա այդ
երգի խոսակցական լեզվով և ժողովրդական երգերի սահմանափակու-
թեաններով նորինով լինելն է: Այս վերջին հանգամանքը, այսինքն ժո-
ղովրդական երգերի նմանութեանը այնքան ուժեղ է, որ կարելի է տեսլ,
Քոսա Երեցը ոչ թէ զրա նորինող-նշխանին է, այլ այդ երգի մշակող-տա-
րածող երգիչներից մեկը: Մեզ հայտնի են այդ երգի տուրյիր ու ձեռագիր
բազմաթիվ օրինակներ՝ տարբեր ծավալով և տներով, բայցն էլ գրի առ-
նըված 18—20-րդ դարերի բանահավաքների ձեռքով: Դրանք նշխանակի
անուն չունեն. գրի են առնված Մուշի, Վանի և այլ շրջաններում: Դրանց
մանրամասն ուսումնասիրութեանն առանձին գործ համարելով, բավարար-
վենք ստացմ միայն որոշ նշումներով: Արշակ Բբաւտյանի «Երանական
մրմունջներ»-ում (1901 թ.) կա այդ երգի 2 օրինակ: Առաջինում ուշա-
գրավը մի շարք վայրերի հիշատակումն է: Օրինակ, թոփեր գյուղից բացի,
հիշատակված են «Ամրէի դուռ», «Բաղնոց», «Վան», «Թնուռ», «Արղրում»,
«Արփուշայ», «Քոսայի» եւ մտրիկն ուր գնում է՝ ավերում ու այրում է,
զրկելով «խցուսի բոքնչաւարին»: Մտրիկը պատկերված է ուղղակի ներշի
նման.

Կիտուսն սւրին սուեց յեղեր,
Կերա ցորեն, խոտի ղէղեր,
Պրծաւ՝ իր թափեր կիլղեր-
Վան, լըմբն կիտուս, վան, լըմբն թրթուս,
Աւիլիք քու տուն, գրուէ՛ր քու գուս:

Նույն աղբյուրում ապավծ 2-րդ օրինակը գրի է առնված Վանում,
Ունի կրկնակ, որը հիշեցնում է Քոսա Երեցի երգի կրկնակը.

Նանընա, նանայ, նանընայ, քեթուս,
Ջանընա, նանայ, կանտը թրթուս:

Կարելի է ենթադրիլ, որ այս փոփոխութիւն մտովը ավելի հին է, քան
17-րդ դարը: Քոսա Երեցին այս երգի շնորհիվ արժանի է հատուկ ուշա-
գրութեան, որովհետև միջնադարում ժողովրդական երգերի մշակման և նրանց
մեջ սոցիալական մասնաները ընդգծելու տեսակետից նա մեղ ծանոթ էրա-
կի նշխանակներից մեկն է:

Քոսա Երեցի հաջորդ ուշագրավ երգն անտիլ է և գտնվում է Մատե-
նադարանի N 9266 ձեռագրում: Դա մի երգիծական սակզածագործութեանն
է, որն ունի փոխարեական իմաստ: Այստեղ նկարագրվում է ինչպես ինքը՝
երգիչը մի անգամ խմել, հարբել է և կորցրել իր «ջղզարն», այսինքն՝ թրջ-
թապանակը: Եվ անս այդ կորուստը գան է մի Եպիլեոս:

Մարերն է արածեր, գմարմին է պուր,
Հեռ-հեռիս ժուս եկեր, ջըղզանս այ կզեր,
Տես, անիձել ազվանս քնչ նեռ այ մաեր,
Թղզերն ևս բացեր՝ կարմիր-կապուս էր:

Իրր թէ ազվեաք կարգալով հասկանում է բոլոր փաստաթղթերի բո-
վանդակութեանը, ապա ժողովում է բոլոր ազվաններին, պատմում, որ
ինքը դեռ Նոյան տապանի մեջ է գրապատութեան սովորել և ամենախիստ
կենդանին է: Հալոտալով նրան՝ մշուս ազվաններն առում են.

Ասացին, «Ազվեա, դուն մեկի ամիր, իշխան,
Ի վերայ դազանացն ևս սուլթանն ու խան,
Երպ աթոտակալէն էկեր պատասխան՝
Այլ Քոսայ էրեցն դուր չամիլ կուտէ»:

Համարաբար նշխանին այս ալտարանական երգի համար նյութ է
գործել մի իրական դեպք. երբ կեցի փաստաթղթերով, ինչպես քնորոշ էր
միջնադարին, իր հոգեւոր պաշտոնը մի խորամանկ հոգեւորական իր ձեռքից
խլել է, ունենալով հասարակ ժամանակակից հրամանը: Դա հաստատվում
է նաև վերջին տան շնորհիվ, ուր երգիչը գրում է, թէ ինչպես իր փոխա-
րեն իր հաջորդն է սկսել ժողովրդից հավեր ժողովել: Անս այդ սուրնը.

Ես Քոսայ էրեցն ևմ, դուն պարսն ազվեա,
Ջըղզանս սուր ևս, մէջ ձաներուն կու շաղուես,
Իշխանութիւնս ասեր, հաւեր կու ժողովես,
Այս քեղի շի մնար, տէրն մապուս է:

Նրա համար հոգևորական պաշտոնի կրթութեամբ լուրջ մասնագութեան անարկա չէ: Նա լայն հայացք ունի կյանքի վրա, աշխարհիկ կյանքի ու կենցաղի սերահար է, ժողովրդին հարազատ մարդ, որի համար իր հոգևորականի պաշտոնն ասես թե ավելորդ է եղել: Այդ նույնն արտահայտում է նաև Քոսա Երեցի սիրո երգերի (սրբոցից մեկ հասել է վեց հոմուշ), ինչպես նաև արամատոսական մի երգի մեջ, ուր գրույցը գնում է իր և սիրունու միջև.

[Սիրունին].--Կու թվի, թէ դու տէրտէր ես,
Թխտով, գրով զես կու երես,
Վանգն էկէ, գաստուած կու սիրէս,
Կեսրարի տէր եմ, խո՛ գիտես:

[Քոսա Երեց].--Քո կեսրարն գիտէ՛ ևս օվ եմ,
Քոսայ էրէցն եմ ու խելվ եմ,
Քեզիք գանազան կու կովիմ,
Խօշ իմ նազու խան[ն] գու ես:

Նա ջերմորեն սիրում է աշխարհը, կյանքը.

Քոսա էրէց, է՛ր կու մեռնիս,
Մի՛ անձներ աշխարհէն անուշ,

ասում է նա իր սիրո երգերից մեկում: Այդ երգում նա այնքան մոտ է ժողովրդական ստեղծագործութունների պուն, որ թվում է, թե «Կիտուսի» նման, հիմք է ունեցել ժողովրդական բանահյուսութունը: Որպես օրինակ, կարելի է նշել յուրաքանչյուր տան Դ-րդ տողը, որը մի փոփոխվող (սչ կայուն) կրկնակ է.

Փարք ու պատիւ գրէն անուշ
Անգին չոր ջուհարէն անուշ:
Ծայնդ կուկեր քարէն անուշ:
Հանէր մուտն աշխարհէն անուշ... և այլն:

Ժողովրդական երգերի այս բույրը մենք գտնում ենք նաև Հովհաննես Թումանյանի մոտ:

Բարի լուսի գանգեր գարկին
Ջնգղնգալին անուշ անուշ:
Հոփումս ասուն խոխոջում է
Գլգլալին անուշ անուշ... և այլն:

«Անուշ» կրկնվող բառը, որ կա թե Թումանյանի և թե Քոսա Երեցի մոտ, ժողովրդական ստեղծագործության հետք է, որի նմանները գտնում ենք Մ. Արեղյանի հրատարակած ժողովրդական խաղիկներում. այսպես՝

Ձենիկդ կուզեր սարէն անուշ,
Ձենիկդ կուզեր լեռնէն անուշ,
Անուշ-անուշ խոտ կըլը (կար) քո ծոց՛ի.

Մ. Արեղյան, Ժողովրդական խաղիկներ, էջ 297, 2010-րդ երգ:

Այս տան սկզբի 2 տողը համարյա նույնությամբ կա Քոսա Երեցի մոտ.

Ասայտուն կակիլի հոման,
Ծայնդ կուկեր քարէն անուշ:

Նա հաճախ որոշ տողեր ժողովրդից անուծ է նույնությամբ, այդ այդ ֆունի վրա ստեղծում է նոր ու ինքնատիպ երգեր, որոնք շատ մեծ թարմությամբ են հնչում մեր միջնադարյան պոեզիայում:

Քոսա Երեցի երգերում գտնում ենք որոշ տեղեկություններ, որոնք ունեն կենսագրական նշանակություն:

«Փարք ու պատիւ տան...» երգի մեջ նա նկարագրում է իր սիրունուն, տալիս նրա անունը, հայտնում նրա և իր հայրենիքը և այլն. այսպես՝
...Կուզեմ թարիպ անեմ պարոն Աճնայիս...

Կամ՝

Քեզիք Աճնայ կասե՛՛ երկիրն Ղարսայ,
Ջքանչևիլ, զարմանայի բան մի տեսայ,
Նրկիքն Բասեճու, էրէց մի քոսայ՝
Մնացեր սարկարտան, սիրուտ շխարէր...

Քոսա Երեցի մի ուրիշ սիրո երգից տեղեկանում ենք, որ այն մասնակց Երևանը հայտնի է եղել իր մուշակներով: Նա, սիրունուն գովելիս, գովում է և նրա հագուստը՝ ասելով.

Քուրքեր էս հաքեր էրվանայ,
Սէրս քոյ սիրուտ սարուան այ... և այլն:

Քոսա Երեցից ունենք նաև 2 հոգևոր երգ, որոնք հետաքրքրական են մի կողմից իրենց արվեստով, իսկ մյուս կողմից՝ հեղինակի աշխարհայացքի հակասական կողմերի տեսակետից:

Ամփոփելով, կարող ենք ասել, որ 17-րդ դարի երգիչ Քոսա Երեցը մի ուշագրավ հեղինակ է, որը պատկանում է այդ դարում ժողովրդական պոեզիային հավասարիմ մնացած այն գրագետ երգիչների խմբին, որոնց ցայտուն ներկայացուցիչն է Նազաշ Հովհաննիսյանը:

Ստորև ներկայացնում ենք Քոսա Երեցի վերոնշխյալ բույր 10 երգերը: Չնայած ընդօրինակո՞ւմերի և զրի ամուսնուների կողմից այդ երգերի մեջ մտել են որոշ աղավաղումներ, սակայն մենք չենք փորձում դրանք ուղղել՝ բացառությամբ մի երկու դեպքերից:

I. [Կ Ի Տ Ո Ի Բ]

Նա նա, նա նա,
Ջա նա, նա նա:

Կիտուր Լեկու, հասաւ Թոփեր,
Կերաւ ցորեն, մնաց չօփեր,
Հուանր, կիտուր, մասաթ, կիտուր,
Ամէն արտուց քիլէ մը տուր,
Աչուն կանենք ձուար, պըրլուր,
Ուր չըկանկենք տուշմընի դուս:

Երկինք ամպեց, կիտուր թափեց,
 Կիտուր թափեց, գարտեր լսփեց,
 Յարեն չեղաւ, շահնէն չափեց:
 Հաւսնր, կիտուր, մատանթ, կիտուր,
 Ամէն արուոց քիլէ մը տուր,
 Աշուն կանենք ձաւար, պըլզուր,
 Ուր չըկանկենք տուշմընի գուտ:
 Մեանիմ քըզի, սըրբ կարպետ,
 Ըմէն սըրբերու գորապետ,
 Գուէն մատող կանչեց զիւր ճետ,
 Կիտուրն եկաւ թրթուրն ի նետ:
 Հաւսնր, կիտուր, մատանթ, կիտուր,
 Ամէն արուոց քիլէ մը տուր,
 Աշուն կանենք ձաւար, պըլզուր,
 Ուր չըկանկենք տուշմընի գուտ:

Մատիտ, 1884 թ., էջ 1045
 (Տպագրված է «Մշակուց կրթիք» խորագրի տակ):

2.

Կուզեմ կանկաղ անեմ ի օտաւանայ,
 Որ ի վերայ ամէնեցուն հասուտ է,
 Հարպոց մարդն, սր պատուհասի հանգիպի,
 Ասեմ, թէ. Մատանան արու,—նայ սուտ է:
 Փարպաս էի, նչ նստեցայ իմ տանս,
 Որ հարպեցայ և կորուցի ջըզզանս,
 Թուխթ ու թանաք, կիր ու մօրն մատանս՝
 Ի ժանիս կազանաց, մտխեմ՝ թէ ուտէ:
 Հայն աղվես կասէ, թուրքն՝ ուռոզի,
 Թխողեն դայ շանեւ, քեզ կու խոզի,
 Հարպոց մարդայ սպանօզն նոր կու մեռունվի,
 Ի մէջ Ադամայ դրախտին նայ էլ ու մուտ է:
 Սարերն է արածեր, զմարմին է պտեր,
 Հեռ-հեռիս ժուտ եկեր, ջըզզանս այ կղեր.
 Տես, անիճել աղվեսն ինչ նետ այ մտեր,
 Թխողերն ետ բացեր՝ կարմիր-կապուտ էր:
 Մէջ դիրն էլ ետ բացել՝ մօրն ու նշտն,
 Կարդացեր ու դարձեր էր խիստ ուրաշան,
 Մարդ եր ծկեր աղվեսն չորս քօղշան.
 «Արիք, գիւան արեք, նոր տարեմուտ է»,
 Մէջ դիրն էլ ետ բացեր, խիստ հազ է արեր,
 Վրան թուրլու-թուրլու աւաղ է արեր,
 Աղվեսներն ժողովեր, խիստ շտաղ է արէր.
 «Այտ գիրդ մեզի բարի ու մէկ ումուտ է»:

Աղվեսներն ժողովեր խի[ա]տ փեր ու ջիւան,
 Հարաքրիխու տակն դարկեր՝ մեծ դիւան,
 Թխողերն կարդացեր, գարձերն հուան,
 Ասացին. «Այտ աղվեստ մեզի զապուտ է»:
 Ասացին. «Աղվես, դու ինչ փասաց տէր ես.
 Որ այդ թխողերդ դուն մէկ-մէկ առաջ կու պէրէս»:
 Ասաց. «Նոյայ տապանն Լեմ կարդացեր ես»:
 Մահար՝ այդ աւալը[ան] գրոց հմտաւ է:
 Ասացին. «Աղվես, դուն մեզի՛ ամիր, իշխան,
 Ի վերայ դազունացն ես սուլթանն ու խան,
 Երբ անտառակալն էկեր պատասխան՝
 Այլ Քոսայ էրէցն դուր շամիչ կուտէ»:
 Ես Քոսայ էրէցն եմ, դուն՝ պարոն աղվես,
 Ջըզզանս տակը էս, մէջ ծունկերուն կու շաղուես,
 Իշխանութիւնս տակը, հուեր կու ժողովես,
 Այտ քեզի չի մնար, տէրն մանպուտ է:

Ձեռագիր № 0206, Բնիթ՝ 4ա-4բ,
 ժամանակ՝ XVIII դ.:

3.

Քոյ ըստեց[ծող]ին տամ գոհու թիւն,
 Փարք ու պատիւ գրէն անուշ,
 Տուէր քեզ թաւ խօրթուկութիւն,
 Անգին չոր ջուհարէն անուշ:
 Քեղի կօվեր եմ պէկուսան.
 Գին եմ արեր զօզս[ան] թուսման,
 Ասայտուն կակվի նոման
 Մայնդ կուկեր քարէն անուշ:
 Հոգն ու ջուրն, քամին [ու] հուր
 Արեր մէք-մէքու բարէնուր,
 Չորս գարէրն բերեր գուհուր,
 Հանէր մուտն աշխարհէն անուշ:
 Մանուշաք բուսեր է հօլտին,
 Հոտն անուշ՝ խօր[ո]ւտ-մորտաին,
 Պայծառ առաղ ես առ[աւ]տաին,
 Որժամ ելէր մօրէտ անուշ:
 Նխշուն կակաւ սիրուն երամ
 Գաշ արծիւն կապէր վերամ,
 Չարկեց, էրաց արան-գարան,
 Բամանեց եայր-եարէն անուշ:
 Գուլպուլ վարթէն հարաւտ ունէր,
 Չօր ու զիշեր փրեւաթ ունէր,
 Փարաթ փշէն կանկաւտ ունէր,
 Ետեղը՝ դայ խարէն անուշ:

Միրուտ հողերն մաղելով,
 Վարժի շաղերն քաղելով,
 Պաղ աղպուր ես ձիձաղելով,
 Որմամ կուկեր սարէն անոջ:
 Հրեշտակաց կարքն աննիս,
 Հրեղինաց դասն խսանիս,
 Քոսայ էրէց, է՞ր կու մեռնիս,
 Մի անձներ աշխարհէն անոջ:

Ձեռագիր № 9266, Բերթ՝ 3ր-4ա,
 ժամանակ՝ XVIII դ.:

4. Խ Ա Ղ

Միրուն յեարն ելեր ի սէշրան,
 Դուսցի, թեղ աբի, թեղ աբի,
 Ասօր հուր եմ, վազը կերթամ,
 Խիստ մի պէղարի, պէղարի:
 Նազլու, վաղ չեմ դար ի քէնէ,
 Քանի որ աշխարհս շէն է,
 Երբ մեռնի՞մ գոյքս մէկ տանէ
 Մէջ մէկ մաղարի, մաղարի:

Մեռնի՞մք ու էրթանք դատաստան,
 Տէրն աղաչեմք, անենք տաստան,
 Մեզ տա դրախտ ու բուրաստան,
 Հայ թէ հող աբի, հող աբի:
 Քուրքեր ես հաբեր էրվանայ,
 Մէրս քոյ սիրուտ սարվան այ,
 Դուն ես նստ, ես եմ փարվանայ,
 Ժուռ դանք կազարի, կազարի:
 Քեզի պէս մանկտիք հարիւր հազար,
 Մէկ մի չիկայ հետ ինձ պազար,
 Գնա, արայ ալլուց նազար,
 Ինձնէ վնդ աբի, վնդ աբի:
 Քոսայ էրէցն եմ, խիստ կուլամ,
 Էրթամ զանկտիմ շահի ալամ,
 Տարաերս ամէն տանեմ զալամ,
 Գրեմ յեաղարի, յեաղարի:

Ձեռագիր № 7715, Բերթ՝ 49ա-49բ,
 ժամանակ՝ XVIII դ.:

5.

Փարք ու պատիւ տեսեմ ես քոյ արարչէն,
 Որ ամենայն փտօք զքեզիք զարթարեր.
 Կուղեմ թարիպ անեմ պարոն Աննայիս,
 Թառ պօհն, թառ պուխտիին՝ թառ արմատ տառեր:

1 Ձեռագրում՝ շարվան էջ:

Մէքանըզ Ղարս կու կենաս, մէսկանդ մեջան.
 Պանկերզ էրէսիտ հաբի ու պէջան.
 Մէջ բերնիտ նայեցի և լայ ու մարջան,
 Նոր սաղաւ է հանաց, մարջարիտ շարէր:
 Այն ու եշիլ հանեց, կարմիրն հաքաւ,
 Մանդրիք թոջնոց նման ստողէ թաքաւ,
 Ես քեզիք՝ զարծիւ, դուն նախշուն կակաւ,
 Փախչելով կու բնակիս դու Ղարսայ քարիեր:
 Հողն ու ջուրն ու քամին, կրաք — հետ իրաց,
 Միայրանն էն եղեր գիրարէ սիրաց,
 Տէրն օրիներ քեզիք ի շորս ստրեբաց,
 Գտանան եղանակին նման զարթարեր:
 Դուն ես աղբուր նման, ջուրն ես պաղ ախին,
 Որ պիտ համտան սապ եղանակին,
 Կամ աշուն՝ քաղցրօտ իւր ժամանակին,
 Կամ ձմեռն, որ զարձեր որ կասնան դարեր:
 Քեզիք Աննայ կասեն երկիրն Ղարսայ,
 Զբանչելի, զարմանալի բան մի տեսայ,
 Երկրէն Բասկեսու էրէջ մի քոսայ՝
 Մնացէր սարկարդան, սիրուտ շիւարէր:

Ձեռագիր № 9266, Բերթ՝ 3ա-3բ,
 ժամանակ՝ XVIII դ.:

6.

Հետի ձէկուն բարի լուսուն,
 Դաս չեմ կործել կործ մի բարի,
 Հանկարծակի եայր մի տեսայ,
 Նոր ամիս եղաւ նոր տարի:
 Այսի.— Բան մի տեսեմ՝ լսէ,
 Անուշ բաներուս հաւասէ,
 Պունդ վարդի փուշն հուսէ,
 Պուլպուլի պէս միեայրորէ:
 Ասի, թէ.— Կարմիր ու այ էս,
 Ինչ որ հաքնեա՝ բարով վայելէս,
 Երբ որ նազու-նազու քալիլէս,
 Առաւել սէրս կո յրթորի:
 Փուշ տտորս զուր կու զաղիս,
 Օր մի դու այտիկց կազատիս,
 Ականջ էրայ իմ իրատիս,
 Տէրն տայ քեզ բազում բարի:
 Մէրս էրէր սիրտս ներկէր,
 Մէջն բունեան եմ մարկէր,
 Հինք բանափով շատիք զարկէր,
 Տեղ պատրաստ է, էլ ու արի:

Արի, ան դիրն թնչ է կրաց՝
 Մաքուր սիրոյ առուզն աստուած,
 Ինձ ու քեզ միայն չէ առաց,
 Տուէր՝ ամէն մարմնաշորի:
 Զուլում կենէս այգպէս դադով,
 Զամբա կու անցանեւ վատով,
 Քանք կենաս դուն խորիկատով:
 Առունդութիւնդ կու խաւարի:
 Խնդրեմ ի արարչէն դայիմ,
 Վերայ սիրուտ կենաս դայիմ,
 Սիրուտ մանուկովն եմ դայիմ,
 Առանց կեզի ու թուճարի...¹

Ձեռագիր № 9296, Թերթ՝ 2բ,
 ժամանակ՝ XVIII դ.:

7.

Պէղէն վերև ներկեր-մերկեր,
 Շապիքս սուբմայով ներկեր,
 Սիրեր եմ, չեմ կրնայ թաւրկեր.
 Արի խօսինք, ջորած նազոււ,
 Քընց բիւրիւն էլ ձէնով նազոււ:

Էկար անցար ու եար էրիբ,
 Ձեռքդ էրէսիտ պատ էրիբ,
 Դուն սիրեցիր, դուն եար էրիբ.
 Արի խօսինք, ջորած նազոււ,
 Քընց բիւրիւն էլ ձէնով նազոււ:

Քէօսայ երիցն եմ քանանայ,
 Աչիքուտ չկայ մանանայ,
 Դու ինձի բրիբ դիւանայ.
 Արի խօսինք, ջորած նազոււ,
 Քընց բիւրիւն էլ ձէնով նազոււ:

ն. Լալայան. Զազաբի բուրժուք,
 Բ, էջ 22:

8.

— Դուն կրողն էլ այ՛ չունիս,
 Իմ տեսութեանն քոյ շահ չունիս.
 Էշխայ կա ու այ՛ չունիս,
 Ձեմ գիտեր, թէ ինչ խելաց հեւ ես:

¹ Պակաս է. ձեռագրից Թերթեր են ընկել:
² Սկզբը Թերթ է. ձեռագրից Թերթեր են ընկել:

— Ես էլ քեզիմէնէ շահեմ,
 Թանք արես եզման կու ծախեմ,
 Առ[ն]ո[ղ]ներէն ես կու վախեմ,
 Պաս պայլու դուն էլաց գիտես:
 — Կու թվի, թէ դու աէրաէր ես,
 Թխտով, գրով դիւ կու կրես,
 Վնզն էկէ, գաստուած կու սիրէս,
 Կեսարի աէր եմ, խօս գիտես:
 — Քոյ կեսարն գիտէ՛ ես օվ եմ,
 Քոսայ էրէցն եմ ու խվդ եմ,
 Քեզիք գանապան կու կովեմ,
 Պօշ իմ նազու խան[ն] դու ես:

Ձեռագիր № 9296, Թերթ՝ 3ա,
 ժամանակ՝ XVIII դ.:

9.

Մօ՛, անիմար, սուտ աշխարհս դի՛նչ էկիր,
 Լուսուտ ես մերկացիր, չունիս գործ բարի.
 Կերիբ, խմիր, մարմնուտ կամքդ կատարեցիր,
 Հոգիս ազքատացեր, չունիս գործք բարի:
 Հոգիս մարմինս ի միտի[ն] ստեղծեց,
 Երկունքն ի միմիանց եղբայր [նա] կոչեց,
 Մխաբքս միջի նոցա դազող նաստատեց,
 Յէ՛ր չես ուղիղ դատեր, չունիս գործք բարի:
 Զօր ու գիշեր ծուլացել ես ազօթից,
 Անբռանձ ես, չես ողորմիլ ազքատից,
 Լեզուս բանբասող է, յորգորիչ չարից.
 Մէջ մեղաց ես թմբեր, չունիս գործք բարի:
 Չար մշակ ես եղիլ, մարմնուտ կու գատիս,
 Քիչ ապրես, շատ ապրիս՝ օրմ կու մեռնիս,
 Փողն օր փչէ՛ դատաստան երթալ պիտիս,
 Կուղեն քեզանէ՛ նամարներ, չունիս գործք բարի:
 Չարաչար անօրէն մեղքերս դատի[ն],
 Յառաջ բերեն ձեռագիր ստատանային,
 Քօսայ էրէց, չես տալ [դու] պատասխանին.
 Ճարտար լեզուս կապեր, չունիս գործք բարի:

Ձեռագիր № 3826, Թերթ՝ 160բ—161ա,
 ժամանակ՝ XVIII—XIX դդ.:

10.

Յորժամ խելքքս առիր, ճանաչեցիր աէրքս,
 Փութով աշխարհս մի եկիր մուտ, շուտ աշխարհս մի սիրեր,
 Դուն քեզի յիմացար, որ հոտ չես մնալ,
 Դնալոց ես շուտ. աշխարհս մի՛ սիրեր:

Առաքեալն Յակոբ տեսնեցրայր ասաց.
 Չար, անօրէն, մեղաւոր, կեղծաւորաց.
 Սէր աշխարհիս՝ թշնամութիւն է աստուած.
 Բունէ խօսքդ, վատ [աշխարհս մի սիրեր]:
 Վազ չես գալ մեղաց, մինչև յճրբ գործես,
 Սիրտդ՝ քար ապառաժ, խոտառմանիլ չես.
 Վազն՝ անեղ առենիին համար տայոց ես.
 Անգարց մնալ մութ [աշխարհս մի՛ սիրեր]:
 Պակասեցաւ, գնաց ձեռաց օրերստ,
 Գնն առ քահանայն, ասա գործերս.
 Գլխաւոր, մահացու, ներքի մեղքերս
 Պահել, ելնուլ սուտ աշխարհէ՛ս [մի՛ սիրեր]:
 Բոսայ էրէց, զբոց բանին յեանի,
 Դատաստանին օրն քեզ կառնին գաւի,
 Մկրտութեան լուստ՝ փոխեն խաւարի.
 Անձվ կացի, փութ աշխարհս մի՛ սիրեր:

Չեռագիր № 3826, Թերթ՝ 160ա 160բ,
 ժամանակ՝ XVIII—XIX օրդ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍԻ ԻՄԵՒՍՏՐԱՆԵՐԻ ՈՍՈՒՅՏԻՒ ԿԻՑ ՊԵՏԱԿԱՆ ՁԵՌԱԴՐԱՅՈՒՆ
 (ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ)

Բ Ա Ն Բ Ե Ր Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն Ի
 Ե Ր Ե Վ Ա Ն № 3 1 9 5 6

Ա. ԱԴԱՄՅԱՆ

ՓԱՍՏԱՊԸՐԹԵՐ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ 50-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԷԶՄԻԱՄՆՈՒՄ
 ՇԱՔԱՐԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆ ԿԱՌՈՒՑԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1828 թվականին Արևելյան Հայաստանը, ազատագրվելով պարսկական բռնապետական լծից, ստնալիտ իր բախտը կապեց սուս ժողովրդի և առասկան հզոր պետութայն հետ:

Պատմական խոշոր նշանակութայն ունեցող այդ իրադարձութայնը հայ ժողովուրդը որոշ հնարավորութայններ ձեռք բերեց զարգացնելու իր կուլտուրան և երկրի քայքայված տնտեսութայնը: 19-րդ դարի կեսերին Հայաստանում կատարվեցին ուշագրավ որոշ փորձեր արդյունաբերական նոր հաստատութայններ հիմնելու և գյուղատնտեսական նոր կուլտուրաներ մշակելու ուղղութայնը:

Վերսիիշյալ հարցերի մասին ղեռես ուսումնասիրութայններ չեն կատարված, նույնիսկ չեն հրատարակված արխիվային համապատասխան փաստաթղթեր, որոնք կարող են օգտակար լինել նեւտղա ուսումնասիրողներին:

Սույն հաղորդումով մասնագետների ուշադրութայն ենք հրավիրում Մատենադարանի Արխիվային քամնում պահվող 8 փաստաթղթերի վրա, որոնք վերաբերում են 1850-ական թվականներին էջմիածնում շաքարի գործարան կառուցելու ուղղութայնը ներսես Աշտարակեցու ձեռնարկած միջոցառումներին և այդ գործի անհնազ ավարտին:

Ինչպես հայտնի է, Ռուսաստանի կենտրոնական մասում շաքարի գործարաններ սկսեցին հիմնադրվել 19-րդ դարի 20-ական թվականներէջ: Դարի կեսերին այդպիսի գործարաններ էին կառուցվել Ուկրաինայում և Ռուսաստանի այլ նահանգներում:

Ներսես կաթողիկոս Աշտարակեցին, որ հայտնի է իր ձեռնեղբայրութայնը, 1840-ական թթ. վերջերին մտադրվում է այդպիսի մի գործարան կառուցել նաև էջմիածնում, շաքարի ճակնղեղի հումքը մշակելով էջմիածնապետական կալվածքներում: Իր մտադրութայնն իրագործելու համար նա սկսում է բանակցել Ռուսաստանում բնակվող հայ գիտակ մտղղակաց հետ, և նրանց խորհրդով աշակերտներ է ուղարկում Ռուսաստան՝ շաքարի արդյունահանման գործին հմուտ մասնագետներ պատրաստելու նպատակով, պատվիրում է անհրաժեշտ մեքենաներ ու գործիքներ և այլն:

Հրատարակվող առաջին փաստաթուղթը վաճառական Աղաթոն Ալիմովի 1850 թ. մարտի 13-ին Պետերբուրգից ներսես Աշտարակեցուն զբաժնատակն է: Նամակագիրը հաղորդում է, որ ինքը բանակցել է առասկան կատավարութայն հետ, և կատավարութայնը ավել է իր համաձայնութայնը Հայաստանից երկու երիտասարդ տղաների Ռուսաստան դնալու և շաքար

դատարանելու արհեստը սովորելու մասին: Ակիմովը խորհուրդ է ապրիս Աշտարակեցուն շտապ կերպով Մոսկվա ուղարկել երկու հայ աղաներ: Նրա կարծիքով աշակերտները պետք է լինեն 17—18 տարեկան, իմանան հայերեն գրել-կարդալու և ունենան փոքր ինչ սուսերեն գրագիտություն: Հաս Ակիմովի տեղեկության, աշակերտներն այդ արհեստը սովորելու են 3—4 տարվա մասնակալմով շրջում, որից հետո՝ վերագտնալով հայերենի՝ իրենց գիտելիքներով նրանք մեծ օգուտ կարող են բերել:

1850 թ. Մանանիկի զպրցիցի երկու աշակերտներին՝ Մովսես Տեր-Հակոբյանին և Պողոս Սահակյանին, Ն. Աշտարակեցին ուղարկում է Մոսկվա՝ Ազատյան Ակիմովի խնամքով՝ շաքար պատրաստելու արհեստը սովորելու: Նրանք հինգ տարի մնում են այնտեղ և հետանում այդ արհեստի մեջ:

Հրատարակվող երրորդ փաստաթղթից պարզվում է, որ վերոհիշյալ աշակերտները, բացի Մոսկվայից, եղել են նաև Պոլտավայի շաքարի գործարանում ու ճակնդեղի դաշտերում, և իրենց փորձնական աշխատանքի մեծ մասը անց են կացրել Ուկրաինայում, վայելելով Ն. Աշտարակեցու վաղեմի ծանոթ՝ Պոլտավայի կալվածատերերից մեկի՝ գեներալ Մ. Պ. Պոզնիի խնամքն ու հոգատրությունը:

Գեներալ Մ. Պ. Պոզները, 1855 թ. մարտի 3-ին Պոլտավայից Ն. Աշտարակեցուն գրած նամակում հայտնում է, որ իր հույսացուության տակ գտնվող երկու հայ աղաները ուշիմ և խելոք մարդիկ են դուրս եկել: Նրանք շաքար պատրաստելու գործը լավ տիրել են և կարող են ինքնուրույն աշխատել նամակի շարունակության մեջ Մ. Պ. Պոզները հայտնում է, որ հայ աշակերտներն իրենց լավագույն աշխատանքների համար իրենց միշտ պարզեցներ են ստացել, իսկ աշակերտական շրջանն ավարտելուց հետո, նրանցից յուրաքանչյուրին 50 ուսրլի ճանապարհածախս է տրվել: Նամակի վերջում նույն Մ. Պ. Պոզները հայտնում է, որ շաքարի գործարանի համար անհրաժեշտ այն գործիքները, որոնց մասին գրել է Ն. Աշտարակեցին, Պոլտավայում չի կարելի ձեռք բերել, այլ պետք է պատվիրել Մոսկվայի մեխանիկական արհեստանոցներից մեկին:

Գործարանի համար մեքենաներ և գործիքներ Ռուսաստանից ձեռք բերելու և էջմիածին ուղարկելու գործում Ն. Աշտարակեցուն օգնում են Ռուսաստանում գտնվող հայ վաճառականները և մտավորականները: 1856 թ. հունվարի 31-ին Մոսկվայից Հովհաննես Հոսնայանը Ն. Աշտարակեցուն գրում է, որ շաքար արտադրելու համար պահանջվող գործիքները (նաև սպաղարական մամուլները) հանձն է առել պատրաստել Մոսկվայի արհեստանոցներից մեկը:

1856 թ. հունիսի 20-ին Մոսկվայից Մսեր և Զարմայր Մաերյանները Ն. Աշտարակեցուն գրում են, որ Հոսնայանը խնդրել է իրենց հասցրողել, որ Թիֆլիս է ուղարկել պապարության մեքենայի չորրորդ մասուլը և շաքարի գործարանի զանազան գործիքները:

Շաքարի գործարանը շահագործելու համար սակայն բավական չէին վարպետներ, մեքենաներ և գործիքներ: Գործարանն աշխատեցնելու համար անհրաժեշտ էր նաև հումք՝ ճակնդեղ, որի հայթայթումը դրված էր էջմիածնի վանական կառավարչության վրա: Մեզ հասած վավերագրերից երևում է, որ էջմիածնի վանական կառավարչությունը աշխատել է լավ

սերմ ձեռք բերել և ցանել այն էջմիածնի կալվածքներում: Այդ տեսակետից արժեքավոր է 1857 թ. հունվարի 18-ի էջմիածնի վանական կառավարչության մի գրությունը Անպրատակյանի հոգևոր ատաֆորզ Սահակ Մազուկյանին: Վանական կառավարչությունը նրան հազորգում է շաքարի գործարան հիմնելու նախաձեռնության, Մոսկվա ուղարկված երկու աղաների վերադարձի, նրանց փորձնական աշխատանքի արդյունքով երեք փիթի չափ շաքար ստանալու և 1856 թ. գարնանը շաքարի արտադրությունը սկսելու մտադրության մասին և այլն: Վանական կառավարչությունը միտամամտակ հայտնում է, որ ինքը մտադիր է առաջիկա գարնանը վանքի կալվածքներում ճակնդեղ ցանել, օւստի և խնդրում է Պարսկաստանում գնել ճակնդեղի լավ սերմ և ուղարկել էջմիածին:

Վարպետներ գաղձած Պողոս Սահակյանը և Մովսես Տեր-Հակոբյանը էջմիածնի շաքարի գործարանն աշխատեցնելու համար մեծ ջանքեր են թափում: Երկու տարվա ընթացքում նրանց հաջողվում է հաղթանակել այն բոլոր դժվարությունները, որոնք կապված էին գործարանի գործիքների, հումքի և այլ պարագաների պակասության հետ և մի կերպ աշխատեցնել գործարանը:

Սակայն Ն. Աշտարակեցու մահից հետո (1857 թ.) էջմիածնի հողերականները գործարանը թողնում են անուշադրության: Այդ մասին է վկայում էջմիածնի Մինոսի 1857 թ. մայիսի 13-ի որոշումը, որի մեջ հաստատ շարադրված է էջմիածնի շաքարի գործարանի հիմնադրման պատճառները, սակայն նշված է, որ գործարանի գործիքների և այլ նյութերի պակասության պատճառով նպատակահարմար են գտնում փակել գործարանը: Ստորև հրատարակում ենք էջմիածնի շաքարի գործարանի մասին Մատենադարանի Արխիվային բաժնում պահվող վերոհիշյալ փաստաթղթերը:

1. ԱՀԱԹՈՆ ԱԿԻՄՈՎԻ ՆԱՍԿԵ ԵՐԲԵՍ ԵՏՏԱՐԱԿԵՑՈՒՆ ԿԱՐԵՐ ԱՐՏԱԳՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾ ՌԵՍՈՒՄՆԱՍԻՐԵԼՈՒ ԿԱՐԵՐ ԵՐԿՈՒ ԵՍԿԵՐՏ ՍՈՍԿԱ ՌՈՒՍԿԵԼՈՒ ԱՆԻՐԱԿԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՍԱՐԸ: 1850 Ք. ՍԱՐԹ 13, ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ

Ձերին բարձր վեհափառություն Տեր ներսես՝ սրբազնատրք կարողիկոս ամենայն հայոց

Յորժամ ես ի մօտ բարձր վեհափառութեան Ձեր պատիւ համարեցայ խօսել ի մասին երկու աղայոց յոդարկելոց ի տերութիւնն Ռուսաց, վասն ուսման զբաղուկ հաւաքելն և զշաքար յօրինելն, յորտմ գուք ես համաձայն եղաք: Այժմ ես խօսած եմ, միմիայն նոքա լինիցին ի ձեր կեկեցեցական եղաք: Այժմ ես խօսած եմ քոք՝ ուսուցց յեղաց, քանզի հարկաւոր է նոցա ի զբոսթիւնս հայոց և փոքր՝ ուսուցց յեղաց, քանզի հարկաւոր է նոցա ի մամ գրելոց գնաչիւս յայնմ ուսման տեղի: Վասն այսորիկ խոնարհաբար ինդրեմ զհարգազորութիւն Ձերին բարձր վեհափառութեան, հրամայեցաւք ինդրեմ զհարգազորութիւն Ձերին բարձր վեհափառութեան, զի ես յոյս ունիմ յատուծոյ իսկ հարկաւոր համարելով բաղիվայնմ զայս, զի ես յոյս ունիմ յատուծոյ իմ զայս բարեխօսութիւն կախեալ յայնդիսի մարդոյ, զոր նոքա ուսանին իմ հին 3 կամ 4 ամս, բոտ որոյ և սուննն զպաշտօրս իւրեանց: Համար-

ձակիմ ասել, զի յետ սովորելոյ իւրանց ըրեցցին զզոյուս միևս յայդմ կողմի, որ և դարձք այլ ամենայն անձինք սովորին և յուսուտըրին:

Յարուս և Յամ Նուսառ ծառայ ձեր
Ա. Արիմով՝

Ի 13 մարտի 1850 ամի
Ի Ս. Բեռլինուց

2. Ն. ՏԱՆՏԵՍՆԻ ՆԱՍՍԵ Ե. ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒՆ՝ ԷՍԵՐԻՍ ԱՍՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԵ
ՌՈՒՄՆԱՍՏԱԻԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՌՈՎՆԻՐՎԱՍ ՍԵԱԿԵՐՏԵՐԻ ՌՈՒՄՆԵՍԱՆ ՀԱՅՁԸ
ՎԱՍՏԻ ԵՎ ԱՊԱՏԻՎԵՑՈՒՄ ՆՐԱՆ ԷՍԵՐԱՄԵՐ ՌՈՎՆԻՐՎԵԼՈՒ ՍՄԱՆ՝
1855 թ. ՓԵՏՆՎԱՐԻ 30, ՊԵՏԵՐՐՈՒԳ

Վենափառ կարողիկոս և եպիսկոպոսապետ
ամենայն հայոց, ամենաողորմած տր

...Ձեր զինափառութիւն բարեհաճեցաք սուրհանդակով տառքել տա իս զհինգ հարիւր ուսւրի արծաթ թղթաղբամ վասն երկրպոլցն շափանաս աշակերտացն Սանահնոյ ուսումնարանին, Մովսիսի Տէր-Յակոբեան և Պողոսի Սանակեան, տուելոցն հողացողութեամբ հանդուցեալ Ակաթոնի Ալիմեանց քի գործատուն շաքարաշինութեան, վասն ուսման այնը արուեստի: Երկուսասարգոս այստակ յայժ տուջացեալ են յարուեստի իւրանց, սակ որոյ տուցեալ գտանելն լիակատար գովառանութիւն ի նորին զերագանդութիւն Միքայէլ Պաւլովիչ Պողեմէն: որ զրեալ է յաղագս նոցա առ պատուէլի Յովհաննէս Ստեփաննան Օնանեանց: Ի միջի անցեալ ամառ, յառջ քան գտանալն իմ զգրութիւնս Ձեր, խօսեցառ յաղագս տառքելոյ նոցին առ զինափառութիւնս Ձեր ի ներկայութեան իմում և Յովհաննէս Օնանեանց, որ նա ինքն մեծառ յօտարութեամբ յանձն էառ զհոգատարութիւն տառքման նոցին, որոց աղագաւ արդէն ծանուցեալ զնա, սպասեմ այժմոյս պատասխանոյն ի նմանէ:

Շնորհէք ինձ թողութիւն հաւաստի ասնել զզինափառութիւն Ձեր, թէ զՁեր բարձր յանձնարարութիւն կատարեցից միակերպ սիրով և մտերմութեամբ և գլխապայէ նմանապէս ոչ կասկեցից սալ զզարտ ու պաշտած ծանօթութիւն Մեծիք զինափառութեան...²

Ի ս. Պետերբուրգ
յամի ազգական 1304
Ֆիլիպան 1835—ի 10 փետրվարի
Նիկողայոս Սամոյելեան Զանդիանի՝

3. ԳԵՆԵՐԱՄ Ս. Պ. ՊՈՋԵՆԻ ՆԱՍՍԵ Ե. ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒՆ, ՈՐՈՎ ԳՈՎՈՒՄ Է
ՍԵԱԿԵՐՏԵՐԻ ՍՈՎԱՍԻՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅՏՆՈՒՄ, ՈՐ ՆՐԱՆՑ ԳԱՐՑԻ
ՃԱՆԱԳԱՐՀԱՍԽԱՍԸ ԿՆՈՂԱ ԻՆԷՐ՝ 1855 թ. ՄԱՐՏԻ 3, ՊՈՒՍՏԱՎ՝

На почтеннейшее письмо Вашего Святейшества от 28 января сего года спешу иметь честь ответить, что я до сих пор не полу-

1 ՀՊՄՍ Պետ. Մասննագրան, Արխիվային բաժին, Ա. Երիջյանի արխիվ, թղթ. № 152, վավ. № 969.
2 Վավերագրեր տղաբուս և նր հրատարակելով:
3 ՀՊՄՍ Պետ. Մասննագրան, Արխիվային բաժին, Ա. Երիջյանի արխիվ, թղթ. № 152, վավ. № 103:
4 Նամակի սկզբում Ն. Աշտարակեցին ստացման կողակցությամբ արդև է հետևյալ նշումը: շնորհով զերկայնցս, թեան տեսան Միխայիլ Պաւլովիչ Պողեմ, 14 ասրելիք ընկալայա:

чал от Г. Шанишева ни письма ни денег, а если получу, то буду иметь честь немедленно возвратить их к Вам. С самого начала поступления ко мне двух учеников из Армян они получали от меня содержание безденежно: по временам я давал им небольшие денежные подарки за их труды и прилежание и перед отъездом выдавал каждому в награду по 50 руб. сер. Покойный Агафон Давидович Акимов передавал мне сих молодых людей от имени Вашего Святейшества и после Вы сами соблюдали писать мне о них. Сохраняя к Вашему Святейшеству глубокое уважение я поставил себя за удовольствие исполнить Ваше желание и бог благословил труды наши. Молодые люди вышли прекрасные и дело свое знают.

Что касается до вещей, которые Ваше Святейшество желает иметь, то вблизи моего имения они теперь не делаются, а их всего удобнее выписать из Москвы от содержателей механического заведения братьев Бутенон. Терку нужно выписать вместе с приводом и назначить сколько берковцев свеклы она должна переработывать в сутки.

Поручая себя молитвам Вашим, честь имею быть с глубоким уважением и совершенною преданностью Святейший Патрварх, Милостивый Государь Вашего Святейшества покорнейшим слугою,

М. Позен

Полтава, 3 марта 1855

4. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՒՍՆԱՅԻՆ ՆԱՍՍԵ Ե. ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒՆ ՏՈՒՐԱԿԱՆ ՍՄՈՒՆԵՐԻ
ԵՎ ԷՍԵՐԻՍ ԱՍՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՄՍԱՎԻՐՎԱՍ ԱՆՀՐԱՔԵՏ ԳՈՐԾԵՐԵՐԻ՝ ՄՈՏ
ԱՊԱՏՎՈՒՄ ԱՊԱՏԵԼՈՒ ՍՄԱՆ: 1856 թ. ՀՈՒՆՎԱՐԻ 31, ՍՄՈՎԱՎ՝

Ձերոյն վենափառութիւն, հասարակայնամ Տէր

Ձերեան ամենայարգ գրութիւնս Ձերոյն զինափառութեան տղեալս յանցելում ամի, ի 16 յուլիսի՝ համարաւ 170, յՑ սկզտեմբերի՝ համարաւ 241, և ի 22 հոկտեմբերի՝ համարաւ 317, ընկալեալ եմ ի վաղուց, մի զհետ միոյ: Այլ զի առ պատասխանագրութիւն նոցին չեմ ձեռնահաս եղեալ մինչև ջարդ յորոց և իցէ պատճառաց, ես ինձն զիս արժանի մեղադրանաց գատելով ի մասինս յայժմիկ փութամ նախ առաջին ի սկզբան նամակիս դայարագութն Ձեր հայցել զներողամտութիւն, և չեմ իսկ անյոյս լինողունելոյ գնայցուածս իմ:

Մի մամուլ աղագրութեան համակ երկաթեայք, բոս տառքնոյն օրինակի, և գործիքն շաքարաշինութեան նշանակեալք ի ջուցակին տառքելոյ առ իս ի Ձերմէ զինափառութեմէ ի մօտ աւուրս ունին պատրաստել բոս խոտասանայոյ արուեստարիւն, որ յանձն ասեալ է շինել գայնս: Եւ ես յետ պատրաստելոյն ամենայն մասամբք՝ ոչ զանդազեցայց ու գեղերէլ զամենայն ի միասին ուղղակի ի Տիբիսի զէթ յառաջիկա ամսան փետրվարի:

1 Մասննագրան, Արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական գիման, թղթ. № 170, վավ. № 37:
2 Ն. Աշտարակեցին նամակի վրա մակագրել է՝ շնորհակցան Ստեփաննան Յաննանց: 23 փետրուարի ընկալայա:

Ի յայտնեն իմ ազնուականին Եկիղայանի Սամուէլեան Շանշեանց զկամա բարեկուս Տեանոց յազգաս հասուցանելոյ առ իս զհինգ հարիւր մանէթան առաքելայ ի Ձէնջ առ ինքն, վասն մատուցանելոյ Միխայել Պաւլովիչի զհենքալ Պողինի, զայս և եթ ընկալայ ի նաման պատասխան, թէ զնախոյշխատակալ զումարն զբամոց զարձուցեալ է անդրէն նորին ազնուականութեանն առ Ձերզ վեհափառութիւն:

Նորին վերեզանցութիւն Մ. Պ. Պողեն, որում զէպ եղև ինձ հանգիպել ոչ ի վաղուց, խնդրեաց յիննն մատուցանել յիւրմէ կողմանէ Ձերում վեհափառութեան զողջոյն սիրոյ և զհամբոյր յարգանաց՝ յայանելով զիրն շերմեանցութիւնն առ աստուածապարտեհ հոտազկուց:

Ի նորումս ուրախական յեմք համբու յազգաս ցանկալի խաղաղութեան, որոյ և մերձ ընդ մերձ հաստատութեանն ակն ունեմք, մաղթելով յԱստուծոյ բարձրելոյ զմեծ սղորմութիւն նորա ի վերա մեր և ի վերա սանենցուն ըստ օրհնութեան մեծի քահանայապետիդ, որում եմս և եղց հանաղազ սաննաշերմեանցն սրաէ սաննախոնարհ ծառայ՝

Յովակնէա Յոնանեան՝

ի 31 յունվարի 1856 ամի
ի Մոսկվա

5. Մ. ՄԵՐՅԱՆԻ ՆԱՍԿԸ Ե. ԱՇՏԱՐԱՎԵՅՈՒՆ ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻ ԵՎ ԵՄԱՐԻ ԱՐՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՐ ԱՆՀՐԱԹԵՇ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍԼՆԵՆՈՒ ԵՎ ՍՈՏ ՍՊԱԳՅՅՈՒՄ ՈՒՆԱԿՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ: 1856 Ք., ՍՈՍԿԿԱՅ

Ազնուական Յովաննէա Ստեփանեան Յոնանեանց ի 31 յունվարի ուղարկեցաւ աստի շագիկառօզ զէպ ի Պետերբուրգ վասն կարեոր գործոյ ուրոց. յետ իւր 20 աւուրց ունի վերադառնալ: Ձերք հաս մամուլը ապագրութեան համակ երկաթիս առաքելայ է նա հետզհետէ ի զանազան ժամանակս յանցելում ամի ի Տփլիս, առ ի հասուցանել առ Ձերզ վեհափառութիւն, և զչորրորդն ես՝ նայնպէս համակ երկաթի, որ այժմս պատրաստակ լինի, ունի առաքել յետ գարձին ի Պետերբուրգայ, հանդերձ այլովք ես զործեօք շաբաթաշինութեան, զորս խնդրեալ էիք ի նմանէ: Չայս հակիրճ տեղեկութիւն ընկալեալ ի նոյն ազնուական յարեկամէ մերմէ ի շտապ ժամու ոչ աւելորդ համարիմ հաղորդել և Ձերում վեհափառութեան:

Մ. Մսերեանց՝

6. ՄՍԵՐ ԵՎ ՉՐԱՐԱՐ ՄԵՐՅԱՆՅԵՆԵՐԻ ՆԱՍԿԸ Ե. ԱՇՏԱՐԱՎԵՅՈՒՆ ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԸ ԵՎ ԵՄԱՐԻ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԸ ՔԻՇԼՍ ՈՒՆԱԿՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ: 1856 Ք. ՇՈՒՆՍԻ 20, ՍՈՍԿԿԱՅ

Ձերոյն վեհափառ տէրութիւն, մեծ խնամակալ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց

...Յամոյս 16, զերազնիւ բարեկամ Տեանոց և հաստատրինն որոյ Լիկեղեցւոյ մերոյ Իւան Ստեփանիչ Յոնանեանց, յետ զրել տալոյ զպատաս-

1 ՀՄՍՒ Պետ. Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական զիվան, ԲլզՔ. № 181, գլմզ. № 42ա:
2 Ա. Աշտարակցիին նամակի գրա մակագրել լ' ՇՄսեր Մաղխոր. 2 մայիսի ընկալայն:
3 ՀՄՍՒ Պետ. Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական զիվան, ԲլզՔ. № 181, գլմզ. № 42բ:
4 Ա. Աշտարակցիին նամակի գրա մակագրել լ' ՇՄսիդար. Մսեր Գրքիցարեան, 18 օգոստոսի ընկալայ, 10 սեպտեմբերի պատասխանեցաւ, համարելու՝ 303ա:

խանի գրութեան Ձեր առ ինքն յԶ-էն ամոյս՝ համարով 200, խնդրեաց յիննն ծանուցանել Ձերում վեհափառութեան, թէ առաքելայ է ի Տփլիս զչորրորդ մամուլն ապագրութեան և զայլ գործիս շաբաթաշինութեան, որպէս նշանակեալ կան յասանձին թերթի, զոր գասնէք ի սին...¹

Ձերոյն վեհափառ տէրութեան նուաստադոյն ծառայ

ի 20 յունվար 1856 ամի
ի Մոսկվա

Մսեր Մսերեանց
Չարմայր Մսերեանց՝

7. ԷԶՄԻՍԵՐԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՅՈՒՆԸ ԱՏՐԱՍԿԱՆԻ ՍՈՍՆՈՐԻ ՍԱՀԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ, ՈՐՈՎ ՀԱՆՁՆԱՐԱՎՈՒՄ Ե ԶԵՌՔ ԲԵՐԵԼ ԼՍԿՈՐԱԿ ԶԱԿՆԴԵՂ ՍԵՐ՝ ԷԶՄԻՍԵՐԱՍԿԱՆ ԿԱՎԱՍԹԵՆԵՐՈՒ ՄԵՍԵՐԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆԻ ՀԱՍԱՐ ԼՍԿՈՐԱԿ ԶԱԿՆԴԵՂ ՅԱՆԵՆՈՒ ՀԱՍԱՐ: 1857 Ք. ՇՈՒՆՎՍԻ 18, ԷԶՄԻՍԵՐ

Գերազատիւ առաջնորդին հայոց Առաջապահեցի Սանակ եպիսկոպոսի Սաղուեան

Համար 12
ի 18 յունվարի 1857

Աշակերտք շաբաթագործութեան, զորս առաքելայ էր նորին վեհափառութիւն ի Մոսկվա յազգաս ուսանելոյ ի գործարանին վերողբեալ արձեռտի, ի սկզբուն գարնան անցեալ ամի վերադարձեալ ի սուրբ Էջմիածին՝ ձեռնարկին պատրաստել զգործարան շաբաթաշինութեան և յանցեալ աշնան ի ձեռք բերեալ ընդ ձեռն վանքական կառավարութեանն զբաւանանափ ձակողեղ և նոթք փորձ փորձեալ արձեռտ իւրանց շինեցին յԱթոս այլր երեք փութք չափ սպիտակ և մարար շաբաթ: Ի փորձոյ անդի ընկեալ նորին վեհափառութիւնն ի Թիֆլիզ առաջադրէ վանքական կառավարութեանս ապլ բերել ի Պարսկաստանէ զսերմն բազուիչ յազգաս սերմանելոյ ի կաւածս վանիցն Էջմիածին յառաջիկայ գարնան, ուստի սանմանեցին խնդրել ի Ձերզ սրբազնութենէ հոգ յանձին կալեալ հրամայել որոց հարկն է գնել յայտ զչորս լիտր սերմն բազուիչ սերմանեցելոյ ի մէջ առ սևանոցոյ և ոչ բորակայնոյ և փութով անարատութեամբ հասուցանել ի վանքական կառավարութիւնս վասն վերողբեալ հարկաւորութեան, ստանալով ի սոյն Ասաննէ զդինն և զվարձ բերողաց շնորակալութեամբ²:

8. ԷԶՄԻՍԵՐԻ ՍԻՆՈՒԻ 1857 Ք. ՍԱՅՍԻ 13-Ի ՆԻՍՏԻ ՈՐՈՇՈՒՄ ԵՄԵՐԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆԻ ԿԱՌՈՒՅԱՆ ՍԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆՑ ԸՐԱՅԱՐՎԵԼՈՒ, ԶԵՌՔ ԲԵՐՎՍՏ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԸ ՈՐՈՒՄ ԱՇՏՎ ԷԶՄԻՍԵՐԻ ՍԵՆՍԱՐԱՐԱՆԵՐԻ ՀԱՆԱԵՆՈՒ ԵՎ ԵՄԱՐԱՐՈՒՄ ՎԱՐՊԵՆԵՐԻՆ ԱՋԱՏ ԱՐԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ի 13-ն մայիսի յամի փրկական 1857 և սոզական ՌՅԶ ըստ հրամանի նորին Կայսերական Մեծաութեան ի Սինոդիս լուան նախ զինչորայի և երկրորդ յայտարարութիւն վարդեառաց շաբաթագործութեան Պողոտի Սա-

1 Կաթողիկոսական զիվանում զանգանվել է նաև այց տանձին թերթը, որի գրա գրված է. «Для Его святейшества патрарха Нерсеа отправлены из Москвы ниже-следующия вещи: Типографский станок, 4 мая 1856 г., машины и инструменты для сахарного завода, 13 июня 1856 г.» (Կաթող. զիվան, ԲլզՔ. № 184, գլմզ. 513):
2 ՀՄՍՒ Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական զիվան, ԲլզՔ. № 181, գլմզ. № 42բ:
3 ՀՄՍՒ Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական զիվան, ԲլզՔ. № 185, գլմզ. № 50:

հակեան և Մովսիսի Տէր-Յակոբեան ի 26 ապրիլի և 10 սոյն մայիսի ներկայ տի, յորոց առաջնոն յայտնեն թէ ի 1850 տի վեհափառ Հայրապետան ամենայն Հայոց Տէր ներսէս, առաքեաց զնոսս ի Ռուսաստան յաղագս ուսանելոյ զարուեստ շաքարաշինութեան և այն ի պէտս օշոթի Աթոռոյն, և նորս յընթաց հինգ ամաց, առանց իրիք ծախուց և ձեռնառուութեան սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, ուսեալ անթերի զայն արուեստ քրանաջնէ և անձնանուէր աշխատանօք վերագարձան աստ, ուրանոր շարունակեալ յընթացս երկուց ամաց մեծաջան աշխատութեամբ ի կատար անեալ զփորձ շաքարի բոս պատկանելոյ՝ առաջի են արարեալ նորին սրբութեան, յորում թէ զորքան ճիգն ի գործ եղին ի սրտէ կարեն վկայել ճշմարտասէր միարանք Աթոռոյն, որք իսկապէս եղեալ են սկանատեք, մանաւանդ սրբազան Մակար եպիսկոպոսն, որոյ տեսչութեամբն է լիւս այն ամենայն գործն: Այլ որովհետև հոգելոյս հայրապետին թողեալ անկատար զայս գործ՝ կնքեաց զհետև իւր բոս սանձանեցելոյ վերին տեսչութեան, վասն որոյ խնդրեն ի Սինօզէս կամ հրամայել շարունակել վերստին զայս արուեստ, զի մի՛ ի դերև ելցէ տարժանաքիրտն նոցա վաստակ և ընդ նմին նշանակել վասն նոցա զարժանաւորն ոսձիկ և կամ հատուցանել զանցեկոց ամաց բազմաշխատ ծառայութեանց զարժանաւոր վարձս, ըստ որում զքեռուարին է նոցա ուսանիլ նոր արուեստ աշխարհօգոս մակաջութեանց և նոյաւ ապահովել զինչցազ իւրեանց: Եւ երկրորդում մատուցանեն զցուցակս գործարանապատկան գործիաց, պարագայից, սերմանց ճակղեղի, եղեգան շաքարի և ներկորէից, յարակցելով թէ յընծայելն ի լոյս զկատարեալ փորձ շաքարի զոյացեալ եղև վեց դուրս շաքար յորոց երեքն առաջի արարին նորին վեհափառութեան, զմինն մատուցին տեղակալ Ատենապետի Սինօզիտ, զմինն Մակար եպիսկոպոսին և միւսն մնայ առ նոսս ի ցոյց ցանկացողայ, և յայտնեն՝ թէ յընթացս այսքան երկարատև անխնջ աշխատութեանց նոցա, ոչ միայն չէր պարս ցուցանել զայսքան սակաւաքանակ շաքարս, այլ և ի լոյս ընծայել կարէին առուել քան զերեք հազար փութ, այս պակասութիւն էր ոչ ի նոցանէ, այլ ի պակասութենէ զործարանաց և պարագայից, որք ոչ գտան աստ բոս սանձանելն կարգի հասարակեալ գործարանաց պարագայից նոցին՝ եղևոց ի Ռուսաստան: Ի մատուցեալ ցուցակացն առաջնոյն երեկն զանազան գործիք և պարագայք գործարանին շաքարի Աթոռոյն են՝ ձեշտեղէն 11 յօդուածովք, երկաթեղէն 16 յօդ., պղնձեղէն 3 յօդ., գործիք ըերեալք ի Ռուսաստանէ 4 յօդ., ի գործարանէն Տփլիսայ 6 յօդ., փայտեղէնք 23 յօդ. և երկրորդէն՝ սերմորայք բազկի, եղեգան շաքարի և զանազան ներկորէից 8 յօդուածով: Իսկ ի մասնէն ծախուց հանդուցեալ կաթողիկոսի երեկցաւ, զի նորին վեհափառութիւն շնորհեալ է վերոյիշեալ Մովսիսի Տէր-Յակոբեան զերկու հարիւր ըութիս ի Տփլիսա քաղաքի, ի վարձ նոյնպիսի աշխատութեանց նորս ի վերա շաքարաշինութեան:

Հրամատակցին: Ի վարձ երկամեայ աշխատութեանց ի վերայ շաքարաշինութեան վերոյիշեալ վարպետացն Պօղոսի Սահակեան և Մովսիսի Տէր-Յակոբեան, ապ իւրաքանչիւրոցն ի նոցունց զչօրս չօրս հարիւր ըութիս արծաթոյ ի զանձարանէն Աթոռոյս ընդ նոցունց ստորագրութեամբք, ընկալանելով ի հաշիւ հասանելի մասին երկրորդին ի նոցունց՝ Տէր-Յակոբեանցի և զշնորհեալն ի հանդուցեալ Հայրապետէն զ200 ուրբիւն, և տո այս

վարձան առաքել հրաման զանձապետին սորին վասն պատշաճութեան կատարման վերոյիշեալոցն: Այլ որովհետև շարունակութիւն շաքարաշինութեան ի վասն Էջմիածնի բոս երկամեայ փորձառութեանն երեկցաւ անձեռնառու և անօգուտ, վասն որոյ զաղաքեցուցեալ զայն, ծանուցեալ նայն խնդրաւորքս զորձ վարպետացն պատուիրելով նոցա, զի զամենայն բոս տեսչութեամբ գործ վարպետացն պատուիրելով թէ պղնձեղէնս, և թէ փայտեղէնս ևս, և նոցին և եղև պարագայս, գործիս՝ թէ պղնձեղէնս, և թէ փայտեղէնս ևս, և սերմօրէս յանձնել ծախսարարացն Աթոռոյս՝ եղևադար և Սարգիս վարպետացն, որոց և հրամանադրել՝ զի զստացեալ զայնոսիկ իրեղէնս ի վարպետացն բոս ստաջարկեալ ի նոցանէ ցուցակին յանձնեցին զայնս գործաւարաց տնտեսական կատարութեան Աթոռոյս բոս իւրաքանչիւր տեսակացն և բոս անձնիւր պատշաճագործարացն, պատուիրելով վերջնոցն իւրանց զիմաց, զի զստանալի իրեղէնս գրեցէն ի մասս ի տուեալ ի Սինօզէս իւրաքանչիւրոցն նոցունց առ այս առարկայ մտպաւիճեալ մասեանս: Առ այս վարձան առաքել առ ծախսարարն զպատճեն ցուցակի պարագայից և այլոց մատուցելոց Սինօզիս ի շաքարագործ վարպետաց և այսու գործն բոս այսմ առարկայի ի Սինօզիտ համարել աւարտեալ վասն տալոյ յիւրումն ժամանակի յԱրխիւն ի պահեստ:

Տեղակալ տնտեսպետի՝ Գուկաս արքեպիսկոպոս
Անգամք Սինօզի՝ Արքեպիսկոպոս ճայոց Սարգիս
Երեւոյս վարպետ Տէր Կարապետեան
Գրիգոր վարպետ Յովրեանց.
Գեորգ վարպետ Մկրտչեան
Սարգիս վարպետ Տէր Գառպարեան
Ի պաշտաման տնտեսպետի (ստորագրութիւնն):

1 ՆԱԽԻ Գեա. Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Սինօզի օրագրութիւններ
թղթ. № 41, վաղ. № 305:

Ակադեմիկոս Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ՀԵՐՄԵԱՅ ԵՌԱՄԵԾԻ ԱՌ ԱՍԿՂԵՊԻՈՍ ՍԱՀՄԱՆՔ

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

1. Հերմես Եռամեծի կրոնական-փիլիսոփայական այս «Սահմանք» գրվածքի հայերեն թարգմանությունը, որ առաջին անգամ լույս է տեսնում մեր այս հրատարակությունը, արժանի է առանձին ուշադրության, որովհետև իր ուրույն ու արատափոր իմաստասիրական բովանդակության շնորհիվ սա հատուկ տեղ է զբաղեցրել թարգմանական հայ գրականության մեջ:

Ուշադրով է առանձնացնում նաև այս գրության հեղինակի խնդրը, որ կարոտ է հատուկ պարզարանման:

Ինչպես հայտնի է պատմագիտական ուսումնասիրություններից, Եգիպտոսի Ազիքսանդրիա քաղաքը զասել էր մակեդոնական-հունական և հռոմեական տիրապետության մասնակի համաշխարհային մեծ կենտրոն և այնտեղ տեղի էր ունենում, Արևելքի և Արևմուտքի ժողովուրդների բուռն և սերտ հաղորդակցության ու հարաբերությունների հետեանքով, կրոնների մասնավորապես Ազիքսանդրիան մեծ զեք էր կատարում այդ մասնակի նաև իրրև հունական ու արևելյան կուլտուրաների մերձեցման ու փոխադարձ ազդեցության րեզլմսավոր մի միջավայր:

Հունական փիլիսոփայությունը, զլիսավորապես պղատունականը՝ յուրահատուկ կերպով այստեղ զուգակցվեց կրոնական արևելյան միտաբանային ևս և Ազիքսանդրիայում շնորհիվ դրան առաջացան նոր փիլիսոփայական դպրոցներ՝ Երրայական-ազիքսանդրյանը, նորդիթագորականը և նորպղատունականը: Կրոնա-փիլիսոփայական նոր այս ուղղությունը նկատելի է, մասնավորապես, Փիլոն Երրայեցու (մ. շ. 50 մեր թվ. հ.) երկերում ու նաև ավելի ուշ շրջանի նորպղատունականների Պղոտինոսի (204—269), Յամբլիկոսի (մ. շ. 333 մեր թվ. հ.), Պրոկղոսի (410—485) և սրանց հետևորդների աշխատություններում:

Պետք է մատնանշել, որ նորպղատունականության վրա, որը կենտրոնացած էր Ազիքսանդրիայում, մեծ ազդեցություն էր գործել, հատկապես, նաև հրեական-քրիստոնեական գնաստիցիզմը, որը խստունուրդ էր արևելյան ազդեցություն տակ զանվոզ պղատունական ու նորդիթագորական մասնաշաղկապների և քրիստոնեական դավանության հավատասլիքների:

Հենց այս կրոնական-իմաստասիրական երկերի շարքին են պատկանում այսպես կոչված «Հերմեսյան գրվածքները», այսինքն՝ այն աստված-իմաստական բնույթի գրականությունը, որի հեղինակն էին համարում եգիպտական թոթ աստուհ: Այս վերջինին հույները համապատասխան էին

ընդունում էրինց չէրմես ասածուն, ուստի և նրան վերադրված էրկերը սրանք կոչում էին «Հերմեսյան»:

Ինչպես այժմ պարզված է, նրն եզրիդասցիներն իրենց բոլոր կույտու- բական նվաճումները, դրանց թվում նաև գիրն ու գրականությունը, ենթադրում էին իրեն երկնքի շնորհում և աստվածների հայտնագործություն: Նրանց կարծիքով, գրի նկարողը և գրականության ու գիտության հովանավորողը իրենց իմաստուն Քոթ աստվածն էր: Ենչպեցեպան հայր Կղմես Ազնաթանգրացին (մ. շ. 217), որը շատ լավ ճանաչում էր Ենիգրտսը և ծանոթ էր նրա նրն ավանդություններին՝ վկայում է, որ այնտեղ կային 42 «Հերմեսյան երկեր»: որոնցից 36-ը պարունակում էին եզրպատկան փխխտութայությունը, որ ստորում էին քուրմերը: Ավելի ուշ ժամանակներում ներաստավորում են հարյուրավոր և հազարավոր Քոթ-հերմեսյան գրվածքներ:

Բոլոր այդ գրվածքները ինչպես պարզված է այժմ, սերտ կապ ու առնչություն են ունեցել եզրպատկան ասանդակի նկատմամբ և նրանց սրբազան գրքերը և եղել են, անշուշտ, եզրպատկան քուրմերի երկասիրությունները: Աշագրավ է ասանձնապես, որ Քոթ-Հերմեսյան գրական-գիտական ստեղծագործությունների շարքին պատկանել են, բայց իմաստասիրական ու աստվածաբանական երկերից, նաև տիեզերագիտական, բնախոսական, բժշկական, քերականական և այլ երկասիրություններ: Սրանց բոլորի մասին մանրամասն տեղեկություններ է առիթս Ա. Պիշմանը Հերմես Ենամեծի անձնավորությունն ու երկերին նվիրված իր ուշագրավ ուսումնասիրության մեջ¹:

2. Կրոնա-իմաստասիրական և բժշկական մի քանի երկեր, որ վերագրված են «Հերմես Ենամեծ»-ին, այսինքն՝ նրն եզրպատկան Քոթ-Հերմես ասածուն, պահպանվել են ու մեր ձեռքն են հասել մասամբ հունարեն լեզվով, մասամբ էլ լատիներեն ու արաբերեն թարգմանությունքով²:

Հերմեսի վերագրված հունարեն երկերից ամենազյայտվածն է Պոյմանգերը, որ հասուկ գրվածք է բարի հովիվի մասին: Այս երկը ժողովածու է 14 փխխտական հրահանգների, որոնց միջոցով Հերմեսը իր Քոթ որդուն և Ասկլեպիոս աշակերտին սովորեցրել էր աստվածային գիտությունը³: Նման բնույթ ունեն Ասկլեպիոսի աված խրատներն Ամմոն թագավորին, Սոդրեսոսի ժողովածուի մեջ բերված քաղվածքները ու նաև լատիներեն լեզվով պահպանված Կեզ-Ապուլեյոսի թարգմանությունը «Ասկլեպիոս կամ Հերմես Ենամեծի արամաստությունը» (Asclepius sive dialogus Hermetis Trismegisti)⁴:

¹ Տես Турвен Б. А., Египетская литература, т. I, Москва, 1920, стр. 9.
² Dr. Richard Pietschmann, Hermes Trismegistos nach ägyptischen, griechischen und orientalischen Ueberlieferungen, Leipzig, 1875.
³ Տես W. Christ, Geschichte der griechischen Litteratur, dritte Auflage, München, 1898, стр. 836.
⁴ Զրատարական է 1854 թ. Քեդիոնում՝ Parthey, Hermès Trismegistè Poemander, Berl. 1854. Իրեն հավելված աղագրված են նաև «Ասկլեպիոս աված խրատներն Ամմոն թագավորին» (Paris, 1554). Տես Christ, Geschichte der griechischen Litteratur, 1898, էջ 836:
⁵ Հերմես Ենամեծի կրոնա-իմաստասիրական այս երկերը թարգմանել է Փրանսիեն Մենարը՝ L. Menard, Hermès Trismégiste, trad. compl. précédée d'une étude sur l'origine des livres hermétiques, Paris, 1866.

Վերոհիշյալ երկերը, ինչպես մասնանշում է Ցելլերը, գրված են, հավանորեն, երբորդ գարի վերջերում մեր թվականությունից հետո: Ցելլերը մասնանշում է, որ Հերմես Ենամեծի Պոյմանգեր գրվածքին ծանոթ է եղել եկեղեցական հայր Լակտանտիոսը (250—330):
Որ Հերմեսի վերագրված հունարեն երկերը, բրայեա, ուշ շրջանի գրվածքներ են՝ այդ մասնանշել է վերոհիշյալ իր աշխատության մեջ (էջ 33—34) նաև Պիշմանը:

«Այսպես կոչված Հերմեսյան գրվածքների հորինման ժամանակ, —ասում է Պիշմանը,— Քոթի նույնությունը Հերմեսի հետ արդեն այնքան մոտազրկել էր, որ հնարավոր էր համարվել ընդունել երկուսին իրեն տարբեր անձնավորություններ: Մեր ձեռքը հասած երկերում, ինչպես նշում է Պիշմանը, Հերմեսը համարվում է Քոթի հայրը և Ասկլեպիոսի ուսուցիչը: Բացի կրոնա-իմաստասիրական բովանդակություն ունեցող երկասիրություններից իրեն Հերմես Ենամեծի աշխատություն մեր ձեռքը հասել է նաև բժշկական մի գրվածք, որը աղագրված է Իդիլիքի հրատարակած «Physici et medici graeci» երկնատարակում⁵:

Բոլորովին նոր մի գրվածք է ներկա հրատարակությանը լույս տեսնող «Հերմայ Ենամեծի առ Ասկլեպիոս սահմանք»-ը: Այս հետաքրքիր համազրկ, որի հունարեն սկզբնաղբիւրը, ըստ երևույթին, մեզ չէ հասել իմբակից է, ինչպես երևում է նրա բովանդակությունից, վերոհիշյալ հունարեն գրված երկերի շարքին: Հայրեն թարգմանության կարևորությունը, անշուշտ, խիստ մեծ է, որովհետև սրա հունարեն սկզբնաղբիւրը, հավանորեն կրած է:

3. Հերմեսի «Ենամեծ» մականվանը նորագույն երկերում արվում է տարբեր մեկնություն: Ակադ. Փերեյի կարծիքով, Հերմեսը «Ենամեծ» է անվանվել տուրպես թագավոր, մարգարե և փիլիսոփա⁶, Ավիլի ճիշտ է ըստ այն կետերի կարծիք⁷, որը մասնանշել է, որ «Են»-ի հետ կազմված մակդիրները հունարենում ունեն ոչ թե երկրության, այլ գերադասանի իմաստ ուստի և «Ենամեծ» նշանակում է պարզապես, ինչպես ուղիղ մեկնել են նաև Հայկազյան բողոքքի կազմողները՝ «Երիցս մեծ, կարի մեծ, մեծանուն»: Լակտանտիոսի վկայությամբ՝ Հերմեսն արժանացել էր «Ենամեծ» անվան իր առաքինության և բազմաթիվ արվեստների գիտություն պատճառով⁸:

Հայոց մասնանշարության մեջ «Ենամեծ» մակդիրը հայտնի է գառուլ համանորեն, Հերմես Ենամեծի Մամանքը թարգմանվելուց հետո: Այնուհետև, բոս երևույթին, այդ թարգմանության աղղեցությունը համարվում էր նաև այլ հեղինակներ:

Հերմես Ենամեծը, ինչպես տեսնում ենք, գոյություն ունեցող մաս-

¹ Տես Ed. Zeller, Philosophie der Griechen, III, 2 p., էջ 224 հեռ:
² Տես J. L. Ideler, Physici et medici graeci, vol. I, Berlin, 1841, էջ 430—440:
³ Տես C. A. Жердецов, Рамская Империя, Петг. 1923, էջ 91:
⁴ Տես Letro ne Inscription grecque de Rosette, Paris, 1841, էջ 20:
⁵ Տես R. Pietschmann, Hermes Trismegistos, էջ 36: Համեմատել նաև Lactantius

ցածին նեղրնակ է, որին վերագրվել են եզրիդական-հունական ծագում ունեցող ստադիա-իմաստական և այլ դիտական երկեր: Հերմեսի երկերն ուսումնասիրողները նրա թեոսոփիական ուսման մեջ ցույց են տալիս երեք գլխավոր աղբյուր՝ եզրիդական բազմաստվածություն, հրեական-քրիստոսական միաստվածություն և հունական փիլիսոփայական իդեալիզմ¹: Ըստ այդ ուսման ստույգ տեղում (Voss) է, որ ծնունդ է տալիս Երանին (Λογος), ստացած Երանին միջոցով ծնունդ է տալիս նաև օտեղծարարական մտքին: Աստվածությունն ստանձնանառուի է ստեղծարարությունը երկնքում, իսկ մարդուն՝ երկրում, Հերմեսի փիլիսոփայությունը, ինչպես կարծում են, ըստ իր էության մաս է գնոստիցիզմին:

Հերմես Եսամեծի երկերի մասին վերջերս լույս են տեսել Կրոլի և Ռեյտցենշտեյնի աշխատությունները², որոնց մեջ նրանք հարից քննություն են անել այդ երկերի բովանդակությունը:

4. Հերմես Եսամեծի Մանանդի Մանանդի թարգմանության մասնակից կարելի է որոշել հիմնվելով լեզվաբանական այն դիտողությունների վրա, որ մանրամասն մեջ են բերված իմ «Հունարան զգրոցը և նրա զարգացման շրջանները» աշխատության մեջ (Վիեննա, 1928):

Կրոնա-իմաստասիրական այս երկը, ինչպես զգույց չէ համոզվել, թարգմանված է, հավանաբար, Պետրոյից-Փիլոնյան խմբի երկերից նույն և խմբակից է մեր մասնանշած հունարան թարգմանությունների երկրորդ խմբին, որին պատկանում են «Տիմոթեոսի կայսերական պալատի Ապոկալիպտիկ ձևաբանությունը» և Յամբլիխոսի խմբի արեստոսիայան երկերը³:

Մանանդի թարգմանության մեջ զործ է անված Պետրոյից-Փիլոնյան խմբի հատուկ բառապաշարը, որ չէ նանդիլում ոսկեզարյան անվանված Նինդերորդ զարի մասնանշարական երկերում: Այսպիսի ստանձնանառուի բառեր են.

1. «Անրեդուն» — ունեն նաև Փիլ. Ժ. Բան. Պիտ. 392. Փարզ. Բազմաբեղուն» Փիլ. լին. Գ. 44, էջ 216. Երեղնաւոր, անրեղնաւոր» Պիտ. 487, 459. Փիլ. Նախ. 45 կն:
2. «Անորակ» — ունեն նաև Փիլ. լին. Գ. 171, էջ 376. Փիլ. այլար. էջ 117. Յագ. Յառ. էջ 79. Էլիսա, էջ 93. Գ. Պարփ. 307 կն:
3. «Բազդատություն, բազդատեմ» — Թր. քեր. 15. Փիլ. լին. 68, 134, 215, 412 կն. Փիլ. տես. 6 Պիտ. 357, 386 կն. Իրեն. Հերմ. 13, 102, 165. Թէն 6, 16, 24 կն. Իրեն. Յոյցք 60. Գ. Ման. 130. Յամբլ. Մարթ. 87 կն:
4. «Բազդատություն, բազդատեմ» — Փիլ. լին. Բ. 55, էջ 136. Գ. 241, էջ 437. Փիլ. Յագ. Յառ. 4. տես 24. Թր. քեր. 8, Պիտ. 389. Տիմ. Կուզ 121,

¹ Shtu Жебелев, Римская Империя, էջ 93: Համեմատեմ Н. М. Карпинский, Жизнь Аполлония Тианского, журнал Министерства Нар. Просв., 1876, № 1, նաև Д. И. Писарев, Аполлоний Тианский, Русское Слово, 1861, № 6 8.
² Shtu F. Kroll, Die Lehren des Hermes Trismegistos Münster, 1914 R. Reitzenstein, Heid Ak. Sitzungsberichte, 1917, № 10. Նույնը, Iranische Erlösungsmysterien, Bonn, 1921.
³ Shtu իմ աշխատությունը — «Հունարան զգրոցը», Վիեննա, 1928, էջ 124—142:

- 276, 279, 313 կն. Իրեն. Հերմ. 9, 62. Ար. Մարթ. 383. Յամբ. Մարթ. 410, 422. Յամբ. Պերիարմ. 499. Ներ. Պարփ. 237. Գ. Ման. 193, 197 կն:
5. «Գերաշխարհիկ» — Պիտ. 371, 417. Եզրիդաշխարհականք» Տիմ. Կուզ. 26.
6. «Գոնյառություն» — Փիլ. տես. 7. Պիտ. 376. Իրեն. Հերմ. 29. Յոյցք 5. Տիմ. Կուզ. 13—15, 19—22 կն. Ար. Մարթ. 4. Յամբ. Մարթ. 410. Յամբլ. Պեր. 494. Ներ. Պարփ. 231 Գ. Պարփ. 313. Գ. Ման. 121 կն.
7. «Եզրանի, եզրանիլի, անդանիլի» — Փիլ. լին. Գ. 41. էջ 210. Տիմ. Կուզ 58, 100 կն. Իրեն. Յոյցք 4.
8. «Էնթալպա» — Փիլ. Այլար. 113—115 կն. Պիտ. 510. Տիմ. Կուզ. 24. 255, 339. Իրեն. Հերմ. 142, 201. Ար. Մարթ. 360 կն. Յամբ. Պեր. 496. Վեր. 571. Գ. Պարփ. 260. Էլ. Մարթ. 29 կն:
9. «Էնթալ» — Իրեն. Յոյցք. 3. Տիմ. Կուզ. 22, 26—28, 33. Ար. Մարթ. 360. Յամբ. Պեր. 493. Ներ. Պարփ. 232. Գ. Ման. 125. Գ. Պարփ. 265. Էլ. Մարթ. 39. Ար. Աշխ. 616 կն:
10. «Ընդունական» — Թր. քեր. 22, 26. Իրեն. Հերմ. 124.
11. «Ըստյնա» — Թր. քեր. 5, 9—12, 41. Փիլ. լին. Գ. 43, էջ 212. Ար. Աշխ. 617. Իրեն. Հերմ. 227.
12. «Միակ» — Փիլ. լին. Գ. 110, էջ 332 Ժ. Բան, էջ 229. Գ. Ման. 135 կն.
13. «Ներգործություն, ներգործեմ» — Թր. քեր. 22, 23, 45 կն. Փիլ. լին. Գ. 5, էջ 177. Գ. 21, էջ 261. Փիլ. Ման. 551 Իրեն. Հերմ. 49, 69, 76, 99, 110, 113. Իրեն. Յոյցք 26. Թէն 38, 46 կն. Տիմ. Կուզ 17, 22 կն. Ար. Պեր. 471. Յամբլ. Պեր. 502. Յամբլ. Մարթ. 448 կն.
14. «Շնաղկապ» — Թր. քեր. 12, 35. Փիլ. Յագ. Յառ. 83. Իրեն. Հերմ. 158 Արիստ. Պեր. 465. Յամբ. Պեր. 489. Թէն 94. Գ. Պարփ. Վեր. կն.
15. «Սերակ», «որակություն» — Փիլ. լին. Գ. 181, էջ 383. Փիլ. տես. 7. Պիտ. 464. Իրեն. Հերմ. 171. Տիմ. Կուզ 324. Թէն 170, 172. Ներած. Պարփ. 235, 246. Ար. Մարթ. 362. Յամբ. Մարթ. 410—430 կն.
16. «Պարունակեմ» — Թր. քեր. 2, 18. Փիլ. լին. 1, 119, 223. Պիտ. 354, 415. Իրեն. Հերմ. 14, 41, 64, 144, 226. Իրեն. Յոյցք 8. Տիմ. Կուզ 83, 270. Ներած. Պարփ. 228, 242. Յամբ. Մարթ. 413. Յամբ. Պեր. 495.
17. «Սերուն» — Փիլ. լին. Գ. 209, 412 Փիլ. այլար. կն. Եսամեծի Մանանդի լին. Բ. 81, էջ 165. Ժ. Բան կն.
18. «Տեսակ» — Փիլ. տես. 7. Յագ. Յառ. 80. Թր. քեր. 12, 17. Պիտ. 387. Տիմ. Կուզ 11, 15, 57 կն. Իրեն. Յոյցք 21. Ար. Մարթ. 361. Յամբ. Մարթ. 413. Ներ. Պարփ. 227. Վերլ. 558. Գ. Պարփ. 253. Գ. Ման. 168 կն. Էլ. Մարթ. 29 կն.
19. «Փոխարկեմ» — Տիմ. Կուզ 62. Նոննոս 74, 80. Էլ. Մարթ. 132.
20. «Քանակ, անքանակ» — Փիլ. լին. Գ. 181, էջ 383. Թր. քեր. 32. Ար. Մարթ. 372. Յամբ. Մարթ. 410. Վերլ. 573. Գ. Պարփ. 257. Գ. Ման. 125 կն:

Գտնվելով հունարան հնագույն թարգմանությունների բառապաշարի ու տերմինաբանության ազդեցության օտ Հերմես Եսամեծի Մանանդի հայերեն թարգմանությունն ունի նաև լեզվա-բարբառական այն կարևոր ստանձնանառուի բառերները, որ բնորոշ են հունարան թարգմանությունների առաջին և երկրորդ խմբերի համար: Այս տեսակետից ուշագրավ է, ամենից առաջ, որ այս թարգմանու-

Քյունը ևս զորք է անուս սէ, իդական գերանունը, որը հանդիպում է հունարան Պիտոյից-Փիլոնյան խմբի Քարգմանություններում ու նաև Տիմոթիոս Կուզի Հակաճառության մեջ, որը հունարան երկրորդ խմբի հնարգմանությունն է:

Հերմես Եռամեծ — Բհուսթիւն է հայերի ճշմարտութեան. սէ և անմարմնոցն է մարմին և աներևոյթիցն լոյս: սէ և նէ ունեն Փիլ. այլար. 156. Հես. 6. Պիտ. 375, 377, 380, 381, 383, 384. Իրեն. Հերմ. 85, 91, 140. Տիմ. Կուզ 26, 33, 35, 42, 194, 236 ևն:

Այն հանգամանքը, որ իդական սեռի արգիտտիկան ու շինծու սէ դերանունը, բացի վերոհիշյալ հնագույն Քարգմանություններից, զորք է անվամբ նաև Հերմես Եռամեծի Մանանթի մեջ՝ մի նշան է, անշուշտ, որ այս գրվածքի Քարգմանության ժամանակը մոտ եղած պիտի լինի Պիտոյից-Փիլոնյան խմբի և Տիմոթիոս Կուզի Հակաճառության Քարգմանությունների ժամանակաշրջանին:

Ուշադրով է նաև, որ Հերմեսի Մանանթի Քարգմանության մեջ ևս, ինչպես և հունարան տառիկն խմբի և Թեոնի Քարգմանություններում, ն նախդիրը զորք է անվամբ հունարենն օրո նախդրի նշանակությամբ: Այսպես,

Հերմես Եռամեծ — քանզի ցանկութիւն ոչ նիմեքն. համեմատե ճնողւոյս, ճնիմեքն, ճնողմէս, ճնիմոյս Թր. Քեր. 18, 19, 23, 29. Ենտապելէն և պատմութենէն Թէւն 14.

Մի որիքը պարզ նշան է Հերմեսի Մանանթի հայերեն Քարգմանության և վերոհիշյալ հին Քարգմանությունների սերտ առնչության նաև ճնիք թվական անվան փոխարեն ճնուս-ի զորածությունը: Օրինակ՝

Հերմես Եռամեծ — Եմու զեղեցիպատան բաղկացութիւնս, քրայց երկին մու և զոյգ ծովու և երկրիս, Եմու փրկութիւնս: Եմուս ունեն նաև Թր. Քեր. 8, 13, 25. Փիլ. Լին. Գ. 110, էջ 332. Պիտ. 398, 473, 501, 503: 527. Տիմ. Կուզ 65, 68, 176, 201, 260, 267, 274, 311. Ար. Պեր. 468, 476, 505 ևն:

Հերմես Եռամեծի Մանանթի հայերեն Քարգմանության ժամանակը որչափ ևս համար մեծ կարևորություն ունի նաև այն, որ նրա մեջ զորք է անվամբ աներկազ բառը, որը տառիկն անզամ հանդիպում է հունարան Քարգմանությունների երկրորդ խմբում: Այսպես՝

Հերմես Եռամեծ — Եհ ներհականս էակացս իմանայ, նորատեղծ ճնեհնակս այս բանս ունեն Տիմ. Կուզ 160. Թէւն 50, 62, 66 ևն: Արիստ. Ստոր. 368. Յամբ. Ստոր. 413, 416, 417. Արիստ. Պեր. 466, 475 ևն: Հունարան տառիկն խմբի Պիտոյից-Փիլոնյան երկիրը փոխանակ ճնեհնակս բառի ունեն թընդդիմակն:

Ինչովական բոլոր վերոհիշյալ դիտողություններն ի մի ամփոփելով, կարծում եմ, որ կարող ենք վստահորեն ենթադրել, որ Էլերմեսայ Եռամեծի

առ Ասիղեպիոս Մանանթի-ը Քարգմանված պիտի լինի հունարենից Պիտոյից-Փիլոնյան խմբի երկրորդ ճեռ, հավանաբար, վեցերորդ զարի երկրորդ կիսում կամ ամենավաղը՝ վեցերորդ զարի կեսերին, նույն այս ժամանակամիջոցում, 552—556 թվականներին, Քարգմանված էր, ինչպես պարզ ու որոշ ցույց է տրված իմ Էլուսարան զարոյցը և նրա թարգմանաշրջանները աշխատության մեջ (էջ 95—102), հունարան Քարգմանությունների երկրորդ խմբին պատկանող Տիմոթիոս Կուզի Հակաճառությունը¹:

5. Մեր ստացած այս եզրակացության դեմ միակ առարկությունը կարող է այն լինել, որ Էլերմեսայ Եռամեծի առ Ասիղեպիոս Մանանթի-ից կարող էլ է, ինչպես այդ իր Եղիշեի Արարածոց զբերի մեկնությունը դիտարկելու ժամանակ մեջ ենթադրել է Լ. Պաշիկյանը, Եվասն վարդանայ և Հայոց պատերազմի ժամանակ աշխատության հեղինակը: Պաշիկյանի կարծիքով, Հերմես Եռամեծից է անվամբ Եղիշեի հետևյալ հատվածը.

1. Եղիշե, վկանակի, 1864, էջ 25 (Երկրորդ լեզանակո՝)
 1. Որպէս և ասաց ոմն ի հունմն. Ման ոչ իմացեալ՝ մաս է, մաս իմացեալ անմասնութիւն է. Որ Եման ոչ զիտէ, երկնչի ի մանուանէ. Իսկ որ զիտէ Եման, ոչ երկնչի ի նմանէ:
 2. Համեմատե Հերմես Եռամեծ՝
 Եման իմացեալ՝ անմասնութիւն է, ոչ իմացեալ՝ մասն:

Մեզ րեղված համապատասխան վկայությունների համեմատությունից տեսնում ենք, որ Եղիշեի հատվածն այնչի ընդարձակ է, քան Հերմեսինը: Ուստի և դժվար է, իմ կարծիքով, անվերապաս կերպով պնդել, որ Եղիշեի Պատմությանը աղբյուր է ծառայել Հերմեսի Մանանթի-ից: Հայտնի է, որ նոր պատմական զարոյցի երկիրը իրենց մեջ հաճախ պարունակում էին հուն մտքեր և հման հատվածներ. ուստի և միանգամայն հնարավոր է, որ վերոհիշյալ հատվածը կարող էր Եղիշեի քաղաք լինել որևէ այլ աղբյուրից: Իսկ կրթ մեծը ենթադրելու լինենք, որ Եղիշեն, իրապես, օգտվել է Հերմեսի Եվա Ասիղեպիոս Մանանթի-ից, այդ դեպքում՝ մեծը հարկազրկված ենք լինելու նրա Պատմության գրության ժամանակը, որ դեռևս վերջական կերպով սրբված է՝ ինչպես և միևնույն վեցերորդ զարի երկրորդ կեսը: Այս կարևոր խնդիրը կարող է, անշուշտ, հատուկ քննության ասանձին հաղվածուի:

6. Առանձին ուշադրության արժանի է Հերմես իմաստասերի հիշատակությունը Գրիգոր Մագիստրոսի (11-րդ դար) Թղթերի հետևյալ հատվածներում:

1. Գրիգոր Մագիստրոս, Նրատ. Կ. Կոստանյանցի, 1910 թ., Բ., էջ 5:
 1. Գրիգոր սրյս ի ճար ինձ այժմ եկիսցէ ճեմականն Երկրպիգէս յիբում տախտակի, սակս սորբանականին Տրոբոնեայ ասելով. Ով Տրո-

¹ Գալուստ Տեր-Միքայելյանի և Արեգյանի կարծիքը, որ Տիմոթիոսի Հակաճառությունը Քարգմանված է հայերենի 480—484 թվականների ժամանակամիջոցում (սեպտեմբեր, 1908, էջ 364—369, Երկրպիգէս, 1913, էջ 154—163 և Արեգյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, I, Երևան 1944, էջ 613—618), պարզապես թուրքացության արգելում է և միանգամայն անընդունելի է:

քոնեայ, յորևս բախտի բարի գոյ կարծես՝ մակացու ի ծնէ կուրաց
 էթէ զհին պատահման հանգունակի մակեղուտ անանջատ: Եւ զի գայ-
 ստիկ ոչ այլ ինչ իմաստասիրէր բայց միայն վասն իւրոյ ուսեմն
 Հերմայ աշակերտի. զի նորս, թողեալ զիմաստասիրութեանն ար-
 ճեստ, չզգաւ ի կենցաղական զեղխուեմն, իբրու թէ կորչի ծնէ կեղեւ,
 զգայ զվարձութեանն, և ըզձայ տեսութեան, իսկ զհին տեսութեան՝ ի
 պատահմանէ կուրեացեալ, յո՛մ տարակուսելի է, Ջօր բանս զբեզ
 ակն տունջեան անուանէ, և զմեզ կափուցեալս ի ճառագայթից և
 իւրթնիս և խաւարչտին եղեալ: Մակայն առ այստիկ ուղ ինչ էթէ
 իմաստասիրեցից, ոչ պատկանելի է, այլ մանուսանդ փութալի. իէպէտ
 և ոչ ստուածպետականին հասին բախտի և օծման և մաքրու-
 թեան, սակայն կաթիլ իմն աստուածային առ նոսա կաթեալ:

2. Նույնը, 1Բ, էջ 85.

«Աղականութիւն խոկայ երկրոցունց մեծագունի աշխարհի և փոքու
 մանուսնդ էթէ արատաքոյ հրամանաց իմանալի աշխարհին. քանզի
 իմանալի աշխարհ աստուածային էութիւնն իմանի բոտ Հերմեսեայ
 մեծի, իսկ փոքր մարդկայինս սեռ և մեծագոյն յորում բնակեալս եմք:»

3. Նույնը, 2, էջ 182.

«Բայց Պդասոն փոքր ինչ իմաստասիրելով զերակատար զոյճիցս
 առելով կամեցաւ զարարչականն էութիւն յասելն իւրում այսպէս, թէ
 որ զամենեւեան ամեալ անկողական և մակասար բնութիւն, ի վե-
 ուրջ կողով ամենայնի նախախնամէ զամենեւեան, տեսանելոյ և ինքն
 ոչ յուսեմք տեսանի, այլ անցեալ կայ սարսանդեալ յիւրումս ասան-
 ձին բարձրութեան. Եւ Հերմեսոս (—Հերմէս Ենամեծ) մեծ շարժօզ
 զնս և տածօզ և իմանալի աշխարհ:»

4. Նույնը, ՀԱ, էջ 205.

«Այլ բնականքս այս թէպէտ Եօզոյ սիմեոնիզոնն անուանեալ, սա-
 կայն մտաց և մակացութեան ընդունեալ. վասն որոյ երկիր զսա կո-
 չել աստուած ոչ պատկառի, Հերմեսոսմեծ (—Հերմէս Ենամեծ), թէ-
 պէտե անշարհ, բայց ի բազմաց աստուածս. վասն որոյ յիւրում
 սքանչելի տախտակին այսպէս հատանելով պարզ և զճիտս. աստուած
 անշարժելի աշխարհ, երկին շարժուն աշխարհ, մարդ բանաւոր աշ-
 խարհ, երկիր, և միակից աստուած: Իսկ և թէ ոչ բանաւոր, զիմով
 մարդ. և եթէ ոչ իմաստուն, որպակ բանաւոր. և եթէ ոչ մակասացա-
 կան, չճիկն իմաստուն. և որ ոչ իմաստուն, ճրգոն մտաց և մակա-
 ցութեանն ընդունակ:»

Այս հատվածներից առջինում հիշատակված Հերմեսը, որը Եվրոպի-
 գեո ճեմականի աշակերտն է եղել՝ անշուշտ, Հերմես Ենամեծը չէ, այլ, ինչ-
 պես ես կարծում եմ, նորպդասոնական Հերմես մեկնիչն է: Արիստոտել-
 յան վերոհիշյալ անհայտ մեկնիչ Եվրոպիգեոը հիշատակված է նաև Ստե-
 փանոս Սյունեցու «Եսա Տ. Գերմանոս» գրած թղթի՝ նեակյալ հատվածում.

«Իսկ ոմն յերկուց անձնաւորեալ, մի ասացաւ բնութիւն, որպէս մեկնէ
 Յիւրոպիգէոս Աթենացի, զպարզսն անուանան զսերմանեալսն յԱրիս-»

1 Տես «Գիրք թղթոց», Թեֆլիս, 1901, էջ 284.

տուէլէ, ասացեալ եղջերուաբազս ի ստորգութիւնն, ոչ միայն ի
 վերայ պարզիցն սոէ, այլ և զշագաշարար կառակցեալսն մի ասելի
 բնութիւն:»

Ինձ թվում է, որ Ստեփանոս Սյունեցին և Գրիգոր Մագիստրոսը կա-
 րող էին օգտված լինել Արիստոտելյան այս անհայտ հեղինակի մեկնու-
 թյան հայերեն թարգմանութունից, որի մեջ, հավանորեն, հիշատակված է
 եղել և Եվրոպիգեոսի աշակերտ Հերմեսը:
 Իսկ Գրիգոր Մագիստրոսի մյուս հատվածները, որոնց մեջ հիշատակ-
 ված է Հերմես Մեծը կամ Հերմես Ենամեծը՝ վերաբերվում են, անշուշտ,
 «Հերմայ Ենամեծի» առ Ասիղեպետ Սահմանք-ին:

7. Կարևոր եմ համարում նաև հիշատակել, որ մեր հրատարակած այս
 գրվածքում հանդիպում են մի քանի նոր բառեր, որ չունեն նոր Հայկա-
 ցյան և Առձեռն բառարանները: Այդպիսի բառեր են.

1. Անսերուն — շեւուր է գոյացութիւն անսերուն:»
2. Պակալմ — սորպէս պակալեցէ ցանկութեամբ, որ յորովայնին է՝ սոյն-
 պէս և մայրն ցանկայ. սոյնպէս և որ ինչ յանձինն պակալեցէ ցան-
 կութեամբ՝ գայս և մարդն ցանկայ:»
3. Ամենակերպ, ամենորակ — բնութիւն է ամենակերպ ի մարդումն և
 ամենորակ ներքործութիւն:»
4. Պարիմացական — բրտացում ունելով զիւր բանն պարիմացական:»
5. Շարիմանամ — բնութիւն շարիմանալով:»

8. Հերմէս Ենամեծի Սահմանքի սույն հրատարակութեան հիմք են
 «Հերմայ Ենամեծի» Սահմանքի սույն հրատարակութեան հիմք են
 «Հերմայ Ենամեծի» Սահմանքի սույն հրատարակութեան հիմք են

Յ = Անադիբ իմ գրադարանի՝
 Թուղթք՝ 245. — Մեծութուն՝ 15×10. — Տողք՝ 21. — Գիրք՝ նորոգելի
 — Նյութ՝ ողորկ թուղթ: — Կաղմ՝ կաշեպատ տախտակ: — Հանգամանք՝ լաւ:
 — Թվական, գրիչ և տեղ՝ անհայտ:
 Բովանդակութիւնն. — Թ. 3ա — 121ա. Երևանեայն Գրիգորի նիւսացւոյ
 ասացեալ վասն բնութեան մարդոց: — Թ. 121բ — 210բ. «Գրիգորի կոյն-
 ասացեալ վասն բնութեան մարդոց: — Թ. 210բ —
 40պոսի երբորն Բարսիլ տեսութիւն ի մարդոյ կազմութիւն:» — Թ. 210բ —
 216բ. «Հերմայ Ենամեծի առ Ասիղեպետ սահմանք:» — Թ. 217ա — 241ա.
 «Արիստոտելի իմաստասիրի յազգայ յամ (պատմ.) աշխարհի առ Աղէք-
 սանդրոս թագաւորն:» — Թ. 241ա — 244բ. «Արիստոտելի յազգայ տաքիւն-
 ութեան առ Աղէքսանդրոս թագաւորն:»

Ե = Անադիբ № 2303 (2327) Պետական ձեռագրատան:
 Թուղթք՝ 286. — Մեծութուն՝ 19½×13. — Տողք՝ 27 կամ 25. — Գիրք՝
 բնորոգելի: — Նյութ՝ ողորկ թուղթ: — Կաղմ՝ կաշեպատ տախտակ: — Հանգա-
 մանք՝ լալ: — Թվական՝ Ռձ և ճէլիկն (= 1652): — Գրիչ՝ Մարկոս սարկա-
 վագ:

« Այժմ Մատենադարանի ձեռ. № 9427:

Բովանդակություն. — Թ. 2 — 58բ. «Միմէոնի վարդապետի Ջուզազ-
ւոյ արարեալ քերականութիւն ըստ լեզուի մերում հայկազանց»։ — Թ.
59 — 91բ. «Միմէոնի վարդապետի Ջուզազւոյ արարեալ գարամարա-
նութեան հաւաքումն»։ — Թ. 92 — 107ա. «Յաղագս շարամանութեան որ է
հասար Երկրորդ»։ — Թ. 107բ — 149ա. «Յաղագս շարամանութեան որ է
հասար Երրորդ»։ — Թ. 149բ — 273բ. «Միմէոնի Դաւնոյ եպիսկոպոսի
արարեալ մեկնութիւն զրոցն Պրովիզի»։ — Թ. 274 — 280ա. «Համառոտ հա-
ւաքումն վասն մարմնոյ և նոյնս և որոց բազկանայ մարմինն»։ —
Թ. 280ա — 284բ. «Հերմայի իմաստասիրի սասցեալ»։

d = ձեռագիր № 419 (449) Պետական ձեռագրատան։

Թուղթք՝ 99։ — Մեծութիւն՝ 24 × 17։ — Տողք՝ 32։ — Նյութ՝ թուղթ։
— Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ — Գիր՝ նոսր։ — Վիճակ՝ բավարար։ — Թվա-
կան՝ 1777 թ.։ — Գրիչ՝ Գրիգոր Գլխի։

Բովանդակություն. — Թ. 1ա. «Յաղագս բնութեան մարդոյ»։ — Թ. 7ա.
«Երանելոյն Գրիգորի Նիւսացւոյ սասցեալ վասն բնութեան մարդոյ»։ —
Թ. 93բ — 96բ. «Հերմա եռամեծի առ Ասկղեպիոս Մանանդ»։

e = ձեռագիր № 538 (414) Պետական ձեռագրատան։

Թուղթք՝ 144։ — Մեծութիւն՝ 13 × 9։ — Տողք՝ 23։ — Նյութ՝ թուղթ։
— Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ — Վիճակ՝ բավարար։ — Թվական, գրիչ, տեղ՝
անհայտ. ունի 1595 թվի հիշատակագրություն։

Բովանդակություն. — Թողովածու է, որի մեջ Հերմես եռամեծի Ման-
անդը գտնվում է 113ա էջից սկսած մինչև 122բ էջը. վերնագիրն է՝ «Ման-
անդը Հերմայի»։

f = ձեռագիր № 2269 (2285) Պետական ձեռագրատան։

Թուղթք՝ 112։ — Մեծութիւն՝ 21 × 15,5։ — Տողք՝ 32։ — Նյութ՝ թուղթ.
— Գրություն՝ Երկայուն։ — Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ — Վիճակ՝ բավարար։
— Գիր՝ նոսր։ — Ժամանակ՝ ժԸ դար։ — Գրիչ՝ տեղ հարութային։

Բովանդակություն. — Ժողովածու է, որի մեջ Հերմես եռամեծի Ման-
անդը գտնվում է 87ա էջից սկսած հետևյալ վերնագրով՝ «Հերմես եռա-
մեծի առ Ասկղեպիոս Մանանդ»։

i = ձեռագիր № 1500 (944) Պետական ձեռագրատան։

Թուղթք՝ 1188։ — Մեծութիւն՝ 36 × 26։ — Նյութ՝ թուղթ։ — Կազմ՝ կա-
շեպատ տախտակ. — Գիր՝ բոլորգիր (չղաղբի որդ գծերով)։ — Գրիչ՝ Մխի-
թար վարդապետ Այրիվանեցի։ — Ժամանակ XIII դար։ — Տեղ՝ Այրիվանդ։
— Հիշատակարան՝ գլխավոր հիշատակարանն ընկել է. ունի բազմաթիվ հի-
շատակագրություններ։

Բովանդակություն՝ ճառերտիր. տես Կարենյանց Հ., Մայր Յուցակ.
թ. 924, էջ 130 — 133.

Բացի այս օրինակներից՝ կա նաև մի ձեռագիր կս (թ. 1838/1905
Պետական ձեռագրատան), որն ունի Հերմես եռամեծի Մանանդից մի
հատված հետևյալ վերնագրով՝ «Հերմէսի եռամեծի իմաստասիրէ» (թ. 271ա),
Այս հատվածի ընթերցվածները ծանոթութիւններն մեջ չեն նշանակված.
որովհետև նրա մեջ չկան կարևոր օրէնք ընթերցվածներ։

Մանանդի քննական մեր հրատարակությանը զործակցել է պատմա-
կան գիտութիւնների քննիչ Լ. Խաչիկյանը, որը սիրամտաբար կերպով
նշանակել է իմ ա և ն ձեռագրերի քաղցրատեսությամբ կազմված բնագրի
լուսանցքում ձ, օ, ւ և ձ ձեռագրերի տարբեր ընթերցվածները, և Խաչիկ-
յանը տվել է նաև իր համեմատած չորս ձեռագրերի մասին անհրաժեշտ
տեղեկութիւնները. նրա զործակցութիւնը մեծապես հեշտացրեց այս կար-
ևնը բնագրի հրատարակութիւնը ձեռագրերի համեմատությամբ. ուստի
և հարկ եմ համարում հայտնել նրան իմ շնորհակալութիւնը։

Պետք է առանձնապէս մատնանշել, որ Հերմես եռամեծին վերագրված
այս կերպախրութիւնը, շնորհիվ իր հեթանոսական խորթ ու արտասովոր
բովանդակութեան, որ հասկանալի չէր քրիստոնեական աշխարհայեցողու-
թեան ունեցող գրիչների համար՝ սրանց կորսից ենթարկվել է զգալի աղ-
ձառումներին. Դրա համար էլ բնագրի ուղիղ վերածնունդը և ճշտումը խիստ
զվար էր և պահանջեց ինձանից բավական ջանք ու աշխատանք։

Վերակազմված բնագրում մի քանի կետեր նաև այժմ ինձ համար
մնում են մտնել և խնդրական ու պետք է հուսալ, որ այդ կետեր կարելի
կլինի թերևս ուղղել Վիեննայի և Վենետիկի ձեռագրիչների ընթերցվածնե-
րի օրնութեամբ։

Ծանոթութիւնների տեղի վրա անհրաժեշտ եմ համարում հիշել հետե-
վալը. Համեմատութիւնների մեջ չեն առնված ընդհանրապես ուղղագրա-
կան ընթերցվածները, որոնք վերաբերվում են օ կամ ա (օրինակ՝ օդ —
ուղ), ո կամ օ (օրինակ՝ տեսանող — տեսանօղ), յ-ով և ստանց յ-ի (օր-
նակ՝ ջրոյ — ջրո), Ը-ով կամ ստանց Ը-ի (օրինակ՝ մշաբնփնտար — մըշ-
անփնտար) ուղղագրութիւններին. Ընդունել եմ սովորական դարձած ուղ-
ղագրութիւնները՝ օղոյ, տեսանող, օջրոյ, օմշանփնտար։ Ծանոթու-
թիւնների մեջ մեծ մասամբ չեն հիշվում նաև պատվագրութիւնները։

Յուցակ գործածված առանցիցների

- a = ձեռագիր իմ գրադարանի (այժմ ձեռագիր 9427, Պետական ձե-
ռագրատան), թվականն անհայտ։
- b = ձեռագիր 2303/2327 Պետական ձեռագրատան, գրված 1652 թվին։
- d = ձեռագիր 419/449 Պետական ձեռագրատան, գրված 1777 թվին։
- e = ձեռագիր 538/414 Պետական ձեռագրատան, գրված 1595 թվից
տուֆ։
- f = ձեռագիր 2269/2285 Պետական ձեռագրատան, գրված ժԸ դարում։
- i = ճառերտիր (Մխիթար Այրիվանեցու) 1500/944 Պետական ձեռա-
գրատան, գրված XIII դարի վերջերում։

զուսնչ ունին և անձն. զի անհնայն, որ անէ և նուազէ կենդանի է:

Եւ կենդանեացն են, որ անձանք և շնչաւորք են, և են, որ միտս և 5 անձն և շուսնչ ունին, և են, որ միտն շուսնչ, և են, որ անձն և շուսնչ, և են, որ միտն կենան: Զի կենանք ասանց շնչոյ և մտաց և անձին և անձանօրթեան կարէ բազ- 10 կանալ, բայց այլքն անհնչքեան ասանց կենացն անկար է գոր

Բան մտաց արբանեակէ զի գոր կամի միտքն՝ զայն և բանն թարգ- մանէ: Միտք զամենայն ինչ տե- 15 անէ, իսկ աչք զամենայն մարմ- նականու: Եւ սակայն միտք աչացն ոչ լինի գէտ, այլ աչք մտաց:

Մտաց ոչինչ անձատ է, բանի ոչինչ անձանեի: լուս կարով իմա- 20 նա՝ խօսելով խօսի, քանզի ի լուսիկան միտք զգանայ զբանն: Որ ի լուսիկէն է և ի մտաց բան մու- փրկութիւն: որ ի բանէ բան՝ ի կորուստ. զի վասն մարմնոյն 25 մարդն մանկանացու, բայց վասն բանին՝ անձան:

Որ զբանն ոչ իմանայ՝ միտս ոչ ունի. որ խօսի ասանց մտաց՝ ոչինչ ասէ. ոչինչ իմանալով՝ միտս 30 ոչ ունի և խօսի. զի խօսելն ամբ- րոյ է և ամբոյն ոչ միտս և ոչ բան ունի:

I adfi զի շուսնչ և շուսնչ: 2 adf նուազէ և անէ վիս անէ և նուազէ: 3 bi ի կեն- ղանեացն և ի կենդանեաց I որք վիս որ: 4 I անդուսք վիս շնչաւորք ad որք վիս որ I միտք վիս միտս: 5 և անձն շուսնչ վիս անձն և շուսնչ: 7 և միտս վիս միտս: 7-8 bi միտքն վիս զի կենանք: 8 bi մտաց և շնչոյ (I շնչոյ) վիս շնչոյ, և մտաց: 9 I անձանք կենանք և անձանօրթեան (պատմ.) bi ոչ կարէ վիս կարէ: 10 bd այլք և այլք I անձն շնչանք և անհնչքին: 11 def կենաց bi իմ ասանց կենացն bei իմ է: 13 abef կամի adf գայտ I գայտ bei իմ է I բան: 13-14 II թարգմանէ: 14 bi միտքն: 14-15 adf անհանեան: 15-16 bi գտարմանեան վիս զամենայն մարմնականա: 16 bei միտքն մեծ ասաց: 17 adf լինին be աչքն bi մտացն: 19 bei անուստիկ է: 19-20 bi իմանալով իմանալ ի իմանալ: 20 bi խօսի և խօսար: 21 bei լուսիկանք վիս ի լուսիկանք I ի լուսիկանք I ի լուսիկանք I ի լուսիկանք վիս լուսիկանք bi զբանն զբանս: 22 bei մի վիս մուս I միտքն և զբանն I իմանալով վիս իմանալով: 23 adf բանս: 23-24 adf բան մի կորուստ վիս բան ի կորուստ: 27 ad որ իմանալով վիս ոչ իմանալով միտս: 28 I իմ մտաց: 29 I իմանալով: 29-30 և միտք շուսնչ վիս միտս ոչ ունի: 30 և խօսի I ոչ խօսի վիս խօսի և գրօսելն վիս զի խօսելն: 31-32 I բան վիս և ոչ բան: 32 d անհնչ:

существа, наделенные голосом, обладают (только) дыханием и душой; созданием является все то, что растёт и чахнет.

Есть создания бессмертные и одушевленные, и есть такие (создания), которые наделены разумом, душой и дыханием; и есть такие, которые наделены только дыханием; имеются и такие, которые наделены душой и дыханием, и есть такие, которые наделены только жизнью (существованием). Ибо жизнь без дыхания, разума, души и бессмертия может иметь место, но все другие (последние) без жизни не могут существовать.

Слово есть спутник разума, ибо слово выражает то, чего хочет разум. Разум видит все сущее, а глаза (только) все телесное (предметное). Однако не разум является стражем глаз, а глаза — стражем разума.

Для разума нет ничего недоступного; для слова нет ничего невыразимого. Храня молчание, ты познаешь; разговаривая — выражаешь (то, что познал в молчании), ибо в молчании разум порождает слово. Слово, рожденное молчанием и разумом — одно спасение. Слово, рожденное словом — погибель. Ибо благодаря телу человек смертен, благодаря же слову — бессмертен.

Тот, кто не знает слова, не владеет разумом; кто говорит без разума, тот ничего не говорит; кто говорит, ничего не зная, тот не владеет разумом. Разговор есть (свое) толпы, толпа же не владеет ни разумом, ни словом.

Բան մտուք առտուսոյ պարզ և բան անմիտ մարդոյ գիտ է: Ոչ որ զերկին տեսանէ և որ ի նմա, բայց միտն մարդ. միտս և բան 5 միտն ունի մարդ: Որպէս ասուածք ասացուածք ասուածոյ, մարդ ասացուածք մարդոյ աշխարհի. եթէ տեսանողն ոչ էր՝ ոչ էր և որ տեսանիւրն:

Մարդ միտն իմանայ զիմանալին և տեսանէ գտեսանելին, որք ոչ են օտար ի նմանէ: Մարդ զերկու- 10 րին բնութիւնս ունի՝ զմանկանացուն և զանձանն: Մարդ զերկուսն

զոչացութիւնս ունի՝ զիմանալին, զշնչականն և զնրթականն: Որ- 15 պէս յորովայնէ ելիր՝ այսպէս և ի մարմնոյ կցես. որպէս յորովայնն ոչ ևս մտցես՝ ոռնչպէս և ի նրթ-

ականս այս մարմին այլ ոչ ևս մտցես: Որպէս յորովայնի ոչ զի- 20 սէլիր գաշխարհիս՝ սոյնպէս և արտաբոյ մարմնոյ կելուլ՝ ոչ ծանրցես զարտաբոյ մարմնոյ էակու-

Որպէս կանկնելով յորովայնէ գոր- 25 վայնիւրն ոչինչ յիշես՝ այսպէս և ի մարմնոյ կանկնելով ոչինչ յիշեսցես. որ միջկայիս նոց ասանն՝ երթնայ գիտս միջկայիս և նոզգերձակալն:

I abfi բայց վիս բան և պարզն: 2 և մարդոյ: 3 bi զերկին (ի զերկին) որ վիս որ զերկին և ի նման 5 և ունի մարդն: 5-6 և որպէս և ասուած (պատմ.) ասացուած ասուածոյ (պատմ.) adef ասուածոյ adef ասացուած bi և մարդ: 7 adf աշխարհ վիս աշ- 10 արհարհ: 7-16 I իմ աշխարհի... զնրթականն: 8 adf տեսողն d տեսողն: 8-9 bei և ոչ որ տեսանիւրն (և տեսանիւրն) և տեսանիւրն: 13-14 adf զմանկանացուն և զման- կանացուն: 14 զերկին: 15 bei զոչացութիւնն: 16 և զշնչականն d իմ և զնրթա- կանն: 16-17 I որպէս ևս 17 adf որովայնէ ai այնպէս: 18 adf ի մարմնոյ I մարմնոյ վիս ի մարմնոյ d յորովայն և որովայն: 19 efi այսպէս վիս սոյնպէս: 19-20 I միջկայիս վիս ի միջկայիս: 20 adef յայս I մարմինս վիս մարմին: 21 bi յոր- 25 ովայնէ I որովայնի bi ոչ ևս: 22 I գաշխարհ և արտաբոյ մարմնոյ: 23 efi կելուլ վիս կելուլ: 23-24 I ծանրցես և արտաբոյ I արտաբոյ bi զնակալ I կանկն վիս էակո: 25 I կանկնել և կելով վիս կանկնելով: 25-30 adf զարմարանիւրն: 26 և յիշեսցես վիս յիշես: 26-27 և իմ այսպէս և ի մար- մնոյ կանկնելով ոչինչ յիշեսցես: 27 de ի մարմնոյ I կանկնելով և կանկնելով I յիշեսցես զարմարան (արտաբոյ վիս յիշես: 27-28 և իմ այսպէս և ի մարմ- 30 նոյ կելուլ adf ի միջկայիս d երկայ վիս երթնայ: 29 adf միջկայիս bgi և միջկայիս (և մի- յիշես) և ի միջկայիս:

Разумное слово есть божественный дар; бессмысленное слово — изображение человека. Никто, кроме человека, не видит неба и того, кто пребывает на нем. Только человек наделен разумом и словом. Подобно тому, как боги есть достойные богов, так и человек есть достойные человека мирского. Если бы не было видящего, то не было бы и видимого.

Только человек познает познаваемое и видит зримое, которые не чужды ему. Человек обладает двумя природами: природой смертного и бессмертного. Человек владеет тремя сущностями: разумом, одушевленностью и матеральностью.

Подобно тому, как (при рождении) выходишь из чрева, точно так же (при смерти) выходишь из (собственного) тела; и подобно тому, как не входил более в чрево, так же не вхо. ишь более в это (материальное) тело. Подобно тому, как находишься в чреве не зная о мирских вещах, так же и выйдя из тела ты не знаешь о сущем, находящемся вне тела. Подобно тому, как выходя из чрева ничего не помнишь о вещах, находящихся в утробе, так и выходя из тела ничего не помнишь; кто заботится о настоящем, тот идет вместе с настоящим

Աստուածային մարմինքն անցս
 4 գնացից զգայութեանց ոչ ունին,
 զի յինքեանս իսկ ունին զգայու-
 5 թիւնս և նոյն իսկ ինքեանք զգա-
 մարդ ոչ ասնէ, և զոր ինչ աս-
 տուած ասնէ՝ մարդոյ ասնէ, բայց
 զոր մարդ ասնէ՝ անձին ասնէ:
 Որք զվուս՝ պատկերս պաշտեն,
 10 զի թէ զիտութեամբ պաշտելին՝ ոչ
 մոլորեալք էին, բայց ոչ զիտելոյն,
 զի արք պաշտեն՝ մոլորեալք են ի
 բարեպաշտութիւնէ:
 Մորք սպանանելի կարէ՝ աստուած
 15 կհանս ասր: Մարմին անէ և նուազէ
 ի բնութիւնէն, իսկ անձն լնու ի
 մտաց: Ամենայն մարմին և անձն
 ունի, այլ ոչ ամենայն անձն՝ միտս
 20 Երկու միտք են՝ է որ արժա-
 նասը և է որ անձնական, բայց են
 ոմանք, որ գտնանականն ոչ ունին:
 Իր զմարմինն իմանայ և զանձն
 իմանայ, որ զանձն իմանայ՝ և
 զմիտս, քանզի սքանչելին բնական
 25 տեսութեանն է, երկրաբանչիւրքն ի
 ձեռն երկաքանչիւրոցն տեսանին:
 Բնութիւն է նայելի ճշմար-
 տութեանն, սէ և անմարմնոցն է
 մարմին և աներևոյթիցն լոյս:
 30 Վարդապետէ ամենեցուն ասաս
 բնութիւնս: Եթէ ոչինչ քեզ
 վարկպարարի գործ թուեցի գո՛ւ
 գտցես զգործն և զարարողն, և եթէ
 խաղ քեզ թուեցի՝ խաղ լիցիր:
 35 Դու ունիս իշխանութիւն ապանել:

Божественные тела не облада-
 ют преходящими, изменяющимися
 ощущениями, ибо ощущения за-
 ключены в них самих, и даже они
 сами суть ощущения. То, что творит
 бог, человек не творит, и то, что
 бог творит, творит для челове-
 ка, но то, что творит человек, творит
 для себя (для своей души).
 (Есть люди), которые поклоня-
 ются идолам. Если бы они поклоня-
 лись со знанием, не заблуждались
 бы. Но если они поклоняются без
 знания, то заблуждаются, (от-
 ходя) от благочестия.
 Человек может убить, бог —
 дать жизнь. Тело по природе рас-
 тет и хиреет, а душа наполняется
 разумом. Всякое тело имеет душу, но
 не всякая душа имеет разум.
 Есть два разума: необходимый
 и душевный. Однако, есть люди,
 которые не обладают душевным
 разумом. Кто познает тело, познает
 и душу. Кто познает душу, познает
 и разум, ибо природное умозрение
 обладает чудесным (свойством). Оба
 они (душа и разум) выявляются
 посредством друг друга.
 Природа есть зеркало истины.
 Она есть и тело бесплотных, и свет
 невидимых. Щедрая природа поуча-
 ет всех. Если тебе ничто не ка-
 жется напрасным деянием, ты най-
 дешь и деяние и творца, если же ты
 отнесешься к этому легко-
 мысленно, то сам станешь по-
 смещенцем. В твоей власти быть
 свободным, ибо тебе дано все.

1 Ե մարմին փխ մարմինքն: 2 եւ ոչ ունին զգայութեանց ի սպայութից (պատկ.):
 3 Ե ինքեանս և ինքեանս եւ իսկ իսկ Ե ունին: 3—4 Ե զգայութիւն Ե զգայութի (պատկ.):
 5 Ե սպայութիւնք ի սպայութիք (պատկ.): 6 Ե ad փխ գոր: 6—7 Ե չի և զոր ինչ աստուած
 ասնէ՝ մարդոյ ասնէ: բայց զոր մարդ ասնէ: 8 Ե անձինն: 10 Ե եթէ փխ թէ: 11 Ե
 մոլորեալ էին Ե ոչ զիտելոյ: 13 Ե բարեպաշտութիւնն: 14 Ե ոչ կարէ փխ կարէ: 16
 Ե ի բնութիւնէ: 17 Ե ոչ ի մտաց փխ մտաց Ե անձն: 20 Ե անձնականն: 20—21 Ե չի
 բայց են ոմանք, որ գտնանականն Ե որ Ե: 22 Ե զմարմին Ե մարմինն իմայ և չի Ե:
 23 Ե տեսութեանն է Ե տեսութիւնն է: 28 Ե երկաքանչիւրքն: 28 Ե ու փխ սէ Ե մարմ-
 նոցն եւ չի է: 29 Ե մի տեսութիւնն Ե իսկ լոյսն: 31 Ե բնութեանն Ե բնութեան (պատկ.):
 32 Ե մարդկարարի: 33 Ե զգործն Ե թէ փխ եթէ: 34 Ե լիցցես: 35 Ե ad
 ապանել փխ ապանել:

զի ամենայն ինչ քեզ տուա: Ոչ
 որ չարակնէ քեզ, ամենայն ինչ
 քեզ երկ, զի ի ձեռն միոյ կամ
 5 ամենայն իմացանս զարարող:
 Զանգի գոյ քեզ իշխանութիւն կա-
 մել և ոչ իմանալ, գոյ քեզ իշխանու-
 թիւն ինքանապաշտել և զիրպել և ներ-
 հախանս և կախոս իմանայ: Այնքան
 ունի մարդ իշխանութիւն՝ որ-
 10 քան և աստուածքն, միայն մարդն
 ապա կենդանի, միայն սա բար-
 սոյն և շարին ունի իշխանութիւն:
 Ոչ գոյ քեզ իշխանութիւն անմահ
 լինել, քանզի և ոչ անմահին մե-
 15 սանել Բնի և աստուած գոյ լինել,
 եթէ կամեցիր, զի կարելի է: Գան-
 զի կամեաց և իման և նուազան և
 սիրեան և եղբր:
 Ամենայն մարդ զաստուած կար-
 20 ձէ, քանզի եթէ մարդ է՝ և գաս-
 տուած զիտէ: Ամենայն մարդ զնոյն
 աստուած կարմեայ՝ մարդ է, և
 աստուածք և ամենայն յաստուածոյ
 և վասն մարդոյն: Աստուած է ամե-
 25 նայն ինչ և ոչ մի ինչ ոչ գոյ
 ստանց աստուածք, քանզի աստուած
 ոչ ինչ է և ոչ միայն:
 Վասն աստուածոյ մարդ, վասն
 մարդոյ ամենայն ինչ: Աստուած
 30 մարդոյ իշխէ և մարդ ամենայնի:
 Յարապարարի արարարոյն իմա-
 նին, ակն զարապարարն տեսանէ,
 իսկ միտք զի ներքոն: Ուրաւոր
 միտք՝ անդանոր և լոյս, և ուրա-
 35 նոր լոյս՝ անդանոր և միտք, քանզի
 միտք՝ լոյս, և լոյս՝ միտք:

Никто не станет дурно глядеть на
 тебя; для тебя создано все, ибо по-
 средством одного или всего ты
 познаешь творца. Ибо в твоей вла-
 сти желать и не познавать, в твоей
 власти сомневаться, ошибаться и
 познавать противоречия сущего. Че-
 ловек обладает такой же властью,
 какой и боги. Только человек есть
 свободное создание, только он имеет
 власть над добром и злом.
 Не в твоей власти стать бес-
 смертным, ибо и не во власти бес-
 смертного умереть. Ты можешь
 стать и богом, если захочешь, ибо
 это возможно. Пожелай, познай,
 уверуй, возлюби — и станешь.
 Всякий человек думает о боге,
 ибо если он человек, то он знает
 бога. Всякий человек, думая об од-
 ном и том же боге, есть человек.
 И боги, и все, что от бога, (суще-
 ствует) для человека. Бог есть все,
 и без бога ничто не может суще-
 ствовать, ибо бог не является ни
 вещью, ни (чем-нибудь) единичным.
 Человек (существует) для бога,
 всякая вещь (существует) для че-
 ловека. Бог имеет власть над чело-
 веком, а человек — над всеми ве-
 щами. Внешние вещи познаются
 посредством внешних вещей. Глаз
 видит внешние вещи, а разум —
 внутренние. Где разум, там и свет,
 где свет, там и разум. Ибо разум
 есть свет, и свет есть разум.

2 եւ չարակնէ փխ չարակնէ: 4 Ե ad իմացանս: 5 Ե քս փխ գոյ Ե գոյ փխ գոյ
 Ե իշխանութիւն քեզ փխ քեզ իշխանութիւն: 6 Ե ad չի և քս փխ գոյ Ե քանզի գոյ փխ
 գոյ Ե իշխանութիւն քեզ փխ քեզ իշխանութիւն: 7 Ե ad զիրպելս Ե ի ներհախանս փխ
 և ներհախանս Ե ի ներհախանս: 8 Ե իշխանութիւն մարդ փխ մարդ իշխանութիւն Ե
 մարդն: 10 Ե չի և Ե ad աստուածք Ե ad մարդ: 11 Ե իսկ բարոյն: 12 Ե զարք Ե չի ունի:
 13 Ե չի ոչ գոյ քեզ իշխանութիւն Ե գոյ փխ գոյ: 14 Ե չի և Ե իսկ քանզի ոչ Ե: 14—15
 Ե տեսութիւն: 17 Ե սիրա: 19 Ե անմահ փխ անմահայն: 20 Ե թէ փխ եթէ: 22 Ե փոք-
 անլոյ փխ փոքանլոյ եւ չի է: 23 Ե աստուած փխ աստուածք Ե ոչ (պատկ.): փխ յաս-
 տուածոյ: 24 Ե մարդոյն: 24 Ե որ գոյ փխ ոչ գոյ Ե գոյ փխ ոչ գոյ Ե չի գոյ: 27 Ե մի
 փխ միայն: 28 Ե չի վասն աստուածոյ մարդ: 30 Ե մարդոյ Ե իշխել փխ ի իւր Ե մարդն:
 31 Ե յարապարարի Ե արարարոցն փխ յարարարոյն: 33 Ե իսկ միտքն եւ ներս փխ
 ներքոն Ե միտքն Ե լոյս փխ և լոյս: 35 Ե իսկ միտք փխ և միտք: 35—36 Ե չի
 քանզի միտք լոյս և լոյս միտք:

Որ միտս ունի՝ լուսաւորեալ է. որ զաստուած գիտէ՝ յաստուածոց ոչ երկնչի. որ զաստուած ոչ գիտէ՝ յաստուածոց երկնչի: Որ ոչինչ գիտէ

5 յեակացս՝ յամենայն իմեքէ երկնչի. իսկ որ զամենայն ինչ գիտէ յեակացս՝ ոչ յիմեքէ երկնչի:

Հիւսնդութիւն անձին՝ արտօութիւն և խնդութիւն. կիրք անձին

10 զանկութիւն և կարծիք նման են անձանց և մարմինք ի սեանակի: Ոչ որ բարի՝ զագիր, ոչ որ բարձր: Ամենայն ինչ գիտելի է, որ միտս ունի. որ բնդ միտ ամէ գինքն՝

15 զիտէ գինքն. և որ գիտէ գինքն՝ զամենայն ինչ գիտէ:

Ամենայն ինչ ի մարդոջ է. որ մարմնոց զգիր ասնէ՝ իր զմտար ասնէ, Մարմին ասոնց անձին

20 մեռեալ է. անձն ի մարմին մտեալ՝ զմիտս ստացի. որ միտս ոչ ստանայ՝ այնպիսին երևի որդէսեւում: Բանգիր անձն ամենայն, նախ քան ի մարմին մտանել անմիտ է և

25 յարին ի ստ միտք ի մարմնոյն, և տնայեա ապա լինի անձն մտաւոր, որ ի մարմնոյն մարմնոյն էլ ի դուրս՝ յիշատակ տխտ է. քանզի անձն, որ ի մարմնոյն ծածկեցեալ՝

30 բնագորտի յիշել զգիր անմտացութիւն: Փոփոխումն ասնէ՝ անմտաց և փոփոխումն մտացութիւն գործէ:

Кто наделен разумом, тот просвещен, кто знает бога, тот не боится бога. Тот, кто не знает бога, боится бога. Кто ничего не знает о сущем, тот всего боится, а кто о сущем знает все, тот ничего не боится.

Печаль есть болезнь души, а радость — (природное) состояние души; духам свойственны желание и мнение, подобно тому, как телам свойственно быть зримыми(?). Никто из благих не является дурным, и никто из добрых — злым.

Кто обладает разумом, для того все познаваемо. Кто мыслит о себе, тот познает себя, и кто познает себя, тот познает все.

Все зависит от человека; кто услаждает тело, погубляет во вред себе. Тело без души мертво. Душа, вселяясь в тело, приобретает разум. Та (душа), которая не приобретает разума, выходит (из тела) такой же, какой и вошла, ибо всякая душа, до того, как войти в тело, бывает неразумной, и разум присоединяется к ней в теле, и лишь таким образом душа становится разумной, и когда она выходит из человеческого тела, воспоминание становится страданием, ибо душа, находившаяся в погребенном теле, вынуждена вспоминать о своей незабвенности. Она производит незабываемое изменение, и изменение (в свою очередь) порождает забвение.

Որ մարդ է՝ և ստուած. ոչ անք երկի ստուած՝ բայց մարդոյն միայն: Լուսն մարդոյն ստուած ի մարդ չըջեալ կերպանայ:

5 Աստուած՝ մարդասէր, մարդն ստուածածաէր. մի աղգակցութիւն ստուածոց և մարդոց: Միայնոց մարդոց ստուած լաէ և մարդ՝ ստուածոց: Երկրպագելի է ստուած,

10 զարմանալի մարդ: Աստուած ոչ երկի ստուած մարդոց. ցանկալի է ստուածոց մարդն և ստուած մարդոյն. քանզի ցանկութիւն ոչ նիմեքէ, բայց ի մարդն և յաստուած:

15 Չերկիր գործեն մարդիկ զերկին զարգարին ստուեղբ: Չերկին ստուածք ունին, զերկին և զգծով՝ մարդիկ. բայց որդ նասարակաց է՝ ստուածոց և մարդկան:

20 Չլինչն է լաւ. որ բարդասութիւն ոչ ունի: Լուսն աներկոյթ է, չարս՝ աներկոյթագոյն: Չլինչն է էջ: Լուսնուն ընդունական: Չլինչն է արու: Լուսնուն սերմնական:

25 Բնութիւն է ամենակերպ ի մարդուն և ամենորակ ներգործութիւն. և ամենայն ներգործութիւն աներկոյթ է և զործքն՝ երեկագոյնը: Ներգործութիւն է շարժումն:

30 Նիւթ է խնոււ գոյացութիւն: Մարմին է մածումն նիւթոց, միտք յանձին և բնութիւն ի մարմնի:

Где человек, там и бог. Никому не видим бог, кроме как человеку. Ради человека бог воплощается в образ человека. Бог всеколюбит, человек боголюбив. У бога и у человека единое родство. Бог внемлет одному только человеку и человек — богу. Бог достоин поклонения, человек — удивления. Бог не видим без человека. Бог ждет человека, человек — бога, ибо желание (заключено) ни в ком другом, как в человеке и в боге.

Люди обрабатывают землю, звезды украшают небо. Боги владеют небом, люди — землей и морем, а воздух общий, (он принадлежит) и богам и людям.

Что такое благо? То, что не имеет сравнения. Благо невидимо, зло более невидимо. Что такое самка? Жидкость воспринимающая. Что такое самец? Жидкость оплодотворяющая.

Природа в человеке есть всекачественное и всесозидающее действие. И всякое действие незримо, а деяния — более зримы. Действие есть движение; материя есть влажная сущность. Тело есть соединение веществ. Разум (пребывает) в душе, а природа в теле.

2-3 ad երկնչի փխ ոչ երկնչի: 3-4 bi չիի որ զաստուած ոչ գիտէ՝ յաստուածոց երկնչի: 3 Ե գիտէ փխ ոչ գիտէ: 4 Ը գերկնչի և չի երկնչի փխ երկնչի: 5 ad եակացս փխ յեակացս Ը չիի յամենայն: 6 bi չիի իսկ որ... երկնչի Ե չիի ինչ: 6-7 ad եակացս փխ յեակացս: 8 Ը անձն փխ անձին: 10 adci նման է: 12 bi որ ոչ բարի: 13 ad սեանայն Ե չի փխ գիտելի է: 13-16 Ե չիի որ միտս — ինչ գիտէ: 15 Ե զգիր գիտէ փխ գիտէ գինքն Ե չիի որ գիտէ գինքն ad գիտէ գինքն փխ գիտէ գինքն: 16 Ե գիտէ ինչ փխ ինչգիտէ: 17 ad մարդ: ոչ: 18 Ե գմբք փխ գմտար: 19 Ե անցին փխ անձին: 20 ad անձին (Ը անձն) ի մարմնի փխ անձն ի մարմին: 21 Ե գի միտս փխ գմտար: 22 ad արնպիտ Ը հեռումն: 23 Ե անձն: 24 անմիտ փխ անմիտ է: 25 Ե մտար փխ միտք: 26 Ե նոյնպէս փխ ոչնպէս Ե ուղղու է: 28 Ը արտ (Ը արտ) փխ արտ է: 29 Ը ի մարմնոյն (Ը ի մարմնոյն) փխ որ ի մարմնոյն ի որ ի մարմնոյն Ը ծածկեալ փխ ծածկեցեալ: 30 Ե բնագորտ Ը զմտացութիւն (Ը չի չի չի) փխ չի չի Ե Ե ուղղեալ: 30-31 ad անմտացութիւն փխ անմտացութիւն: 31 ad Ե փխ անձն:

1 bi որ է փխ ուր: 2-3 ad միայն մարդոց և մարդոյն (Ը մարդոյ) փխ մարդոյն միայն: 3 Ը գմտն մարդոյն Ե գմտն մարդոյ: 4 ad չըջել փխ չըջեալ Ե կերանայ Ը կերպանայ: 5 Ը մարդ ասէ փխ մարդասէր Ը և մարդ փխ մարդն Ը մարդ: 6 ad աղգակցութիւնն: 7 Ը մարդոց Ե միայնոց: 8 Ը մարդոց: 9 ad երկրպագելի փխ երկրպագելի է: 11 bi երկի փխ ոչ երկի Ը ստուածոց մարդոց: 12 ad մարդ փխ մարդն: 12 ad մարդոց Ե մարդոյն: 14 bi յիմեքէ (Ե իմեքէ) փխ նիմեքէ Ե բայց փխ բայց: 15 Ը մարդիք Ե մարդիկ: 18 Ե մարդիկ Ե ցոյց Ե աւագ ad նասարակ է: 29 bei չի չի փխ չի չի է: 22 ad աներկոյթագոյն (Ը աներկոյթագոյն) է փխ աներկոյթագոյն: 22-23 ad գինչ է փխ գինչ է էջ: 23-24 ad փխն արու փխ գինչ է արու: 24 ad սերմնական: 23 ad ամենակերպ: 25-26 ad մարդու փխ ի մարդու: 27 ad և ամենորակ կար որոյ փխ և ամենայն ad ներգործութիւնն: 28 ad աներկոյթ փխ աներկոյթ է bei գործը: 28-29 ad երկրպագելի: 31 ad նիւթոց փխ նիւթոց:

Միտք անձին արարիչ և բնութիւն մարմնոյն: Աչ յամենայն անձին միտք, բայց յամենայն մարմնի բնութիւն: Անմահ բնութիւն մահկանացու բնութեան շարժումն (°) մահկանացութեան՝ երկիր դերեղման, անմահին՝ երկին տեղի: Անմահն եղև և վասն անմահկանացուն, իսկ մահկանացուն

10 լինի ի ձեռն անմահին:

Չար է պահասութիւն բարւոյն, բարի է լրութիւն իւր: Անձն յաշխարհս կղանելի է, բայց միտք գերաշխարհիկ: Արդէս անկղանելի

15 է միտք և նիւթ՝ բաժանարար անկղանելի: Միտք և նիւթ բաժանելի, անձն՝ ետաման, և նիւթ երկք մտաունք՝ յանձն և ի նիւթ և ի բնութիւն. միտքն յատուածոջ ի

20 բնութիւն անմահից:

Նախախնամութիւն և հարկ՝ ի մահկանացուն եղևութիւն և մահ, և յատուածոջ՝ անկգութիւն: Անմահք ընդ ինքեանս միարանին

25 և մահկանացուք ընդ ինքեանս նախանձին շարժութեամբ. քանզի նախանձ շար քաղկանայ յազազս դիտելոյ յառաջն զմահն: Անմահ անէ զոր միշտ անէ, բայց

30 մահկանացուն անէ զոր երբէք

Разум есть творец души, а при- рода — тела. Не во всякой душе есть разум, но природа есть во всяком теле. Бессмертная природа есть (источник) движения смертной природы. Для смертного могилой служит земля, место же бессмертного — небо. Бессмертный существует ради бессмертного, а смертный существует благодаря бессмертному.

Зло есть недостаток добра, добро есть полнота его самого. Душа — мирское творение, разум же сверхъестественен. Как несотворима разум, так же несотворима и материя, отдельно взятая. Разум, отдельно взятая материя и душа (составляют) три части (единого целого). Материя еще (делится) на три части — на луну, на вещество и на природу. Разум (входит) в божественную природу бессмертных.

Провидение и необходимость для смертного есть возникновение и уничтожение (смерть), а для бога — несотворимость (вечность).

Бессмертные объединяются между собою, а смертные злобно завидуют друг другу, ибо завистливая злоба возникает от знания того, что впереди (ожидает) смерть. Бессмертный творит то, что он творит всегда, а смертный делает то, чего

արար: Մահ իմացեալ անմահութիւն է, ոչ իմացեալ մահ: Մահկանացուք ընդ անմահիքն անկեալ զնին, բայց անմահքն մահ- 5 կանացուացս պատուար լինին:

Ապս անէս ուրեմն է գոյացութիւն անմահ, մշտնջենաւոր, իմացական՝ իմացուած ունելով զիւր բանն պարիմացական, բնութիւն 10 շարժմանայ, զարուարս շարժարութեան զիսէ և ի բաց վճարեալ ի բնական մարմնոյ՝ ինքն ըստ ինքեան ելով արտի, ինքն ըստ ինքեան ելով յիմանայի աշխարհի սկզբնասեր գոյացութիւն 15 (°):

Արք՝ չորեքին տարերքս, առ չորս վայրս գնդապէս կալով՝ պարու- նակեալ լինի միշտ փոքրագոյնն 20 առ ի մեծագունէն. այսպէս՝ երկիր ի ջրոյ, ջուր յօդոյ, օդ ի հրոյ: և ի միասին խառնումն չորեք տարերքս այսպէս. երկիր՝ ցուրտ և ցամաք, ջուր՝ ցուրտ և խոնաւ, օդ՝ 25 խոնաւ և ջերմ, հուր՝ ջերմ և ցամաք:

Գարձեալ ունի և այլ երկու որակութիւն. երկիր խիստ է և չոր, ջուր՝ բուկ և զելջ, օդ խիստ է և 30 շարժուն, հուր սուր է և անգայտ:

Գարձեալ և այլ որակութիւնս ունին. երկիր ծանր է և անշարժ, ջուր ծանր է և շարժուն, օդ թեթև է և շարժուն, հուր սուր է և թեթև՝ 35 նւ խառնին ընդ միմեանս այսպէս՝

никогда не делал. Смерть осознанная есть бессмертие, неосознанная — смерть. Смертные находятся в подчинении у бессмертных, но бессмертные заботятся о смертных.

Итак, душа есть сущность бессмертная, вечная, разумная, познавшая свой всеведущий разум. Она, одновременно познавая природу, познает тайну гармонии, и выходя из природного тела и оставаясь в едине с самой собой, грустит, становится первородной сущностью в нематериальном мире.

И вот, среди четырех элементов, пребывающих в шарообразной форме в четырех местах, всегда малое охватывается большим; так, земля (охватывается) водой, вода — воздухом, воздух — огнем. И эти четыре элемента смешиваются следующим образом: земля холодна и суха, вода холодна и влажна, воздух влажен и горяч, огонь горяч и сух.

Есть еще и два других качества: земля тверда и суха, вода тяжела и мокра, воздух упруг и подвижен, огонь тонок и разрежен.

Имеются и другие качества; земля тяжела и неподвижна, вода тяжела и подвижна, воздух легкий и подвижен, огонь тонок и легкий. Они соединяются друг с другом следующим образом: земля посред-

2 ad մարմնոյ 3—3 ad չի միտք բայց... անմահ բնութիւն 3 bi տենայն: 3—4 (i յամենայն) բնութիւն ի մարմնի վիս յամենայն մարմնի բնութիւն: 3—6 ad շարժումն մահկանացու բնութեանս վիս մահկանացու բնութեան շարժումն bi չի շարժումն: 5—6 abđq չի մահկանացութեան 7 bi անմահ bi չի և 8—9 ad անմահկանացուն 9 bi անմահկանացուն վիս մահկանացուն: 11 e չի բարւոյն b բարւոյ i բարու 12 a լրութիւն վիս լրութիւն իւր de իւր լրութիւն վիս լրութիւն իւր: 12—13 a աշխարհի d յաշխարհի 14 a դերաշխարհիք bdi դերաշխարհիք e դերաշխարհիք վիս դերաշխարհիք: 15 bi միտքն e բարձանարար: 15—16 bi անկղանելի է վիս անկղանելի: 16 ad չի և 17 ad ետամանն 18 ade յանձն վիս յանձն: 19 bi բնութիւն (e ի բնութիւն) վիս և ի բնութիւն ade տատանոջ վիս յատուածոջ: 19—20 ad ի բնութեան վիս ի բնութիւն: 21 d յարկ վիս հարկ: 21—22 ad և ի մահկանացուն: 22 bel կղու- թիւն վիս կղանելի: 23 a անոջ d անոջ (պատվ.) e անոջ (պատվ.) անոջ (պատվ.) վիս յատուածոջ b անեղուն (պատվ.): 23—24 ad անմահքն 25 ad մահկանացուք b ընդ ինքեան: 26 bi նախանձն վիս նախանձ: 28 ade յառաջն (a յառաջ) դիտելոյ (e դիտա) վիս դիտելոյ յառաջն: 28—29 ade անմահքն 29 ade միշտ անմահ:

1—2 ad անմահութիւն վիս անմահութիւն է: 3 e ոչ իմացեալս a ոչ իմացեալ ad չի մահ: 3 ae մահկանացուք bi ընդ անմահին վիս ընդ անմահիքն e անմահի- նիքն: 3—4 b անմահկանացուք ընդ անմահինս բաւերով զերջնում է b անպոքրք, սքք թեք է: 3—d e անզել զնն վիս անկեալ զնին a զնոզն վիս զնին: 9 e պարիմացուն վիս պարիմացականս: 10 e շարժմանայով: 11—12 a վճանիք բնական մարմնոյս վիս վճարեալ ի բնական մարմնոյ: 12 d ինքեան վիս ինքն: 13 ad արտի վիս ելով արտի d չի ինքն: 14 i յիմանայի աշխարհն: 14—16 e յիմանայի աշխարհի սկիզբն սուր գո- յացուն (պատվ.) a յիմանայի աշխարհին կրճատ սքք գոյացութիւն d յիմանայի աշխարհի բնութիւն (պատվ.) a ունի վերջում այսքն իր սքքնակն. ad վերջնում են վերջնայոյ անոջն: 18 e վարս վիս վարս: 19 i փոքր վիս փոքրագոյնն: 20 i չի ան: 22—23 i տարերաց: 23 24 adմարք բառով զերջնում է i անտաքք բնպոքրք, իսկ շարու- նակութիւնք ունի միայն e անպոքրք:

երկրի ցամաքութեամբն ընդ հրոյ, իսկ ցրտութեամբ՝ ընդ վրոյ, ջուր ցրտութեամբ՝ ընդ երկրի, իսկ խոնավութեամբ՝ ընդ օդոյ, օդ խոնավութեամբ՝ ընդ վրոյ և վերմութեամբ՝ ընդ հրոյ:

7 Գարձնայ բառ մակդարձութեան և կամ մակրեկութեան խառնակ էն այսպէս. հուր վերմ է և ցամաք, 10 վերմութեամբ ընդ օդոյ միանայ և ցամաքութեամբ՝ երկրի. օդ խոտ է և շարժուն՝ խառնութեամբ ընդ վրոյ միանայ և շարժմամբ ընդ հրոյ: ջուր ծանր է և շարժուն, 15 շարժութեամբ ընդ օդոյ միանայ և ծանրութեամբ երկրի. Այսպէս յարմարեալ էն առ իւրեանն ծանրն ընդ թեթևին և խոնավն ընդ չորին, սուրն ընդ բթին և անգայտն ընդ խառնին: Գեղեցիկապէս գիտեանս կախայ էն, որպէս և արք երկու, ի խոնարճ կալով և ի բարձրութիւնս դձևու առևակ՝ պնդեն գիտեանս: 20 Հուր թեթևութեամբ և սրութեամբ բուռն է և նորակ գժանրութեան երկրի և դանշարժութեան. և օդ վերմութեամբ ցցրտութիւն և ջուր խոնավութեամբ կախայ զցամաքութիւն երկրի: Եւ արք՝ շորե- 30 ըին տարերբս մարմին գոյի. ներգործեալ ոչ է սոցա առանց որակացն. և սոցա որակս ոչ էն որպէս այլ որակոր, այս է՝ սեն կամ սպիտակն, այլ սոցայտ սպգարարք էին, 35 դի սեն և սպիտակն ոչ ազգէ բովանդակ մարմնոն, որպէս ցրտացուցանել և վնասուցանելն և այլն: Արք՝ Գրգատն զերին տարերս տապ ի միմեանս փոխարկել՝ դուր 40 և զձուր և զօդ, և զերկրի անխոխազրկել թնայ, դի անշարժագոյն է քան զայլսն. Եւ Արիստոտէլ հինգերորդ տարր ասաց, որպէս թէ հուր և ջուր, երկիր և օդ և արկի-

ստոմ սուստի (соединяется) с огнем, а посредством холодности — с водой; (вода посредством холодности (соединяется) с землей, а посредством влажности — с воздухом; воздух посредством влажности (соединяется) с водой и посредством теплоты — с огнем.

Они согласно взаимопревращению или взаимобратимости смешиваются следующим образом: огонь горяч и сух, посредством теплоты он соединяется с воздухом и посредством сухости — с землей; воздух суров (холоден) и подвижен, посредством суровости он соединяется с водой и посредством подвижности — с огнем; вода тяжела и подвижна, посредством подвижности она соединяется с воздухом и посредством тяжести — с землей. Так согласуются друг с другом тяжелое с легким и влажное с сухим, острое с тупым и разреженное со сгущенным. Они гармонично охватывают друг друга, как два человека, которые находясь внизу и протягивая руки вверх, подпирают (подталкивают) друг друга.

Огонь благодаря (своей) легкости и тонкости охватывает (пронизывает) измелченность и неподвижность земли; а воздух (своей) теплотой (охватывает) ее холодность, а вода (своей) влажностью охватывает сухость земли. И вот, все эти четыре элемента, образующие тело, не бескачественны, и их качества не подобны другим качествам, как например, черноте и белизне, а являются причиной существования этих (последних), ибо чернота и белизна не воздействуют на все тело (в целом), как охлаждение и согревание и др.

А Платон говорит, что три элемента — огонь, вода и воздух, взаимопревращаются, а земля необратима, ибо она самая неподвижная среди других (элементов). А Аристотель говорит, что (имеется еще и) пятый элемент, то есть огонь и вода, земля и воздух и (еще) эфир.

և զարքիս այս օտարի չորիցս էնութեանց, որպէս թէ աստուծոց ընկալարն լինելի դեռ ասաց. զոր բազումք նաւանեալ հինգերորդ ասութեան էրցս, զոր արքի սակ չըշապտայ:

Эфир этот отличается от четырех элементов, и он (Аристотель) говорит, что эфир есть обталище богов. И многие согласны с пятым высказыванием о сущем, которое зовется окружающим эфиром.

„Определения Гермеса Трисмегиста Асклепию“

Издаваемый нами древнеармянский перевод Определений Гермеса Трисмегиста, несомненно, представляет значительный интерес, так как греческий текст этого небольшого философского трактата, насколько мне известно, не сохранился.

Гермес Трисмегист, т. е. Трижды Величайший, как известно, вымышленный автор теософической литературы, называемой герметической, процветавшей в позднем греко-римском Египте. Эта литература сгипетско-греческого происхождения, имеющая эклектический характер, как полагают, возникла от слияния платонизма с новопифагореизмом. В своем учении Гермеса Трисмегиста имеются три основных элемента: языческое многобожие, иудейско-христианский монотеизм и греческо-философский идеализм. Несомненно, кроме того, связь этого учения с иудейско-христианским гностицизмом, который дал таких мыслителей первых веков нашей эры, как Филон, Базилид, Валентин и Маркион.

Сохранившиеся произведения, приписываемые Гермесу Трисмегисту, как полагают, должны быть отнесены к концу III века нашей эры (см. Zeller, Philosophie der Griechen III³, 2 p., стр. 224 и сл.). Особенно известным является из них сочинение под именем Пэмандра, состоящее из 14 трактатов, в которых Гермес обучает своего сына Тота и своего ученика Асклепия богословию. Сохранились на греческом языке также приписываемые Гермесу „Предписания Асклепия царю Аммону“, дословные выдержки из его произведений, приведенные в Антологии Иоанна Стобея, и латинский перевод Псевдо-Апулея его трактата Asclepius sive dialogus Hermetis Trismegisti. Гермесу Трисмегисту приписываются также медицинские сочинения, из которых сохранились фрагменты на греческом и арабском языках.

Публикуемый впервые древнеармянский текст нового произведения Гермеса Трисмегиста значительно пополняет наши сведения о герметической литературе и одновременно указывает нам на то, что теософическое учение Трисмегиста оказало определенное влияние на религиозно-философскую литературу в древней Армении.

мобильную армянскую культуру и тем самым оградить армянский народ, лишившийся к этому времени политической независимости, от ассимиляторских поползновений Персии и Византии. Безспорной заслугой эллинофильской школы является также их значительный вклад в строительство древнеармянского литературного языка — габара. Греческое образование, однако, накладывало известный отпечаток на переводческую деятельность так называемых эллинофилов. Стремясь с большей точностью передать мысли античных авторов, они подчас ломали грамматику армянского языка, приспособляя ее к законам древнегреческого, механически переводили идиоматические обороты, создавали чуждые армянскому языку словообразования. Эти искусственные наслоения, конечно, не могли долго удерживаться и вскоре вышли из употребления. Но значительная часть выработанной ими сложной и совершенной для того времени философской, грамматической и естественно-научной терминологии¹, отшлифовываясь в течение всего средневековья и выдержав испытание временем, вошла в состав нового армянского литературного языка — ашхарабара.

Представителем эллинофильской школы сделан и древнеармянский перевод философского трактата Зенона Стоика «О природе».

До сих пор считалось, что все сочинения Зенона, в том числе и трактат «О природе», были утеряны еще в древности. При исследовании первоначального стоицизма, так называемой Древней Стои, и взглядов ее основателя истории античной философии пользовались исключительно фрагментами из сочинений Зенона и произведениями позднейших авторов, в которых содержались упоминания о нем. Таких фрагментов и сочинений, содержащих упоминания о Зеноне, на древнегреческом и латинском языках в настоящее время известно до двухсот². Их общим недостатком является, во-первых, краткость: подавляющее большинство фрагментов состоит из одной-двух фраз и лишь некоторые превышают размер страницы, во-вторых, неточность — все фрагменты представляют собой не цитаты, а лишь косвенные изложения отдельных положений и мыслей Зенона, почерпнутых к тому же из вторых-третьих рук.

Составитель сводного древнеармянского текста трактата Л. Хачикян посредством детального филологического анализа, исходя из специфических особенностей языка перевода, установил, что это сочинение Зенона было переведено с греческого на древнеармянский язык в последний период деятельности эллинофильской школы, т. е. в конце VI—в начале VII веков³. Таким образом, греческий оригинал трактата «О природе», с ко-

¹ См. Я. А. Манандян, «Грекофильская школа и этапы ее развития», Вена, 1928 (на арм. яз.), а также Н. Адонц, «Дионисий Фракийский и армянские толкователи», Петроград, 1915 г.

² А. С. Pearson, The Fragments of Zeno and Cleanthes with introduction and explanatory notes, L., 1891.

³ См. Л. Хачикян, Армянский перевод сочинения Зенона «О природе» (в «Сборнике научных материалов» Гос. Матенадарана, № 2, стр. 71—76, на арм. яз.).

торого был сделан древнеармянский перевод, по крайней мере вплоть до VII века имел хождение среди ученых и философов Армении.

Интерес армянских мыслителей к философии стоицизма не случаен. В V—VII веках формирование армянской философской мысли подвигалось вперед благодаря переводческой и творческой деятельности эллинофилов, примыкавших в своем большинстве к тому или другому направлению неоплатонизма, в котором, как известно, философия Платона и Аристотеля сочеталась с эпикуреизмом, скептицизмом и стоицизмом. Аристотель, Платон и Зенон-Стоик более всего привлекали внимание армянских философов. Об этом свидетельствует один из древнейших памятников армянского неоплатонизма «Философские определения»⁴, в котором неизвестный автор-эллинофил для обоснования различных философских категорий и положений приводит мнения Аристотеля, Платона и Зенона-Стоика.

Вполне понятно, что армянские переводчики из эллинофильской школы были заинтересованы в переводе на армянский язык находившегося в их распоряжении трактата Зенона-Стоика, философия которого являлась компонентом их неоплатонических воззрений.

Таким образом, древнеармянский перевод трактата «О природе» представляет собой единственное цельное сочинение Зенона Китийского и приобретает исключительный интерес для изучающих историю античной философии.

Древнеармянский перевод трактата «О природе» дошел до нас в двух редакциях — пространной и краткой. Пространная редакция сохранилась в одной рукописи (рук. А, Гос. Матенадаран, собр. арм. рук. № 5254, переписана каллиграфом Георгом в 1280 году в Дехдаутском монастыре). Краткая редакция имеется в трех списках (рукопись В — 1314 год, рукопись С — 1389 год и рукопись D — 1731 год).

Составитель сводного текста Л. Хачикян, приняв за основу пространную редакцию и исходя из содержания текста, с помощью списков краткой редакции восстановил расположение глав, нарочито нарушенное древним армянским переводчиком или редактором. Он совершенно правильно не включил в сводный текст фрагменты «О скоморошестве» и «О содержании», вставленные переписчиками из каких-то риторских комплиментных писаний и не имеющих никакого отношения к Зенону и стоикам вообще. Сравнение различных списков позволило также установить заглавие труда.

О принадлежности обнаруженного в Матенадаране трактата «О природе» Зенону Китийскому свидетельствует целый ряд прямых и косвенных данных. Так, например, Диоген Лаэртский (III век нашей эры) в своем историко-философском труде «Жизнь и учения людей, прославившихся в философии», говоря об основателе стоической школы Зеноне, упоминает в числе его работ и трактат «Περὶ φύσεως», т. е. «О природе»⁵. Об этом со-

⁴ Хранится в Матенадаране, рукопись №№ 3082, 464 и др.

⁵ Diog. Laertius, Vitae philosophorum, VII, 4, Parisiis, MCCCLXXVIII (1878), p. 159.

чинении Зенона упоминает также Иоанн Стобей (V век нашей эры) в первой книге своих «Эклог».

Целый ряд косвенных данных, содержащихся в тексте трактата «О природе», говорит о том, что оригинал этого сочинения был написан приблизительно в III веке до нашей эры. Так, например, перечисление авторов различных народов Ближнего Востока и Средиземноморья — персов, вавилонян, каппадокийцев, армян, азиатов, эллинов, арабов, итальянцев, критян, ассирийцев, египтян, индийцев — свидетельствуют о том, что автор трактата жил в эпоху эллинизма, но не в более раннюю или позднюю эпоху. Далее, фраза трактата, что «девятнадцать совершенно благодаря двадцати восьми всех видов, которые являются кругами», на первый взгляд бессмысленная и напоминающая пифагорейскую мистику чисел, на самом деле приобретает смысл, если предположить, что этот трактат написан греческим автором эпохи эллинизма, когда в Греции был распространен древне-вавилонский календарь.

Трактату «О природе» свойственны все отличительные особенности стиля Зенона, отмечаемые как античными, так и современными авторами, логическая ясность и четкость изложения, любовь к точным определениям и введение новых слов и понятий¹.

Сочинение Зенона «О природе» состоит из пяти глав, распадающихся, в свою очередь, на ряд более мелких разделов:

I. О полезных родах

о положениях, о рядах, о кругах, о мерах, о силах, о воздействиях,

II. О практике

(об экономике), об этике, о политике,

III. О логике

об определениях и разделах, о доказательстве и диалектике, о риторике и аналитике,

IV. О теории

об исследовании и наблюдении, о неразделимом определении и категориях сущих, о противоположностях,

V. О познании

о добре и зле, о знании совершенной речи, о времени, о начале и конце, о природе, о сущем, о движении и материи, о пустоте, о бесконечности.

В трактате излагаются, главным образом, натурфилософские вопросы, но затрагивается и ряд вопросов логики и этики. Известно, что Зенона привела к философии прежде всего потребность найти обоснование нравственности. Научное познание Зенон рассматривал как необходимое

¹ См. А. С. Pearson, «The Fragments of Zeno and Cleanthes», p. 32—35.

условие нравственного поведения. Нравственность, по его мнению, должна основываться на познании природы. Считая идеализм и религию непригодными для прочного обоснования морали, Зенон обращается в поисках естественной основы этики прежде всего к натурфилософии ионийцев, к диалектике Гераклита и материализму Демокрита, к номинализму Антисфена и Аристиппа.

Трактат «О природе» раскрывает материалистический и диалектический характер натурфилософии и теории познания Зенона. В отличие от представителей позднейшего стоицизма, для которых характерна непоследовательность, эклектическое сочетание материалистических положений с платоновской телеологией, Зенон придерживался стихийно-материалистического монизма. «Все есть движение,— пишет Зенон в трактате «О природе»,— материя находится в движении, и еще, все есть материя, и движение находится в материи. Они суть вещи и умопостигаемое, логическое и действительное. Ибо то, что есть движение, является и материей, и то, что есть материя, есть и движение, так как они являются творцами друг друга. Ибо согревание и охлаждение, увлажнение и иссушение материи образуются от движения, а возникновение и уничтожение, рост и убыль, возмущение и изменение движения исходят от материи».

В мире, по мнению Зенона, нет ничего кроме движущейся материи, «ибо сущее состоит из смешения материи и движения», всякая же мысль о пустоте и бесконечности, понимаемых как нечто противоположное материи и движению, находящимся за пределами их, «пуста и беспредметна». Заслуживает внимания то обстоятельство, что Зенон не склонен рассматривать материю и движение как две самостоятельные субстанции, и не только допускает их взаимный переход друг в друга, но и считает, что «подлежащее материи различается по густоте (насыщенности) движения».

Само движение понимается им, как мы видели выше, не метафизически, а диалектически, как всякое изменение вообще. «Противоположности», согласно движению, разделяются на шесть видов,— пишет он в другом месте.— Это — возникновение, уничтожение, рост, убыль, видоизменение, перемещение в пространстве; и сказывается (движение) в противоположности, прибавлении и частичном соотношении. И вот они (виды движения) являются различителями первой и второй категорий — рода и вида, различающего признака и собственного признака, сущности и количества, отношения и качества». Иначе говоря, все свойства вещей проявляются только посредством движения, понимаемого в самом широком смысле.

Вещи, продолжает Зенон, существуют «согласно природности», им «своейственно обитать в мире по законам природы... И если нарушается природный закон, тогда действительно происходит разрушение и отрицание природы».

О диалектическом характере мировоззрения Зенона свидетельствует понимание им противоположностей: «О противоположностях,— писал он,— говорится четвероюко, ибо есть такие (о которых говорится как об) относительных, и есть такие (о которых говорится как о) противо-

борствующих (антагонистах), и есть такие (о которых говорится как о постоянных (внутренне присущих) и недостаточных, и есть такие, которые существуют (в зависимости) от утверждения и отрицания, и одна (противоположность), вне связи с прошлым, направлена против другой).

Значительный интерес представляет изложенная в трактате теория познания Зенона, входящая, согласно стоическому трехчленному разделению философии, в логику. Зенон считал, что основой нашего знания о природе является воздействие материи на органы чувств человека. «Воздействие природы», — пишет он, — разделяется на три (рода), ибо есть (такие воздействия), которые являются питающими, такие, которые являются вразумительными, и такие, которые являются познавательными... А вразумляющие (воздействия) делятся на два (вида) — по зримому и по слышимому. Зримое (в свою очередь) делится на три (части) — на цвет, форму и образ. Цвет же разделяется на четыре (вида), — черный, белый, голубой и оранжевый, а сочетания из них образуют различные виды цветов. Формы также различаются четверою — по делимости, как треугольная и четырехугольная, длинная и круглая. Круглая форма является совершенной, соответственно форме и движению нашего мира, вращающегося по одним и тем же (путям). Образ же существует в лице, а лицо — в индивиду, индивид же — в виде, а вид — в роде. Образ реально существует во (всем, что) рождается, происходит и создается, которые различаются бесконечным множеством проявлений — подобных и неподобных, благодаря неподобному времени и движению». Таким образом, вещи и явления со всеми присущими им свойствами, как «первичными», так и «вторичными» существуют, по Зенону, реально, т. е. вне сознания; «мысль образуется из облика (вещей)».

Отвергнув платоновский реализм, основатель Стои сумел преодолеть ограниченность и крайнего номинализма: «Имеется два вида неразделимых определений — сущность и случайный признак, и где случайный признак, там и сущность». Это положение Зенона прекрасно согласуется с диалектическим принципом познания вообще, о котором В. И. Ленин писал в «Философских тетрадах»: «Тут тоже мы видим переход, перелив одного в другого: сущность является. Явление существенно!».

Далее, Зенон писал в трактате: «Совершенно то (определение), которое заключает (в себе) природу (определяемой вещи), согласно изменениям имен и глаголов, и стремится к полному охвату (сущности каждой) вещи. И несовершенно то, что охватывает случайные признаки и является обозначением имени или глагола».

Содержащиеся в трактате высказывания Зенона по общественным вопросам характеризуют первоначальный стоицизм как демократическое направление в философии. Так, давая определение экономики, Зенон писал: «Экономика разделяется на умеренную, упорядочивающую, домоводческую. Ибо умеренность (в экономике) — это пресечение (стремле-

ний) знатных; упорядочивание — это значит умерять роскошь, а домоводство — это хлопоты о (всеобщем) благоденствии».

Трактат «О природе» не только подтверждает уже известные нам из фрагментов положения стоиков, например, о существовании четырех первоначальных элементов мироздания, о единстве мира, об отрицании пустоты и т. д., но и заставляет пересмотреть некоторые традиционные в истории античной философии представления. Так, общераспространенным является мнение, будто «стоики идут по линии значительного упрощения аристотелевского учения о категориях: вместо десяти категорий у них остаются только четыре»¹. Между тем автор трактата «О природе» утверждает, что «категории разделяются на десять родов, — это — сущность, качество, количество, отношение, место, время, положение, обладание, действие, страдание. Они являются отдельными (высказываниями), которые проявляются (только) в связи, ибо (именно в связи) получают утверждение или отрицание, истина или ложь, и сказываются они вообще (как общее для всех) и специально». Примечательно здесь совпадение всех категорий Аристотеля и Зенона и одинаковый порядок их перечисления.

Данное произведение Зенона не оказало большого влияния на армянскую средневековую философию. Этот труд в XIII—XIV веках вновь привлек внимание просвещенных кругов феодального общества и трижды (в 1280, 1314 и 1389 годах) переписывался, по всей вероятности, в преподавательских целях. Один из выпускников средневекового Гладзорского университета в своей выпускной работе приводит обширную выдержку из трактата Зенона².

Влияние стоицизма сказывается на философском мировоззрении крупнейшего армянского мыслителя Григора Татеваци (1340—1411 гг.). Это влияние идет не только из трактата «О природе», с которым Татеваци, повидному, был хорошо знаком, но и из других произведений стоической школы или доксографических сочинений. Произведения эти пока что неизвестны ученому миру, однако поиски в этом направлении в рукописных фондах Матенадарана могут оказаться безуспешными. Очень интересен тот факт, что номиналист Григор Татеваци, борясь против Платона, пользуется положениями и аргументацией стоиков, проявляя при этом глубокое знание не только стоицизма, но и античной философии вообще. Татеваци, нападая на Платона за то, что он считает душу предшествующей телу, обвиняет его заблуждающимся мыслителем, ибо, согласно Татеваци, душа и тело возникают одновременно из семени жидкости³. То же самое, как известно, говорили стоики, борясь с платоновским учением о душе.

Трактат Зенона дошел до нас засоренным позднейшими интерполяциями, идущими как от древнего переводчика-христианина, безымянного армянского философа VI—VII вв., так и от монахов-перенесчиков

¹ «История философии», том I, Политиздат, 1947, стр. 283; а также Эд. Целлер, Очерк истории греческой философии, Москва, 1913, стр. 219—220.

² Г. С. Матенадаран, рукопись № 631, стр. 896—90а.

³ См. Григор Татеваци, Книга вопросов, Константинополь, 1723, стр. 254 (на др.-арм. яз.).

¹ В. И. Ленин, «Философские тетради», М., 1947, стр. 237.

XIII—XIV веков. Эти интерполяции особенно явны в тех местах, где древний переводчик, а затем переписчики стараются приписать Зенону свою христианскую идеологию и догматы армянской церкви. Мы, как и до нас Л. Хачикян, стремились, насколько это было возможно, очистить текст от этих позднейших вставок и исправлений. В тексте они взяты в квадратные скобки.

При переводе на русский язык основной трудностью являлась передача сложной и оригинальной философской терминологии, которой пользовался древнеармянский переводчик. Как известно, и сами стоики отличались своим пристрастием к созданию новой и малопонятной терминологии, за что их часто упрекали современники. До перевода трактата Зенона армянскими переводчиками-эллинофилами уже был накоплен значительный опыт. Образцовые, точные переводы сочинений Аристотеля направляли и облегчали деятельность последователей эллинофильской школы.

Древнеармянскому переводчику Зенона пришлось иметь дело с оригинальной терминологией стоицизма, и поэтому он вынужден был создавать новые термины, из которых, однако, не все удержались в армянском языке и не вошли в словарный фонд габрара.

Нам, при переводе этих малоизвестных терминов и необычных оборотов на русский язык, приходилось исходить скорее из общего смысла текста. Так что здесь некоторые термины и понятия переведены с приближенной точностью. Вследствие того, что древнеармянский язык обладает такой же лаконичностью, как и греческий, нам для точной передачи смысла текста необходимо было раскрывать лаконично выраженные мысли, добавлять требуемые по смыслу слова и для большей точности приводить варианты отдельных терминов и выражений.

Поэтому после опубликования русского перевода трактата «О природе», специалистам по истории античной философии необходимо будет произвести большую и кропотливую исследовательскую работу как по очищению сочинения Зенона от позднейших интерполяций, так и восстановлению первоначального текста на основе сличения его с дошедшими до нас фрагментами из работ Зенона и дешифровке неясных мест, которые могли быть искажены переписчиками, не понявшими их смысла.

Тем не менее уже в таком виде трактат Зенона Китайского «О природе» содержит ценные сведения как о стоицизме вообще, так и о мировоззрении самого основателя этого философского направления.

Мы надеемся, что опубликование данного труда вызовет интерес у историков античной философии и активизирует их изыскания по привлечению новых, дополнительных данных для подтверждения авторства Зенона, а в связи с этим и окончательного определения научной ценности трактата «О природе».

ЗЕНОН

О ПРИРОДЕ¹

Перевод с древнеармянского и примечания
С. Аревшатяна

1. О ПОЛЕЗНЫХ РОДАХ

Имеется шесть полезных родов: положения, ряды, круги, меры, силы, воздействия.

О положениях

Положения разделяются на шесть видов. Первое (положение) — это отсутствие (небытие) пустоты, окруженной бесконечностью, которая в своем внутреннем строении (внутри себя) содержит все на одном и том же поперечнике и изменяется благодаря движению. Второе (положение) — это то, что небо, окруженное пустотой, состоит из бессмертного (неуничтожимо) огня и света; из них же состоит материя и природа бестелесных (бесплотных) созданий. Третье (положение) — это твердость (устойчивость) неба, окруженного высшими (сферами), вследствие препятствующего (удерживающего) вечного жара, а также из-за выпадающих осадков и истечения веществ. Четвертое — это положение моря, которое, испытывая давление воздуха, покоится без истечения с краев и окружено (заперто) твердью, являясь творцом и обиталищем (всяких) огромных животных и рыб, и оказывает на окружающую (его) землю влияние, (являющееся причиной) болезней и телесного здоровья, приносимых ветрами к каждому чувствующему органу. Пятое (положение) — это строение земли, которая (всей своей) массой — горами и холмами, степями и долинами, с установившимся климатом, с плотными и огромными (массами) воздуха и с запертыми в складках водами моря покоится, имея четырехугольную форму. А в сердце земля играют (бурлят) кипящие реки газов и вод во всех жилах, из которых выходят наверх (на поверхность) родники и ветры (пары), и так, будучи носителем (ложем) морей и рек и родителем (животных, обитающих) в воде и на суше, (земля) является творцом всех (созданий) и источником жизни. Шестое (положение) — это недра земли, которые раздуваются благодаря сильному давлению газов и, запертые внутри, (устремляются) в расщелины трех опорных столбов и образуют воздух и завязь мира, являясь причиной (возникновения) жизни и обиталищем.

Границы созвездий также устойчивы в себе, ибо звезды, установленные в них по времени и месту, под воздействием ветров безошибочно обращаются согласно каждому созвездию.

О рядах

Ряд разделяется на три (вида): согласно добродетели, религии и согласно природности.

Ибо согласно добродетели и религии (существуют) нимфы и люди, объединенные познанием [промысла (божьего)]. А согласно природности (существуют) все (остальные создания), каждому из которых свойственно обитать в мире по законам природы.

И вот, те, кто не живет согласно добродетели и религии и кто подрывает их (образу) жизни, встречают (на своем пути) беспорядки и гибель. И если нарушается природный закон, каждому действительно происходит разрушение и отрицание законов природы.

Созвездия же установлены в массах воздуха и на небесных сферах, они ни друг с другом не сталкиваются, ни положения по отношению друг к другу не меняют.

О кругах

Круг² небесной оси образуется в соответствии с тремя изменениями, а именно формированием (формообразованием), проявлением, постоянством (неподвижностью), ибо мир, формируемый бесконечностью и проявляющийся чрез посредство пустоты (окружающей мир), проявляется в цвете, в форме и в видах³, а также, согласно формообразованию, (проявляется) в той неподвижности, откуда (исходит) проявляющееся с неподвижной природой, так как небесная ось отсюда же получает (свое) совершенство со всеми (вместе взятыми) различиями.

Небесные же круги следует называть воздушными сферами, а не твердью небесной, отличной (от сфер), и не третьим небом, а следует называть их теми сферами, которые охватывают воздух (воздушные массы) под твердью небесной и расположены друг под другом, разделенные на семь (слоев); окружностью (своей) охватывая бездны, они (равномерно) гладки со (всех) четырех сторон света, по которым созвездия, разделенные и рассыпанные повсеместно в воздушных сферах, непрерывно движутся по направлению с востока на запад в двух полушариях, которые движутся по тем же тропам.

А планет (всего) семь, и размещены (разделены) они по семи воздушным сферам. Это — Сатурн, Юпитер, Марс, Солнце, Венера, Меркурий, Луна; и самодвижущимся вращением они обращаются с запада на восток и, (проходя) через каждое созвездие, образуют (отмечают) время в своих кругах.

О мерах

Меры (нашего) мира разделяются на четыре (вида): по месту, по цвету, по форме и по исчислению (числу).

Место бывает тройного (рода) — верхнее, нижнее и среднее, и верхнее место, как и другие, изменяется в зависимости от стороны (с какой вы подходите к данному месту). А цвет бывает четырех (видов): белый, голубой, черный, (*ион, иши*) оранжевый⁴. Из них образуются (различные) оттенки, цвета, блеск, переливы и другие разновидности (цветов) в одном подлежащем. Форма же бывает четырех (видов): треугольная, четырехугольная, длинная и круглая, и из них согласно разным видам (образуется) различная форма. А число разделяется на три (вида), ибо есть числа, называемые четными, согласно равенству отрезков (половин), и есть нечетные, согласно непарности неравных видов, и есть еще (числа), состоящие из неделимых, а те (числа), которые не относятся к этим (вышеперечисленным видам), называются бесконечными и безмерными.

Границы же созвездий измеряются с помощью времени планет, числом обращений, ибо созвездия (для) двенадцати месяцев избраны по трем (признакам): согласно четырем сторонам света, материи и разнице полушарий (?), по частям земли, согласно членам человека (человеческого тела) и согласно рождению; они называются — Овен, Телец, Близнецы — на востоке, что есть воздух и весеннее равноденствие; Рак, Лев, Дева — на севере, что есть огонь и летняя погода; Весы, Скорпион, Стрелец — на западе, что есть земля и осеннее равноденствие; Козерог, Водолей, Рыбы — на юге, что есть вода и зимняя погода.

А с землей и с частями человеческого тела (созвездия) согласуются (следующим образом): Овен (соответствует) Персам (Персии), что есть голова, Телец — Вавилонянам, что есть шея, Близнецы — Каппадокийцам, что есть плечи, Рак — Армянам, что есть грудь, Лев — Азиатам, что есть ребра, Дева — Эллинам и Грекам, что есть руки, Весы — Арабам, что есть спина, Скорпион — Италийцам, что есть голени, Стрелец — Критянам, что есть поясница, Козерог — Ассирийцам, что есть бедра, Водолей — Египтянам, что есть колени, Рыбы — Индийцам и Красному морю, что есть ступни ног. А согласно астрологии шесть созвездий — Овен, Близнецы, Лев, Весы, Стрелец, Водолей — мужского рода, а Телец, Дева, Скорпион, Козерог, Рыбы — женского рода⁵.

О силах

Имеется четыре вида сил: выделения, истечения, отделения, изливания, из которых образуются астрология и медицина.

Ибо астрология разделяется на три вида: (на астрологию) о водяных, сухопутных и земноводных животных и различается по времени и по местоположению.

А душа (имеет) неизменное происхождение, или непрерывное рассеивание, или внешнее сотворение, или существование по бестелесному смешению веществ: и образование природы (души происходит) не по време-

ни, местоположению и плотности движущейся материи, и (она) не подвержена изменению, но отличается от телесных страстей и вожделений.

А то, что не выделяется (образуется) по сочетанию с телом, имеет не такое (телесное) образование природы, а какое-то другое высшее (сверхъестественное) и неизменное происхождение природы без рождения (без родов) из вечного сгня и света с бестелесным и бессмертным существованием, или же однажды произошло из какой-нибудь одной материи в неисчислимом количестве.

А медицина (врачевание) образуется на основании (изучения) (сливистой) оболочки и мозга, крови и желчи и (еще того), из чего образуются нервы, жилы, кости, сосуды (кровеносные), мышцы и кожа, ибо член и организм разделяются на мужскую и женскую части.

Различия организма разделяются на три (части): по телу — дюжий и тонкий; по цвету — рыжий, смуглый, белокурый, красноватый (цвета меди); по волосу — волнистый, прямой, кудрявый и тонкий или толстый; и по вкусовым (ощущениям) и запахам — горький, сладкий, кислый и острый.

А желчь и кровь суть вершина (высший род) веществ и основа изменений (в организме), и они различаются (изменяются) согласно временам года. И от них происходят здоровье и тяжелые болезни, ибо от гармоничного и умеренного благорастворения (воздуха) бывает здоровье, а от крайности (излишества) — различные болезни. Ибо от меланхолии (черной желчи) бывают лунатики, от⁶ — проказа, от обильной крови (сильного кровотоечения) из матки — бесплодие (женщины), от (сильной) спящей простуды — немужественность (бесплодие) мужчины. Эти (вышелечисленные болезни) происходят от излишества (избытка).

А образ жизни, упражняясь от (воздействия) природы, непременно закаляется, от чего происходят зависть, честолюбие и вожделение, (стремление) прославиться, от чего происходят войны. Размышления же всегда порождают в человеке, (в зависимости) от заключенных в нем способностей, знание разума и знание действительности, ибо есть (человек), который удовлетворяется телом, и есть, который удовлетворяется душой.

А смерть есть разложение ощущений и разрушение и разделение веществ, ибо есть разложение, которое происходит случайно (без необходимости) от беспорядков, и бывает естественное — от (природных) качеств. И случайно бывает во время войны или других бедствий, или когда жизнь обрывается на середине от (различных) болезней. Естественная же (жизнь) есть (существование) по возможности до уменьшения силы тепла (в теле); известно, что (здоровье или долгота жизни зависит) от времени рождения, от обращения планет; для чувствующего тела имеется (и) другая причина (длительности существования) — сила (воздействия) вещества в (различное) время года и воздух, ибо от благорастворения (умеренной теплоты) и интенсивного осеменения земли, от которых тело приобретает (способность) ощущения и питается, происходят здоровье и рост.

А противоположное этим является причиной всевозможных болезней и необычной (беспорядочной) смерти, которая бывает от движения жгучего ветра (воздуха) во время притока извне (чуждых поветрий), от изменчивого вещества и содержимого тела; (от всего этого) случается прекращение существования через воздействие на сердце.

[А вот те, что существуют не во времени и не по возможности, они являются чудотворением божества, а не (порождением) материальной природы].

О воздействиях

Воздействия природы разделяются на три (рода), ибо есть (такие воздействия), которые являются питающими, такие, которые являются вразумляющими, и такие, которые являются познавательными.

И вот, имеется два вида питающих воздействий: это — материя и время, ибо они (материя и время) четверою орошают (питают) различные семена деревьев и растений, согласно сходству их проявлений.

А вразумляющие (воздействия) делятся на два (вида) — по зримо (видимому) и по звуку (слышимому). Зримое (в свою очередь) делится на три (части) — на цвет, форму и образ. Цвет же разделяется на четыре (вида) — черный, белый, голубой и оранжевый⁷, а смеси (сочетания) из них образуют различные виды цветов. Формы также различаются четверою — по делимости, как треугольная и четырехугольная, длинная и круглая (формы), и есть такие, которые являются совершенной, соответственно форме и движению нашего мира, вращающегося по одним и тем же (путям).

Образ же существует в лице, а лицо — в индивиду, индивид же — в виде, а вид — в роде. Образ реально существует во (всем том, что) рождается, происходит и создается, которые различаются бесконечным множеством проявлений — подобных и неподобных, благодаря бесподобному времени и движению. А номинально (образ существует во всем том), что не приемлет природности, как это видно на четырех (вещах) — в смертных созданиях, на живущих под низом, на живущих на поверхности и на тех, кто обитает на самом верху, ибо в проявлении они отличаются по материальному бытию. И среди них есть такие, которые существуют вольно (по чужой воле), и есть такие, которые существуют (по своей воле), и такие, которые существуют ни вольно, ни произвольно, без насилия, ибо никем не принуждаются.

А звук есть элементарное (физическое начало), разделенное на четыре вида — неживотный (исодушевленный), чувственный (одушевленный), разумный и номинально разумный. Ибо неживотные (звуки), (образующиеся) посредством вздутий, являются показателем столкновения тел и веществ. А чувственные (звуки) являются показателями друг для друга для распознавания видов. Буквейные же обозначения (разумного) слова являются показателями звуков, а звуки — (показателями) мыс-

лей, а мысль — (показателем) вещи и вещь — (показателем) невестественного.

Но мысль образуется из облика (вещей) и звука, привычных для человека по связи и временным (преходящим) мыслям. А у божественных созданий они образуются не (всегда) реально, а подчас искусственно (номинально).

А наука есть искусство и разделяется на четыре вида — практическую и логическую, теоретическую и познавательную. А практическая (наука) разделяется на экономику, этику и политику. Логическая — на доказательную, рассудительную, смысловую, разделительную, аналитическую, определительную.

И теоретическая (наука), посредством которой образуется изыскательное исследование, (разделяется) на целевую, на неделимое определение, на категорию сущих, на безличные положения, на причину наименования (вещей), вместе с тем — частично и отношение, на метод поучительного (дидактического искусства). Познание (изучает) зло и добро, время, совершенство, начало и конец, природу творящую и сотворенную, сущее, материю и движение, пустоту, бесконечность. Ибо они отличны, разделяясь посредством определения.

Ибо определениями практики являются воля, согласие, выбор, гнев, желание. А (определениями) логики являются имя и глагол, слово и поясняющее слово, утверждение и отрицание. А теории — ощущение, воображение, мнение, размышление, разум. И познания — разделение мыслей, смысл (значение) и размышления, знание и предвидение (прорицание).

А смысл (значение) искусств есть неизяснимая природа, неделимая в совокупности, как, например, человек, в котором все доступные (нам вещи) разделяются на сложные, простые (составные и несоставные) и умопостигаемые. А сложные и простые (вещи) между собой (делятся) на две части по (признаку) господства и подчинения. Умопостигаемые же (вещи) образуются из сложных и простых (вещей) четверюяко, откуда и получается совершенная шестерка. Ибо имеются две составные (вещи) вместе взятые и один четырехугольник. [Человек же различается по природе и по греху, по вере, по надежде и по любви].

• • •

[И вот, о полезных родах сказано столько, сколько нужно для объяснения (толкования) времени; это — положения, ряды, круги, меры, силы, воздействия, необходимые для определения природы времени, для прочного владения движением обращающихся планет, которые являются творцами времени.

А неблуждающие (звезды) являются указателями мест, путей движения и границ часов, а при отклонении движения (планет), они влияют на знание философа, указывая на тот (основной) путь. Таковы опреде-

ления сущности первой триады, которая есть божественный разум, о котором говорится как о единственном]».

II. О ПРАКТИКЕ

(Практика) есть предмет экономический, этический, политический.

(Об экономике)

И вот, экономика разделяется на умеренную, упорядочивающую, домоводческую. Ибо умеренность (в экономике) — это пресечение (стремлений) знатных; упорядочивание — это значит умерять роскошь, а домоводство — это хлопоты о благоденствии. А (еще) экономикой называется забота

Об этике

Этика — это взаимосвязанно изложенное (учение) для добродетельного или злого (порочного) поведения.

(В этику) входят (и нравы) пресмыкающихся, согласно (их) природе, зверей и животных — согласно (способу добывания) пропитания, а также птиц и рыб — согласно (их) привычкам (повадкам).

Этика называется словом о нравственности чувствующих созданий. А заимословие (аллегория) это то, что сказывается согласно времени, ибо применяется по отношению к травам или деревьям.

О политике

Политике предшествует грамматика. А у грамматики имеется три вида: опытность (опыт, навык), письменность, искусство письма. Опытность сказывается о частях частей. Имеется шесть частей: чтение по правилам просодики (диагностика), анализ (прочитанного) по тропам (экзегетика), практическое (краткое) разъяснение языков (говоров) и древних историй (диалектология и история предков), изыскание этимологии, знание аналогий (аналогических форм слова), суждение (критика) о поэтических творениях.

Под письменностью же следует разуметь знание мифов (басей) — согласно (умению) разбирать буквы, слоги и совокупности букв (образующих слог), слова и изложение (совокупность слов), простые чередующиеся стопы.

Искусство же письма (образуется) по знанию частей речи.

Имеется восемь частей речи: имя, глагол, причастие, член, местоимение, предлог, наречие, союз. Имя и глагол совершенны согласно склонению и согласованию и по превосходству (преимуществу). Другие же (части речи) являются причастием и членом согласно (для) глаголу, предлогом (к имени), заместителем для имени (местоимением); и есть еще такие, которые являются наречием и связкой (для других частей речи). И

речь вместе со (своими) частями выражается посредством голоса через воздух.

А риторика (ораторское искусство) образуется согласно прологу (вступительной части), по составу и назидательной части.

И части (риторики) разделяются на следующие главы: полемически-мудрствующую (диалектику), судебную (публичную), торжественную. Ибо полемически-мудрствующая (рассудительная) речь есть поствозвание соответственно времени, судебная (публичная) речь есть (речь) согласно месту в соответствии со сборищем (судилищем), а торжественная — это (речь) хвалебная или обличительная¹⁰.

О ЛОГИКЕ

Об определениях и разделениях

Теперь, сперва следует (рассмотреть) разделение, а потом определение. Разделение бывает тройким¹¹ — высшим и низшим, и разделяется на четыре вида — видовое и частичное, подобное и неподобное, и противоположное¹² обоюдное единение, что есть единичное. А определение логически разделяется на четыре вида следующим образом: что (есть сущее), откуда (происходит сущее), какова (сущность сущего) и для чего (существует сущее).

А разделы (вышеприведенного) соответствуют различным частям и согласно им разделяются следующим образом. Во-первых, что такое определение, разделенное на непарные (части) родом и приходящими признаками; чем отличается (характеризуется) низшее (определение), охватывающее случайные признаки. Во-вторых, откуда происходит (становится известным) определение — из (потребности) указания (границ) земельных наделов; из чего (на основании чего) строится (определение) — по подлежащему и по исполнению (по цели); какое определение является совершенным и какое несовершенным. Совершенно то (определение), которое заключает (в себе) природу (определяемой вещи), согласно изменениям имен и глаголов, и стремится к полному охвату (сущности каждой) вещи. И несовершенно то (определение), которое охватывает случайные признаки и является обозначением имени или глагола.

Имеются (следующие) определения философии: (философия есть) наука о сущем, наука о божественных и человеческих (вещах), забота о смерти, уподобление богу, искусство искусств и наука наук, философия — любовь к мудрости; итого шесть (определений).

(Определения философии) разделяются еще четверью: по первичному подлежащему — по имени и первичной цели — молчание, по последующему подлежащему — разум, и по последующей цели — истина. И по превосходству — слово и жизнь, по этимологии — человек и соловкуность (чисел), что почитают пифагорейцы, ибо существа образуются из четырех (элементов), четырьмя движениями (стихиями).

Почему (всего) шесть определений философии? Во-первых, из-за сущих, ибо есть такие, которые сказываются (имеют название) и не существуют, и есть такие, которые не сказываются и не существуют. Во-вторых, из-за числа (исчисления), ибо (число) шесть совершенно (своей делимостью) на два и на три и (тем, что является) половиной двенадцати. А четверка есть (число) четное, из которого образуются, согласно искусству (арифметики), начала чисел, состоящих (из) нечетного и четного.

Десятки — это $\varphi, \delta, \epsilon, \theta, \iota, \kappa, \lambda, \mu$. (Они) называются частичными среди видов познания. А тройка есть (число) нечетное и является обозначением (чисел, состоящих из) четного и нечетного и, согласно искусству, является совершенным среди видов и высказываний.

Согласно искусству (арифметики) число определяется еще тройкой: четное (число) — это слушать [бога], нечетное — говорить [с богом], и оба (четное и нечетное) вместе — изучать [бога]. Какое же (из них) первое и какое последнее? Первое это наука о сущих, которые (лежат) вокруг (органов) ощущений, и наука о божественных и человеческих вещах, ибо не всякий бог есть предмет поклонения и не всякий человек — служитель (поклоняющийся).

Второе — это отречение от человеческих жизненных (плотских) грехов и принятие чистого и безгрешного, и уподобление богу по силе, мудрости и доброте; уподобление это согласно человеческой природе, а не есть превращение в настоящего (истинного) бога, ибо мощь, знание и добродетель бога бесконечны, а человеческие — ограничены, ибо только воля, согласие и выбор составляют (основу) для уподобления богу.

Третье — это искусство искусств и наука наук. И вот, слово, «искусств» — означает практику, а «искусство» — логику, «наука» — теорию, а «наука» — познание; таким образом, (философия выступает) как царь царей и бог богов. И (еще) философия этимологически означает любовь к мудрости, ибо всякая философия разделяется тройкой (на три части): на слушание, [как (слушание) бога], на разговор, [как (разговор) с богом], и на изучение, [как изучение бога].

А изыскание определений происходит согласно искусствам логическим (разумным) и имеет (своей) основой творческий мировой разум, который и есть бог.

О доказательстве и диалектике

Доказательство образуется из силлогизма, а силлогизм — из большой и малой (предшествующей и последующей) посылок, а большая и малая посылки — из подлежащего и сказуемого, подлежащее же — из подчиненных предметов, а сказуемые это то, что сказывается (происходит) с вышеупомянутым (подлежащим).

А диалектика отлична вопросом и ответом, которые взаимнообратны. Вопрос различается голосом (интонацией) и краткостью и называется (бывает) изучающим, местным, поучающим. Ответное же слово различается изложением и (обстоятельным) изложением и называется (бывает) указующим, разоблачительным и одобрятельно-согласующимся; и еще

(ответное слово различается) по утверждению и отрицанию, и называется полемическим, в противоположность вышесказанному.

О риторике и аналитике

Риторика (искусство софиста) существует как одноименное и как соименное, (существует) согласно то одному, то другому числу, согласно различному времени и возможности, согласно различному движению и месту.

А аналитика есть (искусство) разложения и разделения жидкостей, частей и звуков.

Таковы виды логического искусства, установленные согласно природе.

О ТЕОРИИ

Об исследовании и наблюдении (познании)

Имеется четыре вида исследования. Ибо бывает, что голос (название) один, а вещь разная; и бывает, что вещь одна, а имя (разное); и бывает еще, что имя и вещь совпадают (бывают общими), и бывает, что совпадает имя по одному слогу или стопе. И когда мы говорим о роде и виде, то (имеем в виду), что род существует согласно подчиненному (ему) различию вещи и имени, а вид существует согласно общему имени и вещи; а число существует согласно совпадению (смежности) слога или стопы.

А наблюдение (познание) образуется из вещи, из знания (об этой вещи), из имени (голоса, названия) и из (письменного) обозначения; ибо вещь есть обозначение невестественного, а знание — (обозначение) вещи, имя же — (обозначение) знания (об этой вещи), а письмо (письменные знаки) является обозначением имени. (Познание) называется простым и сложным, ибо бывает, когда знание (о вещи) и имя (соответствуют друг другу), и бывает, когда имя сложное (многозначное), а знание (о вещи) простое, однозначное.

О неразделимом определении и категории сущих

Имеется два вида неразделимых определений — сущность и случайный признак, ибо где сущность, там и случайный признак, и где случайный признак, там и сущность.

Однако, в соответствии с предыдущим и согласно разделению¹⁴, сущность отличается от случайного признака; к тому же она различается четверюю, ибо бывает, когда (она) сказывается о подлежащем, и бывает, когда находится в подлежащем; и бывает, когда (она) и не находится в подлежащем и не сказывается о подлежащем, согласно первой сущности.

А категория сущих первым делом разделяется на четыре: на род и вид, на различающий признак и собственный признак.

О роде же сказывается трюю: согласно происхождению сущности и согласно увеличению рода, которое указывает на рост, и согласно себе (сам по себе) разделяется трюю на пять видов, которые называются

наивысшими видами и наивысшими родами, которые суть сущность, телесное и бестелесное, живое и неживое, чувствующее и нечувствующее, разумное и неразумное, вид и индивид.

Вид же разделяется четверюю, ибо есть вид, который находится под родом, и есть (вид), который имеет (своим) определенным род, и род сказывается о нем как о подлежащем. И еще, вид и род определяются (в процессе) — что есть сущее и согласно парному увеличению, и бывает, что (сущее) в наивысших (родах высказывания) превращается в вид и в низших (видах) превращается в род.

А различающий признак разделяется трюю: на сущность и на случайный признак, на отделимое и неотделимое; есть (различающий признак), который неумничтожим, и есть (такой), который трудноотделим (труднодвигаем), и они одинаково сказываются о противоположных вещах.

Собственный же признак сказывается четверюю, ибо есть (собственный признак), который (присущ только) одному (виду в неполном объеме), и есть еще такой (собственный признак), который присущ одному и всему, и есть, который присущ (и) противоположному (виду), в соответствии с совершенством собственного признака.

Во вторых, категории разделяются на десять родов: на сущность, качество, количество, отношение, место, время, положение, обладание, действие, страдание.

Они являются отдельными (высказываниями), которые проявляются (только) в связи, ибо (именно в связи) получается утверждение или отрицание, истина или ложь, и сказываются они вообще (как общее для всех) и специально¹⁵.

И вот, третье, — это подлинное и наивысшее, давнишнее и совершенное по всем (родам), а все остальные называются случайными. И (это) разделяется надвое: первое — это индивид и первое числительное. Второе имеет четыре (части) — вид и род, их совместное расширение и собственный признак, присущий одному виду (в его неполном объеме). А количество бывает раздельное (прерывное) и непрерывное и бывает (еще) имеющее порядок (последовательность). Прерывны речь и число, непрерывны (длительны) линия, поверхность, плоскость, место, а время является вечным (спутником) речи и числа и собственным признаком всех родов (во всем объеме).

Имеется также четыре вида отношений: обладание, ощущение, (научное) знание, положение.

А местоположение, расположение и состояние отыменно сказываются, исходя из положения и охватывающего противоположные виды собственного признака.

Качество же сказывается четверюю: согласно (прочному) обладанию и (изменчивому, текучему) владению, согласно силе и слабости, согласно горечи и сладости, согласно форме и облику. И оно (качество) является собственным признаком, присущим одному виду (в его неполном объеме) и всем (видам во всем объеме).

А место и время сказываются в соответствии с количеством, а положение и обладание — согласно отношению, а действие и страдание — согласно качеству.

О противоположностях

О противоположностях сказывается четверою. Ибо есть такие, (о которых говорится как об) относительных, и есть такие, (о которых говорится как о) противоборствующих (антагонистах), и есть такие, (о которых говорится как) о постоянных (внутренне присущих) и недостаточных, и есть такие, которые существуют (в зависимости) от утверждения и отрицания, и одна (противоположность), вне связи с прошлым, направлена против другой. А причина прибавления определений установлена заранее. Ибо по времени есть такие, которые называются более древними и ранними по отношению к новому, разум же предшествует познанию, теория — взглядам, стихи — слогам, один — двум, и сказываются они без противопоставления. А частичное отношение сказывается без противопоставления и без изменения времени; события же относятся к одному отдельно взятому отрезку времени, согласно изменению суффиксов имени вида, в соответствии с требованием (?) учения.

(Противоположности), согласно движению, разделяются на шесть видов. Это — возникновение, уничтожение, рост, убыль, видоизменение, перемещение в пространстве. И сказывается (движение) о противостоянии, прибавлении и частичном соотношении. И вот, они (виды движения) являются различителями первой и второй категорий — рода и вида, различающего признака и собственного признака, сущности и количества, отношения и качества.

О П О З Н А Н И И

О добре и зле¹⁶

... И еще добро отличается (своим) предшествованием, как начало, а зло, как конец. А то, что находится между ними, различается по трем видам: по введению, по речи и по действию, которое называется грехом или справедливостью.

В-четвертых, ибо есть (создания), которые добры и злы по природе, и есть, которые (бывают таковыми) искусственно (только по имени). По природе — это тогда, когда природное неуничтожимо и трудно изменить, и если происходит изменение, оно тут же устанавливается (входит) и в определение природы. А искусственно, когда не входит в состав определения природности и к тому же легко подвергается изменениям со стороны случайностей.

Итак, добро характеризуется (внутренне присущей ему) природой, а зло тем, что у него нет природы и определения, ибо добро, если изменяется в сторону зла, становится не только злом, но еще и изменяет природу последнего. Если же зло претерпевает изменение со стороны добра, то оно полностью изменяется по природе (поглощается природой добра).

В-пятых, ибо, по виду разделения, добро сказывается о сущности, а зло о случайном (привходящем) признаке. К тому же (они) разделяются на четыре части, ибо есть (люди, поступки), которые добры, и есть, которые злы, и есть, которые злы и добры, и есть (еще), которые ни злы, ни добры.

И вот, среди этих (вышеперечисленных) есть такие, которые страдают изнутри (внутренне) и действительны снаружи (внешне), так как известно, что добро и зло образуют свое содержание из движения и материи.

И по последовательности движение, являющееся творцом добра, определено (четко) отличается от материи, а материя, которая идет после движения, является источником (создателем) зла.

А сущность (состоит) из четырех смешанных частей: из повеления и исполнения, из тьмы (тени) и видения (света). Эти имеют двойное определение: повеление (приказ) есть причина исполнения, из которого исходит добро, а тьма есть причина видения, откуда исходит зло. И еще, повеление есть собственный признак и среди них (вышеперечисленных) является однородным (не смешивается с другими) и не ограничивается (ними), а исполнению свойственно ограничиваться тьмой (быть связанным с определенным местом), и видению свойственно получать определение со стороны тьмы, беря (одновременно) с тем же определением сущего и состав (внутреннее содержание) — с родами и видами, с происхождением и возникновением, с формами и цветами.

Итак, стало ясно, что зло уничтожимо и является ограничителем добра, а добро совершенно (вовсе) неуничтожимо и способно изменить (поребороть) зло.

О знании совершенной речи

Совершенна речь, (состоящая) из частей, индивидов, видов, родов и чисел. Ибо каждый из этих (перечисленных) приметлет совершенную, а вместе взятые они называются (являются) несовершенновыми. А те, которые образуются посредством друг друга (друг из друга), несовершенно и не являются совершенным словом (речью).

Во-первых, согласно задачам других, в соответствии с обращением частей во времени, каждое определение (в ряду) *У, Р, Ф, б, ф, дР, ПР, б, Е, дУ, QU, ЗЧб, УР, дР, Ф, дб, дР, ПР, Ф* (1, 2, 3, 5, 3, 12, 24, 5, 7, 11, 91, 365, 52, 12, 3, 15, 19, 28, 10)¹⁷ приобретает совершенство. А вместе они называются (выступают) несовершенновыми высшего порядка (разряда) и отсюда берут порядок (последовательность), что есть 532 (*СЛР*)...¹⁸, которые возникают друг из друга и, согласно увеличению (исключению) слов и отдельно взятым именам, называются несовершенновыми.

Во-вторых, совершенное слово различается и по (своему) началу и по концу. Ибо по концу (по цели) совершенными называются все (вещи), которые будут созданы и которые уже были созданы; и совершенны они не по увеличению (не по множеству), а в каждом определении, ибо то,

начало и далекий конец. И разделяется начало по превосходству, а конец по этимологии.

Во-первых, в сущем начало различается по сущности, а конец по случайному признаку.

Во-вторых, (начало и конец) бывают также общими и частными, ибо есть (ничто), что является началом, и есть нечто, завершение чего заключено в подлежащем, и есть (ничто), что является началом и в нем же содержится конец, и есть (вещи), которые не являются ни началом, ни концом.

В-третьих, (начало и конец) различаются по движению и по материи. Ибо начало, согласно движению, бывает до сущего, а конец, согласно веществу, является последним.

Поэтому все (сущее) образуется четверою, путем двойственного разделения — из материи, из движения и пустоты, что есть начало и конец, и из середины, что есть изменение по движению и по материи. Время же рассматривается тройко: (оно бывает) длительным, несовершенным, неопределенным (неразделимым), что соответствует пустоте (необходимой для) равномерного движения (развертывания). Согласно же бесконечности, творец не имеет ни начала, ни конца, (он) есть неизменный, вневременный, не имеющий настоящего, прошлого, будущего; и он является также демиургом начала и конца и того, что находится в середине (между началом и концом).

Итак, начало и конец выявлены в трех аспектах, ибо существует такое, что безначально, и такое, что бесконечно. А в середине начало и конец обладают множеством частей.

О природе

Природа бывает творящая и сотворенная. Творящая (природа) естественная и устойчивая, а сотворенная — неестественная и неустойчивая. Ибо естественная образуется из рода и составляющих различий, а неестественная есть движение видов и изменение подобных и неподобных (частей). И равные (подобные) числа образуются из простых единиц (неделимых). А еще есть естественная (природа), которая определяется родом и составляющими различиями, и есть, которая устанавливается посредством имени, и есть, которая увеличивается соответственно уменьшению слов (в определении) и уменьшается соответственно увеличению.

А согласно сущему, творящая природа отличается по сущности, а сотворенная — по случайным признакам. И еще, есть (природа) творящая и есть сотворенная, находящаяся в подлежащем, и есть творящая и в ней же сотворенная, и есть еще такая, которая не бывает ни творящей, ни сотворенной.

Содержание же природы бывает четверою. Ибо бесконечность проста и бесструктурна, а материя и движение имеют беспорядочно-сложное строение, пустота же в середине является причиной разделения.

Итак, природа имеет тройное разделение, ибо есть природа простая, согласно творящей (природе), и есть сложная, согласно сотворенной, и есть еще (такая), которая находится между ними (в середине). Ибо сложное состоит из простого, а простое проявляется посредством (через) сложное.

О сущем

Сущее бывает двух видов — чувственное и умопостигаемое. Ибо из осязательного (происходит) неосязательное и из познаваемого непознаваемое. Поэтому сущность сказывается о неосязательном, а случайный признак — о том, что постигается не умом, (а ощущением). Сущность есть общее, а случайный признак — частное. И еще, случайный признак есть общее, а сущность — частное.

Во-первых, они различаются четверою. Ибо бесконечность есть общее, согласно сущности, пустота — частное, согласно случайному признаку, а материя — частное, согласно сущности, а движение — общее, согласно случайному признаку.

Во-вторых, сущность сущего разделяется четверою. Ибо бесконечность есть сущее, не имеющее ни начала, ни завершения, а движение и материя есть сущее, (существующее) благодаря началу и концу. Пустота же не называется ни вещью, ни сущим, а сказывается согласно полезным (родам) посредством имени и глагола.

Итак, сущее проявилось тройко.

Ибо есть (сущее), которое постигается посредством осязательного и непознаваемого, и есть также сущее, которое постигается посредством обоих, согласно сущности и приходящему (случайному) признаку.

О движении и материи

И вот, все есть движение, материя находится в движении, и еще, все есть материя, и движение находится в материи. Они суть вещи и умопостигаемое, логическое и действительное. Ибо то, что есть движение, является и материей, и то, что есть материя, есть и движение, так как они являются творцами друг друга. Ибо согревание и охлаждение, увлажнение и иссушение материи образуются (исходя) от движения, а возникновение и уничтожение, рост и убыль, возмущение и изменение движения исходят от материи.

Во-первых, подлежащее в движении различается по разреженности пустоты. А подлежащее материи — по густоте (насыщенности) движения, и приобретает видимость (проявление) от пустоты.

Во-вторых, (движение и материя), согласно бесконечности, неподвижны и нематериальны, ибо не перемещены, ибо движение и материя образуются из неподвижного и нематериального, а покой — и из материи, и из движения, о чем сказано в форме притчи.

О пустоте

Пустотой называется невещественное, бессмысленное и бездейственное; (пустота) есть разделение частного и всеобщего разума. Ибо сущее состоит из смешения материи и движения. А то, что находится за пределами этого, называется бесконечностью по отношению ко всему конечному, и конечным по отношению к бесконечности. Так (о пустоте) сказывается тройка. А содержание пустоты таково: (по отношению) к сущему и вещи это есть не-сущее и беспредметное, и (по сравнению) с постоянством и вечностью это преходящее и неестественное. И она не такова, как думают некоторые, что будто она есть нечто, а она есть ничто, так как даже мысль о ней пуста и беспредметна (безместна).

О бесконечности

Бесконечность это то, что бесконечно во всех отношениях, под чем подразумевается целое, не имеющее частей и видов. (Бесконечным) является также всеобщий и беспредельный разум и мысль, смысл, знание и умозрение.

А по мнению других (бесконечность) существует согласно шестерке и согласно четверке. Ибо бесконечность ни добра, ни зла, не имеет ни начала, ни конца, не (обладает) ни движением, ни материей. Согласно вышеказанному (бесконечность) является безысходной, ибо существует (обладает существованием независимо) ни от (чего-нибудь) другого, ни от самого себя. И еще, во-вторых, бесконечность является самой превосходной из непревосходнейших, самой безвременной из неизвременнейших, самой естественной из неестественнейших, самой существенной из неусущественнейших, самой пустой из наипустейших, самой беспредельной из наибеспредельнейших.

В соответствии с этим (бесконечность) называется самой непостижимой среди сущих, ибо граница наших исследований оказывается сброшенной в беспредельное. Ибо, согласно этому, нет познания (постижения) природы второй бесконечности.

* * *

[Согласно же четверке (существует) только узнавание существ в творце, (узнавание) со стороны божественного разума по отношению к родам ангелов и людей, и богословие о каждом из трех ликов божества, ибо оно (божество) называется родителем, чадом и источником возникновения. И это видно согласно человеческой природе, по милости отца и человеколюбию сына и благодати духа. Ибо трое едины по природе, воле и творению. Согласно ангелам также прославляется (божество) в трех лицах — творец, создатель и демиург, о котором говорят: свят, свят, свят господь всемогущий. Слава, честь и хвала несотворимому, недостижимому и вечному (богу) ныне и во веки веков.

Завершились шестерки, определяемые друг другом, и четверки, посредством которых сказывается о частях речи, и завершилось (число)

двенадцать с частями, и нашло превосходное (выражение, слово) об индивидах, согласно каждой части видов и родов. Ибо всякая тройка имеет (свой) смысл и является познанием общего философского искусства и определения наук; оставляем искусство непобедимых философов тем, кто обречен еще страдать в этом мире.

Боже, боже, боже! Слава тебе ныне и во веки!]²²

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Перевод осуществлен со сводного древнеармянского текста, составленного и опубликованного кандидатом исторических наук Л. С. Хачикяном в «Сборнике научных материалов» Гос. Матенадарана, Ереван, 1949 г., № 2, стр. 81—98.

Заглавие труда и расположение глав восстановлены Л. Хачикяном.

2 В сводном тексте слово «круг» стоит во множественном числе — շրջանք, и только в рукописи В — в единственном числе — շրջան, что, нам кажется, более соответствует смыслу текста.

3. Рукопись В передает содержание в этой части трактата Зенона более правильно. В сводном тексте говорится — ի դո՞ւն և ի ձև և ի տեսակն սեղի. Мы предпочитаем вариант рукописи В ի դո՞ւն և ի ձև և ի տեսակն երկի.

4. Но, если может означать не только оранжевый, но и желтый, или какой-нибудь другой яркий цвет.

5. В армянском языке нет грамматического понятия рода. Разделение созвездий по родам здесь дается согласно их названиям по канонам греческого языка, что лишней раз свидетельствует о том, что оригинал трактата, с которого сделан древнеармянский перевод, был написан на греческом языке. Перечисленные в связи с характеристикой созвездий названия народов Ближнего Востока и Средиземноморья (персы, эвдионы, каппадокийцы, армяне, зияты, эллины, арабы, италийцы, критяне, ассирийцы, египтяне и др.) говорят о том, что трактат был написан в эпоху эллинизма, в которую жил и творил основоположник стоицизма Зенон Китийский.

6. В оригинале стоит непонятное слово — ի փրատարկնէ. Его нет ни в одном из имеющихся словарей. По всей вероятности, это до неузнаваемости искаженное греческое слово. Менее вероятно, чтобы это было искусственным словообразованием от корней փր(ք) и տար(ստար).

7. См. примечание 4.

8. Данный отрывок, отделенный от основного текста звездочками, является интерполяцией, в которой древний переводчик или редактор обобщает содержание вышеназванной главы и пользуется случаем, старается привести зеноновские положения в соответствие с христианской догматикой. Об этом свидетельствует и последняя фраза до звездочек, также взятая в квадратные скобки: «Человек же различается по природе и по греху, по вере, по надежде и по любви».

9. В сводном тексте здесь непонятное слово կողքինքն. Кстати, оно вовсе нет в двух списках — В и D.

10. В рукописи В — хвалить и чтить (զովել և պատանել):

В рукописи А вслед за этой главой идет риторический фрагмент «Յարգար Տրատարկնէ» («О скоморошестве»), а в рукописях В и D — глава «О содержании», которые ничего общего с трактатом Зенона не имеют и, по всей вероятности, вставлены переписчиками или древним переводчиком на каких-то риторских компилятивных сочинениях. (Древнеармянские тексты этих фрагментов см. в примечании на стр. 89 «Сборника научных материалов» Гос. Матенадарана, № 2).

11. В тексте допущена опiska или же пропущено слово, так как говорится, что разделение бывает тройки, но приводятся всего два вида разделения — высшее и низшее.

12. В тексте стерто одно краткое слово,

13. Это — числовые обозначения: 4, 10, 100, 1000 1, 4, 3, 2, 1. Однако, как видим, вопреки тексту, это не десетки, за исключением 10, и вместе с другими ссылками на грифетнику почернены из пифагорейской мистики чисел.

14. В своленном тексте *րոտ րորձմանն*, а в рукописи *В րոտ րորձմաննն*. Последнее нам кажется более правильным.

15. Вопреки общераспространенному среди специалистов по истории философии мнению, согласно которому стоики якобы упростили аристотелевское учение о категориях, оставив вместо десяти категорий только четыре, данный текст показывает совпадение всех категорий Аристотеля и Зенона, а также одинаковый порядок их перечисления. (Ср. данный текст и Аристотель, Категории, перевод А. В. Кубицкого, 1939 г., стр. 6).

16. В рукописи глава начинается с середины абзаца; начальные строки стерты.

17. Данный цифровой ряд имеет определенный смысл и отражает собою астрономические знания древних греков, поподанные научными достижениями других народов, в частности народов Средиземноморья и Ближнего Востока. Древнеиндийский календарь, распространенный в Греции в эпоху эллинизма, только при применении дробовочных чисел мог быть практически применен.

Цифровые знаки в данном месте обозначают определенные календарные понятия. Д. Хачикян правильно предлагает ввести исправление в начале цифрового ряда, то есть читать *Ա. Ք. Գ. [Գ]. Ե. Զ. [Զ]. — 1, 2, 3, [4], 5, 6, [7]*, которые являются двумя неделями (см. примечание на стр. 94 в „Сборнике научных материалов“ Гос. Матенадаран, № 2). Далее, *ճԲ* (12) означает части суток, *ԻՓ* (24) — количество часов, *Ե* (5) — „воннос“, *Է* (7) — количество дней в неделе, *ՃԱ* (11) — разница в днях между солнечным и лунным годом, *ՅԳԵ* (16⁵) — количество дней в году, *ԾԲ* (52) — количество недель в году, *ՃԲ* (1.) — количество месяцев, *Չ* вероятнее всего *Չ*, (4) — времена года и т. д.

Весь этот ряд приобретает определенный смысл, если учесть, что при лунно-солнечном исчислении времени, чтобы лунные месяцы в 28 дней совпадали с солнечным годом, необходима была сложная система дополнительных вычислений и дробовочных месяцев, повторяющаяся с определенное количество лет (см. по этому вопросу сочинение Апаняна Ширакаци, Космография и календарь, Ереван, 1940, на др.-арм. яз.).

18. В рукописи стерто одно слово.

19. См. прим. 17, а также текст, стр. 335.

20. В рукописи стерты четыре начальные буквы (*...ճապն*), и поскольку в тексте идет перечисление видов времени, восстановить слово по смыслу текста затруднительно.

21. В оригинале отсутствует отрицание *не*, хотя оно и требуется по смыслу текста, ибо „безвременными (вневременными)“ могут называться те вещи и явления, которые „не следуют“ за перечисленными видами времени.

22. Фрагмент, отделенный от основного текста звездочками и взятый в квадратные скобки, является позднейшей интерполяцией, вставленной переводчиком-христианином или монахами-переписчиками. Об этом говорит сам текст интерполяции, в котором кратко изложены догматы христианской церкви, ничего общего не имеющие с трактатом Зенона.

С. АРЕВШАТЯН, С. ЛАЛАФАРЯН

СОЧИНЕНИЕ ИОАННА ВОРОТНЕЦИ «ОБ ЭЛЕМЕНТАХ»

Публикуемая впервые работа крупнейшего представителя армянской средневековой философской мысли Иоанна Воротнеци «Об элементах» или «(Сочинение)», составленное из высказываний философов» представляет определенный интерес как для общей оценки и характеристики философии Воротнеци, так и для выявления специфических особенностей средневековой философии. Она проливает свет на некоторые стороны его мировоззрения, не освещенные еще в нашей научной литературе, вскрывает историческую обусловленность решения ряда философских проблем Иоанном Воротнеци, как средневековым мыслителем.

Плодовитый писатель, мыслитель и видный церковный деятель Иоанн Воротнеци (по прозвищу Кахик), «сын великого князя Ивана, который происходил из рода первых князей Сюника, к которому принадлежал Васак...»¹, родился в 1315 году в селении Вагада, Воротанской провинции Сюника.

В сравнении с другими провинциями Центральной Армении, Сюник, благодаря полученному праву на инджу (право считаться личным владением великого хана), был огражден от грабежей и насильств монгольских военачальников и находился в относительно благополучном экономическом состоянии. Этим относительно благополучным положением объясняется как некоторое оживление хозяйственной жизни страны, так и подъем в области литературы, искусства и философии. Основанные в этот период, в XIII—XIV веках, университеты Гладзора и Татева, а также монастырские школы, стали крупными очагами культуры, которые в течение двух веков не только поддерживали культурные традиции прошлых веков, но и внесли значительный вклад в сокровищницу средневековой армянской культуры. К числу выдающихся писателей, мыслителей и церковно-политических деятелей, трудившихся в этот период в Сюнике на иже армянской культуры, принадлежат Степанос Орбелиян, Нерсес Мшениц, Есаи Ничеци, Иоанн Воротнеци, Григор Татеваци, Маттеос Джугаец, Аракел Сюнеци и многие другие.

Свое образование Воротнеци получил в Гладзорском университете, который современники звали «вторыми Афинами». Его учителями были крупный ученый и философ Есаи Ничеци, а после смерти последнего —

¹ Товма Мецопени, История Левг-Темура, Париж, 1860, стр. 14 (на арм. яз.).

один из ученых вардапетов того же университета Тиратур¹. Наряду с богословием он изучал здесь философию, грамматику, естествознание, а также иностранные языки. Основательно были изучены им труды античных философов и авторов периода раннего христианства — Аристотеля, Платона, Порфирия, Олимпиодора, Ямвлиха, Немесия, Василия Кесарийского и других. За свои обширные для того времени познания Воротнеци получил от современников почетный титул «трижды великого армянского философа и учителя», которого удостаивались лишь крупнейшие мыслители средневековья. Он обладал огромным авторитетом не только в области науки, но и в решении важнейших церковных вопросов, в сношениях с монголами и т. д.

После смерти Есаи Ничеши он некоторое время был ректором Гладзорского университета. Вскоре после закрытия университета, с частью своих учеников он переселился в Татев и основал один из крупнейших очагов армянской средневековой культуры — Татевский университет. В одной рукописи 1349 года о 34-летнем Воротнеци говорится как об «искусном ученом и счастливом учителе»².

Научная и педагогическая деятельность Воротнеци, начавшаяся в Гладзоре, принимает большой размах в Татевском университете. Здесь он при поддержке своих многочисленных единомышленников и учеников начинает длительную и ожесточенную борьбу против унитаризма, против ассимиляторской политики павских эмиссаров и их армянских последователей — «униторов», развернувших в южной Армении, главным образом в провинциях Ериджак, Нахиджеван и Джаук, кампанию за слияние армянской церкви с римской и признание верховенства Ватикана. Воротнеци подчинил философию и богословие задачам борьбы с католической опасностью и идейному разгрому унитаризма. Автокефальная армянская церковь в условиях тяжелого монгольского ига являлась последним остатком национальной независимости, и поэтому борьба Воротнеци против католицизма за самостоятельность армянской церкви представляла собою патриотическую борьбу за сохранение многовековой культуры, языка и национальной самобытности армянского народа.

За долгие годы своей педагогической деятельности Воротнеци воспитал многих талантливых учеников, которые продолжили начатую им научную и педагогическую деятельность и борьбу против унитаризма. Самым выдающимся из его учеников и его непосредственным преемником был крупнейший философ-номиниалист и ученый богослов Григор Татеваци (1346 — 1409 гг.).

Располагая необходимыми средствами, Воротнеци занимался и строительной деятельностью. По его инициативе были построены «коло-

¹ См. Товма Мелопеши, История Лепг-Темура, стр. 14 и Л. Хачикян, Гладзорский университет и выпускные работы его слушателей, «Исключительные труды Ереванского государственного университета им. В. М. Молотова», том XXIII, Ереван, 1946, стр. 444 (на арм. яз.).

² «Памятные записи армянских рукописей XIV века», сост. Л. Хачикян, Ереван, 1950, стр. 374 (на арм. яз.).

колья святого престола (Татева) и чудесный монастырь святого Карапета близ селения Воротан, который зовут Кармир-ванком...»¹.

Умер Воротнеци в 1388 году в Апракуниском монастыре, где и был похоронен.

Творческое наследие, оставленное Иоанном Воротнеци, богато и разнообразно. До нас дошли многие его богословские труды и проповеди², а также сборник басен, переписанный Аристакеосом Себастьян³.

Огромный интерес представляют его философские сочинения, дошедшие до нас во множестве списков. Сочинения эти, в том числе и «Об элементах», представляют собою запись лекций Воротнеци с последующей литературной обработкой, сделанной его учеником Григором Татеваци.

Помимо публикуемой ныне работы, философскими сочинениями Воротнеци являются:

1. «Трижды великого армянского философа и учителя Иоанна Воротнеци Краткий анализ Категорий Аристотеля, отредактированный Григором Учеником».
2. «Иоанн Воротнеци, Краткий анализ книги (Аристотеля) Об истолковании (Пери армениас), собранный Григором Учеником».
3. «Краткий разбор малопонятных мест (книги) Порфирия, произведенный великим армянским ритором Иоанном Воротнеци».
4. «Комментарии к откровению Филона мудрого, составленные светозарным армянским учителем Иоанном Воротнеци»⁴.

Воротнеци принадлежал к числу тех средневековых армянских философов, в творчестве которых, по преимуществу схоластическом и церковно-теологическом, начали пробиваться весьма ощутимые ростки самостоятельного, независимого от богословия, философского образа мышления. Наряду с традиционной схоластической постановкой проблем средневековой философии, в творчестве Воротнеци имеется свежая струя оригинального философского решения вопросов с определенными материалистическими тенденциями.

Ростки эмпирико-сенсуалистических, материалистических решений пробиваются в таких работах Воротнеци, как «Комментарии к Категориям Аристотеля» и «Комментарии к Пери армениасу Аристотеля», в которых Воротнеци, касаясь проблемы универсалий и процесса познания, дает, несмотря на колебания, в конечном счете номиналистическое решение вопроса о соотношении единичного и общего, а также подчеркивает существенную, первенствующую роль ощущений в познании реального мира конкретно-конечных сущих. «Ощущение, — пишет Воротнеци, — возникло вместе с телом и находится в теле, как, например, зрение. Но ощущае-

¹ Гос. Матенадаран, рукописи № 1488.

² См. также см. у Г. Ачарана, «Словарь армянских собственных имен», том III, Ереван, 1946, стр. 628—629 (на арм. яз.).

³ См. Гос. Матенадаран, рукопись № 57.

⁴ Номера рукописей, содержащих вышеупомянутые сочинения И. Воротнеци, см. в библиографическом указателе философских манускриптов Матенадарана, опубликованном в настоящем номере «Вестника Матенадарана».

мое существует до того, как (возникает) твое тело. Примером тебе (может служить) Адам: раньше были созданы все ощущаемые вещи и только после этого возник человек. Таким образом, если ты станешь отрицать все ощущаемое, то ты будешь отрицать и свое тело, и вместе с твоим телом станешь отрицать и твое ощущение. Но если ты станешь отрицать свое ощущение, то твое тело все еще будет продолжать существовать, и если станешь отрицать свое тело, то будут продолжать существовать предметы ощущения»¹. Здесь, как видим, проявляется одна из материалистических тенденций философии Воротнеци. Утверждая реальность и первичность чувственно воспринимаемых, конкретных вещей, Воротнеци признает ощущение вторичным и производным.

Касаясь рациональной ступени познания, он пишет: «Мысль, не являющаяся в себе знанием, ничего не содержит. Она чиста, как чистое зеркало. И как чистое зеркало отражает в себе образ предмета (поставленного перед ним) и заполняет им свою чистоту, так и мысль, познающая какую-либо вещь, заполняет себя ею. Точно так же, если у всех имеется один первообраз, то восприятие у них одно, и если восприятие у всех одно, то и первообраз у них один. Например, когда (одним) перстнем тысячу множество кусков воска, на шпих получается всегда один и тот же образ. То же самое получается, когда имеется какая-нибудь вещь и знание этой вещи (у множества людей)»².

Признавая первичность объективно существующего мира чувственно воспринимаемых вещей, Воротнеци утверждает вторичность ощущения, наличие или отсутствие которого не может влиять на существование объективного мира. Ощущение и мысль снимают слепки с конкретно-конечных вещей и являются их отражением. Таким образом, вопрос об отношении мышления к объективному бытию гносеологически решает его в материалистическом духе. Нельзя не признать, что для средневекового мыслителя, в условиях засилья теологии, подобная постановка и решение вопроса об отношении мышления к бытию является крупнейшим достижением и свидетельствует о высоком уровне развития философской мысли в средневековой Армении. Об этом говорят сильнее материалистические тенденции в философии и другого выдающегося мыслителя той же эпохи, ученика Иоанна Воротнеци — Григора Татеваци, который преодолел колебания своего учителя в решении проблемы универсалий и твердо стал на номиналистические позиции.

Однако, сенсуализм и материалистические тенденции, выступающие в гносеологии Воротнеци, разумеется, не дают основания делать вывод о том, что Воротнеци является материалистом, ибо, во-первых, сами материалистические тенденции в его гносеологии окутаны схоластикой и не выходят за рамки схоластики и, во-вторых, основной вопрос философии в

¹ И. Воротнеци, Комментарий к Категорикам Аристотеля, рукопись Гос. Матенадарана, № 4263, стр. 104а (на др.-арм. яз.).

² И. Воротнеци, Комментарий к Перу арменианцу Аристотеля, рукопись Гос. Матенадарана, № 4268, стр. 150б.

прямой его постановке, т. е. в вопросе отношения духа, бога к природе в онтологическом плане, решается Иоанном Воротнеци в чисто идеалистическом духе.

При прямой постановке основного вопроса философии — сотворен ли мир богом или он существует от века — и номиналисты и их противники реальности давали чисто идеалистическое, богословское решение. При этом номиналисты, как и реалисты, субъективно считали, что их учение не подрывает, а укрепляет основы церкви, дает правильное понимание сущности и функций божества, различных догматов и т. д. Такого мнения о своих номиналистических учениях были, например, Росцелин, Абеляр среди западноевропейских средневековых схоластов, а в Армении — Иоанн Воротнеци и Григор Татеваци. Это обстоятельство представляет собою проявление своеобразного противоречия, присущего средневековым номиналистам, которые в подавляющем большинстве были духовными лицами и стремились как бы философски обосновать свое, как им казалось, правильное понимание богословских проблем. Однако, даже при этих условиях, номинализм, независимо от воли его сторонников, пробыл русло для материалистических тенденций в средневековой схоластической философии, ибо признание индивидуальных вещей за объективный, первичный и реально существующий мир и вместе с тем отрицание самостоятельного и реального бытия общих понятий толкало номиналистов на путь материалистических выводов и расчищало дорогу для развития эмпирических знаний. Именно поэтому К. Маркс в «Святом семействе», касаясь средневековых английских философов, писал: «Номинализм был одним из главных элементов английского материализма и вообще является первым выражением материализма»¹.

Публикуемое ныне сочинение «Об элементах» наглядно свидетельствует о вышеупомянутых противоречиях, присущих философии Воротнеци. Данное сочинение написано в виде обширного комментария к одной фразе из Библии — «В начале ты, господи, основал землю, и небеса — дело рук твоих» (Послание к евреям, 1, 10). Положив эту фразу в основу труда, Воротнеци комментирует каждое ее слово и одновременно раскрывает собственную онтологическую концепцию.

По мнению Воротнеци, мир сотворен богом из ничего. «Творить — это значит создавать нечто из ничего», — пишет он в данной работе. Приняв это положение за основу своей онтологии, он опровергает все другие положения, отклоняющиеся от его богословского тезиса.

Для конкретизации своего тезиса о сотворении материи богом, как основы мироздания, Воротнеци разъясняет, что значит «творить». Согласно ему «одним образом творит искусство (ремесло), другим образом — природа, и иным — божественное могущество». Искусство ничего не может создать без материальной основы, то есть оно берет уже имеющуюся материю и придает ей случайный, приходящий вид. Природа же, согласно Воротнеци, обладает несравненно большими возможностями, ибо

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. III, стр. 157 (курсив Маркса).

она, беря материю как основу, придает ей, помимо случайного вида, и существенную форму. А божественное могущество, создавая нечто, придает вещи не только случайный вид и существенную форму, «а творит и материю, ибо оно (божественное могущество) не нуждается ни в какой основе... а само создает основу и придает ей случайную форму и существенный вид. Именно это и есть «создавать», то есть творить нечто из ничего». Бог есть сверхъестественная, нематериальная и вечная сущность, перво-причина возникновения и существования мира, «ибо только он обладает превосходством и только он есть совершенная сущность, не имеющая ни начала, ни конца».

Как видим, Воротнеци дает чисто идеалистическое решение основного вопроса философии. Бог, божественная сверхъестественная сущность является демиургом действительности, объективно существующей, реальной, произведенной природы. Природа со всеми ее атрибутами есть творение духа, божественного логоса.

Воротнеци прямо противопоставляет даваемое им самим решение основного вопроса философии различным материалистическим решениям, имеющимся как в античной философии, так и у наиболее передовых средневековых мыслителей. Отвергнув точки зрения Фалеса, Гераклита и других древнегреческих мыслителей, согласно которым мир возник из какого-нибудь материального начала — из воды или земли, из воздуха или огня, он называет все это еретическим вздором. Он вообще отвергает всякое материальное начало, как источник и основу возникновения окружающей нас объективной действительности. Он пишет: «А некоторые говорят, что причиной (всех) созданий является мельчайшая пыль и что, якобы, создатель взял эту пыль и придал ей форму и меру и соединил их друг с другом; но и это является ложью, ибо, согласно этому, творец есть ремесленник, а не создатель (демиург). К тому же мельчайшая пыль есть не что иное, как ничтожная частица, оторвавшаяся от земли и поднявшаяся в воздух; но когда не было земли, откуда могли взяться эти частицы»? Отвергает Воротнеци и то, «что (основой мироздания является) атом, то есть материя, которая, якобы, совечна божеству». Этой мыслью он одновременно отвергает и древнегреческую атомистическую теорию (Демокрит, Эпикур) и точку зрения выдающегося средневекового философа Ибн-Рошда (Аверроэса), осмелившегося в XII веке выдвинуть мысль о вечности материи, мысль о том, что природа совечна божеству, а не произведена им.

Неприемлемо для Воротнеци и то, что мир возник из «бесконечности и беспредельности», под чем он подразумевает анаксимандровский «апейрон». Воротнеци недоумевает, каким образом беспредельное может сочетаться с количеством и обрести форму конкретно-конечного сущего. Это, по Воротнеци, присуще только божественной сущности, «бесконечность и беспредельность свойственны только богу, а то, что присуще ему, никому (и ничему) другому не подходит». В заключение своих опровержений Воротнеци объявляет все отклоняющиеся от церковного учения взгляды по этому вопросу еретическими измышлениями. «Говорят (также, что мир

возник из тени божества, а некоторые — что (основой является) земля, некоторые — вода, некоторые — воздух, некоторые — огонь, и несут множество другого всевозможного вздора».

Воротнеци признает, что субстратом образования сущего является материя. Четыре элемента — земля, вода, воздух и огонь — соединившись и разъединившись дают начало бесчисленному множеству конечных тел. Однако и общая материя и конкретные тела являются продуктом божественного творчества. Материя вообще есть только возможность; лишь после того, как божественное могущество придает ей форму, или, как выражается Воротнеци, вид, она становится реальностью, начинает существовать как действительность. Вслед за Аристотелем он говорит, «что существует нечто, которое всегда есть действительность, это — бог; и есть нечто, существующее как постоянная возможность, это — материя вообще; и есть нечто, что существует иногда как возможность и иногда как действительность, это — (вещи), которые возникают». Сотворив материю, бог придал ей форму и таким образом создал все сущее.

Но каким образом общая материя дифференцировалась и дала начало четырем элементам? На это Воротнеци дает следующее объяснение: «Известно, — говорит он, — что одновременно с созданием общей материи сразу же были созданы вместе с ней и четыре качества, то есть теплое и холодное, влажное и сухое. Та материя, которая находилась около теплоты, стала огнем, а та, которая около холода — водой, около влажности — воздухом и около сухости — землей. Так из материи и вида образовались четыре элемента». Далее Воротнеци рассматривает свойство каждого элемента, способы соединения одного элемента с другим, формы превращения одного элемента в другой и т. д. и т. п., сподя все свои рассуждения к доказательству совершенства божественного искусства, сотворившего элементы столь разумно и мудро. «И бог-творец создал их (т. е. элементы) такими — без излишеств и недостатков, что отрывая от них по малой частице, творит вещи. Устаревшие вещи разрушаются и восполняют нехватку (того) элемента, (часть) которого была взята; когда же от элемента отрывается (часть), то возникает вещь, которая восполняет недостаток в прошедшей и угасшей вещи».

По Воротнеци среди четырех элементов главным и основным элементом является земля, ибо бог-творец создал все осязаемые и материальные вещи из земли, взрастил, «наполнил» их водою, придал им движение с помощью воздуха, а внешний вид и цвет — посредством огня. И бог творит именно так, а не иначе, по той причине, что «для образования всего сущего необходимы четыре вещи: сущность, вязкость (сцепление), движение и облик (вид)». Природа всех элементов связана с землей, и до того, как начать проявляться самостоятельно, они тянутся к земле и из нее вновь рождаются, «ибо земля обладает такой природой, что схватывает и крепко удерживает другие элементы».

Подробно останавливаясь на описании качеств и особенностей каждого элемента и приводя по этому поводу высказывания многих античных философов, Воротнеци излагает далее собственные натуралистические

воззрения, в которых он опять-таки не выходит за рамки средневековой философии и различными традиционными для средневековой примерами обосновывает свою онтологию и натурфилософию, насыщенную теологизмом и идеалистическими концепциями. Для полной характеристики его онтологии уместно будет привести его же слова, в которых он, после сопоставления различных философских и церковных точек зрения, отдает предпочтение теологическому решению. «Таким образом, — говорит он, — нам необходимо выбирать, и то, что идет по предначертанным священным писанием путем, принимать, а то, что остается вне предначертаний священного писания, отвергать, будь даже говорящий кто-либо из великих».

Давая общую характеристику философским воззрениям Воротнеци, необходимо учитывать, что кардинальные вопросы философии пронизывают как гносеологию, так и онтологию Воротнеци и выявляют противоречивость его мировоззрения. Заслуга Воротнеци заключается в том, что он, будучи средневековым мыслителем, пытался в области гносеологии и логики придать некоторым философским вопросам независимое от теологии значение. Однако, в силу исторических условий Воротнеци не смог выйти за рамки схоластики. Эмпирико-сенсуалистическая струя и материалистическое решение ряда вопросов в гносеологии сочетается у него с идеалистическим и теологическим решением важнейших для средневековой философии онтологических проблем.

Необходимо отметить, что в рукописных фондах Матенадарана сочинение И. Воротнеци «Об элементах» сохранилось в двух редакциях — краткой и пространной. В результате проведенного нами сличения текстов краткой и пространной редакций, стало ясно, что публикуемая ныне краткая редакция представляет собою тщательно отредактированный, по всей вероятности, преданным учеником И. Воротнеци, выдающимся мыслителем-номиналистом Григором Татеваци, вариант лекции «Об элементах», очищенный от множества богословских рассуждений, а также от имеющих отношения к теме лекции и не представляющих интереса логико-грамматических отступлений.

Небезинтересно, что редактор, опуская целые богословские страницы из пространного варианта, заменяет их 2—3 строками, не искажая, однако, мысли автора и не присочиняя ничего лишнего. Благодаря редакторской чистке, данный труд Воротнеци предстает пред нами как цельное натурфилософское монографическое произведение с минимально необходимыми для того времени отступлениями в сторону богословия.

Пространная редакция, обнаруженная в последнее время в рукописных фондах Матенадарана С. Лалафаряном, сохранилась в семнадцати списках, в рукописях №№ 101, 607, 1100, 1410, 1431, 1760, 1771, 1843, 1844, 1845, 1850, 2017, 2119, 2180, 2285, 3979, 5142.

Сводный научный текст работы Воротнеци «Об элементах» («Сочинения, составленного из высказываний философов»)¹, составлен С. Ла-

¹ Работа Воротнеци «Об элементах» знакома лишь очень узкому кругу ученых. Впервые о работе Воротнеци «Об элементах» упоминали В. К. Чалоян в док-

лафаряном на основе сличения семи рукописей — №№ 3441, 1760, 3982, 3207, 745, 1865 и 1850, хранящихся в фонде армянских рукописей Государственного Матенадарана Армянской ССР.

Рукопись № 3441. Состоит из 24 листов, формат 14 × 10 см, письмо «болорагир», материал — бумага, переплет — картон. Сохранность удовлетворительная. Время написания — по всей вероятности XVI век. Переплетчик и место переписки — неизвестны. Писано грамотной рукой, слова пишутся раздельно, употребляются сокращения слов, идеограммы. Текст работы Воротнеци занимает 1а—18а листы.

Рукопись № 3982. Количество листов — 360, формат 20 × 14,5 см., материал — бумага, переплет — картонный, сохранность — удовлетворительная. Письмо — «нотргир», в два столбца. Слова пишутся раздельно, употребляются сокращения в словах. Рукопись переписывалась несколькими писцами — Иоанном, Погосом, Акопом, «в городе Византии, который ныне зовется Стамполум», в 1621 году. Рукопись представляет собою сборник философских и богословских сочинений. Работа Воротнеци занимает 339а—346а листы и переписана Акопом.

Рукопись № 1760. Состоит из 321 листа, формат 14,8 × 10 см., переплет кожаный с тиснением, с внутренней стороны обтянута красной материей с растительным узором; между обложкой и рукописью имеется два пергаментных листа, на первом из них написано несколько рецептов. Сохранность удовлетворительная. Письмо — «нотргир», в один столбец. Имеются примитивные заставки и украшения на полях. Время переписки — предположительно XVII век. Место переписки и переписчик неизвестны. Рукопись является сборником богословских и философских работ. Сочинение Воротнеци занимает 204б — 225б листы.

Рукопись № 3207. Состоит из 296 листов, формат 15 × 10 см., переплет кожаный с тиснением, сохранность удовлетворительная. Письмо «болорагир» и «нотргир» в один столбец. Рукопись переписывалась несколькими писцами. Работа Воротнеци занимает 115а — 138б и 147б листы, переписчик — Воскан Ерец. Конец утрачен. Рукопись является сборником философских сочинений и словарей.

Рукопись № 745. Состоит из 194 листов, формат 15,3 × 10,2 см., переплет кожаный с тиснением. Между переплетом и рукописью имеются защитные пергаментные листы, в начале — два с изящными хоранами, в конце — один. Сохранность удовлетворительная. Письмо «болорагир» и «нотргир» в один столбец. Рукопись была переписана в 1607 году «в престольном городе Урха». Писец неизвестен. Представляет собою сбор-

ладе «Формальная логика И. Воротнеци» и Т. Т. Казанчян в докладе «Учебник об элементах И. Воротнеци», прочитанных на 2-ой научн. й сессии Государственного Матенадарана в 1941 г. Данный труд Воротнеци использован Т. Т. Казанчяном в его статье «Онтология геометрического учения об элементах в армянской натурфилософии» (Известия АН Армянской ССР, 1945, № 3—4 на арм. яз.) и «Учение об элементах в армянской натурфилософии» (Известия АН Армянской ССР, 1945, № 2—3 на арм. яз.).

них проповедей, медицинских, исторических и философских работ. Сочинение Воротнеци занимает 42а — 65а листы.

Рукопись № 1865. Состоит из 282 листов, формат 20,5 × 15,5, переплет — кожаный с тиснением, между переплетом и рукописью три бумажных защитных листа с текстом евангелия, написанным «средне-месрополским» шрифтом. Состояние — удовлетворительное. Переписана в 1649 г. писцом Горосом, письмо «нотригир». Рукопись представляет собой сборник исторических, литературных, философских и других трудов. Труд Воротнеци занимает 76б — 84а листы.

Рукопись № 1850. Состоит из 359 листов, формат 18,5 × 14,3 см. Переплет — кожаный с тиснением, имеется три бумажных защитных листа с текстом, написанным «болорагиром». Состояние удовлетворительное. Писана грамотной рукой, употребляются сокращения слов и идеограммы. Переписана в XVII веке. Письмо «нотригир». Данных о месте переписки и переписчиках нет. Рукопись является сборником философских и богословских сочинений. Работа Воротнеци занимает 110а — 119б листы.

При составлении сводного текста оригинала не были учтены не представляющие особого интереса разночтения рукописей. Не учтены также орфографические ошибки, допущенные переписчиками. В тексте оригинала в косых скобках указаны те источники, из которых Воротнеци приводит выдержки.

Рукописи условно обозначены № 3441—А, № 3982—В, № 1760—С, № 3207—D, № 745—Е, № 1865—F, № 1850—G.

Данное сочинение является одной из первых работ Воротнеци, переведенной на русский язык. Некоторую трудность для перевода представляли искаженные просторечием, распространенные в средние века арабские термины, употребляемые Воротнеци с целью, видимо, быть как можно более понятным для слушателей. Следует отметить, что в других сочинениях Воротнеци всячески избегает вульгаризмов и иностранных слов. При переводе на русский язык в некоторых случаях приходилось давать варианты отдельных слов. В тексте эти дополнения взяты в косые скобки.

Перевод с габара на русский язык выполнен С. Аревшатяном.

ՅՈՎԷԱՆՆՈՒ ՈՐՈՏՆԵՑԻՈՅ
ՀԱՒԱԹԵԱԼ Ի ԲԱՆՆԻՑ ԻՍՍԱՍԱՍԻՐԱՅ

ИОАНН ВОРОТНЕЦИ
[СОЧИНЕНИЕ], СОСТАВЛЕННОЕ ИЗ ВЫСКАЗЫВАНИЙ
ФИЛОСОФОВ („ОБ ЭЛЕМЕНТАХ“)

5

ԵՒ սկզբանէ աէր զերկիր հաս-
տատեցեր և գործք ձեռաց քոց եր-
կիրք են» (Երբ. Ա. 10):

Բայց զի առ ժարգարէն՝ «Սքան-
10 չիք է զխոսքիւն տառուածային
արարչագործ կամացն, յոր զայտ-
ցան յաշէկց կեկայքս ամենայն»
(հմտա. Սաղմ. ձԼԹ. 6). Քանզի ոչ
15 զմի կարծիս, այլ թղկութիւնս յո-
լովս տացան ժարդիկ: Քանզի
ամանք ի խաւարէ տացին զինե-
լութիւն աշխարհիս, և զխաւարն
էութիւն զոլ տացին, որ երկի
սուս. քանզի խաւարն ոչ է էու-
20 թիւն, այլ պակասութիւն լուսոյ,
որդէս առ սուրբն Բասիլիոս և տա-
օրինակ զտաղաւար ի մէջօրէի: Իսկ
ամանք զմանրամաղ փռչին տացին
պատճառ արարածոցս, իբր թէ էստ
25 արարիչն զփռչն զայս և էարկ ձև
և չափ ի վերայ սարս և յողեաց ի
միմեանս. և այս երկի սուս, զի
բոտ այսմ քանի արուեստար զոյ
արարիչն և ոչ ստեղծող: Եւ զար-
30 ձեւոյ, զի փռչն մանրամաղ ոչ այլ
ինչ է, և թէ ոչ նուազ մասն հատեալ
յերկրէ և վերացեալ յօդս: Իսկ յոր-
ժամ ոչ էր երկիր ուստի լինէին
մասունքս այս:

«В начале ты, господи, основал землю, и небеса—дело рук твоих»¹. Но почему говорит пророк: «чудесно знание божественной воли, от которой возникли из ничего все создания»².

Но у людей не единое мнение, а большое множество. Некоторые говорят, что мир возник из тьмы и что тьма есть сущее; однако это ложно, ибо тьма не сущее, а недостаток света, как говорит святой Василий, приводя в пример хижину в полдень. А некоторые говорят, что причиной (всех) созданий является мельчайшая пыль и что, якобы, создатель взял эту пыль и придал ей форму и меру и соединил их друг с другом; но и это является ложью, ибо, согласно этому, творец есть ремесленник, а не создатель (демшурт). К тому же мельчайшая пыль есть не что иное, как ничтожная частица, оторвавшаяся от земли и подымавшаяся в воздух. Но когда не было земли, откуда могли взяться эти частицы.

¹ Псал. к Евреям, гл. 1, 10.

² Ср. Псал. 138, 6.

1—2 F չի վերնադիրքը: 2 ԱԳ իմաստասիրաց: 10 D զխոսքիւնն: 12 D ոչէկց. F կողայք: 14 D Թողկոյթիւնն: 21 F չի՞ առէ: 24 ABCFGF առ փխւտա: 27 F սուս երկ փխ այս երկի: 32 F յատար:

Իսկ ոմանք զանգուզողք և զանբուն սասցին նիւթ իննկ աշխարհիս, նաև այս սուտ: Նախ, զի որ անբու և աննոր է, զիանոր եղերի և կամ քանականայ: Եւ զարնալ՝ զի անբուութիւն և աննորութիւն սասուածոյ միայն է սեփական, և որ յատուկ է նմա, ոչ այլ ումեք պատշաճն: Իսկ ոմանք զհիշէ սասցին, և այսինքն զնիւթ և զնոյն ինքն յաւիտեանկէց սասուածոյ, յատուկէ սասուածոյ սասցին: Իսկ ոմանք՝ զերկիր և ոմանք զչոր և ոմանք՝ զոգ և ոմանք՝ զհոտք և այլ ցեղ ու ցեղ և բազում ներձուածողական բանս բաշխեցին:

Իսկ մարգարէն Մովսէս բանայ զանպան կարծիս յաղագս տարերցս սակով՝ զի սկզբանէ արար սասուած զերկին և զերկիրս (Մհն. Ա. 1): Չերկիր սակով և զայլ տարերս ընդ նմին եցայց, զոր յատաջիկայդ ուսանելոց կ՛մք:

Բայց նախ տեսցուք, թէ զի՞նչ է ստեղծանելն: Ստեղծանելն է աննկ ինչ յոչնչէ: Եւ սառ երկու ինչ զիտկի է. նախ, զի այլ կերպիւ բստեղծանէ արնեսան և այլ կերպիւ բնութիւնն և այլ կերպիւ կարողութիւնն սասուածոյ: Չի արուեստն ոչ կարէ աննկ ինչ սասնց հիման, այսինքն նիւթոյ, զի հիւան և ոստայանակն ինզրէ փայտ և սար և արկանէ ի վերայ նորս ձև և չափ և սանդղիկն կամ քառանդիւնի և այլ սոյնպիսիք՝ սարով նմա տե-

Некоторые же говорят, что материя для мира является бесконечностью и беспредельностью; и это есть ложь. Ибо, во-первых, почему то, что бесконечно и беспредельно, должно ограничиться и приобрести количество, и затем, ибо бесконечность и беспредельность свойственны только богу, и то, что и, несущему ему, никому (и ничему) другому не подходит. А некоторые говорят, что (основой мироздания является) атом, то есть материя, которая, якобы, совечна божеству. Говорят (также, что мир возник) из тенн божества, а некоторые — ч о (основой является) земля, некоторые — вода, некоторые — воздух, некоторые — огонь и несут множество другого всевозможного еретического взгляда.

А пророк Моисей опровергает различные мнения об элементах, говоря: «В начале сотворил бог небо и землю»¹. Говоря «земля» он вместе с ней имеет в виду (показывает) и другие элементы, к рассмотрению ко. орых мы обратимся в дальнейшем.

Сперва же рассмотрим, что значит творить. Творить это значит создавать нечто из ничего. И здесь следует знать о двух вещах. Во-первых, что одним образом творит искусство (ремесло), другим образом — природа и иным — божественное могущество. Ибо искусство не может создать нечто без основы, то есть материи, так как плотник и ткач берут им форму и размер треугольный или четырехугольный и другие подобные, сообщая им слу-

¹ Бытие, гл. 1, 1.

սակ պատանական: Չի արուեստն իր յատուկ գորութեամբն ոչ կարէ սալ աննկեացն ձև գոյացական, այլ ձև պատանական, վասն այն 5 սանն վարդապետք, թէ սակնայն ձևք արուեստական պատանական են:

Իսկ բնութիւնն սասուել ունի գորութիւն քան զարուեստն, զի հիմն 10 փոքր բուական է նմա և բազում յակելու ի վերայ փոքր հիմանն: Չի հիմն բնութեանն է, պարզ նիւթն ի յասուածոյ ստեղծելու, զի սասնց նորս ոչ ինչ կարէ սակել: Իսկ 15 զնիւթ պարզ սակել բնութիւնն յակելու ի վերայ ոչ միայն ձև պատանական, այլ և զտեսակ գոյացական:

Իսկ սասուածային գորութիւնն 20 հրաշագործ կարողութեամբն՝ զերբանց քան զարուեստ և զբնութիւն, հրաշագործէ, քանզի ոչ միայն զձև պատանական տա ստեղծուածոյն, որպէս արնեսուտըն և 25 կամ զտեսակ գոյացական, որպէս բնութիւնն, այլ և զնիւթն ստեղծագործէ, զի ոչ ինչ կարողանայ հիման, որպէս արուեստն և բնութիւնն, այլ ինքն ստեղծանէ զհիմն 30 և սայլ նմա զձև արնեստական և զտեսակ գոյացական. և այս է ստեղծանելն, այսինքն սակել ինչ յոչնչէ: Եւ այսպէս բնզանուոր էակիս անկատար յոտաջ՝ զան ի 35 կատարելու և ի զերպանց էութեանն սասուածոյ. և զի նա միայն ունի զզերպանցնութիւն և նա միայն է կատարելու էութիւն, անսկիզբն և անվասնան:

чайный (привходящий) вид, ибо искусство со свойственными ему возможностями не может дать изделям существенной формы, а (дает им) форму случайную, и поэтому говорят вардапеты, что все искусственные формы являются случайными. Природа же обладает большими возможностями, чем искусство, ибо маленькая основа достаточно для нее и к этому маленькому основанию она многое добавляет. Ибо основой для природы служит простая материя, сотворенная богом, без которой она ничего не может создать. Природа, беря (в основу) простую материю, прибавляет к ней не только случайную форму, но и существенный вид.

А божественное могущество, превосходя искусство и природу, чудотворит своей чудесной силой, ибо оно дает созданию не только случайную форму, как ремесленник, или же существенный вид, как природа, а творит и материя, ибо оно не нуждается ни в какой основе, подобно искусству и природе, а само создает основу и придает ей случайную форму и существенный вид. Именно это и есть «создавать», то есть творить нечто из ничего. И таким образом возникают вообще несовершенные существа из совершенной и превосходной сущности бога, ибо только он обладает превосходством и только он есть совершенная сущность, не имеющая ни начала, ни конца.

² D ի ձև: 8 CFG բնութիւն: 11 F յակելու փխ յակելու: 12 CFG բնութեանէ փխ բնութեանն է: 15 F բնութիւն: 19 G զի փխ իսկ. CFG գորութեան: 23—24 ABCGG ստեղծածոյն. F ստեղծութեանն: 25 CG չի՞ որպէս: 28 F գնութիւն փխ բնութիւնն, այլ ստեղծագործէ: 28 DF հիմն. D արնեստ: 28—29 F բնութիւն: 29 F չի՞ ինչն: 31 F տեսակ: 32 D ոչնչէ: 32—34 D բնութեանք էակք: 26 D յասուածոյ: 36—39 ABCG ստեղծանել:

4—5 ABCFG չի՞ և [կամ]: 6 B աննկեացնութիւն: 7 F միայնոյ. DEG սեփական. F յոր փխ որ: 8 D այլ ոչ փխ ոչ այլ: 9—11 F չի՞ զհիշէ սասցին, այսինքն զնիւթ և զնոյն ինքն յաւիտեանկէց սասուածոյ. յատուկել: 11 BCE յուրեքէ: 13 F ներձուած ծիծաղական փխ ներձուածողական: 16 D բանիք փխ բանոյ: 18 ACECF կարծիս: 18—19 D տարերց: 20 G զերկիրն. D զերկիրն: 21 F չի՞ Չերկիր: 22—23 F սասոջիկայդ ուսանելոց փխ յատաջիկայդ ուսանելոց: 26 D ոչնչէ: 29 F բնութիւն: 29—30 CF կարողութիւն: 30 CG չի՞ սասուածոյ: Չի (ձևագործութեան անց և թողնված լրացնելու նամար): AB արդեստ C արդեստ. DE արնեստարք փխ արուեստն (արուեստն) յոտար ձևագործութեան կանգնուած ենք նաև արուեստ, Եւրոպեան ձևերով, որոնք այսուհետև ներքոյն: 32 D զնիւթոյ: 32—33 D չի՞ սասուածոյն, 33 D չի՞ և սար: 34 D չի՞ ի վերայ նորս: 36 CDEG այնպիսիք F սոյնպիսիք փխ սոյնպիսիք:

Բեր տեսցուք, թէ ի մի նիւթոյ գոյացոյց աստուած զերկնայինն և զերկապանն: Գրաւել է, զի Պրատան և այլ փիլիսոփայքն ասաջին

5 Ի մի նիւթոյ ի չորից տարեց ասացին թափաչեալ զերկնայինն և զերկապանն: Իսկ Արիստոտէլ ընդդիմանայ այսմ ասելով՝ այլ զու զնիւթ երկնային մարմնոցն և

10 կոչէ նիւթերորդ տարր զերկայ չորից՝ զուս և պարզ զայն աններակ և անաղական և ասէ ընդդէմ Պրատանի, թէ, երկնային մարմինքն էին ի չորից տարեց ի մէկ

15 փոխելն, որպէս երկրաւորքս չորս պատասխանէ Պրատոն ի Տիմէի տրամարանութեանն այսպէս, թէ՛ արարիչն հրատարակէր առ երկնայինն, թէ աստուածք աստու-

20 ծոց, որոց ես իսկ եմ նայր և արարիչ, թէ ըստ բնութեան ձերում էք ապականացուս, բայց ըստ կամաց իմոց էք անապական, վասն զի կամք իմ զորաւոր է քան գաղականու-

25 թինն բնութեան ձերոյ, վասն այն ոչ ապականէք:

Իսկ Արիստոտէլ չորս կերպիւ հաստատէ, զի այլ է նիւթ երկնային մարմնոց: Նախ, զի ամենայն,

30 որ զմի նիւթ ունի նարկէ, զի զմի շարժումն ունիցի, իսկ երկնային մարմինն անուսան չըջագայի, իսկ երկրաւորքս ուղղակի ի վեր և ի վայր և ներհարկելն՝ յորմէ ծնանի

35 ասականութիւն: Երկրորդ, զի տարերքս մէկ ի մէկոյ ծնանի և մի առ մի փոփոխի, և թէ էին նոքա յայսմ տարեցը՝ կարէին և նոքա ի տարրականս փոխարկել և տարերքս

2 F զերկնայինն 6 EF զերկնային: 7 C զերկնայինն G զերկապանին փիլ զերկապանին: 10 D տարր փիլ տարր: 11 ABCFG չիւ՛ մի 13-14 F մարմինք: 14 DE զմեկ: F մէջ փիլ մէկ: 17 F արամարանութեան: D չի՛ր արպէս: DE չի՛ր թէ: 18-19 F երկնայինք: 23 F չի՛ր իմոյ: 24-25 F գանապականութիւն փիլ գաղականութիւն: 29 F մարմնոցն: 32 F անուանց փիլ անուան: G անուանան փիլ անուանէ: 38 ABD կրէին փիլ կարէին: 39 F տարրականս փիլ տարրական: D փոխարկէ:

ի նոսա, բայց ոչ փոփոխին: Երրորդ, թէ էին նոքա ի ներակ որոպաց, տարրականաց, ի ներակ շարժանց կրէին ապականութիւն:

5 2 Երրորդ, զի տեսակ երկնային մարմնին այնքան յազնցոյցանէ զնիւթն իւր մինչ ոչ ցանկա մերկանալ գտեսին իւր, իսկ տարրական մարմինն միշտ ցանկա մեր-

10 կանալ գտեսին իւր և զգենուլ այլ տեսակ: Եւ մինչ ասաջին տեսակն ոչ ապականի, զերկրորդն ոչ կարէ զգենուլ՝ յայն սակա ապականի: Իսկ երկնային մարմինն ոչ ընաւ մեր-

15 կանալ, վասն այն և ոչ ապականի, յայտ ուրեմն, և թէ այլ է նիւթ երկնային մարմնոյ:

Բայց այժմ տեսցուք, թէ զի՞նչ է նիւթ ի բանի րամանի: Բայց

20 նախ րամանի պարտ է և ապրանմանել, և զի րամանի նիւթ յերկու՛ ի նասարակն և ի մասնական: Իսկ նասարակն նիւթ, զայն ըստ թուոյ ասանց տեսակի, ի

25 զարժութեամբ, որպէս աստուած, և է ինչ, որ միշտ զորութեամբ լինի, որպէս ասէ Արիստոտէլ ի Պերի արժէնիսա զիրքն ի ԻԲ. (28) ձևոն, թէ՛ է ինչ, որ միշտ ներ-

30 զարժութեամբ, որպէս աստուած, և է ինչ, որ միշտ զորութեամբ, որպէս նիւթ նասարակն, և է ինչ, որ երբեմն զորութեամբ և երբեմն ներզարժութեամբ, այսորքիլ որ ի լի-

35 նելութեանն են: Իսկ զայս նիւթ, որ միշտ զորութեամբ է փիլիսոփայն Գուիթ անմարմին կոչէ և նասարակն, յինքնեւ անտեսակ ի ներքոյ ամենայն տեսակի: Իսկ

in них (в небесные тела), однако они не изменяются. В-третьих, если бы они состояли из противоположных качеств, элементов, из противоположных движений, то были бы подвластны уничтожению. В-четвертых, ибо вид (образ) настолько насыщает небесное тело, что оно даже и не стремится сбросить свой вид, тогда как элементарное тело всегда стремится освободиться от своего вида и облечься в другой вид. И в то время как первый вид не уничтожается, второй освободившись от прежнего вида не может облечься (в другой, новый вид) и поэтому погибает. А небесное тело никогда не оголяется, вследствие чего и не уничтожается. Отсюда и становится ясным, что у небесных тел иная материя.

Но теперь давайте посмотрим, что такое материя и на сколько (видов) она разделяется. Однако, прежде чем разделить, следует определить, ибо материя делится на две (части): на общую и частную. Общая материя (материя вообще), характеризуясь по числу без вида, воспринимается множеством (входит в состав множества вещей), ибо без вида она существует как возможность, и Аристотель в двадцать восьмой главе книги „Пери эрмениас“ („Об истолковании“) говорит, что существует нечто, которое всегда есть действительность, это — бог, и есть нечто, существующее как постоянная возможность, это — материя вообще, и есть нечто, что существует иногда как возможность и иногда как действительность, это — (вещи), которые возникают. А ту матерью, которая всегда существует как возможность, философ Давид называет бестелесной и общей, не имеющей в себе вида (и находящейся) внутри всякого вида.

1 D չի՛ր բայց, փոփոխին փիլ փոփոխին: 4 F ապականութիւնն 7 F զնիւթ: 13-15 F չի՛ր Իսկ երկնային մարմինն ոչ ընաւ մերկանալ: վասն այն և ոչ ապականի: 16 F չի՛ր է: 17 G մարմնոցն: 21 F նիւթ: 22 F երկու: 30 F գաստուած: 31-32 D չի՛ր որ միշտ զորութեամբ, որպէս նիւթ նասարակն և է ինչ: 34-35 CFG լինելութեանն փիլ լինելութեանն էն: D լինելութեանն էն և է ինչ, որ միշտ զորութեամբ, որպէս նիւթ նասարակն: [Իսկ]: 38 F նասարակն փիլ նասարակն: 39 F ներքո փիլ ներքոյ:

մասնատր նրա՞նք կոչի իւրաքանչիւր արար և իւրաքանչիւր մարմին, Իսկ եթէ մասնական, վասն է՛ր կոչի, զի որ նոյն մասնոյն չա-
 5 բութեան տեսակին ենթակայացաւ, ոչ է գիջութեան ենթակայ, և որ ջերմութեան տեսակին ենթակայացաւ ի նոյն մասնոյն, ոչ է ցրտութեան ենթակայ, և որ Ասկրա-
 10 տայ է ենթակայ ներգործութեամբ, ոչ է ենթակայ Պատանին, և որ ձիոյ է ենթակայ, ոչ է մարդոյ: Այնպէս և որ իւրաքանչիւր սեռի է ենթակայ, ոչ է ենթակայ այլում
 15 սեռի, և որ ի նոյն սեռ այս անուն աննաոր ենթակայանայ, ոչ է ենթակայ միև աննաորն ի նոյն սեռն, այսպէս և զարդ աննաորն մասունն իմա: Այս քիզ, եթէ զինչ
 20 է նրա՞նք նստարակն և զինչ մասնական, որպէս ցուցաւ:
 Այժմ տեսցուք, թէ զինչ է տեսակի Տեսակ բամանի յերկու՝ ի տեսակ զոյացական և ի տեսակ պա-
 25 տանական: Եւ է տեսակ զոյացական, որ ի գոյն բազարկոցէ զէութիւն իրին և ի բանանն ապականէ զէութիւն իրին, որպէս բանականն զմարդոյն և անբանն զձիոյ:
 30 Իսկ պատանական տեսակ են այսորիկ, որ ի սանձան էութեան ոչ յարտոցին, որպէս կերպարն, զի թէպէտ տարանջատն գտեսակ ի տեսակէ, սակայն ոչ բարտոցին ի
 35 սանձան, զոր պատուիթ Պորփիր մի զվարպար զէպն, թէպէտ տա-

1—2 D իսկ [տարր] փխ իւրաքանչիւր: 3—4 F չէ է՛ր փխ վասն է՛ր, նոյն որ փխ որ նոյն. BCDEFG մասն: 5 F ենթակայ փխ տեսակին ենթակայացաւ ոչ է ի գիջութեան ենթակայ և ջերմութեան տեսակին ենթակայացաւ. փխ ոչ է գիջութեան ենթակայ, և որ ջերմութեան տեսակին ենթակայացաւ. 8 BCDEFG մասն: 8—9 F ցրտութիւն: 11 F չի՛ր է: 12 G իւրաքանչիւր: 14—15 F չի՛ր ոչ է ենթակայ: 15 F այլոյ փխ այս: 16 A աննաորն. F չի՛ր է: 18—19 CG մասունն ի նմ փխ մասունն իմա. F մասունն: 20 B նստարակն փխ նստարակն. CDEG նստարակն փխ նստարակն: 24 A չի՛ր է: 27—28 CG չի՛ր է ի բանանն ապականէ զէութիւն իրին: 29 A զմարդ, զձի. CG մարդ, G ձիո: 30 G պատանականն: 32 CDEFG կերպարն փխ կերպարն: 34 F ասարոցին փխ բարտոցին:

Частной же материей называется каждый элемент и каждое тело. Но почему (эта материя) называется частной? Ибо если она в данное время является подлежащим для вида сухости, то в то же время не может подлежать виду влажности, и если является подлежащим для вида теплоты, то в то же время не может подлежать виду холода, а то, что в действительности является подлежащим Сократа, не есть подлежащее Платона, и что является подлежащим лошади, не является подлежащим человека. Точно так же, что является подлежащим для одного рода, не есть подлежащее для другого рода, и то, что в том же роде становится подлежащим для одного индивида, не является подлежащим для другого индивида, находящегося в том же роде. То же самое знай и обо всех частях индивида. Это, как и было показано, что такое материя общая и частная.

Теперь рассмотрим, что такое вид. Вид разделяется надвое: на существенный вид и случайный вид. Существенный вид это тот, наличие которого сопряжено с сущностью вещи, а его отсутствие (связано с) уничтожением сущности вещи, как например, „разумный“ для человека и „неразумный“ для лошади. Случайным же видом является то, что не входит в определение сущности, как, например, облик (образ), ибо он хотя и отделяет вид от вида, однако не входит в определение, как наставляет Порфирий насчет одного пустого случая, хотя и от-

բանջատէ նրաննէն և զայլոն տանայն նոյնպէս ճանի՛ր՝ որ ոչ տեսուի ի սանձան՝ ոչ է զոյացական: Իսկ կերպարն իւրաքանչիւր տե-
 5 սակի ոչ արտոցի ի սանձան, վասն այն կոչի տեսակ պատանական, վասն զի թէ բաննա մարդ զկերպարն ի մարդոյ ճարտակալ յունակական ջերմութեանէ՝ սկիզբն
 10 մարդ է, իսկ թէ գրանականն ըստնա՝ ոչ է մարդ, Իսկ զայս պատանականն սանձաննն այսպէս՝ տեսակ արձանի գոողութեան, իբր թէ քան գտնենայն նրնց ձայն, զոր
 15 ասէ Պորփիրոս՝ այս կերպարն գոող է, որպէս թէ ասուել ծանօթութիւն տայ, իբր թէ զոր մի ծածկեալ նարցանն ի քէն, զինչ պատասխանն գտնեն, որ է կեն-
 20 դանին կամ գտեսակ զոյացականն, որ է մարդ կամ զարրերութիւնն, որ է բանական կամ զպատուին, որ է ծիծաղական կամ զպատանունն, որ է սպիտակ կամ սև: Բայց
 25 է ընդ վարանմար, թէ որպիսի կենդանի, որպիսի բանական, որպիսի ծիծաղական, որպիսի սպիտակ կամ սև: Իսկ թէ բարձեալ զծածկոյթն և զգէնն երեւցուցանեն՝
 30 գոողարար ծանօթութիւն այս ի թէպէտ այսպէս գոող է ի սանձան՝ ոչ բազարկոցէ, զի պատանական է: Բեր տեսցուք, թէ ի նրա՞նք և ի տեսակէ զոյացոյց այտուած զա-
 35 րարան, քանզի ասէ Արիստոտէլ, թէ՛ ամենայն ինչ ի նրա՞նք և ի տեսակէ բազարանայ: Գիտելի է, զի նրա՞նք նստարակն իսկոյն ընդ տակը՝ աննէն նստանդայն ընդ նմին
 40 ստեղծան չարս սրակի, այսինքն ջերմ և ցուրտ, զէջ և չար: Իսկ որ

делает плотничество от всех других (видов ремесла). Знай также — то, что не входит в определение, не является существенным, а образ каждого вида не входит в определение, вследствие чего и называется случайным видом, ибо если ты мысленно отнимешь у человека образ от свойственной (ему) теплоты, то в основе (опять останется) человек, а если отнимешь разумность — не останется человека. И это случайное в сравнении со всеми пятью высказываниями определяется как наиболее надменное; об этом Порфирий говорит, что этот образ надменный, он, якобы, дает больше объяснения, и если, скажем, кто-либо спросит у тебя насчет скрытого, что ты отвечаешь о роде, который есть создание; или о существенном виде, который есть человек; или о различающем признаке, который есть разумное; или о специальном признаке, который есть смеющийся; или о приходящем признаке, который есть белое или черное? И впад в сомнение (спросишь), какое создание, какое разумное, какое смеющееся, какое белое или черное? А если поднимешь покрывало и откроешь лицо, надменно даст объяснение; но несмотря на то, что так спесиво (оно), однако в определение не входит, ибо оно есть случайное.

Теперь давайте посмотрим, как бог сотворил создания из материи и вида, ибо Аристотель говорит, что все состоит из материи и вида. Известно, что одновременно с созданием общей материи сразу же были созданы вместе с ней и четыре качества, то есть теплое и холодное, влажное и сухое. Та материя, ко-

4, 8, 15 CDEFG կերպարն փխ կերպարն: 8 F չի՛ր է: 11—12 F պատանականն: 17 CG չի՛ր գոր մի (C—սան տեղ է թողնված լրացնելու նստար): 18 ACDEFG ծածկելը: 20 F գոող փխ գտեսակ. ACQ զոյացականն: 21 CFG գարրերութիւն: 22 F և կամ: 29 DE գէնն փխ զգէնն: 32 A բազարկոցէ:

չնու զդրահասութիւն նստեալ տարրին և նստեալ տարրն լինի էակ և շնու զդրահասութիւն անցեալ և շնու շնու էակին. և այսպէս տեսակ 5 տարր տանին ի միմեանս: Զի երկիր պղծացեալ լինի ջուր, և ջուր թանձրացեալ և կուտացեալ լինի երկիր, իսկ ջեռեալ և շոգացեալ լինի օդ, օդ ծողոզեալ և խտացեալ 10 լինի ջուր, իսկ շարացեալ ի նուր փոխարկի. այսպէս և նուր շիջեալ և ի բոց եղեալ զչորութիւն լինի օդ:

Իսկ սակ Պրատոն՝ զիրաքանչիւր որ ի տարրքս երես ունիլով որակութիւնս՝ նրոյ որութիւն, անդայտութիւն, շարժութիւն, իսկ երկրի բթութիւն, խտութիւն, կայս, որպէս զի գոյ նահատակս ըստ երկից

20 ծայրիցն զերկիր և գնուր: Իսկ տեսեալ յերկաքանչիւրոց ծայրիցն լինին միջնատարրք, քանզի տեսեալ լինի ի նրոյ երկու որակութիւն՝ անդայտութիւն և շարժութիւն և մի ի յերկրէ բթութիւն և նստի օդ տեսակարար, ունելով որակութիւնս՝ բթութիւն, անդայտութիւն, շարժութիւն: Գարձեալ տեսեալ լինի յերկրէ երկուս

25 թիւն և մի ի յերկրէ բթութիւն և նստի օդ տեսակարար, ունելով որակութիւնս՝ բթութիւն, անդայտութիւն, շարժութիւն: Գարձեալ տեսեալ լինի յերկրէ երկուս

30 որակութիւնս՝ բթութիւն և խտութիւն և մի ի նրոյ՝ շարժութիւն և լինի ջուր, տեսակացեալ և սարթութեամբ, խտութեամբ և շարժութեամբ:

35 Արդ, որպէս որութիւն տարթութիւն, այսպէս նուր տա օդ, և որպէս անդայտութիւն տա խտութիւն, նոյնպէս օդ տա ջուր, և որպէս շարժութիւն տա կայս, նոյն-

восполняют недостатку (того) элемента, (часть) которого была взята; когда же от элемента отрывется (часть), то возникает вещь, которая восполняет недостаток в прошедшей (умершей) и угасшей вещи. И так вид и элемент держится друг за друга. Ибо разжиженная земля превращается в воду, вода же, сгущаясь и твердея, превращается в землю, а при кипении и парообразовании превращается в воздух. А спертый и сгущенный воздух превращается в воду, а высушенный (воздух) обращается в огонь. Точно так же и огонь, будучи потушен и лишен сухости, превращается в воздух.

А Платон говорит, что каждый из элементов имеет по три качества, огонь — тонкость (легкость), разреженность, подвижность, а земля — тяжесть, плотность, неподвижность, и тем самым земля и огонь с трех сторон являются врагами; если же взять у обоих (этих элементов) стороны (в отдельности), то получатся промежуточные элементы, ибо если взять у огня два качества — разреженность и подвижность и одно у земли — тяжесть, то получатся качества, образующие воздух — тяжесть, разреженность, подвижность. Точно так же если взять два качества у земли — тяжесть и плотность, а одно у огня — подвижность, то получится вода, обладающая тяжестью, плотностью и подвижностью. И вот, подобно тому, в каком соотношении находятся легкость и тяжесть, в таком же огонь и воздух; в каком — разреженность и плотность, в таком же — воздух и вода; в каком — подвижность и неподвижность, в таком же

պէս ջուր, տա երկիր, և որպէս ջուր տա օդ, այսպէս օդ տա նուր, և որպէս օդ տա ջուր, այսպէս ջուր տա երկիր. քանզի բնատրեցան շարթքն 5 ի միոջէ միջնորդութեան շարակոյցի, այսինքն ի նամեմատութենէ, իսկ նստատունք՝ յերկուց միջնորդութեանց:

Ասին ստեղիկեանքն զտարրերս զոմանս արարողականս և զոմանս իգականս: Արարողս գնուր և զօդ, զի թեթև են և ներգործող են և ազդող. իսկ իգականս գնուր և գնող, զի ծանր են, այսինքն կրող և բն-

15 զունող ազդմանց սոցա, քանզի արարիչն աստուած սակզմեաց զամենայն զգայի և զնրկեալսն եղեակոս ի նորոյն զարթոցոյց ջրովն և ետ շարժումն ի յօդոյն և երե-

20 ւումն և գոյն ի նրոյն. վասն զի աստուանս իրաց էութեանց շարս ինչ պէտք են բազկացութեանց՝ էութիւն, մածուան, շարժումն և երևումն, որով լինի մարմին շո-

25 շարթիչն ետակն արածակեալ, որպէս սակ Պրատոն, և թէ՛ ասանց նրոյ երևումն ոչ լինի և ոչ ասանց օդոյ շարժումն և ոչ ասանց ջրոյ մածուան և ոչ ասանց երկրի նստա-

30 տութիւն:

Բայց տեսցուք, թէ շարս տարրերքս որպիսի յեղանակաւ փոխին ի բնութիւն ամենայն կենդանեաց և ի բուսոց և յանրուսից: Նտի,

35 ասացուք զանրուսիցն, զի յիրաքանչիւր տարր է մասն նստեալ նրով կամ ջրով և նոզմով խտանեալ ի մի երկնայինն ազդմամբ ըստ կարգադրութեան արարչին, ետաց 40 մամբ նրոյ բազկանան ի զանազան

— вода и земля; и как вода относится к воздуху, так и воздух — к огню, и как воздух относится к воде, в таком же соотношении находится вода и земля, ибо гладким (подвижным вещам) свойственно сцепляться (связываться) при помощи одного посредника, то есть с помощью соприкосновения, а твердым (неподвижным) — с помощью двух посредников.

Столки называют некоторые элементы мужскими и некоторые — женскими. Мужскими являются огонь и воздух, ибо они легки, активны и оказывают влияние. А женскими являются вода и земля, ибо тяжелы, то есть пассивны и воспринимают их (огня и воздуха) влияние, ибо бог-творец создал все осязуемые и материальные создания из земли, наполнил (наполнил) их водою, придал им движение посредством воздуха, а внешний вид и цвет посредством огня, ибо для образования всего сущего необходимы четыре вещи: сущность, възкость (сцепление), движение и облик (вид), посредством которых тело становится осязуемым в трех проявлениях, как говорит (по этому поводу) Платон: без огня не может быть облика, без воздуха — движения, без воды — сцепления и без земли — твердости (устойчивости).

Однако, рассмотрим, каким образом четыре элемента входят (превращаются) в содержимое (природу) всех животных, растений и неодушевленных (вещей). Сперва скажем насчет неодушевленных (предметов), ибо малые частицы, оторванные от каждого элемента и слитые воедино огнем или водой и воздухом (ветром), под небесным воздействием, согласно повелению творца, через огненное кипение превращаются в различные

1 CG անցեալ փխ նստեալ. F չի՛ նստեալ տարրին: 1—3 D չի՛ նստեալ տարրին և նստեալ տարրն լինի էակ և շնու զդրահասութիւն անցեալ: 10 G որակութիւն, որակութիւն փխ որութիւն: 17—18 G երկիր փխ երկրի բնութիւն, խտութիւն փխ բնութիւն, խտութիւն: 21 F երկրացանչիւրոցն: 23—24 CG որակութիւնն: 25 CG բնութիւն փխ բնութիւն: 26 DE նստատի փխ նստալ. F ի լոցի: 27 DF որակութիւն. C բնութիւն փխ բթութիւն: 30 G բնութիւն փխ բթութիւն:

5 G միջնորդութեամբ փխ միջնորդութեան: 13 G իգական, գնուր փխ գնող: 14 G ծայր փխ ծայր: 18 F նոցա փխ նոցոյ: 19 FG եզ փխ ետ, սոցն փխ յօդոյն: 20 C գոյնն. F և ի գոյն փխ և գոյն. G գոյնն: 21 F գորս փխ շարս: 29 C երկրի փխ երկիր: 32 F ծայր ի կենդանեաց: 33 G չի՛ ի: 35—36 DEFG իւրաքանչիւր: 38—40 F չի՛ ըստ կարգադրութեան արարչին ետացմամբ. D կարգադրութեան փխ կարգադրութեան:

տեսակու Հստ գանազան համան
 աստիճանաց տարբրցն և իրեն
 աշտան բազմութիւն գանազան
 քարան և հրահալիւաց, իսկ ի
 5 կենդանիս ըստ կերակրական մա-
 սին հաստակ մասունք տարբրցն ի
 սրակ երկրի ի ձևն ճաշակականն՝
 ներգործութեամբ իրեն փոփոխին
 ի գոյութիւն նորին, քանզի մասն
 10 այն, որ ճաշակվի՞ ունի գրադ-
 կացութիւն իւր ի չորից տարբր-
 ց և հալմամբ բնութեան ներգոր-
 ծութեամբ փոխի հուրն ի
 խտրակէ մազմ ջերմ և չոր, օդն՝
 15 յարին՝ ջերմ և խոնու, հուրն՝ ի
 սլլղամ, աշտինքն մազամ՝ ցուրտ և
 գէջ- հողն՝ ի սափտայ, որ է սև
 մազմ՝ ցուրտ և չոր: Սոյնպէս և ի
 գոյնս, կրակն՝ դեղին, քամին՝ կար-
 20 միր, ջուրն՝ սպիտակ, հողն՝ սև:
 Սոյնպէս և ի համս. կրակն՝ դառն,
 քամին՝ քաղցր, ջուրն՝ աղի, հողն՝
 թրթուս Այսպէս և ի ձայնս. կրակն՝
 սուր, քամին՝ երկար, ջուրն՝ սուղ,
 25 հողն՝ ծանր: Եւ ի համարքն. կրակն՝
 մէկ, քամին՝ տասն, ջուրն՝ հա-
 ռիւր, հողն՝ հազար: Եւ ի կշեռքն.
 կրակն՝ դրամ, քամին՝ նուկի, ջուրն՝
 լիւր, հողն՝ դանթար: Եւ ի յանձն.
 30 կրակն՝ դրոխտ, քամին՝ մինչև ի
 մէջքն, ջուրն՝ մինչև յանդամքն
 հողն՝ մինչև յտակն: կրակն գուշակի
 դրանական հողին, քամին՝ գրաշա-
 կան հողին, ջուրն՝ գանկական հո-
 35 դին, հողն՝ զմարմինն: Դարձեալ
 կրակն՝ գոհասութիւն աշացն, քա-
 մին՝ գուր սկանջացն, ջուրն՝ գաննե,

виды. В соответствии с различ-
 ными степенями (размерами) от-
 сечения элементов получается
 такое же множество различных
 пород (камней) и руд. А жи-
 вотные согласно (своей) питатель-
 ной части (органам пищеварения)
 отрывают частицы элементов от
 сердца земли посредством еды и пу-
 тем воздействия на вещи обращают
 их в свою природу (свое содержи-
 мое). Ибо та часть, которая погло-
 щается, состоит из четырех элемен-
 тов; расплавляя (переваривая еду)
 воздействием (собственной) при-
 роды, обращают огонь в светлую
 желчь — теплую и сухую; воздух
 обращают в кровь — теплую и влаж-
 ную; воду в «плхам», то есть слизь
 (или мокроту) — холодную и мокрую;
 землю в «савта», то есть, черную
 желчь — холодную и сухую. То же
 самое и насчет цвета: огонь (обра-
 щается) в желтизну, ветер — в кра-
 ную, вода — белизну, земля — в
 черноту. То же самое (можно ска-
 зать) и о вкусе: огонь — горький,
 ветер — сладкий, вода — соленый,
 земля — кислый (вкус). То же самое
 и о голосе, огонь — пронзительный,
 ветер — долгий, вода — краткий,
 земля — низкий (звук). То же и на-
 счет чисел: огонь — единица, ветер
 — десять, вода — сто, земля — ты-
 сяча. И насчет весов: огонь — драм,
 ветер — нуки, вода — литр, земля —
 гантар. И насчет организма (тела
 человека): огонь — голова, ветер —
 до поясницы (спина и грудь), вода
 — до органов (живот, чрево), земля
 — до ступней.
 Огонь является признаком (про-
 явлением) разумной души, ветер —
 чувствующей (животной) души,
 вода — растительной души, земля —
 тела. И опять, огонь (является при-
 знаком) зрения (способности глаз
 видеть), ветер — слуха (способности
 ушей слышать), вода — вкуса (вку-
 сового ощущения), заключенного

8 F հերթերն փխ կերակրական: 7 D յերկրի: 10 F լի՞ որ. ABD ճաշակութիւն:
 E ճաշակի: 10—11 BCE գրադացութիւնն: 12 G բնութեամբ փխ բնու-
 թեան: 12—13 CG ներգործութեամբ: 13 A հուր: 14 D ջերմն [և չոր]: 15 A ջերմն
 [և խոնու]: 17 D սափտայ: 18 G [մազմ] որ: 24 ABCEFG յերկար: 25—27 D հարեւար: 28
 A գրամն: 30 CG կրակն փխ կրակն: 33 ABC լի՞ գարնայ:

որ ի բերանն և գնտ առ-
 նուին, հողն՝ զձեռքն զմանր և ըզ-
 թեթևն, զպիղն և զխաղիւն ի-
 մասնու: Եւ ի մամանակն, կրակն՝
 5 սաշտութիւն, քամին՝ մանկու-
 թիւն, ջուրն՝ երկասարգութիւն,
 հողն՝ ձերթութիւն: Դարձեալ, կրակն՝
 որ, քամին՝ շարթթ, ջուրն՝ ամիս,
 հողն՝ տարի: Դարձեալ, կրակն և
 10 քամին՝ ցերեկուսն ևն և ջուրն
 և հողն՝ գիշերուսն ևն: Դարձեալ,
 կրակն՝ սրեկեր, քամին՝ նորա,
 ջուրն՝ հիւսիս, հողն՝ սրեմուտար:
 Այլև ունի բնութիւն տուրն և յե-
 15 գանակս տարոյն. յաստուտէն մինչ-
 չև յերեք ժամն ունի գոգոյ բնու-
 թիւն, անտի մինչև ի փոյ ժամն ունի
 գնոր բնութիւն, անտի մինչև ի նն
 ժամն ունի գնորոյ բնութիւն, անտի
 20 մինչև ի երկուսուսն ժամն ունի
 գնոր բնութիւն, մանաւանդ և րո-
 չր գիշերն ունի գրնութիւն ջրոյ և
 ձեռնու, իսկ զթիւ ամաց մարդկան,
 ամէ մարգարէն, եօթնասուսն ամ,
 25 բայց իմաստասերքն ստեն զու
 ութնասն ամ: Ի ծննդենէն մինչև
 ի քսան ամն է ի տղայական հա-
 սակին, վասն որոյ Մովսէս բան-
 ամենից ստնոյք զայր դասերուգ-
 30 մոդ, և այս հասակ ունի գրնու-
 թիւն գրնութիւն ջերմ և գէջ, իսկ ի
 քսանէն մինչև ի քսասուսն ամն
 ունի գրնութիւն ամառան՝ ջերմ և
 չոր, և ի քսասուսնէն մինչև ի վաթ-
 35 սուսն ամն ունի գրնութիւն աշնան՝
 ցուրտ և չոր, և ի վաթսուսնէն մինչև
 ի ութսուսն ամն ունի գրնութիւն
 ձմեռան՝ գէջ և ցուրտ, վասն այն
 ցաւօր և հեծութեամբ, զի մազան
 40 հովաքոցն է զրորը մարմինն: Եւ
 զիտեղի է, զի ամենայն կողաւոր ի
 ցաւոց և ի հունգասութենէ ի զա-
 չնն, զի ի չորս տարեց սակզուսմ
 ևն և տարեքս մեկի մէկի հակասակ

во рту, и (способности) ощущать
 запах, земля — осязания (заключен-
 ного в руке, способности) распо-
 знавать тяжелое и легкое, твердое и
 мягкое. И насчет времени: огонь —
 младенчество, ветер — детство, вода
 молодость, земля — старость. И
 опять, огонь — день, ветер — неделя,
 вода — месяц, земля — год. Огонь и
 ветер — дневные, а вода и земля —
 вечерние. И опять, огонь — восток,
 ветер — юг, вода — север, земля —
 запад.

(Элементы) обладают также при-
 родой дня и времен года: (часть
 дня) с утра до трех часов обладает
 природой воздуха; с этого времени
 до шести часов — обладает природой
 огня; с этого времени до десяти
 часов обладает природой земли; с
 этого времени до двенадцати часов
 обладает природой воды; в особен-
 ности вся ночь обладает природой
 воды и зимней погоды. А количе-
 ство лет (длительность жизни) че-
 ловека, как говорит пророк, это
 семьдесят лет, но философы говорят,
 что восемьдесят. Начиная от рожде-
 ния и до двадцати лет — это дет-
 ский возраст, и поэтому Моисей с
 двадцати лет набирал воинво, и
 этот возраст обладает природой
 весны — теплой и влажной, а с двад-
 цати до сорока лет (человек) обла-
 дает природой лета — теплой и су-
 хой; от сорока до шестидесяти лет
 обладает природой осени — холод-
 ной и сухой; и с шестидесяти до
 восьмидесяти лет обладает приро-
 дой зимы — влажной и холодной,
 вследствие чего (старца одолевают)
 боли и недуги, ибо слизь охлаждает
 все тело. [И следует знать, что всем
 созданием даны в удел болезни и
 покой, ибо они созданы из четырех
 элементов, а элементы противопо-
 ложны друг другу (враждуют друг

3—4 ABCEFG իմանան: 7 D գծերու թիւն: 10 ABCDG ցերեկուս E ցերեկուս փխ ցե-
 րեկուսն: F ջուր: 11 ABCDEG գիշերվան: 13 AFCEDEG [սուրտ: 14 B իրնութիւն]: D որն
 փխ սուրտ: 15 AB յաստուտէն: 16 D ի [յերեք]: G ի երեք փխ յերեք: 18 G ի [նն]:
 20 F լի՞ ի: 25 CG յաստասերքն փխ իմաստասերքն: 26 F մինչ: 24 F քսանէն փխ
 քսասուսն: 35 A ամ. C գրնութիւն: 40 DE հովաքոցնայ: 41 A ի [յիտեղի]: 42 G
 հակասակն է փխ հանգստութենէ:

են. և ով գալա տարերացս բնութիւնն
 և գործն չի գիտել՝ յամենայն գի-
 տութիւնէ անեղանակ է, զի կենդա-
 նութիւն մարգոյն այս չորս մար-
 5 ձազ է, թէ յաւելի լինի գէշ է և
 թէ պակաս՝ նոյնպէս:

Եւ գալա ամենայն երեկի կու
 տեսանեմք, որ յայս չորս նկիւնէ
 կու գոյանան, զի բայնն ի գետնէն

10 Եւ յանէ ջրով և օդն և տարութիւն
 արեգականն յինքն կու տպուորի,
 որպէս որ մարդ մի նունդ ցանէ
 յերկիր և ջրէ և թէ արեգակն և օդն
 յինքն չտեսանի՝ չի բուսանելի կա-

15 տարեայ:
 Եւ գիտացիր, զի ամենայն տա-
 րերաց ճօճարն ի նոզն է կապած և
 ամենայն տարերք նոզին տալալէն
 մինչև իրեանց փէլն ի նունն նու-

20 սանի և անոթ գարձեայ ծնունդ
 ամենն, վասն զի նոզն մէկ ճօճար
 մ'է, որ զայլ տարերքն բռնէ և ամուր
 պանէ և այն պահելուն պատճառն
 այն է, որ այն բնական տարու-

25 թիւնն, որ ի սիրան է՝ ի տեղի
 մնայ և չերթայ ի դուրս և գարար
 բռնէ մինչև եփին այն տարերաց
 բնութիւնքն և ի յայն եփելոյն մէկ
 պատկեր մի ի յեութիւն գայ և ի

30 ծնունդ: Օրինակ քեզ արեգակն, որ
 կու ճաղէ. թէ նոզ չկայր՝ չէր ի ար-
 քելիլ տարութիւնն, այլ կու ան-
 ցանէր ի ջուրն և ի քամին: Բայց եր-
 կիրս, որ ի մէջ տարերացս է և թան-

35 ձըր է, այսինքն նոզն և ջուրն գաւ-
 րութիւնն ի յինքն քարշէ և ի յայն

с другой), и тот, кто не знает при-
 роду и действие этих элементов,
 несведущ и во всех (остальных)
 знаниях, ибо жизнь человека зави-
 сит от этих четырех (видов) жизни,
 плохо, если (их имеется) больше
 меры, и опять-таки плохо, если
 меньше (меры).

И мы видим, что все возникает
 из этих четырех материй, ибо рас-
 тение всходит из земли с помощью
 воды и впитывает в себя воздух и
 солнечное тепло, как, например,
 если кто-нибудь посеет в земле
 зерно и станет поливать, но дыш-
 т его солнца и воздуха, то оно
 не прорастет вовсе.

Знай также, что сущность (при-
 рода) всех элементов связана с зем-
 лей и все элементы до того, как
 их действие начнет проявляться
 (достигнет своего начала), тянутся
 к земле и из нее вновь рождаются,
 ибо земля обладает такой природой,
 что схватывает и крепко удержи-
 вает другие элементы, и причиной
 этого удерживания является то, что
 та природная теплота, которая за-
 ключена в сердце (земли), остается
 на месте и не выходит наружу и
 крепко держит (элементы) до тех
 пор, пока не вскипит (созреет) при-
 рода этих элементов, и во время
 этого кипения (элемент) приобретает
 единый облик, который (проявляет-
 ся) в его природе и при рождении.
 Примером тебе может служить
 солнце, которое (ежедневно) вос-
 ходит; если бы не было земли, то
 для (действия) теплоты не было
 бы препятствий и оно сообща-
 лось бы воде и ветру. Однако
 земля, то есть почва и вода,
 находящаяся между элементами
 и обладающая плотностью, при-
 тягивает теплоту к себе и от этой

1 CG տարերաց. CDFG բնութիւնն 2 G չբռնել փխ չի գիտել: 3 ACDEFG անեղանայ 4 DFG անելի: 5 F այս փխ շարս. նիւթն փխ նիւթն: 6 G գոյանալ. DE բայն 7 CG տարութիւնն: 8 F չի՛ր որ: 9 ABC E չնանի. F չի նանի: 10 F ի նոզն կապեայ է փխ ի նոզն է կապած: 11 D տարուլ. G տալալէն փխ տալալէն: 12 ABC E բայնք. F իրեանց. BF փէլն: 13-20 AB E ամենն: 21 AB ճօճար: 22 F այնք. DE պահելուն: 23 F չի՛ր [որ] այն: 24-25 DF տարութիւնն: 25 A և [տեղն] փխ ի [տեղն]: 26 ABCFG փեկունն: 27 F մի և նոզն փխ մի ի յեութիւն: 28 F Աստիւք փխ Օրինակ: 29 F չի կար փխ չկայր: 30 F չի՛ր ե: 31 DE փխ [տարութիւնն]: F տա-
 րութիւնն: 32-33 E անցանէ: 34-36 ABCDEF գտարութիւն. D ինքն քարշէ փխ յինքն քարշէ. F չի՛ր և ի:

տարութիւնն և ի գիջութիւնն
 ազգի-ազգի բոյսք ծնանին և
 կենդանիքն անտի կերակրին, և երբ
 մեանին՝ գարձեայ ի նոզ լուծա-

5 նին: Վասն այն գրեալ են, թէ նոզն
 ամենայն տարերացս մայրն է, բայց
 ջուրն նեա նոզին խառն է, որպէս
 ի մարմինն միսն և արիւնն, և
 գերիուան այլ այսպէս կապեայ է

10 օդն, որպէս ընկուզի կճեպ՝ և ջուրն
 և նոզն, որպէս եզն ընկուզին և
 միսն, որպէս որ խառն են, բայց
 ջուրն քարձարգոյն քան զնոզն,
 վասն թեթեւութեանն: Իսկ խառն

15 լինելոյն պատճառն այն է, որ
 մինչև խառն չի լինին ծնունդ յա-
 տալ չի գար: Այսպէս, և նոզն մար-
 րոյն, որ լոյս է ի մէջ չորս տա-
 րերացս՝ այսպէս է, և վասն այն

20 զնոզն է ստեղծել աստուած, որ
 նա կապեայ է դնոզին ի յայլ տա-
 րերքն, որպէս ասացաք քարեկա-
 կան լոյսն և գտարութիւնն, որ
 զայլ տարերքն կանցանի, բայց ի

25 նոզն կու դադարի. այսպէս խելքն
 և իմաստութիւնն խառնվել է ի
 նոզին, որպէս արեգական լոյսն և
 տարութիւնն ի մէջ տարերցոյ: Եւ
 յորժամ կրակին կէտն նեա նոզին

30 կցի՛ր բնութեան նոզի գուշակէ և
 մատանի իրժամք, որպէս աղ-
 չեպ, զանիս և այլ սոցին նմանք:
 Եւ թէ այլ ի վեր ելանէ և նեա
 ջրին կցի՛ր գուշակ անկական նոզի

35 և գետնի բոյս և ի ջրէ գոյացած

теплоты и влажности рождаются
 разнообразные растения, и живот-
 ные ими питаются, а когда они уми-
 рают, вновь обращаются в землю. И
 поэтому пишут, что земля—это
 мать всех элементов, но вода пере-
 мешана с землей, как плоть и кровь
 в теле, и их обеих связывает воз-
 дух, как скорлупу ореха (с самим
 орехом), и еще (связаны) земля и во-
 да как масло и мясо (мякоть) ореха,
 которые перемешаны (друг с дру-
 гом), но вода из-за своей легкости
 находится выше земли. Причиной
 же того, что они перемешаны, яв-
 ляется то, что если они не будут
 перемешаны, не будет рождения
 (возникновения сущих). Такова же
 и душа человека, которая есть свет
 среди четырех элементов, и бог
 создал землю для того, чтобы она
 связывала душу с другими элемен-
 тами, подобно солнечному свету и
 теплу, которые как мы сказали,
 проходят сквозь другие элементы,
 но задерживаются в земле. Точно
 так же разум и мудрость слиты с
 душой подобно тому, как солнеч-
 ный свет и тепло (разлиты) среди
 элементов. И когда частичка огня
 соединяется с землей, появляется
 природная душа (душа неорганиче-
 ской природы) и возникают полезные
 ископаемые: соль, квасцы, купорос и
 другие подобные им вещи. А если
 (огонь) поднимется выше и соеди-
 нится с водой, то (дас основу для)
 появления растительной души и
 произрастающих на земле растений,
 а также веществ, происходящих из

1 F չի՛ր յայն տարութիւնն: 2 DE բայն. F բայն 3 ABCDE գրի,
 CG գրք փխ գրեալ: 4 ABCDE տարերաց. F կենդանայն մայր փխ տարերաց մայր: 5 D
 յարնն: 6 G երկուզն. F կապել: 7 կենդանայն մայր փխ տարերաց մայր: 8 D
 արեգակ եզն ընկուզին և միսն, որպէս որ խառն են: Բայց ջուրն քարձարգոյն քան զնոզն
 նազեայք D նեազարմ ընցորեկակամ է 17-18-րդ սոցերի մարգոյն բայն նեա: 14
 F թեթեւութեան: 17 G չի՛ր ե: 17-18 F սոցեպէս որ նոզի մարգոյն լոյս է փխ տալալէ և
 նոզի մարգոյն, որ լոյս է: 20 CDEG ստեղծել: 21 AB E կապել: 22 D արեգակ: 23 D չի՛ր
 ե: 24 CDEG կանցանի: 25 D իմաստութիւնն խառնվել: F խառնելով: 27 B արեգականն:
 C արեգակն. F արեգականն. D լոյսն: 28 AF տարութիւնն: 29 BF այս փխ սոցին. CG
 չի՛ր գրք [նեազարմ անց է թոզնված լուցանիս նեազար]: 30 CG անանկան փխ
 անկանալ: 31 ACDEG չի՛ր է:

իր վառնք: Եւ թէ հետ բաժանի կցի՝
 զգայական հոգի գուշակէ, որ է
 անանական և գուշակէ անասունք
 և յանասնոց հասլ եղած իր վառնք
 5 և մարդոց ձևոք գործեցուածք: Եւ
 թէ կրակն ի կրակին տունն գայ,
 որ է ի հինգ, յայնժամ գիտա-
 թիւն հասարայն է, զի կրակին հոգ-
 անն լուսոյ օրինակ է. և երբ ի
 10 բարձր տասնեան հասանի՝ ճօնար
 սօսանի լինի, զի է հրեշտակոց գի-
 տութիւն կու հասանի, որ է բա-
 նական հոգին, զի այս նոպասս ի
 մէջ նոպասներոյն՝ որպէս յոյս է ի
 15 խաւարի մէջն, և ի մարդն՝ զտեղքն
 և զիմաստութիւնն գուշակէ, որ
 խառնվել է ի հետ հոգոյն, որպէս
 վերայ ասացար, կամօք ամենագո-
 րին աստուծոյ՝
 20 Իսկ այժմ տեսցուք, թէ չորս են
 տարերք յայտնի: Նախ, յայտնանէ,
 զի առ Հիպոկրատէս, և թէ՛ մի էր
 տարր ոչ որ խթանայր, վասն զի
 թէ մի էր և ոչ գոյր այլ տարր
 25 յորս փոխարկէր՝ զինքն խթանայր
 և թոյլ տալով առէ, թէ՛ մի էր
 տարր յորժամ խթանայր, մի էր,
 որ բժշկէր: Արդ, բարդուս են,

воды. Если же (огонь) соединится с ветром, то (он даст основу для) появления чувствующей души, которая есть животная душа и служит (основой для) появления животных и производимых (выделяемых) животными вещей, а также предметов, создаваемых руками людей. Но если огонь соединяется с огнем, то случается в пяти (случаях), тогда возникает знание (мышление), ибо частичка огня является (носителем) света, и когда она достигает высшей ступени, становится духовной природой, ибо достигает (уровня) мышления ангелов, что есть разумная душа, ибо эта частичка среди (других) частич подобна свету среди темноты, а в человеке (служит основой) появления разума и мудрости, и слита воедино с душою, как мы поведали выше, по воле всемогущего бога)*.

Теперь же рассмотрим, что известных элементов (всего) четыре. Во-первых, начнем со (слов) Гиппократ, который говорит, что если бы существовал один элемент, то никто не болел бы, ибо если бы существовал (всего) один элемент и не было других элементов, в которые он преразгался, почему люди должны были болеть? И если допустить, говорит (Гиппократ), что существует один элемент, когда человек болеет, то этот же один элемент должен и излечивать его. И вот, то, что употребляется для

* Как явствует из языка, со слов «И следует знать, что всем созданным...» (стр. 365, строка пятая снизу) идет интерполяция, сделанная вероятно редактором. Это подтверждается также отсутствием данного отрывка в пространной редакции этого труда. Перевод интерполяции, приведенный в виду ее ценности.

1 D շի՛ հետ, բաժանե փխ բաժանի: 2 D գուշ փխ գուշակէ. F շի՛ է և A հասարայ եղած փխ հասլ եղած. F շի՛ հասլ եղած. CG սիրովտանք փիւ իր վառնք: 5 G ձևապ փխ ձևոք. BCDEG գործեցուածք փխ գործեցուածք: 8 D շի՛ է լինի. 8 - 9 CDEG նոպասն փխ նոպասն: 10 CDG հասանի. B ձափհար. F ձափհար. 11 F շի՛ լինի: 12—13 C քնական փխ քնական: 16 CDG զիմաստութիւնն 26 F տարր այլ փխ այլ տարր:

* 365-րդ էջի 40-րդ տողից շեւ դիտելի է, զի ամենայն... միջն աշտակ, ինչպես լեզվից էլ երևում է, քնդիվարիութիւնն է, կատարված, համարված, իմացարդի կողմից: Այդ հաստատվում է նաև սույն աշխատութեան քննարկով վարձանամով, որի մէջ նշված կամքով բացատրվում է: Ընդմիջարիութիւնը թողել ենք քննարկում, նշախի ունենալով նրա կարեւորութիւնը:

որ բժշկեն և ոչ մի. յայտ է, թէ չորս
 են տարերք և ոչ մի: Իսկ թաղե
 զչորս միայն ասաց և գայլ կրին
 ի նմանէ, զիմանձարգոյն նորս եր-
 5 կիր է զիրբարոյնն ոչ, իսկ գոգոյն
 նրբամաննարոյնն հար. Եպպար-
 քոս և Միհրապոսանիտոս զհօրնս-
 լինն ցուցմամբ վարին, որպէս
 ասաց թաղե: Իսկ արդ, և թէ որք
 10 զչօւրն ասացին և որք զհօրն՝ չօ-
 րք: Բաժանմամբ զմինն ծնող
 կրիցն ասացին, զի գոր և առնիցն
 զմինն՝ երեքն ի նմա գտանին, և
 յայտնանէ նորիկ առև զոյ չար
 15 ապերք, որպէս ցուցաւ ի կարգին:
 Եկեցաւք այժմ ի բան մարդա-
 բէին Դաւթի, որ առէ. Եր սկզբանէ
 ա՛ր զերկիր հաստատեցէր և գործք
 ձևաց քոց կրկինք են: Բայց
 20 խնդրելի է, թէ վասն է՞ր Մովսէս
 նախ զերկիրն գնէ և ապա զերկիր և
 Դաւիթ՝ նախ զերկիրն գնէ և ապա
 զերկիրն: Ըմանք ասացին, թէ Մով-
 սէս նախ զերկիրն գնելով զհրեղէն
 25 կրկինցն առէ, իսկ Դաւիթ՝ նախ
 զերկիր և ապա զերկիրն, այսինքն
 զհաստատութիւնն, որ յերկրորդ
 օրն կարգեցաւ առէ: Իսկ թէ ոմն
 զերկիրն գնէ առաջի և ոմն զերկիր
 30 առ ի ցուցանել, թէ համանգամայն
 ի միւսն վայրկինի գոյացան և ոչ
 են ժամանակաւ մի քան զմի յա-
 նաջ գոյացելու, այլ համանգամայն
 ի միասին: Իսկ ա՛ր առնուն ցու-
 35 ցանէ, թէ ի վերայ աստուծոյ ոչ
 որ կարէ առև անուն յայտնիչ
 բնութիւնն, զի ոչ որ զիսէ դաս-
 տուած, ոչ հրեշտակք և ոչ մարդիկք,
 որպէս վկայէ աւետարանիւն, թէ՛
 40 Գեղտուտուս ոչ որ Լուեան (Յով.
 Ա. 18), այսինքն ոչ որք

лечения, имеется не в единственном числе, а во множестве. Известно, что элементов четыре, а не один. А Фалес признает только воду, а остальные три (выводит) из нее: землю как более плотную (сгущившуюся воду) и воздух как более тонкую (разреженную), а огонь как тончайшую (наиболее разреженную) часть воздуха. А Епвархий и Мендапотинос подходят к огню так же, как и Фалес (к воде). А те (философы), которые говорят, что основой является вода, и те, которые говорят — огонь, путем деления на четыре выводят один из (этих элементов) родителем трех (остальных), ибо если возьмем какой-либо один (из них), то (остальные) три найдешь вместе с ним, и поэтому следует говорить, что от него происходят четыре элемента, как и было показано по порядку.

Обратимся же теперь к слову пророка Давида, который говорит: «В начале ты, господи, основал землю и небеса — дело рук твоих». Однако достойно рассмотреть, почему Моисей сперва берет небо, затем землю, а Давид — сперва землю и лишь затем небо. Некоторые говорят, что Моисей, беря сперва небо, подразумевает огненный пояс неба, а Давид — сперва землю, потом небо, то есть твердь, которая, говорят, была создана на второй день (сотворения мира). И если кто-либо берет сперва небо, а кое-кто — землю, то это для показа, что они возникли одновременно, в одно мгновение, и по времени не предшествуют друг другу, а возникают совместно. А имя господу показывает, что никто не может сказать о боге, что (его) имя выявляет (его) природу, ибо никто — ни ангелы и ни люди — не знает бога, как говорит евангелист, что «бога не видел никто»¹, то есть никто

¹ Еванг., от Иоанна, гл. 1, 18.

5 G զչօւրն: 4—5 F յերկիր: 6—7 F Եպպարքոս: 8 F որ փխ որք: 14 F նախ: 15 G շի՛ ի կարգին: 21 F շի՛ նախ: 25 D յերկիրն: 27 CG զհաստատութիւնն: D յերկրորդ: 31—33 D շի՛ ի միւսն վայրկինի գոյացան և ոչ են ժամանակաւ մի քան զմի յանաջ գոյացելու, այլ համանգամայն:

զիտեալք: նա ինքն իսկ զիտէ զինքն,
 որպէս չարքանել նահապետին,
 թէ՛ «Զինչ է անուն քո» (Դատ. ԺԳ,
 17). պատասխանէ՛ «Զի չարքանես
 5 զանուն իմ, զի սքանչելի է» (Դատ.
 ԺԳ, 18): Իսկ մարգարէս տէր ասե-
 լով ցուցանէ, թէ մի գոյ տէր
 երկնի և երկրի, որ միշտ տիրէ և
 խնամէ և է ընդ սեփնական տէ-
 10 բութեանոր, որ կայ և մնայ յա-
 շխտան:

Իսկ զերկիր ասելու, նախ, ցու-
 ցանք ըստ ամենց երկ իր, իբր թէ
 երկու իր՝ ջուր և հող, բայց ասն-
 15 մանորէն տեսցուք, թէ զինչ է եր-
 կիր: Երկիր է մարմին ցամաք և
 ծանր, իսկ տառանք, թէ Դաւիթ
 և թէ Մովսէս երկիր ոչ տառանքի
 գմի տարր հողոյ ասեն, այլ զընա-

20 կուսիւնս աշխարհի ետացմամբ ի
 չորից տարրց ի մի բաղկացեալ:

Արդ, բեր և որ ի սմա տասցումք
 է արժանի յազգոս զլիտարագու-
 նիցն փոքր ի շատէ աստացուք, զի
 25 են ի սմա ծովք և կղզիք և որպի-
 սուսիւնք բազումք, և յատմչ ասա-
 ցուք վասն օդոց: Օդն երկու ցեղ
 է և է ինքն զորտրշի, որ կրանէ
 յերկրէ և է անտես աչաց. մինն

30 զէջ է և մինն չոր է: Այն որ զէջ
 է ի գետոց և յարերաց և ի ծա-
 վուց և այլ ամենայն ջրային տե-
 ղեաց, և տոտի գոյանայ մատա-
 խուզն և ամպն և անձրեւն և ցուրտն
 և կարկուտն: Իսկ միւսն ի ցամաք
 և ի չոր զորտրշեաց, ի հողոցն և ի
 35 շիջմանէ քարէ և յայլ ստնայիտեաց,

не познал. Только он сам знает
 себя, как это (стало видно), когда
 патриарх спросил (у ангела) — «как
 тебе имя?» — а тот ответил — «что
 ты спрашиваешь об имени моего?
 оно чудно». А когда пророк гово-
 рит — господь, то указывает, что у
 неба и земли — один господин, ко-
 торый постоянно властвует и опе-
 кает и пребывает в собственной
 власти, и эта (власть) существует
 и будет существовать вечно.

Когда же говорят земля (երկիր),
 то, как думают некоторые, показы-
 вают две вещи (երկիր), и эти две
 вещи, якобы, суть вода и земля.
 Однако, давайте рассмотрим с
 точки зрения определения, что
 такое земля. Земля есть тело су-
 хое и тяжелое, а отсюда (следует),
 что как Давид, так и Моисей под-
 разумевают под землей (երկիր) не
 одну только землю (почву, հող)
 как элемент, а все существующее
 в мире, образующееся через капи-
 ение из четырех элементов.

Теперь же из сказанного косне-
 мся с. е. гка тех основных сторон,
 которые достойны упоминания, ибо
 из них состоят моря и острова и
 множество различных вещей, и
 сперва скажем о воздухе. Воздух
 бывает двух родов; сам по себе он
 есть пар (испарение), который под-
 нимается с земли и который невид-
 им для глаз; один (из родов воз-
 духа) влажен, а другой — сух. Тот
 воздух, который влажен, (подни-
 мается, образуется) от рек, родни-
 ков, морей и всех других водных
 мест, и отсюда образуется туман,
 облако, дождь, холод и град, а
 другой (воздух образуется) из без-
 водных и сухих паров, из ветров,
 от тушения огня и других подоб-

² Кн. судей израильтян, гл. XIII, 17.
³ Там же, 18.

և աստի լինի ազգի ազգի հողմունք
 և հնչմունք, զանազան որոտմունք
 և փայլատակունք, կայծակունք և
 հրամարտութիւնք, կիզմունք և ամ-
 5 պանարութիւնք և երեսոյթք զանա-
 զանք:

Իսկ հուրն, որ անկանի յերկնից
 չորս ազգ են: Ատաջինն շանթիք
 ասեն, որ յերկրէն հասանի և ոչ

10 ուրք զաղարթ, այլ ծակէ զինչ և
 է և անցանի ի ներքին կիսագունդն՝
 յիւր ազգակիցն ուստի անկու և
 անդ զաղարթ: Երկրորդ, օդն խոտ-
 նակէ զծովն և զուսպն յերես հանէ

15 և ամպն ասն՝ տալոյտանն և տու-
 նի հասուցանէ ի հրախոտն օդն և
 վառէ և ի վայր հոռէ և յուր և հա-
 սանի այրէ: Երրորդ, զիւրն բամբի
 արգիւտ ի մէջ խոնու և թանձր

20 ամպոյն և ինչորէ իւր էլս և պա-
 ստակ զծովունս ամպոց և աննէ
 ճայթիւնս, զոր որոտ կոչեմք: Չոր-
 րորդ, ի բերկիկ ամպոյ զերժա-
 նայ մասն թանձրագոյն տարրէ

25 և փոխի ի հուր ներգործութեամբ,
 և ի պատտուկ ամպոյն հոտուկ լի-
 նի հուրն, որպէս կայծն ի քարէ և
 յերկաթոյ և վասն թանձրութեանն
 և ծանրութեանն ի վայր բերի, որ

30 կայծակ ասեմք:

Իսկ այժմ ասուի է, թէ ի սկըղ-
 րանէ՞ էին լերինք և բլուրք, թէ՞
 յետոյ եղևն: Զի ասէ Արիստոտել:

Թէ՛ ամենայն տարր ունի զն իր-
 35 լորակ, որպէս երկինքն է զնտանն,
 այսպէս և երկիր, և պարունակեալ

ных вещей, и отсюда возникают
 всевозможные дуновения и звукаи-
 ния, различные грохотания и свер-
 кания, молнии и искрометание, вос-
 пламенение и поражение громом и
 различные (подобные) явления.

А огонь, падающий с неба, вы-
 вает четырех видов: первый (вид)
 называют молниями, который отры-
 ваясь от эфира (высших небесных
 сфер), не знает нигде остановки,
 пронзает насквозь все, что попа-
 дется (на его пути) и проходит
 в нижнее полушарие к своему
 родственнику, и куда упадет,
 там и успокаивается. Второй
 (вид огня) перемешивает воздух с
 морем и поднимает песок на по-
 верхность, и перемешивает облако
 с песком, донося его до воздуха,
 смешанного с огнем, воспламеняет
 его и низвергает вниз и сжигает
 все, до чего только доберется. Тре-
 тий (вид) — это горячий ветер, ко-
 торый служит препятствием между
 влажным и густым облаком и ищет
 себе выхода, прорывая складки об-
 лаков и производя треск, который
 мы называем раскатом грома. Чет-
 вертый (вид огня происходит) от
 преломления облака, (когда) согре-
 вается стуженная часть элементов
 и под давлением превращается в
 огонь, а когда облако прорывается,
 огонь низвергается (истекает), как
 искра от (трения) камня и железа,
 и спускается вниз из-за плотности и
 тяжести, и это мы называем мол-
 нией.

Теперь же следует сказать о том,
 существуют ли горы и холмы от
 века или же они возникли впослед-
 ствии. Аристотель говорит, что
 всякий элемент имеет круглую фор-
 му; подобно тому, как небо имеет
 форму круга, точно так же и земля

2 D հնչմունք փխ հնչմունք, որոտմունք: 3 D և կիզմունք: 7 DE երկրից 8
 G է փխ են. 10 F ծակէ փխ ծակէ: 11 G քիչ փխ է. CDG անցանէ: 12
 F յազգակիցն: 13 BF Երկրորդն: 14 BF զաղարթ: 15 BF ամպարտան: 16 ABCDEG
 հասուցէ փխ հասուցանէ: 17—18 ADE հաննի: 19 F յարգիւտ. D իր խոնու. A իր-
 նուս: 20 DE ամպոյն. F ինչորէս փխ ինչորէ իւր էլս. D իի՛ր իւր: 21 F զծայծովունս
 փխ զծովունս: 22 BCFG ճայթիւնս: 23 ABCDEG Չորրորդն: 24 D թանձրագոյն
 25 F իմ՛ ի: 28 D երկաթոյ. CDEFG Թանձրութեան 29 CUEG ծանրութեան. ABE լին
 է: 31 A իի՛ր ի: 35 F յերկրէնք: 36 G իմ՛ և [երկիր]:

1 BCDFG զիտաց: 3 F շի՛ է: 7 D իի՛ր մի գոյ: 8 D մի [երկնի]: 9 F քոտ փխ
 բնոյ: 12 F զերկիրս: 13—15 G ցուցանէ: 15 D շի՛ է: 15—16 F երկիրս: 17 F իի՛ր
 թէ: 23—24 AD զլիտարագոյնիցն: 24 A շատու է փխ շատէ: 31—33 A ծովոց: 32 F
 յայլ: 32—33 F տեղաց: 35 F միւս, շի՛ ի: 36 C հողոց: 37 D շիջմանէ փխ շիջմանէ:

եղն, ուզոս ե ոչ հազարափիւս, որպէս ճանճ ե մքջիւն: Իսկ ի ջուրս հազարափիւս միայն զրիինն ե այն ասինայն՝ ոչ: Իսկ 5 Պատան երբեմն բաժանէ զէակս ի չորս, այսինքն են, որ բնութեամբ եղերեալք են ե զիտութեամբ եղերեալք, որպէս սասն սեռակաւազոյն սեւք, Եւ են, որ զիտութեամբ 10 անկը ե զիտութեամբ անճառն, քանզի բնութեամբ ոչ են եղերեալք, զի զեռս ձնանին, իսկ ուր ե բնութեամբ ոչ է եղերեալ ե ոչ զիտութեամբ է եղերեալ Եւ են, 15 որ բնութեամբ եղերեալք են ե զիտութեամբ անկեր, որպէս սեռակք ամենայն, որ ի ծովու ե ջամաքի բնութեամբ եղերեալք են, զի այլ ոչ ստեղծանի նոր տեսակի Բայց 20 զիտութեամբ անկը են, զի են ի խորս ծովու ե յանկրի լերինս, անտես ի մարդկանէ ե անդիակելիք են. Բէչպէս ոմանք աղէաք ընդ Թուով արկաննն չորս հարիւր ի ջամաքի 25 և զհարիւր ի ծովու, բայց անդիակելի է Թիւ տեսակաց զասն ասացեալ պատասխեցի: Եւ զչորրորդն, ասէ, զիտութեամբ եղերեալ ե բնութեամբ անկը, զոր ընդզէմ դառնայ Արիստոտէլ ասելով, Բէ՛ զինորդ 30 հասանի զիտութիւն ուր ոչ հասանի բնութիւն:

Այժմ տեսցուք, Բէ՛ ծովք ի սկրդրանէ կին ազտադուսկ ե դասն ե 35 Բէ՛ ոչ: Ասէ Արիստոտէլ, Բէ՛ ջուրն անուրակ մարմին է ե ոչ բնութիւն որակ, բայց զինչ ազգ որակ որ երեկ ի ջուրն՝ յարտաբուստ է ե

бык, верблюд, а звукопроизводящие — это, например, муха и муравей. А из водных животных звукопроизводящим является только дельфин, а все остальные — нет. Платон же делит иногда создания на четыре (части), то есть, (по-первым), это те, которые ограничены по природе и ограничены по знанию (постижению), как, например, десять наивысших родов (т. е. категорией сущих). И есть такие, которые неограничены (неохватимы) по природе и беспредельны по знанию, ибо они по природе не знают предела, так как все еще возникают, а то, что неограниченно по природе, беспредельно и по знанию. И есть такие, которые ограничены по природе, но беспредельны по знанию, как, например, всякие виды (животных), обитающие в море и на суше, которые ограничены по природе, ибо новые виды не возникают более. Однако они беспредельны (неохватимы) по знанию, ибо обитают в морских глубинах и непроходимых (непоправных человеком) горах, невидимые и непознанные людьми, хотя и некоторые всежды насчитывают четыреста (видов животных), обитающих на суше, и сто — в море, тогда как количество видов не познано по вышеприведенным причинам. И четвертая (часть) говорит (Платон), это то, что охватчено знанием, но беспредельно по природе, прогив чего выступает Аристотель, говоря, — почему знание должно охватывать то, что необходимо по природе (своей).

Теперь же рассмотрим, были ли моря с самого начала солеными и горькими или же нет. Аристотель говорит, что вода есть тело бескачественное и вовсе не обладает качеством, и всякое качество, которое проявляется в воде, это снար-

ոչ ի բնութիւնէ, Իսկ ազուլեան և դառնութեան պատճառ ասեն ոմանք, Բէ ի ջերմութիւնէ արեղական հասի քիբուն լերկրէ ազաազ- 5 ասիկ, որ կոչի ջոր ե դայն լուանայ յանձրն և սասին ի ծով և անտի լինի Եւ ոմանք ասեն, Բէ ի ջուրս կան բազմազան կենդանիք ե ի նոցանէ պատճառայ ծով, Իսկ Արիս- 10 տոտէլ ասէ, Բէ՛ ջերմութեամբ արեղական անօր զարդիքն վերանայ ի ծովէն և մնայ Թանձրն, և ջերմութիւնն խաննայ ի Թանձրն ասնէ զնա դասն և ազաազուսկ. և 15 սայ օրինակ զկերակուրն, որ ի ստամոքսն, զի անօրն վերանայ ի դուլին և միջակն ի լնարդն և մնացեալ Թանձրն է աղի և դասն, վասն այն բնութիւնն արտաքս 20 վարէ զնա: Այլ ե սայ օրինակ զաճիւն կրակին զգործելին, զի է դասն և աղի: Այլն ասէ, Բէ զջուր ընդ երկիր Խոսցուցեալ անօր զարդիքն վերանայ և մնացեալն լինի 25 դասն և աղի:

Իսկ վարդապետը կկեղեցույտեն, Բէ շարքին զաշխարհս կարմեաց ի շարքն սարերց ե յիւրաքանչիւր տարրէ համար կը ի սիրս երկրի, 30 որպէս վկայէ Արիստոտէլ ի Գիրս Աշխարհացն, Բէ՛ են ի սիրս երկրի համար հարմայ, զոր վտարեալ ի վայրէ իւրմէ խնդրէ կլս և շարմէ զերկիր, իսկ եթէ զորաւոր է ումն 35 պատասէ զերկիր: Իսկ զհրոյ կրակն ցուցանէ ձմուրն, զի է նուր զօրութեամբ: Են, որ յերեսս երկրի

жи (т. е. имеет внешнее происхождение), но не от природы. Некоторые говорят, что причиной солёности и горькости является то, что от солнечного жара из земли высушивается соленый пот, который называется шором, и он смывается дождем, уносится в море и остается там. Некоторые же говорят, что в (морских) водах обитают всевозможные животные и от них море становится горьким. А Аристотель говорит, что легкие (разреженные) пары под воздействием солнечного тепла поднимаются с (поверхности) моря, а густые (тяжелые) остаются, и теплота, смешиваясь с (этими) тяжелыми парами, придает им горечь и солёность, подобно ишине в желудке, ибо легкие части поднимаются (отсюда) в голову, средние — в печень, а оставшаяся густая часть бывает соленой и горькой, и поэтому природа изгоняет ее (выводит наружу). Он приводит также в пример образующийся от огня пепел, уголь, который бывает горьким и соленым. Он говорит также, что от воды, которая кипит под землей, поднимаются легкие пары, а оставшееся бывает горьким и соленым.

Церковные же учителя (вардапеты) говорят, что творец создал мир из четырех элементов и влажил в среде земли запасы от каждого элемента; как свидетельствует Аристотель в своей книге „О мире“, в сердце земли имеются запасы ветра, который, сдвигаясь (изгоняясь) со своего места, ищет выхода и колеблет землю, а если его сила велика, разрывает (разверзает) землю. А об огненных жилах (потоках) свидетельствует сера, ибо в потенции (она) является огнем. Есть та-

1 D չի՛ եղն, ուզոս ե ոչ հազարափիւս: B յու: 2 FG մքջիւն: 6 D չորս՛ ե յու: Հազարափիւս, հազարափիւս [այսինքն]: 8 F են [արպէս]: E սասն փյս սասն: 8-9 F սեռակաւան գոն փյս սեռակաւայոյն: 12 F չի՛ ուր: 13 F չի՛ որ: 16 C անկերպովս փյս անկեր: D անկեր: C չի՛ որպէս: 21 F անկերս: 26 BCDF տեսակաց: 33 G ծով: 33-34 F սկրդրան: 34 FG չի՛ [պաւ] և: 35 F Արիստոտէլ ասէ, չի՛ թէ: 37 D չի՛ բայց զինչ ազգ որակ: 38 CDEG արտաբուստ: F չի՛ է:

4 DE քիբուն փյս քիբուն: 5-6 E ջորն արձրն փյս լուանայ յանձրն և: 6 D չի՛ է: 8 F բազում զանազան փյս կան բազմազան: 12 G չի՛ ի: 12-13 DFG ջերմութիւն: 13 G Թանձրն: 17 DG միջակն փյս միջակն: D Երազոն փյս լնարդն: 18 F Խոսցուցն: 19 C՛ G բնութիւն: 21 D ոյ՛ փյս զի: 23 D Խոսցեալ: F Խոսցուց: 28 AF իւրաքանչիւր: 32 F չի՛ զոր: 34 D զոր փիլ զերկիր: DE հոյն փյս ումն: 36 F չի՛ է:

են և են, որ ի սիրտ երկրի թագուցեալ, որպէս և նոյնով նորն արբերորեն արտաք դայ և նորն, որպէս ջուր յերկր, որպէս յեննէ 5 լիանն և Սիկիլիայ կղզին և յկղերս կարբիական ծովուն, որ կոչի Բարոս, աղբիւր բացեղէն րդիսն նինչ ի միտմ տեղով և եւթն ի միտմ և կան տանք անտես բնոյ երկրու:

10 Թագուցեալ, զոր և աղբերք ջրոյ յերակս երկրի ընթանալով է, զի բնոյ մէջ տարն հրոյն անցանելով և սոսցուցանէ ն աշտկէ արտաք բերեալ լինի: Բայց բոս որքանու:

15 Թանն հարաբարեանն հրոյն, եղ կանայ ջուրն, զոր և ջերմուկ կոչնմբ: Աշտկէ է և ի սիրտ երկրի նամբար ազտոյ, որպէս տեսանմբ ի վերայ երկրի և զարձակասան:

20 Թէ յերկրն, որ զեւեկեալ են ջուրք ծովուն կա նամբար ազտի և այն անէ զնա ազի և կամ աղբերք, որ յերես երկրի բազում են ազի և դանն. նորք մտաննն ի ծով

25 աննն ազի և դանն. այսբանն տալոյ:

Բեր տեսցուք, թէ զերկիրս յէր վերայ հաստատեաց տառուած: Ամանք վարդապետք և փիլիսոս:

30 Գայց ասացին ի վերայ ջուրք հաստատեալ, բայց ի փիլիսոսիայիցն Արիստոտել, որ ասաց զերկիր ի ջրոյ պարունակեալ և ջուր յոչոյ և ոյ ի հրոյ և նոր յեթերէ: Իսկ ե-

35 Թերն որքն թոց ջրի պայտս թեանքն իւր պանէ հաստատուն ի մէջ իւր զերկիր: Իսկ ի վարդապետաց ոմանք ասացին հաստատել երկիր ի վերայ ջուրք, բոս

40 վկայութեան ստգմտին, թէ՛

1 A յի՛ր որ: 1—2 CG Թագուցեալոյ փո թագուցեալ 2—3 DE աղբերաբէն: 5 CDEG Թիկեալոյ 6—7 D Բագուց: 7 D պարուք. ABCDE րիսն. F յի՛ր րդիսն. D և յերկր: 9 F րդիսն ի ծովուն: D յի՛ր ն. կան: 10 C Թագուցեալոյ փո թագուցեալ 11 C յերկիրս փո յերկրս. AF յերկիր: 16 17 F կոչնն: 19 F յի՛ր ն: 22 F յերկիր: 24—26 Երես մտաննն ի ծով և աննն ազի և դանն հարմար D ձեւագրում ընդդրեմակամ է 381 էջ 2—րդ աղբ Բարոս րտոյն նետ: 25—26 G յի՛ր տալոյ 27 F Բարոսը ք փո Բեր տեսցուք: F յի՛ր Բեր երկրու: 31 F վերայ ջրոյ: C ի վերս փո ի ջրոյ: G վերս փո ջրոյ: 37 CG յի՛ր ի: 38 ABCDEG որ թագուցեալ: 39 F երկիր փո երկիր:

кие (жили), которые находятся на поверхности земли, и есть такие, которые затаены в сердце земли, и они как родники вырываются наружу вместе с ветром и текут по земле подобно воде, как, например, на горе Этна, на острове Сицилия, и на берегу Каспийского моря, (в том месте), который зовется Баку; в одном месте бьют пять огненных ключей, а в другом — семь. Но имеются еще невидимые (огненные родники), которые спрятаны под землей, где по извилинам земли движутся и водные родники, которые, проходя через стихию огня, вскипают и такими выходят наружу, но когда умеренно соприкасается вода с огнем, она становится тепловатой, и такую воду мы называем джермук (минеральной водой). Точно так же в сердце земли имеются запасы соли, как это мы видим и на поверхности земли. Говорят еще, что земля, на которой находятся (покоятся) морские воды, хранит в себе запасы соли и это засоляет ее (т. е. морскую воду) или же (в этом повинны) многочисленные соленые и горькие родники, которые текут по поверхности земли; они вливаются в море и придают ему соленость и горечь. Ну, об этом достаточно.

Давайте посмотрим, на чем бог установил землю. Некоторые вардапеты и философы говорят, что на воде, но один из философов — Аристотель говорит, что земля окружена водой, вода — воздухом, воздух — огнем и огонь — эфиром, а эфир своим стремительным круговращением твердо удерживает в себе землю. Некоторые же из вардапетов говорят, что земля установлена на воде, согласно свидетельству псалма, (где говорится):

1 A յի՛ր որ: 1—2 CG Թագուցեալոյ փո թագուցեալ 2—3 DE աղբերաբէն: 5 CDEG Թիկեալոյ 6—7 D Բագուց: 7 D պարուք. ABCDE րիսն. F յի՛ր րդիսն. D և յերկր: 9 F րդիսն ի ծովուն: D յի՛ր ն. կան: 10 C Թագուցեալոյ փո թագուցեալ 11 C յերկիրս փո յերկրս. AF յերկիր: 16 17 F կոչնն: 19 F յի՛ր ն: 22 F յերկիր: 24—26 Երես մտաննն ի ծով և աննն ազի և դանն հարմար D ձեւագրում ընդդրեմակամ է 381 էջ 2—րդ աղբ Բարոս րտոյն նետ: 25—26 G յի՛ր տալոյ 27 F Բարոսը ք փո Բեր տեսցուք: F յի՛ր Բեր երկրու: 31 F վերայ ջրոյ: C ի վերս փո ի ջրոյ: G վերս փո ջրոյ: 37 CG յի՛ր ի: 38 ABCDEG որ թագուցեալ: 39 F երկիր փո երկիր:

«Հաստատեցար զերկիր ի վերայ ջուրք» (Սաղ. ձեւ. 6): Եւ գայս երկք ազ ինկննն. նախ, ասեն թէ՛ Թարք ջուրք ոչ ունի երկրի մամունն և 5 հաստատութիւն, վասն այնորիկ ասի՛ ի վերայ ջուրք հաստատեալ, զի երկիր մամի և պնդի ջրոյն կարպակընթեամբն երկրորդ ասի՛ ի վերայ ջուրք, որպէս շարժ գաշտա-

10 րակին լինի ջուր. ասի՛ աշտարակն ի վերայ ջուրք հաստատեալ: Երբորք, ասեն՛ ի ներքոյ երկրի գոյ ջուր և զերկիր ի վերայ երեսայ ջրոյն հաստատեալ և ասեն, թէ՛

15 ստեղծ աստուած զկերպանն ձուկն մեծ փական և արդէր ջուրքն անըղզոց, զի եղեալ է գրուիսն մերձ տանն իւրոյ և աշտարի ջուրք ծովու բնոյ միջոց պարունակի տանն և զխոյն նորն արտաք. և բերնն վկայութեանն Գերայ. թէ՛ զամենայն ջուրք ծովուն յանկապարհն իւր բնութիւն (Հմտ. 3. 19), իսկ նա ասակ օրինակի դնէ բնոյ-

25 ղի՛ք րանսարկութիւն:

Բայց ոմանք վարդապետք բոս ասան հաստատեն, բայց գայ՛ զիստի պարս է, զի մեկնութիւնք ոչ կարեն ինչ ներքոյ ասմանն ար-

30 Կանէ զՊիրս աստուածաշունչ, զի թէպէտ մեկնոցն մեծ վարդապետ գոյով ոչ կարէ ասել թէ՛ մարգարէ յայտ միտմ մեկնութեան ասաց գայս բանն եւ թէ՛ այս նարկա լի-

35 ներ յայնմամ Պիրք աստուածաշունչք ապրտեալ լինէր ի նեխմոսաց: Բայց Պիրք աստուածաշունչք ընդարձակ ունի զմտատե ի բացումս տարածի և մեկնու-

40 թիւն վարդապետաց չի՛ղանի Իսկ Պիրք և բանք աստուածաշունչք անշի՛թաննի մանն, քանզի իմացուածք վարդապետաց չի՛ղանիք են և պայտանք եւ յայտ և յայտ-

«Утвердил землю на водах⁴¹, и это толкуют трояким образом. Во-первых, говорят, что без воды земля не имеет сцепления (спайки) и твердости, и поэтому говорится о ней, что установлена она над водами, ибо земля склеивается и затвердевает с помощью воды. Во-вторых, говорится «на водах» подобно тому, как насчет башни (маяка), окруженной водой, говорят, что она установлена над водами. В-третьих, говорят, что под землей находится вода и что земля установлена на поверхности воды; говорят также, что бог сотворил огромную рыбу Левиафан как затвор и преграду для глубинных вод, ибо голова ее покоится около хвоста и поэтому морские воды вытекают наружу через тот промежуток, который остается между хвостом и головой. Приводят еще свидетельство Иова о том, что морские воды принимают все в свое лоно, а (здесь) он иносказательно говорит против дьявола. Однако некоторые вардапеты эти свидетельства понимают дословно (по словесному смыслу), но необходимо знать, что священное писание нельзя толковать произвольно (подчинять своим определениям), ибо комментатор, будь он и великий вардапетом, не может утверждать, что пророк этой мыслью выразил то-то. И если бы это делалось насильно, то тогда священное писание было бы оклеветано (уничтожено) язычниками. Священное же писание имеет обширный смысл (значение) и распространяется на множество (вещей), тогда как толкования вардапетов гаснут (ограничены, преходящи). Священное писание и слово остаются неугасаемыми (непреходящими), тогда как познания вардапетов угасаемы и погрешимы.

«Утвердил землю на водах⁴¹, и это толкуют трояким образом. Во-первых, говорят, что без воды земля не имеет сцепления (спайки) и твердости, и поэтому говорится о ней, что установлена она над водами, ибо земля склеивается и затвердевает с помощью воды. Во-вторых, говорится «на водах» подобно тому, как насчет башни (маяка), окруженной водой, говорят, что она установлена над водами. В-третьих, говорят, что под землей находится вода и что земля установлена на поверхности воды; говорят также, что бог сотворил огромную рыбу Левиафан как затвор и преграду для глубинных вод, ибо голова ее покоится около хвоста и поэтому морские воды вытекают наружу через тот промежуток, который остается между хвостом и головой. Приводят еще свидетельство Иова о том, что морские воды принимают все в свое лоно, а (здесь) он иносказательно говорит против дьявола. Однако некоторые вардапеты эти свидетельства понимают дословно (по словесному смыслу), но необходимо знать, что священное писание нельзя толковать произвольно (подчинять своим определениям), ибо комментатор, будь он и великий вардапетом, не может утверждать, что пророк этой мыслью выразил то-то. И если бы это делалось насильно, то тогда священное писание было бы оклеветано (уничтожено) язычниками. Священное же писание имеет обширный смысл (значение) и распространяется на множество (вещей), тогда как толкования вардапетов гаснут (ограничены, преходящи). Священное писание и слово остаются неугасаемыми (непреходящими), тогда как познания вардапетов угасаемы и погрешимы.

4 BCDEF ջուր փո ջուրք: 6 DE հաստատել: 7 D բնոյ յերկիր, ջուրն փո ջրոյն: 12 F ասն լիւր: 18 D յայնչոյ: 19 G բոս փո բնոյ: 22 F յանկապարհանն: 29 F նարայ ք ի ներքոյ: 31 G մեկնոց վարդապետան: 34 F գայն փո գայս: 35—36 CG յի՛ր յայնմամ Պիրք աստուածաշունչք պարտեալ լինէր: F յի՛ր Պիրք աստուածաշունչք ապրտեալ լինէր ի նեխմոսաց: 40 DE վարդապետաց:

⁴¹ Псал. 135. 6.

ցանէ, քանզի Արիստոսէլ ի վեր-
լուծականումն ի նինջ բաժանել
զանկանցն հասարարանութիւն՝ յա-
պացուցական, ի արամարանական,
5 ի ճարտասանական, ի մասնական
և ի բերթողական: Չի թէ ամենևին
ճշմարիտ է՝ լինի ապացուցական
հասարարանութիւն, և թէ ամենևին
սուտ՝ լինի բերթողական և աստու-
10 պնական, և թէ հասարար լինի
սուտն և ճշմարիտն՝ լինի ճարտա-
սանական, իսկ թէ աստուելու ճըշ-
մարիտն քան զսուտն՝ լինի արա-
մարանական, և թէ աստուելու սուտն՝
15 քան ճշմարիտն՝ լինի մասնական:
Ըստ այսմ սարաբի ծանիր և գե-
ղեղեցոյ վարդապետութիւնս բա-
ժանեալ ի նինջ, քանզի են, որ
ամենևինճր ճշմարիտ են և ասաց
20 երկբայութեան, որպէս ամենայն
Փիլք աստուածաշունչ՝ աստբեա-
կանք և մարգարեականք, քանզի ի
նոզոյն սրբոյ խօսեցեալ եղևն, որ-
պէս առ Պետրոս, թէ՛ ընչ բառ
25 կամայ մարդկան սուտն մարգա-
րեութիւնք: այլ ի նոզոյն սրբոյ
կրեայր խօսեցան մարդիկք յա-
սուտոյ՝ (Բ. Պետ. Ա. 21):

Իսկ երկրորդ, որ ամենևինճր սուտ,
30 որպէս աստուական գիրք բառ
զատմութեան Արամազդեան և Հեր-
միա, այսպէս և ի նորս Պրնմի բա-
զարք և Ներսիշան և այլ սոյնպի-
սիք, որ ամենևինճր սուտ են:

35 Իսկ երրորդ, որ ճշմարիտն շատ
է քան զսուտն, որպէս սրբոց նաչ-
րագետացն Աթնմասի, Բարսղի,
Աստուածարանին և այլ սոյնպի-
սեաց: ճշմարիտն վասն այն շատ
40 է, զի նոզվցք էին և նոզոյն աս-
տուտոյ խօսէին, և թէ կրթեմն
մարդկային խաննէին ի նոզեանն

Это видно из того, что Аристо-
тель в "Аналитике" делит все за-
ключения на пять (видов): доказа-
тельные, рассудительные, риториче-
ские, частичные и поэтические
(легендарно-аллегорические). Ибо
если (вывод) полностью бывает истин-
ным, то это доказательное заклю-
чение, и если полностью ложным —
поэтическое и легендарное, и
если равным (и ложным и истин-
ным) — риторическое, и если истин-
ное превалирует над ложным — рас-
судительное, и если ложное прева-
лирует над истинным — частичное
(заключение).

Согласно этому примеру знай и
церковные учения, которые делаются
на пять частей. Ибо есть такие (уче-
ния) которые полностью истинны и
(не вызывают) никаких сомнений,
как, например, все священные, апо-
стольские и пророческие писания,
ибо они исходят от святого духа,
как говорит Петр, что «пророчество
не было произнесимо по воле че-
ловеческой, но изрекало его свя-
тые божии человеки, будучи дви-
жимы духом святым»¹.

Во-вторых, это то, что полно-
стью ложно, как, например книги
легенд, составленные согласно исто-
рии Агурамазды и Гермеса, а также
в новое время (рассказы) о Медном
граде и Шераншахе и другие по-
добные вещи, которые суть совер-
шенная ложь.

В-третьих, это то, в чем истин-
ного больше, чем ложного, как, на-
пример, (писания) святых отцов Афа-
насия, Василия, (Григория) Богосло-
ва и других им подобных. Истинного
больше, ибо они были преисполнены
духом и говорили божественным
духом, и если иногда к духовному
примешивали человеческое, то это

¹ Втор. воста. Петра, гл. I, 21.

և այն սուտ, որպէս առ մարգա-
րէն, թէ՛ ընտ ասացի ի զարմանալ
իմուտ, թէ ամենայն մարդ սուտ
է» (Սուղ. ՃԺԵ. 11):

5 Իսկ չորրորդ, որ սուտն շատ է
քան զճշմարիտն, որպէս զատմու-
թիւնք թագաւորաց և զգովեալ նո-
պէս, ճշմարիտն սակաւ, որ իսկա-
պէս կենսել և զարժք և սուտն շատ,
10 զի ի վեր քան զճշմարիտ կրեայրն
բարեբալ է զանազան զովեալ և
նեբրդեան, որ բնու չէ եղիար

Իսկ նինգերորդ, որ ճշմարիտն և
սուտն հոստաւ է այժմու նոր
15 նմացեալ վարդապետաց, զի ի
բանս բնամայրութեան, երբ յա-
սարցեալ և ի մարդարեից և ի նո-
զեմուց վարդապետաց յիշեն՝ ճըշ-
մարիտ է, իսկ թէ յանճնութեանց
20 և ի մարդկային ճարտարութեանց
հանդերձի ասարեալ զվճիրս բա-
նին է սուտ

Այսպիսեալ հարկ է մեղ բնորո-
թիւն անելն, և որ բառ շարժաց
25 Աստուածաշունչ զբոց բնմանայ՝
բնդունել, իսկ որ արտաբոյ է ի
շարժաց Աստուածաշունչ զբոց՝ ոչ
բնդունել, թէպէտ և ասոզն մեծ որ
իցէ, զի առ Արիստոսէլ, թէ՛ սի-
30 բել է այք և սիրելի է ճշմարտու-
թիւն, երկուցեց սիրելեաց մա-
րանայճ սիրելի է ճշմարտութիւնն:

Իսկ ի ձեռն սոյն մարգարէի (Գաւ-
թէ) յայլու վայրի յայտնապէս
35 բարբառէ, թէ՛ ճշտաստեաց զեր-
կիր ի վերայ նստաստութեան իւրոյ՝
(Սուղ. ՃԳ. 5): Ոմտնք այսպէս մեկ-
նեն, թէ երկիւրն է բոլորակ շրջա-
պատեալ զերկիր և երկու կիսար-
40 յորի մէջն է խանարն և ցած, մինչ
զի ամենայն կողմանց ծանրու-

и было ложным, как говорит про-
рок — «Я сказал в опровержности
моей: всякий человек ложь»¹.

В-четвертых, это то, в чем лжи-
вого больше, чем истинного, как,
например, исто-ии царей и дифи-
рамбы, (посвященные) им, где мало
правды об их действительной жизни
и деяниях, а лжи много, ибо на
правдивые события нагромождены
всевозможные панегирики и дифи-
рамбы (по поводу того), чего не
было вовсе.

В пятых, это то, в чем истинное
и ложное содержатся в равной ме-
ре, что бывает у искусных варда-
петов, ибо в речах с церковной
кафедры, поминая о (деяниях) апо-
столов, пророков и отцов (вардапе-
тов), говорящих (святым) духом,
они (изрекают) истину, а если в
силу неопытности и человеческого
витийства дают в заключение (свои)
определения, то это и есть ложь.

Таким образом, нам необходимо
выбирать, и то, что идет по пред-
начертанам священным писанием
путям, принимать, а то, что оста-
ется вне предначертаний священ-
ного писания, отвергать, будь даже
говорящий кто-либо из великих,
ибо, как говорит Аристотель, че-
ловек мне люб и истина любима,
но из двух возлюбленных особенно
любима истина.

А в другом месте тот же
пророк (Давид) прямо утверж-
дает, что (бог) «поставил зем-
лю на твердых основах»². Неко-
торая же толкуют, что небо, име-
ющее форму круга, окружает землю,
которая находится между двумя по-
луокругами (неба), пребывает сми-
ренной и покорной, ибо тяжесть со-

¹ Псал. 115, ст. 2.
² Псал. 103, ст. 5.

1—2 D վերլուծականի փյս վերլուծականումն 2 D չի՛ր ի 25 D չի՛ր սրբոց
21 FG չի՛ր բառս 25 AB սփին. F սփինն 29 DE չի՛ր երկրորդ, որ: 21 BCG պանմութեանն
33—34 CG այլ սպարիք, F այլ սիրելիք փյս այլ սոյնպիսիք 36—27 G նարդապետաց
38 G աստուածարանին

2 F զարմանայն 7 G զովեալք: 10 DE զճշմարիտն, չի՛ր կրեայրն 12 AF նեբր-
դեան 14 ADE այժմ աներ փյս այժմու նոր 17 D չի՛ր ի մարգարէից: D Անապրուտ
բնագիրք կրտստ է մուտ քրմ...-ոյ 138բ էջուս Անմիջական զարմանութեանք մեկ
բարեիկ հասցումով, այլ Անապրուտ բնագիրքով է 147բ էջուս 17—18 A հոգեւոր-
պարեիկ հասցումով 21 BCFG զգե՛ն. D զգե՛նու 23 F Այսպիսի. D և խոք էլ: 24 D
BDE հոգեւորաց 21 BCFG զգե՛ն. D զգե՛նու 21 29 D Անապրուտ բնագիրք
շարժուց 26 F արտաբ փյս արտաբոյ 27 F բնմանայ 27 F
24 DE հոգեւոր է 147բ էջուս Արիստոսէլի բառով: 31—32 F մարմնով փյս մանուկոց
քրմայտուտ է 147բ էջուս Արիստոսէլի բառով: 33 F մարգարէի: 34 F յայտնալ փյս յայտնապէս 38 F յերկիւրն: 38—39 F շրջապա-
տէ: 41 G յանմայն 42 F մանրութիւնքն:

- 1 թևերքս ա մէջն իջանեն և չկա ննար ծանրութիւննցն ի միջի կրակն արտարս շեղուց, զի յար կողմ է չեղի՝ գառիվեր է և արտարայ է քնու-
- 5 թևան ծանրին գառիվերն բնթանայն:
- Այսպիսեաւ ի շարիէ ինչորէ ծանրութիւնն զմէջն և այսպէս ի վերայ ծանրութեան բնութեան իւրոյ
- 10 նաստատեաց արարիչն գաս: Եւ նաւանի այսմ կարծեաց սարքն Բարսեղ ի Գիրս Վեցորեայք Իսկ այլ վարդապետք ասեն՝ նաստատեալ զերկիր ի վերայ իւր անշարժ կա-
- 15 մացն, զի անհոփոխ նաստատութեամբ կամեցաւ զգոն և զմնայն նաստատ զերկիր: և այս յարդաք նաստատութեանն:
- Այժմ տեղուք զև բառս. Գրեկի,
- 20 է զի և բառս չերիս տեղիս նստի, երբեմն յառջ քանի, երբեմն ի մէջ քանի, երբեմն ի վերջ քանի: Եւ երբ տեղիք ուր և ինի երկու զէմս յայտնէ, քանից յորժամ առա-
- 25 ջաղիր լինի, որդէս ասէ՝ «Եւ Յիսուսս Գրիտատի ծնունդն էր և մարդ է և քանիցէ: Աստանոր՝ «Եւ Յիսուսս Գրիտատի ծնունդն» ասելովք երկու զէմս յայտնէ. առաջինն ի
- 30 նորէ նախ քան զյաւիտեանս, երկրորդ ի կուսն ժամանակս: Այսպէս և ասին. Եւ մարդ է և քանիցէ՝ երկու իւր ջուցանէ՝ գաստուած և զմարտ: Իսկ ի մէջ քանի,
- 35 որդէս ասէ՝ «Եարք ասնէ տէրբարեաց, և այնոցիկ սքռ ուղիղ են սրտիք» (Սաղ. ԺԴ. 4): Աստանոր ջուցանէ, թէ բարի ասնէ տէրբարեղործաց և այնոցիկ, որ ի մէջ
- 40 չարեաց զուղի դասնան և ուղիղն զբիրտս ի բարին: Իսկ ի վերջ քանի

всех сторон спускается в середину и нет возможности отклонить тяжесть в сторону от центральной точки, так как в какую бы сторону она ни отклонилась, там (встретит) крутизну (подъем), а это уж точно природо, чтобы тяжесть двигалась (вверх) по крутизне.

Таким образом, тяжесть по необходимости стремится к центру и творец таким способом устанавливал землю на ее же природной тяжести. Это мнение принимает святой Василий в шестидневной книге. Но другие ярдапетты говорят, что земля утверждена на его (бога) неподвижной воле, ибо (он) с неизменной твердостью пожелал о возникновении и устойчивом пребывании земли. Столько насчет твердости (земли).

Теперь же рассмотрим слово և (и). Известно, что слово և помещают в трех местах: иногда в начале предложения, иногда в середине, иногда в конце; и где бы оно ни было из (этих) трех мест, выявляет два лика (бога), ибо когда оно стоит впереди, то, как сказано, — «и было рождение Иисуса Христа, и он есть человек, и кто узнал (его)», здесь, говоря о рождении Иисуса Христа, (слово и) выявляет два лика: первый — от отца, существующего вечно (вне времени), второй — от девы, существующей во времени. Точно так же говоря — «и он есть человек, и кто узнал (его)», показывает две вещи: бога и человека. А в середине предложения, как, например, где говорится: «Благотвори, господи, добрым и правым в сердцах своих»¹. Отсюда видно, что господь делает добро добродетельным людям и тем, кто пребывает во зле обращаются и направляют сердце к добру. А в конце предложения, где,

¹ Псал. 124, ст. 4.

- որդէս թէ՛ «Տէր Թաղաւոր յաւիտեանս յաւիտենից և ես» (Սաղ. Թ. 16): և աստ երկու զէմս նշանակի, իբր թէ Թաղաւոր այս
- 5 յաւիտենիս, որ և մեք ճանաչեմք և իմաստմք և այն յաւիտենին, որ աննա է ի մէջն:
- Բայց տեղուք. թէ աստանոր վասն է որ եզաւ: Գրեկի է. զի ոմն
- 10 ներձուածոք, որ Մանիքոս ասեն, երկու արարչիս ասաց, զոմն զգալի և արքիանացու երկիրս և զայլ յաւիտենիս և անարքիանս աշ-
- 15 մարտրես զևս զնելով բառնայ զարարիչ երկրի և այլ երկրի, այլ միեւնոյն տէր ասեղծող երկրի և երկրի, վասն այնորիկ զևս զնելով
- 20 մարդարես զերկանգիւնայիտն զերկին և զերկիր ի մի զէմ արարչին կապեաց, ասելով՝ «Ե սկզբանէ տէր զերկիր նաստատեցիր և գործք ձե-
- 25 իսկ զորքն աստուծոյ այն է. որ սէ թէ աստուած նիւթի կարտանայ կամ օդնականի և կամ ջուգիւղի զորքէ. այլ արանց աշխատութեան և նամանգամայն և զիտէ
- 30 զսիկորն և զկատարածն. սպա ուրեմն միայն կամքն է գործն աստուծոյ, որդէս ասէ մարդարէն, թէ «Ձառնեայն վար ինչ կամեցաւ՝ և արար տէր» (Սաղ. ԺԴ. 6): Իսկ
- 35 աս աստուած ձեւքն նշանակէ զկարողութիւնն և զգործութիւնն բառայմ, թէ՛ «Ձեռք քո արարին և ստեղծին զիս» (Սաղ. ԺԺԼ. 73): Եւ զարձեայ, որդէս ձեւն է ասիթ
- 40 գործոյ, որ զամենայն ինչ նովաւ ասնեմք, այսպէս և աստուած նայր զամենայն ինչ որդով և նոզով արար, այսինքն բանին տեսան երկիրք նաստատեցան և նոզով. այս կարճ
- 45 ի կարճոյ յարդաք զործոյ և ձեւին:

например, говорится, что „бог есть царь во веки и более“, и показывает два лика, т. е., (один) — это тот вечный царь, которого мы видим и знаем, а (второй) — тот вечный царь, который непостижим для нас.

Однако, посмотрим, почему здесь ставится (этот вопрос). Известно, что некий еретик по имени Манихей признает двух богов: одного — ощутимого и земного смертного, и другого — нематериального и принадлежащего нетленному миру, краем которого является небо. Но пророк, ставя и, устраняет мнения еретика, говоря, что нет одного творца для земли и другого для неба, а что у земли и неба один и тот же создатель. И по этой причине пророк, ставя и, одной общей линией связал, в едином лице творца, небо и землю, говоря: «В начале ты, Господи, основал землю, и небеса — дело рук твоих»¹. Дело же бога заключается не в том, что он нуждается в материи или в помощнике, или же в том, чтобы творить ощущающую (физически). а в том, что он творит без труда и одновременно, зная начало и завершение. И поэтому только лишь воля есть дело бога, как говорит пророк. „Господь творит все, что хочет“². А рука в отношении бога означает мощь и силу, согласно тому, что „руки твои сотворили меня и устроили меня“³. К тому же, как рука является орудием (средством) труда, ибо ею мы создаем все, точно так же и боготец создал все посредством сына и духа, то есть сотворил божественным словом и духом. Вот сколько вкратце насчет труда и руки.

¹ Псал. к Евреям, гл. 1, 10.

² Псал. 134, ст. 6.

³ Псал. 118, ст. 73.

² G կէտնի վիս կրեւն: 3 F լի՛ր և [չեղի]: 4 F գառի ի վեր վիս գառիվեր: 4 F որ [արտարայ]: 8 B գառիվեր: 7—8 F ծանրութիւնն: 10 F զգալի վիս զգոյն: 18 CFG նաստատութեան: 22 F մէջ վիս վերջ: 24—25 FG յառաջագիր: 27 F լի՛ր, և [ոյ], 31 G հուսէ: 32 F յասելո: 30 ABCDF որ վիս սքռ: 30 F յայնոցիկ: 41 E վերջին վիս վերջ:

1 E ասէ [թէ]: 6 F յայն: 11 FG որդով վիս զգոյն: 14 G ծանրն վիս ծայրն: 16 F մարդարես սնաս զնելով այս է զևս բառնայ վիս մարդարես զևս զնելով բառնայ: 18 F լի՛ր տէր: 30 BCE զերկու անգիւնայիտն վիս զերկանգիւնայիտն: F զերկու անգիւն վիս զերկանգիւնայիտն: 22 A գառն: 28—29 A աշխատութեամբ: 29 F լի՛ր և իրաւէ: 30—31 G լի՛ր սքռեմ: 31 F գործքն: 33—36 F զկարողութիւն: 43 ABCDF երկի վիս երկիրք: 44 ABCDEF լի՛ր նաստատեցան:

Այլ այժմ տեսանելի է յազգազ երկինիցն, որ ասէ՝ «Գործք ձեռաց քոց երկինքը կ'էս» (Նոր. Ա. 10): Եւրի, տեսցուք, թէ արտաքին իմաստա-
 5 սերքն զմի ունինի դիտարու-
 թիւն յազգազ երկինիցն, թէ այլ և այլ, և ապա եկեղեցուք չեկեղեցական կարծիք և զճշմարիտն արտադրեցուցուք:

10 Արտաքին իմաստասերքն յազգազ երկինի այլ և այլ ստացան կարծիս Բանդի ունի է ջրոյ սասց գոյ զերկին և ուն յոգոյ և այլ ուն է նորոյ և ուն է չորից տարերց, որպէս
 15 ասէր Եմպելոզիէս Նապոլոն փիլիսոփայն, թէ՛ երկինքն բազկացեալ է ի չորից տարերց. և քստկարծեաց նորա երկինքն երկի ազականելի, զոր և ասէ քստ այսմ օրինակի,
 20 թէ՛ ամենայն ինչ ի չորից ունի դիւնելու թիւնի ի սիրելու թիւնէ և ի թշնամութիւնէ. իսկ որ ի չորից և ի սիրելու թիւնաց և՛ անապականք, և որ ի չորից և ի թշնամութիւնաց
 25 և՛ ապականացուք: Իսկ Պատան ասէ՛ զերկին ի չորից տարերց ի պարզ տարրէ՛ նորոյ:

Իսկ ի վարդապետաց եկեղեցոյ ոմանք հետեցան Պատանի ստեղծի, թէ զաստիճին երկինն, որ սասց Մովսէս, թէ՛ «Ի սիրբանէ արար սաստուած զերկինն և զերկիրն» (Ման. Ա. 1—2), երկին զտարր նորոյն սասց և յերկրորդում օրն, որ արար
 35 գնաստասութիւնն, զօղեղէն երկինքը ասէ, յորում եղան աստեղք: Իսկ ոմանք ի վարդապետաց եկեղեցոյ, որոց գլուխն Բասիլիոս Կեսարեան, ասէ՛ զաստիճին երկինն
 40 նրեղէն, իսցոյ ոչ ի չորից տարերցս, այլ իմանալի և լուսասար էութիւն, րնակարան ամենայն զասուց նրեղ-

Теперь же остается сказать о небе, насчет которого говорится: «небеса — дело рук твоих». Сперва рассмотрим, придерживались ли языческие (древнегреческие) философы единого взгляда по поводу неба или же (у них) были различные (мнения), а затем лишь обратимся к церковным мнениям и потыщем истину.

Языческие философы по поводу неба высказали различные ложные взгляды, ибо один говорит, что небо состоит из воды, другой — из воздуха, третий — из огня, другой же — из (всех) четырех элементов. Например, древнейший философ Эмпедокл говорил, что небо состоит из четырех элементов и, согласно его мнению, якобы, небо является тленным (смертным телом), о чем он и говорит следующим образом: все, что существует, состоит из четырех (элементов), из любви и из вражды; и то, что состоит из четырех (элементов) и из любви, то неленно, а то, что состоит из четырех (элементов) и из вражды, то является тленным (смертным). Платон же говорит, что из четырех элементов в состав неба входит (лишь самый) чистый элемент — огонь.

Некоторые же из церковных вардапетов вслед за Платоном говорят, что под первым небом, о котором Моисей сказал — «В начале сотворил бог небо и землю», он разумет стихию огня, и во второй день он создал (небесную) твердь — «сздущую небо, на котором были ус. ановлены звезды. А кое-кто из церковных учителей как, например, их глава — Василий Кесарийский, говорит, что первое небо состоит из огня, но не из четырех элементов, и что оно есть нематериальная и светлая сущность — обитель всех

տակաց և որոցք երանելիաց և արգարոց: Եւ ի ներքոյ նորա երկրորդ երկին ասէ զլրեղէն կամարն, և երրորդ երկին ասէ զաստեղայից
 5 երկինն, և զամ թազկուսն և թոյլ, իրիկ զձուխ նասաստեալ, այլ իմն էութիւն անօր, զաս ի չորից տարերց, և կարծեցուցանէ նաւանեալ նրեղերորդ կամարն Արիստոտէլի

10 Աստալ ի ներքոյ նորա զչորս տարերս զնսածն իմն պարունակեալ, նոր յեթերէ ի նրեղերորդ էութիւնէ: օր ի նորոյ, զուր յօրոյ և նոյ ի ջրոյ: Արդ, ութներորդ երկինն, որ է աս-
 15 տեղալիցն, ունի դեթիմենտն կամարն ի ձոց իւր, որպէս պնակ մի, որ սասցեալ լինի ի ձոց իւր նրեղ պնակ մի քան զմի փօքք: Իսկ այս ութներորդ կամարն եղ արարինչն

20 զերկաստան կենդանակերպոսն և զբոյլ անթիւ բազմութիւն աստեղացն և եղ ազգմուսնք յերարքանչիւր րնութիւն աստեղաց և կենդանակերպից աղբիլ յստորինս:

25 Նաև Գիրն աստուածաշունչ վկայէ, թէ՛ «Եղիցին ի նշանս և ի ժամանակս» (Ման. Ա. 14) և այլն. յազգազ օրոյ կարգեալ եղին եօթն մօտար աստեղքն յիրարանչիւր
 30 կամարին, որոց աստիճին է երեակն և վերջինն լուսին:

Այլ, զի բոլորակ մտրմինս, որ ի ջրոս մինչև ի լուսնային երկինն՝ ունի երկու տարերս, և իւրաքանչեւ
 35 չիւր որ ի սոցանէ երկու մարս, զորմէ ասէ Մարանու իմաստասեր, թէ՛ վերին մարս նորոյն կոչի նրեղէն երկին, նամանուն այնմ իմանալի երկինն: Իսկ սա կոչի նրեղէն,

родов ангелов, а также блаженных святых и праведников. А под ним, говорит он, находится второе небо, образованное водяным сводом, и третье небо, состоящее, как говорит он, из звездного неба, которое по своей плотности и слабости подобно разотслаившемуся дыму. Но это есть некая разреженная сущность, отличная от четырех элементов, которая дает основание считать его пятым элементом Аристотеля. И вот, под ним шарообразно расположены четыре элемента: огонь окружен эфиром, этой пятой сущностью, воздух — огнем, вода — воздухом и земля — водой. Восьмое же небо, то есть звездный (свод), заключает в себе (содержит в своей пазухе) семь сводов, подобно чаше, которая внутри себя содержит пять чаш, одна меньше другой. И на этом восьмом своде поместил создатель двенадцать (созвездий) зодиака и бесчисленное множество иных звезд и придал природе каждой из звезд и созвездий зодиака силу воздействовать на (создания), обитающие внизу.

Священное писание также свидетельствует о том, что (светила) существуют для знамений, для времени и др. По этой причине и были созданы на каждом своде семь блуждающих звезд (планет), первой из которых является Сатурн и последней — Луна.

И вот, округлое тело (свод), состоящее из воды и простирающееся до лунного неба (сво. а), содержит до элемента, причем каждый из них имеет два коша, о которых философ Рабан (Маври) говорит, что верхний ковед (элемент) огня называется огненным небом, одновременно с тем нематериальным небом; и это называется огненным не-

6 F իրկնից փն երկնիցն 7 A եկեղեցական 8 F յոմն [յօրոյ]: 14 F տարերցս: 17 F տարերցս: 18 F ազականակն: 22—24 F ին՝ և ի սիրելութեանց ևն անապականք, և որ ի չորից: 30 G զաստի: 31 F գնաստասութիւն: 37 CG ին՝ ի վարդապետաց: 39 CG զաստիճին, երկին: 40 F տարերարացս:

1—2 F ին՝ և, [արգարոց]: 2 F ներքս փն ներքոյ: 3 AD կամարն: 4 E զաստեղայից: 9 F էութեան: 10 F ին՝ ապոյ, ներքս փն ներքոյ: 12 F երկրէ. ին՝ և. BF էութեան փն էութեան: 14 G երկին: 14—15 CEF աստեղայիցն: 16—18 G ին՝ որ սասցեալ լինի ի ձոց իւր նրեղ պնակ մի: 18 BE յայտ: 21 G այլ: 22 G ազգմուսն: 22—24 ABDE կենդանակերպաց. F կենդանակերպացն: 26 F էմէ փն թէ: 29 F մարս: 31 ABE վերջին: 34 ABDEF տարերս. 37 CG ի [վերին]: 38 F իրկնի փն երկին:

կինքս ունին բարձու՞ ազգ շարժու՞մն, իսկ հաստատութիւնն ունի զմի և զնոյն շարժու՞մն՝ յարեկից յարեմուփս, որ է առջին շարժու՞մն: Եւ զի այլ երկնիցս են իւրաքանչիւր ասոյ մի, որ կոչին մոլորականք, զի երբեմն յարեմոփց յարեկս շարժին և երբեմն յետ՝ յարեկից յարեմուփս. նաև ունին զասեղի ի բոլորակէն իւրեանց զանազան շարժու՞մնս, վասն այն կոչին մոլորեցուցիչք և ոչ թէ մոլորականք:

Բայց ասեղքն, որ ի հաստատութիւնն են, ոչ ունին այլազգ շարժու՞մն, զի են հաստատեալք, առ ի նմա: Բայց առ Պտղոմէոս, եթէ շարժին ի շարիւր ամն մի աստիճան և ամենեքեան մի շարժու՞մն, վասն այն թուի թէ ոչ շարժին: Եւ այս շափս բաւական լիցի եզրարք:

Եւ գիտելի է, զի ամենայն իրաց շափ եզիր մարդաւորն աստուած, զի ի խրատ և ի վարդապետութիւն մեզ լիցի, զի և մեր զամենայն ինչ ըստ շափի ներդրծեցուք, եթէ զորձական առաքինութիւնս մի առաւել քան զկար մեր ձեռնարկեցուք, զի աստուած ի կարէն խնդրէ: Եւ թէ ի տեսական հանճարսիրութիւն մի արտաբոյ քան զքանոն իմաստասիրաց և վարդապետաց քննեցուք, զի առ Սողոմոն՝ սկիկեա կաթն զի կարցի կողիչ (Առակ. Լ. 33). և այսպէս և մեր գիտասնելիսն ըստ շափոյ և կորոզութեան քննեցուք և զանհասանելիսն աստուծոյ յուսով եւ աստուծոցուք, և նմա փառք յաւիտեանս, ամէն:

беса обладают многими видами движения, а твердь имеет одно и то же движение с востока на запад, что есть первое движение. И еще потому, что каждое из других небес имеет по одной звезде, которые называются блуждающими (планетами), ибо иногда движутся с запада на восток и иногда наоборот — с востока на запад; они имеют также различные, отличающиеся от их пояса, движения, которые по этой причине называются вводящими в заблуждение, но не блуждающими. А звезды, расположенные на тверди, не имеют движений иного рода, ибо, как говорится, прикреплены к ней. Однако, Птоломей говорит, что они передвигаются в сто лет на один градус и движутся все в одинаковой мере, и поэтому кажется, что они не движутся, но этой меры уже достаточно, братья.

Известно еще, что человеколюбивый господь в назидание нам и к нашему сведению придал всем вещам (определенную) меру, чтобы и мы все делали бы в меру, дабы в практической добродетели не делали больше того, что в наших силах, ибо бог спрашивает по силам. И чтобы в умозрительном любопытствии не преступали границ, установленных канонами философов и вардапетов, ибо Соломон говорит, что «сбивание молока производит масло»¹. Точно так же и мы исследуем доступное в меру и по возможностям, а недоступное от бога чтим молчанием: слава ему во веки, аминь.

¹ Притчи Сол., XXX, 33.

2 F հաստատութիւնս 6 A կոչի: 8 F յերբեմն: 11 CG շարժու՞մն. E շարժու՞մնս: 11-13 FG հաստատութեան: 17 BCE Պտղոմէոս: 23 F յայս, բաւական է փխ բաւական լիցի: E լիցի փխ լիցի: 20 G զկարս լիցի: 31 F տեսական փխ տեսական: 36 E հոգի փխ կողի: 38 լի՞: և [այսպէս]: 41 ABD լի՞ յաւիտեանս, ամէն:

ФИЛОСОФСКИЕ ТРУДЫ В АРМЯНСКИХ РУКОПИСЯХ МАТЕНАДАРАНА

(Краткий библиографический указатель)

сперва его имя (имена идут по алфавиту, анонимные труды распределены по заглавиям), затем он найдет в каталоге краткую справку о времени автора и его трудах. После такого знакомства, на русском и армянском языках даны заглавия всех трудов данного автора, имеющихся в рукописях, и номера рукописей со списками этих трудов; первая цифра при этом показывает официальный номер данной рукописи в фонде армянских рукописей Матенадарана, затем проведена горизонтальная черта, над которой поставлена дата написания данной рукописи, а если дата неизвестна, то приблизительное время — век написания рукописи. Под горизонтальной чертой указаны страницы рукописи, на которых содержится список данного философского труда. Номера рукописей расположены в хронологическом порядке.

Дирекция Матенадарана

АБРААМ ПИСЕЦ — ԱԲՐԱՀԱՄ ՊԻՍԵՑ
(XVII—XVIII вв.)

В 1711 г. в Кафе переписал часть рукописи № 737, поместив в ней и свою статью, посвященную философским и богословским вопросам. Статья написана в форме вопросов и ответов.

Краткие выборки из толкований определений, составленные отцом Абраамом на пользу внимающим

Ի սահմանաց լուծմանց հասկանալ բան ինչ համարում ի տէր
Աբրահամէ, ի շահս լողացն

737 — $\frac{1711}{76a - 806}$

А. Д. В. — Ա. Դ. Վ.

Сохранились только инициалы автора. Оставил работу по логике. Если рукопись является автографом, (на чем мы не можем настаивать), то автор должен был жить в XVII—XVIII веках.

Введение и предисловие к логике, (написано) неким А. Д. В.

Կերտուրիւն եւ դումն տրամարանութեան յումնմն Ա. Դ. Վ.

2290 — $\frac{XVII - XVIII}{80a - 1306}$

АКОП ВАРДАПЕТ — ՅԱԿՈԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
(XIII—XIV вв.)

Вероятно по просьбе парона Ошина (ум. в 1307 г.), племянника паря Хегума I, написал указанную ниже работу.

Слово, сказанное Вардапетом Аконом об особенностях души, по просьбе парона Ошина

Յարգու անձին յսակութեան բան ինչ խառնեցալ Յակոբ վարդապետի, ի խնդրոյ պարոն Աշինի

6031 — $\frac{XVI}{187a - 1896}$

АКОП НАЛЯН — ՅԱԿՈԲ ՆԱԼԵԱՆ
(ум. в 1764 г.)

Константинопольский патриарх. Боролся против католиков, издал множество книг. Автор многих богословских и исторических сочинений.

Изречения философов, собранные Константинопольским патриархом Акопом

Աստղածմ փիլիսոփայից, հատկեալ ի Յակոբայ... Կոստանդինուպոլսոյ պատրիարկէ.

6592 $\frac{XVIII}{51a - 736}$ 3318 $\frac{1802}{88a - 1086}$ АРАКЕЛ СЮНЕЦИ — ԱՐԱՔԵԼ ՍԻՆԵՏԻ
(ум. 1410 г.)

Племянник и ученик Григора Татеваци (см.). Был архиепископом Сюника, настоятелем Татевского монастыря. Оставил целый ряд стихотворных произведений, богословские и философские толкования. Из философских произведений наиболее значительным является толкование «Определений философии» Давида Анахта (Непобедимого). Оставил также комментарии к толкованию Нерсеса Шнорали (Благодатного), приписываемой Давиду работы «Всякое зло наказуемо...».

Поучительные, душеполезные, талантливые и мудрые слова Аракела трижды великого, искусного ратора и непобедимого философа, ученика наоблаженного Григора, знаменитого варданета, Толкование «Книги определений», выполненное по просьбе некоторых его учеников, родных братьев, любителей словесности

Տէր Առաքելի եռամեծի եւ հաշ մեծտօրի եւ անշար փիլիսոփայի, աշակերտի երից երանելոյն Գրիգորի փեղեկադոս վարդապետի առեւեալ Բան խրատական ոգիշան եւ հաննարեղս, իմաստայեզս ի մեկնորին Սանմանաց գրոց, ի յիզձ մարանաց ոմանց բանասիրաց եղբարց հարգաատաց, ճորին աշակերտաց

1849	$\frac{1440}{1a - 114a}$	1748	$\frac{\text{до } 1370}{291a - 2976}$	1694	$\frac{XVI}{186a - 4126}$
1110	$\frac{1633}{87a - 273a}$	5024	$\frac{1633}{2a - 126a}$	5747	$\frac{1644}{83a - 2326}$
1764	$\frac{1651 \ 54}{176a - 305a}$	1281	$\frac{1671}{172a - 1806}$	1689	$\frac{XVII}{264a - 4966}$
1758	$\frac{XVII}{5a - 269a}$	1759	$\frac{XVII}{3a - 240a}$	1762	$\frac{XVII}{3a - 2306 \text{ (дф.)}}$
1844	$\frac{XVII}{7a - 1406}$	2332	$\frac{XVII}{192a - 2706}$	2333	$\frac{XVII}{277a - 4046}$
2334	$\frac{XVII}{123a - 3256}$	8371	$\frac{XVII}{100a - 2066 \text{ (дф.)}}$	1843	$\frac{1711}{3a - 1006}$
3329	$\frac{1714}{1a - 231a}$	1836	$\frac{1723}{7a - 1156}$	1846	$\frac{\text{до } 1725}{3a - 3026}$
1841	$\frac{1731}{13a - 268a}$	1838	$\frac{1734}{9a - 174a}$	3128	$\frac{1737}{219a - 3556}$

1234	$\frac{1746}{8a - 116a}$	5051	$\frac{1748}{3a - 135a}$	4027	$\frac{1757}{365 - 714}$
4982	$\frac{1759/62}{99a - 3316}$	1834	$\frac{1762}{3a - 1726}$	1835	$\frac{1764}{8a - 83a}$
1842	$\frac{1771}{2a - 169a}$	1922	$\frac{1785}{3a - 132a}$	1148	$\frac{1787}{85a - 2666}$
1757	$\frac{XVIII}{3a - 302a}$	1761	$\frac{XVIII}{5a - 1746}$	1837	$\frac{XVIII}{3a - 84a}$
1839	$\frac{XVIII}{7a - 132a}$	1840	$\frac{XVIII}{2a - 61a}$	1845	$\frac{XVIII}{516 - 1646}$
1847	$\frac{XVIII}{3a - 186a}$	1848	$\frac{XVIII}{1a - 1336}$	4476	$\frac{XVIII}{11a - 776}$
		7550	$\frac{XVIII}{21a - 836}$		

Выборки
Քաղաածք1441 $\frac{1709/11}{626 - 886}$ 8082 $\frac{XVIII}{1a - 1516}$

Толкование того же Аракела, епископа Сюникского, к сочинению называемому «Всякое зло наказуемо...»

Նորին տէր Առաքելի Սինեաց եպիսկոպոսի առեւեալ ի տեսութիւն բանին, որ ասէ՝ «մանեայն չար անելի...»

1849	$\frac{1440}{114a - 123a}$	1110	$\frac{1633}{275a - 2916}$	5024	$\frac{1633}{1276 - 1376}$
5747	$\frac{1644}{2326 - 2446}$	1764	$\frac{1651/54}{3056 - 3166}$	1689	$\frac{XVII}{4966 - 518a}$
1758	$\frac{XVII}{269a - 2876}$	1759	$\frac{XVII}{240a - 2606}$	1762	$\frac{XVII}{233a - 253a}$
1844	$\frac{XVII}{141a - 151a}$	2332	$\frac{XVII}{2716 - 278a}$		
2333	$\frac{XVII}{405a - 4156}$	2334	$\frac{XVII}{330a - 343a}$	1843	$\frac{1711}{101a - 1086}$
1836	$\frac{1723}{116a - 1256}$	1846	$\frac{\text{до } 1726}{3026 - 3296}$		
1838	$\frac{1734}{174a - 188a}$	3128	$\frac{1737}{3556 - 367a}$	1234	$\frac{1746}{116a - 126a}$
5051	$\frac{1748}{135a - 148a}$	4027	$\frac{1757}{714 - 743}$	4982	$\frac{1759/62}{332a - 3406}$
1834	$\frac{1762}{1726 - 187a}$	1835	$\frac{1764}{83a - 886}$	1842	$\frac{1771}{169a - 183a}$

1922	$\frac{1785}{132a - 144a}$	1148	$\frac{1787}{2666 - 2526}$	1757	$\frac{XVIII}{303a - 3276}$
1761	$\frac{XVIII}{1746 - 1866}$	1837	$\frac{XVIII}{84a - 896}$	1839	$\frac{XVIII}{132a - 143a}$
1840	$\frac{XVIII}{61a - 63a}$	1845	$\frac{XVIII}{1646 - 174a}$	1847	$\frac{XVIII}{186a - 202a}$
1848	$\frac{XVI}{140a - 150a}$	7550	$\frac{XVIII}{836 - 89a}$	8082	$\frac{XVIII}{1516 - 1636}$

Об определении человека¹

Յաղագս սահմանի մարդի

101	$\frac{1740}{1536 - 1546}$
-----	----------------------------

АРИСТОТЕЛЬ — ԱՐԻՍՏՈՏԷԼ

(384—322 гг. до н. э.)

Величайший мыслитель и ученый древнего мира. Оказал большое влияние на развитие философской и научной мысли в средневековой Армении.

Его труды по логике в 6—7 веках были переведены на армянский язык, комментированы различными авторами и в некотором смысле явились важнейшей основой для становления и развития армянской философской мысли. Произведения Аристотеля, в том числе и приписываемые ему подложные работы «О мире», «О добродетели» (кроме «Метафизики», переведенной на армянский язык в XVII веке Степаносом Лехади), переведены в VI—VII веках в период деятельности переводческой «грекофильской» школы.

Ниже приводятся, наряду с рукописными списками переводов сочинений Аристотеля, и анонимные комментарии к этим сочинениям.

Категории Аристотеля

Ստորագրվիմք Արիստոտելի

1646	$\frac{XIV}{246 - 426}$	3902	$\frac{XIV}{32a - 476}$	8522	$\frac{XIV}{1a (xф) - 27a}$
1713	$\frac{XVI}{120a - 153a}$	1686	$\frac{1634}{326 - 896}$	1714	$\frac{1633}{99a - 1306}$
4387	$\frac{1641}{103a - 1366}$	1754	$\frac{1637/44}{179a - 219a}$	1752	$\frac{1651}{157a - 1916}$
1742	$\frac{1653}{87a - 1166}$	1764	$\frac{1651/54}{126 - 30a}$	2274	$\frac{1658}{90a - 114a}$

¹ Эту статью мы приписываем Аракелу Сюнеци на основании того факта, что она находится в рукописных списках его трудов.

2358	$\frac{1659/62^1}{152a - 1.066}$	5911	$\frac{1660}{166a - 1906}$	2287	$\frac{1663}{67a - 102a (xф)}$
2361	$\frac{1679}{116a - 1706}$	1806	$\frac{1683}{46a - 606}$	2352	$\frac{\text{до } 1693}{2776 - 2956}$
2307	$\frac{1694}{2186 - 2406}$	1685	$\frac{XVII}{216 - 53a}$	1689	$\frac{XVII}{162a - 2046}$
1713	$\frac{XVII^2}{120a - 158a}$	1723	$\frac{XVII}{49a - 816}$	1738	$\frac{XVII}{636 - 88a}$
1743	$\frac{XVII}{115a - 154a}$	1749	$\frac{XVII}{102a - 1346}$	1805	$\frac{XVII}{19a - 47a}$
2261	$\frac{XVII}{144a - 186a}$	2297	$\frac{XVII}{138a - 159a}$	2327	$\frac{XVII}{116a - 1336}$
2328	$\frac{XVII}{1246 - 159a}$	2359	$\frac{XVII^2}{2.3a - 2576}$	3029	$\frac{XVII^4}{35a - 66a}$
3130	$\frac{XVII}{706 - 896}$	3501	$\frac{XVI}{16a - 42a}$	2346	$\frac{1721}{2.66 - 2956}$
1807	$\frac{1724}{22a - 436}$	1993	$\frac{1731}{143a - 181a}$	926	$\frac{XVIII}{191a - 2016}$
1933	$\frac{XVIII}{61a - 88a}$	2342	$\frac{XVIII}{210a - 2546}$	2353	$\frac{XVIII}{1036 - 150a}$
2548	$\frac{XVIII}{98a - 125a}$	3127	$\frac{XVIII}{286 - 586}$	3451	$\frac{XVIII}{224a - 2356}$

Десять категорий Аристотеля (краткие комментарии)

Արիստոտելի Ծասն ստորագրվիմք (համառոտ լուծումիմք)

5254	$\frac{1280}{2226 (xф)}$	5596	$\frac{XIII}{2296 - 231a}$	8198	$\frac{XIV}{115a - 116a}$
266	$\frac{1468}{866 - 88a}$	2335	$\frac{1476}{8a (xф)}$	7250	$\frac{\text{до } 1517}{86a - 886}$
4280	$\frac{1759}{43a - 46a}$	538	$\frac{1595}{100a - 102a}$	3197	$\frac{XVI}{167a - 171a}$
1809	$\frac{\text{до } 1613}{214a-6}$	739	$\frac{1621}{2286 - 250a}$	3982	$\frac{1621}{3.0a-6}$
2295	$\frac{1683}{127a - 295a}$	1495	$\frac{1684}{1.05 - 151a}$	77	$\frac{XVII}{1516 - 156a}$
2281	$\frac{XVII}{131a-6}$	7217	$\frac{XVII}{64a}$	6146	$\frac{1700}{516 - 546}$

1, 2, 3, 4 На полях имеются комментарии.

1831	$\frac{1720}{1096-110a}$	101	$\frac{1740}{4616-463a}$	3310	$\frac{1742}{46-56}$
------	--------------------------	-----	--------------------------	------	----------------------

8706	$\frac{1771}{100a-111a}$	4424	$\frac{XIX}{29a-6}$
------	--------------------------	------	---------------------

Разное

Այլ և այլը

2273	$\frac{1252}{264a-2656}$	5254	$\frac{1280}{2236-227a}$	4166	$\frac{XIII-XIV}{2426-2466, 246a-6}$
------	--------------------------	------	--------------------------	------	--------------------------------------

3697	$\frac{1658}{1426-155a}$	3501	$\frac{XVII}{15a}$	621	$\frac{XVII}{4106}$
------	--------------------------	------	--------------------	-----	---------------------

609	$\frac{до 1737}{194a-6}$	2342	$\frac{XVIII}{198a-6}$
-----	--------------------------	------	------------------------

Предисловие к Категориям Аристотеля

Ստորագրված Արիստոտելի, նախերգան

4132	$\frac{XV}{69a-806}$	1931	$\frac{XV-XVI}{1006-1126}$	4008	$\frac{1619}{304a-305a (աֆ)}$
------	----------------------	------	----------------------------	------	-------------------------------

3914	$\frac{1634}{3736-3756 (աֆ)}$	3449	$\frac{1635}{46a-836}$	2361	$\frac{1679}{203a-204a (աֆ)}$
------	-------------------------------	------	------------------------	------	-------------------------------

Толкование Категорий Аристотеля

Ստորագրված Արիստոտելի Լուծմունք

627	$\frac{1314}{2366-2616}$	59	$\frac{XIV}{2756-301a}$	6906	$\frac{XIV}{1726-2306 (աֆ)}$
-----	--------------------------	----	-------------------------	------	------------------------------

4268	$\frac{XV}{342a-370a}$	1480	$\frac{1617}{266-376}$	2361	$\frac{1679}{84a-926}$
------	------------------------	------	------------------------	------	------------------------

621	$\frac{XVII}{366a-3846}$	1691	$\frac{1765}{66a-1516}$	1826	$\frac{1772}{320a-324a}$
-----	--------------------------	------	-------------------------	------	--------------------------

Краткие определения Аристотеля о природе человека

Արիստոտելի Համառոտ ստորագրված ի բնութիւն մարդոյն

1746	$\frac{1280}{158a-160a (աֆ)}$	1686	$\frac{1634}{2716-275a}$	1740	$\frac{1634,36}{407a-4086}$
------	-------------------------------	------	--------------------------	------	-----------------------------

1744	$\frac{1637}{365a-367a}$	1739	$\frac{1646}{3.0a-3316}$
------	--------------------------	------	--------------------------

Разное

Այլ և այլը

7151	$\frac{XIV}{42a-43a}$	1743	$\frac{XVII}{217a-218a}$	603	$\frac{1709}{136-53a}$
------	-----------------------	------	--------------------------	-----	------------------------

5138	$\frac{XIX}{1476-149a}$
------	-------------------------

Начало и преддверие книги, называемой по-гречески «Пери эрменнас», а по-армянски «Յաղագր մեկնութեան» (Об истолковании)

Սկիզբն և նախադրոյին գրոցն, որ ստի ըստ յունաց Պերի արմենիաս և նայելն յաղագր մեկնութեան

1646	$\frac{XIV}{1216-131a}$	3902	$\frac{XIV}{124a-134a}$	8522	$\frac{XIV}{276-466}$
------	-------------------------	------	-------------------------	------	-----------------------

1686	$\frac{1634}{90a-1206}$	1714	$\frac{1636}{131a-148a}$	4387	$\frac{1641}{137a-152a}$
------	-------------------------	------	--------------------------	------	--------------------------

1754	$\frac{1644}{222a-247a}$	1752	$\frac{1651}{192a-2086}$	1742	$\frac{1653}{131a-147a}$
------	--------------------------	------	--------------------------	------	--------------------------

1764	$\frac{1654/54}{306-40a}$	2274	$\frac{1658}{114a-1276}$	2358	$\frac{1659/62}{203a-231a}$
------	---------------------------	------	--------------------------	------	-----------------------------

5911	$\frac{1660}{191a-206a}$	2287	$\frac{1663}{124a-157a}$	2361	$\frac{1679}{171a-201a}$
------	--------------------------	------	--------------------------	------	--------------------------

1806	$\frac{1683}{1346-1436}$	2852	$\frac{до 1693}{2936-3276}$	1685	$\frac{XVII}{69a-866}$
------	--------------------------	------	-----------------------------	------	------------------------

1689	$\frac{XVII}{2046-227a}$	1713	$\frac{XVII}{1586-178a}$	1723	$\frac{XVII}{82a-100a}$
------	--------------------------	------	--------------------------	------	-------------------------

1738	$\frac{XVII}{976-108a}$	1743	$\frac{XVII}{1546-173a}$	1749	$\frac{XVII}{1346-153a}$
------	-------------------------	------	--------------------------	------	--------------------------

1805	$\frac{XVII}{47a-61a}$	2297	$\frac{XVII}{1596-171a}$	2327	$\frac{XVII}{140a-153a}$
------	------------------------	------	--------------------------	------	--------------------------

2328	$\frac{XVII}{1596-179a}$	2359	$\frac{XVII}{259a-279a}$	3029	$\frac{XVII}{67a-86a}$
------	--------------------------	------	--------------------------	------	------------------------

3130	$\frac{XVII}{986-1036}$	3501	$\frac{XVII}{826-576}$	2346	$\frac{1721}{301a-322a}$
------	-------------------------	------	------------------------	------	--------------------------

1807	$\frac{1724}{44a-536}$	1993	$\frac{1731}{108a-215a}$	1826	$\frac{1747}{324a-3376}$
------	------------------------	------	--------------------------	------	--------------------------

926	$\frac{XVIII}{2016-207a}$	2342	$\frac{XVIII}{255a-272a}$	2353	$\frac{XVIII}{150a-173a}$
-----	---------------------------	------	---------------------------	------	---------------------------

2548	$\frac{XVIII}{126a-144a}$	3127	$\frac{XVIII}{59a-756}$	3451	$\frac{XVIII}{266a-290a}$
------	---------------------------	------	-------------------------	------	---------------------------

Краткое толкование «Пери армениас»-а
Մէկնորեան (Պերի արմենիասի) լուծմունք կարճ

3883	$\frac{XV}{345b - 350c}$	2332	$\frac{XVII}{516 - 136}$	2333	$\frac{XVII}{526 - 55a}$
2334	$\frac{XVII}{89a - 92a}$	621	$\frac{XVII}{4076 - 438a}$		

Предисловие к «Пери армениас»-у

Նախերգան Պերի արմենիասի

4132	$\frac{XV}{\delta 1a - 88a}$	1931	$\frac{XV - XVI}{1126 - 120a}$	3449	$\frac{1635}{108a - 134a}$
2361	$\frac{1679}{204a - 6}$				

Книга, называемая по-гречески «Метафизикой»
(перевод Ст. Лехацци)

Գիւր բնագանցականաց, որ կոչի լուծարէն Մերաֆիզիկա (բարգմ.
Ստ. Լեհացոյ)

5249	$\frac{XVII}{4a - 108a}$	3005	$\frac{1737}{2a - 1616}$	3355	$\frac{1740}{2a - 1676}$
4027	$\frac{1757}{5 - 292}$	926	$\frac{XVII}{208a - 216a}$	2049	$\frac{XVIII}{6a - 2716}$
2050	$\frac{XVII}{6a - 240a}$	3844	$\frac{XVIII}{2a - 297a}$	3897	$\frac{XVIII}{1a - 2896 (աֆ)}$
Часть Մասն		3310	$\frac{1742}{10a - 246}$		

Царю Александру, О добродетели

Յաղագս առախնորեանց, առ Ալեքսանդր բարգաւթ

1716	$\frac{1276}{177a - 1816}$	1500	$\frac{1282}{11846 - 11856}$	6897	$\frac{1330}{3586 - 362a}$
1748	$\frac{1370}{2716 - 2716}$	2490	$\frac{1377}{228a - 2256}$	1751	$\frac{XIV}{2966 - 201a}$
2326	$\frac{XIV}{4186 - 426}$	5205	$\frac{XIV}{2.6a - 240a}$	7151	$\frac{XIV}{37a - 406}$
8522	$\frac{XV}{58a (աֆ) - 626}$	1715	$\frac{XV}{2906 - 2.5a}$	1766	$\frac{XV}{2896 - 2.2a}$
1693	$\frac{XVI}{206 - 246}$	1813	$\frac{XVI}{2.2a - 2856}$		

3078	$\frac{1608}{676 - 71a}$	1809	$\frac{1613}{166a - 1706}$	4008	$\frac{1619}{2996 - 304a}$
739	$\frac{1621}{9a - 146}$	2018	$\frac{1621}{356a - 3606}$	8555	$\frac{1628}{746 - 866}$
1916	$\frac{1633}{313a - 317a}$	1686	$\frac{1634}{1206 - 1306}$	3914	$\frac{1634}{369a - 3736}$
1740	$\frac{1634/36}{3736 - 360a}$	1714	$\frac{1636}{2416 - 217a}$	1744	$\frac{1637}{325a - 326}$
2368	$\frac{1639}{15a - 206}$	1754	$\frac{1644}{275a - 2826}$	4006	$\frac{1644, 1755}{275a - 277a}$
1739	$\frac{1646}{2996 - 3036}$	1752	$\frac{1651}{233a - 2396}$	1742	$\frac{1653}{167a - 172a}$
1764	$\frac{1651/54}{1266 - 129a}$	3979	$\frac{1659}{390 - 384}$	5911	$\frac{1660}{207a - 209a}$
2291	$\frac{1665}{3476 - 3546}$	3941	$\frac{1672}{2136 - 216a}$	6811	$\frac{1679}{78a - 816}$
1750	$\frac{1688}{1246 - 130a}$	58	$\frac{XVII}{2926 - 2966}$	80	$\frac{XVII}{150a - 155a}$
270	$\frac{XVII}{302a - 3076}$	772	$\frac{XVII}{225a - 2316}$	1685	$\frac{XVII}{205a - 210a}$
1689	$\frac{XVII}{227a - 2336}$	1690	$\frac{XVII}{3456 - 32a}$	1713	$\frac{XVI}{179a - 184a}$
1738	$\frac{XVII}{3526 - 355a}$	1743	$\frac{XVII}{2186 - 2226}$	1749	$\frac{XVI}{1726 - 178a}$
1805	$\frac{XVI}{62a - 66a}$	2103	$\frac{XVII}{56 - 7a (աֆ)}$	2281	$\frac{XVII}{1366 - 1416}$
2297	$\frac{XVII}{172a - 1756}$	2327	$\frac{XVII}{1536 - 158a}$	3029	$\frac{XVII}{170a - 175a}$
3130	$\frac{XVII}{357a - 3606}$	3501	$\frac{XVII}{58a - 62a}$	4007	$\frac{1707}{301a - 304a}$
126	$\frac{1709}{163a - 1726}$	1836	$\frac{1723}{165a - 168a}$	1993	$\frac{1731}{1816 - 1876}$
47	$\frac{1734}{101a - 1046}$	3355	$\frac{1740}{258a - 2606}$	1974	$\frac{1763}{183a - 1906}$
2342	$\frac{XVIII}{273a - 2776}$	3318	$\frac{1707}{123a - 1276}$	4424	$\frac{XIX}{226 - 24a}$
5138	$\frac{XIX}{160a - 1726}$				

Отрывок
Հատված723 $\frac{1734}{271a-6}$

Предисловие к книге Аристотеля «О мире»

Նախնական Յաղագս աշխարհաց գրոց Արիստոտէլի

4132 $\frac{XV}{88a-916}$	1931 $\frac{XV-XVI}{120a-124a}$	3449 $\frac{1635}{134a-1436}$
8217 $\frac{XIX}{46-7a}$		

Предисловие к книге Аристотеля «О добродетели»

Արիստոտէլի Յաղագս աստիճանորեան գրոց նախնական

4132 $\frac{XV}{916-926}$	1931 $\frac{XV-XVI}{124a-6}$	3449 $\frac{1635}{144a-146a}$
2361 $\frac{1679}{2046-2076}$		

Толкование (книги) «О мире»

Յաշխարհացն լուծմունք

3883 $\frac{XV}{3506-3546}$	3653 $\frac{XV}{1746-178a}$	4268 $\frac{XV}{2366-240a}$
2381 $\frac{1626}{3226-3256}$	1696 $\frac{XVII}{186a-189a}$	1697 $\frac{XVII}{307a-321a}$
1713 $\frac{XVII}{3816-3836}$	2332 $\frac{XVII}{536-55a}$	2334 $\frac{XVII}{92a-946}$
621 $\frac{XVII}{4086-4106}$		

Послание философа Аристотеля царю Александру «Повесть о мире»

Արիստոտէլի իմաստասիրի բարդ առ Ազեխանոց բազարոց Պատմորին յաղագս աշխարհի

1500 $\frac{1282}{11856-11886}$	1716 $\frac{1276}{1596-1766}$	6897 $\frac{1330}{334a-3586}$
1748 $\frac{\text{до } 1370}{255a-2716}$	1751 $\frac{XIV}{280a-2966}$	2326 $\frac{XIV}{4016-418a}$
5205 $\frac{XIV}{220a-2356}$	8522 $\frac{XIV}{47a-576 (աֆ)}$	1715 $\frac{XV}{276a-2806}$
1766 $\frac{XV}{2746-289a}$	1813 $\frac{XVI}{267a-2816}$	3078 $\frac{1608}{54a-676}$
1809 $\frac{1613}{1486-166a}$	4008 $\frac{1619}{281a-2996}$	

1916 $\frac{1633}{296a-3126}$	1686 $\frac{1634}{1306-1696}$	3914 $\frac{1634}{350a-369a}$
1740 $\frac{1634/36}{353a-3736}$	1714 $\frac{1636}{218a-241a}$	1744 $\frac{1637}{311a-328a}$
2368 $\frac{1639}{427a-448a}$	4387 $\frac{1641}{333a-352a}$	1754 $\frac{1644}{2476-2746}$
4006 $\frac{1644, 1756}{2656-275a}$	1739 $\frac{1645}{2846-2996}$	1752 $\frac{1651}{209a-2326}$
1742 $\frac{1653}{1476-1666}$	1685 $\frac{XVII}{182a-2046}$	1690 $\frac{XVII}{305a-328a}$
1738 $\frac{XVII}{2406-252a}$	1749 $\frac{XVII}{179a-200a}$	2327 $\frac{XVII}{1586-175a}$
3130 $\frac{XVII}{344a-357a}$	3501 $\frac{XVII}{2676-2836}$	9245 $\frac{1756}{3a-26a}$
1974 $\frac{1760}{182a-1836}$	1676 $\frac{1791}{61a-836}$	2050 $\frac{XVIII}{277a-2936}$
2326 $\frac{XVII}{4016-4186}$	5138 $\frac{XIX}{1236-144a}$	4623 $\frac{1913}{1a-74a}$
Отрывок Հատված	2101 $\frac{1223}{190a-198a}$	

Слово Аристотеля царю (Александру) о том, что имеется шесть определенных мудрости

Արիստոտէլի ասացեալ առ բազարոն, թէ քեց եւ սահմանք իմաստորեան

2526 $\frac{XVI-XVII}{1646-1666}$	267 $\frac{1609}{469a-4716}$
-----------------------------------	------------------------------

БАГДАСАР ДПИР — ՔԱՂՆԱՍԻՐ ԴՊԻՐ
(1683—1768 гг.)

Видный стихотворец, грамматик, педагог и книгопечатник. Жил и работал в Константинополе. Оставил также одну философскую работу.

Краткое толкование логики Константинопольца Багдасара Дпира

Համառոտ ինն մեկնորին Յաղագս տգամարանորեան, ստուեալ ի Պաղատասոց դպրէ Կոստանդնուպոլսեցալ

2216 $\frac{1766}{126a-140a}$	1650 $\frac{1771}{141a-169a}$	1964 $\frac{XVIII}{115a-6 (աֆ)}$
2215 $\frac{XVIII}{90a-1086}$	4511 $\frac{XVIII}{1a-156}$	3351 $\frac{1828}{1a-96}$
2835 $\frac{1831}{1086-1256 (աֆ)}$	3638 $\frac{XIX}{110a-1476}$	

Разное Այլ և այլը	1840 — XVIII 92a	3638 — XIX 153a — 152a
----------------------	------------------------	------------------------------

ВАГРАМ РАБУНИ — ՎԱՅՐԱՊ ԲԱՐՈՒՆԻ
(XIII в.)

Один из видных ученых Киликии второй половины XIII века. Самый выдающийся из приближенных ко двору киликийского царя Левона III (1270—1289 гг.) варданетов, воспитатель престолонаследника Хетума. По просьбе Левона III в стихотворной форме написал историю Армении, религиозно-правовительные проповеди и др. Из его работ особенно ценны указанные ниже комментарии к различным философским сочинениям.

Категории Аристотеля, (толкование) Ваграма

Ստորգործիւնք Արիստոտէլի, Վահրամայ

1683 — XV 596 — 036	3883 — XV 33.6 — 3456	1931 — XV — XVI 65a — 67a
2332 — XVII 496 — 516	2333 — XVII 4Ja — 526	2334 — XVII 856 — 86a

Комментарии Ваграма к Категориям

Ի Ստորգործիւնք, առաւել Վահրամայ

1683 — XV 59a — 80a	4132 — XV 306 — 446	1931 — XV — XVI 356 — 496
2334 — XVII 946 — 93a		

Комментарии того же Ваграма к Категориям Аристотеля¹

Կրկին Վահրամայ է լուծմունք Ստորգործիւնքն Արիստոտէլի.

59 — XIV 211a — 221a	1683 — XIV 1036 — 116a	1480 — 1617 48a — 54a
5032 — XVII 93a — 10.6		

Начало книги «Об истолковании, называемой «Пери армениас»

Սկիզբն Մեկնութեան գրոցն, որ աւր Պերի արմենիաս

59 — XIV 3016 — 3056	1683 — XIV 86a — 996	4268 — XV 3.05 — 385a
----------------------------	----------------------------	-----------------------------

¹ Таким образом, Ваграм посетил «Категориям» Аристотеля три разные работы. Их взаимозависимость достойна специального изучения.

1931 — XV — XVI 496 — 58a	1480 — 1617 376 — 43a	621 — XVII 384a — 395a
---------------------------------	-----------------------------	------------------------------

Толкование Ваграма к книге «Пери армениас»

Լուծմունք Պերի արմենիասին, առաւել Վահրամայ

59 — XIV 221a — 241a	1683 — XIV 116a — 1436	4132 — XV 45a — 6.6
1931 — XV — XVI 75a — 886	5032 — XVII 1003 — 1156	

Анализ (Введения) Порфирия, толкователя (Аристотеля)

Լուծմունք Պորփիրի մեկնելիք

59 — XIV 2536 — 275a	627 — 1314 221a — 23.6	1583 — XIV 216 — 376
6906 — XV 143a — 172a	4132 — XV 20a — 30a	4268 — XV 317a — 3416
1931 — XV — XVI 276 — 336	1480 — 1617 17a — 266	621 — XVII 355a — 3656
609 — 20 1737 1666 — 194a	1835 — 1764 943 — 103a	

Толкование книги Аристотеля «О мире»¹

Լուծմունք Արիստոտէլի Վասն աշխարհաց գրոց

59 — XV 242a — 250a	627 — 1314 205a — 213a	8503 — 1383 262a — 2706
1683 — XIV 1436 — 1556	1701 — 1412 1266 — 1446	4268 — XV 3856 — 397a
1931 — XV — XVI 58a — 646	1480 — 1617 43a — 48a	5032 — XVII 116a — 1226
	621 — XVII 3.356 — 40.6 (xф)	

Толкование Порфирия, сделанное Ваграмом

Լուծմունք Պորփիրի Վահրամայ

59 — XIV 203a — 211a	1683 — XIV 376 — 426	1931 — XV — XVI 146 — 166
5032 — XVII 91a — 93a		

¹ В некоторых рукописях это сочинение приписано Давиду Анахту.

Толкование Порфирия (сделанное Ваграмом)

Լուծման Պորփիրի (Վահրամյ)

1683	$\frac{XIV}{1a - 116}$	1931	$\frac{XV - XVI}{166 - 22a}$	621	$\frac{XVII}{340a - 348a}$
------	------------------------	------	------------------------------	-----	----------------------------

Толкование Порфирия, написанное великим ритором и искусным философом Ваграмом вардапетом

Լուծման Պորփիրի, գրե առաւել է մեծ հեղուրն եւ բաշ փիլիսոփայն Վահրամ վարդապետն

59	$\frac{XIV}{250a - 258a}$	627	$\frac{1314}{213a - 221a}$	1683	$\frac{XIV}{116 - 216}$
6906	$\frac{XIV}{131a (աֆ) - 143a}$	4132	$\frac{XV}{15a - 20a}$	4268	$\frac{XV}{304a - 317a}$
1931	$\frac{XV - XVI}{22a - 276}$	1480	$\frac{1617}{12a - 17a}$	5032	$\frac{XVII}{123a - 131a (աֆ)}$
621	$\frac{XVII}{348a - 355a}$	1835	$\frac{1764^1}{89a - 936}$		

ВАНАКАН ВАРДАПЕТ — ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

(ум. в 1251 г.)

Один из выдающихся деятелей культуры XIII века. Был учеником Мхитара Гоша. Из школы Ванакана в Хоранашате вышли известные писатели и историки Вардан Аревелци, Киракос Гандзакечи и другие. Ванакан написал очень ценную историческую работу, которая до нас не дошла, имеет ряд комментаторских и богословских трудов и одну объемистую работу «Вопросы и ответы», частью которой должна быть и указанная ниже работа.

О книге Определений (Давида Ванакана вардапета)

(Վանական վարդապետի) պատճառ Սանմանաց գրոցն (դարի)

4268	$\frac{XV}{2706 - 2716}$
------	--------------------------

ВАРФОЛОМЕИ БОЛОНСКИЙ — ԲԱՐՔՈՂՐՄԵՍ ԲՈՂՆԻԱՅԻ

(ум. в 1333 г.)

Доминиканский миссионер. В 30-х годах XIV в. обосновался вместе с другими миссионерами в селе Кырна (Нахичеванская область) — в центре армянских католиков-униатов — и до самой смерти занимался проповеднической деятельностью.

¹ Ваграм оставил также комментарии к работе Григория Нисского «О строении человека» (рукопись № 1919, стр. 128а—155б) и к сочинениям Дионисия Ареопагита (рукопись № 1480, стр. 54а—105б).

Оставил ряд сочинений, среди них — «Книга проповедей», «Толкование шестидневного сотворения мира» («Шестидневна») и учебник логики, являющийся краткой записью его лекций. Учебник состоит из четырех частей: а) «Предисловие», б) «О силлогизмах», в) «О софистических доказательствах», г) «Топика».

В некоторых из указанных ниже рукописях переписаны только одна или две из вышеупомянутых глав.

Очень полезное краткое собрание из диалектики, то есть логики, составленное и переведенное латинским епископом Варфоломеем

Հաւաքման համառոտ եւ յոյժ օգտակար ի դիալեկիկէն, որ է տրամարանորին, կարգեալ եւ բարգմանեալ ձևամբ Բարդուղիմէոսի ֆռնկ եպիսկոպոսի

3902	$\frac{XIV}{1906 - 247a}$	7151	$\frac{XIV}{56a - 76a \text{ и } 96a - 132a}$	69	$\frac{1401}{266a - 3466}$
2382	$\frac{1403}{274a - 379a}$	5614	$\frac{1543}{3746 - 4146 \text{ и } 426a - 433a (աֆ)}$		
7098	$\frac{XVI - XVII}{3a - 1346}$	1686	$\frac{1634}{305a - 395a}$		
2286	$\frac{1637}{350a - 4076}$	2368	$\frac{1639}{179a - 235a}$	1684	$\frac{1643}{252a - 3836}$
2180	$\frac{1644}{104a - 1246}$	1742	$\frac{1653}{423a - 5086}$	1764	$\frac{1651/54}{406 - 736}$
7035	$\frac{1690}{164a - 210a \text{ и } 235a - 255a}$	2348	$\frac{1699}{199a - 3626}$		
80	$\frac{XVII}{156a - 161a}$	1685	$\frac{XVII}{88a - 1786}$	1697	$\frac{XVII}{322a - 364a}$
1738	$\frac{XVII}{1086 - 202a}$	1743	$\frac{XVII}{1736 - 2116}$	1997	$\frac{XVII}{166 - 726}$
3130	$\frac{XVII}{109a - 1416}$	3655	$\frac{XVII}{282a - 3526}$	606	$\frac{XVII}{203a - 2336}$
1996	$\frac{XVIII}{4a - 846}$	2275	$\frac{XVIII}{106a - 154a}$	8082	$\frac{XVIII}{306a - 3476}$
3638	$\frac{XIX}{28a - 766}$				

О пяти общих (понятиях)

Յաղագս հնգից ընդհանրից

3902	$\frac{XIV}{247a - 2506}$	7151	$\frac{XIV}{1326 - 1416}$	2383	$\frac{XVIII}{3706 - 3886}$
2276	$\frac{XVII}{197a - 2206}$	2269	$\frac{XVIII}{726 - 80a}$		

ГЕРМЕС ТРИСМЕГИСТ — ՀԵՐՄԵՍ ԵՌԱՍՏԵՑ

Гермес Трисмегист (Трижды великий) — вымышленный автор так называемых «герметических» произведений, созданных в III веке в Египте, на греческом языке. Дошедший до нас армянский перевод «Определений» Гермеса, греческий оригинал которого, по всей вероятности, утрачен, сделан в ранний период деятельности грекофильской переводческой школы.

Определения Гермеса Трисмегиста, Асклепию

ՀԵՐՄԵՍԻ ԵՎԱՄԵՆԻ ԻՍՈՒՆԻՔԻ ԿԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

1500	$\frac{1282}{121a - 125b}$	3197	$\frac{XVI}{1856 - 198a}$	538	$\frac{1595}{113a - 123a}$
2303	$\frac{1652}{280a - 254b}$	9427	$\frac{XVII}{210a - 245b}$	1157	$\frac{1709}{1986 - 202a}$
1838	$\frac{1734}{271a - 272a \text{ (дф)}}$	419	$\frac{1777}{996 - 1026}$	2269	$\frac{XVIII}{87a - 88a}$

ГРИГОР ИЕРУСАЛИМСКИЙ — ԳՐԻԳՐ ԵՐԱՍՏԱՅԵՍԱՅ

Биографических сведений нет. Время жизни — предположительно XII век.

Сохранившийся под его именем труд представляет собою компиляцию, содержащую извлечение из сочинений античных и средневековых философов. Здесь содержится также словарь философических терминов. Особый интерес представляют фрагменты «Ритор, о природе» и «Философские определения», отличающиеся эллинофильской философской терминологией и характерным для неоплатонизма сочетанием учений Платона, Аристотеля и стоицизма.

Григор Ерусалимский (Иерусалимский). Различные определения многообразных терминов, высказанных святыми и учеными вардапетами

Գրիգորի Երուսաղեմացոյ Սանճանք զանճանք արտորոշեալք ըստ սրբոց և ծայրագոյն վարդապետաց յապագա տարբերական և այլ և այլ սնուանց.

3082	$\frac{1267}{431a - 451b}$	5254	$\frac{1280^1}{2106 \text{ (дф) - 2286 \text{ (дф)}}$	464	$\frac{XVII}{189a - 224a}$
4166	$\frac{XIII - XIV^2}{2426 - 2446}$	1980	$\frac{1391}{269a - 236a \text{ (дф)}}$		

¹ Листы рукописи расположены неправильно; читать следует в следующем порядке — стр. 2176, 2203—2216, 218а—2196, 222а—2226.

² Текст этой рукописи, состоящей из начальной части второй главы, кажется более древней редакцией.

2269	$\frac{XVIII}{10a - 346}$	7151	$\frac{XIV}{456 - 556}$	8132	$\frac{XIV^1}{1776 - 1806}$
------	---------------------------	------	-------------------------	------	-----------------------------

ГРИГОР ТАТЕВАЦИ — ԳՐԻԳՐ ՏԱԹԵՎԱՅԵՐ
(1340—1409 гг.)

Выдающийся философ-номиналист, писатель и церковно-политический деятель, ученик Иоанна Воротнеци. Решительно боролся против католицизма, отстаивая армянскую культуру и самостоятельность армянской церкви. Во многих своих трудах («Книга вопрошений», «Воскесопрник», «Книга проповедей» и др.) уделял значительное место и философским проблемам. Ниже приводятся списки только философских работ.

Григор Татеваци собрал, отредактировал и издал лекции своего учителя Иоанна Воротнеци (см.) по философии. Поэтому для изучения взглядов Татеваци необходимо иметь в виду и эти работы.

Краткий анализ книги Порфирия.

Հրեմիտոս տեսութիւն ի գրեւ Փորփիրի.

5674	$\frac{1416}{5a - 206}$	1921	$\frac{1402}{1a - 12a}$	1699	$\frac{XV}{4a - 24a}$
1700	$\frac{XV}{5a - 29a}$	1991	$\frac{XV}{3a - 186}$	4268	$\frac{XV}{4a - 206}$
623	$\frac{XV - XVI}{189a - 2066}$	1698	$\frac{XV - XVI}{2a - 226}$	1961	$\frac{XV - XVI}{1a - 76}$
5614	$\frac{1543}{2a - 16a}$	1693	$\frac{XVI}{25a - 376}$	1694	$\frac{XVI}{1a - 14a}$
1695	$\frac{XVI}{2a - 226}$	3216	$\frac{XVI}{1a - 17a}$	3138	$\frac{1631}{2a - 196}$
1816	$\frac{1643}{7a - 24a}$	1741	$\frac{1651}{75a - 91a}$	1648	$\frac{XVII}{181a - 1976}$
1696	$\frac{XVII}{2a - 146}$	1697	$\frac{XVII}{3a - 27a}$	1713	$\frac{XVII}{234a - 245a}$
1743	$\frac{XVII}{2.3a - 2366}$	1814	$\frac{XVII}{7a - 186}$	2332	$\frac{XVII}{696 - 766}$
2333	$\frac{XVII}{109a - 118a}$	3128	$\frac{1737}{26 - 17a}$	3129	$\frac{1743}{4a - 18a}$
4027	$\frac{1757}{877 - 899}$	1835	$\frac{17^4}{1006 - 168a}$	1757	$\frac{XVIII}{328a - 5546}$
1815	$\frac{XVIII}{8a - 166}$	1996	$\frac{XVIII}{118a - 133a}$	2342	$\frac{XVIII}{304a - 3176}$
8383	$\frac{XVIII}{2a - 106}$				

¹ В двух последних рукописях (№№ 7151, 8132) переписаны только отдельные главы данной работы.

Краткое толкование (книги) Аристотеля «О добродетели»

Համառոտ բովանդակումը Աստիճութիանց Արիստոտելի

5674	$\frac{1416}{2296 - 238a}$	55	$\frac{1489}{487a - 494a}$	1699	$\frac{XV}{201a - 213a}$
1700	$\frac{XV}{289a - 307a}$	1991	$\frac{XV}{296a - 308a}$	3653	$\frac{XV}{1666 - 1746}$
4268	$\frac{XV}{329a - 2366}$	1099	$\frac{XV - XVI}{115a - 1205}$	1693	$\frac{XVI}{228a - 233}$
1694	$\frac{XVI}{1726 - 183a}$	1695	$\frac{XVI}{255a - 2056}$	3216	$\frac{XVI}{220a - 2326}$
2526	$\frac{XVI - VIII}{155a - 1636}$	267	$\frac{1607}{456a - 467a}$	5781	$\frac{1621}{252a - 2606}$
3138	$\frac{1631}{2556 - 2706(աֆ)}$	1816	$\frac{1643}{336a - 343a}$	58	$\frac{XVII}{207a - 403a}$
1696	$\frac{XVII}{179a - 180a}$	1697	$\frac{XVII}{296a - 3066}$	1713	$\frac{XVII}{376a - 3816}$
1743	$\frac{XVII}{4106 - 417a}$	1814	$\frac{XVII}{177a - 1826}$	47	$\frac{1734}{8a - 14a}$
3128	$\frac{1737}{357a - 373a}$	1815	$\frac{XVIII}{1546 - 1626}$	8383	$\frac{XVIII}{1716 - 173a}$
Отрывки Հատվածք		5614	$\frac{1543}{2306 - 2336}$	1775	$\frac{XVII}{132a - 1336}$

Краткое толкование учения Давида

Խոսքի վաճառքի տեսությունը Դավիթի

5674	$\frac{1416}{21a - 676}$	1921	$\frac{1492}{12a - 46a}$	1699	$\frac{XV}{246 - 73a}$
1700	$\frac{XV}{29a - 81a}$	1991	$\frac{XV}{186 - 70a}$	4268	$\frac{XV}{206 - 63a}$
623	$\frac{XV - XVI}{206 - 2476(աֆ)}$	1698	$\frac{XV - XVI}{226 - 696}$	1961	$\frac{XV - XVI}{8a - 616}$
5614	$\frac{1543}{16a - 55a}$	1693	$\frac{XVI}{376 - 736}$	1694	$\frac{XVI}{14a - 46a}$
1695	$\frac{XVI}{226 - 716}$	3216	$\frac{XVI}{176 - 62a}$	3138	$\frac{1631}{196 - 636}$
1816	$\frac{1643}{24a - 81a}$	1741	$\frac{1651}{91a - 132a}$	1648	$\frac{XVII}{1976 - 241a}$

1696	$\frac{XVII}{146 - 466}$	1697	$\frac{XVII}{27a - 786}$	1713	$\frac{XVII}{245a - 2716}$
1743	$\frac{XVII}{2366 - 2736}$	1814	$\frac{XVII}{186 - 48a}$	2332	$\frac{XVII}{766 - 956}$
2333	$\frac{XVII}{1186 - 1416}$	3128	$\frac{1737}{17a - 546}$	3129	$\frac{1743}{18a - 59a}$
4027	$\frac{1757}{903 - 969}$	1835	$\frac{1764}{1686 - 1916}$	3214	$\frac{до 1775}{158a - 210a}$
1757	$\frac{XVIII}{2546 - 4386}$	1815	$\frac{XVIII}{166 - 436}$	1996	$\frac{XVIII}{286a - 3396}$
8383	$\frac{XVIII}{11a - 39a}$				

ДАВИД, ЕПИСКОП КИПРСКИЙ — ԴԱՎԻԹ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ ԿԻՊՐՈՍԻ (XVI в.)

В 1515 году или немного раньше в епископате Кипра, по просьбе копта врача Георга, перевел с греческого на арабский, а затем и на армянский язык сборник «Изречения мудрецов», где собраны высказывания греческих философов о боге.

Изречения мудрецов

Բանբ բովանդակ

2543	$\frac{1515}{171a - 174a}$
------	----------------------------

ДАВИД АНАХТ (НЕПОБЕДИМЫЙ) — ԴԱՎԻԹ ԱՆԱԽԻ (V—VI вв.)

Под именем Давида до нас дошло множество сочинений. Однако, филологические исследования показали, что из них только три работы принадлежат перу Давида: «Определения философии», «Анализ введения Порфирия» и «Толкование аналитики Аристотеля».

Биографические сведения о Давиде очень скудны. Учился в Александрии. Пользовался большим авторитетом и оказал значительное влияние на развитие философской мысли в средневековой Армении.

Приписываемые ему толкования сочинений Аристотеля «Категории» и «Об истолковании», несомненно, являются трудами другого автора. Работа «Всякое зло наказуемо» принадлежит Григорию Нисскому. «Книга бытия» является компиляцией более позднего периода.

Ниже указываются не только приписываемые в рукописях Давиду работы, но и все имеющиеся анонимные комментарии и толкования к каждой работе.

(Сочинение) философа Давида Нергинаци «Об определениях философии» (или «Определения и разделения философии, написанные трижды великим и непобедимым философом Давидом против четырех положений Пиррона лжеудрого»).

Գարի փիլիսոփայի ներգիծացուլ. Յաղագս սանձանց իմաստասիրութեան (կամ Գարի մեծի եւ Անյաղը փիլիսոփայի ընդդէմ ստորկարեանցն չորից Պրոտոնի իմաստասիրի եւ սանձանք եւ տրամաւորիւն իմաստասիրական)

1747 $\frac{1243}{2a - 1196}$	1716 $\frac{1276}{1a - 66a}$	1746 $\frac{1280}{2a - 72a}$
1500 $\frac{1282}{16536 - 10,76}$	6897 $\frac{1330}{86a - 1396}$	8763 $\frac{1354}{2a - 1146}$
1748 $\frac{1370}{36 - 516}$	5295 $\frac{1371}{4a - 121a}$	1745 $\frac{XIV}{5a - 113a}$
1751 $\frac{XIV}{4a - 536}$	2326 $\frac{XIV}{92a - 149a}$	2364 $\frac{XIV}{1876 - 262a}$
1766 $\frac{XV}{3a - 556}$	1715 $\frac{XV}{2a - 54a}$	1713 $\frac{XVI}{8a - 856}$
3448 $\frac{XVI}{1a - 1106 (աֆ)}$	2094 $\frac{1611}{284a - 383a}$	2018 $\frac{1621}{158a - 1,06a}$
1916 $\frac{1633}{318a - 3776}$	3914 $\frac{1634}{3a - 706 (աֆ)}$	1714 $\frac{1636}{4a - 726}$
1740 $\frac{1635}{4a - 72a}$	1744 $\frac{1637}{3a - 626}$	2286 $\frac{1637}{3a (աֆ) - 416}$
4387 $\frac{1641}{20a - 836}$	1754 $\frac{1644}{41a - 1526}$	3231 $\frac{1644}{1a - 87a}$
1739 $\frac{1646}{4a - 61a}$	1741 $\frac{1651}{3a - 70a}$	1752 $\frac{1651}{7a - 976}$
1742 $\frac{1653}{4a - 66a}$	1764 $\frac{1654}{1406 - 175a}$	2274 $\frac{1658}{128a - 191a}$
1153 $\frac{1659}{5a - 576}$	2097 $\frac{1674}{223a - 291a}$	1750 $\frac{1688}{61a - 1236}$
1689 $\frac{XVII}{27a - 1296}$	1738 $\frac{XVII}{2a - 456}$	1743 $\frac{XVII}{3a - 74a}$
1749 $\frac{XVII}{1a - 75a}$	1752 $\frac{XVII}{3a - 85a}$	1805 $\frac{XVII}{86a - 155a}$
2035 $\frac{XVIII}{3a - 78a}$	2328 $\frac{XVIII}{19a (աֆ) - 1036}$	2293 $\frac{XVIII}{15a - 67a}$
3029 $\frac{XVII}{87a - 1605}$	3130 $\frac{XVII}{3a - 486}$	3207 $\frac{XVII}{1a - 83a}$
8871 $\frac{XVII}{1a - 94a}$	4421 $\frac{XVII - XVIII}{224a - 2396 (աֆ)}$	5073 $\frac{1719}{150a - 2216}$

464 $\frac{1734}{95a - 1436}$	3355 $\frac{1740}{217a - 2536}$	3139 $\frac{1744}{14a - 556}$
4982 $\frac{1759/62}{1a - 616}$	8508 $\frac{1760}{59a - 1,76 (աֆ)}$	1845 $\frac{XVIII}{1a - 336}$
2327 $\frac{XVIII}{19a - 77a}$	2548 $\frac{XVIII}{152a - 1686 (աֆ)}$	7550 $\frac{XVIII}{1a - 18a}$
Отрывки Հատումք	3213 $\frac{1267}{1a - 5a}$	631 $\frac{XIV - XV}{87a - 886}$

Из Книги определений, называемой логика

ի Սանձանց գրոցն, որ կալի Լօճիքա (լոգիկա)

1809 $\frac{1613}{2156 - 2166}$	3982 $\frac{1621}{350a - 6}$	739 $\frac{1631}{2316 - 233a}$
4424 $\frac{XIX}{30a - 6}$		

Определения, данные Давидом

Սանձանք ասացելի Գարլ

55 $\frac{1489}{396a - 4056}$	4132 $\frac{XV}{62a - 656}$	1931 $\frac{XV - XVI}{93a - 97a}$
1099 $\frac{XV - XVII}{96a - 1036}$	3449 $\frac{1635}{23a - 36a}$	1843 $\frac{1711}{10,30 - 1126}$
1836 $\frac{1723}{128a - 133a}$	1148 $\frac{1787}{281a - 2916}$	2220 $\frac{1789/90}{55a - 63a}$
1845 $\frac{XVIII}{1746 - 179a}$	7550 $\frac{XVIII}{89a}$	

Определения философии в виде вопросов

Սանձանք իմաստասիրականի իր հարցմամբ

6897 $\frac{1330}{3976 - 410a}$	1980 $\frac{1391}{245a - 265a (աֆ)}$	1681 $\frac{XVI}{2356 - 252a}$
7151 $\frac{XIV}{46a - 556}$	2335 $\frac{1476}{166 - 26a}$	3448 $\frac{XVI}{1316 - 1656}$
1803 $\frac{1610}{58a - 816}$	1424 $\frac{16,0}{2536 - 280a}$	2018 $\frac{1621}{341a - 355a}$
1686 $\frac{1634}{170a - 2036}$	1740 $\frac{1636}{4406 - 4566}$	1744 $\frac{1637}{40,0a - 419a}$
2286 $\frac{1637}{51a - 716}$	2368 $\frac{1639}{1426 - 1786}$	1739 $\frac{1646}{3576 - 371a}$

1764	$\frac{1654}{1076 - 118a}$	1101	$\frac{1688}{113a - 1296}$	1743	$\frac{XVII}{756 - 87a}$
1756	$\frac{XVII}{182a - 2116}$	2288	$\frac{XVII}{28a - 606}$	1801	$\frac{1765}{145a - 1546}$
Отрывки Համարք		1689	$\frac{XVII}{131a - 133a}$	2331	$\frac{XVII}{3a - 5a}$

Причина (обстоятельства написания) Книги определений

Պատճառ Սահմանաց գրաց

(Начало — «Бог неисповедимый и беспредельный...»)

(Սկիզբը՝ «Աստուած անպատճառն է և անպարագրելի գոյով
բնութիւն...»)

437	$\frac{XIII}{144a - 151a}$	6906	$\frac{XIV}{231a - 2346}$	626	$\frac{XV}{134a - 140a \text{ (дф)}}$
4268	$\frac{XV}{273a - 296a}$	1931	$\frac{XV - XVI}{1a - 126}$	1809	$\frac{1613}{177a - 211a}$
1480	$\frac{1617}{2a - 4a}$	1764	$\frac{1654}{3256 - 33'a}$		

(Начало — «Великий Давид и Езник Кохпацци отправились в Афины...»)

(«Սկիզբը՝ «Մեծն Դաւիթ և Եզնակ Կողբացին շողան յԱթէն...»)

4268	$\frac{XV}{2716 - 272a}$	1916	$\frac{1633}{317a}$	1714	$\frac{1636}{2476 - 248a}$
1754	$\frac{1637/44}{1546 - 1556}$	1764	$\frac{16'4}{320a - 325a}$	7550	$\frac{XVIII}{89a - 92a}$

(Начало — «Так нужно понимать причину сей книги...»)

(«Սկիզբը՝ «Այսպէս պարտ է իմանալ գրատեճար գրոցս...»)

4150	$\frac{XII}{45a - 46a}$	1672	$\frac{XII - XIII}{1536 - 155a}$	5596	$\frac{XIII}{35a - 36a}$
4268	$\frac{XV}{270a - 2706}$	3979	$\frac{1659}{321 - 322}$		

Толкование Определений Давида

Էութմունք Սահմանացն Դարի

627	$\frac{1314}{262a - 269a}$	8763	$\frac{1354}{116a - 1546}$	3201	$\frac{1419}{143a - 1816}$
-----	----------------------------	------	----------------------------	------	----------------------------

4132	$\frac{XV}{1a - 136}$	6481	$\frac{XV}{104a \text{ (дф)} - 1116}$	1480	$\frac{1617}{4a - 12a}$
3449	$\frac{1635}{984a - 409a}$	621	$\frac{XVII - XVIII}{332a - 349a}$	5073	$\frac{1719}{2226 - 245a}$
3139	$\frac{1744}{56a - 746}$	4932	$\frac{1759.62}{626 - 86a}$	1845	$\frac{XVIII}{34a - 46a}$

Пять притчей философа Давида о том, что такое определение и естественное определение, описание и описательное определение или о том, какое из этих (определений) какому из сущих выпало на долю

Դարի փիլիսոփայի Աստճ Երեզ, բլ զի՛նչ արդէօք է սահման կամ զի՛նչ բնատուրական սահման, ստորագրութիւն և ստորագրական սահման, և կամ ոյք ի սոցանէ զոչս ոմանս վիճակեցան ի գոյիցն

8132	$\frac{XIV}{19'a - 1926}$	5674	$\frac{1416}{68a - 706}$	1700	$\frac{XV}{81a - 85a}$
1991	$\frac{XV}{706 - 746}$	3653	$\frac{XV}{1a - 4a}$	4268	$\frac{XV}{63a - 66a}$
1693	$\frac{XVI}{736 - 756}$	1694	$\frac{XVI}{46a - 48a}$	1695	$\frac{XVI}{716 - 75a}$
1713	$\frac{XVI}{86a - 916}$	3216	$\frac{XVI}{62a - 646}$	3138	$\frac{1631}{636 - 67a}$
1916	$\frac{1633}{285a - 2886}$	1686	$\frac{1624}{204a - 2106}$	1740	$\frac{1636}{1766 - 1796}$
2368	$\frac{1639}{4806 - 484a}$	4387	$\frac{1641}{846 - 876}$	1816	$\frac{1643}{81a - 86a}$
1739	$\frac{1646}{1366 - 1396}$	1741	$\frac{1651}{132a - 135a}$	1742	$\frac{1653}{67a - 706}$
1764	$\frac{1654}{1036 - 1056}$	2274	$\frac{1658}{1926 - 196a}$	1648	$\frac{XVII}{241a - 2446}$
1696	$\frac{XVII}{466 - 49a}$	1697	$\frac{XVII}{786 - 816}$	1738	$\frac{XVII}{466 - 49a}$
1743	$\frac{XVII}{2726 - 2746}$	1749	$\frac{XVII}{76a - 796}$	1753	$\frac{XVII}{1856 - 1896}$
1810	$\frac{XVII}{456 - 47a \text{ (дф)}}$	1814	$\frac{XVII}{48a - 50a}$	2332	$\frac{XVII}{956 - 966}$
3029	$\frac{XVII}{1616 - 1656}$	3130	$\frac{XVII}{49a - 516}$	3207	$\frac{XVII}{139a - 1436}$
1843	$\frac{1711}{220a - 2216}$	1844	$\frac{1711}{2776 - 279a}$	8351	$\frac{1723}{2606 - 2636}$
47	$\frac{1734}{14a - 16a}$	464	$\frac{1734}{184a - 1876}$		

3128	$\frac{1737}{546-57a}$	3355	$\frac{1740}{254a-2556}$	3129	$\frac{1743}{59a-62a}$
4027	$\frac{1757}{970-975}$	2652	$\frac{1771}{79a-6}$	3007	$\frac{1772}{156a-165a}$
873	$\frac{1792}{271a-2756}$	1815	$\frac{XVIII}{436-456}$	1840	$\frac{XV II}{906-916}$
1845	$\frac{XV II}{319a-321a}$	2050	$\frac{XVI I}{2.05-2636}$	2327	$\frac{XVI I}{776-816}$
8383	$\frac{XVIII}{3ja-41a}$	4424	$\frac{XIX}{13a-146}$		
Օր րվոք Հանրաժոք		1858	$\frac{1754}{84a}$		

Կնգա Բնյա փիլոսոփա ԴաւիԳա

Փարթի փիլիսոփայի կախց գիւժ

7085	$\frac{XIII - XIV}{1416-1466}$	6897	$\frac{1330}{3766-3836}$	3937	$\frac{1370}{1066-118a}$
1751	$\frac{XIV}{3116-321a}$	5625	$\frac{XIV}{2a-13a}$	7151	$\frac{XIV}{19a-21a}$
8198	$\frac{XIV}{1106-115a}$	1715	$\frac{XV}{29a-303a}$	3883	$\frac{XVI}{39a-382a}$
6031	$\frac{XVI}{2616-2676 (ափ)}$	1763	$\frac{1612}{20ja-2216}$	1809	$\frac{1613}{133a-1416}$
6617	$\frac{1618}{2196-2236}$	1916	$\frac{1633}{271a-2786}$	1714	$\frac{1635}{18a-200a}$
1744	$\frac{1637}{38ja-3966}$	1689	$\frac{XVII}{2336-260a}$	1775	$\frac{XVII}{1186-124a}$
1994	$\frac{XVII}{109a-110a}$	2332	$\frac{XVII}{60a-66a \text{ և } 186a-189a}$	2333	$\frac{XVII}{636-636}$
2334	$\frac{XVII}{104a-112a}$	3207	$\frac{XVII}{100a-160a (ափ)}$	3488	$\frac{XVII}{1226-1506}$
8224	$\frac{1721}{320a-3266}$	8351	$\frac{1728}{1806-194a}$	1953	$\frac{1738}{31a-35a (ափ)}$
2350	$\frac{1746}{2356-2416}$	1964	$\frac{XVIII}{119a-1216}$	5997	$\frac{XVIII - XIX}{246a-2576}$
Օտրվաքի Հանրաժոք		5254	$\frac{1740}{2566}$	2351	$\frac{XVIII}{7a-8a}$

(ԴաւիԳ), Օ րառառառնն

Փառն րառառննն (Փարթի)

8132	$\frac{XIV}{1926-193a}$	5674	$\frac{1415}{706-716}$	1700	$\frac{XV}{85a-86a}$
1991	$\frac{XV}{746-76a}$	3656	$\frac{XV}{4a-5a}$	4268	$\frac{XV}{66a-67a}$
1693	$\frac{XVI}{756-806}$	1694	$\frac{XVI}{45a-49a}$	1695	$\frac{XVI}{75a-766}$
3216	$\frac{XVI}{646-63a}$	3138	$\frac{1631}{67a-68a}$	1916	$\frac{1633}{2.86-2896}$
1686	$\frac{1634}{2106-2126}$	1740	$\frac{1634/5}{1796-1806}$	2368	$\frac{1639}{434a-4856}$
4387	$\frac{1641}{876-836}$	1816	$\frac{1643}{86a-87a}$	1739	$\frac{1646}{1396-1405}$
1741	$\frac{1651}{135a-136a}$	1742	$\frac{1653}{706-72a}$	1764	$\frac{1651/54}{1056-1056}$
2274	$\frac{1658}{196a-197a}$	1648	$\frac{XVII}{2416-2456}$	1696	$\frac{XVII}{49a-6}$
1697	$\frac{XVII}{816-826}$	1713	$\frac{XVII}{905-926}$	1738	$\frac{XVII}{49a-6}$
1743	$\frac{XVII}{2746-2756}$	1749	$\frac{XVII}{716-81a}$	1753	$\frac{XVII}{1806-191a}$
1814	$\frac{XVII}{50a-51a}$	1845	$\frac{XVII}{321a-6}$	2327	$\frac{XVII}{816-826}$
2332	$\frac{XVII}{906-97a}$	3029	$\frac{XVII}{1656-167a}$	3130	$\frac{XVII}{516-526}$
3207	$\frac{XVII}{1436-1446}$	8383	$\frac{XVII}{41a-6}$	1843	$\frac{1711}{2216-222a}$
1844	$\frac{1711}{2796-283a}$	8351	$\frac{1728}{2696-273a}$	47	$\frac{174}{16a-17a}$
464	$\frac{1731}{1876-1386}$	3128	$\frac{1737}{57a-58a}$	3355	$\frac{1740}{2556-2596}$
3129	$\frac{1743}{62a-63a}$	4027	$\frac{1757}{975-976}$	2652	$\frac{1771}{80a}$
3007	$\frac{1772}{165a-1636}$	873	$\frac{1792}{276a-276}$	1815	$\frac{XVIII}{456-466}$
1840	$\frac{XVIII}{916-92a}$	2050	$\frac{XVIII}{2636-246}$	4424	$\frac{XIX}{146-15a}$

«Всякое зло наказуемо»

«Ամենայն շար տանջելի»

1747	$\frac{1243}{1196 - 121a}$	1716	$\frac{1276}{66a-6}$	1746	$\frac{1280}{72a - 73a}$
6897	$\frac{1330}{1396 - 140a}$	8763	$\frac{1351}{1146 - 116a}$	6886	$\frac{1363}{1476 - 1486}$
1748	$\frac{\text{до } 1370}{546 - 55a}$	1745	$\frac{XIV}{1136 - 1146}$	1751	$\frac{XIV}{536 - 54a}$
2326	$\frac{XIV}{149a-6}$	2364	$\frac{XIV}{262a-263a}$	1715	$\frac{XV}{54a}$
5094	$\frac{1611}{389a - 3906}$	2018	$\frac{1621}{206a-6}$	1916	$\frac{1633}{3776 - 378a}$
1740	$\frac{1634,36}{72a-6}$	1754	$\frac{1637/44}{1126 - 151a}$	2286	$\frac{1637}{496 - 506}$
4387	$\frac{1641}{836 - 846}$	3231	$\frac{1644}{87a-6}$	1739	$\frac{1646}{61a - 62a}$
1741	$\frac{1651}{70a - 71a}$	1752	$\frac{1651}{976 - 986}$	1742	$\frac{1653}{66a - 67a}$
1764	$\frac{1654}{175a}$	2274	$\frac{1658}{1916 - 192a}$	1153	$\frac{1659}{576 - 58a}$
1750	$\frac{1688}{1236 - 1246}$	227	$\frac{XVII}{231a-6}$	1689	$\frac{XVII}{1296 - 131a}$
1743	$\frac{XVII}{746 - 75a}$	1749	$\frac{XVII}{75a-6}$	1753	$\frac{XVII}{85a - 86a}$
1805	$\frac{XVII}{155a-6}$	2327	$\frac{XVII}{77a-6}$	2293	$\frac{XVII}{676}$
3029	$\frac{XVII}{1606 - 161a}$	3130	$\frac{XVII}{486 - 49a}$	3207	$\frac{XVII}{89a - 90a}$
8371	$\frac{XVII}{94a - 95a}$	4007	$\frac{1707}{292a-6}$	5073	$\frac{1719}{222a-6}$
464	$\frac{1734}{1496 - 150a}$	3355	$\frac{1740}{2536}$	3139	$\frac{1744}{56a}$
4982	$\frac{1759/62}{616 - 626}$	1845	$\frac{XXIII}{336 - 34a}$	7550	$\frac{XVIII}{18a}$

Толкование (сочинения) «Всякое зло наказуемо»

Թեկնորին «Ամենայն շար տանջելի»-ի

55	$\frac{1489}{405,4-6}$	4132	$\frac{XV}{656 - 66a}$	1931	$\frac{XV - XVI}{126 - 14a, 97a-6}$
2220	$\frac{1789/90}{63a-6}$				

Вопрошающим (О необходимом и возможном)

Հարցողաց (Յաղագս հարկաւորին եւ կարելւոյն)

6897	$\frac{1330}{3866 - 387a}$	1751	$\frac{XIV}{321a-6}$	1715	$\frac{XV}{312a - 313a}$
1763	$\frac{1612}{228a-6}$	1809	$\frac{1613}{1459 - 146a}$	1916	$\frac{1633}{2826 - 283a}$
1714	$\frac{1636}{205a - 206a}$	2334	$\frac{XVII}{112a - 113a}$		

Категории Аристотеля (толкование Давида)

Ստորագրորինք Արիստոտէլի, որ կըշի Կատիգորիա (մեկնորին Դարբի)

1647	$\frac{1255}{7a - 1396}$	1716	$\frac{1276}{182a - 2776}$	1500	$\frac{1282}{1146a - 11686}$
6897	$\frac{1330}{211a - 2856}$	1748	$\frac{\text{до } 1370}{1216 - 1976}$	1751	$\frac{XIV}{132a - 216a}$
2326	$\frac{XIV}{2406 - 334a}$	5205	$\frac{XIV}{79a - 158a}$	8522	$\frac{XIV}{128a - 2356}$
1766	$\frac{XIV}{130a - 2116}$	1715	$\frac{XV}{138a - 214a}$	1813	$\frac{XVI}{966 - 1976}$
2094	$\frac{1611}{5a - 1656}$	4008	$\frac{1619}{1116 - 207a}$	1916	$\frac{1633}{85a - 177a}$
3914	$\frac{1634}{170a - 2696}$	1740	$\frac{1634,6}{181a - 276a}$	1744	$\frac{1637}{151a - 240a}$
2368	$\frac{1639}{238a - 347a}$	4387	$\frac{1641}{164a - 2596}$	4006	$\frac{1644 \text{ и } 1756}{1766 - 2286}$
1739	$\frac{1646}{141a - 222a}$	1742	$\frac{1653}{248a - 3476}$	1690	$\frac{XVII}{87a - 203a}$
1738	$\frac{XVII}{331a - 4016}$	1753	$\frac{XVII}{197a - 304a}$	3130	$\frac{XVII}{211a - 2816}$
3501	$\frac{XVII}{123a - 2026}$	1687	$\frac{XVII - XVIII}{1066 - 2456}$	8214	$\frac{17:0}{37a - 87a}$
1808	$\frac{1766}{46a - 996}$	2652	$\frac{1771}{101a - 1266}$	1812	$\frac{1780}{69a - 147a}$
		5033	$\frac{XVIII}{476 - 112a}$		

Начало и введение к книге, называемой по-гречески «Аналитика», а по-армянски «Յաղագս վերլուծութեան». Написана великим греческим философом Аристотелем и переведена и истолкована философом Давидом

Սկիզբն և նախադրոյրն գրոցն, որ առի ըստ յունաց Անալոտիկէ և ճայելն Յաղագս վերլուծութեան, առաջընայ ի մեծ իմաստասիրաց հերկնացոց Արիստոտէլէ և բարգմանեալ և մկննեալ ի Գարէ փիլիսոփայէ

7151	$\frac{XIV}{77a(աբ) - 93a}$	8132	$\frac{XIV}{1936 - 2136(աբ)}$	1763	$\frac{1611}{150a - 1996}$
1809	$\frac{\text{до } 1613}{57a - 132a}$	1916	$\frac{1633}{245a - 2706}$	1686	$\frac{1531}{215a - 2716}$
3914	$\frac{1634}{393a - 4.06}$	1714	$\frac{1635}{151a - 188a}$	1740	$\frac{1634/5}{384a - 4076}$
1744	$\frac{1617}{340a - 365a}$	2368	$\frac{1639}{440a - 480a}$	1739	$\frac{1616}{3076 - 330a}$
1752	$\frac{1651}{162a - 1366}$	1742	$\frac{1653}{513a - 5406}$	1764	$\frac{1651}{730 - 92a}$
1738	$\frac{XVI}{259a - 2776}$	3207	$\frac{XVII}{97a - 1146(աբ)}$	1823	$\frac{1731}{350a - 3856}$
1993	$\frac{1731}{11a - 166(աբ)}$	464	$\frac{1734}{15.6 - 18.6}$	3005	$\frac{1737}{162a - 179a}$
1765	$\frac{1738}{73a - 100a}$	3355	$\frac{1740}{170a - 1856}$	1691	$\frac{1765}{154a - 1936}$
2652	$\frac{1771}{147a - 157a}$	1826	$\frac{1772}{299a - 2976}$		
Отрывок Հատուած		5741	$\frac{XVIII}{636}$		

Начало и преддверие книги, называемой по-гречески «Пери эрмениас», а по-армянски «Յաղագս մեկնութեան» (Об истолковании). Сочинение великого греческого философа Аристотеля, перевод и толкование философа Давида Нергинаци

Սկիզբն և նախադրոյրն գրոցն, որ առի ըստ յունաց Պերի արմենիաս և ճայելն Յաղագս մեկնութեան, առաջընայ ի մեծ հերկնացոց իմաստասիրէն Արիստոտէլէ, բարգմանեալ և մկննեալ ի Գարէ փիլիսոփայէ, Ներգինացոյ

1647	$\frac{1215}{141a - 252a}$	1716	$\frac{1276}{278a - 3466}$	1500	$\frac{1282}{11685 - 11816}$
6897	$\frac{1330}{286a - 3136}$	1748	$\frac{\text{до } 1370}{198a - 254a}$	1751	$\frac{XIV}{216a - 279a}$

2326	$\frac{XIV}{334a - 401a}$	5205	$\frac{XIV}{153a - 219a}$	8522	$\frac{XIV}{236a - 2736(աբ)}$
1715	$\frac{XV}{2146 - 2746}$	1766	$\frac{XV}{212a - 274a}$	1813	$\frac{XVI}{198a - 26.6}$
2094	$\frac{1611}{1656 - 2326 \text{ и } 392a - 394a}$			4008	$\frac{1619}{207a - 2806}$
1916	$\frac{1633}{1776 - 2146}$	3914	$\frac{1634}{270.1 - 3.5a}$	1740	$\frac{1631/36}{2766 - 3506}$
1744	$\frac{1637}{2406 - 3.7a}$	2368	$\frac{1637}{347a - 427a}$	4387	$\frac{1641}{2.0a - 333a}$
4006	$\frac{1644 \text{ и } 1756}{2286 - 2656}$	1739	$\frac{1616}{2226 - 2826}$	1742	$\frac{1653}{349a - 421a}$
1690	$\frac{XVII}{20.36 - 305a}$	1738	$\frac{XVII}{402a - 4.5a}$	1753	$\frac{XVII}{3046 - 382a}$
3130	$\frac{XVII}{2816 - 3396}$	3501	$\frac{XVII}{203a - 237a}$	8214	$\frac{1750}{876 - 1316}$
1808	$\frac{1766}{100a - 1406}$	2652	$\frac{1771}{127a - 146a}$	1826	$\frac{1772}{263a - 2886}$
1812	$\frac{1780}{148a - 207a}$	5033	$\frac{XVIII}{1126 - 1546}$		

Толкование (сочинения) Аристотеля «Теперь о бытии сущего»
Մեկնութիւն Արիստոտէլի «Ներգ զոյ գէտկեան»-ի

6897	$\frac{1330}{3836 - 3866}$	1751	$\frac{XIV}{318a - 321a}$	1979	$\frac{XIV}{441a - 6}$
1715	$\frac{XV}{303a - 312a}$	1763	$\frac{1612}{222a - 2276}$		
1809	$\frac{\text{до } 1613}{1416 - 1456}$	1916	$\frac{1633}{279a - 2826}$	1714	$\frac{1636}{200a - 203a}$

Философ Давид Нергинаци, анализ Введения Порфирия
Գարէ փիլիսոփայի Ներգինացոյ վերլուծութիւն ներածութեան Պորփիրի

1716	$\frac{1276}{90a - 1586}$	1746	$\frac{1280}{83a - 158a}$	1500	$\frac{1282}{1129a - 1143a}$
6897	$\frac{1330}{1526 - 2106}$	1748	$\frac{\text{до } 1370}{656 - 121a}$	1751	$\frac{XIV}{656 - 1216}$
2326	$\frac{XIV}{161a - 210a}$	2364	$\frac{XIV}{121a - 184a}$	5205	$\frac{XIV}{14a - 79a}$
8222	$\frac{XIV}{63a - 1276}$	1766	$\frac{XV}{68a - 123a}$	1715	$\frac{XV}{71a - 133a}$

8722	XV 31a (аф) — 161a	1753	XVI 106a — 1856	1813	XVI 19a — 96a
1763	1612 37a — 1426	1809	1613 21a — 89a	4008	1619 196 — 966
1916	1633 196 — 84a	3914	1634 91a — 1696	1740	1634/6 906 — 176a
1744	1637 796 — 150a	2368	1639 616 — 1426	4006	1644 и 1756 139a — 1756
1739	1646 756 — 1366	1742	1653 175a — 2476	1750	1688 149a — 2366
1690	XVII 6a — 866	1738	XVII 279a — 330a	1810	XVII 4a — 456
1811	XVII 2a — 65a	2293	XVII 69a — 72a	3130	XVII 156a — 2. 0a
3501	XVII 640a — 1226	1687	XVII — XVIII 2a — 1066	1688	1726 1a — 151a
1765	1738 1a — 71a	8214	1750 1a — 36a	1858	1751 52a — 826
4027	1757 759 — 873	1691	1765 4a — 656	1808	1766 1a — 46a
2652	1771 82a — 1006	1826	1772 201a — 263a	1692	до 1780 8a — 766
1812	1780 6a — 686	1996	XVIII 142a — 2496	3683	XVIII 1a — 154a
		5033	XVIII 1a — 476		

Предисловие к толкованию Порфирия

Յոթմարտիկոսի մկեանքանց Պորփիրի

1809	1613 2116 — 2136	3982	1621 3466 — 3486	739	1631 225a — 2286
	77 149a — 1506	XVII	4424 276 — 286	XIX	

Разное (из Давида)

Այլ եւ այլ (Դարթի)

1979	XIV 4416 — 4426 (аф)	2335	1476 95a и 2616 — 262a		
3979	1659 320 — 321	2190	XVII 1376 — 140a	2652	1771 ¹ 1586 — 1706

¹ Обозначено — „Сочинение Давида, составленное на основе „Аналитик“ Аристотеля.

ДАВИД ХАРКАЦИ — ԴԱՎԻԹ ՀԱՐԿԱԿԻ
(VI в.)

Давид Харкаци, автор первой главы VI века, звался также Херетнаци, по месту рождения. Принимал участие в богословских спорах своего времени, был одним из деятелей переводческой («эллинофильской») школы.

Из его работ сохранились лишь фрагменты, из коих наиболее обширным являются «Вопрошения» — толкование 41 философского вопроса («что такое человек», «что такое пневма», «что такое тела» и др.).

Ниже мы отмечаем приписываемые ему фрагменты, руководствуясь статьями и публикацией Г. Тер-Мкртчяна (см. «Арарат», 1902 г., стр. 937—973).

Взгляд Аристотеля

Արիստոսի Արիստոսի

2101	1223 198a — 200a	6897	1330 387a — 3866	1751	XIV 3216 — 3236
2373	XV 1546 — 157a	7151	XIV 406 — 42a	1715	XV 2746 — 2756
1763	1612 229a — 232a	1809	1613 146a — 148a	1916	1633 283a — 285a
1686	1634 299a — 503a	3914	1634 3456 — 3476	1714	1636 205a — 209a
1740	1631/6 3506 — 3526	1744	1637 307a — 303a	2368	1639 206 — 236
4387	1641 89a — 506	1816	1643 876 — 886	1739	1646 2826 — 284a
1764	1651/54 92a — 936	516	1653 73a — 746	1742	1653 1726 — 1746
1685	XVII 211a — 2136	1689	XVII 2356 — 2386	1713	XVII 926 — 946
1723	XVII 100 — 1026	1738	XVII 2566 — 2576	1743	XVII 212a — 213a
1749	XVII 816 — 836	1758	XVII 345a — 3476	1814	XVII 51a — 52a
2283	XVII 53a — 546	2327	XVII 826 — 85a	2333	XVII 77a — 78a
3029	XVII 167a — 1696	771	XVII — XVIII 147a — 1486	1807	1724 55a — 6
1823	1731 3856 — 3906	47	1734 105a — 1066	1765	1738 101a — 1026

3355	$\frac{1740}{2566 - 2576}$	2652	$\frac{1771}{50a-6}$	926	$\frac{XVIII}{267a-6}$
		3318	$\frac{1802}{126a - 1276}$		

Мудрое изречение Давида Кертола (Грамматика)

Իմաստարիւն Դարի Քերտոլի

2679	$\frac{972}{152a}$	6228	$\frac{XIX}{140a}$
------	--------------------	------	--------------------

(Сочинение) философа Давида, (написанное) по просьбе Ашота Патрика

Դարի փիլիսոփայի ի խնդրոյ Աշոտոյ պատրիկի

6031	$\frac{XVI}{2086 - 2106}$
------	---------------------------

Философские вопрошения философа Давида Харкаци

Դարի Հարգացոյ եւ փիլիսոփայի, որ յիմաստասիրական եւ յիմաստասիրելի հարցոցումս.

2679	$\frac{972}{146a - 1516}$	6228	$\frac{XIX}{1356 - 1396}$
------	---------------------------	------	---------------------------

ЕЗНИК КОХБАЦИ — *ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱԿԻ*
(V в.)

Один из старших учеников создателя армянской письменности Месропа Маштоца, был послан на учебу в Эдессу, а затем в Византию. Занимался переводами и оригинальной литературной деятельностью. В 40-х годах V века написал свое самое ценное произведение «Опровержение ересей», в котором рассматривает в отдельности и отвергает все философские течения и ереси, распространенные в Армении и вообще в христианском мире. Особенно важны те части работы, где он говорит о зороастризме.

Приведенная ниже рукопись «Опровержения ересей» является уникалом.

(Сочинение) блаженного варданета Езника Кохбаци («Опровержение ересей»)

Երանելոյն եզնակ վարդապետին Կողբացոյ («Եզն արանդոց»)

1097	$\frac{1280}{1876 - 3146}$
------	----------------------------

ЖИЛЬБЕР ПОРРЕТАНСКИЙ — *ՋԻԼԲԵՐՏԱՍ ՊՈՐԵՏԱՅԻ*

Его работа «Книга шести начал», являющаяся введением к «Категориям» Аристотеля, дважды переводилась на армянский язык. Первый перевод осуществлен в XIV веке (до 1344 года), а второй в 1643 году, Восканом Ереванци.

Книга шести начал (старый перевод)

Կիբ վեց սկզբանցն (*Ճին Յարգմանութիւնն*)

1646	$\frac{XIV}{87a - 121a}$	2382	$\frac{1403}{389a - 4016}$	1713	$\frac{XVII}{211a - 2246}$
1738	$\frac{XVII}{201a - 213a}$	1758	$\frac{XVII}{329a - 3446}$	2276	$\frac{XVII}{221a - 240a}$
1831	$\frac{1770}{311a - 323a}$	3128	$\frac{1737}{3856 - 3936}$		

Книга шести начал перипатетика Жильбера Порретанского
(нов. перевод)Ջիլբերտաւր Պօրետացոյ եւմականի վեցից սկզբանց զիբ (*Յարգմանութիւնն Ոսկանի*)

3902	$\frac{XIV}{93a - 1006}$	1684	$\frac{1643}{239a - 2516}$	1742	$\frac{1653}{117a - 1306}$
1806	$\frac{1683}{1036 - 1116}$	7035	$\frac{1690}{212a - 2346}$	606	$\frac{XVII}{239a - 2496}$
1685	$\frac{XVII}{536 - 686}$	1738	$\frac{XVII}{88a - 97a}$	2333	$\frac{XVII}{69a - 766}$
3130	$\frac{XVII}{896 - 986}$	3214	$\frac{\text{до 1775}}{211a - 2226 (\text{дф.})}$	873	$\frac{1792}{255a - 2706}$
926	$\frac{XVII}{287a - 1916}$	7015	$\frac{XVIII}{118a - 1276}$		

ЗЕНОН — *ԶԵՆՈՆ*
(336—264 гг. до н. э.)

Древнеармянский перевод труда, носящего имя Зенона, дошел до нас в двух редакциях — пространной и краткой. Пространная редакция (рукопись № 5254) состоит из пяти частей и вероятно была озаглавлена «О природе». В краткой редакции, озаглавленной «О полезных родах», сохранились лишь некоторые подглавы и части полного текста. Автором работы, вероятно, является основатель стоицистской школы Зенон Стоик, сын Мназвеса. Работа была переведена с греческого на древнеармянский язык в последний период деятельности переводческой «грекофильской» школы, приблизительно в VII веке.

[О природе]
[Յաղագսը բնութեան]

5254	$\frac{1280}{2386 - 256a}$	627	$\frac{1314}{2766 - 2766a}$	3487	$\frac{1389}{1396 - 144a}$
		1823	$\frac{1731}{3906 - 3986a}$		

ИОАНН ВОРОТНЕЦИ — ՅՈՎՀԱՆՆ ՎՐՈՏՆԵՑԻ
(1315—1386 гг.).

Выдающийся философ, писатель, педагог и церковный деятель XIV века, основатель знаменитой Татевской высшей школы. Вел непримиримую борьбу против католических миссионеров и униаторов из Кипра. Воспитал множество знаменитых учеников, которые развивали его философские воззрения и вели педагогическую работу.

Философские труды Воротнеци представляют собою запись его лекций, осуществленную его учеником Григором Татеваци (см.), который отредактировал и выпустил их в свет. Воротнеци затрагивает философские вопросы и в некоторых своих проповедях.

Иоанн Воротнеци, Краткое толкование книги Пери эрменнас,
отредактированное Григором ученикомՅովհաննես Վրոտնեցոյ Համառոտ լուծմամբ Պերի արմենիաս գրքի.
համախմբւած է Գրիգորէ աշակերտէ

5931	$\frac{1383}{53a - 1196}$	8503	$\frac{1383}{206a - 238a}$	1649	$\frac{XIV - XV}{9a - 916}$
1701	$\frac{1412}{145a - 270a}$	5674	$\frac{1416}{152a - 238a}$	1921	$\frac{1492}{1136 - 183a}$
1699	$\frac{XV}{146a - 200a}$	1700	$\frac{XV}{181a - 2386}$	1991	$\frac{XV}{1786 - 2946}$
3653	$\frac{XV}{83a - 1056}$	4268	$\frac{XV}{145a - 2276}$	1698	$\frac{XV - XVI}{148a - 2396}$
5614	$\frac{1543}{1316 - 2296}$	1693	$\frac{XVI}{153a - 228a}$	1694	$\frac{XVI}{108a - 172a}$
1695	$\frac{XVI}{1656 - 2546}$	3216	$\frac{XVI}{1416 - 2246}$	3138	$\frac{1631}{160a - 2556}$
3449	$\frac{1635}{2716 - 378a}$	1816	$\frac{1643}{212a - 335a}$	1741	$\frac{1651}{193a - 265a}$
1648	$\frac{XVII}{856 - 1806}$	1696	$\frac{XVII}{1116 - 179a}$	1697	$\frac{XVII}{189a - 245a}$
1713	$\frac{XVII}{324a - 3756}$	1743	$\frac{XVII}{337a - 4106}$	1814	$\frac{XVII}{1136 - 1766}$

2332	$\frac{XVII}{133a - 172a}$	2333	$\frac{XVII}{193a - 2426}$	1831	$\frac{1720}{181a - 233a}$
3128	$\frac{1737}{159a (дф) - 2186}$	3129	$\frac{1743}{1326 - 1986}$	1835	$\frac{1764}{1306 - 160a}$
3234	$\frac{1781}{30a - 126a}$	2501	$\frac{1791}{1a - 676}$	1815	$\frac{XVIII}{100a - 1546}$
2051	$\frac{XVIII}{74a - 1246}$	8383	$\frac{XVIII}{112a - 1716}$		
Отрывок Հատված		1100	$\frac{1726}{290a - 296}$		

(Книга) Иоанна Воротнеци, составленная из высказываний
философов («Об элементах»)¹

Յովհաննես Վրոտնեցոյ Համախմբւած է բնութի իմաստասիրաց

745	$\frac{1607}{42a - 65a}$	3982	$\frac{1621}{339a - 346a}$	1865	$\frac{1649}{766 - 84a}$
1760	$\frac{XVII}{2046 - 2256}$	1850	$\frac{XVII}{110a - 1196}$	3207	$\frac{XVII}{115a - 1386 (дф)}$
		3441	$\frac{XVII}{1a - 18a}$		

Краткий анализ многотрудных вопросов Порфирия, из сочинения
великого армянского ритора Иоанна ВоротнециՀամառոտ վերլուծութիւն Պորփիրի դժուարարժեքն է յեկեղաճար-
րենէ մեծ հեղատիւն հայոց Յովհաննես Վրոտնեցոյ

8503	$\frac{1389}{1536 - 156a}$	1701	$\frac{1412}{1a - 8a}$	3883	$\frac{XV}{334a - 339a}$
4268	$\frac{XV}{3376 - 4016}$	3979	$\frac{1659}{271 - 276}$	7035	$\frac{1690}{1566 - 161a}$
2332	$\frac{XVII}{476 - 496}$	2333	$\frac{XVII}{47a - 486}$	2334	$\frac{XVII}{82a - 85a}$
1843	$\frac{1711}{238a - 240a}$	1831	$\frac{1720}{128 - 1316}$	1765	$\frac{1733}{103a - 1066}$
1840	$\frac{XVIII}{92a - 936}$	1845	$\frac{XVIII}{346a - 3486}$		

¹ В рукописных фондах Матенадарана недавно обнаружен пространный вариант данного труда Иоанна Воротнеци. Из пространного варианта, после тщательного редактирования, сделанного по всей вероятности Григором Татеваци, составлен краткий вариант, из которого исключено множество богословских рассуждений и логико-грамматических отступлений, не представляющих особого научного интереса. Пространный вариант сохранился в рукописях №№ 101, 607, 1100, 1410, 1431, 1760, 1771, 1843, 1814, 1745, 1850, 2017, 2119, 2160, 2281, 3979, 5142.

Анализ Категорий Аристотеля, трижды великого армянского философа и учителя Иоанна. Краткое изложение, составленное учеником Григором

Եղանձին Յովնանու հայոց փիլիսոփայի և վարդապետի, Հատա-
հուն համառոտ վերլուծութեան Ստրատոնիանց Արիստոտէլի, աշ-
խատարեալ ի Գրիգոր աշակերտ

5931	$\frac{1383}{4a - 516}$	8503	$\frac{1389}{158a - 2056}$	1649	$\frac{XIV - XV}{93a - 1406 \text{ (дф.)}}$
1701	$\frac{1412}{31a - 125a}$	5674	$\frac{1416}{72a - 1516}$	1921	$\frac{1492}{466 - 113a}$
1699	$\frac{XV}{736 - 1456}$	1700	$\frac{XV}{87a - 181a}$	1991	$\frac{XV}{77a - 178a}$
3653	$\frac{XV}{5a - 83a}$	4268	$\frac{XV}{67a - 145a}$	1698	$\frac{XV - XVI}{74a - 144a}$
1961	$\frac{XV - XVI}{62a - 1516}$	5614	$\frac{1543}{556 - 131a}$	1694	$\frac{XVI}{49a - 108a}$
1638	$\frac{XVII}{77a - 1526}$	1695	$\frac{XVI}{78a - 1656}$	3216	$\frac{XVI}{666 - 141a}$
3138	$\frac{1631}{686 - 1596}$	3449	$\frac{1635}{186a - 2716}$	1816	$\frac{1643}{89a - 210a}$
1741	$\frac{1671}{136a - 1856 \text{ (дф.)}}$	1648	$\frac{XVII}{4a - 85a}$	1696	$\frac{XVII}{50a - 111a}$
1697	$\frac{XVII}{84a - 1856}$	1713	$\frac{XVII}{274a - 3236}$	1743	$\frac{XVII}{2756 - 337a}$
1814	$\frac{XVII}{52a - 113a}$	2332	$\frac{XVII}{97a - 132a}$	2333	$\frac{XVII}{142a - 191a}$
1831	$\frac{1720}{1316 - 1806}$	3128	$\frac{1737}{58a - 846 \text{ (дф.)}}$	3129	$\frac{1743}{63a - 1326}$
1835	$\frac{1764}{1056 - 1306}$	1815	$\frac{XVIII}{466 - 996}$	8383	$\frac{XVIII}{42a - 111a}$

Собрание откровений мудреца Филона из первой главы (книги)
О провидении, составлено лучезарным армянским учителем
Иоанном Воротнеци

Հատաժամ յայտարանութեան ի Փիլոն իմաստեայ, որ Յաղագս
հայրախնամութեան յառաջին բանէ, յերկատրութեանց Յովնանու
Արտանեսայ յոստոր բարոնապետի տեան հայոց

1701	$\frac{1412}{86 - 296}$	1931	$\frac{XV - XVI}{125a - 131a}$	3860	$\frac{XVIII}{148a - 1626}$
------	-------------------------	------	--------------------------------	------	-----------------------------

ИОАНН ДАМАСКИН — ՅՈՒՆԱՆ ԴԱՄԱՍԿԱՅԻՆ

(ум. в 745 или 780 гг.)

Служил при дворе арабского властителя в Дамаске. В 730 году, когда император Лев Исавр начал борьбу против иконопоклонников, Иоанн Дамаскин выступил в их защиту. Написал также философско-богословские работы. Первое из указанных ниже сочинений переведено в XIII веке с грузинского на армянский язык Симеоном из Гигидзаванка, а второе с греческого Багратом Мамиконяном (время перевода неизвестно).

Святого и богоносного отца нашего Иоанна Дамаскина—Краткое слово об изречениях риторов с желанием быть в согласии с ними, отклонив пресоклovie других и пустословные предания и памятуя то, что приемлет святая церковь

Սրբոյ և աստուածազգեաց եօր մերոյ Յովնանու Դամասկացոյն, Հատառոտեալ բան ի ստորգրութեանց հոկտորիցն, զնոցայն հանեալքն սանելով, և ի բաց բողոսականապարսնութիւն այլոց և զընդունայնարան առասպելն և գայն յիշելով, զոր ընդունի եկեղեցի սուրբ

101	$\frac{1/40}{1a - 221a}$
-----	--------------------------

О сущем, сущности и случайных признаках святого Иоанна Дамаскина, перевод с греческого на армянский язык Баграта Мамиконяна. Введение в мудрость, а затем все составные части философии, что по-гречески называется каноном

Յաղագս գոյի, էութեան և պատահման սրբոյն Յովնանու Դամասկացոյն առցեալ, և բարգմանեալ ի հայ լեզու ի յունարէն գրոյ Թագարատ՝ Մամիկոնեան, ներածութիւն իմաստութեան, որ է իսաղոթիկի, զկնի այսօր և զամենայն իմաստասիրութեան զործարան, որ է զանոնն քստ նկլլենացոյ բարբաթի

7151	$\frac{XIV}{936 - 956}$	8132	$\frac{XIV}{155a - 1776}$	3883	$\frac{XV}{356a - 369a}$
1686	$\frac{1634}{2816 - 2926}$	1740	$\frac{1634/5}{411a - 416a}$	1744	$\frac{1637}{3706 - 3776}$
1739	$\frac{1646}{334a - 3386}$	2332	$\frac{XVII}{556 - 60a}$	2333	$\frac{XVII}{56a - 62a}$
2334	$\frac{XVII}{956 - 1016}$	8444	$\frac{XVII}{317a - 3486}$	698	$\frac{1729}{1336 - 134a}$
3638	$\frac{XIX}{936 - 109a}$				

(Сочинение) Дамаскина о личном единении души
Վասն անձնական միասնութեան հոգոց, Դամասկացոյ

6031	$\frac{XVI}{1896 - 202a}$
------	---------------------------

ИОАНН ПЕТРИЦИ — ՅՈՂԱՆ ՊԵՏՐԻՑԻ

(XI в.).

Видный грузинский философ. Жил во второй половине XI века. Оставил несколько переводных и самостоятельных богословских работ. Среди них находятся комментарии к сочинению Прокла «Богословские элементы». В 1248 году эти комментарии были переведены с грузинского на армянский язык Симеоном из Пгндзаванка.

Комментарии состоят из предисловия (рукописи и страницы которого указаны ниже) и основной части, которая находится в сочинении Прокла, параллельно с комментируемыми отрывками (см. Прокл).

Философа и ритора, афинского епископа Омелакхоса¹ Толкование богословия Прокла Диадоха

Յոմեկախօսի իմաստասիրի և հոկտորի Արէնացոց եպիսկոպոսի Լուծմանց Պրոկղի Դիադիսոսի անուանեցիկոյ աստուածաբանութեանց.

1500 $\frac{1282}{1068a - 1069a}$ 1832 $\frac{1658}{4a - 76}$

ИОАНН ЕРЗЫНКАЦИ — ՅՈՂԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ

(XIII в.).

Сохранившаяся под его именем работа, по всей вероятности, переведена с арабского в XIII веке. Интересный труд об элементах; здесь подробно говорится о различных веществах и металлах, делаются теоретические обобщения о материи и виде, о возникновении и уничтожении и т. п. Затрагиваются также вопросы алхимии.

Иоанн Ерзынкаци, Выдержки из книг арабских философов

Ի տանկաց իմաստասիրաց գրոց Բարեայ բանի Յովանէս երզնկացիի

6670 $\frac{XVII}{91a - 1056}$

(Сочинение) лучезарного философа Иоанна Ерзынкаци

Խոտալոյս իմաստասիրի Յովանէս երզնկացոյ

6670 $\frac{XVII}{1956 - 111a}$

ИОАННЕС МРКУЗ ДЖУГАЕЦИ — ՅՈՂԱՆՆԷՍ ՄՐԿՐՈՒՋ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ

(1642—1716 гг.).

Жил в Новой Джульфе, хорошо владел персидским и арабским языками. Вел догматические — религиозные споры с мусульманами. Оставлял

¹ Предполагают, что под именем „Омелакхос“ скрывается грузинский философ Иоанн Петрици.

ряд работ («Грамматика», «Книга полемики против диофизитов», «Наука и истина» и др.). В 1692 году, по просьбе своих учеников написал учебник по логике.

Логика

Տրամաբանութիւն

8368 $\frac{1692}{3676 - 3926}$

ИОАННЕС ХОЛОВ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКИЙ —

ՅՈՂԱՆՆԷՍ ՀՈՒՈՎ Կ. ՊՈՒՅԵՑԻ

(XVII в.).

На армянском и латинском языках написал грамматику армянского языка. Оставил также несколько переводных работ. Пособие по риторике составлено в форме вопросов и ответов.

Краткое пособие по искусству риторики, составленное вардапетом Иоаннесом Константинопольским

Համառոտութիւն Եւրոտասեանկանի աղենստի, շարադեցեալ ի Յովանէսիս վարդապետ Կոստանդինուպոլսեցալ

34 $\frac{1767}{277a - 3326}$ 882 $\frac{XVII}{4a - 636}$

КЛЕМЕНТ ГАЛАНОС — ԿԴԵՄԵՍ ԳՈՂԱՆՈՍ

(XVII в.).

Католический миссионер из ордена театин. В 1636 году был послан в Грузию. Изучив армянский язык, переехал в Армению, побывал в Константинополе, Польше и других местах и, не останавливаясь ни перед чем, вносил раскол в армянских церковных общинах и пытался распространить католичество.

Его двухтомный труд «Союз святой армянской церкви с великой святой римской церковью» в 1650 году был издан Ватиканом на армянском и латинском языках, а в 1645 году были изданы его «Грамматика» и «Логика».

Указанные ниже работы являются списками различных частей его «Логики».

Относительно «Физики» Аристотеля, о началах природных тел

Ի զիցս ֆիզիկային, այսինքն Բեարաբնութեան Արիստոտէլի, յաղագր սկզբանց բնական մարմնոյ

133 $\frac{XVII}{2a - 276}$ 8012 $\frac{XVII}{1a - 96a}$ 170 $\frac{1731 - 33}{185a - 2166}$

1835	$\frac{1764}{300a - 312a}$	931	$\frac{XVIII}{18a - 366}$	1962	$\frac{XVIII}{101a - 149a}$
2051	$\frac{XVIII}{1a - 21a}$	2052	$\frac{XVIII}{1a - 706}$		

Некоторые философские вопросы и ответы, относящиеся к науке метафизики

Իմաստասիրական փնտրանքներին ոմանք, որք պատկանին առ զի-տորին մետաֆիզիկային, որ բարգմանի համարանքանորին

1963	$\frac{XVI}{926 - 1186}$	124	$\frac{1710}{162a - 189a}$	1956	$\frac{XVIII}{2a - 616}$
1962	$\frac{XVIII}{150a - 1896}$	2051	$\frac{XVIII}{22a - 376}$	2052	$\frac{XVIII}{85a - 1356}$

Преддверие философии, называемое по-гречески и по-латыни Логикой, а по-армянски Տրամարանորին, что есть введение ко всей философии Аристотеля

Դրանք փիլիսոփայության ասացել բառ յունաց և յաթինացոց և՛ Երիզու և՛ բառ հայոց բարգմանի Տրամարանորին, որ է ներածորին յամենայն իմաստասիրության Արիստոտելի

1963	$\frac{XVII}{5a - 456}$	2282	$\frac{XVII}{92a - 133a}$	6596	$\frac{1757/69}{76a - 1,9a}$
		6589	$\frac{XVIII}{66a - 1146}$		

Сборник философских вопросов и ответов, возникающих после (изучения) логики

Հասարակ իմաստասիրական փնտրանքանքաց, որք հանդիպին զինի տրամարանորին

1963	$\frac{XVII}{47a - 91a}$	170	$\frac{1731 - 33}{147a - 181a}$	8082	$\frac{XVIII}{168a - 196a}$
------	--------------------------	-----	---------------------------------	------	-----------------------------

Философские вопросы и ответы о душе

Իմաստասիրական փնտրանքներին յազազու հոգու

674	$\frac{XVIII}{1a - 306}$
-----	--------------------------

Разное
Այլ և այլք

2282	$\frac{XVII}{136a - 142a}$	170	$\frac{1731 - 33}{17a - 217a}$	931	$\frac{XVIII}{2a - 17a}$
		2052	$\frac{XVIII}{73a - 826}$		

ՄԵՏՐՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՑԻ — ՄԵՏՐՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՑԻ
(XIII в.)

В 1753 году был в Константинополе. Ознакомившись с произведением Давида Алахта и с «Книгой причин» в переводе Ст. Лехаци, написал комментарий к ним.

Краткое толкование Пяти притчей философа Давида, составленное Месропом Гандзакеци по просьбе... Сета, дьякона Ерзынкаци Համառոտ մկերորին Հեզից ասածիցն Դարի փիլիսոփայի, աղա-րեալ ի աստապեալ Մեսրոպայ Գանձակեցոյ ի խնդոյ... Սէրայ սար-կասափ եզրեկացոյ

1858	$\frac{1754}{38a - 456}$	3186	$\frac{1759}{111a - 143a}$	1996	$\frac{XVIII}{250a - 270a}$
------	--------------------------	------	----------------------------	------	-----------------------------

Краткое толкование «Книги причин» Аристотеля или, по мнению некоторых, Прокла

Համառոտ մկերորին գրազն, որ կոչի Պատճառաց... Արիստոտելի կամ յոպէս բոյ ոմանց Պրոկլի

1858	$\frac{1754}{2a - 37a}$	3186	$\frac{1759}{39a - 1096}$	3007	$\frac{1772}{170a - 2056}$
		1933	$\frac{XVIII}{4a - 59a}$		

Различные вопросы и ответы Месропа (о толковании Давида Введения Порфирия)

Հարցմունք պէս պէս և՛ պատասխանիք տեսան Մեսրոպայ... (Պոր-փյուրի ներածորյան Դավրի մկերորյան մասին)

1858	$\frac{1774}{83a - 836}$
------	--------------------------

Толкование «О разделении» Давида
Մկերորին «Լուսն բաժանման» Դարի

1858	$\frac{1774}{45a - 456}$	1996	$\frac{XVIII}{2706 - 2803}$
------	--------------------------	------	-----------------------------

МОВСЕС — ՄՈՂՍԷՍ
(XVII в.)

Биографических сведений не имеем. Быть может, это известный Мовсес Сюнеци (католикос в 1629—1632 гг.). Сохранившаяся под его именем работа представляет собою словарь философских терминов, встречающихся в сочинении Давида Апахта «Определения философии».

Сборник многообразных терминов, (встречающихся) в «Определениях» Давида и у других философов, составленный неким Мовсесом в алфавитном порядке

Փոստորանն յոճեալիս իրողութեանց Սահմանաց Գարի փիլիսոփայի և այլոց իմաստասիրաց. ի Մովսիսէ սմաննէ, րոտ տառից դասաւորեան շարկարգեալ

1714	$\frac{1636}{249a - 282b}$	1764	$\frac{1651/54}{93b - 103a}$	1153	$\frac{1659}{113a - 139a}$
3446	$\frac{1661}{241b - 287a}$	2011	$\frac{1684}{180a - 209a}$	772	$\frac{XVII}{95a - 137b}$
1743	$\frac{XVII}{88a - 90b \text{ (дф)}}$	1758	$\frac{XVII}{253a - 328b}$	1760	$\frac{XVII}{2a - 43a}$
1850	$\frac{XVII}{3a - 23a}$	3184	$\frac{XVII}{390a - 430a}$	3696	$\frac{XVII}{364a - 406a}$
		1836	$\frac{1723}{176a - 197b}$		

МОВСЕС КЕРТОЛ — ՄՈՂՍԷՍ ԳԵՐԹՈՂ
(V в.)

Некоторые исследователи отождествляют его с Мовсесом Хоренаци. Армянская историографическая традиция приписывает ему перевод «Книги хрий», грамматики, философско-догматическую полемику с греками и др.

Ниже мы отмечаем содержащиеся в рукописях все философские произведения, которые приписываются Мовсесу, независимо от их достоверности и времени написания.

Анализ Мовсеса Кертола Десяти категорий Аристотеля

Մովսէի Քերտոլի վերլուծութիւնք Աստղագրութեանց Արիստոտէլի տասն բանիցն

1746	$\frac{1280}{184a - 183a}$	4166	$\frac{XIII - XIV}{250a - 252a}$	7085	$\frac{XIII - XIV \text{ и } XVII}{124a - 132a \text{ (дф)}}$
6897	$\frac{1330}{410a - 413a}$	1980	$\frac{1391}{286a - 250b}$	2526	$\frac{XV - XVI}{166b - 172a}$
	$\frac{267}{474a - 482a}$		$\frac{1609}{474a - 482a}$		$\frac{1809}{225a - 223b}$

4008	$\frac{1619}{107a - 111b}$	2018	$\frac{1621}{416a - 419b}$	1686	$\frac{1634}{275a - 281b}$
3914	$\frac{1634}{420b - 429a}$	1740	$\frac{1634/6}{408b - 411a}$	1744	$\frac{1637}{367a - 370b}$
1739	$\frac{1646}{331b - 334a}$	516	$\frac{1653}{74b - 80a}$	2287	$\frac{1663}{102b - 123b}$
2272	$\frac{1697}{193b - 196a}$	2283	$\frac{XVII}{54b - 61b}$	6946	$\frac{1717}{274a - 250a}$
1807	$\frac{1724}{55b - 57b}$	698	$\frac{1729}{128b - 133b}$	3310	$\frac{1742}{5b - 9a}$
		926	$\frac{XVIII}{91a - 101a}$		

Вопросы Ювенала (Ювенал) и ответы Мовсеса кертола армянского, а также непобедимого философа Давида

Հարցմանք Յարեալի և պատասխանիք Մովսէի հայոց Քերտոլի և Գարի անյարգ փիլիսոփայի

6897	$\frac{1330}{365a - 376a}$	6886	$\frac{1363}{164a - 182a}$	4063	$\frac{1694}{158a - 167a}$
4027	$\frac{1757}{585 - 1001}$	6983	$\frac{XVIII}{16a - 49a}$	5411	$\frac{1817}{56a - 61a}$

Выдержки из риторических книг О хриях¹

Ի հարցաանեական ցոց, մասունք ևն Յաղագս պիտոյից

2174	$\frac{1309}{53a - 106a}$	1916	$\frac{1633}{260a - 294b}$	1714	$\frac{1636}{209b - 217b}$
2368	$\frac{1639}{485b - 492a}$	2361	$\frac{1679}{259b - 262b \text{ (дф)}}$	3207	$\frac{XVII}{91a - 96b}$

Книга хрий

Քրտոլից գրքի

3466	$\frac{XIII - XIV}{259b \text{ (дф)} - 266b \text{ (дф)}}$	2515	$\frac{1321}{171a - 346a}$
6897	$\frac{1330}{422a - 517b \text{ (дф)}}$	1681	$\frac{XVI}{1a - 235a}$
3446	$\frac{1631}{1a - 239b}$	6623	$\frac{1668}{2a - 215b}$
		1803	$\frac{1610}{4a - 57b}$
		1804	$\frac{1690}{2a - 210b}$

¹ Выдержки охватывают только раздел примеров «Книги хрий».

1861	$\frac{XVII}{1a - 1176}$	3696	$\frac{XVII}{1a - 2666}$	3126	$\frac{\text{до } 1756}{2a - 192a}$
2562	$\frac{1763}{1a - 262a}$	1802	$\frac{1776}{3a - 1826}$	1800	$\frac{1782}{2a - 1486}$
1801	$\frac{XVIII}{6a - 1436}$	3125	$\frac{XVIII}{31a - 826}$		
Фрагменты					
Հասարակ					
2335	$\frac{1476}{356 - 396}$	1809	$\frac{1613}{171a - 1766}$	539	$\frac{XVII}{262a - 2726}$
		8371	$\frac{XVIII}{2806 - 287a}$		

Логическое обсуждение спорных вопросов между греческим философом Мелитосом и армянским философом Мовсесом Афинцем.

Վիճումնական հարցարանություն Մելիտոսի յունաց փիլիսոփային ընդ Արևեականն Մովսեսի փիլիսոփայն հայոց տրամաբանականն ռեթի

1964	$\frac{XVI}{1216 - 123a}$	1994	$\frac{XVII}{1106 - 114a}$	8351	$\frac{172^2}{194a - 202a}$
		2350	$\frac{1746.8}{2116 - 2416}$		

Наставления Мовсеса кертоха, создателя «Книги хрий», своему ученику некоему Теодосу для глубокого проникновения в суть риторического искусства

Մովսեսի Վերդոփ աշակերտի Պիոտիցո տառի, երաժարանություն յուզարական առ Քեդոս ռեն աշակերտ իւր ներակրթիլ բարուչիմն վարժիւմ յիմաստա հարաաանականն աղհեստիս

2515	$\frac{1321}{346a - 3476}$	1681	$\frac{XVI}{2336 - 235a}$	3446	$\frac{1661}{2396 - 2416}$
6623	$\frac{1668}{216a - 2176}$	1804	$\frac{16^0}{2106 - 2116}$	1861	$\frac{XVII}{1176 - 1186}$
3696	$\frac{XVII}{2666 - 269a}$	2562	$\frac{1763}{263a - 265a}$	1802	$\frac{1776}{183a - 184a}$
1800	$\frac{1782}{149a - 150a}$	1801	$\frac{XVIII}{144a - 6}$		

МХИТАР СЕБАСТАЦИ — ՄԵԻՔԻՐ ՍԵՐՍՍՍԵՏԻ
(1676—1749 гг.)

Основатель армянской католической конгрегации мхитаристов в Венеция (1717 г.). Оставил множество трудов. Ниже приводится написанное им в 1735 году пособие по риторике.

Краткое (изложение) риторики, написанное доступным языком и стройным стилем вардапетом Мхитаром Себастиа, названного Аббатом

Համառոտորին հարաաանությունն՝ դիւրին ռեթի և վայելուչ օրինակաւ, շարադրեցեալ աշխատասիրութեամբ տեսան Մխիթարայ վարդապետի Սերաստացոյ՝ Արքանայր կոչեցելոյ

875	$\frac{1738}{2a - 86a}$	2545	$\frac{17^0}{2a - 117a}$	881	$\frac{1753}{4a - 1226}$
6910	$\frac{1753}{2a - 141a}$	9054	$\frac{1753}{1a - 85a}$	6024	$\frac{1757}{2a - 81a}$
879	$\frac{1761}{11a - 119a}$	880	$\frac{1751/65}{2a - 586}$	874	$\frac{1764}{1.8a - 177a}$
877	$\frac{1765}{1a - 1246}$	9243	$\frac{17^8}{1a - 10a}$	2962	$\frac{1769}{656 - 1016}$
828	$\frac{1777}{1436 - 194a}$	873	$\frac{1792}{1a - 1176}$	876	$\frac{XVIII}{5a - 92a}$
		878	$\frac{XVIII}{1a - 1006}$		

НЕРСЕС БЛАГОДАТНЫЙ — ՆԵՐՍԷՍ ՇԵՐՉԱԻՐ
(1102—1173 гг.)

Крупный поэт, писатель и церковный деятель XII века (в 1166—1173 гг. был армянским католикосом). Написал толкование к приписываемой Давиду Анахту работе «Всякое зло наказуемо».

Толкование слов философа Давида, содержащихся в конце его книги об определениях философии, составлено Нерсесом, армянским Католикосом, по просьбе некоего любителя мудрости Степаноса

Մեկնություն բանից Դարի փիլիսոփայի, որ ի կատարումն նորին տառի վասն սանմանաց իմաստասիրութեան, առցեալ տեսան ներսիս հայոց Կարողիկոսի, ի խնդրոյ ռանմն Ստեփանոսի անուն՝ սիրողի իմաստորեան

1716	$\frac{1276}{66a - 756}$	437	$\frac{XIII}{151a - 1536}$	8763	$\frac{1354}{1546 - 173a}$
6886	$\frac{1367}{1436 - 164a}$	1751	$\frac{XIV}{122a - 1316}$	2326	$\frac{XIV}{150a - 1596}$
3201	$\frac{1119}{1816 - 201a}$	4268	$\frac{XV}{29.3a - 304a}$	4008	$\frac{1619}{956 - 107a}$
2018	$\frac{1621}{3606 - 3676}$	3982	$\frac{1621}{232a - 2886}$	739	$\frac{1621}{2346 - 247a}$

4006	$\frac{1644/56}{1756 - 176a}$	227	$\frac{XVII}{2316 - 240a}$	1254	$\frac{XVII}{956 - 996}$
1738	$\frac{XVII}{496 - 57a}$	3130	$\frac{XVII}{526 - 596}$	3964	$\frac{XVII}{61a - 656}$
4007	$\frac{1707}{2926 - 301a}$	5073	$\frac{1719}{245a - 255a}$	3139	$\frac{1744}{75a - 826}$
4982	$\frac{1759/62}{866 - 96a}$	1845	$\frac{XVIII}{466 - 506}$	4424	$\frac{XIX}{196 - 226}$
1764	$\frac{1651/54}{339a - 3416}$	(краткая редакция)			

ОЛИМПИОДОР — *Օլիմպիոսոր*
(VI в.)

Один из видных деятелей философской школы неоплатоников в Александрии, Олимпиодор Младший. Известен, как комментатор сочинений Платона и Аристотеля. Время деятельности падает на начало VI века. Единственная рукопись указанного ниже толкования «Категорий» Аристотеля в начале дефективна. Армянский философ XIV века Иоанн Вождюцетц считает автором этой работы философа Олимпиодора.

Сохранился также греческий оригинал работы, приписываемой Давиду.

Некоторые ученые полагают, что автором ее является комментатор Элиас и что Элиас второе имя Олимпиодора (текст издали Я. А. Манандянном, С. Петербург, 1911 г.).

Толкование Категорий Аристотеля

Անկեղծիւն Ստորագրեալեց Արիստոտէլի

1930 $\frac{XIII}{1a(дф) - 1356}$

ОВСЕП АРЦАХЕЦИ — *Օվսէպ Արժախէցի*
(XIX в.)

Написал пособие по философии, в четырех частях: 1) Логика, 2)- Физика, 3) Метафизика, 4) Этика.

Книга умозрительной философии, составленная богомудрым вардапетом Овсепом Арцахеци доступным языком, в помощь изучающим внешние науки

Գրեք տեսական փիլիսոփայութեան հասկացալի հովանաբան աստուած-ինաստ վարդապետ Արցախեցոյ, ի յօգուտ ներսնողաց արտաքին գրոց փաստեան, գիտայուր սելի

6818	$\frac{1812}{3a - 896}$	2525	$\frac{1816}{16 - 183a}$	2835	$\frac{1831}{1a - 1076}$
------	-------------------------	------	--------------------------	------	--------------------------

2990	$\frac{1835}{1a - 123a}$	3619	$\frac{1835}{1a - 178a}$	8750	$\frac{1835}{3a - 101a}$
2828	$\frac{XIX}{2a - 1286}$	4038	$\frac{XIX}{1 - 329}$	4045	$\frac{XIX}{1a - 1236}$

ПЕТР АРАГОНСКИЙ — *Պետրոս Արագոնցի*
(XIV в.)

Католический проповедник, доминиканец. Вместе с Варфоломеем Болонским обосновался в Кырна, центре армянских униатов, и занимался лекторской и литературной деятельностью. Его помощником был Аюп Кырнеци, который, владея латынским языком, переводил его сочинения на армянский.

Большая часть его работ дошла до нас без упоминания имени автора.

Краткий анализ Категорий Аристотеля

Համառոտ վերլուծութիւն Ստորագրեալեց Արիստոտէլի

1646	$\frac{XIV}{426 - 856}$	3902	$\frac{XIV}{49a - 93a}$	1684	$\frac{1643}{37a - 109a}$
1806	$\frac{1683}{62a - 1036}$	926	$\frac{XVIII}{91a - 101a}$		

Краткое собрание анализов Книги (Жильбера Порретанского) о шести началах

Համառոտ հատմամբ վերլուծութեան Վեցից սկզբանց գրոց (Ջիլբերտոսի Պորրետանցոյ)

2382	$\frac{1403}{402a - 454a}$	3902	$\frac{XIV}{1006 - 1236}$	1684	$\frac{1643}{109a - 151a}$
1806	$\frac{1683}{112a - 1346}$	1713	$\frac{XVII}{216a - 233a}$	1738	$\frac{XVII}{213a - 240a}$
2276	$\frac{XVII}{2,06 - 300a}$	3128	$\frac{1737}{3936 - 4036}$	926	$\frac{XVIII}{1016 - 108a}$

Краткое собрание (комментариев) к Введению Порфирия

Համառոտ հատմամբ ի վերայ ներածութեանց Պորփիրոսի

1646	$\frac{XIV}{16 - 246}$	3902	$\frac{XIV}{9a - 32a}$	1684	$\frac{1643}{3a - 37a}$
		926	$\frac{XVIII}{85a - 91a}$		

Начало анализа книги, именуемой *Пери эрмениас* (Об истолковании)

Սկիզբն վերլուծութեան ի վերայ գրոցն, որ կոչի Պերի արմենիաս

1646 $\frac{XIV}{1316 - 187a}$ 3902 $\frac{XIV}{134a - 1906}$ 1684 $\frac{1643}{151a - 238a}$

1806 $\frac{1683}{1436 - 196a}$ 926 $\frac{XVIII}{108a - 1236}$

ПЕТРОС БЕРТУМЯН-АГАМАЛЯН
ՊԵՏՐՈՍ ԲԵՐՐՈՒՄԵԱՆ-ԱՂԱՄԱԼԵԱՆ
(XVIII в.)

Скончался до 1789 г. Писал стихи, богословские толкования, а также философские работы, которые указываются ниже.

Выборки из высказываний Аристотеля, разделенные на две главы и изложенные поучительным слогом покойным вардапетом Петросом Бертумяном

Ի նկատմանէն Արիստոտէլի արտահանմունք ինչ բաժանեալ յերկու գլուխս, ապացոյցական ձևոնարկութեամբ, հասարակական ռիտիչարակարգեալ... ի Բերրումեան հանգուցեալ Պետրոս վարդապետէն

2220 $\frac{1789}{78a - 836}$

Изречения философов, переведенные с латыни, а ныне отредактированные вардапетом Петросом Агамяном Нахичеванским

Ատաղոսածք իմաստասիրաց, բարգմանեալ ի լատին լեզուէ, իսկ այժմ օրգարեալ ի Պետրոս վարդապետէն նախիջևանցոյ Աղամալեան

6610 $\frac{1780}{121a - 128a}$

Логика

Տրամաբանութիւն

6610 $\frac{1780}{66a - 1206}$

Толкование Аналитики Аристотеля, составленное членом эчмиадзинской братии, ученым вардапетом Петросом Нахичеванци, при святом престоле Эчмиадзина... в 1773 году

Մէկնութիւն վերլուծութեանցն Արիստոտէլի, արեւեալ ի սրբոյ էջմիածնի միարան Պետրոս գիտնական վարդապետի նախիջևանցոյ, ի սուրբ արոսս էջմիածինէ... ի բունց ՌՄԻԹ. (1773)

1826 $\frac{1772}{298a - 320a}$ 2220 $\frac{1789}{17a - 546}$

ПЛАТОН — ՊԼԱՏՈՆ

(427—347 гг. до н. э.)

Некоторые сочинения Платона дошли до нас в древнейших переводах (по мнению некоторых исследователей в переводах V века). Это — «Минос, о законе», «Евтифрон, или о святом», «Тимей, о природе», «Ответ Сократа» и другие. В наших рукописях нет списков вышеупомянутых сочинений. Имеются лишь две подложные статьи, носящие имя Платона, из которых одна («Риторическая глава») является простым перечислением глав какой-то риторической работы, а другая («Из книги бытия») — малощенная компиляция, составленная, быть может, на основе его сочинений.

Риторическая глава из Платона, составленная по изложению искусных писателей

Գլուխն արտասանութեան ի Պլատոնէ, բանաստեղծութեամբ գրուած շարագրաց

2101 $\frac{1223}{200a - 204a}$ 7151 $\frac{XIV}{336 - 37a}$

Из высказываний Платона, из книги «О сущем»

Ի բանից Պլատոնի, յէականց գրոցն

1809 $\frac{\text{до } 1613}{2'66 - 2176}$ 3982 $\frac{1621}{3506 - 351a}$ 739 $\frac{1621}{233a - 2346}$

4424 $\frac{XIX}{306 - 31a}$

ПОРФИРИЯ — ՊՈՐՓԻՐԻՐ
(232—303 гг.)

Ученик и единомышленник Плотина. Его «Введение», посвященное «Категориям» Аристотеля, сыграло большую роль в средневековой философии. На армянский язык «Введение» было переведено в VI веке и комментировано многими средневековыми армянскими философами. Ниже, после указания имеющихся списков «Введения», приводятся помера анонимных толкований, комментариев и предисловий к нему.

Введение к Категориям Аристотеля

Ներածութիւն Ատոռոգութեանցն Արիստոտէլի

1716 $\frac{1276}{76a - 90a}$ 1746 $\frac{1280}{73a - 82a}$ 1500 $\frac{1282}{11256 - 1129a}$

6897 $\frac{1330}{141a - 1526}$ 1748 $\frac{\text{до } 1370}{55a - 656}$ 1751 $\frac{XIV}{55a - 656}$

1981	XIV 1506 — 1756	2364	XIV 104a — 121a	5205	XIV 1a — 14a
1715	XV 56a — 71a	1766	XV 56e — 67e	8722	XV 7a — 30a
607	XVI 234a — 260a	1693	XVI 3a — 16a	1813	XVI 1a — 19a
718	XVI—XVII 138a — 170e	1763	1612 3a — 26e	1809	до 1613 6a — 21a
4008	1619 3a — 19e	8555	1628 105e — 140e	1916	1633 6a — 19a
1686	1634 2a — 32a	1740	1634/6 73e — 90e	3914	1634 74a — 90
1714	1636 78a — 98a	1744	1637 64a — 79a	1754	1637/44 157a — 178e
2368	1639 45a — 61a	4387	1641 92a — 107a	1739	1646 62e — 75e
1752	1651 137a — 156e	1764	1651/54 3a — 12a	1742	1653 72a — 86e
2274	1658 75a — 90a	2358	1659/62 127a — 150e	5911	1660 154a — 165e
2287	1663 37a — 64a	2361	1679 89a — 115a	1806	1683 3a — 45e
1750	1688 131a — 148e	2352	до 1693 219a — 247a	2307	1694 89a — 106e
1685	XVII 4a — 21e	1689	XVII 135a — 161e	1713	XVII 96a — 118e
1738	XVII 58a — 68e	1743	XVII 94a — 114e	1749	XVII 85a — 102a
1753	XVII 87e — 106a	1805	XVII 3a — 19a	2261	XVII 121a — 143e
2297	XVII 124a — 137e	2327	XVII 102a — 115e	2328	XVII 105a — 124a
3029	XVII 18a — 34e	3130	XVII 60a — 70e и 145a — 156a	3051	XVII 1a — 14a
2359	XVII — XVIII 204a — 222e	2346	1721 235a — 256a	1807	1724 2a — 13a
2285	1725 191a — 203e	8351	1728 221a — 260a	1993	1731 121a — 141e
2652	1771 75a — 78e	1840	XVIII 87a — 90e	1996	XVIII 94a — 104a (дф)
2342	XVIII 177a — 193e	2353	XVIII 85a — 108a	2548	XVIII 84a — 95e

3127	XVIII 11a — 28a	3638	XIX 2a — 26a
------	--------------------	------	-----------------

Отрывки
Հատուկ

3883	XV 382a — 383e	8555	1628 64a — 73e
------	-------------------	------	-------------------

Введение Порфирия

(краткий анализ в виде вопросов и ответов)

Նկատարին Պորփիրի

(Համառոտ լուծմանը՝ հարց ու պատասխանով)

3982	1621 348e — 349a	1831	1720 108e — 109a	4424	XIX 28e — 29a
------	---------------------	------	---------------------	------	------------------

Введение философа Порфирия

(пространные комментарии в форме вопросов и ответов)

Նկատարին Պորփիրի իմաստասիրի

(ընդարձակ մեկնություն՝ հարց ու պատասխանով)

6031	XVI 254a — 261a и 268a — 285e
------	----------------------------------

Из Определений Порфирия

Ի Սահմանացն Պորփիրի

7151	XIV 29a — 33e
------	------------------

Краткий анализ «Введения» Порфирия

Համառոտ լուծմանը նկատարանն Պորփիրի

2332	XVII 66a — 68e	2334	XVII 113e — 117e
------	-------------------	------	---------------------

Краткое толкование «Введения» Порфирия

Սույ ինչ մեկնարին առաջելի ի նկատարենն Պորփիրի

2370	1624 304e — 308a	450	1692 126a — 129e	2331	XVII 136e — 140a
1993	1731 104a — 114a	4424	XIX 2a — 27e		

Предисловие к книге Порфирия «Введение»

Անճառիւն Պորփիրի գրոցն նախնորան

4132	$\frac{XV}{66a - 69a}$	1931	$\frac{XV - XVI}{976 - 1006}$	3449	$\frac{1636}{36a - 456}$
		2361	$\frac{1679}{202a - 203a}$		

Различные толкования Порфирия

Այլ էլ այլ լուծման Պորփիրի

1646	$\frac{XIV}{1a - 6}$	1683	$\frac{XIV}{44a - 58a}$	8383	$\frac{XVIII}{1a (աֆ) - 6}$
------	----------------------	------	-------------------------	------	-----------------------------

ПРОКЛ — ՊՐՈԿԼ
(410—485 թ.)

Родился в Константинополе, учился в Александрии. Переехав в Афины, стал руководителем школы неоплатоников. Написал ряд философских работ, в том числе и сочинение «Богословские элементы». В 1248 году это произведение было переведено с грузинского на армянский язык Симеоном из Пндзаванка (а не Симеоном Гарнеци, как ошибочно полагают некоторые). Текст сочинения Прокла содержится как в двух указываемых ниже рукописях, так и в рукописях с комментариями Симеона Джугасици (см.) и Симеона Ереванци (см.). Переводчик Степанос Лехаци предположительно приписывает Проклу и «Книгу причин»

Богословские элементы философа-платоника Прокла Диадох

Պրոկլի Գիաղրիտի պատմական իմաստասիրի ճառկապ աստուածաբանական

1500	$\frac{1282}{1066a - 1121a}$	1832	$\frac{1658}{76 - 158a}$
------	------------------------------	------	--------------------------

Из Книги причин Аристотеля или, как полагают некоторые Прокла

Ի Գրոց պատճառաց Արիստոտելի կամ որպէս ոմանց բաի Պրոկլի

5074	$\frac{1660}{368a - 3836}$	110	$\frac{162}{352a - 3696}$	2305	$\frac{1671}{265a - 2316}$
2333	$\frac{XVII}{79a - 906}$	1687	$\frac{XVII - XVIII}{246a - 258a}$	126	$\frac{170}{126a - 165a}$
1012	$\frac{1715}{2626 - 2656}$	1831	$\frac{1720}{110a - 127a}$	932	$\frac{1732}{51a - 62a}$

1765	$\frac{1738}{126a - 138a}$	119	$\frac{1744}{65a - 76a}$	873	$\frac{1792}{23a - 2526}$
4524	$\frac{XVIII}{1a - 30a}$	8082	$\frac{XVIII}{164a \text{ и } 281a - 297a}$		

ՏԱՐԳԻՍ ՏՎԱԾՈՒՄ — ՍԱՐԳԻՍ ՔԱԶԱՆԱՅ
(XVI в.)

Биографических сведений нет. Его работа, дошедшая до нас в единственной рукописи — серьезное философское и космологическое сочинение.

Несложная повесть о вселенной и других частных вещах, написанная для своих занятий неким Саргисом, не по достоинству прозванного священником

Այնպիսի է այլ մասնաւոր իրաց սակա սակաւանոց բանք, առտարեալք ի Սարգիս ոսկեմէն պիտակ տնտամբ Բանանայլ, սակա վարժման անձին իւրոյ

2361	$\frac{1679}{240a - 2596}$
------	----------------------------

СЕКУНД — ՍԵԿՈՆԴՆՈՍ

О нем имеются различные и противоречивые мнения. Приписываемая ему работа «Слово к императору Андраину» и житие, дошедшее до нас в многочисленных переводах, вероятно написаны приблизительно во II веке автором-гностиком. Армянский перевод сделан в VII—VIII веках (см. А. Ташян, «Мелкие филологические исследования», стр. 162—288, и сравнительный текст, стр. 225—240).

Ответ великого философа Секунда на вопрос завоевателя императора Андриана

Պատասխանի մեծ իմաստասիրին Սեկունդոսի, գրք հարցեալ տիեզերակալ կայսրե Ադրիանոս

2679	$\frac{971 - 981}{143a - 146a}$	1686	$\frac{1634}{293a - 299a}$	1740	$\frac{1634/6}{417a - 4196}$
1744	$\frac{1637}{3776 - 381a}$	1739	$\frac{1646}{3386 - 341a}$	861	$\frac{1717}{514a - 518a}$

Слово мудрости Афинского философа Секунда
Սիկինդոսի փիլիսոփայի Արլնացոյ իմաստասիրի Բանք իմաստորեան

5138	$\frac{XIX}{1726 - 1756}$
------	---------------------------

СИМЕОН ДЖУГАЕЦИ — ՍԻՄԵՆԻ ԶՈՂԱԿԵՅԻ

(ум. в 1657 г.)

Автор «Грамматик», «Логик» (изд. в Константинополе, 1728 г.) и других работ. При католикосе Филиппе работал учителем в Эчмиадзине, был также епископом Гарни. В 1651 году был направлен в Новую Джуфлу в сане архиепископа, где написал комментарии к сочинению Прокла «Богословские элементы», целиком приведя и текст оригинала.

Краткий сборник по логике, составленный искусным учителем-вардапетом Симеоном Джугаеци

Հանրատու նախաճառն տրամաբանութեան, աղանակի և Սիմեոնի հաշտարանապետի Զողապեցւոյ

2360	$\frac{1650}{1056 - 268a}$	2303	$\frac{1652}{59a - 149a}$	3392	$\frac{1657}{72a - 177a}$
2308	$\frac{1658}{85a - 208a}$	2358	$\frac{1659/62}{231a - 359a}$	3382	$\frac{1660}{1a - 109a}$
5911	$\frac{1600}{79a - 150a}$	2356	$\frac{1654}{113a - 241a}$	2306	$\frac{1668}{70a - 185a}$
2305	$\frac{1671}{54a - 129a}$	1992	$\frac{1631}{4a - 152a}$	2362	$\frac{\text{до } 1658}{117a - 341a}$
2351	$\frac{1686}{71a - 175a}$	2352	$\frac{\text{до } 1693}{87a - 215a}$	2307	$\frac{1694}{108a - 215a}$
8085	$\frac{1697}{93a - 184a}$	2301	$\frac{1699}{77a - 167a}$	2348	$\frac{1699}{85a - 196a}$
868	$\frac{XVII}{132a - 192a}$	1964	$\frac{XVII}{1a - 67a}$	1984	$\frac{XVII}{163a - 240a}$
1994	$\frac{XVII}{1a - 98a}$	2297	$\frac{XVII}{48a - 122a}$	2347	$\frac{XVII}{59a - 162a}$
2359	$\frac{XVII}{83a - 203a}$	3464	$\frac{XVII}{1366 - 3686 \text{ (аф)}}$	5108	$\frac{XVII}{95a - 234a}$
6946	$\frac{1717}{104a - 273a}$	2346	$\frac{1721}{101a - 232a}$	6981	$\frac{1721}{103a - 259a}$
664	$\frac{1723}{161a - 157a}$	2285	$\frac{1725}{87a - 187a}$	3547	$\frac{1728}{1a - 134a}$
8351	$\frac{1728}{1a - 162a}$	2302	$\frac{1731}{70a - 134a}$	2350	$\frac{1746/8}{82a - 229a}$
3028	$\frac{1749}{70a - 170a}$	1995	$\frac{XVIII}{5a - 140a}$	2304	$\frac{XVIII}{68a - 162a}$
2342	$\frac{XVIII}{70a - 174a}$	2353	$\frac{XVIII}{174a - 318a}$	3451	$\frac{XVIII}{87a - 223a}$
		5997	$\frac{XVIII}{107a - 245a}$		

Отрывки
Հատուածք

607	$\frac{XVII}{127a - 137a}$	4421	$\frac{XVII - XVIII}{131a - 132a}$	8235	$\frac{1721 - 36}{68a - 85a}$
1993	$\frac{1731}{1a - 56}$	3564	$\frac{XVIII}{35a - 58a}$		

О различных значениях главных логических терминов, написано тем же искусным вардапетом Симеоном

Յարգազ գանձանն նշանակութեանց գլխաւոր բառից տրամաբանականաց և նոյնոյ Սիմեոնի հմտագոյն վարդապետի առաջընկալ

1918	$\frac{1658}{126a - 131a}$	1828	$\frac{XVII}{145a - 151a}$	1994	$\frac{XVII}{986 - 1056}$
2297	$\frac{XVII}{353a - 357a}$	1157	$\frac{1709}{1936 - 198a}$	8351	$\frac{1728}{163a - 180a}$
2350	$\frac{1746/8}{2296 - 2366}$	8706	$\frac{1771}{85a - 100a}$	1964	$\frac{XVIII}{116a - 119a}$
		3127	$\frac{XVIII}{756 - 82a}$		

О человеческой душе, сочинение Симеона Джугаеци

Ի Սիմեոնի Զողապեցւոյ Արտադրութիւն վանն անին մտազոյ

2306	$\frac{1668}{363a - 396a}$	2305	$\frac{1671}{245a - 265a}$	2333	$\frac{XVII}{91a - 108a}$
2347	$\frac{XVII}{323a - 347a}$	170	$\frac{1731 - 33}{132a - 146a}$	119	$\frac{1744}{836 - 1026}$
2304	$\frac{XVIII}{316a - 3396 \text{ (аф)}}$	5108	$\frac{XVIII}{239a - 2746 \text{ (аф)}}$		

Толкование книги Прокла, написано Симеоном епископом Гарни

Սիմեոնի Գաննոյ եպիսկոպոսի աղանակ Մեկնութիւն գրոցն Պրոկլի

2303	$\frac{1652}{1496 - 273a}$	2553	$\frac{1653 - 68}{3a - 229a}$	3392	$\frac{1657}{180a - 349a}$
2306	$\frac{1668}{189a - 358a}$	2305	$\frac{1671}{1206 - 244a}$	1702	$\frac{XVII}{2a - 144a}$
1828	$\frac{XVII}{3a - 144a}$	1829	$\frac{XVII}{3a - 95a}$	2297	$\frac{XVII}{229a - 352a}$
2347	$\frac{XVII}{164a - 322a}$	5032	$\frac{XVII}{1a - 88a}$	1157	$\frac{1709}{84a - 193a}$

1831	$\frac{1720}{4a - 108a}$	1823	$\frac{1731}{13a - 232a}$	932	$\frac{1732}{67a - 129a}$
4015	$\frac{1734}{286a - 402a}$	1710	$\frac{1743}{3a - 194a}$	2350	$\frac{1746/8}{253a - 382a}$
3028	$\frac{1749}{171a - 323a}$	8214	$\frac{1750}{133a - 192a}$	1833	$\frac{1763}{2a - 66a}$
874	$\frac{1764}{10a - 116a}$	3136	$\frac{1765}{26a - 110a}$	1822	$\frac{1768}{3a - 91a}$
3214	$\frac{\text{до } 1775}{1a - 155a}$	96	$\frac{\text{XVIII}}{72a - 105a}$	1704	$\frac{\text{XVIII}}{2a - 186a}$
1705	$\frac{\text{XVIII}}{2a - 186a}$	1706	$\frac{\text{XVIII}}{2a - 222a}$	1707	$\frac{\text{XVIII}}{4a - 133a}$
1830	$\frac{\text{XVIII}}{2a - 128a}$	2304	$\frac{\text{XVIII}}{162a - 314a}$	5741	$\frac{\text{X'III}}{2a - 63a}$
7015	$\frac{\text{XVIII}}{2a - 104a}$	3016	$\frac{\text{XVIII-XIX}}{1a - 76a}$	4013	$\frac{1803}{2a - 112a}$
		5699	$\frac{\text{XIX}}{1a - 205a}$		

СИМЕОН ЕРЕВАНЦИ — ՍԻՄԷՈՆ ԵՐԵՒԱՆՅԻ
(1710/14—1780 гг.)

В 1763—80 гг. — армянский католикос. Видный церковно-политический деятель и ученый.

В 1750 году в Эчмиадзине написал комментарии к нескольким философским работам, объединенные общим заглавием «Книга, называемая анализом языческих философов, составленная выборками из сочинений мудрейших святых — философа Давида Анахта и трижды блаженного Григора Татеваци».

Ниже указываются все работы, вошедшие в эту книгу.

Книга, которая называется Толкованием десяти категорий Аристотеля, составленная краткими выборками из сочинений мудрейших святых — философа Давида Анахта и трижды блаженного Григора Татеваци. Написано Симеоном Ереванци

Գիրք, որ կոչի ևսմմունք տասանց ստորագրեանցն Արիստոտէլի, ծաղկաբաղ արարեալ համառոտ ի բանից զերիմաստիցն սրբոց՝ Դարի Անյազր փիլիսոփային և երիցս Երանեալ Գրիգորի Տարևանայն. աշխատասիրութեամբ Սիմէօնի Երևանցայ

1818	$\frac{1743}{37a - 95a}$	1808	$\frac{1766}{189a - 245a}$	1819	$\frac{1766}{65a - 144a}$
1817	$\frac{1768}{51a - 113a}$	1917	$\frac{1770}{50a - 116a}$	2499	$\frac{1770}{6a - 154a}$

2652	$\frac{1771}{23a - 52a}$	1820	$\frac{1772}{76a - 172a}$	1826	$\frac{1772}{103a - 157a}$
		1934	$\frac{1792}{68a - 158a}$	1821	$\frac{\text{XVIII}}{90a - 171a}$

Книга Симеона Ереванци, называемая анализом сочинения Аристотеля «Об истолковании», составленная краткими выборками из сочинений мудрейших святых — философа Давида Анахта и трижды блаженного Григора Татеваци

Գիրք, որ կոչի ևսմմունք Պերի առնեկաւ գրոցն Արիստոտէլի, զոր ծաղկաբաղ արարեալ համառոտ ի բանից զերիմաստիցն սրբոց՝ Դարի Անյազր փիլիսոփային և երիցս Երանեալ Գրիգոր Տարևանայն. երկասիրութեամբ Սիմէօնի Երևանցայ

1818	$\frac{1743}{95a - 127a}$	1808	$\frac{1766}{24a - 284a}$	1819	$\frac{1766}{145a - 188a}$
1817	$\frac{1768}{114a - 150a}$	1917	$\frac{1770}{117a - 105a}$	2499	$\frac{1770}{15a - 203a}$
2652	$\frac{1771}{53a - 70a}$	1820	$\frac{1772}{12a - 225a}$	1826	$\frac{1772}{157a - 190a}$
		1934	$\frac{1792}{159a - 20a}$	1821	$\frac{\text{XVIII}}{171a - 219a}$

Комментарии к книге Прокла, составленные сперва Гарнийским епископом Симеоном в 1651 году, а в 1750 году повторно отредактированные многими авторами и заново прокомментированные в некоторых малопонятных местах попеременно с прежними (комментариями) и отмеченные особыми знаками счастливейшим Патриархом всех армян Симеоном, в бытность его вардапетом

Մեկնութիւն գրոցն Պրոկի արարեալ ի Սիմէօնի Կոնոյն Եպիսկոպոսէ յառաջագոյն ի ՌՃ. (1651 թ.) բուսկանին մերում, իսկ ի ՌՃԳԹ. (1750) բոլոր մերում, վերստին սրբագրեցեալ ի բազմաց հեղինակաց, և ոմանց զմտաբխան բանիցն ևս նորապէս արարեալ լուծմունս խառն րեղ ստաշնոյն և ուրոյն նշանա տեսան Սիմէօնի զերեւջանիկ Հայրապետի ամենայն հայոց, ի վարդապետութեանն իւրում

2573	$\frac{1725}{1a - 164a}$	1709	$\frac{1751}{5a - 108a}$	1825	$\frac{1769}{5a - 83a}$
1708	$\frac{1771}{5a - 208a}$	2502	$\frac{1771}{5a - 201a}$	1827	$\frac{1772}{7a - 105a}$
1826	$\frac{1772}{6a - 165a}$	1703	$\frac{1778}{2a - 163a}$	2552	$\frac{170}{6a - 154a}$
		1934	$\frac{1792}{218a - 232a}$	1824	$\frac{\text{XVIII}}{3a - 163a}$

Различные
Ци і ար

2368	$\frac{1639}{2366 - 2376}$	1708	$\frac{1771}{209a - 2106}$	2220	$\frac{1780}{63a-6}$
------	----------------------------	------	----------------------------	------	----------------------

Краткий анализ «Пяти притчей» непобедимого философа Давида, сделанный вардапетом Симеоном Ереванци

Համառոտ լուծմունք գրոցն Պարթի անյազր փիլիսոփային, որ Հինգ աստվի կոչին, արարեալ Սիմէօնի վարդապետի երևանցոյ

1818	$\frac{1743}{1276}$	1808	$\frac{1766}{179a - 1846}$	1819	$\frac{1766}{546 - 62a}$
1817	$\frac{1768}{436 - 49a}$	1917	$\frac{1770}{40a - 466}$	2499	$\frac{1770}{56a - 67a}$
2652	$\frac{1771}{19a - 22a}$	1820	$\frac{1772}{64a - 736}$	1826	$\frac{1772}{1906 - 1956}$
2220	$\frac{1789}{4a - 136}$	1934	$\frac{1792}{58a - 686}$	1821	$\frac{XVIII}{78a - 856}$

Краткий анализ книги Порфирия, составленный неким ученым вардапетом и богословом Симеоном Ереванци, посредством выборки из сочинений мудрейших святых — непобедимого философа Давида и трижды блаженного Григора Татеваци

Համառոտ լուծմունք գրոցն Պորփիրի ծագիմալ արարեալ ի բաճից զերհաստիցն սրոց՝ Պարթի անյազր փիլիսոփային և երկու երանեալ Գրիգորի Տաթևացոյն, ուրումն Սիմէօնի գիտեական և աստուածարան վարդապետի երևանցոյ

1818	$\frac{1743}{4a - 36a}$	1808	$\frac{1766}{143a - 1786}$	1819	$\frac{1766}{126 - 536}$
1817	$\frac{1768}{10a - 43a}$	1917	$\frac{1770}{6a - 346}$	2499	$\frac{1770}{11a - 53a}$
2652	$\frac{1771}{3a - 186}$	1820	$\frac{1772}{86 - 64a}$	1826	$\frac{1772}{73a - 1016}$
	$\frac{1934}{86 - 576}$		$\frac{1792}{15a - 776}$		\frac{XVIII}

Краткое толкование Симеоном Ереванци книги Давида «Разделение сущих»

Համառոտ լուծմունք գրոցն Պարթի, որ կոչի Գոչից բաժանումն, արարեալ Սիմէօնի երևանցոյ

1818	$\frac{1743}{1276}$	1808	$\frac{1766}{1846 - 1866}$	1819	$\frac{1766}{62a - 646}$
------	---------------------	------	----------------------------	------	--------------------------

1817	$\frac{1768}{49a - 51a}$	1917	$\frac{1770}{47a - 49a}$	2652	$\frac{1771}{22a-6}$
1820	$\frac{1772}{736 - 766}$	1826	$\frac{1772}{1956 - 1976}$	2220	$\frac{1789}{14a - 166}$
		1821	$\frac{XVIII}{86a - 886}$		

Родовое разделение всего сущего (анализ Симеона Ереванци)

Բաժանումն սեռօղն ամենայն գոչից (Սիմէօնի երևանցոյ լուծմունք)

1818	$\frac{1743}{127a}$	1808	$\frac{1766}{282a-6}$	1819	$\frac{1766}{188a-6}$
1817	$\frac{1768}{151a}$	1917	$\frac{1770}{161a}$	2652	$\frac{1771}{706}$
1820	$\frac{1772}{225a-6}$	1826	$\frac{1772}{190a-6}$	1934	$\frac{1792}{210a-6}$
		1821	$\frac{XVIII}{220a-6}$		

СТЕПАНОС ЛЕХАЦИ — ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԼԵՂԱՅԻ
(ум. в 1699 г.)

Родился в Польше. В связи с гонениями против армянской церкви, организованными католиками, был отправлен в Эчмиадзин. Владея латинским и польским языками, долгие годы занимался плодотворной переводческой и литературной деятельностью. Ему принадлежит армянский перевод «Метафизики» Аристотеля.

Анализ «Метафизики» Аристотеля Стагирита, написанный вардапетом Степаносом Лехацци, переводчиком этой же книги

Լուծմունք գրոցն Արիստոտէլի Մետաֆիզացոյ, շարարեցեալ ի Ստեփաննօս վարդապետ Լեհացոյ, որ ևս է բարգմանիչ նոյնոյ գրոցն

4027	$\frac{1757}{293 - 355}$
------	--------------------------

Термины философские и богословские, кратко изложенные и собранные в алфавитном порядке любителем словесности Степаносом Лехацци

Բանք իմաստասրական և աստուածարանական համաստարար իբր ամենանօրէն արտադրեալ և հաստեալ բառ արբարեցից, աշխատասիրութեամբ Լեհացի Ստեփաննօսի բանասիրի

5074	$\frac{1660}{384a - 4696}$	110	$\frac{1662}{370a - 4636}$	4406	$\frac{1657/72}{433a - 526a}$
------	----------------------------	-----	----------------------------	------	-------------------------------

705	$\frac{1668}{1605 - 335a}$	924	$\frac{1671}{2756 - 337a}$	340	$\frac{1677}{36 - 1186}$
451	$\frac{1672}{349a - 57a}$	339	$\frac{XVII}{256 - 1326}$	1756	$\frac{XVII}{7a - 182a}$
126	$\frac{1709}{6a - 133a}$	3310	$\frac{1742}{28a - 95a}$	3253	$\frac{1750}{1a - 1396}$
		71	$\frac{1753}{4a - 1256}$		

СТЕПАНОС РОЖКА САРГИСЯН — *ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՌՕՇԿԱՅ ՍԱՐԳՍԵԱՆ*
(1670—1739 гг.)

Главный священник города Каменец-Подольска. Оставил несколько работ (большую ценность представляет армяно-латинский и латино-армянский словарь), из коих одна имеет философское содержание.

Философия или Введение к логике Аристотеля (написано) преподающим Степаносом Рожка Степаняном, Каменецким доктором богословия, в Станиславове, в 1727 г.

Փիլիսոփայութիւն կամ ենթածրօնի ի առամարմնութիւնն Արիստոտէլի Ստեփաննոսի Ստեփանեան Ռօշկայ սրբազանի, աստուածաբանութեան վարդապետի Կամիլեցացոյ, ի Ստանիսլաւով, յամի տետան 1727 և հայոց ՌՁՀԳ.

1966 $\frac{1727}{5a - 103a}$

СТЕПАНОС СЮНЕЦИ — *ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԻՆԵՅԻ*
(VIII в.)

Дошедшая до нас под его именем единственная рукопись толкования к Порфирию не содержит никаких сведений для определения того, кто из двух одноименных писателей (Степанос Сюнеци — философ VIII в. и Степанос Сюнеци Орбелян — историк XIII в.) является автором данной работы. Тем не менее, мы склонны думать, что автором толкования является выдающийся писатель и переводчик VIII века Степанос Сюнеци (философ), у которого имеются также грамматические и другие толкования.

Полезное толкование Определений [Давида] и [Введения] Порфирия, сделанное епископом Степаносом Сюнеци

Պիտանի լուծումն Սանմանացն և Պորփիրին տէր Ստեփաննոսի Սինեայ եպիսկոպոսի

1919 $\frac{XV}{183a - 1836 (ԱԲ)}$

СТЕПАНОС ШЕХРИМАНЯН ТИФЛИССКИЙ —
ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՇԵՆՐԻՄԱՆԻԱՆԻ ՏՓԻՍՍԵՅԻ
(XVIII—XIX вв.)

Врач и естествоиспытатель. Его объемистый и ценный ботанический словарь «Растительность или флора Армении», заверченный в 1818 году в Тифлисе, является плодом 24-летнего упорного труда. Написал также работу о чуме и указанную ниже статью по логике.

О логике

Հաղագս տրամարմնութեան

8303 $\frac{1812}{35a - 49a}$

ТЕОН АЛЕКСАНДРИЙСКИЙ — *ԹԷՈՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՍԻ*
(I в.)

Имеющиеся о нем скудные биографические сведения противоречивы. Жил приблизительно в середине I века в Александрии, был последователем стоической школы.

Греческий оригинал указанного ниже риторического произведения Теона дефектен. Древнеармянский перевод сохранил последние четыре главы, считавшиеся утраченными. Перевод относится к памятникам второго периода деятельности грекофильской школы и, следовательно, сделан во второй половине VI века.

Перевод вместе с греческим оригиналом издан Я. А. Манандяном, взявшим за основу рукопись № 8371 (Ереван, 1938 г.).

(Сочинение) Теона о риторических упражнениях

Թէոնինայ Հաղագս նախասանական կրթութեանց

3466 $\frac{XIII - XIV}{167a - 2586}$ 8371 $\frac{XVII}{267a - 280a}$

ФИЛОСОФСКО-РИТОРИЧЕСКИЕ АНОНИМНЫЕ ТРУДЫ

Кто авторы шести определений (философии)?

Քի ս՛յբ են գտողք վեց անհմանացն

Таков первый подзаголовок, служащий общим заглавием. Другие подзаголовки — 2) «Кто нашел разделенные?» 3) «Что такое знание существа?» 4) «Кто нашел четыре вида?» 5) «Что относится к теоретической и что к практической (философии)»? 6) «О существовании истинной мудрости», 7) «Как философ уподобляется богу»? 8) «Сколько существует видов чисел?»

20 $\frac{1614}{46 - 11a}$ 2291 $\frac{1665}{354a - 376}$

Логика

Տրամաբանութիւն

Под этим общим заголовком приводятся номера крупных и мелких, большей частью дефектных, анонимных работ и статей по логике.

8368 $\frac{1692}{3a - 336}$	2034 $\frac{1700}{1a - 576}$	80 $\frac{XVII}{162a - 193a}$
5071 $\frac{XVII}{391a - 4706}$	3136 $\frac{1766}{2a - 206}$	3579 $\frac{1806}{5a - 107a}$
3638 $\frac{XIX}{87a - 98a}$	3638 $\frac{XIX}{110a - 1476}$	4003 $\frac{XIX}{12a - 2236}$
5005 $\frac{XIX}{4a - 856}$	5031 $\frac{XIX}{1a - 96a}$	5233 $\frac{XIX}{3a - 33a}$
5373 $\frac{XIX}{75a - 80a}$	8066 $\frac{XIX}{63a - 84a}$	8784 $\frac{XIX}{1a - 686}$

О книге Аристотеля «Аналитика»

Վերլուծականէն ի գրոցն Արիստոտելի

Краткие сведения об «Аналитике» Аристотеля и комментарии к ней.

1809 $\frac{\text{до } 1613}{2146 - 2156}$	3982 $\frac{1621}{3496 - 370a}$	739 $\frac{1621}{230a - 2316}$
	4424 $\frac{XIX}{296 - 30a}$	

Об элементах, созданных творцом

Յարկա տարեաց, բարկացելոց յարարչն

Философская статья о четырех элементах, об их свойствах и взаимоотношениях.

5975	$\frac{XV}{1626 - 1656}$	7262	$\frac{1732}{23a - 25a}$	3838	$\frac{1803}{936 - 966}$
------	--------------------------	------	--------------------------	------	--------------------------

О логике

Յարկա լոբիզարի

Курс логики. Повидимому, является переводом.

1967	$\frac{XVIII}{1a - 1776}$	4984	$\frac{XVIII}{264a - 3106 (дф)}$	3911	$\frac{XIX}{53a - 3716 (дф)}$
------	---------------------------	------	----------------------------------	------	-------------------------------

Определения всех вещей

Ամենայն իրաց սահմանի

Даны определения целого ряда философских терминов («искусство», «наука», «научное познание», «добродетель», «любовь» и др.).

1751	$\frac{XIII - XIV}{3236 - 325a}$	1130	$\frac{XV}{3a - 46}$	1681	$\frac{XVI}{252a}$
		4476	$\frac{XVIII}{78a - 846}$		

О природе

Յարկա բնորեան

Дается определение терминов «природа» и «душа». Работа начинается словами: «Исследуй, что такое природа и в скольких значениях сказывается». Эти начальные слова в некоторых рукописях служат заглавием.

1690	$\frac{XVII}{328a - 3456}$	1713	$\frac{XVII}{201a - 2146}$	1749	$\frac{XVII}{156a - 1726}$
2333	$\frac{XVII}{616 - 62a}$	2334	$\frac{XVII}{1016 - .026}$	3501	$\frac{XVII}{289a - 299a}$
2342	$\frac{XVIII}{292a - 3036}$	4424	$\frac{XIX}{15a - 196}$		

О природе, другого автора

Յարկա բնորեան, յայլմլ

Статья, наподобие предыдущей, о терминах «природа» и «душа».

2333	$\frac{XVII}{62a - 6, 65a}$	2334	$\frac{XVII}{1026 - 103a}$
------	-----------------------------	------	----------------------------

О риторическом искусстве и его определениях

Յարկա արեանի ետրտասանորեան և սահմանի նորի

Является изложением курса риторики. Состоит из 21 главы.

7246	$\frac{1742}{5a - 79a}$	8333	$\frac{1777}{1a - 157a}$	2289	$\frac{XVII}{160a - 215a}$
		2282	$\frac{XVII - XVIII}{32a - 86a}$	3110	$\frac{XVIII}{2a - 736}$

О шести определениях философии

Վասն ցույանելոյ գտանալն իմաստասիրորեան, որ և ն բուով վեց

Ясное и краткое изложение соответствующей части «Определений философии» Давида Анахта.

2011	$\frac{1684}{1416 - 144a}$	2036	$\frac{XVII}{223a - 226a}$
------	----------------------------	------	----------------------------

Риторика

Լսրտասանարիտիկ

Под этим общим заголовком приводятся номера нескольких мелких и анонимных работ по риторике и теории литературы.

3610	$\frac{XVI}{1a - 516}$	3961	$\frac{XVI - XVII}{1a - 36}$	9199	$\frac{XVIII}{1a - 76}$
4046	$\frac{XIX}{15a - 18a}$	4046	$\frac{XIX}{8a - 12a}$	9128	$\frac{XIX}{223a - 2306}$

Предварительные упражнения или введение в риторику... по порядку излагаются сперва эпические песни, затем следуют притчи и легенды, потом мудрые изречения и деяния мудрецов

Նախադրուիմք, որ և ներածուիմք նախասանուրեան... նախ՝ շարադրեալ վիպասանութիւնս ըստ կարգի, երկրորդ՝ յօրինել տաակն և տասապիւր զգծաւորս, երրորդ՝ ընդլայնել զպէտս, այսինքն զհանճարիմաստ տասցոտանս և զգրոմս իմաստնաց

5760 $\frac{X: X}{2a - 79a}$ 4046 $\frac{XIX}{1a - 8a (աֆ)}$

Сборник определений и терминов, изложенных в данной книге в алфавитном порядке

Հատմամբ սանմանաց և սանմանապիտեաց, որ ինչ ի սոյն մասնելիս գտանին և դրարինք ցուցակաց սմանց, ցանկօղն շարակարգութեամբ՝ ըստ տարիցն մերոց դասաւորութեանց

Словарь многочисленных философских терминов.

8085 $\frac{1697}{876 - 886 (աֆ)}$ 1994 $\frac{XVII}{114a - 120a}$ 8351 $\frac{1728}{2026 - 2156}$

Словарь философских терминов¹.

Բառացան իմաստաբարձիւն տերմինների

Дается объяснение 84 греческих философских терминов.

1749 $\frac{XVII}{153a - 154a}$

Разные философские статьи

Փրիխոփայականք

Под этим общим заголовком приводятся номера всех тех мелких философских статей и фрагментов, авторы и большая часть заглавий которых неизвестны¹.

5596 $\frac{XIII}{229a}$ 715 $\frac{XIII - XIV}{209a - 210a}$ 1898 $\frac{XIII - XIV}{276a-6}$
 4166 $\frac{XIII - XIV}{249a - 250a}$ 4166 $\frac{XIII - XIV}{252a - 253a}$ 4166 $\frac{XIII - XIV}{253a}$

¹ Анонимные комментарии и толкования к сочинениям Аристотеля, Давида Анахта, Порфирия и других известных авторов приведены в соответствующих местах, при комментируемых сочинениях упомянутых философов.

3931 $\frac{1309}{399a - 300a}$	8503 $\frac{1383}{149a - 153a}$	3902 $\frac{XIV}{1a - 9a}$
6906 $\frac{XIV}{131a - 143a}$	7151 $\frac{XIV}{43a - 45a}$	7151 $\frac{XIV}{456}$
7151 $\frac{XIV}{142a - 148a}$	2335 $\frac{1476}{116 - 12a}$	5614 $\frac{1543}{420a - 433a}$
4251 $\frac{XVI}{536 - 56a}$	2381 $\frac{1626}{2-36}$	2368 $\frac{1639}{233a - 235a}$
2368 $\frac{1639}{497a-6}$	2351 $\frac{1686}{5a - 6}$	2334 $\frac{XVII}{103a-6}$
7217 $\frac{XVII}{64a}$	4421 $\frac{XVII - XVIII}{2a - 5a}$	1823 $\frac{1731}{398a-6}$
3310 $\frac{1742}{4a-6}$	8613 $\frac{1751}{1a - 14a}$	1998 $\frac{1798}{42a-6}$
6589 $\frac{XVIII}{50a - 62a}$	5138 $\frac{XIX}{1456 - 1476}$	7257 $\frac{XIX}{3a - 7a}$

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդվածներ և հաղորդումներ

3. Աշոտ Հովհաննիսյան — Մաքաա Զարեհավանցին, նրա ժամանկն ու ժամանակակիցները	7
3. Գ. Սարգսյան — Ազրյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես Խորենացու մաս	21
3. Սերիկ Գալթյան — Հայկական ասեղնագործության մի նին նմուշ	43
4. Վ. Բզսյան — Հարսանեկան ձեռքերու ստվարույթների նկարագիրը, զբանցված 14-րդ դարում	63
5. Լ. Կալիկյան — Մասիեսու Զուգայեղու կյանն ու մասննագրությունը	67
6. Հ. Փափազյան — Սեֆյան Երանի առիմիլյադարանի քաղաքականության հարցի շուրջը	83
7. Ի. Երսուլյան — Նոր հուշարձաններ դրաց և հայոց գրական հարաբերությունների մասին անցյալում (16—17-րդ դարեր)	101
8. Ա. Աղամյան — Վրաց Ներսիս Բ. Քաղափորի և սպագրիչ Պպոս Հովհաննիսյանի պայմանագիրը	115
9. Հ. Սասսյան — Ներք Շքանցեի Քրոնիկան հայերն անուից թարգմանությունը	121
10. Տ. Լազանչյան — Սահակ Մաղկարար	121
11. Եուշանիկ Նազարյան — Գարբիկ Պատկանյանի կյանքն ու գրական հասարակական գործունեությունը (1830—60-ական թթ.)	141
12. Վ. Առաքելյան — Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը (Ե. Տեր-Մինասյանի թարգմանության առիթով)	203
13. Ս. Քալանջյան — Թուսթանաշեի արժեքավոր նվերը Հայաստանի Մասնագրարանին	219
14. Կ. Յուզբաշյան — Պետական Մասնագրարանի հայերն ձեռագրերի հավաքածուի անը 1953 թվականին	231

Բնագրեր և քաղվածություններ

15. Գալթի բերականական աշխատության նորանայա ավարդնական ձևագիր ակրոսը (Նրատարակեց Գ. Զանուկյան)	241
16. 17-րդ դարի կրթիչ Քոսա Երեցը և նրա կրթիչը (Նրատարակեց Աս. Մադուհանյան)	263
17. Փաստաթղթեր 19-րդ դարի 30-ական թթ. էջմիածնում շարաքի գործարանի կուսակցու փոքների մասին (Նրատարակեց Ա. Աղամյան)	277
18. Հերմոն Խամեհի աս Աեղեղեկու Մանձանը (Նրատարակեց ակրոց. Հ. Մասնանյան, թարգմանեց ասեղեղեի Ս. Արեշտայան)	287
19. Ջեմանի Իմաստափրի Վեպոպո բնութեան աշխատությունը (Թրգմ. ասեղեղեի, զրեց ասաճարան և ծանոթագրեց Ս. Արեշտայան)	313
20. Յովհաննու Արտանեցոյ Հուարեոյ Ի քանից իմաստափրոց (Նրատարակեց Ս. Արեշտայան և Ս. Հայաֆարյան)	313
21. Յուղակ Մասնագրարանի փիլիսոփայական նյութեր պարունակիչ ձեռագրերի	287

155

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи и сообщения

	Стр.
1. Ашот Иоаннисян—Смбат Варехаванци, его время и современники	31
2. Г. Саркисян—О методе использования источников Мовсесом Хоренаци	43
3. Серик Давтян—Старинный памятник армянского рукоделия	53
4. В. Бдоян—Описание свадебных обрядов и обычаев, засвидетельствованных в XIV веке	57
5. Л. Хачикян—Жизнь и творчество Матеоса Джугдечи	85
6. А. Папазян—К вопросу об ассимиляторской политике сефевидского Ирана	101
7. Ил. Абуладзе—Новые памятники грузино-армянских литературных связей (XVI—XVII вв.)	115
8. А. Адамян—Договор между грузинским царем Ираклием II и печатником Погосом Иоаннисяном	121
9. А. Ананян—Неопубликованный армянский перевод хроники Георгия Фракия	131
10. Т. Казанчян—Свак Цамбарар	141
11. Шушаник Назарян—Жизнь и литературно-общественная деятельность Габриела Патканяна (1830—60-ые гг.)	203
12. В. Аракелян—История Варданитов* Египте (по поводу перевода Е. Тер-Минасяна)	219
13. С. Коллинджян—Ценный дар румынских армян Матенадарану	231
14. К. Юзбашян—Новые поступления в собрание армянских рукописей Матенадарана в 1955 г.	231

Публикации и переводы текстов

15. Полный вариант грамматического трактата Давида (публикация Г. Джаукяна)	241
16. Стихи поэта XVII века Коса Ереца (публикация Ас. Минакяна)	265
17. Документы о попытке открытия сахарного завода в Эчмиадзине в 50-ых гг. XIX века (публикация А. Адамяна)	277
18. «Определения Гермеса Трисмегиста Аскалпню» (публикация акад. Я. Манаццана. Перевод на русский язык С. Арешатяна)	287
19. Трактат философа Зевона «О природе» (предисловие и перевод на русский язык С. Арешатяна)	315
20. Трактат Иоанна Воротиэци «Об элементах» (публикация и перевод на русский язык С. Арешатяна и С. Лалафарина)	343
21. Философские труды в армянских рукописях Матенадарана (краткий библиографический указатель)	337

Հրատ. խմբագիր Հմ. Ա. ԳԻՂԻՉԵԱՆ
Տեխ. խմբագիր Մ. Ա. ԿԱՓՆԻՆԻ
Կարգադրման և կադրավար Լ. ՍԱՎՈՅՆԻ
Կանցարի սրբագրիչ Ս. Գ. ՇԱԼԻՍԻԱՆ

Հրատ. 1290 Գրագիր 292 Տիրամ 2000 ՀԽՍՀ 00710

Հանձնված է տպագրության 10, V 1956 թ., ստորագրված է տպագրության 10/IX 1956 թ., թուղթ 70×105^{1/10} Հրատ. 32,5 ձևաչափ, տպագրական 28,9 մամ. Գինը 12 ս., կազմը 2 ս.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, Երևան, Արաբյան 104.